

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 30 (1975)

ΜΕΡΟΣ Β' 2 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑΙ, 1983

A. K.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 30 (1975)

ΜΕΡΟΣ Β'2 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑΙ, 1983

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΟΔΟΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 57, ΑΘΗΝΑΙ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΔΙΚ. ΝΙΝΟΥ
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΕΩΣ: ΕΥΑΓΓ. ΚΥΠΡΑΙΟΥ
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΥΛΗΣ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΣΕΩΝ: Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΥ – ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΕΚΤΥΠΩΣΗΣ: ΑΘΗΝΑ Α.Ε.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΗΠΕΙΡΟΥ

- Μουσειακά Έργασια (Μουσείον Ίωαννίνων, Μουσείον Νικοπόλεως). Άνασκαφαί-Τυχαία Εϋρήματα: Νομός Άρτης: Άρτα (Όδός Πορφυρίου Μητροπολίτου 3 (οικόπεδον Ήλια Πανταζή), Όδός Ρωγών 4 (οικόπεδον Χρήστου Ζιώγα), Όδός Βασιλέως Πύρρου (ύστερο-αρχαϊκός ναός). Νομός Θεσπρωτίας: Λαδοχώριον Ήγουμενίτσης. Νομός Ίωαννίνων: Βίτσα Ζαγορίου (Νότιον νεκροταφείον, Συνοικισμός, Τυχαία Εϋρήματα). Νομός Πρεβέζης: Νικόπολις (Νυμφαίων, Τυχαία Εϋρήματα). Άναστηλώσεις (Δωδώνη, Μεσοπόταμος (Νεκουμαντέο), Νικόπολις (Νυμφαίων) (Σ χ έ δ. 1-4· Π ί ν. 118-127) ..... Σελ. 209 - 217
- Νομός Άρτας: Άρτα (Όδός Καραπάνου 9 (οικόπεδο Μιχαήλ Άλιβέρτη), Όδός Κομμένου 2 (οικόπεδο Πανούτσου). Κορωνησία. Νομός Ίωαννίνων: Κάτω Πεδινά Ζαγορίου, Σκαμνέλι Ζαγορίου. Νομός Πρέβεζας: Νικόπολις, Ωρωπός (Π ί ν. 128-132) ..... » 218 - 220

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ, ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΗΠΕΙΡΟΥ

- Στερέωση Μνημείων: Νομός Ίωαννίνων (Φρούριο Ίωαννίνων, Ναός Άγίου Γεωργίου στην Κάτω Λαψίστα, Ναός Άγίου Γεωργίου στο Έλευθεροχώρι Δωδώνης, Ναός Κοιμήσεως τής Θεοτόκου στο Δίλοφο, Ναός Άγίου Γεωργίου στην Καμίτσανη, Μονή Σπηλαιώτισσας στην Άρίστη, Ναός Άγίου Νικολάου στην Κράψη, Γέφυρα Τσίπιανης (Πασπαλιάρη). Νομός Άρτας: Άρτα (Βυζαντινό φρούριο, Ναός Άγίας Θεοδώρας, Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, Ναός Άγίου Μάρκου, Οικία Ζορμπά, Οικία Θάνου, Μονή Βλαχέρνας), Καμπή Φιλιπιάδας (Ναός Κοιμήσεως τής Θεοτόκου). Νομός Πρέβεζας (Βυζαντινά τείχη Νικοπόλεως, Βασιλική του Άλκίσιανος στη Νικόπολη, Φρούριο του Παντοκράτορα κοντά στην Πρέβεζα, Ναός Ταξιαρχών στο Ζάλογγο, Μονή Άγίου Δημητρίου στο Ζάλογγο). Νομός Θεσπρωτίας (Ναός Άγίας Κυριακής στο Γαρδίκι τής Παραμυθιάς, Παλιές οικίες στο Σούλι). Συντήρηση τοιχογραφιών (Ναός Άγίου Γεωργίου στην Κάτω Λαψίστα, Μονή Άγίας Παρασκευής του Βίκου, Μονή Κοιμήσεως τής Θεοτόκου Μολυβδοσκεπάστου, Ναός Άγίου Νικολάου στη Βίτσα, Οικία Ι. Τσάντη στο Μονοδέντρι) (Π ί ν. 133-143) ... » 221 - 226
- Νομός Ίωαννίνων: Ίωάννινα (Μονή Γενεθλίου Θεοτόκου Ντουραχάνης), Νεοχωρόπουλο (Άγιος Σπυρίδων), Έλευθεροχώρι (Άγιος Γεώργιος), Κουκλέσι (Χάνι Σαφίτ Μπέη, Άγιος Νικόλαος), Κάτω Μουσιωίτσα (Άγιος Νικόλαος), Σιστρούνη Λάκκας Σουλίου (Γενέσιο Θεοτόκου), Ρωμανό Λάκκας Σουλίου (Μονή Μεταμορφώσεως Σωτήρος, Γενέσιο Θεοτόκου), Άλεποχώρι Μπότσαρη (Κοίμηση Θεοτόκου), Κράψη (Άγιος Νικόλαος, Οικία Μήτσου Γεροντάκη), Πράμαντα Κατσανοχωρίων (Άγια Παρασκευή), Φλαμπουράρι Ζαγοριού (Άγιος Νικόλαος, Άγιος Γεώργιος, Άγια Τριάδα, Κήποι (τ. Μπάγια) Ζαγοριού (Μονή Γενεθλίου τής Θεοτόκου, Άγιος Νικόλαος), Μολυβδοσκεπάστη Κόνιτσας (τ. Δεπαλίτσα) (Άγιος Σάβων, Ζωοδόχος Πηγή, Άγια Τριάδα). Νομός Άρτας: Άρτα (Άστικά κτίσματα), Μεγαλόχαρη (Μονή Γενεθλίου Θεοτόκου (Παναγία Μποτισιώτισσα), Σκουληκαριά (Μονή Κοίμησης Θεοτόκου). Νομός Πρέβεζας: Πρέβεζα (Φρούριο Παντοκράτορα), Αρχάγγελος (Θεοτόκος Όδηγήτρια (Αϊ-δήτρια), Θεσπρωτικό (τ. Λέλοβα) (Γενέσιο Θεοτόκου), Κράνια (Άγιος Δημήτριος), Ζάλογγο (Μονή Άγίου Δημητρίου). Νομός Θεσπρωτίας: Καμίτσανη (Μονή Άγίου Γεωργίου) (Π ί ν. 144-150) ..... » 226 - 235

ΕΦΟΡΕΙΑ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

- Μουσειακές Έργασίες (Παλαιά ανάκτορα-Μουσείο Άσιατικής Τέχνης). Αρχαιολογικοί χώροι. Στερεωτικές εργασίες. Άνασκαφικές εργασίες: Νομός Κερκύρας. Κανόνι (1η πάροδος Βασιλέως Παύλου, Όδός Βασιλέως Παύλου, Όδός Βασιλέως Παύλου 21 και 25, Όδός Φιγαρέτο 3-5, Όδός Φιγαρέτο, Όδός Δαίρπελεδ), Περίθεια. Νομός Θεσπρωτίας. Λαδοχώρι Ήγουμενίτσας. Παράδοση Αρχαίων (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 151-156) ..... » 236 - 241
- Νομός Λευκάδας. Σύβρος, Εϋγηρος-Χοιροσπηλιά (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 157) ..... » 241 - 242

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ

- Στερέωση Μνημείων: Νομός Κερκύρας, Νομός Λευκάδας. Συντήρηση εικόνων. Νομός Κερκύρας. Καρουσάδες (Άγιος Γεώργιος, Άγια Αικατερίνη). Νομός Λευκάδας. Φτέρνο (Κοίμηση Θεοτόκου, Προφήτης Ήλίας, Παναγία στο Φάο), Άγιος Νικήτας (Ναός Άγίου Νικήτα). Νομός Κεφαλληνίας. Άργοστόλι (Γέφυρα Δεβοσέτου) (Π ί ν. 158-161) ..... » 243 - 244

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

- Μουσειακά Έργασια: Παράδοσις αρχαίων-Τυχαία εϋρήματα (Μουσείον Δίου, Μουσείον Κιλκίς, Μουσείον Θεσσαλονίκης). Άνασκαφαί: Νομός Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη

(‘Οδός Λαγκαδά 58, ‘Οδός Λαγκαδά 11β, ‘Οδός Έγνατία 28, ‘Οδός Βαλαωρίτου και ‘Ορφανίδου, Πεσσός επί βαθμιδατού βάρου επί της οδού ‘Αγίου Δημητρίου, ‘Οδός Χριστοπούλου 12). Περιστερών, Καλαμωτόν. Νομός Χαλκιδικής. Ν. Καλλικράτεια, Ποτειδαία, Πολύχρονον, ‘Αγιος Μάμας, ‘Ακανθος (σημ. ‘Ιερισσός). Νομός Πιερίας. Μακρογιάλος, Καρύτσα (περιοχή Δίου). Συντήρησης μνημείων (Γαλεριανόν συγκρότημα Θεσσαλονίκης) (Σ χ έ δ. 1-2· Π í ν. 162-168)	Σελ. 245 - 250
Δίον	» 251 - 254
Assiros (F i g. 1)	» 254 - 255

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Μουσειακές Έργασίες: Φλώρινα, Κοζάνη. ‘Ανασκαφές: “Έδεσσα (Λόγγος), θέση Καντήλια (άγρος Κ. Μπιζάτη), Τείχη άκρόπολης Κούφια Πέτρα (άγρος άδελφών Τσέκου), ‘Οδός Κιουταχείας (Ο.Τ. 251α, 251β), θέση “Αγιος Λουκάς (άγρος Α. Παυλίδη), ‘Οδός Θεσσαλονίκης και Κοραή (Ο.Τ. 136), ‘Οδός Χρυσοστόμου Σμύρνης και ‘Ικονίου). Σκύδρα (Παλιόκλησιά). Πέλλα (Τομέας 1, 5, Δοκιμαστικές τομές στά νότια του αρχαιολογικού χώρου, ‘Οδός Π.Μελά (οικόπεδο Δ. Κακαμανούδη). ‘Αναστηλωτικές έργασίες. Συντήρηση ψηφιδωτών: Πέλλα. Διαμόρφωση χώρων. Πέλλα. Βέροια, Λευκάδια ((Νέος μακεδονικός τάφος, Μεγάλος μακεδονικός τάφος). Περισυλλογές: Νομός Πέλλης. Πέλλα, Καρυώτισσα, Μαργαρίτα, “Αρμισσα, Μεγαπλάτανος, “Έδεσσα, Λουτροχώρι (Π í ν. 169-170)	» 256 - 260
‘Ανασκαφές: Νομός ‘Ημαθίας. Βέροια, Κοπανός Νάουσα. Νομός Κοζάνης. Καισάρεια Κοζάνης, “Ανω Κώμη Κοζάνης, “Αναρράχη Βοΐου, Πύργοι ‘Εορδαίας, Καρδιά Κοζάνης, Πετρανά Κοζάνης. Νομός Γρεβενών. Σπήλαιο. Νομός Καστοριάς. Χάλαρα. Περισυλλογές: Βέροια, “Αλωρος, Λευκόπετρα, “Αγιος Γεώργιος (Γιάννισα). Παράδοση αρχαίων-Τυχαία εύρηματα (Π í ν. 171)	» 260 - 262

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ, ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Θεσσαλονίκη (Ροτόντα, ‘Αχειροποίητος, Ναός ‘Οσίου Δαβίδ, Ναός ‘Αγίου Δημητρίου, Ναός ‘Αγίας Σοφίας, Ναός ‘Αγίου Παντελεήμονα, Τείχη, ‘Οδός Προξένου Κορομηλά, ‘Οδός ‘Αγίου Δημητρίου 95 και Σοφοκλέους), Χορτιάτης (Ναός μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος), Βέροια (Δίδυμο τουρκικό λουτρό, Ναός ‘Αγίου Νικολάου και ‘Ελευθερίου (Ξυλοτραφή), Ναός Εθαγγελιστριάς, Ναός ‘Αγίας “Αννας (ένορίας Προφήτη ‘Ηλία), Ναός ‘Αγίων Θεοδώρων, Παλιά Μητρόπολη, Είκόνες Μουσείου Βεροίας, ‘Οδός Παρόδου ‘Εδέσσης (Ο.Τ. 212), Κάτω Ζερβοχώρι ‘Ημαθίας (Ναός ‘Αγίου Νικολάου), Κοζάνη (‘Αρχοντικό Γρ. Βούρκα, ‘Αρχοντικό Νικολάου Βούρκα, ‘Αρχοντικό Νεραντζοπούλου, ‘Αρχοντικό Μανούση), Καστοριά (Ναός ‘Αγίου Νικολάου του Μεγαλειού, ‘Αρχοντικό Πηγεώνος, Ναός ‘Αγίων Τριών (‘Αγία Τριάς), Ναός ‘Αγίου Στεφάνου, Ναός Παναγίας Βλαχέρνας (Ρασιώτισσα), Νησι ‘Αγίου ‘Αχιλλείου (Ναός ‘Αγίου ‘Αχιλλείου, Ναός ‘Αγίου Δημητρίου). Καταγραφές: Θεσσαλονίκη (Συλλογή Ροτόντας, Είκόνες Συλλογής ‘Ιατρίδη, “Ανω Πόλη), Βέροια (Είκόνες, Γλυπτά), Καστοριά (Είκόνες) (Σ χ έ δ. 1-3· Π í ν. 172-180).	» 263 - 271
--	-------------

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ ΚΑΙ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Συντήρηση Μνημείων (Μονή Βατοπεδίου, Μονή Σταυρονικήτα, Μονή Παντοκράτορος, Ουρανούπολη). Καταγραφές-Έπανεκθέσεις-Περιοδεΐες (Μονή Παντοκράτορος, Μονή Χελανδαρίου), Νομός Χαλκιδικής. ‘Ανασκαφικές έργασίες: Τορώνη (Παλαιοχριστιανική βασιλική, Κτίσμα ανατολικά από τή βασιλική, ‘Υπόλοιπες έρευνες) (Σ χ έ δ. 1· Π í ν. 181-184)	» 272 - 276
Συντήρηση μνημείων: “Αγιον Όρος (Μονή Σταυρονικήτα, Μονή Κουτλουμουσίου, Μονή Παντοκράτορος). Νομός Χαλκιδικής (Γαλάτιστα). Καθαρισμός μνημείων. Καταγραφές-Εύρηματα (Μονή Παντοκράτορος, Γαλάτιστα) (Π í ν. 185)	» 276 - 277

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Νομός Καβάλας: Λιμένας (άρχ. Θάσος) (‘Αγρόκτημα Δ. Σούλτου, Θέατρο Θάσου, Νότιο τείχος Θάσου). Καστρί Θεολόγου (Νεκροταφείο Τσιγανάδικα, Προϊστορικός οικισμός). Φίλιπποι (Θέατρο, Ρωμαϊκή παλαίστρα, ‘Ανατολικό νεκροταφείο, Δυτικό νεκροταφείο). Τυχαία εύρηματα (‘Αρχαία Οίσμη, ‘Αρχαία Γαληψός, ‘Αρχαία Τόπειρος). Νομός Δράμας. Νομός Ξερρών: ‘Αμφίπολις. Τυχαία εύρηματα. Σταθμός ‘Αγίγιστας (Σ χ έ δ. 1-3· Π í ν. 186-197) .	» 278 - 291
Thasos (Artémision), Terrain Psatheri, Terrain Yannopoulos, Porte du Silène (P l. 198-199) ..	» 291 - 293

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΘΡΑΚΗΣ

- Νομός Ροδόπης: Μαρώνεια, Προσκυνητές, Μητρικό, Έργάνη, Νέα Πέτρα, Σαλμώνη, Πάμφορο, Άμάραντα, Θρυλόριο, Παραδημή, Μεσοχώρι, Όμηρικό, Καλλυντήριο. Νομός Ξάνθης: "Αβδηρα, Έρασμιο, Εύλαλο, Κύρνος, Καλύβα. Νομός Έβρου: Μεσημβρία, Κίρκη, "Αρζος (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 200-206) ..... Σελ. 294 - 303
- Νομός Έβρου: Φυλακτό Σουφλίου, Λύρα Σουφλίου. Νομός Ροδόπης: Παραδημή Κομοτηνής, Σαλμώνη Κομοτηνής, Άμαξάδες Κομοτηνής, Κοπτερό. Νομός Ξάνθης: Διομήδεια, Ποταμιά, Μέλισσα, Μαγικό, Πολύσιτος, Σούνιο, Νέα Άμισός, Ξάνθη, "Αβδηρα (Νεκροταφείο, Ρωμαϊκές θέρμες-Δυτικό τεΐχος) (Π ί ν. 207) ..... » 303 - 305

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ-ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ

- Νομός Καβάλας: Φίλιπποι (Άγρός Ήλία Παυλίδη (ἀριθ. κληρ. 460), "Οκτάγωνο). Θάσος ("Άγιος Γεώργιος "Ανω Πρίνου, "Άγιοι "Απόστολοι "Ανω Πρίνου, Θεολόγος, Μεσαιωνική ἀκρόπολη, Ποταμιά, "Άγιος Νικόλαος Έλευθερουπόλεως). Νομός Δράμας: Δράμα (Ταξιάρχες, Παλαιά Μητρόπολη Δράμας (Είσοδια τής Θεοτόκου), Πλατεία Δικαστηρίων). Νομός Σερρών: Σέρρες ("Άγιοι Θεόδωροι (Παλαιά Μητρόπολη), "Άγιος Δημήτριος). Νομός Ροδόπης: Μοσυνόπολη. Νομός Έβρου: Άλεξανδρούπολη, Φέρρες (Παναγία Κοσμοσώτειρα, Οικόπεδο Παν. Τζουμάκα), Διδυμότειχο (Τέμενος Γιλντιρίμ), Άλεποχώρι ("Άγιος Άθανάσιος) (Σ χ έ δ. 1-2· Π ί ν. 208-216) ..... » 306 - 313

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ

- Λέσβος. Μυτιλήνη (Όδος Βερναρδάκη 32, Νεκροταφείο Μυτιλήνης, Όδος Κιουταχείας 25, Χωράφα (οικία Μενάνδρου) (Π ί ν. 217-219) ..... » 314
- Σάμος. Περιοχή ἀρχαίας Σάμου, Δυτική νεκρόπολη (Λίμνη Γλυφάδα) (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 220) ..... » 315
- Πυθαγόρειο, Μυτιληνιοί (Καζάνια) (Σ χ έ δ. 1-2· Π ί ν. 221-223) ..... » 315 - 321

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ

- Άναστηλωτικές Έργασίες: Νομός Λέσβου ("Άγιος Προκόπιος στόν Ίππειο, Φρούριο Μυτιλήνης, Φρούριο Μήθυμνας (Μολύβου) ..... » 322

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

- "Άνδρος (Παλαιόπολη, Χώρα), Κέα (Μουσείο, Γυαλισκάρι, Καρθαία) Μύκονος, Δήλος, Νάξος. Ρήνεια (Κάβο Γκενεράλε). Κέρος, Μύκονος (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 224-228) ..... » 323 - 327
- Δέλος. Ρήνεια: Από Générale Τένος (Ρ Ι. 229-231) ..... » 328 - 331
- Άγία Ιρίνη in Keos ..... » 331
- Phylakopi in Melos (Ρ Ι. 232) ..... » 331 - 332

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

- Άναστηλώσεις: Θήρα (Ναός Έπισκοπής Γωνιάς, Καστέλλι Έμπορειού, Καστέλλι Άκρωτηρίου), Πάρος (Ναός Άγίου Γεωργίου Νάουσας), Νάξος (Πύργος Γλέζου, Πλατεία Πραντούνα), Μήλος (Κατακόμβες), Άμοργός (Μονή Χοζοβιώτισσας, Πύργος Γαβρά). Συντήρηση τοιχογραφιών-εικόνων: Νάξος (Δροσιανή, Πρωτόθρονη στό Χαλκί, Παναγία Δαμιάτισσα Τραγαίας), Θήρα (Π ί ν. 233-244) ..... » 333 - 336

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

- Άράκλειο (Μουσείο). Άνασκαφές-Σωστικές έρευνες. Στερεώσεις καί λοιπά έργα. Άνασκαφές. Τό ιερό κορυφής του Γιούχτα, Γαλιά Καινουργίου. Περισυλλογή Άρχαίων (Σ χ έ δ. 1-2· Π ί ν. 245-249) ..... » 337 - 343
- Κnossos, Myrtos, Pyrgos (F i g. 1-2; Ρ Ι. 250) ..... » 343 - 346

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

- Νομός Χανίων: Μουσείο Χανίων. Άνασκαφές: Χανιά, Καστέλλι Κισάμου, Έλυρος, Άξός (Π ί ν. 251-252) ..... » 347 - 348

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

- Μουσειακές έργασίες. Άνασκαφές: Έραπέτρα. Τυχαία εΐρηματα (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 253-254) ..... » 349 - 351

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ

Στερέωση Μνημείων: Ναός Ἁγίων Θεοδώρων Χόνδρου Βιάννου, Ναός Ἁγίου Ἰωάννη Μαρ-
γαριτῶν Μυλοποτάμου, Ναός Ἁγίου Γεωργίου Βόρρων Πυργιώτισσας, Ναός Ἁγίου
Ἰωάννη Κριτσᾶς Μεραμπέλλου. Συντήρηση Τοιχογραφιῶν: Ναός Ἁγίου Ἰωάννη Κριτσᾶς
Μεραμπέλλου, Ναός Παναγίας Κεραῶς Κριτσᾶς Μεραμπέλλου, Μονή Βαλσαμονέρου Και-
νούργιου, Μονή Βροντισίου Καινούργιου, Ναός Παναγίας στήν Πατσῶ Ἀμαρίου. Βενε-
τσιάνικα μνημεῖα: Τείχη Ἡρακλείου, Φρούριο Φιρκᾶ Χανίων, Λιμάνι Ρεθύμνου, Φορτέτζα
Ρεθύμνης, Φρούριο Ἱεράπετρας (Π ἰ ν. 255-264) .....

Σελ. 352 - 360

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ

Ἐνασκαφές: Ρόδος: Περιοχή βορειοδυτικῶν ἀρχαίων νεκροταφείων (Οἰκία Κιαμήλ Κιπρισλῆ
(ἔργα ΕΔΥΡ), Περιοχή μεταξύ Ντοκούς Σοκάκ καί προέκτασης ὁδοῦ Θεμ. Σοφούλη (ἔργα
ΕΔΥΡ), Ντοκούς Σοκάκ (ἔργα ΕΔΥΡ), Προέκταση ὁδοῦ Θεμ. Σοφούλη 196 (οἰκόπεδο
Ἐνασ. Ἀτσίδη), Προέκταση ὁδοῦ Θεμ. Σοφούλη 347 (οἰκόπεδο Τσαγκάρη), Προέκταση
ὁδοῦ Θεμ. Σοφούλη 368 (οἰκόπεδο Δ. Νικολῆ), Προέκταση ὁδοῦ Θεμ. Σοφούλη (συνεχό-
μενα οἰκόπεδα Διακοσάββα, Μαχαιράκη, Οἰκονομίδη), Περιοχή Μπέλ Πάσο (οἰκόπεδα
Γιάκρα-Χατζημιχάλη), Ἀρχαῖοι δρόμοι (Ὁδός Διαγοριδῶν (οἰκόπεδο Νάσου Μυλωνᾶ),
Περιοχή Ψαροπούλας (ἀκτή Κανάρη), Ὁδός Ἀμερικῆς 28-30 (οἰκόπεδο Δ. Ἀγιακάτσικα),
Ὁδός Γαριβάλδη (οἰκόπεδο Ἰωάννου Παπαχριστοπούλου καί Ἀναστασίου Χαστᾶ), Ὁδός
Ἰωνος Δραγούμη 5-7 (οἰκόπεδο ἐκκλησίας Santa Maria), Ὁδός Γρηγορίου Ε' (οἰκόπεδο
Παπαγιαννάκη), Νοτιοδυτικῆ γωνία διασταύρωσης ὁδῶν Κ. Παλαιολόγου καί Γαριβάλδη
(οἰκόπεδο Ν. Βογιατζῆ), Ὁδός Κουρβουαζιέ 23 (οἰκόπεδο Παλ. Παυλίδη), Ὁδός Σολωμοῦ
(οἰκόπεδο Ἰακ. Ἰακωβίδη καί Τσαμπίκου Πλακούνια), Πάροδος ὁδοῦ Ἁγίας Ἀναστασίας
(οἰκόπεδο Λ. Οἰκουτα καί Παπακωνσταντίνου), Ὁδός Γρίβα 80 (Ξενοδοχεῖο Ἐλενα), βο-
ρειοδυτικῆ γωνία διασταύρωσης ὁδῶν Γράμμου καί Ἀντισμηνάρχου Βολονάκη (οἰκόπεδο
Ἰω. Μιχάλου), Προέκταση ὁδοῦ Ἀννης Μαρίας (οἰκόπεδο Μιχ. Γιαλλούση), Ὁδός Ἀμε-
ρικῆς καί 25ης Μαρτίου (οἰκόπεδο Βασ. Κατσαρᾶ), Ὁδός Κένεντυ 4, Ὁδός Χειμάρρας 97
(οἰκόπεδο Γεωργ. Κυπριώτη), Ὁδός Θεμ. Σοφούλη 45 (οἰκόπεδο Εὐαγγελίας Πινη), Κάρ-
παθος (Ἀπέρι, Ἀφιάρτης, Ἀρκάσα), Τήλος, Ἀστυπάλαια. Περισυλλογή-Παράδοση
(Σ χ ἔ δ. 1-7· Π ἰ ν. 265-273) .....

» 361 - 372

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ

Ἐνασκαφές: Μεσαιωνικὴ πόλη Ρόδου (Μονή Ἁγίου Γεωργίου (Χουρμαλί μεντρεσέ), Ἐκκλη-
σία Ἁγίου Σπυρίδωνα. Συντήρηση καί στερέωση μνημείων: Ρόδος (Μεσαιωνικὸς πύργος
τῶν Ἀγγέλων ἢ τῆς Γαλλίας, Μεσαιωνικὸ τείχος, Μονή Ἁγίου Γεωργίου (Χουρμαλί
μεντρεσέ), Πύργος Ἁγίου Νικολάου, Κρατικά ἀκίνητα στή μεσαιωνικὴ πόλη. Συντήρηση
καί στερέωση τοιχογραφιῶν: Ρόδος (Ἁγία Ἀσώματη Κρεμαστῆς, Ἅγιος Φανούριος στή
μεσαιωνικὴ πόλη, Ὑπαπαντὴ Παραδεισιοῦ, Ἅγιος Ἀββακούμ Παραδεισιοῦ, Ἁγία Τριάδα
Ψίνθου, Καθολικὸ μονῆς Ἁγίας Ἐλεούσας Καλυθίων, Ἅγιος Νικόλαος Ἀφάντου), Κα-
στελλόριζο (Ἅγιος Νικόλαος) (Π ἰ ν. 274-275) .....

» 373 - 375

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ .....

» 376 - 377

ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ-ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ .....

» 377

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΗΠΕΙΡΟΥ

Κατά τό έτος 1975 ύπρέρησαν εις τήν Έφορειαν Κλασσικών Αρχαιοτήτων Ίωαννίνων οί Έπιμεληταί Αρχαιοτήτων Ίουλία Βοκοποπούλου, Ήλιάς Άνδρέου καί Ίωάννα Άνδρέου.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ

Μουσεϊον Ίωαννίνων

Κατά τόν μήνα Φεβρουάριον εισήχθησαν εις τό Μουσεϊον Ίωαννίνων τριάκοντα τρία άρχαία αντικείμενα, δωρηθέντα από τήν κ. Άνδρ. Μελά, εις μνήμην Άλεξάνδρου Α. Μελά. Τά πλήλινα άγγεια καί ειδώλια έτοποθετήθησαν εις προθήκην του Μουσειου Ίωαννίνων καί επί βάθρων τά μαρμάρια.

Κατά τούς μήνας Νοέμβριον καί Δεκέμβριον συνεκολληθήσαν αί μαρμάρια ρωμαϊκά σαρκοφάγοι από τό Λαδοχώριον Ήγουμενίτσας¹, αί όποια έν συνεχεία έξετέθησαν προσωρινώς έντός αίθούσης του Μουσειου.

Πλήν των άνωτέρω έργασιών, συνεχίσθη ή καταγραφή των άρχαίων αντικειμένων, ώλοκληρώθη ή αντιγραφή των εύρετηρίων, άπεδελιώθησαν τά βιβλία της βιβλιοθήκης καί προωθήθη ή τακτοποίησης του φωτογραφικου άρχεϊου.

Μουσεϊον Νικοπόλεως

Έγράφησαν καί έτοποθετήθησαν έπεξηγηματικά πινακίδες εις τά έκθέματα του Μουσειου.

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ - ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ

" Α ρ τ α

Ήδός Πορφυριου Μητροπολίτου. 3 (οϊκόπεδον Ήλία Πανταζή) (Σ χ έ δ. 1)

Έντός του οϊκόπεδου, τό όποιον έχει όψιν καί επί της Έθνικης Όδου Ίωαννίνων-Άρτης, άπεκαλύφθη εις μήκος 16,30 μ. τμήμα του τείχους της άρχαίας Άμβρακίας (Πί ν. 117 α). Τουτο καταλαμβάνει τήν δυτικήν πλευράν του οϊκόπεδου Πανταζή καί συνορεύουσαν λωρίδα εκ του προς Δ. οϊκόπεδου της Ζωής Καϊντάση. Εύρίσκεται εις βάθος 4-4,40 μ. από της Έθνικης Όδου καί 3,80 μ. από της όδου Πορφυριου Μητροπολίτου.

Είς τό άποκαλυφθέν τμήμα, εις άπόστασιν 14,20 μ. από της Έθνικης Όδου, έφάπτεται κάθετον προς αυτό σκέλος,

έχον κατεύθυνσιν εκ Δ. προς Α. τουτο άνεσκάφη εις πλάτος 1,80 μ. μόνον, διότι τό υπόλοιπον χωρεί υπό τήν όδον Πορφυριου Μητροπολίτου. Τό από Β. προς Ν. σκέλος βαίνει υπό τήν Έθνικήν Όδον καί ή συνεχεία του διαφαίνεται εις τούς προς Β. της όδου πορτοκαλώνας.

Τό πλάτος του είναι 5,60 μ. καί ή έξωτερική πλευρά του είναι προς Δ. αύτη άπεκαλύφθη εις βάθος 2,30 μ., μέχρι της έξεχούσης κρηπίδος, επί της όποιας βαίνει ό τοιχοβάτης άποτελούμενος έξ όγκολίθων, ύψ. 1,52 καί μήκ. μέχρι 3,40 μ. Έπί του τοιχοβάτου εσώζετο μόνον εις όμοσ, ύψ. 0,70 μ., του όποιου αί πλίνθοι είναι όρθογωνισμένα μόνον κατά τήν έξωτερικήν όψιν, όπου φέρουν έργασία διά κοπίδος καί λεπτοτάτην περιτένειαν κατά τάς τρεις πλευράς. Είς τήν έσωτερικήν όψιν άπεκαλύφθησαν 4-5 όμοι έξ άκατεργάστων όγκολίθων. Τό γέμισμα άποτελείται από τεραστίους άργούς όγκολίθους ή πλακοειδεις λίθους, έχει δε ύποστή σύλησιν κατά τούς βυζαντινούς κ.έ. χρόνους. Μέχρι βάθους περίπου 2 μ. εύρίσκοντο μεταβυζαντινά όστρακα καί ούδέν άρχαϊον. Έπί του Δ.-Α. σκέλους ύπήρχον τρεις βόθροι άπορριμμάτων του 18ου αι. μ.Χ., άπ' όπου έξήχθη πλήθος πολυχρώμων έφυαλωμένων όστράκων, καθώς καί μερικά σχεδόν άκέραια άγγεια.

Σημαντικόν τεκμήριον διά τήν χρονολόγησιν του τείχους προέκυψεν από τήν έρευναν της έσωτερικής γωνίας μεταξύ των δύο σκελών: έν έπαφή προς άμφοτέρα καί εις βάθος 1,50 μ. άπεκαλύφθη τμήμα χαλικοστρώτου διαπέδου, επί του όποιου εύρέθησαν πλήθος μελαμβαφών όστράκων, χρονολογουμένων κατά τό πλείστον εις τάς 3-4 πρώτας δεκαετίας του 5ου αι. π.Χ., θαλάσσια όστρεα καί άγνύθες. Ή έγκατάστασις αύτη είναι μεταγενεστέρα της κατασκευής του τείχους, τό όποιον έπομένως πρέπει νά χρονολογηθή περί τά τέλη του 6ου ή τάς άρχάς του 5ου αι. π.Χ.².

Διά της γενομένης άνασκαφής διά πρώτην φοράν έπετεύχθη άφ' ενός μόν ή άποκάλυψις του πλάτους του τείχους, άφ' έτέρου ή επί ασφαλών βάσεων χρονολογησίς του.

Ήδός Ρωγών 4 (οϊκόπεδον Χρήστου Ζιώγα) (Πί ν. 117 β)

Τό οϊκόπεδον εύρίσκεται περί τά 120 μ. προς Β. του οϊκόπεδου Πανταζή, απέχει δε περί τά 30 μ. από του νοτιοδυτικου άκρου του περιβόλου της Μητροπόλεως Άρτης. Είς τμήμα του περιβόλου τουτου τό τείχος της άρχαίας Άμβρακίας σώζεται εις ύψος 3-4 μ. *

Είς τό οϊκόπεδον Ζιώγα άνεσκάφη γωνία του τείχους, μήκ. 7,5 κατά τό δυτικόν καί 8,5 μ. κατά τό βόρειον σκέλος. Άπεκαλύφθη μόνον ή έξωτερική όψις της γωνίας, καθώς καί μέρος του έξ όγκολίθων γεμίματος του τείχους, μέχρι πλάτους 5 μ. εις τό δυτικόν σκέλος. Αί έσωτερικά πλευράι του τείχους κείνται υπό τόν άσκαπτον χώρον των παρακειμένων ιδιοκτησιών. Άνεσκάφη ή θεμελίωσις του τείχους μέχρι βάθους 1,50 μ. Ή εύθυντηρία φέρει

1. Έκθεσιν περί της άνερεύσεως των σαρκοφάγων βλ. άμέσως κατωτέρω, σ. 211.

2. Πρβλ. τείχη του 6ου αι. π.Χ. της Σμύρνης, μέ όμοιαν έργασίαν εις τήν έξωτερικήν όψιν, R. Martin, Manuel d'architecture grecque, σ. 387, πίν. XLIV, 4 καί τά της Θάσου των άρχων του 5ου αι. π.Χ. (έ.ά., πίν. XLIX, 1).

Σχέδ. 1. Άρτα. Όδος Πορφυρίου Μητροπολίτου. Τοπογραφικόν.

άδρως εἰργασμένον ἔξεργον καὶ ἐπ' αὐτῆς βαίνει ὁ κατώτερος δόμος τοῦ τοιχοβάτου, ὑψ. 0,50 μ. Εἰς τὴν παρακειμένην ἰδιοκτησίαν σάζεται ὁ ὕψους 1,50 μ. ἀνώτερος δόμος τοῦ τοιχοβάτου.

Ὁ τρόπος κατασκευῆς εἶναι ὁμοίος πρὸς τὸν τοῦ τμήματος τοῦ τείχους τοῦ εὐρεθέντος ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου Πανταζῆ· τὸ δυτικὸν ἄλλωστε σκέλος τῆς γωνίας εὐρίσκεται εἰς τὴν πρὸς Β. νοτιήν ἐπέκτασιν τοῦ τείχους τοῦ οἰκοπέδου Πανταζῆ. Τὰ ἐντὸς τοῦ γεμίματος τοῦ τείχους τοῦ οἰκοπέδου Ζιώγα εὐρεθέντα κλασσικὰ ὄστρακα ἐπιβεβαιοῦν τὴν εἰς τὸν πρῶμον 5ον αἰ. χρονολόγησιν, τὴν ἐπιτευχθεῖσαν διὰ τῆς ἀνασκαφῆς Πανταζῆ.

Ὁδὸς Βασιλέως Πύρρου (ὕστεροαρχαϊκὸς ναός)

Μετὰ διακοπὴν ἐπτά ἔτων ἐπανελήφθη ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ὕστεροαρχαϊκοῦ ναοῦ τῆς Ἴαρινης³. Κατὰ τὸ διαρρεῦσαν διάστημα ἐπετεύχθη ἡ ἐκ μέρους τοῦ ΥΠΠΕ ἀπ' εὐθείας ἀγορὰ τοῦ οἰκοπέδου, πρῶν ἰδιοκτησίας Κ. Μπακαγιάννη.

Σκοπὸς τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἔτους 1975 ἦτο ἡ ἔρευνα τῆς βορειοδυτικῆς περιοχῆς τοῦ οἰκοπέδου, ὅπου, ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ναοῦ, ἐξετείνετο τριγωνικὸς ὕσκαπτος χώρος, διαστ. 18×33 μ. Ἐγένετο ἐπίσης

διαμόρφωσις τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ οἰκοπέδου, μὴ ὀλοκληρωθεῖσα διὰ τεχνικοὺς λόγους, καὶ ἐναρξὺς διαμορφώσεως εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν.

Πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀνασκαφῆς δι' ἐκσκαφῆς ἀπεμακρύνθησαν νεώταται ἐπιχώσεις (20οῦ αἰ.), ὑψ. 1 μ., προερχόμεναι ἐκ τῆς κατεδαφίσεως τῶν ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ παλαιῶν κτισμάτων. Ἐν συνεχείᾳ ἀνεσκάφησαν 16 τετράγωνα, διαστ. 3×3 μ., ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ οἰκοπέδου. Εἰς τὰ γωνιαῖα τετράγωνα Π1 καὶ Κ1-2 ἀπεκαλύφθη στρώσις ὄστράκων μικρῶν καὶ μεγάλων ἀγγείων κλασσικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν χρόνων, ὡς καὶ ὀλίγα ἀποτμήματα πηλίνων εἰδωλίων· οὐδεμία κατασκευὴ παρατηρήθη. Μεταξὺ τῶν εἰδωλίων ἀξιοσημείωτος εἶναι ὁ κορμὸς κούρου πρῶιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων, ὑψ. 0,065 μ. (Π1 ν. 117 γ). Εἰς τὰ ὑπόλοιπα τετράγωνα καὶ εἰς ὁμοίομορφον βῆθος, τὸ ἐπίπεδον τοῦ ὁποῦο συμπίπτει μὲ τὸ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῶν ἀνωτέρων δόμων τοῦ ὕστεροαρχαϊκοῦ ναοῦ, ἀπεκαλύφθησαν 67 ταφαὶ ἀπὸ τὸ ἐκτεταμένον νεκροταφεῖον χριστιανικῶν χρόνων⁴. Ὅλοι εἶχον ὁμοίομορφον κατεύθυνσιν ἐκ Δ. πρὸς Α., συμπίπτουσιν μὲ τὴν κατεύθυνσιν τοῦ ἀρχαίου ναοῦ, αἱ πλεῖσταί ἦσαν ἀσκεπεῖς καὶ πολὺ ὀλίγα ἐν μέρει ἐκαλύπτοντο ὑπὸ ἀπλῶν καμπύλων κεράμων στέγης. Οἱ νεκροὶ εἶχον ἀποτεθῆ ἐκτάδην μὲ τὰς χεῖρας παραλλήλως πρὸς τὰς πλευράς· εἰς

3. Βλ. ἐκθέσεις περὶ τῆς τελευταίας ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ ἔτους 1968, εἰς ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 246-247 καὶ ΑΑΑ ΙΙ (1969), σ. 39-43.

4. Ὅμοιοι τάφοι εἶχον ἐρευνηθῆ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἔτους 1968, βλ. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 246.

τινας περιπτώσεις αι χείρες εϋρέθησαν επί της κοιλίας. Ἐπισημασθέντα αἱ ταφαὶ ἦσαν ἀκτέριστοι· εἰς τρεῖς ἐξ αὐτῶν εϋρέθησαν κολλημένα ἐπὶ τῶν ὀστέων κλωσταὶ χρυσοποικίλου ὑφάσματος. Ἡ ἔλλειψις κτερισμάτων καθιστᾷ δυσχερῆ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησιν τοῦ νεκροταφείου. Ἐκ τῆς ὑπερκειμένης τῶν ταφῶν ἐπιχώσεως ἐξήχθησαν ἄφθονα πολυχρώμα ὄστρακα 18ου αἰ. μ.Χ. ἀλλὰ καὶ νεωτέρων χρόνων. Εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον μὲ τούτους τάφους εϋρέθησαν ἀρκετὰ χαλκᾶ σκυφωτὰ βυζαντινὰ νομίσματα, χρονολογούμενα εἰς τὸν 13ον αἰ. μ.Χ.⁵ ταῦτα ἀποτελοῦν ἐν τερμίνῳ ἀπὲρ ταῦτα διὰ τὰς ταφάς, ἐνῶ τὸ τερμίνῳ post quem ἀποτελοῦν τὰ ὑποκείμενα αὐτῶν ὄστρακα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀνάμικτα ἀρχαῖα καὶ ἀβαφῆ ἢ ἐφυσωμένα βυζαντινὰ. Ὀλίγα ὄστρακα ἐκ τοῦ ἐπιπέδου τῶν ὀστέων ἀνήκουν εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς τουρκοκρατίας. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ διωλιθίσθησαν μέχρις αὐτῶν εἰς μεταγενεστέρους χρόνους, ἂν καὶ εἶναι πολὺ πιθανόν ἐν μέρος τῶν τάφων νὰ ἀνήκῃ εἰς τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας.

Ἀμιγῆ ἀρχαῖα στρώματα εϋρέθησαν μόνον εἰς βάθος 0,50-0,70 μ. κάτωθεν τῶν ταφῶν, σχεδὸν ἐπὶ τῶν ὑποκειμένων φυσικῶν βράχων. Τὰ ὄστρακα ἀνήκουν εἰς λεπτὰ μελαμβραφῆ κλασσικῶν χρόνων ἢ εἰς μικρὰ κορινθιακὰ ἀγγεῖα. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ἀπότμημα λαβῆς ἀγγείου, φέρον ἀνάγλυφον γυναικείαν μορφήν τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. (Π ἰ ν. 117 δ).

Συνολικῶς εϋρέθησαν 107 ἀρχαῖα καὶ βυζαντινὰ νομίσματα, ἐλάχιστα ἀποτμήματα ἐκ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ ναοῦ καὶ τρία μικρὰ τεμάχια ἀνθεματῶν ἡγεμόνων καλυπτῆρων, ὅμοια πρὸς τὸ σχεδὸν ἀκέραιον τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1968*.

NOMOS ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

Λαδοχώριον Ἡγουμενίσσας⁷

Κατὰ τὴν διάρκειαν ἐργασιῶν ἀνορύξεως διερευνητικῶν φρεατίων πρὸς ἐπιλογὴν τῆς καταλληλοτέρας θέσεως διὰ τὴν ἱδρυσιν ἐγκαταστάσεων ἀποκαθάρσεως τῶν ἀποχευτικῶν λυμάτων Ἡγουμενίσσας, ἐσκαφεύς ἀνεύρου

τὴν 28/7/1975 δύο τεμάχια ἀναγλύφου σαρκοφάγου, ἐντός τοῦ ἐλαιῶνος τοῦ Κωνστ. Ζῶη, εἰς τὴν θέσιν Ζαβαλῆ τῆς κοινότητος Λαδοχωρίου, περὶ τὰ 3 χλμ. πρὸς ΝΔ. τῆς Ἡγουμενίσσας.

Ἡ κατὰ τὸν μῆνα Αὐγούστου ἐπακολούθησεν ἀνασκαφὴ διεξήχθη ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Κερκύρας (βλ. κατωτέρω ἐκθεσιν κ. Ἀγαλλοπούλου, σ. 239). Ἡ Ἐφορεία Ἰωαννίνων περιωρίσθη εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ χώρου ἀπ' ὅπου ἐξήχθησαν τὰ δύο τεμάχια, προκειμένου νὰ μεταφερθοῦν τὰ τυχόν ὑπολειπόμενα εϋρήματα εἰς τὸ Μουσεῖον Ἰωαννίνων.

Ἀπεκαλύφθη, πράγματι, ταφικός θάλαμος, διαστ. 6,20×5,60 μ., σωζόμενος εἰς ὕψος 1,80 μ. (Σ π ε δ. 2 Π ἰ ν. 118 α-β). Οἱ τοῖχοι ἔχουν πάχος 0,97 μ.: σειραὶ πλίνθων ἐναλλάσσονται πρὸς δόμους ἀργολιθοδομῆς. Εἰς τὴν βόρειον, πρὸς τὴν θάλασσαν, πλευρᾶν, θύρα, πλ. 1,20 μ., ὁδηγεῖ εἰς προθάλαμον, ὅπου σώζεται τμήμα διαπέδου ἐκ πλίνθων. Ἡ ἐντός τοῦ θαλάμου ἐπίχωση ἀποτελεῖτο ἀπὸ χαλαρὰ μελανὰ χρώματα καὶ τεμάχια ἐκ τῆς ἐξ ἑλαφροῦ παραλίθου καὶ κορασανίου στέγης, ἢ ὁποῖα εἶχε πιθανώτατα σχῆμα καμάρας. Δάπεδον ἐντός τοῦ θαλάμου δὲν διεπιστώθη· εἰς τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας σώζεται τὸ κατώφλιον.

Ἐντός τοῦ θαλάμου εϋρέθησαν τρία βάρθα καὶ ἐπ' αὐτῶν τμήματα ἰσαριθμῶν σαρκοφάγων, καθὼς καὶ ἡ ὑποθεμελίωσις διὰ τὸ βάρθρον τετάρτης. Ἐπὶ τοῦ κατωφλίου τῆς θύρας εἶχεν ἀφεθῆ τὸ κάλυμμα μιᾶς τῶν σαρκοφάγων. Ἡ ὅλη εἰκὼν πειθεῖ, ὅτι, πλὴν τῆς συλήσεως τῶν κτερισμάτων, ἐγένετο πρὸ αἰῶνων συστηματικὴ ἐπιχείρησις μεταφορᾶς τῶν σαρκοφάγων πρὸς πῶλησιν εἰς μουσεῖα ἢ συλλέκτας ἀρχαιοτήτων, μὴ ὀλοκληρωθεῖσα ὅμως, ἴσως λόγῳ τοῦ βάρους τοῦ σφηνωθέντος εἰς τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας καλύμματος. Οἱ ἀρχαιοκάπηλοι, πάντως, ἐπέτυχον νὰ ἀπαγάγουν μίαν ἀκεραῖαν σαρκοφάγον, τὴν Δ, εἰς τὴν ὁποῖαν πιθανώτατα ἀνήκει τὸ ἐγκαταλειφθὲν κάλυμμα, τὴν μίαν μακρὰν πλευρᾶν τῆς Α, τὰς τέσσαρας πλευράς καὶ τμήμα τοῦ ἀετωματικοῦ καλύμματος τῆς Γ, καθὼς καὶ τὰς κεφαλᾶς-προσωπογραφίας τῶν ἐπὶ τῶν καλυμμάτων εἰκονιζομένων νεκρῶν.

Μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀνασκαφῆς, ἀφέθη κατὰ χώραν τὸ κατὰ τμήμα τῆς σαρκοφάγου Γ, τὰ δὲ ὑπόλοιπα γλυπτὰ μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἰωαννίνων, ὅπου συνεκολλήθησαν καὶ ἐξετέθησαν προσωρινῶς, ἐν ἀναμονῇ ἱδρύσεως μουσείου εἰς Ἡγουμενίσσας.

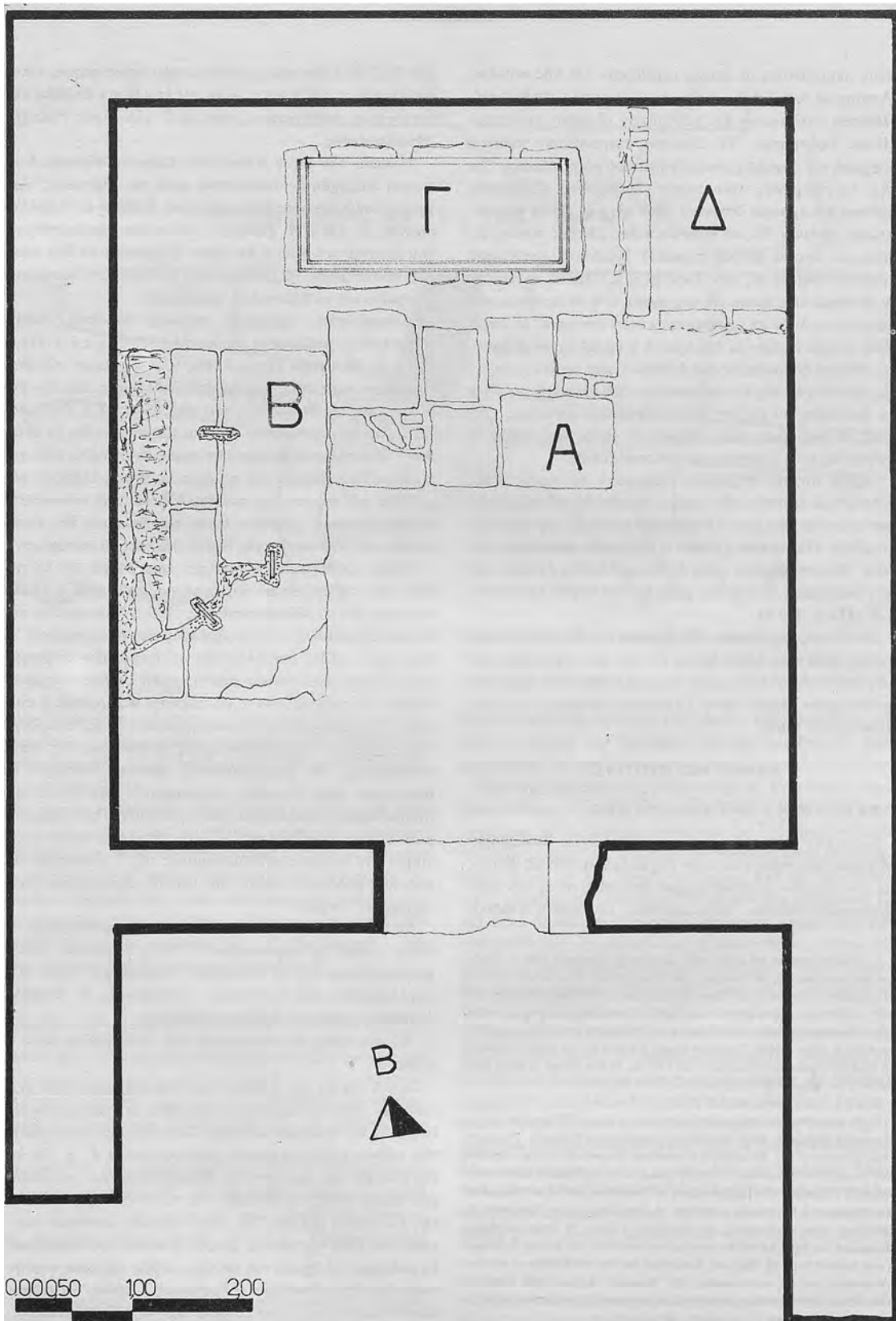
Ἐν συντομίᾳ, αἱ σαρκοφάγοι τοῦ Λαδοχωρίου εἶναι αἱ ἐξῆς:

Σ α ρ κ ο φ ᾶ γ ο ς Α (Π ἰ ν. 119, 120 α-β), μήκ. 2,19, πλ. 1,20, ὕψ. (μετὰ τοῦ καλύμματος) 1,20 μ. Τοποθετημένη εἰς τὸ μέσον τοῦ θαλάμου, περιεβάλλετο ὑπὸ τῶν κατὰ μήκος τῶν τοίχων παρατεταγμένων σαρκοφάγων Β, Γ, Δ. Ὡς ἐκ τῆς θέσεώς της, φαίνεται ὅτι ἀντιπροσωπεύει τὴν νεωτέραν ταφήν ἐντός τοῦ θαλάμου καὶ τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται ἐκ τῆς προχείρου μελέτης τοῦ τύπου καὶ τῶν τεσσάρων σαρκοφάγων. Πρὸ τῆς κυρίας μακρᾶς πλευρᾶς εἶχε καταπέσει τὸ κάλυμμα, τὸ ἥμισυ τοῦ ὁποίου, καθὼς καὶ μίαν στενὴν πλευρᾶν, εἶχεν ἀνασύρει ὁ ἐσκαφεύς. Λείπει ἢ ὀπισθία μακρὰ πλευρὰ καὶ ὁ ἄνω κορμὸς τοῦ ζευγὸς τῶν νεκρῶν.

5. Ὑπὸ τὸ κράνιον τοῦ T52 εϋρέθη τὸ χαλκοῦν σκυφωτὸν N80, τὸ ὁποῖον ἀνεγνωρίσθη ὡς τῆς διευθυντρίας τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Μάντιος Οἰκονομίδου ὡς ἐκδοσις τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ Δούκα Θεσσαλονίκης, περὶ τὸ 1230-1237 μ.Χ. Εἰς τὸ ἴδιον ἐπίπεδον μὲ σκελετὸν σώζοντα ἴχνη χρυσοποικίλου ὑφάσματος εϋρέθη τὸ N51, λατινικὴ ἀπομνημῆσις τύπου E, μετὰ τὸ 1219, κατὰ τὴν κ. Οἰκονομίδου. Περὶ τῶν τάφων 37 καὶ 38 καὶ εἰς τὸ ἴδιον βάθος μὲ τὰ ὀστᾶ εϋρέθησαν ἐπὶ τὰ νομίσματα τοῦ 13ου αἰ., ἐκ τῶν ὁποίων τὰ πέντε ἦσαν ἐκδόσις τοῦ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου (1258-1282 μ.Χ.).

6. ΑΔ, ε.δ., Πιν. 248 γ. ΑΑΑ II (1969), σ. 42, εἰκ. 4.

7. Ἡ Ἐσπερωτία ἐπὶ τοῦ παρόντος καὶ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1973 ὑπάγεται εἰς τὴν Ἐφορείαν Κερκύρας. Μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀστυνομικοῦ Τμήματος Ἡγουμενίσσας εἰσδοποίησιν τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίνων περὶ τῆς εἰρήσεως δύο μαρμαρινῶν ἀναγλύφων, ἐξήτηθη ἡ ἐκ μέρους τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως ἔγκρισις μεταφορᾶς τῶν εϋρημάτων εἰς τὸ Μουσεῖον Ἰωαννίνων, δεδομένου ὅτι συντόμως ἡ Ἐσπερωτία πρόκειται νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν Ἐφορείαν τῆς Ἠπείρου, ὅπου γεωγραφικῶς καὶ ἱστορικῶς ἀνήκει. Ἡ ἐπακολούθησεν ἀνασκαφὴ διεξήχθη διὰ τοῦ πτυχιούχου ἀρχαιολόγου Ἀλ. Μάντη, ἐπιστημονικοῦ βοηθοῦ παρὰ τῆ Ἐφορείας Ἰωαννίνων καὶ ὑπὸ τὴν ἐπιβλεψιν τῆς ὀπορογραφομένης καὶ τῆς προϊσταμένης τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Κερκύρας Πηνελόπης Ἀγαλλοπούλου, ἢ ὁποῖα εἶχε τὴν εὐγενῆ καλωσύνην νὰ παραχωρήσῃ καὶ τὸ δικαίωμα δημοσιεύσεως τῶν εϋρημάτων.

Σχέδ. 2. Λαδοχώριον Ἡγουμενίτσας. Κάτωγίς τοῦ ταφικοῦ θαλάμου.

Εἰς τὴν κυρίαν μακράν πλευράν εἰκονίζονται σκηναὶ ἐκ τῶν Λύτρων Ἐκτορος, εἰς τὴν πρὸς τὰ ἄριστερά στενήν πλευράν ἔτοιμασία πολεμιστοῦ (τοῦ Ἀχιλλέως;) καὶ εἰς τὴν πρὸς τὰ δεξιὰ πρόθεσις νεκροῦ, πιθανώτατα τοῦ Πατρόκλου. Ἐπὶ τοῦ καλύμματος εἰκονίζεται ζεῦγος νεκρῶν ἀνακεκλιμένων ἐπὶ στρωμνῆς, ἢ πρόσοψις τῆς ὁποίας φέρει τρεῖς μετόπας εἰς χαμηλότατον ἀνάγλυφον, μέ θέματα ἐκ τοῦ κόσμου τῶν θαλασσιῶν θεοτήτων (Τρίτωνες, Νηρηίδες, Ἐρωτες ἐπὶ δελφίνων). Πλούσιος φυτικός καὶ ζωικός διάκοσμος κοσμεῖ τὰς γωνίας καὶ τὰ κυμάτια.

Αἱ πρῶται πρόχειροι συγκρίσεις τῆς σαρκοφάγου Α, τὴν τοποθετοῦν εἰς τὸ τέλος τοῦ 2ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.⁸.

Σαρκοφάγος Β, μῆκ. 2,15, πλ. 0,85, ὕψ. 0,86 μ. Εἰς τὴν κυρίαν μακράν πλευράν τὸ θέμα ἦτο διονυσιακός θῆσος, ὅπως καὶ εἰς τὴν πρὸς τὰ ἄριστερά στενήν. Εἰς τὴν ἑτέραν στενήν πλευράν, δύο Ἐρωτιδεῖς διεκδικοῦν ἐν φύλλον φοίνικος· εἰς τὴν ὀπισθίαν μακράν, ζεῦγος ἀντων λεόντων ἐκατέρωθεν κρατήρος (Πί ν. 121 α-β). Αἱ ἀραιαὶ μορφαὶ τοῦ κυρίως θέματος καὶ τὰ ἀκόσμητα κυμάτια ὀδηγοῦν εἰς τοὺς χρόνους περὶ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.⁹. Τὸ κάλυμμα τῆς σαρκοφάγου ταύτης δὲν εὐρέθη, ἦτο δὲ πιθανώτατα ἀετωματικοῦ τύπου, ὅπως τὸ τῆς συγχρόνου τῆς διονυσιακῆς σαρκοφάγου ἐκ Παραμυθιάς εἰς τὸ Μουσεῖον Ἰωαννίνων¹⁰.

Σαρκοφάγος Γ, μῆκ. 2,20, πλ. 0,90 μ. Σῶζεται μόνον ἡ βάσις τῆς σαρκοφάγου, καθὼς καὶ τὸ ἡμισυ τοῦ ἀετωματικοῦ καλύμματος. Ἡ ἔλλειψις ἀναγλύφων εἰς τὸ κατώτατον σωζόμενον τμῆμα τῶν πλευρῶν μαρτυρεῖ ὅτι ὁ διάκοσμος θὰ περιορίζετο εἰς τὸ μέσον ὕψος περίπου ἐκάστης πλευρᾶς· πιθανώτατα θὰ ἀπετελεῖτο ἀπὸ πάγκαρπα καὶ γοργόνεια, μέ βούκρανα ἢ Ἐρωτιδεῖς εἰς τὰς γωνίας. Ὁ τύπος αὐτὸς τῶν σαρκοφάγων εἶναι εὐρέως διαδεδομένος κατὰ τὸν πρόϊμον 2ου αἰ. μ.Χ.¹¹. Ἡ θέσις ἄλλωστε τῆς σαρκοφάγου εἰς τὸ μέσον τῆς ἀπέναντι τῆς εἰσόδου πλευρᾶς καὶ ἐπὶ κυματιοφόρου βάθρου, μαρτυρεῖ ὅτι πρόκειται διὰ τὴν ἀρχαιότεραν ταφήν ἐντός τοῦ θαλάμου.

Σαρκοφάγος Δ. Ἀπήχθη δλόκληρος. Τὸ εἰς τὴν θύραν ὄμως εὐρεθὲν κάλυμμα (Πί ν. 121 γ), φαίνεται ὅτι ἀνήκεν εἰς αὐτήν, διότι αἱ διαστάσεις του¹² καὶ αἱ ἐγκοπαὶ διὰ τοὺς μολυβδίνους συνδέσμους δὲν συμφωνοῦν μέ τὰ ἀνάλογα στοιχεῖα τῶν σαρκοφάγων Α καὶ Β. Εἰκονίζει νεαρὸν ἄνδρα ἀνακεκλιμένον ἐπὶ στρωμνῆς. Εἰς τὸ μέσον τῆς κυρίας ὄψεως ἔχει χαραχθῆ τὸ ὄνομά του:

Ἀντ[ω]νίας
Εὐά|ρεσ|τος
Ἐτῶν ΚΑ
Χαῖρε

8. Βασ. Γ. Καλλιπολίτης, Χρονολογικὴ κατάταξις τῶν μετὰ μυθολογικῶν παραστάσεων ἀττικῶν σαρκοφάγων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, Ἀθήναι 1958, σ. 21. Ὁμάς III. Πρβλ. ἰδίως σ. 22, ἀριθ. 88-90.

9. Καλλιπολίτης, ἑ.δ., σ. 13, 14, Ὁμάς Ια.

10. Καλλιπολίτης, ἑ.δ., σ. 14, ἀριθ. 6. Ὁ αὐτός, Ἡ διονυσιακὴ σαρκοφάγος τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων, ΑΕ 1956, σ. 14-31.

11. Πρβλ. σαρκοφάγους Νικοπόλεως, ἐν ΑΕ 1922, σ. 67, εἰκ. 2-3.

12. Μῆκος 2,05, πλάτος 0,92, ὕψος 0,62 μ.

Τὸ κύριον ὄνομα Εὐάρεστος ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὴν Νικόπολιν¹³. Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν, τοποθετεῖται πλησίον τῆς Α, ἀλλὰ πρέπει νὰ εἶναι κατὰ τι νεώτερα ἐκείνης. Τὸ μάρμαρον ὄλων τῶν σαρκοφάγων εἶναι ἀττικόν, «Διονύσου» Πεντέλης κατὰ τοὺς ἐμπειρογνώμονας τὸ τῆς Α. Ὁ ταφικός θάλαμος Λαδοχωρίου φαίνεται ὅτι ἦτο ἐν χρήσει ἐπὶ δύο ἢ τρεῖς γενεάς ὑπὸ τῶν ἰδιοκτητῶν τῆς παρακειμένης ἐπαύλεως¹⁴.

NOMOS ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Βίτσα Ζαγορίου

Ἡ ἀνασκαφὴ διεξήχθη κατὰ τὸν μῆνα Αὐγουστον εἰς δύο τομεῖς, εἰς τὸ νοτιοδυτικὸν ἄκρον τοῦ νοτίου νεκροταφείου καὶ εἰς τὴν οἰκίαν Ζ τοῦ παρακειμένου συνοικισμοῦ.

Νότιον νεκροταφείον

Εἰς τὸ νοτιοδυτικὸν ἄκρον τοῦ νεκροταφείου ἐγένετο ἔρευνα πρὸς ἐξακρίβωσιν τῶν ὀρίων του εἰς τὴν περιοχὴν αὐτήν. Τὸ ἔτος 1968¹⁵ εἶχεν ἀνασκαφῆ ἐκεῖ τυμβοειδῆς κατασκευὴ περικλείουσα τάφους γεωμετρικῶν χρόνων. Πλησίον τῶν πρὸς Δ. βράχων, οἱ ὅποιοι ἐξηκριβώθη ὅτι ἀπετέλουν τὸ δυτικὸν ὄριον τοῦ νεκροταφείου, εὐρέθη εἰς ἀκόμη τάφος (Τ 178), γεωμετρικῶν χρόνων· ἐπρόκειτο διὰ γυναικείαν ταφήν ἐκτερισμένην διὰ σιδηρῶν περονῶν καὶ δύο πηλίνων κανθάρων.

Εἰς τὸ νότιον ἄκρον τοῦ νεκροταφείου ἤδη ἀπὸ τοῦ 1968 εἶχεν ἐν μέρει ἀποκαλυφθῆ ὁ ἰσχυρὸς τοῖχος Α, βαίνων ἐπὶ τῆς γεωμετρικῆς ἐπιχώσεως. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1975 ὁ τοῖχος οὗτος ἀπεκαλύφθη εἰς ὄλον τὸ ἐκ 5 μ. μῆκος του· ἀπετελεῖτο ἐκ μιᾶς ἢ δύο σειρῶν ἀργῶν ὀγκολίθων ἀναμίκτων πρὸς πλακοειδεῖς. Ἡ κατεύθυνσίς του ἦτο ἐξ Α. πρὸς Δ., εἶχε δὲ ἀναλημματικὸν χαρακτήρα, δεδομένης τῆς πρὸς αὐτὸν καταφεροῦς κλίσεως τῶν καλυψάντων τὸ ἀρχαῖον νεκροταφείον χωμάτων. Πρὸς Ν. τοῦ τοίχου Α, παραλλήλως καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς αὐτὸν ἀλλὰ εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον, ἀπεκαλύφθη δεῦτερος ἀναλημματικὸς τοῖχος, ὁ Β, συγκείμενος ἐκ πλακοειδῶν λίθων. Οὗτος ἦτο ἐν χρήσει καὶ ὁρατὸς μέχρι πρό τινων ἐτῶν, ὅποτε κατεχώσθη κατὰ τὰς ἐργασίας διανοίξεως τῆς πρώτης δεξαμενῆς τῆς Βίτσας.

Ἦδη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1968 εἶχε καταστῆ ἀναγκαῖον νὰ διαλυθῆ μικρὸν τμῆμα τοῦ τοίχου Α, προκειμένου νὰ ἐρευνηθῆ ὁ ὑπ' αὐτὸν βαίνων τάφος 136¹⁶, ὁ ὁποῖος ἔκειτο ἐξωθι τοῦ ἀναλημματικοῦ τοιχαρίου γ, γεγονόςς τὸ ὅποιον εἶχε γεννήσει τὴν σκέψιν, ὅτι πιθανόν νὰ ὑπῆρχον καὶ ἄλλοι τάφοι νοτιώτερον τῆς τυμβοειδοῦς κατασκευῆς. Πρὸς ἐξακρίβωσιν τῆς ἀνωτέρω ὑποθέσεως διελύθη, ἀφοῦ

13. Θ. Σαρκιάκη, Προσωπογραφία τῆς Ἀκτίας Νικοπόλεως, ΑΕ 1970, σ. 71.

14. Βλ. κατωτέρω, σ. 239.

15. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 250.

16. ἑ.δ., σ. 250, Πίτν. 254 γ.

προηγούμενως άπετυπώθη, ό τοίχος Α καί τμήμα του Β. Είς τήν υπό τόν τοίχον Α επίχωσιν εδρέθησαν διατεταραγμένα όσα 2-3 ταφών, αί όποιαί θά καταστράφησαν κατά τήν κατασκευήν του τοίχου, καθώς καί είς άδιατάρακτος τάφος γεωμετρικών χρόνων. Ό πολεμιστής του τάφου 179, κείμενος είς βάθος 3,34 μ. από τής στέψεως τής παλαιάς δεξαμενής, είχεν άποτεθή επί του επιπέδου βράχου καί καλυφθή δι' όριζοντίων πλακών· παρά τήν άριστεράν κνήμην του εδρέθη σιδηρά αιχμή δόρατος. 'Επί του λιθωσώρου του εδρέθη πήλινος κύαθος μέ μαστοειδείς άποφύσεις, ό όποιος όμως άνήκε μάλλον είς τήν παρακειμένην διατεταραγμένην ταφήν, δεδομένου ότι όμοίου σχήματος άγγεϊα είς τό νεκροταφείον τής Βίτσας εδρέθησαν μόνον έντός γυναικείων τάφων.

'Υπό τό άνατολικόν πέρασ του τοίχου Α εδρέθησαν δύο συνεχόμενα καμπύλα άναλημματικά τοιχάρια, μήκ. 1,40 μ. τό δ καί 0,80 μ. τό ε.

Περί τά 50 μ. νοτίως του νεκροταφείου καί έντός του άγρου του κ. Φρίξου Πρίγκου έγένοντο δύο δοκιμαστικά τομαί, είς τάς όποίας άνεφάνισαν, είς βάθος 0,50-1,10 μ. τμήματα τοίχων διαλελυμένων. Εδρέθησαν δύο σιδηραί δρεπανοειδείς μάχαιραι κλασσιικών χρόνων καί όστρακα έγχωρίων χειροποιήτων άγγείων.

Συνοικισμός

Είς τόν συνοικισμόν ή έρευνα περιωρίσθη είς τήν όλοκλήρωσιν τής άποκαλύψεως τής οικίας Ζ¹⁷ καί τήν διερεύνησιν του διαπέδου τής (Π ί ν. 122).

Κατά τήν άνασκαφικήν περίοδον του έτους 1972 είχε διαπιστωθή ότι πρόκειται δι' άψιδωτήν οικίαν. Μετά τήν άφαίρεσιν του ύπερκειμένου νεωτέρου ίσχυρου άναλημματικού τοίχου άπεκαλύφθη ή πρός Β. άψιδωτή πλευρά τής οικίας Ζ, ή όποία όσως έχει έξωτερικάς διαστάσεις 6,60×13,50 μ. Παρά τό άσυνήθιστον διά τόν συνοικισμόν μήκος τής, δέν εδρέθη διαχωριστικός τοίχος, γενικώς δέ οί έντός τής οικίας πεσμένοι λίθοι, πλήν του χώρου έσωτερικώς τής άψίδος, ήσαν όλίγοι. Φαίνεται ότι είς τάς μακράς πλευράς μόνον ή βάσις των τοίχων ήτο λιθοόκτιστος, μέχρις ύψους 0,60 μ., ένθ ή άψίς διετηρήθη μέχρις ύψους 1 μ. 'Απεκαλύφθη όλόκληρος ή επί του μεγάλου άξονος τής οικίας έστία, τραπεζιοειδους σχήματος, διαστ. 1,50×1,48 μ. (Π ί ν. 123 α)· περιβάλλεται από λίθους έξ χρομομέλανος φλύσχου καί τό έσωτερικόν τής ήτο έστρωμένον διά τριμμένων κεράμων. 'Επί του εκ πατητού πηλου διαπέδου εδρέθησαν τμήματα μελαμβωφών άγγείων του 4ου αι. π.Χ. 'Η άψίς εδράζεται επί του φυσικού βράχου. Είς τό έσωτερικόν τής οικίας εδρέθησαν διάσπαρτοι πλακοειδείς λίθοι, όχι όμως είς συγκεκριμένην διάταξιν επιτρέπουσαν είκασίας διά τόν τρόπον στηρίξεως τής στέγης. Κατά μήκος των τοίχων, είς δύο σημεία, ύποτυπώδεις κατασκευαί ίσως έστήριζον έσωτερικάς κατακορύφους δοκούς.

Σημαντικά στοιχεία προέκυψαν εκ τής έρεύνης του νοτίου άκρου του άνατολικού τοίχου τής οικίας Ζ, ό όποιος

διεπιστώθη ότι άρχικώς έκαμπυλοϋτο, ώστε νά σχηματίζε-ται καί πρός Ν. άψίς, αντίστοιχος τής βορείου. "Ήδη από τήν άνασκαφήν του 1972 ήτο φανερόν, ότι τό όρθογώνιον νότιον τμήμα τής οικίας Ζ ήτο προσθήκη μεταγενεστέρα. Είς τήν περιοχήν αυτήν ύπάρχει καί άλλος καμπύλος γεωμετρικός τοίχος, ό ύπ' αριθ. 43, περί τά 0,05 μ. χαμηλότερον του διαπέδου τής οικίας Ζ, ό όποιος συνεχίζεται καί εκτός αυτής. Είς έτερον σημείον έντός τής οικίας καί παρά τόν άνατολικόν της τοίχον ήρευνηθή μικρά κτιστή άδλαξ, βάθ. 0,30 μ.: τά έξ αυτής όστρακα ήσαν έγχώρια γεωμετρικά. Παρόμοια όστρακα εδρέθησαν άμέσως ύπό τό δάπεδον του 4ου αι. ή άκόμη καί είς τό αυτό επίπεδον. Τό γεγονός τουτο, έν συνδυασμώ πρός τάς διαπιστωθείσας διαφόρους φάσεις τής οικίας Ζ, μαρτυρεί μακράίωνα χρήςιν τής, άποκλειομένου, εκ τής άπουσίας σχετικόν εδρημάτων, οί-ουδήποτε λατρευτικού χαρακτήρος.

Τυχαία εδρήματα

'Ό κάτοικος Μονοδενδρίου Λύσ. Νούλης παρέδωσε χαλκήν αιχμήν δόρατος, μήκ. 0,365 μ. (Π ί ν. 123 β), τήν όποιαν είχεν άνεύρει πρός Ν. τής παλαιάς δεξαμενής τής Βίτσας καί μεταξύ χαλίκων προερχομένων εκ τής διανοίξεως τής όδου Βίτσας-Μονοδενδρίου. 'Η αιχμή είναι μυκηναϊκού τύπου, δύναται δέ νά χρονολογηθή περί τό τέλος του 12ου ή τάς άρχάς του 11ου αι. π.Χ.¹⁸ 'Η παρουσία τής αιχμής ταύτης, έν συνδυασμώ πρός όστρακα άγγείων μετ' άμαυροχρώμου διακοσμήσεως τύπου Μπουμπούστι, του τέλους τής έποχής του Χαλκού, τά όποία εδρέθησαν εκτός των τάφων κατά τήν άνασκαφήν του νοτίου νεκροταφείου, όδηγεί είς τήν σκέψιν ότι κάπου είς γειτονικήν περιοχήν πρέπει νά άναζητηθοϋν τάφοι καί έγκαταστάσεις παλαιότεροι των μέχρι τώρα εδρεθέντων.

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΗΣ

Νικόπολις

Νυμφαίον

Τό νυμφαίον του ρωμαϊκού ύδραγωγείου (κοινώς Μπούφοι)¹⁹ εδρίσκεται είς τήν δυτικήν πλευράν τής Νικοπόλεως, άποτελείται δέ από δύο όμοια άντικρυστά κτήρια σχήματος πεί, άκόσμητα έξωτερικώς καί μέ κόγ-

18. Πρβλ. χαλκήν αιχμήν από τάφον Τίρυνθος, των άρχών του 11ου αι. έν Ν. Verdalis, Gräber in Tiryns, AM 78 (1963), σ. 11-12, πίν. 5,1. Είς τάς σημειώσεις 16-17 ό Βερδελίς παραθέτει παραδείγματα μυκηναϊκών αιχμών καί διασαφηνίζει τά χαρακτηριστικά των. 'Όμοιοι τύποι πρός τήν τής Βίτσας αιχμή κατεσχέθη πρό έτών είς 'Ιωάννινα· βλ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 293, Πίν. 237 α.

19. W.M. Leake, Travels in Northern Greece, I, 1835, σ. 189-190 καί σχέδιον. ΠΑΕ 1913, σ. 107-109. ΑΕ 1952, 'Αρχαιολ. Χρονικά, σ. 16-18. Είς τήν ύποσημείωσιν 2 τής σ. 18, όρθώς ό συγγραφέας ταυτίζει τό οικοδόμημα πρός νυμφαίον, ένθ οί πρό αυτου τό έθεώρουν άνάκτορον ή βουλευτήριον.

'Η τοπική όνομασία του κτηρίου συνήθως γράφεται «Μπούφη» (ό Leake τό αναφέρει ως Μπούγη), όρθότερα όμως είναι ή γραφή «Μπούφοι», από τά γνωστά νυκτόβια πτηνά, τά όποία συλλάβουν εκεί· τούλάχιστον αυτή ή έρμηνεία τής όνομασίας «Μπούφοι» μου έδόθη προσφάτως από παρατυχόντας κοί-μένας του γειτονικού χωρίου Μύτικας.

17. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 402. ΑΑΑ VI (1973), σ. 218, 221, εκ. 9.

χας εις τήν έσωτερικήν ὄψιν τῶν τοίχων (Π ί ν. 124 α-β). Πρακτικός προορισμός ἀμοτέρων τῶν πεῖ ἦτο νά φέρουν ὕδατοδεξαμενάς ὑψηλῆς στάθμης διά τήν ὕδρευσιν τῆς Νικοπόλεως, διότι εις αὐτά κατέλγηεν ὁ ἀγωγός τοῦ ὄδραγωγείου, ὁ ὁποῖος ἔφερεν εις τήν πόλιν τό δροσερόν ὕδωρ τῶν πηγῶν τοῦ Λούρου, εὑρισκομένων εις ἀπόστασιν ἄνω τῶν 50 χλμ. ἀπό τῆς Νικοπόλεως²⁰.

Τά δύο πεῖ (Πα καί Πβ) δέν κεῖνται ἐπί τοῦ αὐτοῦ ἄξονος, ἀλλά τό Πβ ἔχει κτισθῆ 4,30 μ. δυτικώτερον τοῦ Πα, ἡ δέ ἀπόστασις μεταξύ τῶν δύο εἶναι 23 μ.

Μέ ἀφορμήν τās ἐκ τῆς ἐτοιμορροπού καταστάσεως μερικῶν τοίχων ἐπιβληθείσας ἐργασίας στερεώσεως²¹, ἐγένετο διαμόρφωσις τοῦ μεταξύ τῶν δύο πεῖ χώρου, ὅπου φαίνεται ὅτι κατά τό παρελθόν εἶχον διενεργηθῆ δοκιμαστικά τομαί. Κατ' ἀρχήν ἀπεμακρύνθησαν ἐπιχώσεις, ὕψ. 0,70 μ., ἀπό τό διαστ. 12,5×10 μ. ὀρθογώνιον, τό περικλειόμενον μεταξύ τῶν σκελῶν ἐκάστου πεῖ. Διεπιστώθη ὅτι οἱ τοῖχοι καί αἱ κόγχαι τοῦ νυμφαίου ἦσαν ἐπενδεδυμένοι διά λευκῶν μαρμαρίνων πλακῶν, πάχ. 0,01-0,02 μ. Ἀμφότερα τά πεῖ ἔφερον, εις βάθος 1,85 μ. ἀπό τῆς βάσεως τῶν κογχῶν, δάπεδον ἐξ ἀβεστολιθικῶν πλακῶν· τοῦτο εἶχε τελείως ἀποξηλωθῆ²². Παρά τό δυτικόν σκέλος τοῦ Πα εὑρέθησαν ἀποτυπώματα τῶν πλακῶν, διαστ. 0,75-1×0,60-0,70 μ., ἐπί τοῦ ἐκ κορασανίου ὑποστρώματος. Λεπτόν στρώμα πυρκαϊῆς ὑπερέκειτο αὐτῶν, ὅπως ὁδηγοῦν ὅμως ἦτο μεταγενέστερον τῆς δηώσεως τοῦ κτηρίου, διότι, ὅπως καί ἡ ὅλη ἐπίχωσις ἐντός ἐκάστου πεῖ, πρέπει νά χρονολογηθῆ εις τόν 19ον καί 20ον αἰ.²³ Αἱ δύο ἀνοικταί πλευραί τῶν πεῖ φαίνεται ὅτι ἐκλείοντο διά χαμηλοῦ τοιχοῦ· στοιχεῖα διά τό μέγεθος αὐτοῦ ὑπάρχοντες εις τās ἐσωτερικάς παρειάς τῶν πλευρικῶν σκελῶν. Εἶναι πολύ πιθανόν νά διεμορφοῦτο οὕτως ἐντός ἐκάστου πεῖ ἀνοικτή διακοσμητική δεξαμενή. Τήν ὑπόθεσιν ταύτην ἐνισχύει ἡ πρό τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ Πβ εὑρεσις τμήματος λιθίνου ἀνοικτοῦ ἀγωγοῦ (Π ί ν. 124 γ), συνολ. μήκ. 4,40 μ., ἐντός τοῦ ὁποῖου θά ἔρρεον τά ἐκχειλίζοντα ὕδατα τῆς δεξαμενῆς. Πρό τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ Πα εὑρέθη ἀπότμημα ὁμοίου ἀγωγοῦ, ὄχι ὅμως εις τήν ἀρχικήν του θέσιν. Εἶναι ὅμως σχεδόν βέβαιον ὅτι καί πρό τοῦ Πα θά ὑπῆρχε καθ' ὅλον τό μήκος τῆς προσόψεως, ὅπως καί εις τό Πβ, ἀγωγός, διά τόν ἐξῆς λόγον· εις τό φρούριον τοῦ Παντοκράτορος Πρεβέζης ἔχον χρησιμοποιηθῆ ὡς οἰκοδομικόν ὑλικόν ἄνω τῶν 24 τεμαχίων τοῦ λιθίνου ἀγωγοῦ τοῦ νυμφαίου²⁴ (Π ί ν. 124 δ), συνολ. μήκ. 25 μ., ἦτοι μεγαλύτερου τοῦ ἐκ 17 μ. μήκους τῆς προσόψεως τοῦ Πβ· ἐπομένως τά ἐπί πλέον τεμάχια θά ἀνήκουν εις τό Πα.

Εἰς τόν ἄνωρον μεταξύ Πα καί Πβ ἐγένοντο δοκιμαστικά τομαί πρός διερεύνησιν τῆς στρωματογραφίας καί διά τήν

ἀνεύρεσιν τυχόν δαπέδου ἢ ὀδοστρώματος. Τήν ἐποχὴν τοῦ Leake ἐσώζοντο πολύ καλύτερον τά οἰκοδομήματα τῆς Νικοπόλεως καί ἦτο εὐκρινεστέρα ἡ διάταξις τῶν. Εἰς τήν κατά τόν μῆνα Ἰούνιον 1805 γενομένην ἀποτύπωσιν²⁵, ἀμέσως πρός Δ. τῶν Πα-Πβ ἔχει σχεδιασθῆ τριπλῆ πύλη μεταξύ ἡμικυκλικῶν πύργων, οἱ ὁποῖοι τώρα ἔχον καταπέσει, εὐρεῖα δέ λεωφόρος διερχομένη μεταξύ τῶν δύο δεξαμενῶν τοῦ νυμφαίου καί διά τῆς πύλης ὠδήγει εις τόν πρός Δ. τῆς Νικοπόλεως λιμένα Κόμαρον. Ἡ λεωφόρος αὕτη ἐπλαισιοῦτο ὑπό τάφων καί οἰκοδομημάτων, ἀκόμη δέ καί σήμερον διαγράφεται ἡ κατεθυσίς τῆς.

Ἡ τομή Θ, γενομένη εις τό μέσον περίπου τοῦ χώρου μεταξύ Πα καί Πβ, ἐσταμάτησεν εις βάθος 1,56 μ., ὅπου ἀνεφάνη σκληρά ἐπιφάνεια, ἴσως δόδοστρωμα ἐκ λίθων ἀργῶν καί κεράμων· ἐπ' αὐτῆς εὑρέθησαν ὀστᾶ ζῶων καί ἀρκετὰ ὀστρακα, μερικά ἀπό λύχνους τοῦ 2ου καί 3ου αἰ. μ.Χ.

Ἡ τομή Ι (Σ χ ε δ. 3) ἤχθη καθέτως πρός τό νότιον μέτωπον τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ Πβ καί ἐδείξεν ὅτι ὁ λιθινός ἀγωγός βαίνει ἐπί προεξοχῆς τοῦ ἰσχυροῦ θεμελίου τοῦ Πβ, πλ. 0,60 μ. Κατά μήκος τῆς καθέτου ὄψεως τοῦ θεμελίου διεπιστώθη ἡ ὑπαρξις τῆς τάφρου θεμελιώσεως, πλ. 0,70 μ.· ἐντός αὐτῆς διεκόπητο ἡ διαδοχῆ τῶν ὀριζοντίων στρωμάτων, εὑρέθησαν δέ μικρογραφικόν πηλινον προσωπεῖον τραγωδίας (Π ί ν. 125 α) καί τεμάχια κορινθιακοῦ λύχνου χρονολογουμένου εις τόν 2ον αἰ. μ.Χ.²⁶ Τό εὑρημα αὐτό ἀποτελεῖ ἤδη ἓν *terminus post quem* διά τό Πβ. Ἀπό τήν βάσιν τοῦ ἀγωγοῦ καί μέχρις ἀποστάσεως 3 μ. ἀπό αὐτοῦ ἐξετείνεται ὀριζόντιον στρώμα κορασανίου (Σ χ ε δ. 3, IV), τό ὁποῖον ἐκάλυπτε τήν τάφρον θεμελιώσεως· εἶναι κατά πᾶσαν πιθανότητα κατάλοιπον τῶν ὑλικῶν κατασκευῆς τοῦ κτηρίου. Τό στρώμα IV σφραγίζει τά ὑπ' αὐτὸν στρώματα, ὡς προϋπάρχοντα τοῦ Πβ. Ἀμέσως ὑπ' αὐτό, εις τό στρώμα V, εὑρέθησαν ὀστρακα λύχνων καί ἀναγλύφων πυξίδων τοῦ 2ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Τό ἐπόμενον στρώμα VI εἶναι πάλι κορασανί, ἀλλά μαλακόν, εις ἀπόστασιν δέ 3,5 μ. ἀπό τοῦ ἀγωγοῦ ἔφερε ἐνσωματωμένον τμήμα πλινθίνου δαπέδου, διαστ. 1,61×1,21 μ.· περὶ τά 0,05 μ. ὑπεράνω τοῦ δαπέδου εὑρέθη κερκυραϊκόν χαλκοῦν νόμισμα ἐποχῆς Καρακάλλα ἢ Γέτα (210-217 μ.Χ.). Τά ἀνωτέρω στοιχεῖα ἐκ τῆς στρωματογραφίας τῆς τομῆς Ι, τά ὅποια βεβαίως θά πρέπει νά ἐλεγχθοῦν καί δι' ἄλλων τομῶν, ὁποδεικνύουν ὡς χρόνον κατασκευῆς τοῦ βορείου πεῖ τοῦ νυμφαίου τοῦλάχιστον τās ἀρχάς τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Ἐκ τῆς δυτικῆς παρειᾶς τῆς τομῆς Ι, περὶ τά 0,50 μ. ὑπεράνω τοῦ δαπέδου, ἐξήχθη τμήμα μαρμαρίνου περιρραντηρίου σῶζον ὀλόγλυφον κεφαλὴν λέοντος, μήκ. 0,20 μ. (Π ί ν. 125 β).

Ἐτέρα τομή ἐγένετο πρό τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ Πα. Ἀπεκαλύφθη ὑποθεμελίωσις ἐκ μικρῶν ἀργῶν πλακῶν,

20. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 309.

21. Βλ. κατωτέρω, σ. 21'.

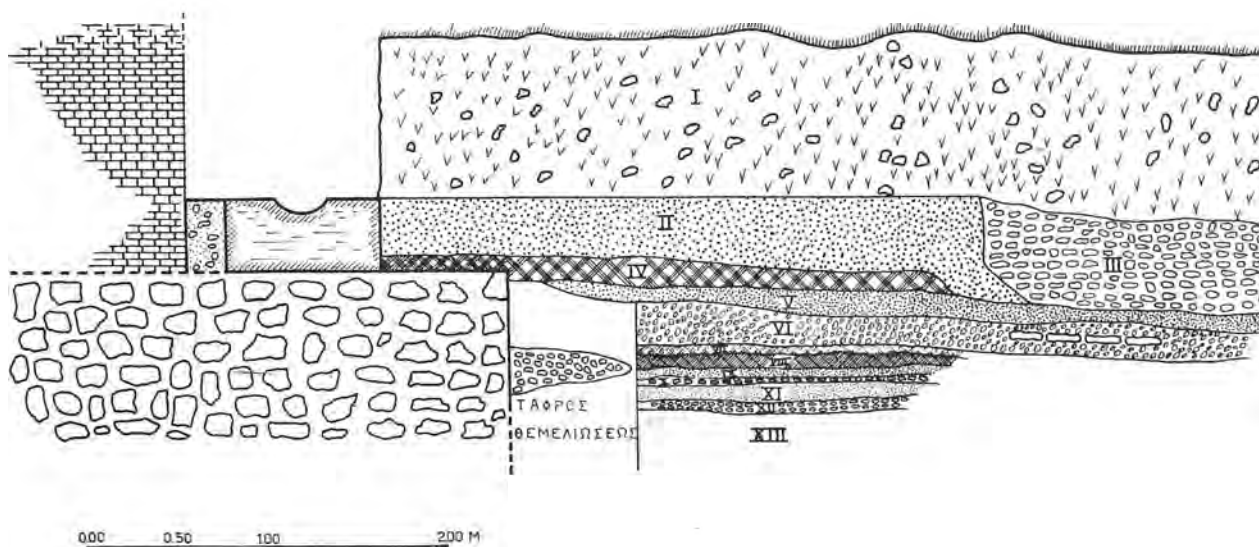
22. Ὁ Leake, ἑ.ἀ., σ. 189-190, ἀναφέρει ὅτι τήν ἐποχὴν τῆς ἐπισκέψεώς του, εις τās 22 Ἰουνίου τοῦ 1805, ἐσώζετο ἐν μέρει τό λιθινόν πλακόστρωτον.

23. Βλ. προηγουμένην ὑποσημείωσιν.

24. Τά ἐντεταχισμένα τεμάχια τοῦ ἀγωγοῦ ἐνετόπισεν ὁ Ἐπιμελητῆς Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Δημήτριος Τριανταφυλλόπουλος.

25. Leake, ἑ.ἀ., σχέδιον.

26. Πρβλ. ὁμοιον ἀπό τήν Ἀγορᾶν Ἀθηνῶν, The Athenian Agora, VII, Lamps of the Roman Period, πίν. 8, ἀριθ. 259.

Σχέδ. 3. Νικόπολις. Νυμφαίον (Πβ). Τομή Ι. 'Ανατολική παρειά.

ἐπί τῆς ὁποίας βαίνει πλακόστρωτον πεζοδρόμιον, ὑποστηριζόμενον πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς πιθανολογουμένης λεωφόρου δι' ὀρθίων πλακῶν (Π ι ν. 125 γ). Μία τούτων εἶχε καταπέσει ἐπὶ τοῦ ὁδοστρώματος (τοῦ ὁποίου ἡ ὕψις εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῆς τομῆς Θ, καὶ εἰς τὴν ὑπὸ ταύτης καταπλακωθεῖσαν ἐπίχωσην, πᾶχ. 0,05 μ., εὐρέθῃ τμήμα πυθμένος κορινθιακοῦ λύχνου, σῶζον τὸ γράμμα Α. Πιθανωτάτη εἶναι ἡ συμπλήρωσις Α (οικίον), διότι εἰς τὴν Νικόπολιν ἔχουν εὑρεθῆ ἄλλοι τέσσαρες λύχνου τοῦ κορινθιακοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου τοῦ 2ου καὶ 3ου αἰ. μ.Χ.²⁷. Ὁδοστρώμα καὶ πλακόστρωτον πεζοδρόμιον ἀποτελοῦν σύγχρονον κατασκευῆν, ἡ ὁποία λείπει ἀπὸ τὸ Πβ. Τὰ δύο περὶ δέν εὐρίσκονται ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἄξονος καὶ εἶναι ἀβέβαιον ἂν εἶναι σύγχρονα.

Τυχαῖα εὐρήματα

Ἐγένετο περισυλλογὴ πολλῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἐκ τῶν ἀγρῶν τῆς Νικοπόλεως.

Εἰς ἀπόστασιν 250 μ. πρὸς Α. τοῦ νυμφαίου, ἀνευρέθη τό εἰς τὸν Π ι ν. 125 δ ἀνάγλυφον ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, διαστ. 0,67×0,51×0,12 μ. Εἰκονίζεται σκηνὴ συμποσίου· ἡ ἐργασία εἶναι ἐπιμελής καὶ πρέπει νὰ τοποθετηθῆ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους²⁸. Εἶναι γνωστόν ὅτι εἰς τὴν Νικόπολιν εἶχον μεταφερθῆ γλυπτὰ ἐκ τῶν συνοικισθεισῶν πόλεων.

27. ΑΕ 1922, σ. 70-71. Ἔτεροι δύο εἶναι ἀδημοσίετοι.

28. Πρβλ. ἑλληνιστικά ἀνάγλυφα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἐν M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, 1961, εἰκ. 654-55.

Ἡ ἀπόδοσις τοῦ γυμνοῦ γυναικείου σώματος μὲ τούς μικροὺς σφικτούς μαστοὺς καὶ τὴν χαλαρὰν λεκάνην εἶναι τυπικῶς ἑλληνιστικῆ· πρβλ. J. Marcadé, *Au Musée de Délos*, Paris 1969, πίν. XLV-VI, L.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ

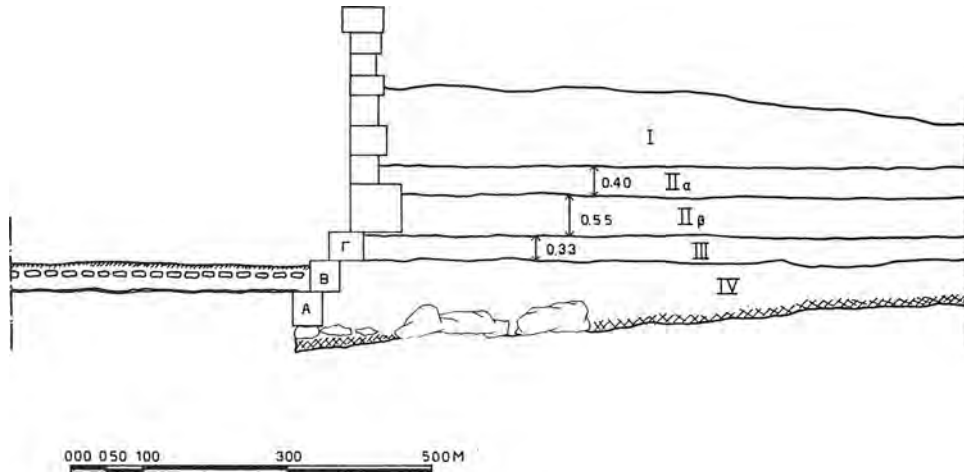
Δωδώνη

Τὸ ἀνατολικόν τμήμα τοῦ ἀνδῆρου τῆς «Αἰτωλικῆς ἐπιχώσεως»²⁹ εἶχεν ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων καταπέσει εἰς μήκος 7,40 μ. καὶ εἰς ὕψος ὀκτῶ δόμων (Π ι ν. 126 α). Τὸ ἐκ τριῶν βαθμίδων κατώτερον τμήμα τοῦ ἀνδῆρου εἶχε μετατοπισθῆ πρὸς τὰ ἐμπρὸς εἰς μήκος 13 μ. Τὰς ζημίας αὐτὰς εἶχεν ἐπιφέρει ἡ κατακρήμνισις τοῦ νοτιοανατολικοῦ πύργου τοῦ θεάτρου, πρὸ τοῦ ὁποίου εἶχε κατασκευασθῆ τὸ ἄνδρον, πρὸς συγκράτησιν τῶν ἐπιχώσεων μετὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Αἰτωλῶν εἰς Δωδώνην (218 π.Χ.).

Κατὰ τὰς γενομένας κατὰ μῆνας Ἰούλιον καὶ Αὐγουστον ἐργασίας ἐπανεφέρθησαν οἱ μετατοπισθέντες βαθμιδατοὶ δόμοι εἰς τὴν θέσιν των καὶ ἐπ' αὐτῶν ἀνεβιβάσθησαν οἱ ἐπτά δόμοι τοῦ κατακορύφου τοῦ τοίχου (Π ι ν. 126 β)· ὁ ὄγκος σχηματίζει ἐλαφρῶς ἐξέχον γείτων.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἐμελετήθη ἡ στρωματογραφία τῆς Αἰτωλικῆς ἐπιχώσεως, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἐκ τεσσάρων στρωμάτων (Σ χ ε δ. 4). Τὸ Ι ἔχει ὕψος 0,70 μ. καὶ περιέχει ὀγκολίθους τοῦ θεάτρου, ἀργούς λίθους, πλίνθους καὶ τεμάχια πλινθίων ραβδωτῶν κίωνων. Τὸ ΙΙ, ὕψ. 0,95 μ., εἶναι τὸ τῆς αἰτωλικῆς καταστροφῆς· φέρει σαφῆ ἴχνη πυρᾶς καὶ ὄστρακα ἑλληνιστικά. Τὸ ὑποκείμενον ΙΙΙ, πᾶχ. 0,33 μ., εἶναι ἐρυθροπόν, καθαρὸν, μὲ λυωμένας κεράμους. Ὑπ' αὐτὸ καὶ μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου ἀκολουθεῖ τὸ πᾶχ. 0,30-0,80 μ. προϊστορικόν στρώμα ΙV, περιέχον ἄφθονα προϊστορικά ὄστρακα καὶ ἄνθρακας.

29. ΠΑΕ 1973, σ. 89.

Σχέδ. 4. Δαδώνη. Τομή ανδρήρου «Αιτωλικής επιχώσεως».

Μεσοπόταμος

Νεκουμαντείον³⁰

Τά ανώφλια των θυρών μεταξύ των δωματίων Λ₁-Ι και Μ-Μ₁ ἐνεφάνιζον ἐπικινδύνους ρωγμάς. Παρέστη ἀνάγκη νά καταβιβασθοῦν οἱ διπλῆς ὕψεως πολυγωνικοί τοῖχοι μέχρι τοῦ ἐπιπέδου τῆς ἐδράσεως τῶν ἀνωφλίων, τά ὁποῖα συνεκολλήθησαν καί ἐνισχύθησαν διά κρυφῶν ὀρειχαλκίων συνδέσμων· ἐν συνεχείᾳ ἐγένετο ἀνατοποθέτησις τῶν πολυγωνικῶν λίθων τῶν τοίχων. Παραλλήλως ἐγένοντο συγκολλήσεις εἰς τὰς ἀπολεπισθείσας ἐξωγκωμμένας ἐπιφανείας τῶν λίθων.

Νικόπολις

Νυμφαῖον

Τόσον τό Πα, ὅσον καί τό Πβ ἔχουν ὑποστή ἐκτεταμένας ζημίας συνεπείᾳ σεισμῶν. Εἰς ἀθλίαν κατάστασιν εὐρίσκετο ἰδίως τό Πα. Κατ' ἀρχήν συνεπληρώθησαν δι' ὀπτοπλίνθων πέντε τεράστια κατακόρυφοι ρωγμαί, ὕψ. 4-5 μ., εἰς τήν ἐξωτερικήν ὄψιν τῶν τοίχων τοῦ Πα. Μικροτέρας ρωγμάς ἔφερον ὄλαι αἱ κόγχαι εἰς τό ἐσωτερικόν τοῦ κτηρίου· εἰς τὰς ὕπ' ἀριθ. 4 καί 7 τό ἀνώτερον τμήμα τοῦ τυμπάνου εἶχε μετατοπισθῆ ἐκ τῆς ἀρχικῆς του θέσεως καί ἀφοῦ ἐγένετο ἡ ἐπανατοποθέτησις, συνεπληρώθησαν τά κενά διά πλίνθων (Π ἰ ν. 127 α-β). Ἡ βορειοανατολική γωνία τοῦ δυτικοῦ σκέλους, παρά τήν κόγχην 9, κυριολεκτικῶς ἐκρέματο εἰς τόν ἀέρα· πρὸς στερέωσιν τοῦ ἐτοιμορρόπου τούτου τμήματος ἐγένετο ἀνακατασκευή τῆς γωνίας ἀπό τῶν θεμελίων (Π ἰ ν. 127 γ-δ) καί συνεπληρώθησαν ἐλλείποντα τμήματα τῆς κόγχης 9, τοῦ τόξου τῆς καί τοῦ ἀνωθεν τούτου τοίχου.

Πρὸς Δ. τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ Πα ὑψοῦται ὁ ὑδατοπύργος α· μεταξύ τῶν δύο διαμορφοῦται ὁ τραπεζιοειδῆς ἀνοικτός χώρος α, εἰς τόν ὁποῖον ὀδηγεῖ μικρά τοξωτή διόδος σχηματιζομένη μεταξύ ὑδατοπύργου καί ἀντηρίδος. Ἡ ἀντηρίς αὕτη ἀπέχει 0,15 μ. ἀπό τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ Πα καί ἀπεσκόπει εἰς τήν στήριξιν τῆς ἐπί τοῦ ὑδατοπύργου δεξαμενῆς. Ἡ ἀντηρίς ἔφερον ὀριζοντίαν διαμήκη ρωγμήν εἰς τό ὕψος τῆς διατρεχούσης τό κτήριον ἐξωτερικῆς κορνίζης, μέ ἀποτέλεσμα τό ἀνωθεν αὐτῆς τμήμα νά ἔχη ἀκκουμβήσει ἐπί τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ Πα, τά δέ ὑπό ταύτης φερόμενα τόξον καί καμάρα, νά ἔχουν μετατοπισθῆ συνεπείᾳ ἐτέρων ρωγμῶν.

Ἄνυψῶθη τό τόξον, ὁπότε αὐτομάτως ἐπανῆλθεν εἰς τήν θέσιν του τό ἄνω μέρος τῆς ἀντηρίδος. Ἐν συνεχείᾳ τόσον αὐτό, ὅσον καί ἡ τοξωτή καμάρα τῆς διόδου ἐστερεώθησαν εἰς τήν ὀρθήν θέσιν καί συνεπληρώθησαν διά πλίνθων. Εἰς τήν ἐσωτερικήν (ἐπί τῆς διόδου) παρεϊάν τῆς ἀντηρίδος ἐτοποθετήθησαν τέσσαρες κατακόρυφοι μπρούντζινοι σύνδεσμοι (Π ἰ ν. 127 ε).

Συνεπληρώθησαν διά πλίνθων τμήματα τῆς ἐπιφανείας τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ὑδατοπύργου, ἀριστερά τῆς τοξωτῆς διόδου.

Ἐγένοντο ἐκτεταμένα συμπληρώσεις εἰς τήν ἀνωδομήν τῆς καμάρας τῆς τοξωτῆς διόδου καί εἰς τό μέτωπον τοῦ τόξου· ἦσαν τελείως διαλελυμένα καί ἐτοιμόρροπα.

Εἰς τό Πβ ἐγένοντο ὀλίγα συμπληρώσεις εἰς τό πόδιον τοῦ βορείου καί τοῦ δυτικοῦ σκέλους.

I. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

30. Βλ. σχέδιον κατόψεως τοῦ ἱεροῦ ἐν ΠΑΕ 1964, σ. 45, εἰκ. 1.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Ἄρτα

Ὀδός Καραπάνου 9 (οἰκόπεδο Μιχαήλ Ἀλιβέρτη)

Στό οἰκόπεδο αὐτό μέ ἀφορμή τήν ἀποκάλυψη ἀρχαίου τοίχου σέ ἐκσκαφές θεμελιῶν γιά ἀνάγερση πολυκατοικίας, ἔγινε ἀνασκαφική ἔρευνα ἡ ὁποία διάρκεσε ἕνα μήνα καί ἔφερε στό φῶς τμήμα ἀρχαίας οἰκίας τῶν πρῶμων ἑλληνιστικῶν χρόνων καί δεξαμενῆ τῶν ὑστερων ρωμαϊκῶν χρόνων (Π ἰ ν. 128 α).

Τῆς οἰκίας ἀνασκάφηκαν τρεῖς χώροι παράλληλοι μεταξύ τους, μέ ἐνιαῖο τόν ἀνατολικό ἐξωτερικό τοῖχο πού ἀποτελεῖ συγχρόνως τό δυτικό ὄριο ἀρχαίας ὁδοῦ. Ἐπί τούς τρεῖς χώρους ὁ μεσαῖος (1) ἀποκαλύφθηκε ὀλόκληρος (διαστ. 5,25×3,80 μ.). Ἐχει θύρα πρὸς τό χώρο 2, σῶζει δάπεδο ἀπό χτυπημένο χῶμα μέ ἴχνη πυρᾶς καί στή βορειοανατολική γωνία του κυκλική ἐστία, στρωμένη μέ κομμάτια ἀπό κεραμίδες. Σέ μεταγενέστερη ἐποχή ἔγινε μετασκευή τοῦ δυτικοῦ μέρους τοῦ δωματίου σέ δεξαμενῆ μέ πυθμένα λαξευμένο στό φυσικό βράχο καί τοιχώματα τούς τρεῖς τοίχους τοῦ δωματίου (βόρειο-δυτικό-νότιο), ἐπιχρισμένους μέ ὑδραυλικό κονίαμα.

Ἀπό τό χώρο 2, πού καταστράφηκε ἐν μέρει ἀπό τόν ἐκσκαφέα, σῶζεται τό βόρειο τμήμα. Στή βορειοδυτική γωνία του ἀποκαλύφθηκε στρώση ἀπό μεγάλους ὀγκόλιθους, ἴσως δάπεδο καί δίπλα σ' αὐτή μεταγενέστερη ὀρθογώνια κατασκευή ἄγνωστου προορισμοῦ. Στόν ἴδιο χώρο βρέθηκαν τρία κομμάτια ἀπό ψηφιδωτό δάπεδο. Εἶναι κατασκευασμένα ἀπό μικρά ἀκέραια ποταμίσια χαλίκια καί διατηροῦν ἀποσπασματικά παράσταση λευκοῦ ἀνθεμίου σέ μαῦρο βάθος. Δέν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιά τήν ἀπόδοση τῶν κομματιῶν σέ δάπεδο ὀρισμένου χώρου, πιθανότερο ὅμως εἶναι νά ἀνήκουν σ' αὐτό τῆς πρῶμης φάσης τοῦ χώρου 2, μιά καί τά ὄστρακα δίνουν χρονολόγηση στό τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Τοῦ χώρου 3 ἐλάχιστο τμήμα ἀποκαλύφθηκε, γιατί τόν καλύπτει ἡ βόρεια μεσοτοιχία τοῦ οἰκοπέδου.

Ὁ ἀνατολικός (ἐξωτερικός) τοῖχος τῆς οἰκίας εἶναι χτισμένος ἀπό μεγάλους λαξευμένους ἀσβεστόλιθους, σύμφωνα μέ τόν ψευδοἰσοδομικό τρόπο. Κατά μήκος του ἀποκαλύφθηκε τμήμα τῶν πλάτους ἀρχαίας ὁδοῦ, πού ἦταν στρωμένη μέ μεγάλες ἀσβεστολιθικές πλάκες. Κάτω ἀπ' αὐτές, βρέθηκαν δύο ἐπάλλῃλα ὁδοστρώματα, τό κατώτερο ἀπό τά ὁποῖα ἀνήκει στους ἀρχαίους χρόνους.

Κατά μήκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῶν χώρων 1 καί 2, ἐνισχυμένο κατάλληλα ὥστε νά ἔχει πλάτος 2 μ., ἔχει κατασκευαστεῖ ὀρθογώνια δεξαμενῆ τῶν τελευταίων ρωμαϊκῶν χρόνων (3ος-4ος αἰ. μ.Χ.). Εἶναι χτισμένη μέ μεγάλη ποταμίσια χαλίκια καί κουρασάνι, ἔχει διαστάσεις στό ψηλότερο τμήμα τῆς 5,70×1,90 μ. καί στό κατώτερο 5,40×1,60 μ., γιατί σέ ὕψος 0,85 μ. πάνω ἀπό τόν πυθμένα σχηματίζει ἐσοχή, πλ. 0,15 μ.

Στή βορειοδυτική γωνία τῆς ἔχει βαθύτερο κοίλωμα καί ὀπή ἀποχέτευσης.

Ἡ ἐπίχωση τῶν χώρων πού ἀνασκάφηκαν ἦταν ταραγ-

μένη. Μαζεύτηκαν ὄστρακα πού ἀντιπροσωπεύουν κεραμική μεγάλης χρονικῆς περιόδου, δηλαδή ἀπό τό τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. μέχρι καί τή μεταβυζαντινῆ ἐποχή. Ἐνδεικτική γιά τή χρονολόγηση τοῦ κτιρίου εἶναι μία ὁμάδα ὄστράκων μελαμβαφῶν τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., πού συγκεντρώθηκε ἀπό τήν ἀνασκαφή τοῦ δαπέδου τοῦ χώρου 2. Ἐπίσης τά ὄστρακα πού βρέθηκαν στά δύο ἐπάλλῃλα ὁδοστρώματα τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ, μᾶς ἐπιτρέπουν νά χρονολογήσουμε τό κατώτερο στήν ἀρχαϊκή καί τό μεσαῖο στήν κλασική ἐποχή.

Κινητά εὐρήματα ἀπό τήν ἀνασκαφή τοῦ οἰκοπέδου ἦταν λύχνος, θραύσματα γυάλινων ἀγγείων, εἴκοσι δύο χάλκινα νομίσματα, τέσσερις πῆλινες ἀγνόθες.

Ὀδός Κομμένου 2 (οἰκόπεδο Πανούτσου)

Σέ ἐκσκαφές θεμελιῶν βρέθηκε σέ βάθος 3 μ. ἀπό τό κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ στρώμα μέ καμένα χῶματα. Ἐπειδή στήν περιοχή ἔχει ἐντοπιστεῖ σέ παλιότερες ἀνασκαφές μεγάλο ἀρχαῖο νεκροταφεῖο τῶν κλασικῶν καί ἑλληνιστικῶν χρόνων, εἶναι πιθανό ὅτι πρόκειται γιά τμήμα πυρᾶς. Βρέθηκαν ὄστρακα διάφορων ἀγγείων, κομμάτια ἀπό μικρογραφικά ἀγγεῖα (μικύλλα) καί λύχνος ἄβαφος, ἀκέραιος, ὄλα τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Κορωνεσία

Στήν αὐλή τῆς οἰκίας τοῦ Κωνστ. Ρούσσου ἐπισημάνθηκε μαρμαρίνο φάτωμα ρωμαϊκῶν χρόνων. Στήν περιοχή τοῦ τουρκικοῦ Γαλά τῆς ἴδιας κοινότητας διακρίνονται ἐπιφανειακά θεμέλια κτιρίων, κομμάτια κεραμίδων καί ὄστρακα μελαμβαφῶν καί ἄβαφων ἀγγείων τῶν ὑστερων ἑλληνιστικῶν χρόνων.

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κάτω Πεδινα Ζαγορίου

Ὁ Κωνστ. Παπακηρύκος, κάτοικος Κάτω Πεδινῶν, βρῆκε στήν περιοχή τοῦ χωριοῦ (σέ ἐργασίες διάνοιξης δρόμου) καί παρέδωσε:

α) Πήλινο κάρναρο¹, ὕψ. περίπου 0,18 καί διαμ. χεῖλους 0,14 μ., ἀπό κοκκινωπό πηλό μέ ἀνοιχτό καστανό γάνωμα. Ἐχει βαθύ κορμό, πλατύτερο ἐπάνω, ἐνωμένο μέ τό σχεδόν κυλινδρικό λαιμό σέ καμπύλη θλάση. Ἡ διακόσμηση ἀπό μαῦρο χρῶμα: ὀριζόντιες ταινίες γύρω στό χεῖλος, στή βάση τοῦ λαιμοῦ καί πάνω στίς λαβές, κρεμαστά λογοχοεῖδη τρίγωνα σ' ὄλη τήν ἐπιφάνεια τοῦ κορμοῦ.

β) Χάλκινη αἰχμή δόρατος² τοῦ φυλλόσχημου τύπου,

1. Δύο ὄστρακα ὁμοίου ἀγγείου βρέθηκαν στήν Καστρίτσα (ΠΑΕ 1952, σ. 374, εἰκ. 11). Τό ἴδιο κόσμημα ἔχει παρόμοιο ἀγγεῖο ἀπό τόν τάφο 12 τοῦ νεκροταφεῖου Vodhine (βλ. Hammond, σ. 310, εἰκ. 10). Αὐτά χρονολογοῦνται στήν ΥΕ ΙΙΙΒ ἢ ΥΕ ΙΙΙΓ. Πρόκειται γιά σχῆμα ἀγγείου πολῦ κοινό στή Μακεδονία κατά τήν ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ.

2. Ὅμοια αἰχμή δόρατος πού χρονολογεῖται γύρω στό 1050 π.Χ. βρέθηκε στόν τάφο Α τοῦ Κεραμικοῦ, βλ. Α.Μ. Snodgrass, *The Dark Age of Greece*, σ. 223, 78. Γιά παρόμοια αἰχμή ἀπό τό Ἄργος, πού χρονολογεῖται στήν πρωτογεωμετρική ἐποχή, βλ. BCH 91 (1967), σ. 840, εἰκ. 14.

ἀκέραιη με τόν καυλό, πολύ καλής διατήρησης. Μήκ. με τόν καυλό 0,108, μέγ. πλ. 0,03, μέγ. διάμ. καυλού 0,022 μ.
 *Έγινε αυτοψία στην περιοχή και έντοπιστηκαν θέσεις ενδιαφέρουσες για μελλοντική ανασκαφική έρευνα.

Σκαμνέλι Ζαγορίου

Σε επίσκεψη στην αρχαία ἀκρόπολη³ πάνω στο λόφο Κατούνη ή Σφίνες τής περιοχής Σκαμνελίου Ζαγορίου, διαπιστώθηκε ότι τό πολυγωνικό τείχος (Π ί ν. 128 β) σώζεται κυρίως στη νοτιοδυτική πλευρά του λόφου, πάνω από την απότομη χαράδρα που τόν χωρίζει από τό χωριό.

Στή δυτική πλευρά διατηρείται σε μήκος 20 μ. περίπου και ύψος 2,50 μ., μετά σχηματίζει γωνία και συνεχίζεται ανατολικά. Σε απόσταση 6 μ. από τή γωνία σώζεται σε ύψος ενός δόμου τετράγωνος πύργος, πλευράς 4 μ.

Στό γύρω χώρο επιφανειακά υπάρχουν πολλά δστρακα από χοντρά άβαφα άγγεϊα, κομμάτια από κεραμίδες και λίγα δστρακα μελαμβαφών άγγεϊων κλασικών και έλληνιστικών χρόνων.

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Νικόπολις

Στή θέση Νικολάρα, σε μικρή απόσταση έξω από τό ρωμαϊκό τείχος και γύρω από τό ρωμαϊκό ταφικό θάλαμο που έρευνήθηκε τό 1972⁴, έγιναν δοκιμαστικές τομές με σκοπό τήν επισήμανση άλλων κτιρίων ή τάφων και τόν προσδιορισμό τών ορίων τους, προκειμένου νά προταθεί ή απαλλοτρίωση του άγρου. Σε όλες τίς τομές και σε βάθος 0,10-1,50 μ. άποκαλύφθηκαν τοίχοι διάφορων διευθύνσεων, χτισμένοι από ψημένες πλίνθους (τουβλα), λίθους και κουρασάνι. Βρέθηκαν κομμάτια κονιαμάτων με κόκκινο χρώμα και πολλά δστρακα από άγγεϊα χοντρά, άβαφα, οικιακής χρήσης, δστρακα από άγγεϊα cooking ware, κομμάτια γυάλινων άγγεϊων, λαβές και άπολήξεις δζυυόμινων άμφορέων, δστρακα λύχνου, κομμάτια μαρμάρινων λεπτών πλακών από ορθομαρμάρωση τοίχων, καθώς και κομμάτια από πήλινες πλάκες με κωνικές προεξοχές για τήν επένδυση τοίχων λουτρών.

Σημαντικότερα από τά κινητά ευρήματα ήταν: (α) Λύχνος του Ιου αϊ. μ.Χ. χωρίς λαβή, με έρυθρό γάνωμα και σπασμένη μύξα. Φέρει παράσταση άμαζόνας που ίππεύει. *Η παράσταση περικλείνεται από τρεις ένάλληλους έγχάρακτους κύκλους⁵ (Π ί ν. 129 α). (β) Δύο δστρακα λύχνου, τά όποια σώζουν άποσπασματικά παράσταση άντρα που κρατά ζώο. (γ) Χάλκινη πόρπη από ζώνη. (δ) *Οκτώ χάλκινα νομίσματα

Βόρεια του ταφικού θαλάμου, στο γειτονικό άγρο τής *Αγγελ. Τάγκα, έγινε μικρή έρευνα γύρω από γωνία μαρμάρινης πλάκας που διακρινόταν επιφανειακά. Πρόκειται

για μεγάλο τμήμα του σώματος ρωμαϊκής σαρκοφάγου που σώζει στη μία στενή πλευρά άνάγλυφη παράσταση: άριστέρα δέντρο με φίδι τυλιγμένο στον κορμό του και δεξιά κορμό σφίγγας.

Όρωπος

(α) Σε έργασίες διαμόρφωσης κοινοτικού χώρου στον *Όρωπό Πρέβεζας με σκοπό τή δημιουργία νεκροταφείου 200 μ. ΝΑ. του ναού του *Αγίου *Ιωσήφ, βρέθηκαν πολλά κομμάτια από κεραμίδες. *Έγιναν δοκιμαστικές τομές με άποτέλεσμα τήν άποκάλυψη μικρής δεξαμενής ρωμαϊκών χρόνων, έσωτ. διαστ. 2,25×1,70, βάθ. 0,45 μ., χτισμένης με λίθους και κομμάτια κεραμίδων. *Έσωτερικά είναι έπιχρισμένη με χοντρό υδραυλικό κονίαμα και στη νοτιοανατολική γωνία της έχει ένσωματωμένο κυλινδρικό πήλινο άγγεϊο, διαμ. 0,46 και βάθ. 0,50 μ., τό όποιο πιθανότατα χρησίμευε για τόν καθαρισμό της. *Από τήν έρευνα συγκεντρώθηκαν πολλά κομμάτια λακωνικών στρωτήρων και δστρακα άβαφων άγγεϊων οικιακής χρήσης καθώς και μικρή γυάλινη δακρυδόχος⁶ σπασμένη στα χείλη, ύψ. 0,043 μ.

(β) Σε επιφανειακή έρευνα τών πρανών τών λόφων Μπαρλέτα στα ΒΔ. του χώρου του νεκροταφείου έπισημάνθηκε τμήμα τοίχου, μήκ. 4 μ., χτισμένο από μεγάλους λαξευμένους άσβεστόλιθους. Με τήν ανασκαφική έρευνα που άκολούθησε άποκαλύφθηκε ορθογώνιο κτίσμα (Π ί ν. 129 β), έξωτ. διαστ. 9,50×9,50 μ.

Τό κτίριο, με δύο έσωτερικούς τοίχους, οι όποιοι σχηματίζουν μεταξύ τους Τ με τήν όριζόντια κεραία προς Ν., χωρίζεται σε τρεις χώρους Α, Β, Γ, διαστ. άντίστοιχα 7,20×1,10, 5,75×3,50 και 5,75×3,25 μ. Τόσο οι έξωτερικοί όσο και οι έσωτερικοί τοίχοι στηρίζονται στη βαθμιδωτά λαξευμένη επιφάνεια του φυσικού βράχου. *Έτσι, άν και όλοι σώζουν όγκόλιθους του κατώτερου μόνο δόμου, υπάρχει άρκετή διαφορά ύψους μεταξύ του βόρειου και του νότιου (χαμηλότερου) τοίχου.

*Η επίχωση του κτιρίου ήταν έλάχιστη λόγω τής μεγάλης κλίσης του εδάφους. Παντού ύπήρχαν πολλά κομμάτια από κορινθιακούς στρωτήρες, ενώ βρέθηκαν έλάχιστα δστρακα, κυρίως από χοντρά άβαφα άγγεϊα. Βρέθηκαν επίσης δύο χάλκινα νομίσματα φθαρμένα, χάλκινο άγκιστρι, μικρογραφικό άγγεϊο, άβαφη πήλινη δακρυδόχος σπασμένη στο στόμιο, καθώς και πήλινη κυβική σφραγιδα⁷, μήκ. άκμής 0,04 μ., με ένσφραγιστες και τίς έξι επιφάνειες, έγκοιλες παραστάσεις σταφυλιού (Π ί ν. 130 α), άράχνης (ή σκορπιού;) (Π ί ν. 130 β), φύλλου (Π ί ν. 130 γ), κεφαλής βοδιού (Π ί ν. 130 δ) και όκτάκτινου ρόδακα σε δύο πλευρές (Π ί ν. 131 α).

Τό κτίριο μπορεί νά χρονολογηθεί στα τέλη του 4ου αϊ.

6. BCH 1970, σ. 491, εικ. 147. Οι γυάλινες δακρυδόχοι αυτού του σχήματος χρονολογούνται στις άρχές τών αυτοκρατορικών χρόνων.

7. Παρόμοιος κύβος από τήν ανασκαφή Δαδώνης βρίσκεται στο Μουσείο *Ισταννίων (άρθρ. έδρ. 4168). Βλ. επίσης τήν κυβική μήτρα από τό Αίγιο (ΑΑΑ I (1968), σ. 137, εικ. 1).

3. Hammond, Epirus, χάρτης 12, εικ. 263, σ. 267, 661 και 684.

4. ΑΑΑ VI (1973), σ. 224-226.

5. Agora VII, σ. 75, πίν. 2 άριθ. 36 και πίν. 3 άριθ. 52.

π.Χ. από τό σύστημα τοιχοδομίας, τόν τύπο τοῦ συνδέσμου⁸ τῶν ὀγκόλιθων τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας καί τήν ἐλάχιστη κεραμεική.

Γιά τήν πιθανή χρήση τοῦ κτιρίου δέν μπορούμε μέ βεβαιότητα νά ποῦμε τίποτα. Μοιάζει μέ τήν κρήνη τῆς Λυκόσουρας (᾽Α. Ὀρλάνδος, ΑΕ 1911, σ. 200-206) στή διάταξη τῶν χώρων, τήν κατασκευή καί τίς διαστάσεις. Μία συμπληρωματική ἔρευνα στό γύρω χῶρο ἴσως δώσει περισσότερα ἐνδεικτικά στοιχεῖα.

(γ) Ἐπί τῆ γύρω περιοχῇ συγκεντρώθηκαν σέ ἐπιφανειακή ἔρευνα ὄστρακα ἀγγείων τῆς νεότερης Νεολιθικῆς ἐποχῆς, πολλά κομμάτια λίθινων ἐργαλείων ἀπό πυριτόλιθο (Π ἰ ν. 131 β), κομμάτι πελεκιοῦ ἀπό πρασινωπό ὀφίτη (Π ἰ ν. 132 α), ἀκέρατη λίθινη ἀξίνη (Π ἰ ν. 132 β) καί δύο ἀκόμη ἐργαλεῖα ἀπό ποταμίσια χαλίκια⁹ (Π ἰ ν. 132 γ).

(δ) Ἐξ ἀπό τήν ἀγροτική καλύβα τοῦ Β. Βικτωράτου ἐπισημάνθηκε κομμάτι ἀπό μαρμάρينو ὑπέρθυρο.

(ε) Ἐπί τῆ νάο τοῦ Ἁγίου Ἰωσήφ Ὁρωποῦ μεταφέρθηκε στό Μουσεῖο Νικοπόλεως μαρμάρινη ἐπιτύμβια τράπεζα, διαστ. 1×0,40 μ., μέ ἐπιγραφή τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., (Π ἰ ν. 132 δ):

--- [ος ἀριστον ραπ]---
 ἐτῶν Π
 τοῖς τήν ἀλήθ<ε>ϊαν φρ{ο}
 νοῦσιν εἰρήνην (vac.) λι--

ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

Σημ. τ. σύνταξης: Γιά τίς ἐργασίες στό νομό Θεσπρωτίας βλ. καί παρακάτω, σ. 239.

8. Roland Martin, *Manuel d'architecture grecque*, σ. 278, εἰκ. 120.9.

9. M. Natan Valmin, *The Swedish Messenia Expedition*, πίν. XXVI, L8, σ. 352. Παρόμοια ἀξίνη ἀπό τήν Ἀφιόνα Κερκύρας, ΑΜ 59 (1934), σ. 164, εἰκ. 4,2, ἄλλη ὅμοια ἀπό τήν Ὀλυμπία, ΑΜ 36 (1911), σ. 179, εἰκ. 22. Ὁ Valmin τά ἐρμηνεύει ὡς βαριδίδια. Εἶναι ἓνα ἀσυνήθιστο σχῆμα, γνωστό ὅμως ἤδη ἀπό τή Θεσσαλία, τήν προϊστορική Αἴγυπτο, τή Μεσοποταμία καί Vinca. Σέ ἐκπλη-

κτική ἀφθονία βρέθηκε στό κατώτατο στρώμα στή Σέρβια (48 παραδείγματα). Πρόκειται γιά πεπεσμένο χαλίκι τοῦ ποταμοῦ, στό ὅποιο σχηματίζεται κόψη στή δύο ἄκρα καί αὐλάκι περιφερειακό στό μέσο, ὥστε νά στερεώνεται σέ διχαλωτή ράβδο ἢ νά συγκρατεῖται μέ σχοινί. Στή Σέρβια τό ἐργαλεῖο αὐτό ἐξακολουθεῖ νά χρησιμοποιεῖται μέχρι τήν Πρωτοχαλκή ἐποχή. Στήν πρώτη Νεολιθική ἐποχή χρησιμοποιοῦνται χαλίκια σχεδόν κυκλικοῦ σχήματος.

BYZANTINA, ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΗΠΕΙΡΟΥ

Τό 1975 υπηρέτησαν στην Έφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ίωαννίνων ή Έφορος Αρχαιοτήτων Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου και οι Έπιμελητές Αρχαιοτήτων Π. Βοκοτόπουλος (τοποθετήθηκε τόν Οκτώβριο μετά την επάνοδό του στην Αρχαιολογική Έγπηρεσία) και Δ. Τριανταφυλλόπουλος. Απασχολήθηκαν επίσης στην Έφορεία ή έπιστημονική βοήθος Α. Τούρτα και κατά καιρούς ο πολιτικός μηχανικός Ίωαννίνων Ν. Καλανταρίδης σέ τεχνικά θέματα στερέωσης τών μνημείων.

Τό χρόνο αυτό, στους προστατευόμενους από τόν αρχαιολογικό νόμο παλιούς οικισμούς και ιστορικούς τόπους πού έλέγγει ή Έφορεία, προστέθηκαν ή κομόπολη τού Μετσόβου, γιά τήν όποια λίγο ύστερα καθορίστηκαν ειδικοί όροι και περιορισμοί δόμησης, τό Συρράκο και οι Καλαρρύτες στην Ήπειρο και ή βόρεια άκτή τής Λευκάδας ως τόπος ιδιαίτερου φυσικού κάλλους.

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

NOMOS IWANNINON

Φρούριο Ίωαννίνων

1. Συμπληρώθηκε μικρή έργασία τού προηγούμενου χρόνου γιά τή στερέωση θολιτών και λίθων στά τοιχώματα υπόγειων χώρων πού βρίσκονται στή βόρεια περιοχή τής νοτιοανατολικής άκρόπολης¹ (Ίτς Καλέ). 2. Στερεώθηκαν κατά μέρη ή νότια και ή νοτιοανατολική πλευρά τού περιβόλου τού φρουρίου από τό έξωτερικό, μέ ανακατασκευή τοπικών ρηγμάτων και διαλυμένου μέρους τού τείχους και μέ αντικατάσταση κατά τόπους τών πολύ φθαρμένων λίθων και τών σαθρών συνδετικών κονιαμάτων (Π ί ν. 133 α). Ανακατασκευάστηκε μισοδιαλυμένο μέρος τού τείχους, πού είχε γείρει επικίνδυνα, σέ σημείο τής νοτιοδυτικής πλευράς τού περιβόλου πού βλέπει στό προαύλιο τής οικίας Χατζή, από τό έσωτερικό τού κάστρου.

Ναός Αγίου Γεωργίου στην Κάτω Λαψίστα²

Πρόκειται γιά τόν ένοριακό ναό τού χωριού, μικρό μονόχωρο ξυλόστεγο κτίσμα μέ νάρθηκα δυτικά και άνοιχτό προστώο στή νότια πλευρά και μέ καμπυλόγραμμη έξωτερικά άψίδα Έρου, κοσμημένη μέ κεραμοπλαστικές ζώνες. Έ εκκλησία, πού άναφέρεται ως καθολικό μονής από τό 14ο αί. στό αυτοκρατορικό χρυσόβουλλο τού Άνδρονίκου τού Β' (1321), διαμορφώθηκε στή σωζόμενη κατάσταση

της κατά διάφορες οικοδομικές φάσεις. Έ τελευταία πριν από χρόνια επέμβαση προκάλεσε ζημιές στή μορφή τού κτίσματος, πού άποκαταστάθηκαν όπου αυτό ήταν δυνατό.

Συγκεκριμένα, παράλληλα μέ τή συντήρηση τού ζωγραφικού διακόσμου τής εκκλησίας, έγιναν οι ακόλουθες στερεωτικές έργασίες: 1. Κατασκευή περιμετρικής, μη όρατης ζώνης από όπλισμένο σκυρόδεμα στήν κορυφή τών τοίχων τού κυρίως ναού γιά τήν ενίσχυση τής στατικής ίσορροπίας του (ο βόρειος και ο δυτικός τοίχος είχαν άποκλίνει από τήν κατακόρυφη). 2. Κατασκευή νέου θεμελίου από σκυρόδεμα στή βόρεια και ανατολική πλευρά, από τό έξωτερικό. 3. Έμφραξη ρωγμών στους τοίχους, κυρίως από τό έσωτερικό, άφαίρεση κονιαμάτων από τσιμέντο και αντικατάσταση τών σαθρών συνδετικών κονιαμάτων τής λιθοδομής από τό έξωτερικό. 4. Κατασκευή νέων κονιαμάτων στά τοιχώματα τού έσωτερικού, στά μέρη πού δε σώζεται ο διάκοσμος. 5. Άνάσυση και κατά μέρη αντικατάσταση τών σχιστολιθικών πλακών τής στέγης. Οι έργασίες δε συμπληρώθηκαν. Μέ τήν καθάρωση τών επιχρισμάτων στό έσωτερικό τού κυρίως ναού άποκαλύφθηκαν στοιχεία τών αρχικών άνοιγμάτων (θύρα και παράθυρα στή νότια και βόρεια πλευρά, αντίστοιχα).

Ναός Αγίου Γεωργίου στό Έλευθεροχώρι Δωδώνης

Συμπληρώθηκαν οι έργασίες πού έγιναν κατά μέρος τόν προηγούμενο χρόνο γιά τή στερέωση και στεγάνωση τού ένοριακού ναού³. Συγκεκριμένα: 1. Ανακατασκευάστηκε καταστραμμένο τμήμα λιθοχτιστής άντηρίδας στή βόρεια πλευρά και έγινε άρμολόγημα κατά μέρη σέ δύο άντηρίδες τής ανατολικής πλευράς. 2. Ανακατασκευάστηκε από τό έσωτερικό διαλυμένο μέρος τού τοίχου τής δυτικής πλευράς και έγινε έμφραξη ρωγμών στην άψίδα τού Έρου. 3. Ανακατασκευάστηκε ή καταστραμμένη κάλυψη τής άψίδας μέ σχιστολιθικές πλάκες, στό έξωτερικό, και τό προστατευτικό πλακόστρωτο δάπεδο στή βάση τής άψίδας. 4. Συμπληρώθηκε τό άποχετευτικό αλάκι κατά μήκος τής βόρειας πλευράς και καλύφθηκε μέ σχιστολιθικές πλάκες.

Ναός Κοιμήσεως τής Θεοτόκου στό Δίλοφο

Έποστυλώθηκαν φέροντα, καμπυλόγραμμα κυρίως, στοιχεία τής οικοδομής στό έσωτερικό, ως νά άντιμετωπιστεί τό σοβαρό πρόβλημα τής παλιάς ένοριακής εκκλησίας, ή όποια είναι χτισμένη σέ έδαφος πού κατολισθαίνει και παρουσιάζει επικίνδυνη λύση τής συνέχειας τής τοιχοποιίας της.

Ναός Αγίου Γεωργίου στην Καμίτσανη

Έ εκκλησία είναι κτίσμα τού 1777, σύμφωνα μέ τίς χρονολογίες τού έτους αυτού πού σχηματίζονται μέ κεραμίδια σέ δύο σημεία τής τοιχοδομής τής νότιας πλευράς στό έξωτερικό. Πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες έργα-

1. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 598.

2. Στεφ. Μπέττη, Ήπειρ. Έστία 14 (1965), σ. 50 κ.έ.

3. ΑΔ, δ.π.

σιες: 1. Γενική επισκευή τών στεγών τῆς ἐκκλησίας καί τοῦ κωδωνοστασίου (ἀνακατασκευάστηκε σέ ψηλότερο ἐπίπεδο, γιά νά ἔχει τή σωστή κλίση, ἡ νεότερη στέγη στό δυτικό μέρος τῆς ἐκκλησίας, ἀντικαταστάθηκαν μέ σχιστολιθικές πλάκες τά λιγοστά κεραμίδια πού ὑπῆρχαν σέ ὀρισμένα σημεῖα, ἐκτός ἀπό τόν τροῦλο, καί ἔγινε ἀνάσχυση τῶν πλακῶν. 2. Ἐμφραξη ρωγμῶν στήν ἀνατολική καί τή νότια ἐξωτερική πλευρά τοῦ ναοῦ. 3. Ἀφαίρεση τῶν σαθρῶν καί τῶν κατασκευασμένων μέ τσιμέντο συνδετικῶν κονιαμάτων καί νέο ἄρμολόγημα κατά μέρη τοῦ ἐξωτερικοῦ τῆς ἐκκλησίας. 4. Ἀντικατάσταση τοῦ σπασμένου λίθινου ὑπέρθυρου στή θύρα τῆς νότιας πλευρᾶς μέ ὑπέρθυρο ἀπό παλιά οἰκοδομή τοῦ χωριοῦ. 5. Στερέωση μέ νέο ἄρμολόγημα τῶν σαλεμένων θολιτῶν στή γένεση τοῦ τροῦλου, ἀπό τό ἐσωτερικό. 6. Καθαρισμός ἀπό τή βλάστηση τῆς περιοχῆς ἔξω ἀπό τήν ἐκκλησία.

Μονή Σπηλαιώτισσας στήν Ἀρίστη

Ἐπιμελητής: Ὁ ἀναλημματικός τοῖχος τοῦ ἀναχώματος στήν ἀπότομη νότια πλευρά τοῦ φυσικοῦ ἐξάρματος, ὅπου εἶναι χτισμένη ἡ μονή, εἶχε καταρρέσει παλιότερα σέ ἄρκετή ἔκταση καί ὑπῆρχε κίνδυνος νά σημειωθοῦν ἐπιζήμιες γιά τό μνημεῖο κατολισθήσεις. Καθαρίστηκε τό ρῆγμα, καθαιρέθηκαν τά πλαινά μέρη τοῦ τοῖχου, πού παρουσίαζαν ἐπικίνδυνη ἀπόκλιση ἀπό τήν κατακόρυφη, ἔγινε νέα θεμελίωση στό μέρος αὐτό καί κατασκευάστηκε ὁμοιος μέ τόν παλιό λιθόχτιστος τοῖχος σέ μήκος 18 μ. περίπου καί ὕψος 5 μ. Ὁ τοῖχος ἐνισχύθηκε μέ τρεῖς ἀντηρίδες ἀπό ὀπλισμένο σκυρόδεμα, μέ ἐπένδυση λιθοδομῆς.

Ναός Ἁγίου Νικολάου στήν Κράψη

Ἐπιμελητής: Ἐγιναν περιορισμένες ἐργασίες γιά τήν επισκευή καί στεγάνωση τοῦ μεταβυζαντινοῦ ναοῦ⁴ καί συγκεκριμένα: 1. Ἐμφραξη μικρῶν ρωγμῶν στήν ἀνατολική, τή βόρεια καί τή νότια πλευρά τῆς ἐκκλησίας, ἀπό τό ἐξωτερικό. 2. Ἀνακατασκευή τοῦ συνδετικοῦ κονιαμάτων τῶν λίθων σέ μέρος τῆς νότιας πλευρᾶς, ὅπου ὑπῆρχαν κακότεχνα κονιάματα. 3. Μερική ἀνάσχυση καί ἀντικατάσταση τῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν τῆς στέγης.

Γέφυρα Τσίπιανης (Πασπαλιάρη)

Ἐπιμελητής: Ἡ παλιά γέφυρα, κοντά στό Τρίστενο Ζαγορίου (Πί ν. 133 β), πού ἀποτελεῖται ἀπό ἓνα κύριο ὀξυκόρυφο τόξο καί δύο μικρότερα ἡμικυκλικά τόξα βόρεια, εἶχε καταστραφεῖ σέ ἄρκετά μέρη (εἶχαν καταρρέσει τμήματα τῶν τοιχωμάτων καί τοῦ στηθαίου). Ἀνακατασκευάστηκαν τά καταστραμμένα καί τά ἐπικίνδυνα διαλυμένα μέρη, ἔγινε νέο ἄρμολόγημα σέ σημαντική ἔκταση καί καθαρισμός τῆς γέφυρας ἀπό τή βλάστηση.

4. Μέ τήν προοπτική συντήρησης τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου τῆς ἐκκλησίας, πού εἶναι ἔργο τῶν ἀδελφῶν Θεβαίων Ζωγράφων Γεωργίου Ἱερέα καί Φράγγου Κονταρή, τοῦ ἔτους 1563. Βλ. Δ.Ε. Ἐπαγγελίδη, ΔΧΑΕ Α' (1954), περ. Δ', σ. 45 κ.έ. Μ. Χατζηδάκη, ΔΧΑΕ Ε' (1969), περ. Δ', σ. 299 κ.έ.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Ἐπιμελητής: Ἀ ρ τ α

Βυζαντινό φρούριο

Ἐπιμελητής: Στερεώθηκε διαλυμένο τμήμα ἑπαλξης.

Ναός Ἁγίας Θεοδώρας

Ἐπιμελητής: Ἐγινε μερική ἀνάσχυση στά κεραμίδια τῆς στέγης τοῦ βυζαντινοῦ μνημείου.

Ναός Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος

Ἐπιμελητής: Ἐγινε σύρραψη ρωγμῆς στήν πρόσοψη τοῦ ναοῦ.

Ναός Ἁγίου Μάρκου

Ἐπιμελητής: Σύμφωνα μέ μελέτη τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως, ἔγιναν ὀρισμένες στερεωτικές ἐργασίες στή μικρή μεταβυζαντινή ἐκκλησία, τίς ὁποῖες ἐπέβλεψε ὁ Ἐπιμελητής Ἀρχαιοτήτων κ. Π. Βοκοτόπουλος (ὀπιστύλωση τῶν μακρῶν πλευρῶν, ἀνακατασκευή διαλυμένου τμήματος τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας, ἔμφραξη ρωγμῶν, καθαρισμός καί στεγάνωση ἀποχευτικῆς ἀύλακας).

Οἰκία Ζορμπᾶ

Ἐπιμελητής: Σέ συνέχεια ἐργασιῶν τοῦ προηγούμενου χρόνου, στερεώθηκε τμήμα τοῦ τοῖχου πρόσοψης τῆς διατηρητέας οἰκίας· ἀνακατασκευάστηκαν τά φθαρμένα κονιάματα τῶν τοίχων· στερεώθηκαν ξύλινα στυλώματα τοῦ τοξωτοῦ προστώου τοῦ ὀρόφου καί κατά μέρη τά λίθινα τόξα τῆς σκάλας.

Οἰκία Θάνου (Πί ν. 134 α)

Ἐπιμελητής: Σύμφωνα μέ μελέτη τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως, πραγματοποιήθηκαν οἱ ἀκόλουθες ἐργασίες στήν παλιά ἀρχοντική οἰκία, πού εἶχε φθάσει σέ κατάσταση ἐτοιμοροπίας: 1. Καθαίρεση καί ἀνακατασκευή στήν προηγούμενη μορφή του μεγάλου μέρους τῆς ἐξωτερικῆς βόρειας πλευρᾶς καί μέρους, συνέχεια, τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς οἰκοδομῆς, ἀφοῦ ἔγιναν οἱ ἀπαιτούμενες ὑποστυλώσεις ἀπό τό ἐσωτερικό. 2. Γενική επισκευή τῆς στέγης τοῦ κτιρίου (ἀντικαταστάθηκαν τά φθαρμένα ξύλινα στοιχεῖα τοῦ σκελετοῦ τῆς στέγης καί τά σπασμένα κεραμίδια, σέ μεγάλη ἔκταση). 3. Ἀνακατασκευή τῆς λιθόχτιστης κεντρικῆς οἰκοδομῆς στή βόρεια πλευρά. 4. Ἀντικατάσταση ξύλινων δοκαριῶν στό προστώο τοῦ ὀρόφου. 5. Ἀνακατασκευή τῶν κονιαμάτων καί ἀσβεστοχρισμάτων σέ μέρη τῆς ἀνατολικῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς καί τῶν ἐσωτερικῶν χώρων. 6. Στερέωση καί ἀποκατάσταση κατά μέρος στήν προηγούμενη μορφή τοῦ πυλῶνα τῆς οἰκοδομῆς ἀπό τήν ὁδὸ Μητροπολίτου Ἰγνατίου. 7. Διευθέτηση τοῦ χώρου γύρω στήν οἰκία μετά τίς ἐργασίες.

Μονή Βλαχέρνας

Σύμφωνα με μελέτη της Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως, πραγματοποιήθηκε ἡ στερέωση τοῦ σωζόμενου βυζαντινοῦ καθολικοῦ τῆς ἄλλοτε μονῆς τῆς Βλαχέρνας στό δώ- νυμο χωριό κοντά στήν Ἄρτα (Π ἰ ν. 134 β), μέ ἔμφραξη καί σύρραψη, ἀπό τό ἐσωτερικό κυρίως, τῶν ρωγμῶν πού ὑπῆρχαν. Ἡ συστηματική ἔρευνα τῶν τοιχωμάτων, στά σημεῖα πού φαίνονταν τριχοειδείς ρωγμές στά νεότερα ἐπιχρίσματα, ἀποκάλυψε πλῆθος ρηγματώσεων τοῦ μνη- μείου. Μετρήθηκαν ὀκτώ ρωγμές στό Ἱερό, σαράντα ἐξι στόν κυρίως ναό καί εἰκοσι μία στό νάρθηκα. Ἐγινε ἔμ- φραξη καί σπανιότερα σύρραψη, ἀνάλογα μέ τό ἄνοιγμα, ὄλων τῶν ρωγμῶν ἀπό τό ἐσωτερικό, σέ ὀρισμένα δέ ση- μεῖα τῶν θόλων πού ὑπῆρχαν διαμπερεῖς ρωγμές καί ἀπό τό ἐξωτερικό, κατασκευή νέων κονιαμάτων καί ἐπισκευή τῆς στέγης στά σημεῖα τῆς ἐπέμβασης. Καθώς ἔχουμε ἤδη ἀνακοινώσει, σπουδαία ὑπῆρξε κατά τήν ἐργασία αὐτή ἡ ἀποκάλυψη τμημάτων τοῦ ἀρχικοῦ ζωγραφικοῦ διακό- σμου τῆς ἐκκλησίας κοντά στά σημεῖα τῶν ρωγμῶν καί στά συνεχόμενα μέρη, κάτω ἀπό τά νεότερα ἀσβεστοχρί- σματα πού ἀπολεπίζονταν εὐκολά⁵ (Π ἰ ν. 135 α-γ). Οἱ ἐργασίες στό σύνολο ἔγιναν μέ ιδιαίτερη προσοχή ἀπό εἰδικό συνεργεῖο τῆς Ἐφορείας, μέ ἐπικεφαλῆς τόν ἔμ- πειρο ἀρχιτεχνίτη κ. Χ. Χουλιάρη.

Κ α μ π ῆ Φ ι λ ι π π ι ἄ δ α ς

Ναός Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου

Μέ τήν οἰκονομική ἐνίσχυση τῆς Ὑπηρεσίας καί μέ τήν ἐπίβλεψη τῆς Ἐφορείας (Ἐπιμελητής Δ. Τριαντα- φυλόπουλος), πραγματοποιήθηκε ἀπό τούς ἐνδιαφερόμε- νους ἡ στερέωση καί ἐπισκευή τοῦ μεταβυζαντινοῦ ναοῦ (ἐπισκευή τῆς στέγης, ἀνακατασκευή διαλυμένων τμημά- των τῆς τοιχοδομῆς, ἔμφραξη ρωγμῶν, σύνδεση τῶν πλευ- ρῶν μέ ἀφανεῖς δοκοῦς ἀπό ὀπλισμένο σκυρόδεμα κ.ἄ.).

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Βυζαντινά τείχη Νικοπόλεως

Ἐγιναν τό χρόνο αὐτό σημαντικές σέ ἔκταση ἐργασίες στερέωσης καί ἀποκατάστασης τῶν τειχῶν στήν ἀνατολι- κή, παράλληλη στό δημόσιο ἀπό τά Γιάννενα πρός τήν Πρέβεζα δρόμο, πλευρά τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου (Π ἰ ν. 136 α). Πύργοι, πυλώνες καί θολωτές κατασκευές, πού ἀνοίγονται στό πάχος τοῦ τείχους, πα- ρουσίαζαν μεγάλα καί συχνά ἐπικίνδυνα ρήγματα καί δια- σάλευση τῆς τοιχοδομῆς. Οἱ ἐργασίες ἐντοπίστηκαν στό βορειότερο μέρος τῆς πλευρᾶς καί κυρίως στό ἐσωτερικό τῶν μνημειακῶν κατασκευῶν τῆς. Χρησιμοποιήθηκε τό παλιό ὕλικό πού μπόρεσε νά συγκεντρωθεῖ καί λαξευτοί

νέοι λίθοι καί πλίνθοι. Σύμφωνα μέ τά σωζόμενα στοιχεῖα πάντοτε, στερεώθηκαν μέ σύρραψη καί ἔμφραξη ρωγμῶν καί ἄρμολόγημα τά τοιχώματα καί ἀνακατασκευάστηκαν σέ ἀρκετά σημεῖα τά γκρεμισμένα μέρη τῆς κλινθοδομῆς καί τῆς λιθοδομῆς στοῦς θόλους (Π ἰ ν. 136 β-γ), τά ἐσωτε- ρικά καί ἐν μέρει τά ἐξωτερικά τοιχώματα, τό περιθύρωμα τῶν πυλῶν καί τῶν ἄλλων ἀνοιγμάτων. Ἐπίσης, ἀποκατα- στάθηκε μέ συμπλήρωση τῶν βαθμίδων τῆς λιθόχτιστη σκάλα πού ὀδηγεῖ στόν περιδρόμο τῶν τειχῶν.

Βασιλική Ἀλκίσωνος στή Νικόπολη

Συνεχίστηκε ἡ ἐκτελούμενη ἀπό τόν προηγούμενο χρόνο ἐργασία γιά τή συγκόλληση τῶν σπασμένων μαρ- μάρινων πλακῶν τοῦ διαπέδου τῆς βασιλικῆς.

Φρούριο Παντοκράτορα κοντά στήν Πρέβεζα (Π ἰ ν. 137 α-β).

Ἐγινε σημαντική σέ ἔκταση ἐργασία στό ἐξωτερικό τοῦ ὄραιου ἐνετικοῦ φρουρίου καί κυρίως στή βορειοδυτική, πρὸς τή θάλασσα, καί τή βόρεια πλευρά του, ὅπου εἶχαν δημιουργηθεῖ μεγάλα ρήγματα. Συγκεντρώθηκαν καί χρη- σιμοποιήθηκαν οἱ σκορπισμένοι στήν περιοχὴ τῶν ἐργα- σιῶν παλιοί λαξευτοί ὀγκόλιθοι καί λαξεύτηκαν νέοι λί-θοι. Ἡ ἐργασία γιά τήν ἀνακατασκευὴ τῶν καταστραμμέ- νων σέ βάθος τμημάτων τῆς τοιχοδομῆς παρουσίασε ἰδιαί- τερες δυσκολίες, καθὼς ἔγινε σέ μεγάλο της μέρος ἀπό τήν πλευρά πού βρέχει ἡ θάλασσα (Π ἰ ν. 137 γ-δ).

Ναός Ταξιαρχῶν στό Ζάλογγο

Μέ ἀφορμὴ τῆ λαθραία ἀνασκαφῆ πού ἔγινε ἀπό ἀγνώ- στος στό ἐσωτερικό τῆς μικρῆς ἐκκλησίας πού βρίσκεται στήν κορυφὴ τοῦ Ζαλόγγου, κοντά στό μνημεῖο γιά τίς Σουλιώτισσες, ἐξετάστηκε ἡ κατάσταση τοῦ παλιοῦ κτί- σματος καί στή συνέχεια ἀποφασίστηκε ἡ στερέωση τῶν τοιχωμάτων πού σώζονται. Ἡ ἐκκλησία, πού εἶχε κατα- στραφεῖ ἀπό πυρκαγιά τό 1944, εἶναι μονόχωρο κτίσμα, καλυμμένο ἀρχικά μέ στέγη ἀπό σχιστολιθικές πλάκες, μέ μεγάλη, τρίπλευρη ἐξωτερικὰ ἀψίδα Ἱεροῦ. Ἡ ἐκκλησία ἔχει ἄρμονικές ἀναλογίες καί εἶναι οἰκοδομημένη μέ ἰδι- αίτερη ἐπιμέλεια, μέ κανονικές λαξευτές πέτρες σέ ἰσό- δομη αἴσθηση καί μέ χρῆση παλιοῦ ὕλικου καί ἰδίως πα- λαιοχριστιανικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν στά ἀνοίγματά τῆς. Ἐπειδὴ πλησίαζε χειμῶνας, ἡ κατασκευὴ τῆς στέγης ἀναβλήθηκε γιά τόν ἐπόμενο χρόνο. Στερεώθηκαν καί ἀποκαταστάθηκαν τά τοιχώματα, καί συγκεκριμένα ἔγ- ναν: σύρραψη καί ἔμφραξη τῶν ρωγμῶν στοῦς τοίχους· ἀνακατασκευὴ σέ μεγάλη ἔκταση τῶν σαθρῶν συνδετικῶν κονιαμάτων τῆς λιθοδομῆς ἀπό τό ἐσωτερικό καί τό ἐ- ξωτερικό· ἀνακατασκευὴ τῶν καταστραμμένων στίς ἄκρες ἐπάνω τμημάτων τῶν τοίχων ἀπό τίς δύο πλευρές, τῶν τμημάτων πού ἔλειπαν ἀπό τό γείσωμά τους καί ἀπό τήν πλίνθινη ὀδοντωτὴ ζώνη στή στέψη τῆς ἀψίδας· ἀποκατά- σταση τῆς κάλυψης τῆς ἀψίδας μέ σχιστολιθικές πλάκες· στερέωση καί ἀποκατάσταση στήν ἀρχικὴ μορφή τους

5. Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *AAA VIII (1975)*, σ. 208 κ.ἄ. Τῆς ἴδιας, *Painting in the area of Arta, The byzantine wall paintings of Vlacheria mona- stery* στά *Πρακτικά τοῦ 1ῆ Διεθνoῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν* (ἐκτυ- πῶνεται).

των δύο παράθυρων στη νότια πλευρά: διευθέτηση του χώρου της εκκλησίας, μέσα και έξω, με αποχωμάτωση και συγκέντρωση των πεσμένων οικοδομικών υλικών. Η επέμβαση έγινε με βάση τα σωζόμενα στοιχεία. Πρέπει να σημειωθεί ότι χρησιμοποιήθηκαν βασικά τα παλιά υλικά που μαζεύτηκαν γύρω από την εκκλησία (πέτρες, πλίνθοι, και σχιστολιθικές πλάκες) και, ειδικότερα για την αποκατάσταση των παράθυρων, τμήματα από το πλαίσιο τους, που βρέθηκαν επί τόπου κάτω.

Μονή Ἁγίου Δημητρίου στο Ζάλογγο (Π ι ν. 138 α)

Στό μεταβυζαντινό καθολικό της μονής έγιναν: σύρραψη δύο ρωγμών στη δυτική εξωτερική πλευρά και στερέωση μικροῦ τμήματος της καμάρας δυτικά: ἄρμολόγημα της λιθοδομής κατά τόπους και καθαρισμός της ἀποχευτικής τάφρου, ἀνατολικά.

NOMOS ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

Ναός Ἁγίας Κυριακῆς στο Γαρδίκι της Παραμυθιάς

Πραγματοποιήθηκαν ὀρισμένες ἐργασίες στη μικρή βυζαντινή ἐκκλησία⁶, ἀπό τό ἐξωτερικό (Π ι ν. 138 β-γ). Συγκεκριμένα: 1. Ἐγινε σύρραψη δύο ρωγμών στην ἀνατολική πλευρά και δύο ρωγμών στο δυτικό τμήμα της νότιας πλευρᾶς και τό ἀνατολικό της βόρειας πλευρᾶς, ἀντίστοιχα. 2. Ἀποκαταστάθηκε τό πλίνθινο τόξο τοῦ ἀψιδώματος στη μεσαία πλευρά της κόγχης τοῦ Ἱεροῦ, μέ τοποθέτηση πλίνθων στά σημεῖα πού εἶχαν πέσει, στο δεξιό μέρος τοῦ ἀψιδώματος. 3. Ἐγινε ἄρμολόγημα της λιθοδομῆς σέ ὄλες τίς πλευρές, στά σημεῖα πού εἶχε φθαρεῖ τό συνδετικό κονίαμα, και κατά μέρη τῶν ἄρμων τοποθέτηση τῶν πλίνθων πού εἶχαν πέσει. 4. Ἐὑστήκαν τά κακότεχνα κονιάματα ἀπό τσιμέντο πού ὑπῆρχαν στην κορυφή τῶν τοίχων, τά ὁποῖα έγιναν ὄταν ὑψώσαν προφανῶς κατά 0,20 μ. περίπου τούς τοίχους, γιά τήν κατασκευή της νεότερης στέγης. 5. Ἐπισκευάστηκε τμηματικά ἡ στέγη (ἀντικαταστάθηκαν πολλά σπασμένα κεραμίδια).

Παλιές οἰκίες στο Σούλι

Ἐγιναν ἐργασίες σέ πέντε συνολικά οἰκίες: Στή μισοερειπωμένη οἰκία Μπότσαρη ἔγινε σύρραψη ρωγμών στη βόρεια και τή δυτική πλευρά, χτίστηκε νεότερο παράθυρο στη νότια πλευρά και στερεώθηκαν τά τοιχώματα τοῦ ὑπογείου ἀπό τό ἐσωτερικό. Στήν οἰκία Δαγκλή στερεώθηκαν και ἔν μέρει ἀνακατασκευάστηκε ἡ ἐτοιμόρροπη δυτική πλευρά. Ἐπίσης στερεώθηκαν ἡ θολωτή κάλυψη και τά κατακόρυφα τοιχώματα τοῦ ὑπογείου. Στήν ἀναστηλωμένη παλιά οἰκία πού χρησιμοποιεῖται ὡς ἀρχαιολογικό φυλάκιο ἐπισκευάστηκε ἡ ξύλινη ὀροφή και διαρρυθμίστηκε ὁ ἐσωτερικός χώρος μέ τήν κατασκευή δύο ξύλινων

διαχωριστικῶν τοιχωμάτων. Σέ ἄλλη παλιά οἰκία ἐπισκευάστηκε ἡ θολωτή ὀροφή και διαμορφώθηκε ὁ χώρος τοῦ προαυλίου. Τέλος, τακτοποιήθηκε ἡ παλιά διάβαση ἀνάμεσα στίς οἰκίες Δαγκλή και Τζαβέλα.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Ναός Ἁγίου Γεωργίου στην Κάτω Λαψίστα

Ὁ ζωγραφικός διάκοσμος της ἐκκλησίας, πού σώζεται στόν κυρίως ναό και τήν ἀνατολική πλευρά τοῦ νάρθηκα, πραγματοποιήθηκε κατά τρεῖς φάσεις ἐργασιῶν.

Ἡ ἀρχική διακόσμηση χρονολογεῖται στό τελευταῖο τετράμηνο τοῦ 1508, μέ γραπτή ἐπιγραφή πού σώζεται στό ὑπέρθυρο της χτισμένης σέ νεότερα χρόνια θύρας της βόρειας πλευρᾶς, δίπλα στοῦ Ἱεροῦ⁷. Καθῶς ἀναφέρει ἡ μεγалоγράμματα ἐπιγραφή: *Ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων και ἀνιστορήθη ὁ θεῖος και πάνσεπτος/ ναός το[ῦ] ἁγίου και ἐνδόξου μεγα/λομάρτυρος Γεωργίου τοῦ τροπαι/οφόρου διά συνδρομῆς και ἐξόδου/ πάντων τ[ῶν] εὐρισκομένων ἐν τῇ χόρα [της] Λαψύστ(ας)..... γάλων..... ἐν ἔτει. Ἰω ΓϚ Ἰνδ(ικτιῶνος) ΙΒ./...μβρίο ε'.*

Μορφές ἁγίων και χριστολογικές συνθέσεις, σέ δύο ἐπάλληλες ζώνες, σώζονται σέ κακή κατάσταση ὡς τή σημερινή θύρα εἰσόδου, πού ὑπάρχει δυτικά στη βόρεια πλευρά. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ παράσταση της ἴδιας πλευρᾶς δίπλα στη χτισμένη ἀνατολική θύρα, μέ τόν τιμῶμενο Ἁγιο Γεώργιο ἐφιππο δρακοντοκτόνο (Π ι ν. 139 α) και λίγο πῖο πέρα ὄρθιο δέδομένο λαϊκό μέ ὄραια φορεσιά (Π ι ν. 139 γ). Στό λαϊκό δίπλα σώζεται μικρογράμματα ἐπιγραφή σέ τρεῖς στίχους, ὅπου μέ δυσκολία διαβάζεται μέρος της ...../μακαρ.....πρέσβευε/ ἐν τῇ μελούσι κρί[σει].

Ἡ ἐπόμενη ζωγραφική φάση, πού μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στό 17ο-18ο αἰ., περιορίστηκε στην ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ (Π ι ν. 132 β), ἐν μέρει δέ στά παράπλευρα τοιχώματα τοῦ Ἱεροῦ και σέ προσκείμενα μέρη τῶν τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἡ τρίτη ζωγραφική φάση ἐκτείνεται στο δυτικό τμήμα της ἐκκλησίας. Σύμφωνα μέ τή γραπτή ἐπιγραφή πού ὑπάρχει στο ὑπέρθυρο της δυτικῆς θύρας, ἡ διακόσμηση αὐτή ἔγινε τό 1796 και ὑπῆρξε ἔργο τοῦ ταπινῶ Θεοδοσίου Ζῶη Ἰωαννίτου⁸ (Π ι ν. 140 α-γ).

Ἀφοῦ ἔγινε ἡ κατάλληλη προετοιμασία, ἀποτοιχίστηκαν τμηματικά οἱ τοιχογραφίες τοῦ 17ου αἰ., πού κάλυπταν τήν ἀρχική διακόσμηση, και μεταφέρθηκαν στά ἐργαστήρια τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων. Ἐκεῖ, ἡ ἀποτοιχισμένη κόγχη τοῦ Ἱεροῦ τοποθετήθηκε σέ νέο,

7. Τό ἔτος ἀπό κτίσεως κόσμου (7016) ὀπολογίστηκε «λανθασμένα», μέ τήν προσθήκη τῶν ἐτῶν 5508 ἀντί 5509 στοῦ σωτήριου ἔτους 1508. Στό τελευταῖο τετράμηνο τοῦ 1508, πού προσδιορίζει ἡ ἡμερομηνία «...μβρίο ε'», ἀντιστοιχεῖ πραγματικά ἡ ἀναφερόμενη Ἰνδικτιῶνα ΙΒ'. Βλ. σχετικά Λ. Πολίτη, Ἐλληνικά 26 (1973), τεύχ. Β', Σύμμικτα, σ. 323. Λανθασμένα διάβασε και ἐρμήνευσε τίς χρονολογικές ἐνδείξεις της ἐπιγραφῆς ὁ Μπέττης (βλ. ὁ.π.).

8. *Διά χειρὸς Θεοδοσίου Ζῶη ἐξ Ἰωαννίνων* ἱστορήθηκε και ὁ ἐνοριακὸς ναὸς της Ἁγίας Παρασκευῆς στο χωριὸ Τζοντζίλια της Ἡπείρου, τό 1811, καθῶς σημειώματα στη μεταγραμμένη ἀπό τόν Μπέττη ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ αὐτοῦ (ὁ.π., σ. 56).

6. Δ. Εὐαγγελίδη, Ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησία της Ἁγίας Κυριακῆς τοῦ Γαρδικίου (Παραμυθιάς), Ἀφιέρωμα εἰς τήν Ἡπειρον, εἰς μνήμην Χριστοῦ Σούλη, Ἀθήνα 1956, σ. 133 κ.ε.

σταθερότερο τελάρο και άρχισε ή προεργασία για τή συντήρηση των τοιχογραφιών αυτών. Μέ τήν άποτοίχιση, άποκαλύφθηκαν σωζόμενα μέρη του άρχικου διακόσμου τής εκκλησίας. Στο σφαιρικό τμήμα τής άψίδας, ή είκονιζόμενη Πλατυτέρα μέ τό Χριστό έχουν ύποστει σημαντική φθορά άπό τίς σταυρωτές χαράξεις που έκανε στήν τοιχογραφία ο νεότερος τεχνίτης, για νά πετύχει τήν καλή πρόσφυση του κονιάματος προετοιμασίας τής ζωγραφικής του. Οί σωζόμενες τοιχογραφίες τής εκκλησίας στερεώθηκαν σέ όλη τήν έκτασή τους και καθαρίστηκαν άπό τά άλατα, τίς λιπαρές ουσίες κτλ. Στίς άκρες έγιναν στοκαρίσματα και στά ένδιάμεσα μέρη, όπου δε σώζεται ή ζωγραφική, έγιναν νέα κονιάματα σέ ουδέτερο χρωματικό τόνο που «δένει» τό διάκοσμο (έπικεφαλής οί συντηρητές Δ. Τσίγγανας και Χρ. Άρχιμανδρίτης).

Μονή Άγίας Παρασκευής του Βίκου (Π í ν. 141 α)

Πραγματοποιήθηκε στο μεγαλύτερο μέρος ή στερέωση και ο καθαρισμός των τοιχογραφιών που κοσμούν τό καθολικό τής μονής⁹, που βρίσκεται κοντά στο χωριό Μοθενένδρι στο Ζαγόρι (ζωγράφος-συντηρητής Σ. Τζανατάκης). Η άρχική διακόσμηση τής εκκλησίας χρονολογείται στο 1313/14¹⁰, σύμφωνα μέ έπιγραφή που υπάρχει στο υπέρθυρο τής θύρας δυτικά (Π í ν. 141 β-δ). Στο νότιο τοίχο, που ξαναχτίστηκε καθώς φαίνεται σέ νεότερους χρόνους κατά μεγάλο μέρος του, σώζονται τοιχογραφίες που χρονολογούνται άπό σχετική έπιγραφή στο 1689 (Π í ν. 142 α-β).

Σέ πρώτη φάση, έγινε ή άφαίρεση των άσβεστοχρισμάτων που κάλυπταν κατά μέρη τίς τοιχογραφίες στίς άκρες. Άπομακρύνθηκαν επίσης τά κονιάματα, που είχαν καλύψει καταστραμμένα μέρη του διακόσμου κατά νεότερη έπισκευή, και οί λαδομογιές των τοίχων και διερευνήθηκαν όλα τά κονιάματα για τόν έλεγχο των όριων τής σωζόμενης ζωγραφικής του κυρίως ναού και του Ίερού. Πρέπει νά σημειωθεί ότι σέ νεότερη επέμβαση υπερωσώθηκε ή μικρή εκκλησία¹¹, ή όποία ήταν έξαρχής ζυλόστηγη, και τότε καταστράφηκαν σημαντικά μέρη έπάνω άπό τίς χριστολογικές συνθέσεις του άρχικου διακόσμου στο βόρειο τοίχο και τό σωζόμενο στο Ίερό τμήμα του άρχικου νότιου τοίχου, καθώς και μικρά μέρη στίς άκρες των μεγάλων παραστάσεων τής Άναλήψεως και τής Σταυρώσεως και του κοσμούν τά τριγωνικά αετώματα του ανατολικού και του δυτικού τοίχου, αντίστοιχα. Μέ τήν έρευνα αυτή άποκαλύφθηκαν άρκετά μέρη των τοιχογραφιών. Πίσω άπό τή μεγάλη ντουλάπα που σκέπαζε τή νότια πλευρά του Ίερού, άποκαλύφθηκε ή μισοκαταστραμμένη παράσταση τής Γεννήσεως του Χριστού άπό τόν άρχικό διάκοσμο. Χτισμένο στο κατώφλι του παράθυρου, που υπάρχει ψηλό-

τερα στον ίδιο τοίχο, βρέθηκε τμήμα τοιχογραφίας άπό τόν άρχικό επίσης διάκοσμο μέ προτομή του Χριστού (Π í ν. 141 β). Η τοιχογραφία αυτή έντοχίστηκε στήν κενή επιφάνεια του τοίχου, δίπλα άπό τό παράθυρο. Άνάλογη έρευνα έγινε στίς έπιχρισμένες επιφάνειες του προνάου, όπου σώζεται νεότερη ζωγραφική άπό διάφορες φάσεις στον ανατολικό και τό νότιο τοίχο, σέ μικρή έκταση. Οί καταστραμμένες άκρες των τοιχογραφιών στοκαρίστηκαν και τό σύνολο του διακόσμου τής εκκλησίας στερεώθηκε και καθαρίστηκε άπό τά άλατα και τίς διάφορες ύλες (κεριά, καπνίες, λαδομογιές, άσβέστης, λάδι), που είχαν επικαθήσει στή ζωγραφική επιφάνεια, σκέπαζαν τίς μορφές και θάμπωναν τή θαυμάσια χρωματική άρμονία τής άρχικής ζωγραφικής. Η έργασία δε συμπληρώθηκε. Έγιναν επίσης νέα κονιάματα σέ όλα τά σημεία του έσωτερικού όπου δε σώζεται ζωγραφικός διάκοσμος, σέ κατάλληλο χρωματικό τόνο που «δένει» τή ζωγραφική ένότητα.

Μέ τήν ευκαιρία των εργασιών αυτών, έγινε μερική έπισκευή στήν πλακόστρωση του δαπέδου του Ίερού και του νάρθηκα.

Μονή Κοιμήσεως τής Θεοτόκου Μολυβδοσκεπάστου

Έγινε μικρή έργασία συντήρησης των τοιχογραφιών που κοσμούν τό καθολικό τής μονής στο δυτικό μέρος του κυρίως ναού (ζωγράφος-συντηρητής Α. Κωνσταντινίδης). Ο σωζόμενος σημαντικός διάκοσμος του καθολικού στον κυρίως ναό και τό Ίερό διαμορφώθηκε κατά τρεις φάσεις εργασιών. Δείγματα του άρχικού διακόσμου, πιθανώς του 14ου αί., είναι όρατά στο βόρειο τοίχο του δυτικού διαμερίσματος, σέ σημεία που έχει άποκολληθεί τό νεότερο ζωγραφικό στρώμα. Οί έπόμενες ζωγραφικές φάσεις χρονολογούνται άπό γραπτές έπιγραφές, που υπάρχουν στο υπέρθυρο τής δυτικής θύρας και στο ανατολικό διαμέρισμα του κυρίως ναού, στο 1521 και τό 1537, αντίστοιχα¹² (Π í ν. 143 α-β). Σέ άλλη ζωγραφική φάση άνήκει ο διάκοσμος του προνάου.

Οί τοιχογραφίες βρίσκονται, κατά σημαντικό μέρος, σέ κακή κατάσταση συντήρησης. Άπομακρύνθηκαν τά στασίδια άπό τό δυτικό μέρος του ναού και τά μάζα που υπήρχαν κάτω άπό τά στασίδια και κρατούσαν ύγρασία. Στά σημεία αυτά συμπληρώθηκε ή πλακόστρωση του δαπέδου μέ λίθινες πλάκες όμοιες μέ τίς παλιές. Άφαιρέθηκαν τά νεότερα κονιάματα που είχαν καλύψει τό κάτω μέρος του διακόσμου. Όπου δεν υπήρχε τό παλιότερο ζω-

12. Στην έμμετρη αρχαΐζουσα έπιγραφή του 1537 σημειώνεται και τό όνομα του ζωγράφου Ευσταθίου, πρωτονοταρίου τής Άρτας: Έγραφή δε και παρ' έμοιο οητρού και άναξίου, του ευσταθίου / ταπεινού και πρωτονοταρίου, άρτης του Ίακώβου τε..... Πρόκειται για τό ζωγράφο που Ιστορήσε τό 1552 τό παρεκλήσι του Άγίου Ίωάννη του Θεολόγου τής άλλοτε μονής τής Παναγίας τής Μαυριώτισσας στήν περιοχή τής Καστοριάς. Βλ. Νίκ. Κ. Μουτσόπουλου, Καστοριά, Παναγία ή Μαυριώτισσα, Άθήνα 1967, σ. 30. Η τελευταία λέξη στο κείμενο τής έπιγραφής τής Μαυριώτισσας, που δε διάβασε ο Μουτσόπουλος, είναι άσφαλώς άρτης (+ Διά χειρών άναξίων, ιστορίη, Ευσταθίου Ίακώβου και πρωτονοταρίου άρτης:).

9. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 304-305.
10. Ο.π., σ. 304, ύποσημ. 1. Α. Πολίτη, Έλληνικά 20 (1967), σ. 421 κ.έ.
11. Μ. Άχειμάστου-Ποταμιάνου, Νέα στοιχεία περί τής Μονής του Άγίου Νικολάου του Νεζίου εής τήν Νήσον των Ίωαννίνων, ΑΔ 24 (1969): Μελέται, σ. 159, ύποσημ. 27.

γραφικό στρώμα, έγινε ή στερέωση και ό καθαρισμός τών τοιχογραφιών. Στά μέρη πού σώζεται ή παλιότερη τού 1521 ζωγραφική, έγιναν μόνο δείγματα καθαρισμού και κολλήθηκαν πανιά για νά συγκρατηθούν τά έτοιμόροπα μέρη (έκκρεμouσε ή έγκριση για τήν άποτοίχιση περιορισμένων τμημάτων τής ζωγραφικής τού 1522 πού κρέμονταν ξεκολλημένα, με σκοπό νά άποκαλυφτεί μέρος τού άρχικου διακόσμου). Οί τοιχογραφίες στοκαρίστηκαν στίς καταστραμμένες άκρες και στά φθαρμένα σημεία τους καλύφτηκε έλαφρά ή φθορά, για νά μή διασπάται ή ένότητα τής μορφής στήν έντύπωση τού συνόλου. Τέλος, κολλήθηκαν πανιά σέ όλα τά έτοιμόροπα σημεία τού διακόσμου.

Ναός 'Αγίου Νικολάου στή Βίτσα

Συγκρατήθηκαν με πανιά τά ξεκολλημένα τμήματα τοιχογραφιών σέ τρία σημεία τού κυρίως ναού και τού 'Ιεροῦ¹³ και στοκαρίστηκαν οί καταστραμμένες άκρες τους (ζωγράφος-συντηρητής Σ. Τζανετάκης).

Οικία 'Ι. Τσάντη στό Μονοδέντρι

Συγκρατήθηκαν προληπτικά με πανιά οί χαριτωμένες λαϊκές ζωγραφιές πού σώζονται σέ δωμάτιο τού ίσογειού.

'Όλες οί έργασίες πού άναφέρθηκαν έγιναν με οδηγίες τού ζωγράφου-συντηρητή Στ. Μπαλτογιάννη.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Τό 1975 ό ύπογράφων άσχολήθηκε με παρακολούθηση τών έργασιων τών συνεργειών τής 'Εφορείας, πού ή δραστηριότητά τους άναφέρεται παραπάνω άπό τήν "Εφορο Μ. 'Αχειμάστου-Ποταμιάνου, και με περιοδείες στά μνημεία τής περιφέρειας. 'Από τίς τελευταίες δίνονται παρακάτω σύντομες πληροφορίες, κυρίως για μνημεία πού είναι μερικώς γνωστά.

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

'Ι ω ά ν ν ι ν α

Μονή Γενεθλίου Θεοτόκου Ντουραχάνης

Στους πρόποδες τού Μιτσικελιού, στήν άνατολική πλευρά τής Λίμνης τών 'Ιωαννίνων, μεταξύ τής Ντραμπάτοβας (σήμερα Κρουνόρι) και τών Λογγάδων, βρίσκεται ή μονή Ντουραχάνης, περικλεισμένη σέ έπιβλητικό μαντρότοιχο. Τό όνομά τής όφείλει, σύμφωνα με τήν τοπική

παράδοση, στόν Ντουραχάν-'Αγά (α' μισό 15ου αί.)¹. Τό σημερινό καθολικό είναι τρίκλιτη βασιλική με τρούλο και με ύπερυψωμένο νάρθηκα (κν. γυναικείο). Παλιότερα τμήματα φαίνεται νά διασώθηκαν μόνο στήν άψίδα και τά κάτω τμήματα τών πλάγιων τοίχων, πού άτυχώς έχουν άσβεστοχριστεί. 'Η μονή δοκίμασε πολλαπλές περιπέτειες², άνακαινίστηκε ριζικά στά 1830, όπως μαρτυρεί ή έπιγραφή στήν έσωτερική πλευρά τού υπέρθυρου τής νότιας εισόδου, και ξανακαταστράφηκε άπό σεισμό στίς άρχές τού αιώνα μας. Τήν πρωτοχρονιά τού 1974 άρχαιοκάπηλοι άφαίρεσαν εικόνες άκατάγραφες και οί ζημιές συμπληρώθηκαν με νέες άπειρόκαλες(!) έπεμβάσεις, παρά τίς έντονες διαμαρτυρίες τής 'Εφορείας.

Στό ναό σώζονται μεταβυζαντινές τοιχογραφίες διάφορων εποχών καθώς και όρισμένες εικόνες, άπό τίς όποτες μνημονεύονται οί έξης:

(α) Θεοτόκος ένθρονη Βρεφοκρατούσα (διαστ. 0,80 × 0,52 μ.), 16ου ή 17ου αί., σέ κακή κατάσταση. (β) Γενέσιο Θεοτόκου (διαστ. 0,41×0,30 μ.), 17ου αί., σέ κακή έπίσης κατάσταση. Μνημονεύονται έπίσης τό άξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο με σκηνές τής Παλαιάς Διαθήκης, τών Παθών κ.ά., και ό έπίσης ξυλόγλυπτος άμβωνας.

Ν ε ο χ ω ρ ο π ο υ λ ο

'Αγιος Σπυρίδων

Μονόχωρος ξυλόστεγος ναΐσκος τών δυμιων μεταβυζαντινών χρόνων. Στή βόρεια πλευρά έχει προστεθει νεότερη άνοιχτή στοά. Στό τέμπλο σώζεται εικόνα τής Θεοτόκου 'Οδηγήτριας (διαστ. 0,78×0,59 μ.), δι' έξόδου [...] Κυριαζή [...] 1790. Στό δεσποτικό θρόνο έπίσης εικόνα τού 'Αγίου Σπυρίδωνος, έτους 1805, έργο τού ζωγράφου 'Αναστασίου.

' Ε λ ε υ θ ε ρ ο χ ώ ρ ι

'Αγιος Γεώργιος

'Ο ναός βρίσκεται στόν οικισμό 'Ελευθεροχωρίου τής κοινότητας Πολύγυρου (τ. Ζαγόρτσας), στήν περιοχή τών λεγόμενων Δωδωνοχωριών (Τσαρκοβίστας)³. Με εύκαιρία τίς στερεωτικές έργασίες (βλ. παραπάνω), παρατηρήθηκε ότι ό ναός είναι στόν τύπο τής τρίκλιτης βασιλικής, στό κεντρικό δέ κλίτος ύψώνεται ό τρούλος, στηριγμένος σέ τέσσερις κίονες. Τό δυτικό μέρος στεγάζεται με φουρνικό. Στή δυτική πλευρά προστέθηκε ψηλότερος νάρθηκας, στή

1. Βλ. τήν παράδοση στόν Π. 'Αραβαντινό, Χρονογραφία τής 'Ηπείρου, Α', 'Αθήναι 1856, σ. 162, Δ. Σαλαμάγκα, Περίπατοι στά Γιάννινα, 'Ιωάννινα² 1965, σ. 55-57, και Σ. Δάκαρη, Τό Νησί τών 'Ιωαννίνων, 'Αθήναι³ 1971, σ. 12-13. 'Ανάλογη παράδοση ύπάρχει για τή λίμνη τής Καστοριάς: πρβλ. 'Α. 'Ορλάνδος, Τά βυζαντινά μνημεία τής Καστοριάς, ΑΒΜΕ Δ' (1938), σ. 213.

2. Πρβλ. Σαλαμάγκα, ό.π.

3. Για τήν περιοχή βλ. γενικά 'Αραβαντινός, ό.π., Β', 'Αθήναι 1856, σ. 169, 'Ι. Λαμπρίδης, 'Ηπειρωτικά μελετήματα, Γ', Κουρνετικά και Τσαρκοβιστικά, 'Αθήναι 1888 (φωτοτυπική επανέκδοση στό Β' τόμο τών έργων του, 'Ιωάννινα 1971), Ν.Γ.Λ. Hammond, Epirus, Oxford 1967, σ. 161 κ.έ.

13. 'Ο ζωγραφικός διάκοσμος τής έκκλησίας είναι έργο τού ζωγράφου Μιχαήλ άπό τό Λινοτόπι τής Καστοριάς τού έτους 1618. Βλ. σχετικά ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 304-305.

νότια κλειστή στοά μεταγενέστερη⁴. Όλοκληρο τό έσωτερικό είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες που μπορούν να χρονολογηθούν στο β' μισό του 18ου αϊ., με βάση τό λαϊκό ύφος τους (σκηνές Παλαιάς Διαθήκης, Δωδεκάορτο, Πάθη, 'Ακάθιστος κτλ.). Τά πρόσωπα είναι στρογγυλά και εϋσαρκα, τά χρώματα χτυπητά. Πιθανόν έργο τής συντεχνίας των Καπεσοβιτών ζωγράφων, που δροϋν τήν εποχή αυτή⁵. 'Η τοιχογραφία στον άνατολικό τοίχο του νάρθηκα, με θέμα τή Δευτέρα Παρουσία, φαίνεται να είναι μεταγενέστερη, αλλά με ένδιαφέρουσες παραλλαγές των τιμαριών των κολασμένων, όπως λ.χ. *ο γιδοκλέπτης τόν ψένουν εις τήν φωτίαν* (sic), *ο παραυλακιστής, ή μηήτρια* (sic), δηλ. ή μάγισσα), *ή πουτάνα* κτλ. Τό τέμπλο είναι ξυλόγλυπτο με εικόνες τής ίδιας εποχής. 'Ενεπίγραφη πλάκα του έτους 1776 που φυλάσσεται στην εκκλησία πιθανόν σχετίζεται με τήν ίδρυση της.

Κουκλέσι

Χάνι Σαφίτ Μπέη

Στό Κάτω Κουκλέσι, στά όρια των νομών 'Ιωαννίνων και Πρέβεζας και άριστερά στην άμαξιτή όδό προς 'Ιωάννινα, σώζεται σε έρειπιώδη κατάσταση μεγάλο συγκρότημα κτιρίων των τελευταίων χρόνων τής τουρκοκρατίας, γνωστό ως Χάνι του Σαφίτ Μπέη.

'Αγιος Νικόλαος

Στόν όρεινό οικισμό 'Ανω Κουκλέσι σώζεται τρίκλιτη βασιλική του α' μισού του 19ου αϊ., χτισμένη με τή χαρακτηριστική άργολιθοδομή τής εποχής. Στό έσωτερικό ή κάλυψη γίνεται με φουρνικά, αλλά τό 'Ιερό Βήμα καλύπτεται με κανονικό τροϋλο. Καί έδώ ό νάρθηκας παρουσιάζεται σε ψηλότερο κατά πέντε βαθμίδες επίπεδο. 'Η στέγη έξωτερικά διαμορφώνεται τετράριχη. Στην άψίδα χρονολογία σε λίθο: 18[1:]9. 'Ο ναός σώζεται σε κακή κατάσταση εξαιτίας ζημιών που έπαθε σε πρόσφατους σεισμούς. 'Η τοπική παράδοση θεωρεί ότι είναι κτίσμα των 'Ιδίων μαστόρων που δούλεψαν τήν εποχή του 'Αλή Πασά στο κάστρο των 'Ιωαννίνων. Οί τοιχογραφίες άναγονται στα 1849⁶ και περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, παράσταση του νεομάρτυρα Γεωργίου του έξ 'Ιωαννίνων (†1838). 'Ο κάλαμος τής χτιστής 'Αγίας Τράπεζας στολίζεται με τό «διακοσμητικό» θέμα όρνέων και φιδιών. 'Ενδιαφέροντα θέματα στολίζουν και τό άξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο, που φαίνεται να έχουν άλλοτε σημασία συμβολική (δικέφαλος), άλλοτε είναι άπλές «νεκρές φύσεις» (Πί ν. 144) και άλλοτε αποτελούν λαϊκή μετάπλαση βι-

βλικών παραστάσεων ('Ο Σαμψών καταβάλλει τό λιοντάρι, Συμπόσιο του 'Ηρώδη κτλ.)⁷.

Κάτω Μουσιωτίτσα

'Αγιος Νικόλαος

'Ο οικισμός βρίσκεται στην άριστερή λοφοσειρά τής όδοϋ 'Αρτας-'Ιωαννίνων, κοντά στις πηγές του Τέροβου. 'Ο ναός είναι μονόχωρος με νάρθηκα σε ψηλότερο επίπεδο και με άνοιχτή στοά στη νότια πλευρά. 'Εσωτερικά καλύπτεται με φουρνικά, έξωτερικά με δίριχτη στέγη. Κάτω από τό άέτωμα τής άνατολικής πλευράς σώζονται έντοιχισμένα έφυαλωμένα πινάκια. Στο ναό σώζονται όριμένες τοιχογραφίες (δυτικός τοίχος, 'Ιερό Βήμα, όροφή κυρίως ναού και κάτω ζώνη βόρειου και δυτικού τοίχου) σε κακή κατάσταση, για τίς όποιες μās πληροφορεί ή μισοσβησμένη έπιγραφή στο ύπέρθυρο τής θύρας προς τό νάρθηκα, ότι ίστορήθηκαν επί Μακαρίου 'Ιωαννίνων (1780-1799) *διά χειρός έμοϋ τοϋ [...] ρέων εκ κόμης Κορίτανης αψ[...]*. Πρόκειται άσφαλώς για τήν οικογένεια των 'Ιερών άγιογράφων από τήν Κορύτιανη Κατσανοχωρίαν του νομού 'Ιωαννίνων, που έδρασε στα τέλη του 18ου και άρχές του 19ου αϊ. στην περιοχή τής γενέτειράς της και άλλου⁸. Οί τοιχογραφίες του νάρθηκα (Δευτέρα Παρουσία) είναι μεταγενέστερες (πιθανόν μέσα 19ου αϊ.)

Σιστρούνι Λάκκας Σουλίου

Στό χωριό, που άναφέρεται ήδη στην ύστεροβυζαντινή εποχή⁹, έχουν έπισημανθεί λείψανα από τήν προχριστιανική και παλαιοχριστιανική εποχή¹⁰.

Γενέσιο Θεοτόκου

'Ο ναός, γνωστός από παλιότερα¹¹, παρουσιάζει χρονολογικά προβλήματα. Χτισμένος στόν τύπο τής τρίκλιτης βασιλικής με τροϋλο, έχει επίσης νάρθηκα και στη νότια πλευρά άνοιχτή κιονοστήριχη στοά (Πί ν. 145 α). 'Ο τροϋλος στηρίζεται σε τέσσερις κίονες και βρίσκεται επάνω από τό τέμπλο. 'Η τοιχοδομία στην άνατολική και τή νότια πλευρά παρουσιάζεται ως κανονική πλινθοπερίκλειστη, πράγμα που ύποδεικνύει πιθανόν άναγωγή του

7. Για τό πρόβλημα των «κοσμικών» παραστάσεων σε μεταβυζαντινούς ναούς βλ. τώρα Δ. Ι. Πάλλας, Περί τής ζωγραφικής εις Κωνσταντινούπολι. Μεθοδολογικά, ΕΕΒΣ ΜΒ' (1975/76), σ. 137 κ.έ.

8. Α.χ. στόν 'Αγιο Βλάσιο και τόν 'Αγιο Μηνά 'Αετορράχης και στη Φανερωμένη στο Φορτόσι Κατσανοχωρίαν, στόν 'Αγιο Σάζοντα 'Ανώγειου Φιλιπιάδας, στη Φανερωμένη Παπαδάτων Λάκκας Σουλίου, μονή 'Αγίου Δημητρίου Ζαλόγγου κτλ.

9. Βλ. συνοπτικά Ρ. Soustal, Die griechischen Quellen zur mittelalterlichen Geographie von Epirus, Wien 1975 (δρακτυλογρ. διατριβή), σ. 117, 147, 152.

10. Hammond, δ.π., passim, S. Dakaris, Cassopaia and the Elean Colonies, Athens 1971, 'Αρχαίες 'Ελληνικές πόλεις, 4, σ. 96, Δ. Ι. Πάλλας, RbK II, σ. 241, λήμμα Epiros.

11. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 354. 'Ο Σ. Μουσελιμης, 'Η Λάκκα του Μπότσαρη, Γιάννινα 1976, σ. 54-55. τήν άποκαλεί μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου.

4. Για τόν άρχιτεκτονικό τύπο του ναού και τίς παραλλαγές του, που είναι έξαιρετικά διαδεδομένος στην 'Ηπειρο, βλ. Α. Κ. Orlandos, Ein spätbyzantinischer Hallenkirchen-Typus Nordgriechenlands, JOB 21 (1972), σ. 209 κ.έ.

5. Βλ. πρόχειρα Χ. Σούλης, 'Επιγραφαί και ένθυμήσεις 'Ηπειρωτικά, 'Ηπειρ. Χρον. 9 (1934), σ. 95 κ.έ., passim.

6. Βλ. τό κείμενο τής έπιγραφής στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού στο Σούλη, δ.π., σ. 120, άριθ. 154.

μνημείου στους χρόνους του Δεσποτάτου¹². Τά υπόλοιπα τμήματα είναι με άργολιθοδομή σέ όριζόντιες στρώσεις, χαρακτηριστική τών τελευταίων αιώνων τής τουρκοκρατίας. Ίδιάζουσα είναι ή μορφή του τρούλου, διότι επάνω από τά στενομήκη παράθυρα ανοίγονται Ισάριθμα κογχάρια, πού καθένα διακοσμείται με ζωγραφιστή προτομή άποστόλου. Ή στέγαση στό υπόλοιπο κεντρικό κλίτος και στά πλάγια γίνεται με ήμικυκλικούς και άσπιδοειδείς τυφλούς τρουλίσκους (φουρνικά).

Τό έσωτερικό είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες σέ ύψος άφελές και λαϊκό (κύκλοι Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, κύκλος Παθών, ΉΑκάθιστος ΉΥμνος, όλόσωμοι άγιοι με έξεργα μετάλλινα φωτοστέφανα κτλ.) (Π ι ν. 145 β). Τοιχογραφημένες είναι και οι δύο όψεις του χτιστού τέμπλου. Ήπίσης, ό ανατολικός τοίχος του νάρθηκα διακοσμείται με παράσταση Δευτέρας Παρουσίας, αλλά άτυχώς τά κάτω τμήματα (τιμωρίες κολασμένων) έχουν άσβεστωθεί. Ήδω εικονίζεται σέ προτομή ό ΉΑγιος Δονάτος, προστάτης τής Θεσπρωτίας¹³. Τό ύψος τών τοιχογραφιών όδηγεί στό 18ο αϊ. (ή επτάστιχη επιγραφή στό νότιο τοίχο έχει άποπλυθεί και δέν είναι άναγνώσιμη).

Ρωμανό Λάκκας Σουλίου

Μονή Μεταμορφώσεως Σωτήρος

Ή μονή, παλλάδιο τής περιοχής¹⁴, στή σημερινή της μορφή είναι κτίσμα του 1866 με τριώροφο κωδωνοστάσιο του 1910. Ήπιβάλλεται με τόν όγκο του καθολικού της χτισμένου στον τύπο τής ξυλόστεγης βασιλικής, τό κωπαναριό και τά βοηθητικά κτίσματα. Οι τοιχογραφίες και οι έλαιογραφίες του έσωτερικού είναι του 1907, ενώ τό ξυλόγλυπτο τέμπλο και οι εικόνες του χρονολογούνται στην περίοδο πού χτίστηκε τό καθολικό.

Γενέσιο Θεοτόκου

Ή ένοριακός ναός του Ρωμανού παρουσιάζει τόν ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο με τόν όμώνυμο του Σιστρονίου (βλ. παραπάνω), άκόμη και στην έξωτερική διακόσμηση του τρούλου. Ήπάνω από τήν είσοδο τής νότιας πλευράς έχει έντοιχιστεί πλάκα με έγχάρκτη χρονολογία 1776, πού πιθανόν έχει σχέση με τό ναό. Ή τοιχοδομία, όσο επιτρέπει νά διακρίνουμε τό παχύ στρώμα άσβεστοχρίσματος, είναι επίσης λιθοδομή σέ όριζόντιες στρώσεις. Στο έσωτερικό τοιχογραφίες σώζονται μόνο στα κεντρικά τμήματα του κυρίως ναού, σέ ύψος λαϊκό πού μαρτυρεί ότι είναι προΐοντα τών τελευταίων χρόνων τής τουρκοκρατίας. Ής χρονολογικό κριτήριο χρησιμεύει πάλι ή παράσταση του νε-

ομάρτυρα ΉΑγίου Γεωργίου (†1838), εάν δέν πρόκειται για επιζωγράφηση.

Αλεποχώρι Μπότσαρη

Κοίμηση Θεοτόκου

Ή ναός –κατ΄ άλλους Γενέσιο τής Θεοτόκου– είναι από παλιότερα γνωστός έξαιτίας τής προσωπογραφίας του κτήτορα Διαμάντη Σπάτουλα, ληστή κατά τήν τοπική παράδοση¹⁵. Χτισμένος στον τύπο τής τρίκλιτης βασιλικής με άνοιχτή στοά στή νότια πλευρά, καλύπτεται με τετράριχη στέγη, ενώ έσωτερικά ή όροφή άποτελείται από φουρνικά. Τό έσωτερικό διακοσμούν τοιχογραφίες, ζωγραφιστό δέ είναι στα κάτω τμήματα και τό ξυλόγλυπτο τέμπλο (άνθοδοχεία με άνηθη και πουλιά). ΉΑτυχώς πολλές έχουν άσβεστοχριστεί. Για τό ζωγάφο και τό έτος μās μιλάει ή επιγραφή στό υπέρθυρο τής νότιας πόρτας είσόδου (Π ι ν. 145 γ)¹⁶. Ή προσωπογραφία του λήσταρχου Σπάτουλα, με τήν ειρωνική υπόμνηση του άγιογράφου ότι *έξωγραφήθη στανικός*, βρίσκεται στον τελευταίο προς τά δυτικά κίονα τής νότιας πλευράς, ακριβώς άπέναντι από τήν κύρια είσοδο στό ναό, άλλ΄ άτυχώς έχει καταστραφεί σημαντικά από άσβεστόχριση. Μνημονεύουμε επίσης τήν προσωπογραφία του Ιερομόναχου Ήωαννίκιου, *κτίτορα τής άγίας μονής ταύτης* κατά τή συνοδευτική επιγραφή, πού εικονογραφικά θυμίζει τίς αντίστοιχες παραστάσεις του Κοσμά του Αιτωλού.

Κράψη¹⁷

ΉΑγιος Νικόλαος

Στή διάρκεια τών στερεωτικών εργασιών στό ναό¹⁸ πού είναι άτελώς γνωστός έδω και χρόνια άν και συνδέεται με σημαντικούς μεταβυζαντινούς ζωγράφους, έγιναν νέες παρατηρήσεις¹⁹. Ήστόσο, οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού έξακολουθούν και σήμερα νά βρίσκονται σέ κακή κατάσταση και ούσιαστικά παραμένουν άδημοσίετες, όπως και του νάρθηκα στό σύνολό τους. Ήπειδή άλλος συνάδελφος έτοιμάζει συνολική παρουσίαση του μνη-

15. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 355, Σ. Μουσελίμης, δ.π., σ. 73-75.

16. Πρβλ. τό κείμενο και στό Σούλη, δ.π., σ. 101 αριθ. 71. Ή με άραβικούς αριθμούς άναγραφή τής χρονολογίας δέν προέρχεται ίσως από τό αρχικό χέρι, γι΄ αυτό και παρατηρείται δυσφωνία. Ή άγιογράφος Ιερέας Κωνσταντίνος από τό Φορτόσι Ήωαννίων νομίζω ότι είναι ό ίδιος πού άλλου μνημονεύει ως τόπο καταγωγής του τή διπλανή στό Φορτόσι Κορύτιανη τών Κατσανοχωρίων (βλ. παραπάνω, όποσημ. 8).

17. Για τό ναό τής Κοιμήσεως Θεοτόκου στό ίδιο χωριό βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 620.

18. Βλ. παραπάνω, σ. 222.

19. Τήν παλιότερη βιβλιογραφία για τό πρόβλημα ταύτισης τών ζωγράφων και του έργαστηρίου πού έκανε τίς τοιχογραφίες στην Κράψη βλ. στην Η. Deliyanni-Doris, Die Wandmalereien der Lite der Klosterkirche von Hosios Meletios, München 1975, σ. 154 κ.έ. Σημειώνουμε, τέλος, ότι από τίς δύο επιγραφές, με τή σειρά πού τίς παραθέτει ό Εδαγγελίδης, δ.π., σ. 45-46, ή μέν πρώτη βρίσκεται στον κυρίως ναό (δυτικός τοίχος) και ή δεύτερη στό νάρθηκα (ανατολικός τοίχος), και όχι αντίστροφα όπως όπονοεί τό κείμενο του Εδαγγελίδη.

12. Πρβλ. μαρτυρίες στην όποσημ. 9. Ή πληροφορία, ότι ό ναός είναι κτίσμα του έτους 1156, δέ στηρίζεται, όσο γνωρίζω, σέ Ιστορικά στοιχεία (Λαμπρίδης, δ.π., σ. 70, όποσημ. 2, Μουσελίμης, δ.π., σ. 54).

13. ΉΑθαν. Δ. Κοιμήτης, ΉΑγιολογικά και όμνογραφικά εις άγιον Δονάτον έπίσκοπον Εύρωίας και προσάτην του Σουλίου, στον τόμο Μνήμη Σουλίου, Β΄ Ήθήναι 1973, σ. 280 κ.έ.

14. Πρβλ. Μουσελίμης, δ.π., σ. 41 κ.έ.

μείου και των προβλημάτων του, σημειώνεται απλώς έδω ότι οι τοιχογραφίες στον κυρίως ναό έχουν έντως επιζωγραφηθεί σποραδικά, πιθανόν τον περασμένο αιώνα, όπως φανεράνουν το ζωηρό λουλακί φόντο και οι διπλές επιγραφές σε όρισμένες παραστάσεις²⁰. Στην ίδια άλλωστε ανακαίνιση ανήκουν και οι αρχάγγελοι που είναι ζωγραφισμένοι στην άνοιχτή στοά. Τέλος, η μεταγενέστερη όροφή του 1937 είναι χαμηλότερη από την αρχική, όπως φανεράννει ή καταστροφή των πάνω μερών στις τοιχογραφίες της ανώτατης ζώνης²¹.

Οικία Μήτσου Γεροντάκη

Στόν παλιό οικισμό σώζονται ενδιαφέροντα κτίσματα, ανάμεσα στα όποια ξεχωρίζει τό διάροφο άρχοντικό τής οικόγενειας Γεροντάκη (Π ί ν. 146 α). Άξιοσημείωτη έδω είναι ή προεξοχή του βοηθητικού χώρου στόν πάνω όροφο, που θυμίζει παρόμοιες λύσεις σε βυζαντινά και μεταβυζαντινά κοσμικά ή μοναστηριακά κτίσματα. Τό άρχοντικό έχει κηρυχτεί ίστορικό διατηρητέο.

Πράμαντα Κατσανοχωρίων

Άγία Παρασκευή

Ό ένοριακός ναός είναι βασιλική τρίκλιτη μέ τρούλο, μεγάλα διαστάσεων και μέ επιμελημένη λαξευτή τοιχοδομία. Ίδιόμορφα είναι τά δυτικίζοντα λίθινα τόξα των παραθύρων και τό «μπαρόκ» κωδωνοστάσιο, στοιχεία τυπικά γιά τά κτίσματα τής περιοχής των Τζουμέρκων στους τελευταίους αιώνες τής τουρκοκρατίας. Χαρακτηριστικά επίσης είναι τά κλασικιστικά κιονόκρανα και πεσσόκρανα στό έσωτερικό του ναού, που μαρτυρούν διάδοση νέων μορφών από τά δύο μεγάλα κέντρα (Ίωάννινα, Άρτα). Τό έσωτερικό δέ φέρει τοιχογραφίες –γνώρισμα επίσης του νέου άστικού πνεύματος που κυριαρχεί στό 18ο και 19ο αϊ.–, αλλά μόνο ξυλόγλυπτο τέμπλο. Άπό τίς εικόνες, μία μέ την Άγία Παρασκευή και 12 σκηνές του βίου τής, σε ύφος λαϊκό, είναι του 1838, άλλη μέ την ίδια αγία, σκαφιδωτή, μάλλον άνάγεται στό 18ο αϊ.

Φλαμπουράρι Ζαγοριού

Τό Φλαμπουράρι ανήκει στό Άνατολικό Ζαγόρι²². Άντίθετα μέ τό Κεντρικό και Δυτικό Ζαγόρι, έδω οι οικισμοί δέ διασώζουν πλούσια στοιχεία από την τοπική αρχιτεκτονική, γιατί ή περιοχή έχει ύποστει έπανειλημμένες καταστροφές.

Άγιος Νικόλαος

Ό ένοριακός ναός είναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική

20. Πρβλ. Εθαγγελίδης, δ.π., σ. 46.

21. Πρβλ. δ.π., σ. 45.

22. Βλ. γενικά γιά τό Ζαγόρι στόν Ί. Λαμπρίδη, Ήπειρωτικά μελετήματα, τεύχος 8ο, Άθήνα 1889, και τεύχος 9ο, Άθήνα 1890. Γιά τό Φλαμπουράρι ό ίδιος, Ζαγορικά, Άθήνα 1870, σ. 86.

μέ νάρθηκα, στοά άνοιχτή στή νότια πλευρά και κακότεχνη προσθήκη στή δυτική. Στή νοτιοδυτική γωνία ύψώνεται όγκώδες πολυγωνικό πυργόμορφο κωδωνοστάσιο, που χαρακτηρίζει και άλλα μνημεία του Ζαγοριού (Νεγάδες, Τσεπέλοβο κτλ.). Ή τοιχοδομία συνίσταται από άργολιθοδομή σε όρίζοντες στρώσεις μέ παρεμβολή ξυλοδεσιών. Στή νότια θύρα, πλάκα μέ έγχάρακτη άναγραφή του έτους 1774, μαρτυρεί πιθανόν τό χρόνο άνέγερσης. Τά σπαράγματα των τοιχογραφιών του έσωτερικού άνάγονται στην ίδια εποχή ή τον επόμενο αιώνα. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ξυλόγλυπτες λειτουργικές κατασκευές (τέμπλο, άμβωνας, δεσποτικό) και ή πολύχρωμη ξύλινη στέγη, χωρισμένη σε ρομβοειδή πεδία. Στο ναό σώζονται και αρκετές μεταβυζαντινές φορητές εικόνες, που έχουν περιληφθεί στό πρόγραμμα καταγραφής των κειμηλίων Ζαγοριού. Άτυχώς, έχει άλλοιωθεί σημαντικά τό άξιόλογο τουτο μνημείο του Άνατολικού Ζαγοριού και κινδυνεύει νά καταστραφεί.

Άγιος Γεώργιος

Ξυλόστεγη μονόχωρη βασιλική του έτους 1842, μέ τοιχογραφίες του ίδιου αιώνα.

Άγία Τριάδα

Στόν ίδιο τύπο και τής ίδιας εποχής μέ την προηγούμενη.

Κήποι (τ. Μπάγια) Ζαγοριού

Τό κεφαλοχώρι, που είναι σήμερα τό διοικητικό κέντρο του Ζαγοριού, διασώζει αρκετά κτίσματα (σπίτια, γέφυρες κτλ), χαρακτηριστικά του ύφους τής τοπικής αρχιτεκτονικής²³.

Μονή Γενεθλίου τής Θεοτόκου

Τό μονύδριο βρίσκεται στα βορειοανατολικά του χωριού, στή θέση Άμπέλια²⁴. Στή νότια πλευρά του περιβόλου σώζονται μερικά κελιά. Τό καθολικό είναι μονόχωρο μέ ξυλοστέγη, νάρθηκα και τετράγωνο άνοιχτό προστώο στή δυτική πλευρά. Ό ναός, μέ ξυλόγλυπτο τέμπλο, είναι κατάγραφος μέ τοιχογραφίες του 1841, έργα των γνωστών ζωγράφων Θεοδοσίου από τά Ίωάννινα και Ίωάννη από τό Καπέσοβο Ζαγοριού. Τό ύφος τους κινείται σε παραδοσιακά πλαίσια, αντιγράφοντας πιθανόν παλιότερα πρότυπα. Στο νάρθηκα ή παράσταση τής Μέλλουσας Κρίσης στόν άνατολικό τοίχο φαίνεται νά είναι σύγχρονη μέ τον

23. Γιά την Μπάγια βλ. Κ.Π. Λαζαρίδης, Μπάγια, ή πρώτη ύσσα του Ζαγοριού, Γιάννινα 1975, μέ την παλιότερη βιβλιογραφία, και γιά τά γεφύρια Α.Χ. Μαμμόπουλος, Λαϊκή Άρχιτεκτονική-Ήπειρώτες μαστόροι και γεφύρια, Άθήνα 1973, σ. 34 κ.έ. Πρβλ. γενικότερα, Ν. Μουτσόπουλος, Κουδαράτοι, Μακεδόνες και Ήπειρώτες μαστορες, στό Λεύκωμα Οί πρώτοι Έλληνες τεχνικοί επιστήμονες περιόδου Άπελευθερώσεως, έκδοση Τ.Ε.Ε., Άθήνα 1976, σ. 353 κ.έ.

24. Πρβλ. Λαζαρίδης, δ.π., σ. 34 κ.έ.

κυρίως ναό, αλλά στους υπόλοιπους τοίχους (άγιοι, Ζωοδόχος Πηγή) πρόκειται για σαφώς νεότερα έργα²⁵. Εικονογραφικό μόνο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τοιχογραφίες του 1910 που καλύπτουν τον ανατολικό τοίχο του προστώου, όπου αναπτύσσεται το θέμα του Συμβόλου της Πίστεως με τις παραστάσεις των Οικουμενικών Συνόδων Νίκαιας και Κωνσταντινουπόλεως. 'Από τις εικόνες αναφέρεται ή της Ζωοδόχου Πηγής (19ου αι.), εικόνα του Χριστού ἔνθρονου (1833, *διά χειρός Ἀναστασίου Ἀναγνώστου Τζεπελόβιτου*), και του Προδρόμου, πιθανόν του ίδιου ζωγράφου.

Ἅγιος Νικόλαος

Ἡ ἔνορριακός ναός, σέ ἐξέχον σημεῖο τοῦ χωριοῦ, εἶναι μεγαλόπρεπη τρίκλιτη βασιλική μέ κιονοστήριχη ἀνοιχτή τοξωτή στοά στις τρεῖς πλευρές καί πολυγωνικό τετραώροφο καμναναριό στή νοτιοδυτική γωνία. Καί ἐδῶ ἡ τοιχοποιία εἶναι λιθοδομή σέ κανονικές ὀριζόντιες στρώσεις. Σύμφωνα μέ τήν τοπική ἱστορία, ὁ σημερινός ναός ἀντικατέστησε ἄλλον πού κήκε τό 1853²⁶. Ἀπό τήν παλιότερη ἐκκλησία διασώθηκαν μόνο δύο ἐπιγραφές τοῦ 1779, πού μνημονεύουν τό μάστορα Ἰωάννη Πλάβαλη. Ἡ ἀξιόλογο εἶναι τό ξυλόγλυπτο τέμπλο, ὁ ἄμβωνας καί τό δεσποτικό. Τοιχογραφίες φαίνεται ὅτι δέν κατασκευάστηκαν στό νέο ναό. Σῶζονται μερικές ἐνυπόγραφες εἰκόνες τοῦ 19ου αἰ.²⁷

Μολυβδοσκεπάστη (τ. Δεπαλίτσα) Κό-
νιτσα

Ἡ περιοχή, στήν ἑλληνοαλβανική μεθόριο, εἶναι ἀπό παλιά γνωστή ὡς ἔδρα τῆς πάλαι ποτέ ἐπισκοπῆς Παγωνιανῆς καί διασώζει μεγάλο ἀριθμό βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν μνημείων²⁸. Παρόλο τοῦτο, τά μνημεῖα τῆς δέν ἔχουν μελετηθεῖ ἀναλυτικά στό σύνολό τους²⁹, ὡστε ν' ἀποκομιστοῦν ἀσφαλέστερα χρονολογικά κριτήρια καί νά φωτιστεῖ ἡ πρὶν ἀπό τό 14ο αἰ. ἱστορία τῆς περιοχῆς³⁰.

Ἅγιος Σῶζων

Ἡ ναῖσκος εἶναι σήμερα ἐρειπωμένος, σέ λοφίσκο στή

25. Ὁ Λαζαρίδης, δ.π., σ. 38, λέγει ὅτι ὕπρχε ἐπιγραφή τοῦ 1871.

26. Ὁ.π., σ. 26 κ.ἑ.

27. Ὁ.π.

28. Ἡ παλιότερη βιβλιογραφία συγκεντρωμένη στό RbK II, σπ. 298 κ.ἑ. (λήμμα Eritos, D.I. Pallas). Πρβλ. Α. Βρανούσης, Χρονικά τῆς μεσαιωνικῆς καί τουρκοκρατομένης Ἡπείρου, Ἰωάννινα 1962, σ. 168 κ.ἑ.

29. Μέχρι σήμερα μοναδική μελέτη παραμένει τοῦ D. M. Nicol, *The churches of Molyndoskepastos*, BSA 48 (1953), σ. 141 κ.ἑ. Γιά τήν ὑποθετική σχέση τῆς Παγωνιανῆς μέ τόν Κωνσταντινοῦ Παγωνάτο πρβλ. Βρανούσης, δ.π., καί Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ἐκκλησιαστικά μνημεῖα στήν Κλειδωνιά Κονίτσης, Ἡπειρ. Χρον. 19 (1975), σ. 8 καί 15.

30. Α.χ. ἡ ἀναλυτική μελέτη των μορφολογικῶν στοιχείων τοῦ ἐρειπωμένου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, πού ὁ Nicol, δ.π., σ. 147, τόν τοποθετεῖ στόν 11ο αἰ., θά πρέπει νά ἐξεταστε παράλληλα μέ τήν εἰκασία τοῦ Soustal, δ.π., σ. 88-89 καί 126, πού ταυτίζει τή Μολυβδοσκεπάστη-Δεπαλίτσα-Παγωνιανή μέ τή Βοῦσα πού ἀναφέρεται σέ χρυσόβουλλο τοῦ ἔτους 1020.

νοτιοδυτική ἄκρη τοῦ χωριοῦ. Σῶζεται περίπου ἕως τό γέισο τῆς στέγης. Πρόκειται γιά μονόχωρο κτίσμα, μέ νάρθηκα πού στεγαζόταν μέ ἡμικυλινδρική καμάρα, ὅπως δείχνουν τά λείψανα τῆς γένεσῆς τῆς (ὁ τρόπος στέγασης τοῦ κυρίως ναοῦ δέν εἶναι γνωστός καί ἀπαιτεῖται πλήρης καθαρισμός καί μελέτη γιά νά δοθεῖ ἴσως ἀπάντηση). Ἡ ἀψίδα εἶναι τρίπλευρη, μέ μικρό στενόμακρο παράθυρο στήν ἀνατολική πλευρά πού κοσμεῖται ἀπό διπλό πλίνθο τῶσο σέ ἔσοχή. Παρόμοια εἶναι καί τά παράθυρα στήν πρόθεση καί τό διακονικό ἀλλά μικρότερων διαστάσεων. Ἡ ἀνωδομή τῆς ἀψίδας καταλήγει σέ διπλή ὀδοντωτή ταινία καί πάνω ἀπό τή στέγη τῆς, στό ἀνατολικό ἀέτωμα, ἀνοίγεται τέταρτο παράθυρο ὅμοιο μέ τά προηγούμενα. Ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπό πλακοειδείς τετραγωνισμένους λίθους, τοποθετημένους σέ ὀριζόντιες σειρές, πού σέ μερικά σημεῖα ἀπομιμῶνται τό πλινθοπερικλειστο σύστημα μέ κομμάτια σχιστόλιθων ἀντί πλίνθων στους διαχωριστικούς ἄρμους. Στό ἔσωτερικό διαγράφονται καί οἱ πλαϊνές κόγχες τῆς πρόθεσης καί τοῦ διακονικοῦ, ἐγγεγραμμένες στό πάχος τοῦ τοίχου. Καί τῶν τριῶν ἡμικυκλικῶν τῶσων τά μέταπα σχηματίζονται μέ πορόλιθους (Π ἰ ν. 146 β). Ὁ νάρθηκας ἐπικοινωνεῖ μέ τόν κυρίως ναό μέ θύρα καί στή νότια πλευρά του ἀνοίγεται ἄλλη ἐξωτερική (ἡ μεγάλη ἐπίκλιση στόν κυρίως ναό δέν ἐπιτρέπει τόν ἐντοπισμό τῶν ἀντιστοιχῶν θυρῶν). Στήν ἀψίδα διατηροῦνται σπαράγματα τοιχογραφιῶν (ἱεράρχης Θεῖας Εὐχαριστίας, ἀπόστολος ἀπό τή Μετάληψη, δικέφαλος ἀετός, ρομβοειδές κόσμημα) μέ ζωηρούς καί ἀνοιχτούς τόνους (γαλάζιο, κόκκινο, ὄχρα, πράσινο). Ὑποδείχτηκε ἄρμοδιῶς ν' ἀποτοιχιστοῦν καί νά μεταφερθοῦν σέ ἀσφαλέστερο σημεῖο, γιὰτί ἀποτελοῦν πολῦτιμα τεκμήρια γιά τή χρονολόγηση τοῦ μνημείου³¹. Συντάχτηκε ἐπίσης μελέτη γιά προσωρινή προστασία τοῦ μνημείου.

Ζωοδόχος Πηγή³²

Ἡ ναῖσκος βρίσκεται σέ μικρό ὕψωμα μεταξύ τῆς μονῆς καί τοῦ χωριοῦ. Πρόκειται γιά μονόχωρο κτίσμα μέ τρουλοκαμάρα, πλάγιους τρίκογχους χορούς καί νάρθηκα (Π ἰ ν. 146 γ). Ἡ τοιχοποιία εἶναι ἐδῶ ἀποκλειστικά ἀπό λιθοδομή, τά παράθυρα λίγα καί μέ τή μορφή τυφεκιοθυρίδων. Σῶζονται λίγες τοιχογραφίες στήν ἀψίδα (ἔνθρονος Θεοτόκος, ἱεράρχης Θεῖας Λειτουργίας), στους πλάγιους τοίχους (μεμονωμένοι ἅγιοι), στήν καμάρα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος (Ἀνάληψη) κ.ἑ. σέ κακή κατάσταση. Σύμφωνα μέ ἐνεπίγραφο λίθο, στό ἀέτωμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ὁ ναός εἶναι ἔτους, ζριγ' (= 1604/1605 μ.Χ.)³³.

31. Ὁ Nicol, δ.π., σ. 150, ἀναφέρει ὅτι σέ ἔσωτερικό παράθυρο τῆς ἀψίδας ἀναγραφόταν τό ἔτος 1537. Σήμερα, ὅσο μπόρεσα νά ἐξακριβώσω, δέ σῶζεται τέτοιο στοιχείο, πού θά πρέπει νά βρισκόταν ἐπάνω ἀπό τό παράθυρο τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος, πού τώρα ἔχει καταρρεύσει.

32. Πρβλ. Nicol, δ.π., σ. 152 καί σελ. 8 (ἔπου ὁ ναός ἀναγράφεται ὡς Κοίμηση Θεοτόκου).

33. Βλ. Nicol, δ.π., σελ. 6.

Ἁγία Τριάδα³⁴

Βορειότερα τοῦ προηγούμενου, σέ μικρό λόφο, βρίσκεται ὁ μονόχωρος ναῖσκος³⁵, πού στεγάζεται ἐπίσης μέ τρουλοκαμάρα καί τοῦ ὁποίου ἡ ἀψίδα δέ φτάνει ἕως τὸ δάπεδο (Nicol, σχέδ. 9, δεξιά). Ἡ τοιχοδομία εἶναι ἀργολιθοδομή, τὰ παράθυρα ἐλάχιστα καί στενά. Τοιχογραφίες σώζονται, σέ κακή κατάσταση, μόνο στό Ἱερό Βῆμα (Μελισμός, Ἱεράρχες Θείας Λειτουργίας, Ἄκρα Ταπεινώση, Ὅραμα Πέτρου Ἀλεξανδρείας, Πρωτομάρτυρας Στέφανος), πού θά πρέπει νά ἀνάγονται στό 17ο αἰ.³⁶ Τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο εἶναι νεότερο.

NOMOS APTAS

Ἄρτα

Ἀπό τὸ πλῆθος τῶν μεταβυζαντινῶν ναῶν πού ἀναφέρονται ὅτι ὑπῆρχαν στήν Ἄρτα³⁷, μικρός ἀριθμὸς τους ἔχει ἐξετασθεῖ ὡς τώρα³⁸. Παρακάτω δίνονται γενικά στοιχεῖα γιὰ τοὺς ναοὺς πού σώζονται μέχρι σήμερα³⁹, καί θά ἐπακολουθήσει μνεῖα γιὰ τίς φορητὲς τους εἰκόνες.

Ἅγιοι Ἀνάργυροι «στὰ Ἑβραϊκά» (Σεραφεῖμ, Δοκίμιον, σ. 130). Ὁ ναὸς εἶναι καί σήμερα μετόχι τῆς μονῆς Γρηγορίου τοῦ Ἄθω. Μεγάλων διαστάσεων μονόκλιτη βασιλική, μέ κανονική λιθοδομή, κλασικιστικά στοιχεῖα (ἀετώματα παραθύρων, περιθύρωμα νότιας εἰσόδου), ξυλόγλυπτο τέμπλο καί οὐρανία, ἀνάγεται στὸν προηγούμενο αἰώνα.

Ἅγιος Γεώργιος «τοῦ Μονοπωλείου» ἢ «τῶν Ντερμαναίων» (Σεραφεῖμ, σ. 129). Ἀνακαινίστηκε ριζικά τὸ 1867 καί σέ νεότερη ἐπίσης ἐποχή. Μονόχωρη βασιλική μεγάλων διαστάσεων. Ἡ ἀψίδα μέ ἰσόδομη λιθοδομή, ὁ ὑπόλοιπος ναὸς μέ ἀργολιθοδομή.

Ἅγιος Ἰωάννης «στὰ Ἑβραϊκά» (Σεραφεῖμ, σ. 130). Ὅμοια μέ τὴν προηγούμενη. Στὸ ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου χαραγμένο τὸ ἔτος ἀνακαίνισης 1859.

Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καί Ἑλένη «στόν Πλάτανο». Κατὰ τὸ Σεραφεῖμ, σ. 128, χτίστηκε τὸ 1871-1872 στή θέση παλιότερου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου. Στόν τύπο τῆς μονόχωρης βασιλικῆς, χτισμένης μέ ἀργολιθοδομή, ἐνῶ τὰ πλαίσια θυρῶν καί παραθύρων εἶναι μέ κανονικά λαξεμένους λίθους. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καί στό κωδωνοστάσιο. Στὴν εἴσοδο κόσμημα μέ ἀμμοχάλικα, στό κέντρο τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ναοῦ ὁμφάλιο μέ δικέφαλο ἀετὸ καί πλαίσιο ἀπὸ φαγεντιανή. Καί ἐδῶ ὑπάρχει ξύλινη οὐρανία.

Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Λισγαῖ «στὸ Τουρκοπάζαρο». Ὁ

σημερινὸς νεόδμητος ναὸς, βόρεια τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, ἀντικατέστησε τὸν παλιότερο τοῦ 19ου αἰ. (Σεραφεῖμ, σ. 127), ἀπὸ τὸν ὁποῖο σώθηκε μόνο τμήμα τοῦ λιθόχτιστου κωδωνοστασίου.

Ἅγιος Σπυρίδων. Παρουσιάζει τὰ ἴδια χαρακτηριστικά μέ τὸ ναὸ Ἁγίων Κωνσταντίνου καί Ἑλένης. Στὴν πρόθεση σώζεται σπάρωμα τοιχογραφίας (Ἀποκαθήλωση καί δέλτοι ἀναφορᾶς). Πιθανὸν ταυτίζεται μέ τὸ ναὸ πού διαδέχτηκε παλιότερο τοῦ Ἁγίου Νικολάου «στὸ Ρωμαϊσάζαρο» τὸ 1878 (Σεραφεῖμ, σ. 128).

Εὐαγγελίστρια. Μονόχωρος ναῖσκος στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κάστρου τῆς πόλης, ἀνακαινισμένος σήμερα σέ σημαντικὸ βαθμὸ. Πιθανὸν εἶναι ὁ ἴδιος μέ τὸ ναὸ τοῦ 18ου αἰ. πού ἀναφέρει ὁ Σεραφεῖμ, σ. 10, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ ὅτι διασώζει εἰκόνες τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

Κορωνησιώτισσα (Γενέθλιο Θεοτόκου). Ὁ μεταβυζαντινὸς ναῖσκος βρίσκεται σέ μικρὴ ἀπόσταση βόρεια τοῦ προηγούμενου (πρβλ. Σεραφεῖμ, σ. 10). Ἀσφαλῶς μετόχι τῆς βυζαντινῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου στήν Κορωνησία τοῦ Ἀμβρακικοῦ⁴⁰, εἶναι χτισμένος μέ λιθοδομή. Τὸ ἀέτωμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς στολιζόταν μέ τρία πινάκια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζεται μέρος τοῦ ἀριστεροῦ.

Ὁδηγῆτρια (Ζωοδόχος Πηγῆ). Μονόχωρος μέ νάρθηκα ναῖσκος, νότια τῆς Παρηγορητισσας. Χτισμένος μέ ἀργολιθοδομή, ἔχει ὑποστῆ ἀλλεπάλληλες ἀνακαινίσεις. Μετόχι τῆς βυζαντινῆς μονῆς Κάτω Παναγίας τῆς Ἄρτας⁴¹ συμπίπτει πιθανὸν μέ αὐτὴν πού μνημονεῖ ὁ Σεραφεῖμ, σ. 135.

Παντοκράτωρ (Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρος) (Σεραφεῖμ, σ. 128). Βρίσκεται βόρεια τῆς Παρηγορητισσας. Πρόκειται γιὰ εὐρύχωρη μονόκλιτη βασιλική, ἀνακαινισμένη πρόσφατα τελείως (ἀπὸ τὸν παλιὸ ναὸ σώζονται μόνο τὸ πάνω τμήμα τοῦ λιθόχτιστου καμπαναριοῦ, ἡ ἀψίδα καί ἡ ἐπιγραφή τῆς ἀνακαίνισης τοῦ 1879). Χαρακτηριστικὴ ἡ ἐπιτασιακοῦ τύπου οὐρανία.

Μονὴ Φανερωμένης ἢ Ἁγίας Τριάδας (Σεραφεῖμ, σ. 137). Ἡ μονὴ βρίσκεται στό ἀνατολικὸ μέρος τῆς πόλης (λόφος Κουτσομύτα). Τὸ καθολικὸ (μονόχωρη βασιλική) ἔχει ἀνακαινισθεῖ τελείως τὸ 1963. Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ ἀνεξάρτητο ψηλὸ λίθινο κωδωνοστάσιο, χτισμένο τὸ 1853. Σῶζει σπαράγματα τοιχογραφιῶν στήν ἀψίδα, τοῦ 19ου αἰ.

Γενικά, παρατηρεῖ κανεὶς στήν Ἄρτα τῶν τελευταίων μεταβυζαντινῶν χρόνων ἔνταξη ἀστικῶν στοιχείων στὴ θρησκευτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καί διείσδυση γνωρισμάτων πού χαρακτηρίζουν τὴ μεταβυζαντινὴ ἐπιτασιακὴ τέχνη. Ἀνάλογο ἄλλωστε φαινόμενο παρατηρεῖται καί στὴ γειτονικὴ Πρέβεζα, ἀσφαλῶς γιατί καί οἱ δύο πόλεις ἦταν κέντρα ἀστικά⁴².

34. Nicol, ο.π., σ. 152 καί σχέδ. 9.

35. Τοῦ τύπου ΑΙ, σύμφωνα μέ τὴν κατάταξη στό ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 42 κ.έ.

36. Ὁ Nicol, δ.π., σ. 152, πιστεύει ὅτι τὸ κτίσμα εἶναι μᾶλλον τοῦ 16ου αἰ.

37. Βλ. κυρίως Σεραφεῖμ Ξενοπούλου, Δοκίμιον... περὶ Ἄρτης, Ἀθήναι 1884 (καί περικομμένη δεύτερη ἐκδοσις, μέ ἐπιμέλεια Γιάννη Τσοῦτσινου, Ἄρτα 1962, στὴν ὁποία καί παραπέμπουμε).

38. Κυρίως βλ. Ἄ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Β' (1936), σ. 172-179.

39. Βλ. γιὰ τὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας, ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 608.

40. Γιὰ τὴ μονὴ βλ. Ἄ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ ΙΑ' (1969), σ. 3 κ.έ. καί Π. Βοκοτόπουλος, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καί τὴν Ἠπειρον..., Θεσσαλονίκη 1975, σ. 51 κ.έ.

41. Ἄ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Β' (1936), σ. 70 κ.έ.

42. Πρβλ. γιὰ τὴν Ἄρτα Ν. Σβορώνος, Ἐπισκόπησις τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας, Ἀθήνα² 1976, σ. 52, γιὰ τὴν Πρέβεζα ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 623.

Ἀστικά κτίσματα

Ἡ ἄλογιστη μανία κατεδάφισης τῶν παλιῶν οἰκημάτων εἶχε ἰδιαίτερα θλιβερά ἀποτελέσματα γιὰ τὴν Ἄρτα. Τὰ μνημεία τῆς ἀστικής τοπικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἔχουν ἐξαφανιστεῖ σχεδόν ὅλότελα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού με τότε γλαφυρότητα περιέγραψε μερικά χαρακτηριστικά τους δείγματα ὁ καθηγητὴς Ἄ. Ὀρλάνδος⁴³. Τὴν ἴδια τύχη εἶχαν καὶ τὰ νεότερα νεοκλασικά σπίτια, πού ἔπесαν θύμα τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος πρὶν κἀν μελετηθοῦν. Δύο ἀρχοντικά, τοῦ Ζορμπᾶ καὶ τοῦ Θάνου, διέφυγαν ὡς ἐκ θαύματος τὴν καταστροφή, ἐπειδὴ πρόλαβε ἡ Ὑπηρεσία νὰ τὰ κηρύξει ὡς ἱστορικά διατηρητέα. Προτάθηκε ἐπίσης νὰ διασωθεῖ καὶ τὸ μεγάλο διώροφο ἱστορικό ἀρχοντικό Παπακώστα ἀλλὰ μέχρι σήμερα τὸ θέμα παραμένει ἐκκρεμές.

Μεγαλόχαρη (τ. Μπότση)

Μονὴ Γενεθλίου Θεοτόκου (Παναγία Μποτσιώτισσα)

Ἡ μονὴ βρίσκεται 20' βόρεια τοῦ χωριοῦ, στὸ συνοικισμό Ἀμπέλια. Ἐρειπωμένα κελιά σώζονται στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ καθολικοῦ. Ὁ ναὸς εἶναι μονόχωρος, ἐπιμήκης, με νάρθηκα χτισμένο τὸ 1926. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ Ἱερό ὑψώνεται τρουλοκαμάρα σὲ τετράγωνο τύπανο, πού στηρίζεται στοὺς πλάγιους τοίχους, οἱ ὅποιοι σὲ ὅλο τὸ μήκος τῆς τρουλοκαμάρας προεξέχουν κατὰ 0,25 μ. περίπου ἀπὸ τὶς μακριές πλευρές. Ὁ ὑπόλοιπος ναὸς καλύπτεται με καμάρα (Ἔργον 1964, σ. 165, εἰκ. 187). Ἡ ἀψίδα εἶναι στρογγυλὴ. Ἡ τοιχοδομία εἶναι ἀργολιθοδομή, στὴν ὁποία παρεμβάλλονται σὲ ἄτακτα διαστήματα καὶ κεραμίδια, πού στὴν ἀψίδα εἶναι σὲ κανονικὴ στρώσει. Στὸ ἐσωτερικὸ σώζονται τοιχογραφίες, ἀτυχῶς σὲ ὄχι ἱκανοποιητικὴ κατάσταση, πού ἀνάγονται πιθανόν στὸ 17ο αἰ. Τὰ χρώματα εἶναι φωτεινά, τὰ πρόσωπα με μαλακὴς διαβαθμίσεις, ἡ πτυχολογία καὶ οἱ κινήσεις ἤρεμες (Π ἰ ν. 147 α). Ἀξιόλογο εἶναι καὶ τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο, πιθανόν τοῦ ἴδιου αἵωνα, πού διασώζει τὴ σειρά τοῦ Δωδεκάροτου καὶ τῶν Ἀποστολικῶν. Στὸ ναὸ δὲν παρατηροῦνται στοιχεῖα, πού νὰ ἐπικυρώνουν τὴν ὑπόθεσις ὅτι χρονολογεῖται στὸ 13ο αἰ.⁴⁴

Στὸ χωριὸ καταγράφτηκαν κειμήλια ἀπὸ τὴ μονὴ καὶ ἄλλους ναοὺς, μεταξὺ τῶν ὁποίων σημειώνονται: (α) Εἰκόνα Γενεσίου τῆς Θεοτόκου (διαστ. 0,99×0,57 μ.), καλῆς διατήρησης. Ἡ Θεοτόκος φέρει ἐνθετο ἀργυρὸ φωτοστέφανο. Κάτω δεξιά, ἐπιγραφή: *διὰ σινδρομηῆς| καὶ κόπου| Ἡερομονάχου|(ΙΑ)ΚΟΒΟΥ|ΑΧΝ:Σ*:). (β) Χριστὸς ἐνθρονος (διαστ. 1,03×0,60 μ.) σὲ μνημειακὸ λυρόσχημο θρόνο. Στὶς τέσσερις ἄκρες του τὰ σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν. Οἱ φωτοστέφανοι ἀνάγλυφοι. Διατήρηση καλὴ. Κάτω δε-

ξιά, χρονολογία: *ΑΧ*[...] ἀριστερὰ ἐπιγραφή: *διὰ σ[ινδρομηῆς...]*. (γ) Βημόθυρο ξυλόγλυπτο (συνολικὴς διαστάσεις δύο φύλλων: 1,18×0,68 μ.), διατήρηση καλὴ, τεχνικὴ ἔξεργυ ἀναγλύφου. Χωρίζεται σὲ τρεῖς κατὰ μήκος ζῶνες: ἄνω Εὐαγγελισμὸς, στὴ μέση Σολομών, Πέτρος, Παῦλος καὶ Δαβὶδ, κάτω οἱ τέσσερις Ἱεράρχες τῆς Θείας Λειτουργίας. 17ου αἰ. (δ) Ἅγιος Νικόλαος ἐνθρονος (διαστ. 0,35×0,25 μ.). Διατήρηση κακὴ. Ὁ πολὺς Ἱεράρχης φορεῖ φαλιόνιο πολυσταύριο, εὐλογεῖ με τὸ δεξιὸ καὶ κρατεῖ στὸ ἀριστερὸ χερί ἀνοιχτὸ Εὐαγγέλιο. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ πάνω, Χριστὸς καὶ Θεοτόκος σὲ ἡμίτομα. Πιθανόν 17ου αἰ. (ε) Ἅγιος Ἀθανάσιος (διαστ. 0,40×0,31 μ.), ζωγραφισμένος σὲ μουσαμά. Διατήρηση κακὴ. Ὁ ἅγιος κατενώπιον, σὲ προτομή, κρατεῖ κλειστὸ Εὐαγγέλιο. Πιθανόν ἀντιγράφει παλιότερη εἰκόνα, ὅπως δείχνει ἡ αὐστηρὴ τεχντροπία. (στ) Θεοτόκος Ὀδηγήτρια (διαστ. 0,67×0,40 μ.), μέτριας διατήρησης, β' μισὸ 18ου αἰ. (ζ) Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ὁ λεγόμενος Ἀποκεφαλιστῆς (διαστ. 0,40×0,30 μ.). Διατήρηση κακὴ, 18ου αἰ. πιθανόν με τμηματικὴς ἐπιζωγραφῆσεις. (η) Παναγία Δεξιοκρατούσα (διαστ. 0,48×0,34 μ.), μέτριας διατήρησης. Τέλη 18ου αἰ. ἢ καὶ ἀργότερα. (θ) Εἰς Ἄδου Κάθοδος (διαστ. 0,43×0,32 μ.), με μεγάλα τμήματα ἀπολεπισμένα. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ θριαμβευτὴ Χριστὸ τρεῖς ἄγγελιοι σὲ προτομή. Πιθανόν 18ου αἰ. (ι) Παναγία Ὀδηγήτρια (διαστ. 0,37×0,25 μ.), μέτριας διατήρησης, β' μισοῦ 17ου αἰ. ἢ ἀρχῶν 18ου αἰ. (ια) Τρίπτυχο ἀναφορᾶς, 18ου αἰ. (ιβ) Τρίπτυχο με ἄγιους σὲ ὀριζόντιες ζῶνες, ἔτους 1878. (ιγ) Εἰκόνα με μετάλλινη ἐπέन्दυση, με θέμα τὸ Γενέσιο τῆς Θεοτόκου (Π ἰ ν. 147 β), καμωμένη με τὴ σφυρήλατη τεχνικὴ. Ἄγνωστο ἐάν ὑπάρχει ζωγραφικὴ ἀπὸ κάτω. Τὸ ὕφος εἶναι λαϊκὸ. Γύρω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Ἰωακείμ πρόσθετος μεγάλος ἀσημένιος φωτοστέφανος. Πιθανόν ἔργο τοῦ 18ου αἰ., ὅταν στὴν περιοχὴ τῶν Τζουμέρκων δροῦν οἱ διάσημοι Καλαρρυτινοὶ χρυσοῦχοι⁴⁵. Κάτω ἐγχάρκτη ἐπιγραφή: *ΔΙ ΕΞΟΔΩΝ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟ ΘΕΟΥ ΚΟΣΤΑ ΠΑΠΑΔΙΜΗΤΡΙ ΣΚΛΟΥΠΗΟΤΙ*⁴⁶. (ιδ) Ἀργυρὴ λειψανοθήκη (διαστ. 0,17×0,12×0,11 μ.), σφυρήλατη. Στὴν ἔμπρὸς ὄψη, ἀριστερὰ Κωνσταντίνος καὶ Ἑλένη, δεξιὰ Γενέσιο τῆς Θεοτόκου. Στὶς ὑπόλοιπες πλευρές, ἄνθη μέσα ἀπὸ γλάστρες καὶ κάτω ἀπὸ τόξα. Στὸ κάλυμμα, ἡ ἔμπρὸς πλευρὰ φέρει τὶς προτομὲς τεσσάρων ἁγίων (προφανῶς ἐκεῖνων πού ὀστά τους περιεῖχε ἡ λειψανοθήκη), οἱ ὑπόλοιπες πλοχμοὺς καὶ πτηνά. Ὅπως φανερῶναι ἡ ἐπιγραφὴ κυκλικὰ στὸ κάλυμμα ἡ λειψανοθήκη ἀνήκε στὴ μονὴ. Πιθανόν ἴδιας ἐποχῆς με τὴν προηγούμενη, μολονότι ἡ ἐργασία ἐδῶ εἶναι ποιοτικὰ καλύτερη.

Σ κ ο υ λ η κ α ρ ι ᾶ

Μονὴ Κοίμησις Θεοτόκου

Ἡ μονὴ, γνωστὴ ἀπὸ παλιότερα⁴⁷, ὑπέστη πρόσφατα

43. Ὁ.π., σ. 183 κ.ε. Τὸ σπίτι τῆς εἰκ. 1 σώζεται σήμερα μισό, ἀκριβῶς ἀπέναντι στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Βασιλίου, ἐνῶ ἀπὸ τὴν οἰκία Μασούκα (δόδος Ἀετορράχης 12), πού ἀποτυπώθηκε στὶς εἰκ. 7-15, ὑπάρχει σήμερα μόνο ἀσημαντὸ ὑπόλειμμα.

44. Σεραφεῖμ, δ.π., σ. 37.

45. Πρβλ. Πόπη Ζώρα, Δύο μεγάλοι μαστόροι τοῦ ἀσημιοῦ, Ἀθανάσιος Τζημούρης, Γεώργιος Διαμαντῆς Μπάφας, Ἀθήνα 1972.

46. Σκλούπο (σημ. Ἀμπελοχώρι), χωριὸ στὰ Τζουμέρκα.

47. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 355.

καί άλλες κακότεχνες «ἀνακαινίσεις». Στή νοτιοδυτική πλευρά της σώζεται έρειπωμένο τό διάφορο ήγουμενείο, πού κατά τήν τοπική παράδοση συνδέεται μέ τό Γεώργιο Καραϊσκάκη⁴⁸.

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Π ρ έ β ε ζ α

Φρούριο Παντοκράτορα⁴⁹

Τό τρίτο από τά φρούρια τής πόλης βρίσκεται στά νοτιοδυτικά. στή θέση Φωκιά. Έχει ύποστει τις σχετικά μικρότερες επεμβάσεις. Μέ τήν ευκαιρία τών εργασιών μερικής στερέωσής του (βλ. παραπάνω, σ. 223) παρατηρήθηκε ότι τά κάτω τμήματα τών έξωτερικών τοίχων έχουν χτιστεί, σχεδόν αποκλειστικά, μέ δόμους συλημένους από τή Νικόπολη. Χαρακτηριστική μάλιστα είναι ή συχνή χρήση πώρινων τεμαχίων αποχετευτικού άγωγού, άκριβώς ίδιων διαστάσεων μέ εκείνους πού αποκαλύφθηκαν στή φεινή άνασκαφή τής Έφορείας Κλασικών Άρχαιοτήτων Ίωαννίνων στό «Νυμφαίο» τής Νικόπολης (βλ. παραπάνω, σ. 215). Συνεπώς, συστηματικότερη διερεύνηση τών πηγών γιά τό κάστρο και τό χρόνο άνέγερσής του θά δώσει πιθανόν και έναν terminus post quem γιά τήν έποχή πού καταστράφηκε ή καταχώστηκε τό «Νυμφαίο»⁵⁰.

Ά ρ χ ά γ γ ε λ ο ς

Θεοτόκος Έοδηγήτρια (Άι-δήτρια)

Στό δρόμο μεταξύ Άρχάγγελου και Καμαρίνας, άριστερά επάνω σέ γήλοφο, ύψώνεται ό έρειπωμένος ναός. Σώζεται ή ανατολική πλευρά και μέρος τής βόρειας και τής δυτικής. Η άψίδα είναι ήμικυκλική. Άπό τό σωζόμενο τμήμα του βόρειου τοίχου φαίνεται ότι ό ναός ήταν μονοκάμαρος σταυρεπίστεγος (Π ί ν. 148 α). Η τοιχοδομία είναι άπό άργολιθοδομή μέ άφθονο έπιχρισμα, πού χαρακτηρίζει τήν όσιμη τουρκοκρατία. Ένδιαφέρον μορφολογικά είναι τό παράθυρο του βόρειου άετώματος, όπου στή θέση του διαχωριστικού κιονίσκου παρουσιάζεται κλασικιστική «γλάστρα». Έξωτερικά στήν άψίδα έχουν έντοιχιστεί πινάκια.

Ό ναός ήταν κατάγραφος, αλλά εξαιτίας τής έρειπίωσής του είναι δύσκολο ν' άποφανθεί κανείς γιά τό εικονογραφικό πρόγραμμα. Γενικά, όπως δείχνει ό ανατολικός και ό βόρειος τοίχος, ή διακόσμηση ήταν σέ όρισόντιες ζώνες και σέ χωριστό διάχωρο, ή καθεμία παράσταση (άπό κάτω πρός τά πάνω: κόσμημα, δόλωσμοι άγιοι, άγιοι σέ στήθα-

ρια, τρεις ζώνες μέ ευαγγελικά θέματα). Στήν κεντρική άψίδα Θεοτόκος Πλατυτέρα μέ Χριστό, στήν κόγχη τής πρόθεσης Άκρα Ταπεινώση. Οί φωτιστέφανοι τών άγίων τής κάτω σειράς είναι έξεργοι, μέ φυτικό κόσμημα. Τό ύφος σκληρό, χωρίς πνοή (Π ί ν. 148 β). Σημαντικό στοιχείο είναι ότι σέ έπιγραφή στήν παραστάδα τής βόρειας εισόδου διασώθηκε τό όνομα και τό έτος του ζωγράφου: Διά χειρός σπυρίδωνο(ς) / Καμπίσου του έξ άγία(ς) / μαύρας. 1785/αψπε'. Ό λευκαδίτης ζωγράφος Σπυρίδων Καμπίσιος-Μπέλλος ήταν μέχρι σήμερα γνωστός μόνο από φορητές εικόνες πού σώζονται στήν πατρίδα του⁵¹.

Θ ε σ π ρ ω τ ι κ ό (τ. Λ έ λ ο β α)

Η μεγάλη καμόπολη βρίσκεται στή θέση περίπου πού ήταν ή άρχαία πόλη Βατιαί (στή θέση Καστρί του συνοικισμού Ριζοβούνι)⁵² και πιθανόν έδώ πρέπει νά τοποθετηθούν και τά μεσαιωνικά Βομπλιανά⁵³.

Γενέσιο Θεοτόκου

Ό ένοριακός ναός είναι μεγάλη τρίκλιτη λιθόχτιστη βασιλική μέ τρούλο, ύπερυψωμένο νάρθηκα και άνοιχτές στοές στις μακριές πλευρές (Π ί ν. 149 α). Ό τρούλος είναι εύρύς και πολυγωνικός, ή στέγη τετράριχη μέ «μισό κεντρί». Η άψίδα, ήμικυκλική και ψηλή, κοσμεύεται στήν άνωδομή μέ συνεχή μικρά άψιδώματα. Στή δυτική πλευρά σώζονται και τά έντοιχισμένα σέ σχήμα σταυρού πινάκια. Έντυπωσιακό επίσης είναι τό πολυώροφο λίθινο κωδωνοστάσιο, πού ύψώνεται ως ανεξάρτητο κτίσμα στήν ανατολική πλευρά. Τό έσωτερικό κοσμεύεται μέ αξιόλογα έργα ξυλογλυπτικής (τέμπλο, άμβωνας, δεσποτικό, ψαλτήρια, προσκυνητάρια κτλ.). Ό ναός και ό νάρθηκας είναι κατάγραφοι μέ τοιχογραφίες τής ίδιας έποχής, γιά τις όποτες μάς διδάσκει ή σχετική έπιγραφή ότι άνάγονται στό 1797, έργο τής γνωστής συντεχνίας από τήν Κορύτιανη Κατανοχωριών (νομός Ίωαννίνων) (Π ί ν. 149 β)⁵⁴. Πρόκειται γιά έργα ρουτίνας, μέ τάση γιά λαϊκότητα. Οί δεσποτικές εικόνες (Άγιος Γεώργιος, Άγιος Δημήτριος, Άγιος Νικόλαος, Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα, Ίωάννης ό Πρόδρομος, Κωνσταντίνος και Έλένη), άνάγονται στους όσιμους χρόνους. Ίδιαίτερα αξιόλογη είναι εικόνα του Γενέσιου τής Θεοτόκου («Παναγία Λαμποβίτισσα»), μεταφερμένη κατά τήν παράδοση από τό Λάμποβο τής Β. Ήπειρου. Στό κέντρο παριστάνεται ή κύρια σκηνή, στό πάνω πλαίσιο τά Εισόδια, στό κάτω ή Κοίμηση (;) και στά πλάγια άνά τρεις προφήτες. Κάτω δεξιά, ήμεξίτηλη χρονολογία: 1688. Όστόσο τά έξαιρετικά λεπτά σώματα, οί άβρες κι-

48. Σερραφείμ, ό.π., σ. 35. Ν. Παπακάστας, 'Ήπειρωτικά Α', Άθμμανικά, Άθήναι 1967, σ. 590-591.

49. Βλ. ΠΑΕ 1914, σ. 235-236, Π. Φουρίκης, Νικόπολις-Πρέβεζα, Ήπειρ. Χρον. 5 (1930), σ. 225.

50. Γενικότερα, τά προβλήματα πού συνδέονται μέ τήν Πρέβεζα και τά μνημεία τής νομίζω ότι χρειάζονται νέα έρευνα: πρβλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 623.

51. Πρβλ. Π. Ροντογιάννης, 'Η χριστιανική τέχνη στή Λευκάδα, Έπετηρίς Έταιρείας Λευκαδικών Μελετών Γ' (1974), σ. 369 κ.έ. 'Υπενθυμίζεται ότι Άγία Μαύρα στους μεσαιωνικούς και μεταβυζαντινούς χρόνους δέν άποκαλείται μόνο τό όμώνυμο κάστρο τής πόλης Λευκάδας, αλλά συνεκδοχικά όλο τό νησί.

52. Dakaris, Cassopaiia, ό.π., passim.

53. Soustal, ό.π., σ. 116, όποσημ. 2.

54. Πρβλ. όποσημ. 8.

νήσεις, ή πτυχολογία και τό πλάσιμο τῶν προσώπων μαρτυροῦν ὅτι πρόκειται ἴσως γιά ἔργο παλιότερο, πιθανόν ἐπιζωγραφημένο. Ἐλπίζεται προσεχῆς συντήρηση νά δώσει ἀσφαλέστερα στοιχεῖα.

Κ ρ α ν ἰ ἄ

Ἅγιος Δημήτριος

Ἐ νοριοκιάκος ναός ἀνήκει στόν ἴδιο τύπο μέ τόν προηγούμενο τοῦ κοντινοῦ Θεσπρωτικοῦ, ἀλλά εἶναι μεταγενέστερης ἐποχῆς. Καί ἐδῶ, στήν ἀψίδα, ὑπάρχει διπλός σταυρός, σχηματισμένος μέ πινάκια. Καλύπτεται μέ τοιχογραφίες μέτριας τέχνης, τοῦ 19ου αἰ. Στόν τροῦλο, ἔτους 1865, χαρακτηριστικές εἶναι οἱ γόνιμες διακοσμήσεις (προφήτες κάτω ἀπό τόξα, καρδιόσχημα πλαίσια εὐαγγελιστῶν στά σφαιρικά τρίγωνα), καθῶς καί ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στό δυτικό τοῖχο σέ στρογγυλό πλαίσιο (τοπόδο), γιά τή διεῖσδυση νεοκλασικῶν τάσεων⁵⁵. Ἀπό τίς εἰκόνες τοῦ τέμπλου σημειώνουμε: (α) Ἅγιος Δημήτριος, ἔτους 1869, ζωγραφισμένος στήν Ἄρτα *διὰ χειρὸς Ἀναστασίου Μιχαήλ ζωγράφου χιοναδίτου ἐπαρχίας Κόντζας* (sic). (β) Θεοτόκος ἔνθρονη Βρεφοκρατούσα, *διὰ χειρὸς Ἀναγνώστου καί Χριστοδούλου/ υἱοῦ αὐτοῦ καί Τζάνου/ ἐκ κόμης Πλέσια*⁵⁶ (sic) 1835. Τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς καί οἱ ὑπόλοιπες.

Ζ ἄ λ ο γ γ ο

Μονή Ἁγίου Δημητρίου⁵⁷

Βρίσκεται στίς ὑπάρειες τοῦ βουνοῦ Ζάλογο, κάτω ἀπό τό μνημεῖο τῶν Σουλιωτισσῶν καί κοντά στά ἑρείπια τῆς ἀρχαίας πόλης Κασσώπης⁵⁸. Μέ τήν εὐκαιρία τῶν ἐργασιῶν στερέωσης (βλ. παραπάνω, σ. 224) δόθηκε ἀφορμή γιά ὀρισμένες παρατηρήσεις. Τό σημερινό καθολικό, περιορισμένων διαστάσεων, εἶναι μονόχωρο, μέ πολυγωνικό τροῦλο πού στηρίζεται σέ τέσσερις παραστάδες τῶν μακρῶν τοίχων, καί μέ νάρθηκα γκρεμισμένο σήμερα⁵⁹. Τό οἰκοδομικό ὄλικό συνίσταται σέ ἀργολιθοδομή, ἀνάμεικτη στήν ἀψίδα μέ παρένθετα κεραμίδια σέ ἀκανόνιστα διαστήματα. Ἡ ἀνατολική καί δυτική κεραία καλύπτεται μέ ἡμικυλινδρική καμάρα. Στά παράθυρα τοῦ τροῦλου ἔχουν τοποθετηθεῖ ἀμφικιονίσκοι μέ ζωγραφιστό κλασικιστικό κόσμημα. Στή σημερινή του μορφή, ἀσφαλῶς τό κτίσμα δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀρχαιότερο τοῦ 18ου αἰ.

Τό ἔσωτερικό εἶναι κατάγραφο μέ τοιχογραφίες τοῦ 1816, ἔργο τῆς συντεχνίας ἀπό τήν Κορυτιανή Κατσανοχωριῶν, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἐξίτηλη σήμερα ἐπι-

γραφή ἐπάνω ἀπό τή δυτική θύρα⁶⁰. Σῶζονται σέ κακή κατάσταση (ρωγμές, ἄλατα, ὑγρασία, ἀποκόλληση τμημάτων κτλ.), ἐπιτρέπουν ὥστόσο νά διακρίνει κανένας ἕνα ὕφος πού κυμαίνεται ἀνάμεσα στό παραδοσιακό καί τό λαϊκό-ρωπογραφικό (Π ἰ ν. 150 α). Ἀπό εἰκονογραφική ἄποψη, σημειώνεται ὅτι στό βόρειο τοῖχο διακόπτεται ὁ χριστολογικός κύκλος καί παρεμβάλλονται σκηνές ἀπό τό συναξάριο τοῦ προστάτη ἁγίου τῆς μονῆς καί ὅτι στό Ἱερό Βῆμα, στό μέτωπο τῆς ἀψίδας, εἰκονογραφοῦνται τά ἔθωνά ἀναστάσιμα Εὐαγγέλια⁶¹.

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

Στήν ἐπαρχία Φιλιατῶν⁶², περιοχή γνωστότερη ὡς Τσαμουριά, σῶζονται ἐνδιαφέροντα οἰκιστικά σύνολα (Φοινίκι, Γηρομέρι, Φανερωμένη) ἢ μεμονωμένα οἰκοδομήματα (Φιλιάτες, Σαγιάδα κτλ.) τῆς τουρκοκρατίας, πού ἔδω παρατάθηκε μέχρι τῶν αἰῶνα μας. Σχεδόν στήν ἀρχική κατάστασις ἔχει διατηρηθεῖ τό χωριό Φοινίκι, μέ τό ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον ἀρχοντικό ἰδιοκτησίας Γ. Θεολογῆ, καί προτάθηκε νά ὑπαχθεῖ δλόκληρο στίς διατάξεις τοῦ Ν. 1469/1950 (Π ἰ ν. 150 β).

Κ α μ ἰ τ σ α ν η

Μονή Ἁγίου Γεωργίου⁶³

Κατά τίς ἐργασίες πού ἔκανε πρόσφατα ἡ Ἐφορεία στό ναό (βλ. παραπάνω, σ. 221), παρατηρήθηκαν καί τά ἐξῆς: Στή νότια κεραία τοῦ σταυροῦ, πάνω ἀπό τό παράθυρο, ὑπάρχει μέ κεράμους ἡ χρονολογία 1773, πού ἐπαναλαμβάνεται καί ἐπάνω ἀπό τή νεότερη ἀνατολική ἀντηρίδα τῆς ἴδιας πλευρᾶς. Ἀνευρέθηκαν ἐπίσης δύο ταφόπλακες ἀνάγλυφες, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ μία, τοῦ ἔτους 1772, ἀναγράφει ρητά τόν ἡγούμενο Παῖσιο, στόν ὅποιο ὀφείλεται ἡ κτητορική ἐπιγραφή τοῦ νοτιοδυτικοῦ κίονα⁶⁴, καί ἡ ἄλλη εἶναι τοῦ ἴδιου ἔτους ἀλλά χωρίς ὄνομα (πιθανόν νά κοσμοῦσε τή στενή πλευρά τοῦ ἴδιου τάφου, ὅπως δείχνει ἡ

60. Σούλης, δ.π. Πρβλ. καί ὑποσημ. 8 καί 54.

61. Γιά τήν εἰκονογράφησή τους βλ. συνοπτικά τό λῆμμα *Erscheinungen des Auferstandenen*, RbK II, σ. 371 κ.έ. (K. Wessel).

62. Γιά τήν περιοχή αὐτή, βλ. Α. Philippson - E. Kirsten, *Die griechischen Landschaften*, Bd. II, Frankfurt am Main 1958, σ. 94 κ.έ., Hammond, δ.π., σ. 81 κ.έ., Σ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία* (= Ἀρχαῖες ἐλληνικές πόλεις, 15), Ἀθήναι 1972, *passim*, Β. Κραπίτης, *Θεσπρωτικά*, Ἀθήναι 1973, Σ. Μουσελλίμης, *Ἱστορικοί περιπατοί ἀνά τή Θεσπρωτία*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 114 κ.έ.

63. Βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 625 (μέ τήν παλιότερη βιβλιογραφία).

64. Ὁ.π. Πρβλ. ὁμοίον παράδειγμα παράδοσης διαθήκης ἡγούμενου στόν H. Grégoire, *Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes d'Asie Mineure*, I, Paris 1922, ἀριθ. 840. Ἡ παράδοση θέλει τό κτίσμα βυζαντινό, ἀλλά τά στοιχεῖα πού σῶζονται σήμερα δέν ἐπιτρέπουν χρονολόγησι τόσο παλιά. Θά ἀξίζε ἐν τούτοις, νά ἐξεταστεῖ, ἐάν τό ὄνομα τῆς μονῆς στήν περιοχή αὐτή πού στούς δψιμούς βυζαντινούς χρόνους σχετιζόταν ἀσφαλῶς μέ τό «θέμα Βαγενητίας» (γιά τά πρόβλήματα ταύτισης βλ. πρόχειρα Soustal, δ.π., σ. 64, 79), μπορεῖ νά συσχετιστεῖ μέ τό ὄνομα τοῦ Εὐστάθιου Καμυώτζη (12ος αἰ.), πού ἡ δράσις του συνδέεται πιθανόν μέ τήν ἴδια περιοχή (πρβλ. Δ. Ζακυθινός, *ΕΕΒΣ ΚΑ* (1951), σ. 199).

55. Παρόμοια δειγμάτα στό Νόμο Ἰωαννίνων: ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 619.

56. Τά Πλαίσια, κοντά στό Φορτόσι, ἀνήκουν στά λεγόμενα Κατσανοχωρία τοῦ Νομοῦ Ἰωαννίνων. Σήμερα συνοικισμός τοῦ χωριοῦ Καλέντζι.

57. Βιβλιογραφία γιά τή μονή βλ. παρακάτω.

58. Γιά τήν τοπογραφία βλ. Dakaris, Cassopaia, δ.π., σ. 102.

59. Πρβλ. τήν κτητορική ἐπιγραφή, χαμένη σήμερα, πού μνημονεῖει ὁ Σούλης, δ.π., σ. 110, ἀριθ. 107.

ταυτόσημη χρονολογία και ή τεχνική τοῦ ἀναγλύφου). Στο ξυλόγλυπτο τέμπλο, οἱ μέτριες καί σέ συντηρητικό ὕφος εἰκόνες τοῦ 1840 ἀνήκουν στό γνωστό ζωγράφο τῶν Ἰωαννίνων Θεοδόσιο. Παρατηρεῖται ἐπίσης ὅτι στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα περιλαμβάνονται καί σκηνές τοῦ

θεομητορικοῦ κύκλου, καθώς καί μαρτύρια ἁγίας. Οἱ δόσωμοι ἅγιοι τῶν κάτω σειρῶν φέρουν πρόσθετους, ἀνάγλυφους φωτοστέφανους.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Τό 1975 στην Έφορεία υπηρέτησε, άποσπασμένη από τήν Έφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων Πατρών, ή ύπογράφουσα μέ βοηθούς τίς άρχαιολόγους Άγλ. Παπουτσάνη-Καραμάνου καί Φωτ. Λιάπη-Κερκύρα. Σημαντικές επανεκθετικές εργασίες έγιναν στό Μουσείο άσιατικής τέχνης. Οί άνασκαφές ήταν μόνο σωστικές. Τά προβλήματα τής παλιάς πόλης τής Κέρκυρας, τών άλλων διατηρητέων οικισμών του νησιού καί τών χώρων φυσικού κάλλους άπασχόλησαν, όπως πάντα, έντατικά τήν Έφορεία. Στά πλαίσια τής προσπάθειας γιά τή δημιουργία τών προϋποθέσεων τής επιστημονικής έρευνας τών αρχαιοτήτων τής Έφορείας, συνεχίστηκαν οί εργασίες τής σημείωσης τών χώρων τών κάθε είδους άνασκαφών πάνω σέ άνάπτυγμα χάρτη τής χερσονήσου του Κανονιού, όπου έκτεινόταν ή άρχαία πόλη, καί τής όργάνωσης του φωτογραφικού άρχείου. Συμπληρώθηκε επίσης ή καταγραφή τών σχεδίων του άρχείου, μέ χρονολογική σειρά, στόν κατάλογο τής σχεδιοθήκης. Γιά τήν όργάνωση τής βιβλιοθήκης έγινε έλεγχος τών δελτίων καί δέθηκαν 105 τόμοι, κατά προτίμηση παλιών καί σπάνιων εκδόσεων.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Παλαιά ανάκτορα - Μουσείο άσιατικής τέχνης

Σημαντικό γεγονός αποτέλεσε τό άνοιγμα γιά τό κοινό τής έκθεσης τής συλλογής Ν. Χατζηβασιλείου, πού καταλαμβάνει τέσσερις αίθουσες του α΄ όρόφου τής δυτικής πτέρυγας του κτιρίου τών παλαιών άνακτόρων. Μέ τήν ευκαιρία αυτή ό δωρητής χάρισε είκοσι άκόμη έργα άσιατικής τέχνης, κυρίως Ινδικά ειδώλια. Σύμφωνα μέ όρο του δωρητηρίου έκτέθηκε τό σύνολο τών 450 άντικειμένων τής δωρεάς. Οί σχετικές εργασίες κράτησαν όλο τό α΄ έξάμηνο του 1975. Γιά τό περιεχόμενο τών αίθουσών τής πτέρυγας Χατζηβασιλείου βλ. ΑΑΑ ΙΧ (1976), σ. 14-17, εικ. 1-2. Έδω μπορεί νά προστεθεί ότι ή έκθεση τής συλλογής (Π ί ν. 151 α) όφείλει πολλά στόν ίδιο τό δωρητή, πού έδωσε τό βασικό πλάνο, καί στην Άγλαΐα Καραμάνου, πού φρόντισε τά είδικά προβλήματα αλλά καί τήν άρχεϊακή τακτοποίηση τής δωρεάς. Έτσι, τό 1975 συμπληρώθηκε ή καταγραφή τών άντικειμένων τής συλλογής στό εύρετήριο καί συντάχτηκε κατάλογος τής τελικής μορφής τής έκθεσης. Στην άλλη πτέρυγα του α΄ όρόφου του κτιρίου - τήν άνατολική - στεγάζεται, όπως είναι γνωστό, ή έκθεση τής σινικής συλλογής του Γρ. Μάνου. Έδω, μέσα σέ καινούριες περίοπτες βιτρίνες, επανεκτέθηκαν πήλινα ειδώλια τής δυναστείας τών Τ΄ Αng καί νεότερα κινέζικα έργα από νεφρίτη (jade). Σέ άλλη βιτρίνα έγινε επανεκθεση λίθινων άναγλύφων τής δυναστείας τών Wei. Γιά τήν

άρχεϊακή τακτοποίηση τής τεράστιας συλλογής, πού έχει άρχίσει από χρόνια, συνεχίστηκε ή άποδελτίωση τών ίαπωνικών έργων καί τελείωσε τών σινικών. Συντάχτηκε επίσης κατάλογος τής τελικής μορφής τής έκθεσης. Γιά λόγους ασφάλειας ή άποθήκη, πού περιλαμβάνει 7.000 περίπου άντικείμενα τής συλλογής Μάνου, μεταφέρθηκε από τό β΄ όροφο τής άνατολικής πτέρυγας τών άνακτόρων σ΄ αίθουσα του ίσογείου τής δυτικής καί τακτοποιήθηκε πρόχειρα.

Ένα άλλο πολύ σημαντικό βήμα γιά τήν άνάπτυξη του Μουσείου άσιατικής τέχνης Κερκύρας σ΄ ένα από τά μεγαλύτερα καί άντιπροσωπευτικότερα του είδους, ήταν ή παράδοση από τήν έπιτροπή διοίκησης καί διαχείρισης τής βασιλικής περιουσίας, τών κλειδιών τών αίθουσών θρόνου, χοροΰ καί τραπεζαρίας, πού καταλαμβάνουν τόν α΄ όροφο τής πρόσοψης τών άνακτόρων¹. Η παραλαβή τών αίθουσών αυτών άποτελούσε από χρόνια εύχή καί στόχο τής Έφορείας. Πρόκειται γιά τρεις πολυτελείς χώρους, μέ ζωγραφικό καί πλαστικό διάκοσμο, πού περιέχουν επίπλωση έποχής άγγλοκρατίας. Σύμφωνα μέ τό πρόγραμμα πού ύπάρχει, στίς δύο από τίς αίθουσες (χοροΰ καί τραπεζαρίας) θά έκτεθεί ή ίαπωνική συλλογή του Γρ. Μάνου, ή όποία είχε άποσυρθεί γιά νά δημιουργηθεί χώρος γιά τήν έκθεση τής συλλογής Χατζηβασιλείου. Οί νέοι χώροι προσφέρουν λαμπρές ευκαιρίες έμπλουτισμού καί άνάδειξης τών εκθεμάτων. Η αίθουσα του θρόνου προβλέπεται νά παραμείνει όπως είναι, μέ τήν προσθήκη όρισμένων επίπλων από τίς άλλες αίθουσες καί δύο μικρών προθηκών μέ τά διάσημα τών ίπποτων του τάγματος τών Άγίων Μιχαήλ καί Γεωργίου².

Τό Νοέμβριο 1975, άδειάστηκαν καί παραδόθηκαν στην Έφορεία έπτά άκόμη αίθουσες του ίσογείου τών άνακτόρων. Μετά τήν άνακαινισή τους οί αίθουσες προγραμματίστηκε νά στεγάσουν εργαστήρια καί τά γραφεία τής Έφορείας, ώστε νά άπαλλαγεί ή άνατολική πτέρυγα του μουσείου από τή σφήνα τών γραφείων καί νά ίσοροπησουν έτσι οί δύο πτέρυγες.

Άπό τίς εργασίες συντήρησης του κτιρίου οί πιό σημαντικές ήταν: (α) καθαίρεση καί άνακατασκευή τών κοιναμάτων τών τριών όψεων τής έσωτερικής αυλής καί (β) βαφή παραθύρων του ίσογείου καί τών α΄ καί β΄ όρόφων, μέ άντικατάσταση τών φαρμαμένων.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ

Η Έφορεία έλαβε όρισμένα μέτρα γιά τήν πυρασφάλεια του βασιλικού κτήματος Μον Repos, θαυμάσιου πάρκου μέ δείγματα σπάνιων δέντρων καί θάμνων καί σημαντικού άρχαιολογικού χώρου, άφου στά όριά του περικλείονται ό ναός του Καρδακιού καί άλλα ίερά, τά όποια έχουν άνασκαφεί έν μέρος στό παρελθόν (ΑΔ 18 (1963):

1. Βλ. κάτωψη του όρόφου στο ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 268, Σχέδ. 8.
2. Γιά τήν ιστορία του κτιρίου καί τή σχέση του μέ τό τάγμα βλ. τήν πρόσφατη μελέτη του Ή. Δημακοπούλου στο ΑΔ 30 (1975): Μελέται, σ. 253-293, όπου δίνεται καί ή παλιότερη σχετική βιβλιογραφία (ίπωσημ. 43).

Χρονικά μέχρι ΑΔ 23 (1968): Χρονικά). Επίσης, μετά από πολλά χρόνια, έγινε καθαρισμός των χώρων των νεότερων ανασκαφών και του ναού του Καρδακιού.

Στό χώρο του ιερού της Ἀρτέμιδος έγινε καθαρισμός, αντικαταστάθηκε φθαρμένο τμήμα της περιφραξης και γεμίστηκε με καθαρή άμμο τό κάτω μέρος του εσωτερικού του βωμού με σκοπό τήν ἀποστράγγιση του χώρου. Οί τακτικοί ἐτήσιοι καθαρισμοί περιέλαβαν επίσης τούς ἀρχαιολογικούς χώρους τής Παλαιοπόλεως, τής Νεραντζίχας (πύργος του ἀρχαίου τείχους), του μνημείου του Μενεκράτους, του ρωμαϊκού βαλανείου του Ἴνστιτούτου Ἐλαίας, του ναού τής Ρόδας, του ρωμαϊκού βαλανείου τῶν Μπενιτσῶν, τής ανασκαφῆς τής Κασσιόπης καί του οἴκουπέδου Θ. Γιοβάνη στό Φιγαρέτο, ὅπου τό 1973 βρέθηκε τό γνωστό ἀρχαϊκό ἀέτωμα.

Κατόπιν ἐπιθυμίας του Γενικοῦ Ἐπιθεωρητῆ καθηγητῆ Ν. Κοντολέοντος έγινε καθαρισμός του ἐρειπωμένου κτιρίου τής Ἰονίου Ἀκαδημίας (παλιός ἐνετικός στρατώνας) ἀπό τεράστια ἄγρια δέντρα, κυρίως συκίες, πού εἴχαν σχηματίσει δάσος στό εσωτερικό του καί ἀπειλοῦσαν ὀρισμένους ἀπό τούς ὄρθιους τοίχους (Πί ν. 151 β). Ὁ καθαρισμός ἐπεκτάθηκε σέ μερικά ἀκόμη ἐνετικά μνημεῖα τής πόλης. Ἐτσι εὐτρεπίστηκαν ὁ ναός του Ἁγίου Ἀθανασίου, ἡ οἰκία Φλαγγίνη στόν Ἀνεμόμυλο³ καί ὁ ἐρειπωμένος ναός τῶν Ἁγίων Πατέρων στήν ὁμώνυμη συνοικία. Ὁ τελευταῖος εἶχε γίνει τόπος συγκέντρωσης ἀπορριμμάτων. Γι' αὐτό φράχτηκαν ἐντελῶς ὀρισμένα χαμηλά παράθυρα καί ἀντικαταστάθηκε ἡ σαθρή ξύλινη πόρτα τής νότιας πλευρᾶς. Καθαρίστηκε επίσης ἀπό τήν ἄγρια βλάστηση ἡ ἐνετική κρήνη κοντά στό χωριό Κομπίτσι, μοναδικό στό εἶδος του μνημεῖο σέ ὅλο τό νησί. Πρίν ἀπό λίγα χρόνια κατέρρευσε, λόγω κατολίθωσης χωμάτων, ἡ ἀετωματική ἀπόληξη τής πρόσοψης του κτίσματος. Ὁ καθαρισμός τής περιοχῆς διευκόλυνε: (α) τή σύνταξη τοπογραφικοῦ καί (β) τή σύνταξη μελέτης, ἀπό τό γεωλόγο κ. Κωνστ. Γκαραγκούνη, γιά τή συγκράτηση του ἐδάφους του ὑψώματος πού βρίσκεται πίσω ἀπό τήν κρήνη, ὥστε νά ἀκολουθήσουν ἀναστηλωτικές ἐργασίες.

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μικρῆς ἔκτασης στερεωτικές ἐργασίες έγιναν στόν ἐρειπωμένο νοτιοανατολικό πύργο τής ἐνετικῆς μονῆς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, στόν ἀρχαιολογικό χώρο του ναού τής Ἀρτέμιδος (Κορκυρα Ι, 14, εἰκ. 1). Ἐνισχύθηκαν οἱ γενέσεις τόξου πού ὑπάρχει στήν εσωτερική πλευρά του πύργου καί ὁ ὑπερκείμενος του τόξου τοίχος. Στό ὕψος τής κορνίζας τής στέγης κατασκευάστηκε ἐσωτερικά σενάζ ἀπό μπετόν (Πί ν. 151 γ).

Στό ναό τής Παναγίας Ἀντιβουινιώτισσας τής συνοικίας Καμπιέλο τής πόλης τής Κέρκυρας έγιναν ἐργασίες στεγανοποίησης τής στέγης. Γιά τό σκοπό αὐτό ἀντικα-

ταστάθηκε σημαντικός ἀριθμός φθαρμένων κεραμίδων μέ καινούριες (γιά τό μνημεῖο βλ. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, ὑπό ἐκτύπωση).

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Οἱ ἀνασκαφές τής Ἐφορείας στήν Κέρκυρα τό 1975 συνδέονται μέ τή διάνοιξη τῶν σκαμμάτων του ἀποχετευτικοῦ ἔργου τής χερσονήσου του Κανονιοῦ, τό ὅποιο συνεχίστηκε ἀπό τό Δῆμο Κερκυραίων γιά τρίτο κατά σειρά χρόνο. Ἡ ἔλλειψη σωστικῶν ἀνασκαφῶν σέ οἰκόπεδα ὀφείλεται σ' ἀναστολή τής ἐκδοσης οἰκοδομικῶν ἀδειῶν πρὸς ἀνοικοδόμηση στήν περιοχή τής πόλης, λόγω τής ἐκπόνησης του ρυθμιστικοῦ σχεδίου του νησιοῦ. Ἡ Θεσπρωτία, πού περιλαμβάνει σημαντικούς ἀρχαιολογικούς χώρους, ἔδωσε ἀξιόλογα εὐρήματα ἀπό τήν περιοχή τής Ἡγουμενίτσας.

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Κ α ν ό ν ι

Οἱ ἐσκαφικές ἐργασίες τής διάνοιξης σκαμμάτων γιά τό ἀποχετευτικό ἔργο χερσονήσου Κανονιοῦ ἔφεραν σέ φῶς λείψανα τής ἀρχαίας πόλης κατά μήκος τῶν δδῶν Βασ. Παύλου καί Φιγαρέτο, καθώς καί στήν δδό Δαῖρ-πφελδ. Ἡ ὁδός Βασ. Παύλου, στή θέση Καλαβρέντζου, διχάζεται σέ δύο δρόμους, ἀπό τούς ὁποίους ὁ δυτικός εἶναι ἡ ὁδός Φιγαρέτο. Ἡ ὁδός Δαῖρπφελδ εἶναι κάθετη στήν δδό Βασ. Παύλου στό ὕψος τής Παλαιοπόλεως (χάρτη τής χερσονήσου του Κανονιοῦ ὅπου περιλαμβάνονται οἱ δρόμοι πού προαναφέρθηκαν βλ. στό ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 180, Σχέδ. 4). Τά ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν δίνονται μέ συντομία πῶ κάτω:

1η ἀπόδος Βασιλέως Παύλου

Ἀνοίχτηκαν δύο παράλληλα σκάμματα, ὅπου, σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τή γωνία μέ τήν δδό Βασ. Παύλου, βρέθηκαν τμήματα τῶν θεμελίων ρωμαϊκοῦ κτίσματος γνωστοῦ ἀπό τήν ἀνασκαφή στό γειτονικό οἰκόπεδο Μπράνη (ΠΑΕ 1966, σ. 92-94, σχέδ. 2 καί 6) καί λείψανα δύο παράλληλων τοίχων μέ κανονική τοιχοποιία ἀπό ἀσβεστολιθικές πλίνθους, πού δίνει τήν ἐντύπωση κατασκευῆς κλασικῶν χρόνων. Ἀπό τή γωνία τῶν ρωμαϊκῶν τοίχων προέρχεται μελαμβαφῆς λύχνος τής πρώιμης ἑλληνιστικῆς περιόδου. Σημειώνεται επίσης θραῦσμα ἀμφορέα, στό χεῖλος του ὁποῖο σώζεται ἡ ἀρχή ὀρθογώνιου σφραγίσματος μέ ἀνάγλυφο VT[.

Ἐδός Βασιλέως Παύλου

Στή θέση Βασίλη, ἔξω ἀπό τήν εἴσοδο του κτήματος Μον Repos, ἀποκαλύφθηκαν τμήματα τριῶν τοίχων, δύο παράλληλων πλινθόχτιστων ἀπό ἐπάλληλες στρώσεις ὀπτόπλινθων καί ἐνός λιθόχτιστου. Τά σπουδαιότερα εὐρήματα ἀνήκουν σέ παλιότερες ἐποχές καί εἶναι θραῦσμα πελίκης (;), ὕψ. 0,11 μ., μέ παράσταση πελοφόρου, τής

3. Γιά τό νασκό του Ἁγίου Ἀθανασίου καί τήν ἀνασκαφή ἀρχαίου πύργου του λιμανιοῦ του Ἀλκινόου στόν ὁποῖο πατάει, βλ. ΠΑΕ 1965, σ. 66-70, πιν. 91β. Γιά τό ἀρχοντικό Φλαγγίνη, δ.π., σ. 73, ὁποσημ. 1.

περιόδου τοῦ ἐλεύθερου ρυθμοῦ (Π ἰ ν. 152 α) καί κεφάλι πῆλινου γυναικείου εἰδωλίου μέ ψηλό πόλο (Π ἰ ν. 152 β).

Ἔοδος Βασιλέως Παύλου 21 καί 25

Μπροστά στήν οἰκοδομή Βασ. Παύλου 21 βρέθηκαν λιθόχτιστο πηγάδι, ἔσωτ. διαμ. 0,55 μ., καί μέρος στρώματος καταστροφῆς, ὅπου βρέθηκαν πλάκα κατωφλιοῦ ἀπό ἀσβεστόλιθο, λιθοπλινθοί, τεμάχια κεραμίδων καί μερικά χάλκινα νομίσματα, κυρίως ὑστερορωμαϊκά. Σέ μικρή ἀπόσταση πρὸς Ν., μπροστά στήν οἰκοδομή ἀριθ. 25, βρέθηκαν λείψανα δύο ἐπάλληλων λιθόχτιστων τοίχων. Ἐπί τὰ πενιχρά εὐρήματα ξεχωρίζει πῆλινος βωμίσκος τύπου γνωστοῦ καί ἀπό ἄλλες ἀνασκαφές στήν Κέρκυρα (Π ἰ ν. 152 δ). Ἐπί γειτονικά σημεῖα τοῦ σκάμματος τῆς ὁδοῦ Βασ. Παύλου μαζεύτηκαν διάφορα πῶρινα καί ἀσβεστολιθικά ἀρχιτεκτονικά μέλη.

Ἔοδος Φιγαρέτο 3-5

Στήν περιοχή συνεχίστηκε ἡ διάνοιξη σκάμματος πού εἶχε κλείσει τό 1973, ἀφοῦ ἔφερε στό φῶς τμήμα τοῦ ἀκράιου πρὸς Ν. τοῖχου 26. Ἡ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς ἀποκάλυψε τοῖχο πού σχημάτιζε ὀρθή γωνία μέ τόν 26 καί δύο ἀκόμη τοίχους πρὸς Β. τῆς γωνίας. Ἐπρόκειτο γιά θεμέλια ἀπό λιθοδομή, πού περιλάμβαναν ἀραιά θραύσματα κεραμίδων καί παλιότερα λίθινα ἀρχιτεκτονικά μέλη, ὅπως πλάκα κατωφλιοῦ ἀπό ἀσβεστόλιθο, πού διατηρεῖ στή μία πλευρά ραβδώσεις ἰωνικοῦ κίονα. Στούς χώρους μεταξύ τῶν θεμελίων καί σέ μικρό βάθος ἀπό τή σωζόμενη πάνω ἐπιφάνειά τους βρέθηκε στρώμα σπασμένων κεραμίδων, πᾶχ. 0,15 μ. Δύο ἀποτμήματα εἶναι ἐνσφράγιστα, τό ἓνα μέ ἔντυπο Δ καί τό ἄλλο μέ ὀρθογώνιο σφράγισμα μέ ἀνάγλυφο *GRA*. Κάτω ἀπό τήν προεξοχή τοῦ παχύτερου τοῖχου, ἡ ὁποία θεμελιωνόταν ψηλότερα, βρέθηκε τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ δίσκου ρωμαϊκοῦ λύχνου μέ ἀνάγλυφη μορφή Σεράπιδος.

Λίγο βορειότερα ἀπό τά ρωμαϊκά λείψανα πού περιγράφηκαν, βρέθηκαν θεμέλια ἀπό ἀσβεστολιθικές πλίνθους, πού δίνουν τήν ἐντύπωση ἔργου τῶν κλασικῶν χρόνων. Τά θεμέλια ἀνήκαν σέ μνημειώδες κτίριο, πιθανότατα δημόσιο, ἡ διερεύνηση τοῦ ὁποίου δέν προχώρησε ἐπειδή δέν ἦταν δυνατό νά ἐπεκταθεῖ τό σκάμμα. Ἡ δυτική πλευρά τοῦ Τ1, πού ἀποκαλύφθηκε κατά μήκος τῆς ἀνατολικῆς παρειάς τοῦ σκάμματος, ἔκανε γνωστά: τόν τοιχοβάτη καί γωνία τοῦ τοῖχου πρὸς Β.

Ἔοδος Φιγαρέτο

Ἐρευνηθήκαν ἀρχαῖα λείψανα σέ καίρια θέση, πού βρίσκεται μεταξύ τῶν θέσεων δύο παλιότερων σημαντικῶν ἀνασκαφῶν: (α) τοῦ οἰκοπέδου Πουλιάση (ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 421, Σχέδ. 1) καί (β) τοῦ οἰκοπέδου Γιοβάνη, ὅπου εἶχε βρεθεῖ τό γνωστό ὑστεροαρχαϊκό ἀέτωμα (ΑΑΑ VII (1974), σ. 183-186). Τά εὐρήματα τοῦ 1975 εἶναι πολύ πενιχρά σέ σχέση μέ τά ἀποτελέσματα τῶν παραπάνω ἀνασκαφῶν.

Ἀποκαλύφθηκαν δύο παράλληλοι τοῖχοι, ἀπό τοῦς ὁποίους ὁ Τ1 σωζόταν σέ μεγαλύτερο ὕψος, χτισμένοι ἀπό λιθοπλινθούς διάφορων μεγεθῶν. Πρὸς Β. καί Ν. διατηροῦνταν λείψανα στρώσης κεραμίδων πού ἴσως ἀποτελοῦσε εἶδος δαπέδου. Στίς βαθύτερες ἐπιχώσεις κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου βρέθηκαν δύο λύχνοι, τῶν ὑστεροαρχαϊκῶν χρόνων καί τοῦ 5ου αἰ.⁴, καί κεφάλι πῆλινου γυναικείου εἰδωλίου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (Π ἰ ν. 152 γ). Σέ μικρή ἀπόσταση πρὸς ΒΑ. ἡ διάνοιξη τοῦ σκάμματος ἔφερε στό φῶς πῶρινο ἀρχαϊκό κιονόκρανο, ὕψ. 0,24 μ., μέ ἀστραγαλοειδές κόσμημα στό λαίμο (Π ἰ ν. 152 ε).

Ἔοδος Δαῖρπηελδ

Ἐξω ἀπό τό κτίριο τοῦ ἐντομοτροφείου τοῦ Ἰνστιτούτου Ἐλαίας ἀποκαλύφθηκαν ἐκ νέου ἀρχαῖα λείψανα γνωστά ἀπό τίς ἀνασκαφές τοῦ ἀποχετευτικοῦ ἔργου τοῦ 1973. Μέ τήν εὐκαιρία μικρῆς καθυστέρησης στίς ἐργασίες τοῦ Δήμου ἔγινε ἐπέκταση τοῦ παλιοῦ σκάμματος, πού πρόσθεσε ὀρισμένα στοιχεῖα στά ἤδη γνωστά: βρέθηκε γωνία ρωμαϊκῶν τοίχων ἀπό ἀργολιθοδομή, σωζ. ὕψ. 0,50-0,65 μ., πού πατοῦσε σέ γωνία τοίχων ἀπό δύο δόμους λιθοπλινθων, τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου. Οἱ λίθοι τοῦ ἀνώτερου δόμου ἀποτελοῦσαν τίς ὄψεις τοῦ τοῖχου καί εἶχαν στήν ἐσωτερική πλευρά γέμισμα ἀπό λατύπη τοῦ ἴδιου ὕλικου. Ὁ κατώτερος δόμος εἶχε τοὺς λίθους «διάτονους» καί ἦταν τό θεμέλιο. Ἀδιατάραχτες ἦταν ἐπιχώσεις στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ σκάμματος, ὅπου τό στρώμα κάτω ἀπό τή θεμελίωση τῶν παλιότερων τοίχων ἦταν πυκνό σέ θραύσματα ἀμφορέων. Πῆλινη λεοντοκεφαλῆ-ὑδρορροή, ὕψ. 0,132 μ. (Π ἰ ν. 153 α) ἀνήκει σέ παλιότερους χρόνους.

Π ε ρ ῖ θ ε ι α

Ἐγιναν δύο μικρές ἐρευνες στήν περιοχή τοῦ ὄρειου χωριοῦ Περίθεια τῆς βόρειας Κέρκυρας, ὅπου παλιότερα εἶχε βρεθεῖ κιβωτιόσχημος τάφος (βλ. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 484).

1. Στή θέση Χερόμυλος, σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τή θέση Βασιλικά, ὁ ἀγρότης Σπ. Σαλβάνος βρῆκε στόν ἐλαιώνα του ἕναν κεραμοσκεπή καί δύο κιβωτιόσχημους τάφους, τοὺς ὁποίους ἀναμόχλευσε πρὶν εἰδοποιήσει τήν Ἐφορεία (Π ἰ ν. 153 β). Τά τοιχώματα τῶν κιβωτιόσχημων ἦταν ἀπό πλακοειδείς ἀργολίθους καί ἡ κάλυψη ἀπό λίθινες πλάκες. Ὁ πυθμένας τοῦ ἑνός ἦταν στρωμένος μέ τεμάχια κεραμίδων. Ἐστερορωμαϊκῶν χρόνων.

2. Στήν περιοχή Ἄνω Περίθεια, κοντά στόν ἀναλημματικό τοῖχο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἐρευνηθήκαν λείψανα τριῶν καταστραμμένων κιβωτιόσχημων τάφων πού ὑποδείχτηκαν ἀπό κάτοικο τοῦ χωριοῦ Περίθεια. Οἱ τάφοι βρέθηκαν ἐπιφανειακά, μέ κατεύθυνση Β.-Ν. Κατασκευή παρόμοια μέ τῶν προηγούμενων.

4. Agora IV, τύποι 16 Variants (ἀριθ. 106) καί 21b.

NOMOS ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

Λαδοχώρι 'Ηγουμενίτσας

Στή θέση Ζαβαλί Λαδοχωρίου, 3 χλμ. προς Ν. τής 'Ηγουμενίτσας, ήρθαν σέ φώς άπροσδόκητα ευρήματα πού επιβεβαιώνουν τήν κατοίκηση τής περιοχής στά ρωμαϊκά χρόνια⁵. 'Αφορμή στήν αποκάλυψη έδωσαν έσκαφικές έργασίες του Δήμου 'Ηγουμενίτσας γιά τήν ίδρυση εργοστασίου άποκάθαρσης του άποχευτικού δικτύου τής πόλης. Οί έργασίες μέσα στό κτήμα του Κωνστ. Ζώη, πού βρίσκεται δίπλα στήν έθνική οδό 'Ηγουμενίτσας-'Αθηνών, έφεραν σέ φώς ταφικό θάλαμο πού περιείχε μαρμάρινες σαρκοφάγους. 'Η έρευνα του ταφικού μνημείου, κατόπιν σχετικής έντολης του 'Υπουργείου, ανατέθηκε στήν 'Επιμελήτρια κ. 'Ιουλία Βοκοτοπούλου, τά δε ευρήματα μεταφέρθηκαν στό Μουσείο 'Ιωννίνων (βλ. παραπάνω, σ. 211).

'Η διερεύνηση τής περιοχής μέ δοκιμαστικές τομές οδήγησε στήν αποκάλυψη, σέ μικρή απόσταση προς Δ. του ταφικού θαλάμου, άρχιτεκτονικών λειψάνων κτίσματος των ύστερορωμαϊκών χρόνων (Σ χ έ δ. 1). Τά έρείπια του κτίσματος περιορίζονται στά θεμέλια, ώστε κέρδος τής ανασκαφής υπήρξε ή άποτύπωση τής κάτοψης, όπου παρουσιάζεται κανονικό τετράπλευρο σχήμα πού περιλαμβάνει οκτώ χώρους γύρω άπό κεντρική αυλή (;). Μέρος μεγάλου συνεχόμενου χώρου, στή βορειοδυτική γωνία, είχε καταπέσει στή θάλασσα πού βρίσκεται άμέσως άπό κάτω. Τής άνωδομής διατηρούνται έλάχιστα τμήματα, στή νότια και τήν ανατολική πλευρά του κτίσματος, πού είχαν υποφέρει λιγότερο άπό κατολισθήσεις στή θάλασσα, εξαιτίας τής καταφέρειας του εδάφους άπό Ν. προς Β. Τά θεμέλια είναι άπό άσβεστόλιθους μέ κονίαμα ως συνεκτική ύλη. Γιά τήν άνωδομή έχουν χρησιμοποιηθεί παρόμοιοι μικροί άσβεστόλιθοι πού εμφανίζουν έλαφρή καταργασία τής έξωτερικής όνης (Π ί ν. 153 γ). Στο νότιο μισό του κτιρίου βρέθηκαν τρία άνοιγματα καταωφλιών, άπό τά όποια ένα ήταν εισόδου. Δίπλα του ό τοίχος σχημάτιζε όρθογώνια προεξοχή άπό λιθοδομή, τής όποίας ή βόρεια πλευρά είχε επένδυση άπό επάλληλες στρώσεις όπτόπλινθων. Λείψανα θεμελίων νεότερων διαχωριστικών τοίχων ήρθαν στό φώς στον πρώτο, μετά τήν είσοδο, χώρο του κτιρίου.

'Η λιγοστή κεραμική πού βρέθηκε περιλαμβάνει θραύσματα αγάνωτων άγγείων και λείψανα άλλων άπό terra sigillata και άπό γυαλί. 'Αναφέρεται άκόμη έπίμηκες χάλκινο όργανο μέ διχαλωτή άπόληξη (Π ί ν. 153 δ)⁶. 'Αντωνιανός Αύρηλιανός (πρβλ. RIC, σ. 304, άριθ. 349)⁷, πού βρέθηκε στό έσωτερικό του κτιρίου, κοντά στά θεμέλια του βόρειου τοίχου, άποτελεί terminus post quem γιά

τή χρονολόγησή του. Τά υπόλοιπα νομίσματα τής ανασκαφής είναι: σιστέριος 'Αδριανού, άντωνιανός Πρόβου και μικρή χάλκινη υποδιαίρεση Ε'-ΣΤ' αί. μ.Χ.

Σέ απόσταση 1,80 μ. προς Ν. του νότιου τοίχου του ταφικού θαλάμου βρέθηκε κεραμοσκεπής τάφος, παράλληλος προς τον τοίχο, πού περιείχε σκελετό μέ τό κεφάλι προς Α. 'Από τον καθαρισμό των όστων προέρχονται πόρπη (Π ί ν. 153 ε)⁸, αίχμη βέλους και δαχτυλίδι άπό χαλκό, τμήματα σιδερένιου μαχαιριδίου και φαρμαμένο χάλκινο νόμισμα.

ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

'Από τήν επιτροπή διοίκησης και διαχείρισης τής βασιλικής περιουσίας, παραδόθηκαν έξι άρχαϊκά δωρικά κιονόκρανα άπό πωρόλιθο, προερχόμενα άπό τό Μον Repos, όπου χρησίμευαν ως βάσεις πύθων έξω άπό τό περίπτερο των πριγκίπων Δόν Χουάν - Σοφίας. 'Η άνεύρεση των κιονοκράνων και ή άποκτησή τους άπό τό Μουσείο Κερκύρας είναι ιδιαίτερα σημαντική έπειδή και τά έξι είναι άπό χρόνια γνωστά, τέσσερα μάλιστα έχουν περιληφθεί στό Korkyra I. (Berlin 1940):

1. 'Αριθ. εύρ. 2520 (Π ί ν. 154 α)⁹. Φέρει στό λαϊμό φυλλόσχημο κόσμημα. Στήν κάτω επιφάνεια του ύποτραχηλίου έγχαράξεις. Τό κιονόκρανο βρέθηκε κατά τήν ανασκαφή του αναλημματικού τοίχου προς Β. του ναού τής 'Αρτέμιδος και προέρχεται ίσως άπό τό έσωτερικό του ναού (Korkyra I, πίν. 18α και 20α, σ. 69-72 και 79-90, σχέδ. 62 και 65, άριθ. 9). Μεταφέρθηκε στό Μον Repos και συγκεκριμένα στήν περιοχή τής «κρήνης» (Brunnenhaus) τής ανασκαφής του Dörpfeld, όπου είχαν βρεθεί και άλλα δωρικά κιονόκρανα (βλ. παρακάτω, άριθ. 2518 και 2521). Στή θέση αυτή, πιθανώς τό 1933, πάρθηκε ή φωτογραφία του πίν. 20α.

2. 'Αριθ. εύρ. 2523 (Π ί ν. 154 β). Είναι παρόμοιο μέ τό προηγούμενο και βρέθηκε στό ίδιο μέρος (ό.π., πίν. 18β, σ. 69-72 και 79-90, σχέδ. 62 και 65, άριθ. 8). 'Η άρχική θέση του ήταν ίσως στό έσωτερικό του ναού τής 'Αρτέμιδος. Μεταφέρθηκε προφανώς μαζί μέ τό προηγούμενο στό Μον Repos.

3. 'Αριθ. εύρ. 2518 (Π ί ν. 154 γ, δεξιά)¹⁰. Φέρει στό ύποτραχίλιο μαργαριταρόσχημο κόσμημα (Perlkrantz). Μαζί μέ άλλα κιονόκρανα και άρχιτεκτονικά μέλη βρέθηκε χτισμένο σέ πρόχειρο τοίχο των ύστεροελληνιστικών (;) χρόνων στό πάρκο του Μον Repos κατά τή διάρκεια τής πρώτης ανασκαφικής έρευνας στήν περιοχή (1914)¹¹ (Korkyra I, πίν. 21α και σχέδ. 63 και 65, άριθ. 11).

8. Πρβλ. G.M.A. Richter, Greek, Etruscan and Roman Bronzes, The Metropolitan Museum of Art, άριθ. 1079.

9. 'Η φωτογραφία του Π ί ν. 154 α είναι παλιά λήψη του Γερμανικού 'Αρχαιολογικού 'Ινστιτούτου 'Αθηνών, όπως και οι φωτογραφίες των Π ί ν. 154 γ, 155 β-γ, 156 γ. Εύχαριστώ τής δ. Λαζαρίδου και Hübner του φωτογραφικού τμήματος του Γερμανικού 'Αρχαιολογικού 'Ινστιτούτου γιά τής διευκολύνσεις τους.

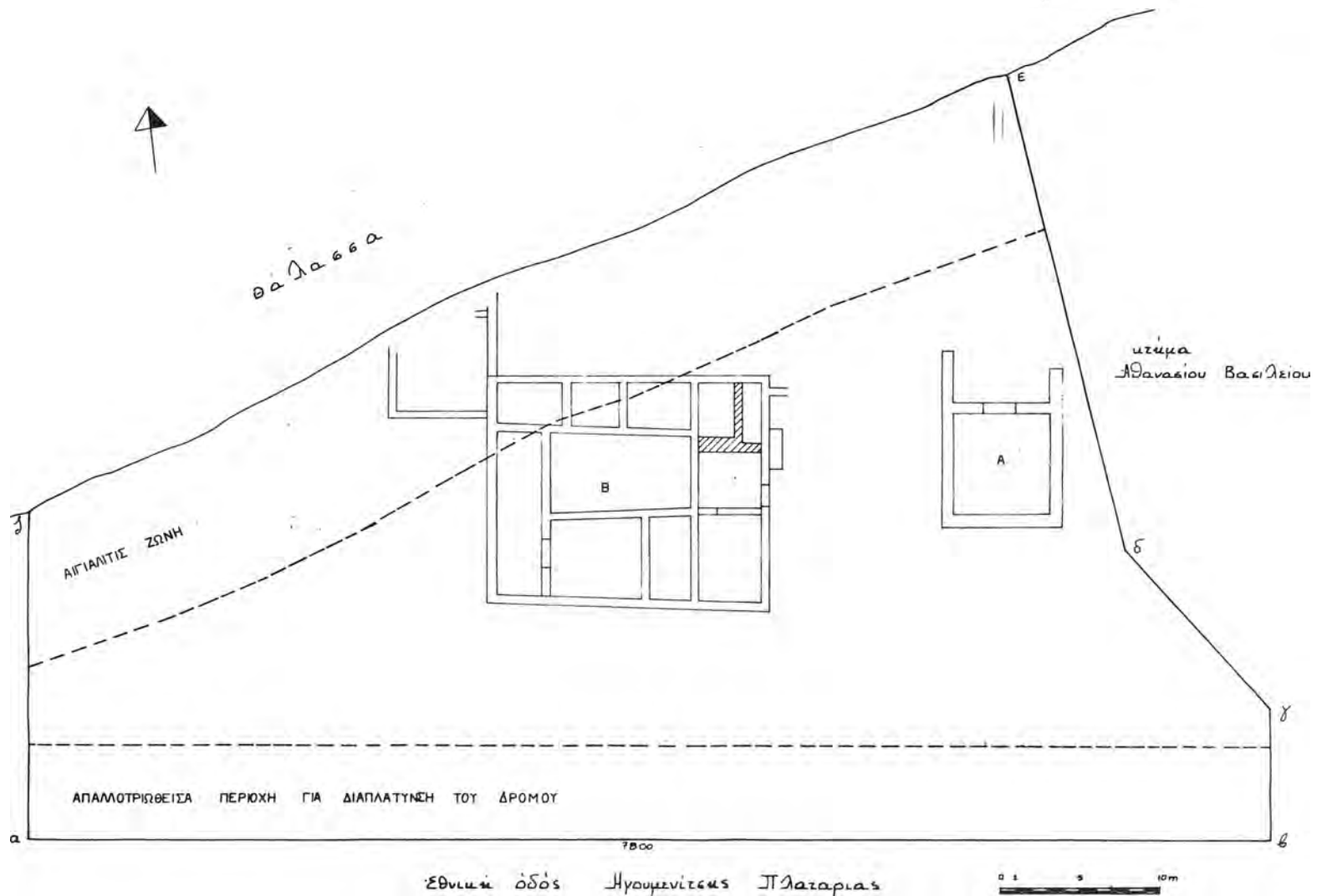
10. Φωτογραφία του 1914 (Corfu 229).

11. Korkyra I, σ. 13, άριθ. 7, καθώς και ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 161-162 και ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 386-389.

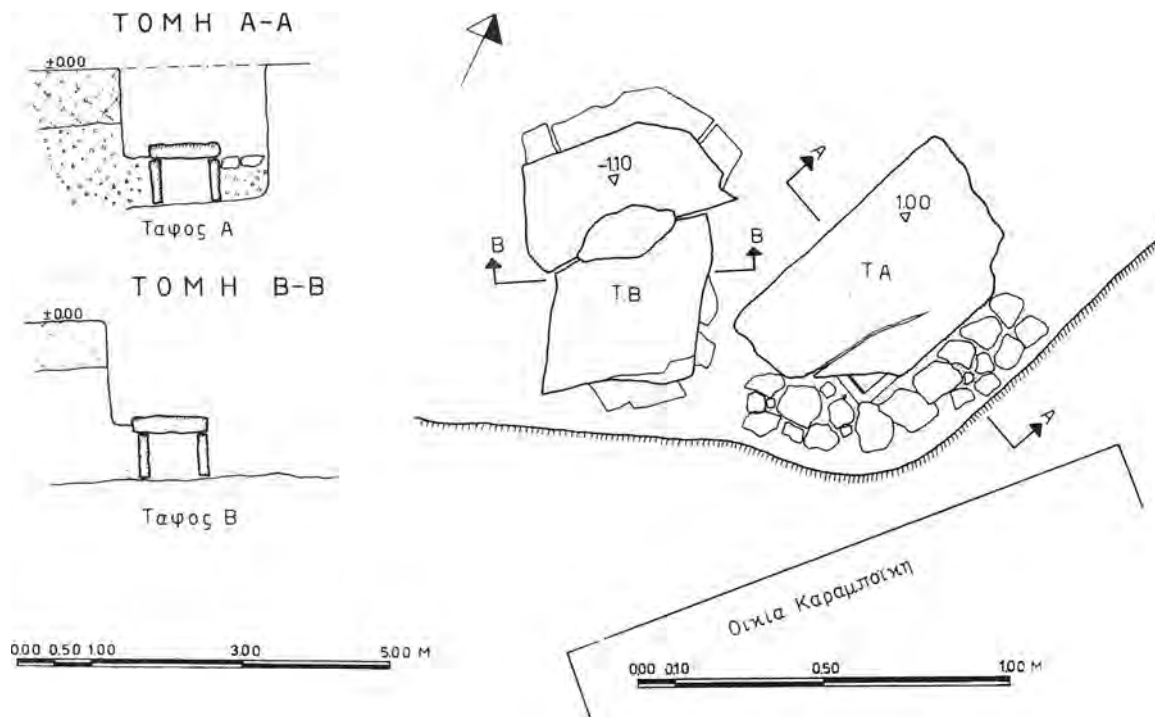
5. Σωτ. Δάκαρη, Θεσπρωτία, έκδ. του άθηναικού κέντρου οικιστικής, 1972, σ. 204, παράγρ. 605.

6. Milne, Surgical Instruments in Greek and Roman Times, Chicago 1976, (Unchanged Reprint of the Edition: Oxford 1907), πίν. XVIII, 7, σ. 77-78.

7. Οί ταυτίσεις των νομισμάτων όφείλονται στή διευθύντρια του Νομισματικού Μουσείου κ. Μ. Οικονομίδου.

Σχέδ. 1. Λαδοχώρι Ήγουμενίτσας. Τοπογραφικό διάγραμμα οικόπεδου Κωνστ. Ζώη.

Σχέδ. 1. Λευκάδα. Σύβρος. Κάτοψη και τομές των τάφων Τ.Α και Τ.Β.

4. Ἄριθ. εὐρ. 2519 (Πί ν. 155 α-β). Φέρει στή βάση τοῦ ἐχίνου τρεῖς ἀνάγλυφους δακτυλίους. Περιλαμβάνεται, μέ τήν παρατήρηση «Fundort unbekannt», στή σειρά τῶν εἰκοσι κεκρυφαίων δωρικῶν κιονοκράνων πού δίνεται στό Korkyra I (σ. 79-90, σχέδ. 62 καί 66, ἀριθ. 19). Σέ παλιά (1933;) φωτογραφική λήψη (Corfu 300) τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου (Πί ν. 155 β) ἀπεικονίζεται τό κιονόκρανο στό χῶρο τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος.

5. Ἄριθ. εὐρ. 2522. Εἶναι γνωστό ἀπό παλιά (1933;) φωτογραφική λήψη (Corfu 302) τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου (Πί ν. 155 γ), μέ τή λεζάντα: Dor. Poroskapitell bei Kapellenruine östl. von Gorgotempel. Εἶναι ἐπίσης γνωστό ὅτι ὁ Dörpfeld εἶχε ἐρευνήσει τό 1912 τοῖχο στό κτῆμα τοῦ Διονυσίου Φλωριά, κοντά σέ ἐκκλησιά τῆς Παναγίας, νοτιοανατολικά τῆς μονῆς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων. Σύντομη ἀναφορά τῆς ἐρευνας γίνεται στό Korkyra I, σ. 12: 1. April 1912. Untersuchung einer Quadermauer auf dem Grundstück des Dionysios Florias neben einer Panagia-Kapelle südöstlich des Klosters H. Theodoroi. Εἶναι φανερό ὅτι τό κιονόκρανο ἔχει φωτογραφηθεῖ κοντά στή θέση τῆς παλιότερης γερμανικῆς ἐρευνας. Αἰτία τῆς ἀποκάλυψής του ἦταν πιθανῶς ἡ ἐρείπωση τοῦ ναύσκου τῆς Παναγίας, ὁ ὁποῖος σήμερα δέν ὑπάρχει πλέον¹². Διαστ.: ὕψ. 0,27, διάμ. 0,335, ὕψ. ἄβακα

12. Ἡ θέση τοῦ ναύσκου, στόν οἰκισμό Στρατιά, εἶναι λίγο γνωστή καί ἐχαριστῶ τόν κ. Σπ. Βλάχο γιά τήν ἐπιδείξή της. Δίπλα κατοικοῦν σήμερα ἀπόγονοι τοῦ Διον. Φλωριά.

0,11, πλευρά ἄβακα 0,70 μ. Ραβδώσεις 16.

6. Ἄριθ. εὐρ. 2521 (Πί ν. 156 α-γ). Φέρει στό ὑποτραχήλιο ἀνάγλυφο δακτύλιο, πολύ ἐξεργό, πού ἴσως ἔφερε γραπτό κόσμημα. Εἶναι γνωστό ἀπό φωτογραφία τοῦ ἔτους 1914 (Corfu 231) τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου (Πί ν. 156 γ), ἡ ὁποία ἔχει παρθεῖ στό πάρκο τοῦ Mon Repos καί εἰκονίζει μερικά ἀκόμη ἀρχιτεκτονικά μέλη πού προέρχονται ἀπό τόν ὑστεροελληνιστικό τοῖχο πού προαναφέρθηκε (βλ. πῶ πάνω ἀριθ. 2518 καί Πί ν. 154 γ). Διαστ. ὕψ. 0,265, διάμ. 0,38, ὕψ. ἄβακα 0,113, πλευρά ἄβακα 0,658 μ. Ραβδώσεις 20.

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΑΓΑΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Σύβρος

Τόν Ἰούνιο τοῦ 1975, ἀποκαλύφθηκαν ἀρχαῖοι τάφοι σέ ἐργασίες ἐγκατάστασης ὕδρευτικοῦ δικτύου (Πί ν. 157 α)¹. Δύο ἀπ' αὐτούς, ΠΕ χρόνων, βρέθηκαν ἔξω ἀπό τό σπίτι τοῦ Σπ. Καραμποϊκη, σέ βάθος 4 μ. περίπου (Σχέδ. 1).

1. Λεπτομέρεια ἐκθεση βλ. στά ΑΑΑ VIII (1975), σ. 216-223.

Ὁ τάφος Α, ἔσωτ. διαστ. $1,05 \times 0,80$, βάθ. $0,75$ μ., εἶχε ἐπένδυση ἀπὸ ἀμμολιθικές πλάκες στίς μακριές πλευρές, ἐνῶ οἱ στενές ἦταν χτισμένες μέ λίθους. Ὡς κάλυμμα ἐσῶζε μεγάλη ἀκανόνιστη πλάκα, διαστ. $1,80 \times 1,05$, πάχ. $0,20$ μ., καί γιά δάπεδο εἶχε χρησιμοποιηθεῖ τό φυσικό ἔδαφος. Περιεῖχε στό νοτιοανατολικό τμήμα του συγκεντρωμένα πέντε κρανία καί ἄλλα ὀστά μαζί μέ τά εὐρήματα παρασυρμένα προφανῶς στό χαμηλότερο χῶρο του ἀπό τά νερά τῆς βροχῆς. Τά εὐρήματα ἦταν τμήμα πήλινου χειροποίητου πηνίου, ὕψ. $0,06$ καί διαμ. $0,062$ μ., δύο χάντρες σχήματος ἑλαιοπυρήνα, μήκ. $0,01$ μ., ἀπό λεπτό φύλλο χαλκοῦ καί χάλκινο ἐνώτιο ἑλλειψοειδοῦς σχήματος.

Ὁ τάφος Β ἀποκαλύφθηκε σέ ἀπόσταση 1 μ. δυτικά τοῦ Α. Ἦταν ἐπίσης κιβωτιόσχημος, διαστ. στό ἐσωτερικό $1,07 \times 0,85$ καί βάθ. $0,60$ μ., μέ ἐπένδυση ἀπὸ ἀμμολιθικές πλάκες στίς τέσσερις πλευρές καί δύο ὅμοιες γιά κάλυμμα. Περιεῖχε τά ὀστά ἑξι σκελετῶν καί τμήμα πήλινου πηνίου (ὕψ. $0,063$, διαμ. δίσκου $0,062$ μ.), συγκεντρωμένα ἐπίσης στό νοτιοανατολικό τμήμα του.

Στήν ἐξωτερική ἐπίχωση τῶν τάφων βρέθηκαν λίγα ὄστρακα ἀπό χειροποίητα ἄβαφα ἄγγεῖα τῶν πρώιμων ΠΕ χρόνων, πήλινο ἀμφικωνικό σφονδύλι (ὕψ. $0,017$, διαμ. $0,031$ μ.), μικρά λίθινα ἐργαλεῖα ἀπό πυριτόλιθο καί χαλαζία (Πί ν. 157 β) καί κομμάτι ἀπό πηνίο ὅμοιο μέ τά δύο πού βρέθηκαν μέσα στοὺς τάφους.

Τρίτη ταφή μέσα σέ πίθο καταστράφηκε στίς ἐσκαφές γιά τό ἴδιο ἔργο ὑδρευσης σέ ἄλλο σημεῖο τοῦ χωριοῦ. Οἱ ἐργάτες ἀπ' αὐτή συγκέντρωσαν ὄστρακα γεωμετρικοῦ σκύφου, σφαιρική χάντρα ἀπό λευκή ὑαλομαζα καί δύο χάλκινα δαχτυλίδια ἐπίκουρης τομῆς.

Εὐ γ η ρ ο ς - Χ ο ι ρ ο σ π η λ ι ἄ

Σέ μικρή ἔρευνα στή Χοιροσπηλιά, τήν ὁποία εἶχε ἐρευνήσει παλιά ὁ Dörpfeld, βρέθηκαν ὄστρακα νεολιθικῶν ἄγγείων καί μικρά λίθινα ἐργαλεῖα.

ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ, ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ

Τό 1975 έγιναν οι ακόλουθες εργασίες σε διατηρητέα μνημεία της Κέρκυρας και της Λευκάδας.

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Ναός Παναγίας της 'Αντιβουινιώτισσας στην πόλη της Κέρκυρας. Έγινε μερική επίσκευή της στέγης (άντικαταστάθηκαν με νέα τά φθαρμένα ξύλινα στοιχεία του σκελετού και τά σπασμένα κεραμίδια).

Ναός 'Αγίων Πατέρων. Κατασκευάστηκε νέα ξύλινη θύρα εισόδου και έγινε καθαρισμός στο έσωτερικό του μισορειπομένου ναού.

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Ναός 'Αγίου Δημητρίου στην πόλη της Λευκάδας¹. Με οικονομική ενίσχυση της 'Υπηρεσίας και επίβλεψη της 'Εφορείας, έγινε από τους ενδιαφερόμενους ή κατασκευή περιμετρικής, μή ορατής δοκού από όπλισμένο σκυρόδεμα στην άκρη επάνω των τοιχωμάτων και γενική επίσκευή της στέγης (άντικαταστάθηκαν με δμοια νέα τά φθαρμένα ξύλινα στοιχεία του σκελετού και τά σπασμένα κεραμίδια).

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

Από συνεργείο συντηρητών (έπικεφαλής συντηρητής κ. Χρ. 'Αρχιμανδρίτης) συντηρήθηκαν: 1. Δεκαπέντε φορητές εικόνες από τή Συλλογή της Δημόσιας Βιβλιοθήκης της Λευκάδας, πού είχαν πάθει μικρές ή μεγαλύτερες ζημιές από τό σεισμό του 1973. 2. Βημόθυρο με τόν 'Αρχάγγελο Γαβριήλ από τή διαλυμένη μονή του 'Αγίου 'Ιωάννη του Θεολόγου στο Λιβάδι της Καρυάς (διαστ. 2,02×0,70 μ.) και βημόθυρο με τόν 'Ελκόμενο από τήν ίδια μονή. 3. Τέσσερις εικόνες από τό ναό του 'Αγίου Δημητρίου της Λευκάδας, πού παριστάνουν τόν "Άγιο Δημήτριο (διαστ. 1,04×0,82 μ.), τόν Πρόδρομο (ίδιων διαστάσεων) (Πί ν. 158), τόν ένθρονο Χριστό (ίδιων διαστάσεων) και τήν ένθρονη Παναγία Βρεφοκρατούσα (διαστ. 1,04×0,83 μ.) (Πί ν. 159 α-β). Οι τρεις τελευταίες δεσποτικές εικόνες αποδίδονται στο ζωγράφο Παναγιώτη Δοξαρά². 4. Τρεις εικόνες από τό ναό του 'Αγίου Νικολάου, πού παριστάνουν τήν Παναγία τή Βλαχέρνα (διαστ. 0,42×0,32 μ.), τή Γέννηση του Προδρόμου (διαστ. 0,79×0,56 μ.) και τόν "Άγιο

Νικόλαο (διαστ. 0,34×0,43 μ.) (Πί ν. 160 α-β). 5. Εικόνα της 'Αγίας Μαύρας (διαστ. 0,36×0,28 μ.) από τό ναό της Εύαγγελίστριας (Μητρόπολη). 6. Εικόνα του Προδρόμου από τό ναό του 'Αγίου Μηνά.

"Έγιναν, κατά περίπτωση, στερέωση ξύλου και ζωγραφικής, καθαρισμός, αφαίρεση επιζωγραφήσεων και καλαισθητική παρουσίαση των φθορών.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Κ α ρ ο υ σ ά δ ε ς

"Άγιος Γεώργιος

Ο ένοριακός ναός είναι μεγάλη μονόκλιτη βασιλική με υπερυψωμένη σολέα, σύμφωνα με τά ίσχύοντα στην επτανησιακή μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική¹. Τό τέμπλο είναι ξύλινο, άπλης μορφής. Στην άψίδα σώζονται άμαυρές τοιχογραφίες (Πλατυτέρα, Μυστικός Δείπνος) και στην πρόθεση ο 'Επιτάφιος Θρήνος, πιθανόν έργα του 18ου αί. Στο τέμπλο, εκτός από τό Δωδεκάορτο, υπάρχουν επίσης εικόνες με θέμα τό μαρτύριο του 'Αγίου Γεωργίου (ανά τρεις δεξιά και άριστερά της Μεγάλης Δέησης), και οι έξι δεσποτικές: (α) Πρόδρομος (διαστ. 0,63×1 μ.), καλής διατήρησης, σε ύφος επτανησιακό. (β) Θεοτόκος 'Οδηγήτρια (ίδιων διαστάσεων) του αὐτοῦ ύφους. (γ) Χριστός ευλογών (ίδιων διαστάσεων), πιθανόν επιζωγραφημένη, και (δ) "Άγιος Χαράλαμπος, ίδιων διαστάσεων, σε αὐστηρότερο ύφος. Πρόκειται νομίζω για έργα της ίδιας εποχής. Τήν ίδια τέχνη άντανακλούν τά δύο βημόθυρα (Γρηγόριος Παλαμᾶς, Μάρκος Εὐγενικός), ή εικόνα του 'Αγίου Γεωργίου έφιππου (διαστ. 1,75×0,80 μ.) και του 'Αγίου Σπυρίδωνος (ίδιων διαστάσεων). Άλλες εικόνες: (α) Θεοτόκος 'Οδηγήτρια (διαστ. 0,80×0,70 μ.), επιχρυσωμένη και σε ιδιαίτερο άργυρό πλαίσιο, καμωμένο τό 1787. Η εικόνα έχει ύποστει μεγάλες φθορές και πρόκειται πιθανότατα για έργο παλιότερο. (β) Στους πλάγιους τοίχους, άναρτημένες μεγάλες εικόνες-πίνακες του Κυρίλλου 'Αλεξανδρείας, 'Αγίου Νικολάου ένθρονου με σκηνές του Βίου, άδιάγνωστου ιεράρχη, δύο μαρτύρων, Χριστού ώς Μεγάλου 'Αρχιερέα. (γ) Στο γυναικωνίτη φυλάσσονται άλλες τέσσερις (Γενέσιο και Εύαγγελισμός, Εισόδια, 'Ανάσταση, Κοίμηση). Πρόκειται για μεταβυζαντινά έργα ποικίλων εποχών.

"Άγία Αικατερίνη

Τό μονόκλιτο έξωκλήσι βρίσκεται άνατολικά του χωριού. Φέρει τοιχογραφίες μεταβυζαντινές. έν μέρει άνανεωμένες, πού θά πρέπει ν' άνάγονται στο 16ο αί. Τό ύφος

1. Γιατίς προηγούμενες στο ναό εργασίες βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 646.

2. Πάνου Γ. Ροντογιάννη, "Η χριστιανική τέχνη στη Λευκάδα, 'Αθήνα 1974, σ. 133 και 290 κ.έ., πίν. 74-78.

1. Για τήν παλαιохριστιανική και βυζαντινή περίοδο σιά 'Επτάνησα βλ. λήμμα Korfu u. die Ionischen Inseln, RbK III (D.D. Triantaphyllopoulos).

είναι συντηρητικό, «παραδοσιακό», παρουσιάζοντας άλλη μιά φορά τό διαφορισμό μεταξύ εκκλησιαστικής τέχνης τῶν ἀστικῶν κέντρων (πόλη Κέρκυρας) καί τῆς υπαίθρου. Ἄτυχῶς, προσπάθεια γιά διάσωση καί συστηματική μελέτη αὐτῶν τῶν δειγμάτων δέν ἔχει γίνει μέχρι σήμερα, γιατί ὡς τώρα τό ἐνδιαφέρον ἔχει ἑλκύσει ἡ φορητή εἰκόνα καί ἡ ἐξιταλισμένη «Ἑπτανησιακή Σχολή»².

NOMOS ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Φ τ ἔ ρ ν ο

Κοίμηση Θεοτόκου³

Κοιμητηριακός ναῦσκος, στή θέση Πολιτάτα. Μονόχωρος μέ δικλινή στέγη, εἶναι χτισμένος μέ ἀργολιθοδομή καί παρένθετα κεραμίδια. Οἱ δύο τοξωτές θύρες φέρουν λίθινο πλαίσιο. Ἡ δυτική πλευρά ἔχει στό κέντρο τοῦ πάνω τμήματος τρεῖς ἀβαθεῖς κόγχες καί μεταξύ αὐτῶν καί τῆς θύρας μεσολαβεῖ λίθινη ὀδοντωτή ταινία. Ἡ ἀψίδα εἶναι τρίπλευρη, λίγο ψηλότερά της ἀνοίγεται στρογγυλός φεγγίτης καί ἀκολουθεῖ ἐφυσωμένο πινάκιο. Στήν κόγχη τῆς πρόθεσης τοιχογραφία τῆς Ἀποκαθήλωσης καί τρίπτυχου ἀναφοράς τῶν κεκοιμημένων, τοῦ διακονικοῦ ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὄρθιος, σέ ὕψος συντηρητικό, πιθανόν τοῦ 18ου αἰ. (Π ἰ ν. 161 α).

Προφήτης Ἡλίας⁴

Στόν ἴδιο ἀρχιτεκτονικό τύπο μέ τόν προηγούμενο ναῖσκο. Τό χτιστό τέμπλο φέρει ἀτεχνες τοιχογραφίες στή θέση τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων (Θεοτόκος ἐνθρονη, Χριστός, Πρόδρομος, Προφήτης Ἡλίας), πού στέφονται μέ κόσμημα γιρλάντας – ἐπιβίωση προφανῶς ἀπό τήν παλιότερη παράδοση τῆς γειτονικῆς Παναγίας στό Φάο (βλ. παρακάτω). Στήν πρόθεση Ἄκρα Ταπεινώση, στήν ἀψίδα Πλατυτέρα. Πιθανόν τῆς ἴδιας ἐποχῆς μέ τά προηγούμενα, ἀλλά μάλλον ἐπιζωγραφημένα.

Παναγία στό Φάο⁵

Ὁ μονόχωρος ξυλόστεγος ναῦσκος εἶναι χτισμένος μέ ἀργολιθοδομή, πού σέ ὀρισμένα σημεῖα σχηματίζει ἀκανόνιστο πλινθοπερίκλειστο. Ἀσφαλῶς ἔχει ὑποστῆ νεότερες ἐπεμβάσεις (νότια πλευρά). Ἡ ἀψίδα εἶναι ἡμικυκλική, τό κατώφλι στή δυτική πλευρά προέρχεται ἀπό ἀρχαῖο κτίσμα. Τό χτιστό τέμπλο, ἡ κεντρική ἀψίδα καί ἡ κόγχη τῆς πρόθεσης εἶναι τοιχογραφημένα μέ θρησκευτικά καί κοσμικά θέματα, οἱ ὑπόλοιπες ἐπιφάνειες ἀσβεστοχρισμένες (Π ἰ ν. 161 β). Οἱ τοιχογραφίες ἔχουν ὑποστῆ ἐπιζωγραφῆσεις, φαίνεται ὅμως ὅτι δέν εἶναι παλιότερες τοῦ 18ου αἰ.⁶.

Ναός Ἁγίου Νικήτα

Ἁ γ ι ο ς Ν ι κ ῆ τ α ς

Ὁ ἐνοριακός ναός τοῦ γραφικοῦ παραθαλάσσιου χωριοῦ εἶναι μονόχωρος ξυλόστεγος. Τό ξυλόγλυπτο τέμπλο, κατά τούς ντόπιους, προέρχεται ἀπό τό ναό τῆς Παναγίας τῶν Ξένων ἢ τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων τῆς Λευκάδας. Σῶζονται ὅλες οἱ εἰκόνες τῶν ἀποστολικῶν καί τοῦ Δωδεκάορθου, καθώς καί ἡ ἐλαιογραφημένη οὐρανια. Πρόκειται γιά ἔργα τοῦ 18ου καί 19ου αἰ.⁷. «συντηρημένα» ἀτυχῶς πρόσφατα ἀπό ἀδαή ντόπιο ἐμπειροτέχνη (Π ἰ ν. 161 γ).

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

NOMOS ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

Ἁ ρ γ ο σ τ ὀ λ ι

Γέφυρα Δεβοσέτου

Συνεχίστηκαν καί τό χρόνο αὐτό οἱ ἐργασίες στή γέφυρα Δεβοσέτου μέ ἀνακατασκευή τοῦ παλιοῦ κώρινου στηθαίου σέ μεγάλο μέρος του.

ΙΣΙΔΩΡΟΣ ΚΑΚΟΥΡΗΣ

2. Πρόχειρα βλ. Ἄ. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάγραμμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετά τήν Ἄλωσιν, Ἀθήναι 1957, σ. 331 κ.έ.

3. Στοιχεῖα γιά τό ναό δίνει ὁ Π. Ροντογιάννης, Ἡ χριστιανική τέχνη στή Λευκάδα, Ἑπετηρίς Ἐταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν Γ' (1973), σ. 94-95.

4. Ὁ Ροντογιάννης, ὁ.π., δέν τόν μνημονεύει.

5. BCH 84 (1960), σ. 726-727 (Δ.Ι.Πάλλας). Ροντογιάννης, ὁ.π., σ. 83-84.

6. Βλ. ὁ.π. Στό σημεῖωμα τοῦ BCH διατυπώνεται ἡ εἰκασία ὅτι ἴσως πρόκειται γιά ἔργα τοῦ Παναγιώτη Δοξαρά. Φρονῶ ὅτι πρόκειται γιά ἀντιγραφεῖα τοῦ ὕψους τοῦ Δοξαρά, γιά τόν ὁποῖο ἀπό τίς μέχρι σήμερα γνωστές πηγές δέν εἶναι γνωστό ὅτι ἀσχολήθηκε μέ τήν τοιχογραφία (βλ. πρόσφατη βιβλιογραφία στό Ροντογιάννη, ὁ.π., σ. 241 κ.έ.).

7. Ροντογιάννης, ὁ.π., σ. 179-180.

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ*

ΜΟΥΣΕΙΑΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ

Ἦρχισαν αἱ ἐργασίαι ταυτίσεως, καταγραφῆς, ταξινομήσεως καὶ ἐν γένει ἐλέγχου τῶν ἀντικειμένων τῆς ἀποθήκης 67-68 τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης. Πρόκειται περὶ ἀποθήκης περιεχοῦσης εἶδη μικροτεχνίας (ἀγγεῖα πῆλινα καὶ ὑάλινα, εἰδῶλια, κοσμήματα χρυσᾶ, χαλκᾶ ἀντικείμενα, νομίσματα) τόσον τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης, ὅσον καὶ τῆς περιφερείας.

Ἐπεστράφησαν εἰς τὸ Μοῦσεῖον Θεσσαλονίκης ὑπὸ τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης τὰ ἀντίγραφα τῶν ἐπιτοιχιῶν ψηφιδωτῶν (κεφαλαὶ ἀγίων) τῆς Ροτόντας κατόπιν ἐνεργειῶν τῆς Ἐφορείας.

Ἐγένοντο στερεωτικαὶ ἐργασίαι ἐπὶ ἐκτεθειμένων ἀγαλμάτων εἰς τὰς αἰθούσας τοῦ Μουσείου. Ἀκτινογραφηθῆ ὁ κρατῆρ Δερβενίου δι' ἀκτίνων Γάμμα προκειμένου νὰ διερευνηθῆ ὁ τρόπος κατασκευῆς του. Συνεχίσθησαν αἱ ἐργασίαι διαμορφώσεως καὶ τακτοποιήσεως τῶν ἐκτεθειμένων εἰς τὰς αὐλὰς τοῦ Μουσείου ἀρχαιοτήτων.

Μετεφέρθησαν τὰ εὑρισκόμενα εἰς χώρους ἐντός καὶ ἐκτός τῆς Ροτόντας ἀρχαῖα ἀντικείμενα, κυρίως ἐπιγραφαί, ἀνάγλυφα καὶ ἀρχιτεκτονικά καὶ ἐταξινομήθησαν ἀναλόγως εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης. Ἐκαθαρίσθησαν καὶ συντηρήθησαν ἀρχαῖα προερχόμενα ἐκ τῆς Ἐφορείας Λαρίσης (ἀνασκαφῆ Φαρσάλων) καὶ Πέλλης.

Ἐγένοντο ἐπισκευαὶ τοῦ κτηρίου τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης.

Εἰς τὸ Μοῦσεῖον Κιλκίς συνεχίσθησαν αἱ ἐργασίαι ἐπακεθώσεως ἀναγλύφων καὶ πλίνων ἀντικειμένων ὡς καὶ καταγραφῆς ἀπάντων τῶν εἰς τὸ Μοῦσεῖον φυλασσομένων ἀντικειμένων.

Εἰς τὸ Μοῦσεῖον Πολυγύρου ἐγένοντο διάφοροι ἐπισκευαὶ τοῦ κτηρίου. Παρομοίας φύσεως ἐργασίαι ἐγένοντο καὶ εἰς τὸ Μοῦσεῖον Δίου.

ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ- ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Ἐκ τῶν εὐρημάτων τὰ ὁποῖα προήλθον ἐκ παραδόσεων ἰδιωτῶν καὶ ἐκ τυχαίων ἀποκαλύψεων τὰ σημαντικώτερα εἶναι τὰ κάτωθι:

* Αἱ Ἐπιμελήτριαι Ἀρχαιοτήτων Αἰκ. Δεσποῖνη καὶ Στ. Παρλαμᾶ ἐβόηθησαν τὴν Ἐφορον τόσον εἰς τὰς μουσειακὰς, ὅσον καὶ εἰς τὰς ἀνασκαφικὰς ἐργασίας. Ἐπίσης εἰς τὰς ἀνωτέρω ἐργασίας ἐλαβον μέρος οἱ ἐπιστημονικοὶ βοηθοὶ Κ. Κοτσάκης, Ἐ. Τρακασπούλου, Μ. Καρρά καὶ ἐβοήθησαν οἱ τεχνίται τοῦ Μουσείου Σ. Καραλῆς, Χ. Τροχιδῆς καὶ ὁ ἐπὶ κεφαλῆς πάντοτε τοῦ ἐργαστηρίου συντηρήσεως ἀρχαίων Δ. Μαθιός.

Μοῦσεῖον Δίου

(α) Τμήμα ἐπιτυμβίου ἐνεπιγράφου βωμοῦ. Ὑψ. 0,99 μ. Ἄριθ. εὐρ. Μουσείου Δίου 300. Εὐρέθη κατὰ τὴν κατεδάφισιν οἰκίας εἰς χωρίον Καρύτσα (Γ. Οἰκονόμου, Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας, ἀριθ. 16).

Ἰουλία Ἀφροδισίας Ἰουλίῳ Ἀρτεμιδώρῳ τῷ γλυκυτότῳ μου κυρίῳ ἐκ τῶν ἐκείνου ἐκείνῳ μνείας χάριν κε αὐτῇ ζῶσα

(β) Ἐνεπίγραφος μαρμαρινὴ πλάξ. Διαστ. 1,16×1,19 μ. Ἄριθ. εὐρ. Μουσείου Δίου 301. Εὐρέθη ἐξωθεν τοῦ ναοῦ Ἁγίου Δημήτριος Καρύτσας.

Ποπλίῳ Αἰλίῳ Κασσία Αἰλία στ... ἐκ τῶν κοινῶν | v }

(γ) Τμήμα ἐπιτυμβίου στήλης μετ' ἀναγλύφου παραστάσεως «Θρακὸς ἱππέως» ἱσταμένου πρὸ βωμοῦ καὶ δένδρου. Ἡ παράστασις πλαισιοῦται ὑπὸ παραστάδων. Διαστ. 0,54×0,66 μ. Εὐρέθη εἰς περιοχὴν Καρύτσας, ἐντός τοῦ ἀγροῦ Γ. Τζιάφα. Ἄριθ. εὐρ. Μουσείου Δίου 305.

(δ) Τμήμα ἐνεπιγράφου ἐπιτυμβίου βωμοῦ εἰς δύο τεμάχια. Διαστ. 0,47×0,275 μ. Εὐρέθη εἰς κατεδάφισιν παλαιᾶς οἰκίας τοῦ χωρίου Καρύτσα. Ἄριθ. εὐρ. Μουσείου Δίου 310.

Μελ... ομὰς καὶ Εὐτυγianoς Εὐτυχῆ ..... ὠτω ἰδιο..... μνήμη .....

Μοῦσεῖον Κιλκίς

Ἐπιτύμβιος στήλη μετ' ἀνάστασιν καθήμενης ἐπὶ δίφρου γυναικὸς καὶ ὄρθιας πρὸ αὐτῆς δούλης ἢ παιδίσκης. Διαστ. 0,46×0,36 μ. Ἄριθ. εὐρ. Μουσείου Κιλκίς 358. Παρεδόθη ὑπὸ Ν. Ψαλλίδα ὡς εὑρημα ἐκ τῆς περιοχῆς Χωρυγίου.

Μοῦσεῖον Θεσσαλονίκης

(α) Τμήμα ἐπιτυμβίου στήλης μετ' ἀνάστασιν «Θρακὸς ἱππέως». Διαστ. 0,29×0,40 μ. Εὐρέθη εἰς τοποθεσίαν Ἀρχαία Πύδνα Μακρυγιάλου ἐντός τοῦ οἰκοπέδου Τοκατλίδη. Ἄριθ. εὐρ. Μουσείου Θεσσαλονίκης 6955 (Π ἰ ν. 162 α). Ἄνωθεν τῆς ἀναγλύφου παραστάσεως φέρει τὴν ἐπιγραφὴν:

Θεοδώρ[ω] Μενάνδ[ρου] Ἦρωι

(β) Τμήμα καταλόγου ἐφήβων τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Διαστ. 0,52×0,53 μ. Εὐρέθη εἰς περιοχὴν Καλαμοτοῦ

Θεσσαλονίκης. Ἄριθ. εὐρ. Μουσείου Θεσσαλονίκης 6981.

(γ) Τμήμα ἐπιτυμβίου πλακόσ με ἀναγλύφους προτομάς εἰς δύο ἐπαλλήλους σειράς. Διαστ. 0,49×0,34 μ. Εὐρέθη εἰς περιοχὴν χωρίου Ἁγίου Βασίλειος. Ἄριθ. εὐρ. Μουσείου Θεσσαλονίκης 6983 (Π ἰ ν. 162 β).

(δ) Τμήμα ἐπιτυμβίου πλακόσ με ἀναγλύφους προτομάς εἰς δύο ἐπαλλήλους σειράς, ἐξ ὧν σώζονται τμήματα μόνον. Ἐκατέρωθεν τῶν προτομῶν δυσδιάγνωστος ἐπιγραφή. Διαστ. 0,36×0,26 μ. Εὐρέθη εἰς περιοχὴν χωρίου Ἁγίου Βασίλειος. Ἄριθ. εὐρ. Μουσείου Θεσσαλονίκης 6984 (Π ἰ ν. 162 γ).

(ε) Ἐνεπίγραφος ἐπιτύμβιος πλάξ φέρουσα ἐπιγραφήν περὶ «μυστῶν» λατινιδῆ. Διαστ. 0,40×0,42 μ. Εὐρέθη εἰς θέσιν Καμαριώτικα Μελισσοχωρίου Θεσσαλονίκης. Ἄριθ. εὐρ. Μουσείου Θεσσαλονίκης 6986 (Π ἰ ν. 162 δ).

(στ) Τμήμα ἐπιτυμβίου ἀμφιγύφου πλακόσ με προτομάς ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν εἰς δύο ἐπαλλήλους σειράς· δὲν σώζονται ἅπασαι αἱ προτομαί. Διαστ. 0,37×0,31 μ. Εὐρέθη εἰς περιοχὴν Σοχοῦ Θεσσαλονίκης. Ἄριθ. εὐρ. Μουσείου Θεσσαλονίκης 7028 (Π ἰ ν. 162 ε).

(ζ) Τμήμα ἐπιτυμβίου στήλης με ἀναγλύφους προτομάς ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν εἰς δύο ζώνας. Διαστ. 0,50×0,32 μ. Εὐρέθη εἰς Ἁγίαν Παρασκευὴν Γαλατίστης. Ἄριθ. εὐρ. Μουσείου Θεσσαλονίκης 7027.

(η) Κεφαλὴ μαρμαρινὴ Ἡρακλέους. Ὑψ. 0,29 μ. Εὐρέθη εἰς τὴν ὁδὸν Βαλαωρίτου καὶ Ὁρφανίδου, Θεσσαλονίκης. Ἄριθ. εὐρ. Μουσείου Θεσσαλονίκης 6987 (Π ἰ ν. 162 στ).

Σχετικῶς μετὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν ἀνωτέρω περιγραφέντων, ἐφ' ὅσον δὲν ἀναφέρεται εἰδικῶς ἡ χρονολογία, θεωροῦμεν, ὅτι ἀνήκουν εἰς τοὺς ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους.

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Ἐκ τῶν 114 οἰκοπέδων, τὰ ὅποια ἐτέλουν ὑπὸ ἐλεγχον κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐσκαφικῶν ἐργασιῶν, τελικῶς ἀνεσκάφησαν συστηματικῶς τὰ ἐννέα· ἐξ αὐτῶν τὰ κυριώτερα ἀποτελέσματα ἦσαν:

Ἄδός Λαγκαδᾶ 58

Εὐρέθησαν δύο κτιστοὶ μετὰ λιθοδομὴν καὶ ἀσβεστοκονίαμα (κουρασάνι) καμαροσκεπεῖς τάφοι ἐν μέρει κατεστραμμένοι ἐκ τῆς θεμελιώσεως τῆς παλαιᾶς οἰκοδομῆς. Ἐσωτερικῶς ἦσαν κεκονιαμένοι. Ἐκ τῶν ἰχνῶν περὶ τοὺς τάφους διεπιστώθη, ὅτι καὶ ἄλλοι τάφοι θὰ ὑπῆρχον ἀλλὰ κατεστράφησαν. Χρονολογοῦνται μᾶλλον εἰς τὴν ὑστέραν ρωμαϊκὴν περίοδον.

Ἄδός Λαγκαδᾶ 11β

Ἐντὸς τῶν μάζων τοῦ οἰκοπέδου ἀλλὰ εἰς βάθος περι-

που 4,50 μ. εὐρέθησαν τεμάχια ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν μᾶλλον ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ἄδός Ἐγνατία 28

Εἰς βάθος 5,50 μ. περίπου ἀπὸ τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας καὶ βαῖνον παραλλήλως περίπου μετὰ τὴν ὁδὸν Ἐγνατίαν, εὐρέθη λείψανον τοῖχου ἠκοδομημένον μετὰ τὸν χαρακτηριστικὸν τρόπον τῆς ἐποχῆς τῆς τετραρχίας (ζῶναι ἐκ πηλοπλίνθων, σχιστολίθων ὡς καὶ ἀσβεστολίθων ἐναλλάξ). Εἰς τὴν ἐσωτερικὴν παρεῖαν τοῦ τοῖχος ἔφερε λεπτόν κονίαμα ἐρυθροποῦ χρώματος. Δύο δάπεδα, τὸ ἐν βαθύτερον τοῦ ἄλλου, ὀρίζονται βορείως ὑπὸ τοῦ ἀνωτέρω τοῖχου. Τὸ βαθύτερον (βάθος 5,45 μ. ἀπὸ σημ. ἐπιφανείας) ἀποτελεῖται ἐκ μαρμαροθετήματων (:), τὸ μεταγενέστερον, τὸ ὅποιον εὐρίσκεται 0,40 μ. ἄνωθεν τοῦ, ἀποτελεῖται ἐξ ὀρθογωνίων κεραμοπλακῶν, διαστ. 0,40×0,30 μ. Εἰς τὴν ὑποδομὴν τοῦ ἐκ κεραμοπλακῶν δαπέδου εὐρέθη ἀκέραιος λύχνος χριστιανικῶν χρόνων μετὰ ἀνάγλυφον σταυρόν. Τὸ δάπεδον τοῦτο ὀρίζεται πρὸς Α. ἐξ ἄλλου τοῖχου. Ἄλλα λείψανα τοίχων εὐρέθησαν εἰς βάθος 6,80 μ. περίπου ἀπὸ τὸ σημερινόν κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ. Γενικῶς δύο εἶναι τὰ πλέον ἐνδιαφέροντα χαρακτηριστικὰ τῆς ἀνασκαφῆς: (α) Ὅτι ἔχομεν παλαιοχριστιανικὰ κατασκευὰς εἰς βάθος 6 μ. περίπου ἀπὸ τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας. (β) Ὅτι ἔσομεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ μελετήσωμεν τοὺς τρόπους κατασκευῆς τῆς ὑποδομῆς τῶν δαπέδων καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἐγένοντο λεπτομερεῖς παρατηρήσεις, αἱ ὅποια θὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀλλαχοῦ, καὶ ἐλήφθησαν δείγματα τῆς ὑποδομῆς καὶ τῶν κονιαμάτων πρὸς μελέτην.

Ἄδός Βαλαωρίτου καὶ Ὁρφανίδου

Πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς ὁδοῦ Βαλαωρίτου καὶ εἰς βάθος περίπου 5,40 μ. ἀπεκαλύφθη τοῖχος μετὰ κατεύθυνσιν Α.-Δ. Ὁ τοῖχος ἀπεκαλύφθη τμηματικῶς, διότι εὐρίσκεται κάτωθεν τῆς στάθμης τῶν ἀναβλυζόντων (θάλασσα;) ὑδάτων. Πάντως τὸ πλάτος τοῦ εἶναι 0,55 μ. Ἐντὸς τῶν μάζων τοῦ βορειοανατολικοῦ τμήματος τοῦ οἰκοπέδου εὐρέθησαν κινόνκρανον κοριανθιακοῦ ρυθμοῦ καὶ μαρμαρινὴ βᾶσις ἰωνικοῦ τύπου τῶν ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων. Δεύτερος τοῖχος βαίνων ἀπὸ Β.-Ν. ἀπεκαλύφθη· τὸ σωζόμενον ὕψος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορισθῇ, διότι εἰσχωρεῖ εἰς βάθος ὑπὸ τὴν στάθμην τοῦ ὕδατος ἀλλὰ ἐξ ἄλλων στοιχείων εἰκάζομεν, ὅτι πρέπει νὰ ἐδράζεται εἰς βάθος 5,50 μ. περίπου ἀπὸ τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας τοῦ πεζοδρομίου τῆς ὁδοῦ Βαλαωρίτου. Ἀπεκαλύφθησαν ἐπίσης ἴχνη τρίτου τοῖχου μετὰ κατεύθυνσιν Α.-Δ., ὃ ὁποῖος συνεχίζεται εἰς τὸ παρακείμενον οἰκοπέδον. Σειρὰ ἐξ ἔνδεκα ἀμφορέων ἀπεκαλύφθη εἰς βάθος 5,25 μ. ἀπὸ τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας τοῦ πεζοδρομίου τῆς ὁδοῦ Βαλαωρίτου.

Αἱ ὄψεις τῶν τοίχων γενικῶς ἐμφανίζουν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τοιχοδομίας τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων, τὰ ὅποια συναντῶμεν εἰς τὰ κτηριακὰ λείψανα τῆς ἐποχῆς τῆς τετραρχίας. Παρὰ τὴν πενιχρότητα τῶν λειψάνων, διὰ τῶν εὐρημάτων τοῦ οἰκοπέδου τούτου πλουτίζονται τὰ

υπάρχοντα στοιχεία διά τήν τοπογραφίαν τῆς ρωμαϊκῆς Θεσσαλονίκης.

Πεσσός ἐπί βαθμιδατοῦ βάρου ἐπί τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου

Ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ληφθείσης ἀποφάσεως παρά τοῦ Ἑπισημοῦ Πολιτισμοῦ καί Ἐπιστημῶν διά τήν μετακίνησιν τοῦ πεσσού ἐκ τῆς ἀρχικῆς του θέσεως εἰς ἄλλην παραπλεύρως, ὥστε νά μή ἐμποδίξῃ τήν κυκλοφορίαν τῶν ὀχημάτων, ἐγένοντο περὶ αὐτόν δοκιμαστικαί εἰς βάθος τομαί καί λεπτομερεῖς μετρήσεις. Πρόκειται περὶ ὀρθογωνίου μονολιθικοῦ πεσσού, ὕψ. 3,50 καί μήκ. ἐκάστης πλευρᾶς 0,95 μ. Βαίνει ἐπί βαθμιδατοῦ βάρου ἀποτελουμένου ἐξ ἑξ. βαθμιδῶν καί πιθανάτα ἐχρησίμευεν ὀλόκληρος ἢ κατασκευῆ ὡς βάσις διά τήν ἔδρασιν μνημειακοῦ κίονος Ἰδρυθέντος ἴσως εἰς ἀνάμνησιν γεγονότος τινοῦ. Ἐγένοντο χρήσιμοι στρωματογραφικά παρατηρήσεις καί λεπτομερεῖς ἀποτυπώσεις τοῦ συνόλου καί τῶν ἐπί μέρους στοιχείων (Σ χ ἔ δ. 1· Π ἰ ν. 163 α-β).

Ἄδὸς Χριστοπούλου 12

Ἀπεκαλύφθησαν λείψανα οἰκοδομῆς, ἰδιωτικῆς κατοικίας μᾶλλον ρωμαϊκῶν χρόνων καί αὐλῆς, ἐνθα ὑπῆρχε καί φρέαρ (Π ἰ ν. 164 α). Παραπλεύρως ὑπῆρχεν ὑπόνομος, ὅστις διήρχετο κάτωθεν τοῦ λιθοστρώτου ρωμαϊκοῦ δρόμου. Τόσον ὁ ὑπόνομος, ὅσον καί λείψανα τῆς ρωμαϊκῆς ὁδοῦ, ἔχουν ἐπισημανθῆ καί εἰς ἄλλα σημεῖα ἀνασκαφέντα εἰς τὸ τμήμα τοῦτο τῆς ὁδοῦ Φιλίππου (ἐνθα κάθετος ὁδός εἶναι ἡ Χριστοπούλου) (Σ χ ἔ δ. 2). Πλήν τῶν συνήθων ἀνασκαφικῶν τομῶν ἐγένετο καί μία στρωματογραφικὴ τομὴ παραλλήλως μέ τήν παρείαν τοῦ φρέατος. Διεπιστώθη, ὅτι εἶχονμεν τουλάχιστον δύο οἰκοδομικὰς φάσεις τῶν ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ἀλλὰ κάτωθεν αὐτῶν σαφῶς ὑπῆρχε στρώμα οἰκίσεως τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου (Π ἰ ν. 164 β). Εἰς τὸ στρώμα τοῦτο μέ λείψανα οἰκίσεως εὐρέθησαν ἄφθονα ὄστρακα τῆς ὁμάδος τῶν ἐλληνιστικῶν μελαμβῶν καί τῶν «μεγαρικῶν σκύφων» ἀλλὰ μεταξύ αὐτῶν ὑπῆρχον καί ὄστρακα ἀγγείων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Τὰ περισυλλεγένητα χαλκᾶ νομίσματα, κυρίως τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, δέν ἦσαν ἐνδεικτικά διά τήν χρονολόγησιν ἔνεκα τῆς εὐρσεῶς των κυρίως ἐντός μιάζων. Πάντως ἡ περιοχὴ αὕτη ἦτο πυκνοκατοικημένη τόσον εἰς τοὺς ἐλληνιστικούς, ὅσον καί εἰς τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους καί ἔνεκα τῆς συνεχοῦς χρήσεως τῶν οἰκοδομῶν καί τῶν ἐπισκευῶν των δέν εἶναι εὐκόλον νά προσδιορισθῶν αἱ διάφοροι οἰκοδομικαὶ φάσεις.

Περὶ στέρων

Κατὰ τήν ἰσοπέδωσιν κοινοτικῆς ὁδοῦ ἐντός τοῦ χωρίου ἀπεκαλύφθη κιβωτίοσχημος τάφος, ἀποτελούμενος ἀπὸ λιθίνας χονδροειδῶς ἐπεξεργασμένης πλάκας (Π ἰ ν. 164 γ). Τὸ βάθος τοῦ τάφου ἦτο 0,35 μ. Τὸ κρανίον τοῦ νεκροῦ εὐρέθη εἰς τήν βορειοδυτικὴν γωνίαν. Ὁ νεκρὸς ἦτο μᾶλλον γυνή, ὅπως φαίνεται ἐκ τῶν κτερισμάτων καί τῶν

κοσμημάτων: τρεῖς τοξόσχημοι χαλκαὶ πόρπαι, μία χαλκῆ λαβίς καί μία μελαμβῶφης ἄπους κύλιξ (stemless cup). Τὰ εὐρήματα χρονολογοῦν τὸν τάφον εἰς τὸν 5ον αἰ. π.Χ. Εἰς τὸ ἴδιον χωρίον ἔχουν εὐρεθῆ καί ἄλλην φορὰν τάφοι κλασσικῶν χρόνων.

Καλαμωτόν

Εἰς τὸν ἀγρὸν τοῦ Ι. Ναβροζίδη, ἐνθα εὐρέθη τὸ ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον ἀριθ. εὐρ. 6937 (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 687), διενηργήθησαν δοκιμαστικαὶ τομαί. Εὐρέθησαν ἄφθονα ὄστρακα ρωμαϊκῶν χρόνων καί λιθίνα μέλη ἐκ διαφόρων οἰκοδομικῶν κατασκευῶν μεταξύ αὐτῶν τμήμα μαρμαρίνης θύρας τάφου (ἀριθ. εὐρ. Μουσείου Θεσσαλονίκης 6980) (Π ἰ ν. 164 δ). Εἰς τήν ἀγροτικὴν περιοχὴν τοῦ Καλαμωτοῦ ὑπάρχουν πολλὰ λείψανα μαρτυροῦντα τήν ὑπαρξίν ρωμαϊκοῦ οἰκισμοῦ. (βλ. ἄρθρον Χ. Μακαρόνα περὶ Ἄπολλωνίας τῆς Μυθδονικῆς εἰς Πρακτικά Β' Συμποσίου «Ἀρχαία Μακεδονία», 1973).

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΑΙΚΗΣ

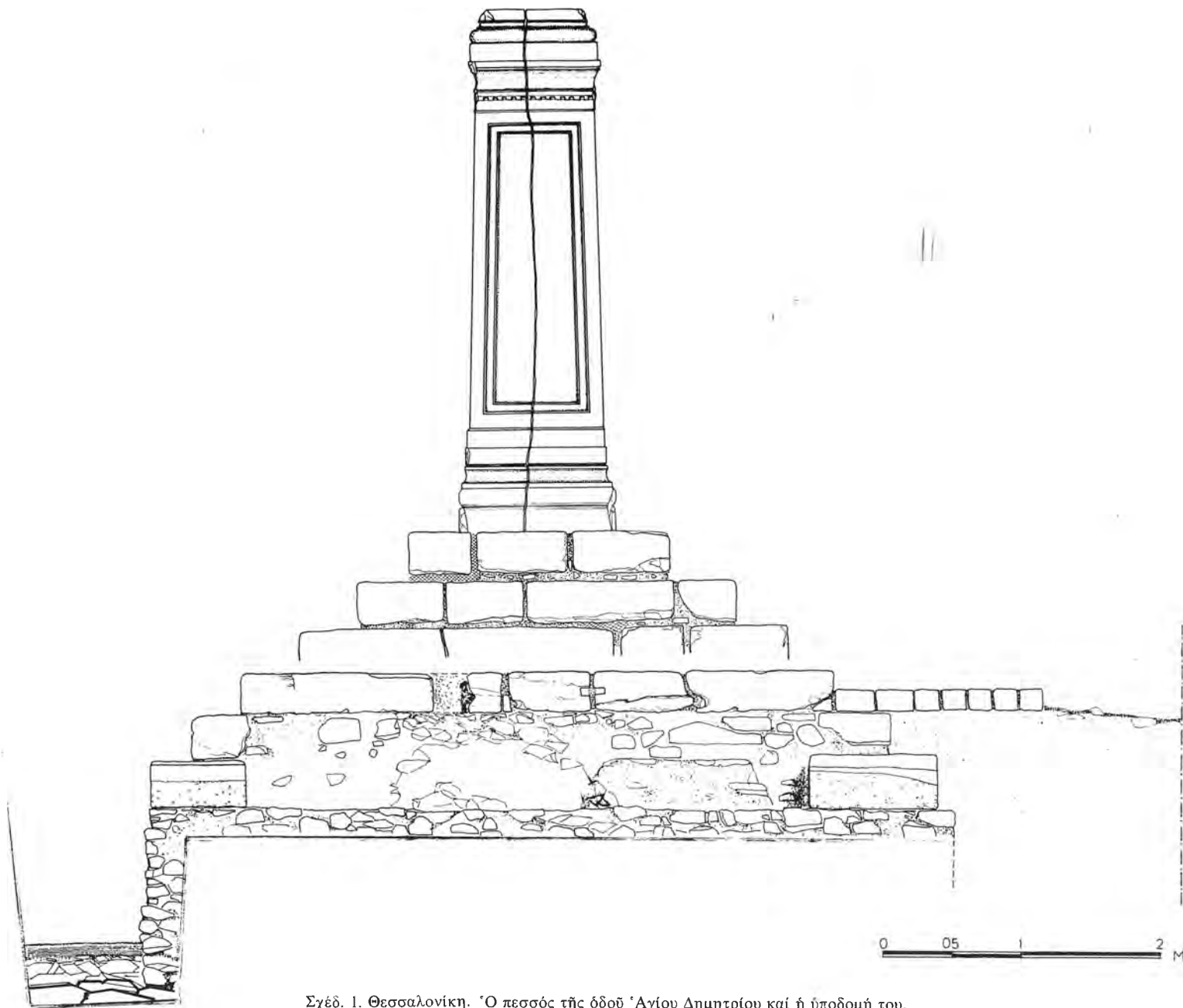
Νέα Καλλικράτεια

Κατὰ τήν παρακολούθησιν ἐσκαφῶν διαφόρων οἰκοπέδων ἐπεσημάνθη ἡ ὑπαρξίς συστάδος τάφων εἰς τὸ οἰκόπεδον 727 (Ο.Τ. 86). Τὰ εὐρήματα τῶν τάφων ἦσαν ἀγγεῖα καί χαλκᾶ ἀντικείμενα καί εἰς ἀργυροῦς δακτύλιος καί χρονολογοῦν τοὺς τάφους εἰς τὸν 5ον αἰ. π.Χ. Τὸ σύνολον τῶν τάφων ἦτο ἐννέα, μεταξύ αὐτῶν πληθὴν λάρναξ (τ. 8)· δύο λήκυθια ἦσαν τὰ κτερίσματά της (Π ἰ ν. 165 α). Αἱ ὑπόλοιποι ταφαὶ ἦσαν ἀνοικταὶ ἐντός τοῦ ἀμμώδους ἐδάφους ἢ ὠρίζοντο ὑπὸ λίθων ἢ κεραμιδῶν. Πέντε ληκύθια, εἰς ἀμφορίσκος καί μία στλεγγίς ἦσαν τὰ κτερίσματα ἀνοικτῆς ταφῆς (τ. 4) (Π ἰ ν. 165 γ). Πλήν τῶν ταφῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπεσημάνθησαν, πρέπει νά ὑπῆρχον καί ἄλλαι, ὡς ἀπεδείχθη ἐκ τῶν περισυλλεγέντων διεσκορπισμένων πηλίνων εἰδωλίων, τεμαχιῶν γυναικείων προτομῶν, ληκυθίων καί τμημάτων πορπῶν (Π ἰ ν. 165 β, δ).

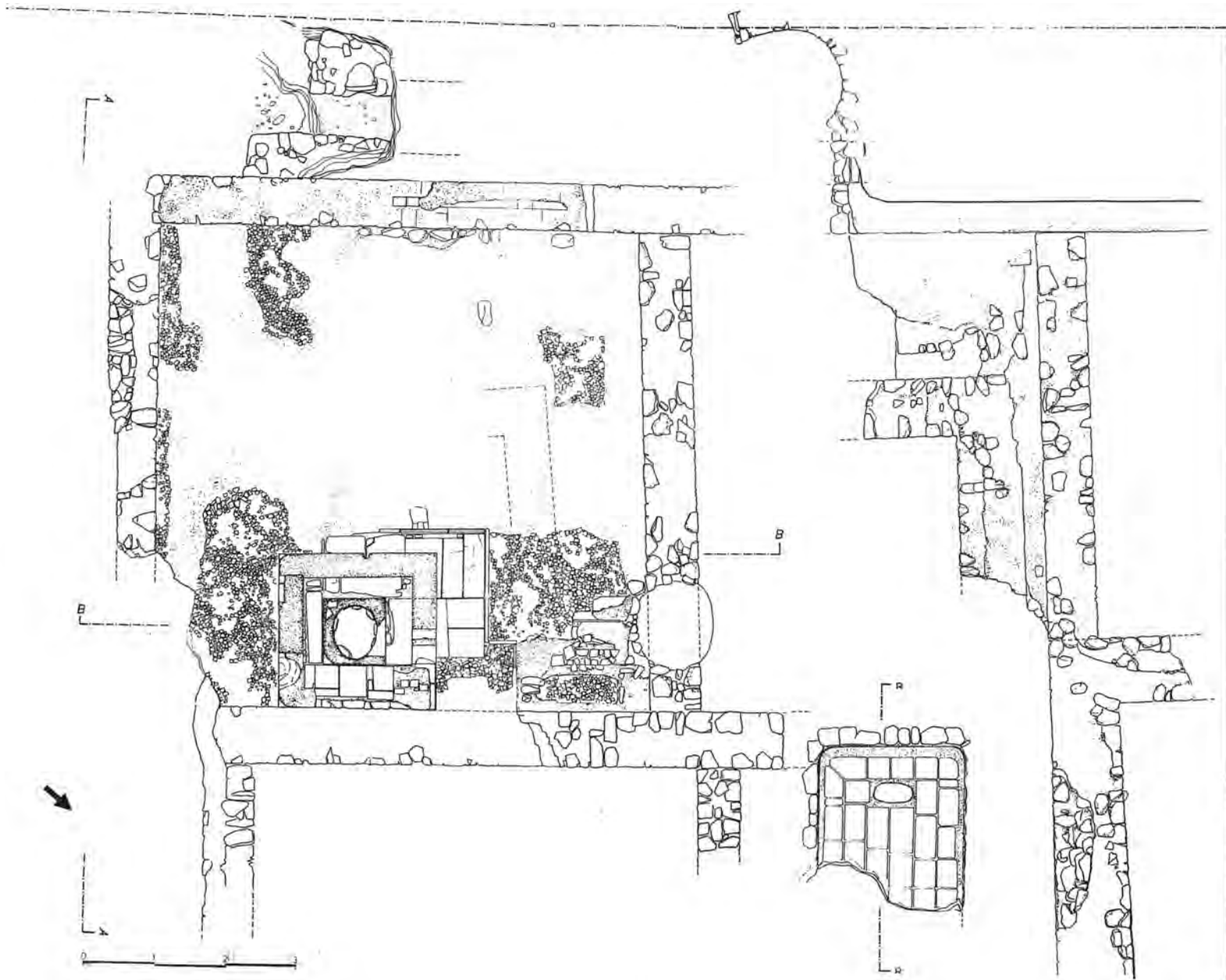
Ποτεΐδαια

(α) Περὶ τὰ 800 μ. νοτίως τοῦ οἰκισμοῦ εἰς τήν ἀπότομον πλευρᾶν τοῦ ἐρυθρωποῦ βράχου, 3 μ. ἄνωθεν τῆς ἀμμώδους ἀκτῆς τοῦ Θερμαϊκοῦ Κόλπου, εὐρέθη κιβωτίοσχημος τάφος, διαστ. 0,70×0,60×0,55 μ., ὁ ὅποιος ὡς κάλυμμα εἶχε πλευρᾶν σαρκοφάγου φέρουσαν λατινικὴν ἐπιγραφήν. Ἐλάχιστα ὄστρακα ρωμαϊκῶν χρόνων περισυλλεγθησαν ἀλλὰ οὐδέν ἐνδεικτικόν διά τήν χρονολόγησιν τοῦ τάφου. Ὁ πυθμὴν τοῦ τάφου πρὸς τήν δυτικὴν του πλευρᾶν ἦτο ὑπερυψωμένος, σχηματίζων προσκεφάλαιον διά τὰ ἄκκομβοῦν αἱ κεφαλαὶ τῶν νεκρῶν (τουλάχιστον δύο). Φαίνεται, ἐκ τῶν ἰχνῶν εἰς τήν περιοχὴν, ὅτι ὑπῆρχον καί ἄλλοι τάφοι τῆς ἰδίας ἐποχῆς.

(β) Ἐντός τοῦ κτήματος Βαλασιάδη, τὸ ὅποιον εὐρίσκεται εἰς τήν περιοχὴν, ἐνθα ἐγένετο τὸ 1973 ἡ ἀνασκαφὴ συστάδος τάφων κλασσικῶν χρόνων (ΑΑΑ VII (1974), σ.

Σχέδ. 1. Θεσσαλονίκη. Ὁ πεσσός τῆς δοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ ἡ ὑποδομὴ του.

Σχέδ. 2. Θεσσαλονίκη. Όδος Χριστοπούλου 12. Κάτωψις τής άνασκαφής.

190 κ.έ.), άπεκαλύφθη κατά τās έργασίας άρόσεως παρίνη σαρκοφάγος καλυπτομένη υπό μονολιθικής άμφικλινούς πλακός. Διαστάσεις σαρκοφάγου: 1,85×0,70 μ. Μήκος καλύμματος 2 μ. περίπου. Ουδέν κτέρισμα εύρέθη έντός τής σαρκοφάγου πλίν ένός πινακίου εύρεθέντος παραπλεύρως. Χρονολογείται πιθανόν περί τόν 4ον αϊ. π.Χ.

Π ο λ ύ χ ρ ο ν ο ν

"Οπισθεν τής έκκλησίας του χωρίου, κατά τās έσκαφικές έργασίας έντός οίκοπέδου, άπεκαλύφθη μέγας πίθος, διαστ. 1,85×1,82 μ. (μέγ. πλάτος), όστις περιείχε δύο ταφάς μέ προσανατολισμόν πρός Δ., πλησίον δέ του πυθμένος είς τό βάθος του πίθου ύπήρχον ίχνη πυρῶς και όστράκων κεκαυμένων. Παραλλήλως μέ τό στόμιον του πίθου αλλά όλίγον ύψηλότερον ήτο έκτισμένος έξ άργών λίθων κιβωτιόσχημος τάφος, του όποιου τά τοιχώματα έσωτερικώς ήσαν κεκοιαιμένα. Διαστάσεις τάφου 1,85×0,70 μ. Χαρακτηριστικώς άναφέρομεν ότι ή νοτία πλευρά του τάφου άπετελείτο έξ άρχιτεκτονικού μέλους (γωνιακόν γείσον) είς δευτέραν χρήσιν. Πλησίον του στομίου του πίθου αλλά έντός του κιβωτιοσχήμου τάφου εύρέθησαν πέντε άγγεία μάλλον βυζαντινών χρόνων, μεταξύ αυτών πρόχους (κανάτι) μέ έφυάλωσιν.

" Α γ ι ο ς Μ ά μ α ς

Νοτίως του οίκισμου πρός τήν άγροτικήν περιοχήν μεταξύ 'Αγίου Μάμαντος και Ποτειδαίας, κατά τήν κατασκευήν αύλακος διά τήν διέλευσιν άγωγού ύδατος και είς σημείον εύρισκόμενον 1.300 μ. από του παρεκκλησίου του 'Αγίου Μάμαντος και 1.700 μ. από τής διασταυρώσεως τής άγροτικής όδου 'Αγίου Μάμαντος-Ποτειδαίας μέ τήν έπαρχιακήν άσφαλτοστρωμένην όδόν Θεσσαλονίκης-Μουδανιών-Ποτειδαίας, άνεσύρθησαν υπό του μηχανικού έσκαφέως τμήματα λιθίνων κατασκευών (Π ί ν. 166 α), τών όποιών αί έπιφάνειαι ήσαν καλώς κατεργασμένοι και έφερον άναθυρώσεις. Πρόκειται περί λιθίνων «θηκών» μέ καλύμματα, αί όποιαί έχρησιμοποιήθησαν ως τεφοδόχοι μετά τήν καύσιν τών νεκρών. 'Εντός μιάς τοιαύτης λιθίνης κυλινδρικής κατασκευής (Π ί ν. 166 δ) εύρέθησαν τέφρα, όστᾶ κρανίου, στελέχη χρυσοϋ στεφάνου, χρυσή δανάκη, σιδηρά άντικείμενα και μία δακρυδόχος (Π ί ν. 166 β-γ).

" Α κ α ν θ ο ς (σ η μ. 'Ι ε ρ ι σ σ ό ς)

Συνεχίσθη και κατά τό 1975 ή άνασκαφή έντός οίκοπέδου, τά όποια εύρίσκονται έντός του χώρου τόν όποιον κατελάμβανε τό νεκροταφείον τής άρχαίας 'Ακάνθου. Συνολικώς άνεσκάφησαν περί τούς 400 τάφους διαφόρων ειδών (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 693-696). 'Ενδεικτικόν είναι ότι αί «άνοικταί ταφαί» αί περιέχουσαι σκελετούς έν όπτιᾶ θέσει κυρίως εύρίσκονται είς τά βαθύτερα σημεία τών οίκοπέδων, δηλαδή 1,50-1,80 μ. κάτωθεν τής σημερινής έπιφανείας: είναι άπλοι άβαθείς λάκκοι έντός του άμώδους έδάφους. Τό ποσοστόν τών «άνοικτών ταφών» και τών ένταφιασμών έντός άμφορέων ή άλλων άγ-

γείων πλίν πίθων ήτο τό μεγαλύτερον. 'Εκατοντάδες άγγείων κορινθιακών, άττικών και έντοπίων, ειδώλια πήλινα, χαλκά και άργυρά κοσμήματα και διάφορα άλλα μετάλλινα άντικείμενα, ως και χαλκά και άργυρά νομίσματα 'Ακάνθου και Οδρανουπόλεως, ήσαν και έφέτος τά εύρήματα τών άνασκαφών. Είς όρισμένα σημεία τάφοι κεραμοσκεπείς τής ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου κατέστρεψαν τμήματα του κλασσικού νεκροταφείου και εισεχώρησαν μέχρι του στρώματος τών ταφών του 4ου αϊ. π.Χ. (Σ χ έ δ. 3· Π ί ν. 167 α-168 γ).

Ν Ο Μ Ο ς Π Ι Ε Ρ Ι Α ς

Μ α κ ρ ύ γ ι α λ ο ς

Είς τήν θέσιν 'Αρχαία Πύδνα και είς σημεία ως θέση Καρβουνόσκαλα ή Κοκκινόκαβος, κτήμα 'Ατματζίδη, έπεσημάνθησαν λιθόπλινθοι προερχόμενοι ίσως από άρχαίαν οίκοδομήν (θεμελιώσις στυλοβάτου;). 'Ωρισμένοι λιθίνοι πλάκες έξ αυτών έχρησιμοποιήθησαν διά τήν κατασκευήν κιβωτιοσχημών τάφων τών παλαιοχριστιανικών χρόνων ίσως. 'Επίσης εύρέθη πλησίον αυτών και κεραμοσκεπής (καλυβίτης) τής ίδιας περιόδου τάφος. Συνολικώς ήρουνήθησαν πέντε, οι όποιοι ήσαν έκτερισμένοι μέ χρυσᾶ κοσμήματα, άργυρά και όστείνα άντικείμενα και άγγεία (Π ί ν. 168 δ-ε).

'Εντός του κτήματος Χατζηκοκόλη έπίσης έπεσημάνθη συστάς τάφων, ή όποια κατεστράφη και έσυλήθη πρό τής επεμβάσεώς μας. Πάντως περισυνηλέγησαν έξ ένός ήμικατεστραμμένου κιβωτιοσχήμου τάφου, διαστ. 1,75×0,45 μ. περίπου και βάθ. 0,40 μ., άγγεία και λαβή μαχαίρας. Τά άγγεία είναι έγχώρια και χρονολογούνται μάλλον είς τόν 5ον ή 4ον αϊ. π.Χ.

Κ α ρ ύ τ σ α (π ε ρ ι ο χ ή Δ ί ο υ)

'Εντός του οίκοπέδου Γεωργ. Γκίνα, κατά τās έσκαφικές έργασίας διανοίξεως βόθρου, εύρέθησαν και κατεστράφησαν έν μέρει τρεις τάφοι: είς κτιστός κιβωτιόσχημος και δύο κεραμοσκεπείς (καλυβίται). Δέν εύρέθησαν κτερίσματα. Μάλλον όμως εκ τής κατασκευής των χρονολογούνται είς τούς ρωμαϊκούς χρόνους.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Γαλεριανόν συγκρότημα Θεσσαλονίκης

'Εγένοντο έργασιαί άποκολλήσεως και έν συνεχεία έπανατοποθετήσεως του άποτελουμένου εκ μαρμαρίνων πλακών κατοφλίου τής νοτίας εισόδου (κυρίας) τής 'Οκταγώνου αιθούσης, ως και τμημάτων του πλακοστρώτου δαπέδου τής αιθούσης. Διορθώθησαν παλαιά σφάλματα τοποθετήσεως ψηφιδωτών τμημάτων δαπέδου τής ανατολικής πλευράς (στοά παρά τήν όδόν Γούναρη) του Γαλεριανού συγκροτήματος.

ΔΙΟΝ

Ἡ ἀνασκαφικὴ περίοδος τοῦ 1975 ἄρχισε τὶς τελευταῖες μέρες τοῦ Ἰουνίου καί, μὲ ἐνδιάμεσες διακοπές, τελείωσε στὶς ἀρχές Ὀκτωβρίου. Στὶς ἐρευνες πῆραν μέρος ἡ ἐπιμελήτρια Αὐγὴ Χριστοδουλοπούλου-Προυκάκη, οἱ βοηθοὶ Θ. Στεφανίδου, Α. Μέντζος καὶ Μ. Τιβέριος, ἔκτακτοι ἐπιστημονικοὶ βοηθοὶ καὶ φοιτητές τοῦ ἀρχαιολογικοῦ τμήματος.

Οἱ ἐργασίες ἐντοπίστηκαν σὲ ἑξὶ βασικοὺς τομεῖς:

Α. Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ ὀδικοῦ δικτύου ἀπὸ τὸ ὅτιο εἶχε ἀποκαλυφθεῖ μία κεντρικὴ ὁδὸς ἀπὸ Β. πρὸς Ν. καὶ εἶχαν ἐπισημανθεῖ ἄλλοι δύο δρόμοι σὲ περυσινὲς δοκιμαστικὰς τομὲς. Συνολικὰ ἡ ἀνασκαφὴ φέτος ἔφερε στὸ φῶς πάνω ἀπὸ 200 μ. πλακοστρωμένων ὁδῶν, δύο διασταυρώσεις καὶ μίαν πάροδο. Ἐτσι ὀρίστηκαν τὰ πέρατα τῆς πρώτης μεγάλης οἰκοδομικῆς νησίδας, αὐτῆς ποῦ περιλαμβάνει τὶς βεσπασιανές, τῆ σειρά τῶν καταστημάτων-ἐργαστηρίων, τὸ μνημεῖο τῶν ἀσπίδων, τὸ συγκρότημα τῶν ρωμαϊκῶν θερμῶν καὶ ἓνα μεγάλο μονοθάλαμο κτίσμα.

Οἱ πλάκες τοῦ ὁδοστρώματος ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀπὸ τὸ γνωστὸ κροκαλοπαγὴ λίθο τοῦ Ὀλύμπου. Σὲ ὀρισμένα σημεῖα χρειάστηκε κάποτε νὰ ἐπισκευαστοῦν. Γιά τὸ σκοπὸ αὐτὸ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ στὸ ἀνατολικὸ πέρασ τῆς ὁδοῦ Α μίαν μαρμάρινη τράπεζα δημόσιων μέτρων μὲ τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ ἀναθέτη ἀγορανόμου:

*L. CASSIVS PRIMVS AEDIL(IS) D(E) S(VA) P(ECV-
NIA). F(ACIENDVM) C(VRAVIT) IDEMQVE HVIR
PROBAVIT*

Β. Τὸ ὀρθογώνιο μονοθάλαμο κτίριον, ποῦ βρίσκεται ἀνάμεσα στὴ χριστιανικὴ βασιλικὴ καὶ τὸ μνημεῖο τῶν ἀσπίδων, ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται ἀπὸ πέρυσι. Οἱ ἐσωτερικοὶ τῶν διαστάσεις εἶναι 17,10×10,45 μ. καὶ ἔχει εἴσοδο στὴν ἀνατολικὴ στενὴ πλευρὰ του. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου ἦταν ἐπιχρισμένον μὲ κονίαμα ποῦ ἔφερε γραπτὴ διακόσμηση. Φέτος ἐρευνήθηκε ὀλόκληρος ὁ ἐσωτερικὸς χώρος καὶ ἐλευθερώθηκαν οἱ τοῖχοι στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ, παντοῦ ὅπου ἦταν δυνατό. Ἐτσι ἀνακαλύφθηκαν δυτικὰ οἱ πεσίσκοι ἐνὸς ὑποκαύστου, νότια ἓνας μεγάλος πῆλινος ἀγωγὸς μὲ λεκάνη καθαρισμοῦ καὶ βόρεια θεμελιώσεις ἀπὸ ἄλλα κτίσματα. Τὸ δάπεδο τοῦ κτιρίου ἦταν ψηφιδωτό· σάθηκαν μερικὰ τμήματα στὴ βορειοδυτικὴ καὶ νοτιοδυτικὴ γωνία. Στὶς ἴδιες γωνίες διατηρήθηκαν σὲ καλὴ κατάσταση πολὺχρωμες τοιχογραφίες σὲ ἀρκετὴ ἔκταση. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κτιρίου βρέθηκε ἓνας σωρὸς ἀπὸ καλοδουλεμένους μαρμάρινους γωνιόλιθους, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἄλλοι σώζονται ἀκέραιοι καὶ ἄλλοι σπασμένοι σὲ μικρὰ κομμάτια. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ βρέθηκε ἓνας «θησαυρὸς» ἀπὸ 120 περίπου χάλκινα νομίσματα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. Τὸ σύνολο τῶν θραυσμάτων καὶ γωνιόλιθων, ἀφοῦ συναρμολογήθηκε, ἔδειξε ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα μεγάλο ἡμικυκλικὸ βάθρον σὲ μορφή ἐξέδρας. Πιθανῶς πρόκειται γιά τὴ βάση ἀγαλμάτων, ποῦ σπαράγματα τοὺς βρέθηκαν σκόρπια πάνω στὸ δάπεδο τοῦ κτιρίου. Τὰ ἀγάλματα εἶχαν

ὑπερφυσικὸ μέγεθος, εἶναι ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ ἴσως παριστάνουν μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας.

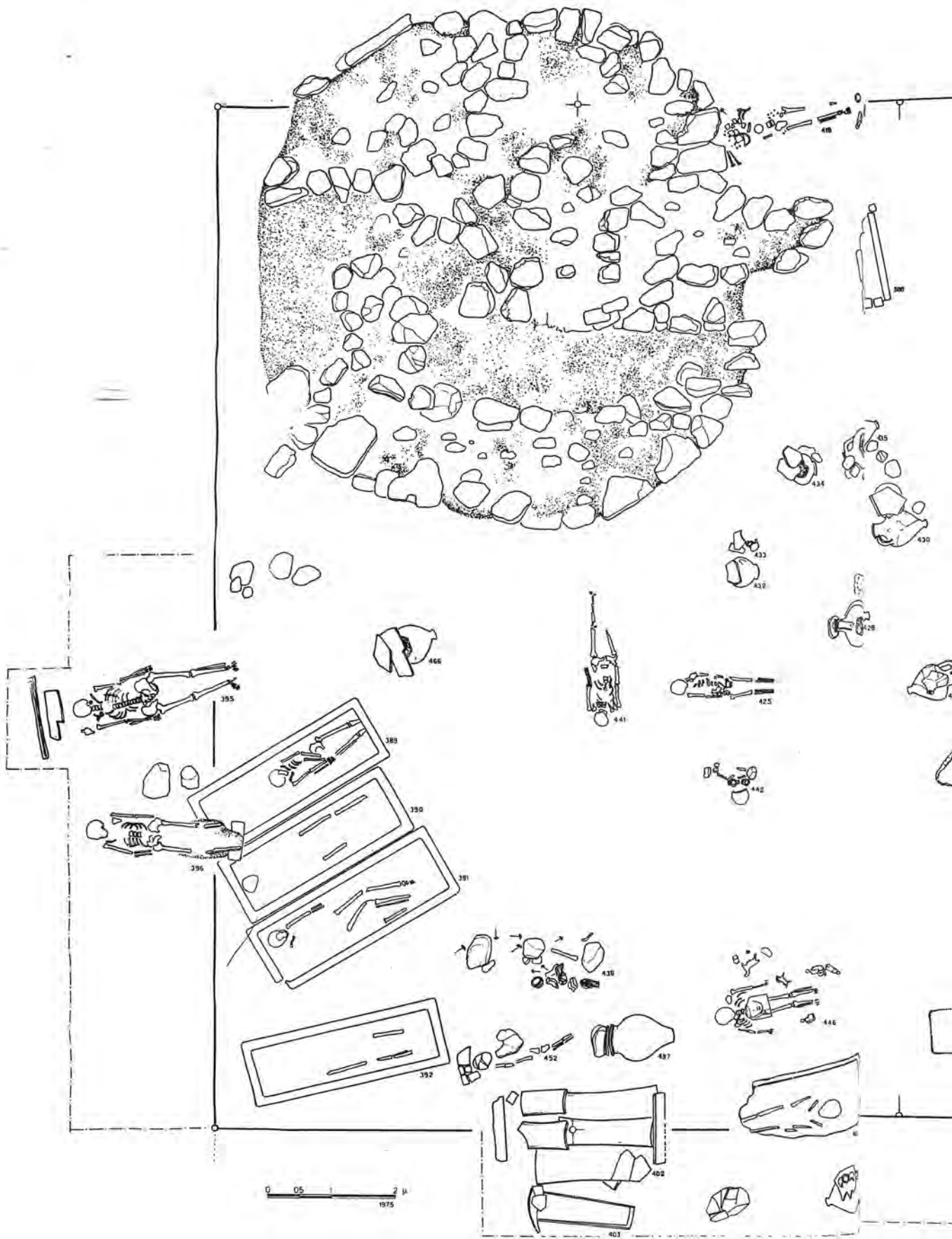
Ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον παρουσίασε ἡ ἔρευνα μιᾶς ἀπὸ τὶς πέντε κυκλικές ὁπές στὸ ὑπόστρωμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ κτιρίου. Περιεῖχε μαλακὸ χῶμα στὸ ὅτιο βρέθηκαν στὴν ἀρχὴ λίγα θραύσματα γλυπτῶν καὶ μερικὰ ὄστρακα. Μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἐργασίας σὲ βάθος ἤρθαν στὸ φῶς πολὺ μεγάλα κομμάτια ἀγγείων ἢ καὶ ἀκέραια ἀγγεῖα, πολὺ παλιότερα χρονολογικὰ ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ κτιρίου. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε ἓναν ἀκέραιον μελαμψοφὴ κἀνθαρον τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

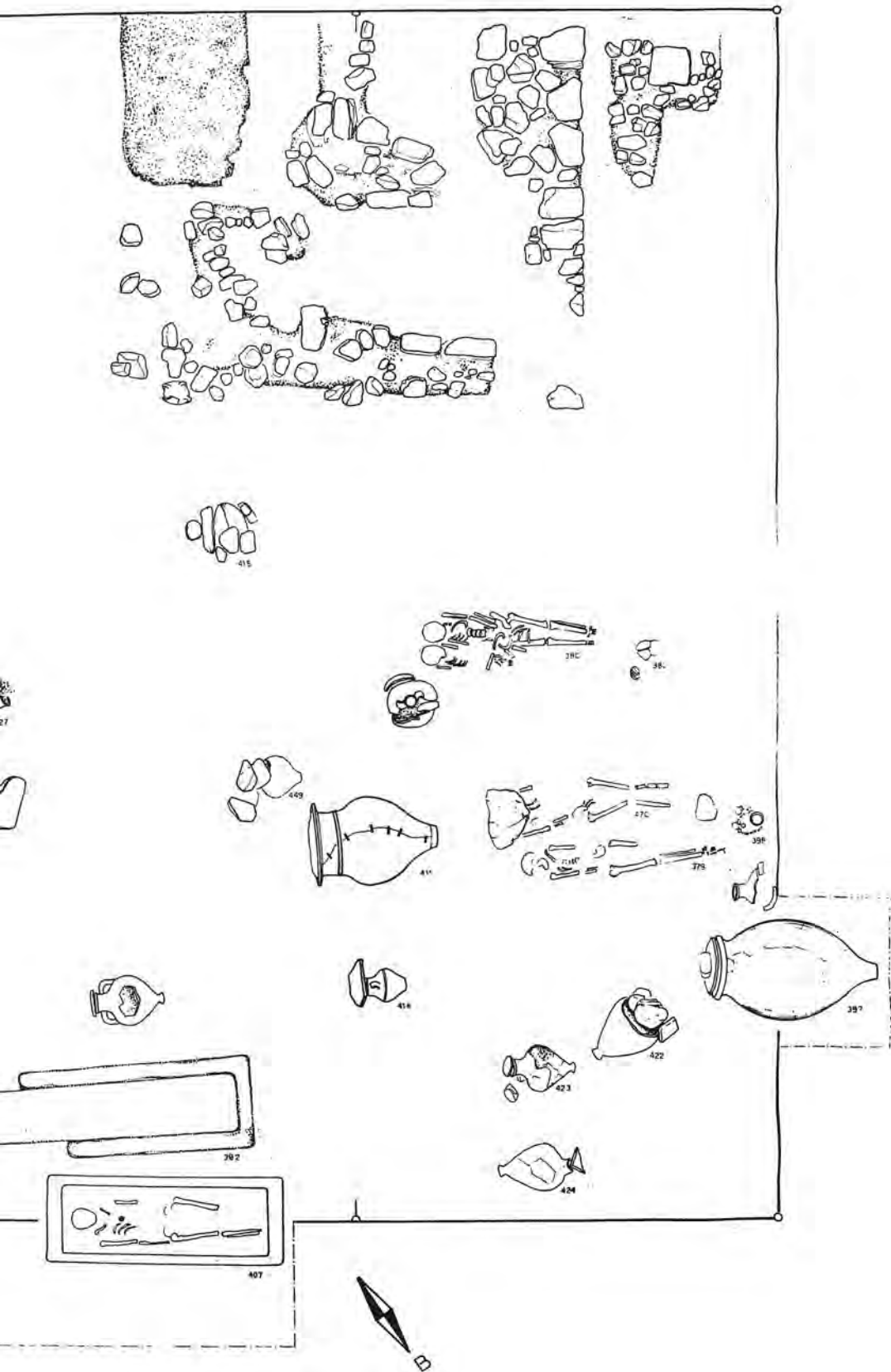
Γ. Ἡ ἐντυπωσιακότερη ἀνακάλυψη τῆς φετινῆς περιόδου ὑπῆρξε ὁ ἐντοπισμὸς καὶ ἡ μερικὴ ἀποκάλυψη τοῦ συγκροτήματος τῶν θερμῶν. Στὴν περιορισμένη ἔκταση ποῦ ἐρευνήθηκε, φάνηκαν μεγάλοι χώροι μὲ κατάκοσμα ψηφιδωτὰ δάπεδα, μὲ λεκάνες ἐπενδυμένες σὲ ὅλες τὶς πλευρές τους μὲ μαρμάρινες πλάκες, μὲ μεγάλους καμαροσκεπαστοὺς ἀγωγούς κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο. Τὰ πολὺχρωμα ψηφιδωτὰ εἶναι κατασκευασμένα μὲ μεγάλῃ ἐπιμέλειᾳ καὶ ἔχουν παραστάσεις γεωμετρικῆς, φυτικῆς καὶ διαφορῶν ζώων.

Δ. Λίγα μέτρα βορειότερα ἀπὸ τοὺς ἱεροὺς οἴκους Α καὶ Β ἄρχισε ἡ ἀποκάλυψη ἐνὸς συστήματος μικρῶν σχετικὰ χώρων. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδόν τους βρέθηκαν ἄφθονα ὄστρακα καὶ πολλὰ νομίσματα τῶν κλασικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν χρόνων. Τὸ κτίσμα ὁμως φαίνεται ὅτι ἀνήκει στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Ἐν καὶ εἶναι πολὺς ἄκομη νὰ μιλήσουμε γιά τὴ χρῆση του, θὰ μπορούσαμε μὲ πολλὴ ἐπιφύλαξη νὰ διατυπώσουμε τὴ σκέψη ὅτι πρόκειται γιά κάποιον ἐργαστήριον. Τὸ σπουδαιότερον ἀπὸ τὰ εὐρήματα ἦταν τὸ κάτω μέρος ἐνὸς μαρμάρινου ἀγάλματος, ποῦ παριστάνει τὴ θεὰ Νέμεση: χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ φτερά ποῦ ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὴν πλάτη, ὁ τροχὸς τῆς τύχης κοντὰ στὸ ἀριστερὸ σκέλος, ὁ ζυγὸς τῆς δικαιοσύνης στὴ βάση καὶ ἡ Ὑβρις, ποῦ παριστάνεται ὡς γυναῖκα πεσμένη στὸ ἔδαφος κάτω ἀπὸ τὸ δεξιὸ πέλμα τῆς Νέμεσης.

Ε. Ἡ σειρά τῶν καταστημάτων-ἐργαστηρίων δυτικὰ ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ὁδὸ διερευνήθηκε φέτος κατὰ μίαν μονάδα. Ὁ καινούριος χώρος ἔχει διαστάσεις 6,60×3,20 μ., σώζεται καλύτερα ἀπὸ τοὺς προηγούμενους καὶ διατηρεῖ ἐν μέρει τοὺς τοίχους σὲ ὕψος πάνω ἀπὸ 2 μ.

ΣΤ. Ἡ ἔρευνα στράφηκε καὶ πρὸς τὸ βόρειον νεκροταφεῖο τοῦ ἀρχαίου Δίου. Οἱ λίγες μέρες ποῦ ἀφιερώθηκαν στὴν ἐργασία αὐτὴ δὲν ὑπῆρξαν ἀγονες. Σκάφτηκε ἓνας μικρὸς κεραμοσκεπὴς τάφος, ποῦ εἶχε λίθινον κυκλικὸ περίβολον, ἓνας δευτέρου κεραμοσκεπῆς, ποῦ περιεῖχε μίαν ραβδωτὴ οἰνοχόην τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἓνας χτιστὸς κιβωτιόσχημος τάφος μὲ μαρμάρινη ἐπένδυση στὸ ἐσωτερικόν του. Αὐτὸς περιεῖχε πλούσια κτερίσματα: μίαν χρυσὴ δανάκη, χρυσὰ σκουλαρῖκια, χρυσὴ πόρπη ἀπὸ περιλαίμιον, γυάλινες καὶ ἐπίχρυσες ψηφίδες καὶ κοκάλινες περόνες. Τέλος, ἀπὸ μίαν τομὴ λίγα μέτρα δυτικότερα ἀπὸ τὸν προηγούμενον τάφον, ποῦ ἡ παράσταση τῆς δανάκης του χρονολογεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., προῆρθαν δύο ἐνεπίγραφα ἐπιτύμβια μνημεῖα: (α) τὸ πάνω μέρος μιᾶς στήλης μὲ ἀετωματικὴ ἐπίστυψη. Τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ: ΝΙ-

Σχέδ. 3. Ίερισσός. Κάτωπις τοῦ νεκροταφείου.

ΚΑΝΔΡΟΣ ΑΝΤΙΓΕΝΟΥΣ. Τά γράμματα θά μπορούσαν νά χρονολογηθοῦν στόν 3ο αἰ. π.Χ. (β) Ἕνας ἀκέρατος ἐπιτύμβιος πρῶτος δουλόμενος μέ ἐπιμέλεια. Φέρει κι αὐτός στό πάνω μέρος τό ὄνομα τοῦ νεκροῦ μέ γράμματα πού ἀνήκουν στό πρῶτο μισό τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.: ΘΕΟΤΙΜΟΣ ΠΑΡΜΕΝΩΝΟΣ.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗΣ

ASSIROS (Fig. 1)

The British School undertook a first season of excavation at the prehistoric settlement mound known as Assiros Toumba, in the Langadas basin, between Thessaloniki and Serres. The excavation is under the direction of Dr. K.A. Wardle, whose aim is to explore strata of the Late Bronze and Early Iron Age. This work enlarges on results obtained by W.A. Heurtley during excavations conducted for the British School forty years ago at neighbouring sites such as *Saratsé* and *Vardaroftsa* (*BSA* 27 (1925-6), 1f., *BSA* 30 (1928-30), 113f.).

The majority of the structures distinguished in 1975 belong to the Early Iron Age and may be dated, by comparison with the finds from *Saratsé*, between 1050 and 900 B.C. More than five building phases were identified in this period and a variety of building techniques were recognised. Most walls were constructed of neatly-coursed mud-bricks interlaced with substantial oak posts which provided the support for the roof. Stone walling was also used, as well as the combination of stone and mud-brick or stone packed with clay.

The best preserved house was found immediately below the surface in a subsidiary area and had been destroyed by fire. This destruction level was also recognised in the main area where a series of «cupboards» or compartments had been built against the inside of one wall. One compartment contained a number of large conical clay loomweights and a dozen handles from different kinds of vessel which may also have been used as weights. Several complete vases of Iron Age type were recovered from this destruction level.

The Iron Age pottery is characterised by angular twisted

handles and wheelmade grey ware. Incised decoration and Protogeometric pottery, local or imported, were both very rare. A few parallels can be seen, however, in the pottery from the Early Iron Age cemetery of *Kentria* on Thasos (information kindly given by Mrs. Chrysanthaki: see *ADelt* 25 (1970): *Chronika*, p. 401). A number of stone moulds for different objects, including a unique decorative plaque, were found in Iron Age levels.

The earliest building reached was of similar mud-brick construction and had also been destroyed in an intense conflagration. This destruction is probably to be dated to the end of the Bronze Age on the basis of the association of pottery of Late Bronze and Early Iron Age type. Among other whole vases found in the main area was a typical Late Bronze Age brown-burnished bowl with large splaying handles and protrusions from the rim. In an adjacent area a Late Mycenaean cup and a jar of Early Iron Age type were found on the same floor. This association promises to be of great importance for the chronology of the transition from Bronze to Iron Age in Central Macedonia.

Fragments of Mycenaean pottery were frequent in all levels and can be divided into three categories on the basis of quality and fabric. A few fine pieces could be imports from the Argolid or Southern Aegean while the majority of the sherds are well-made but unambitious and suggest a nearby source, perhaps in Chalcidice where Mycenaean influence was strongest. Finally there is coarse, heavy ware decorated with broad bands of paint: this type has been found in large quantities on the surface at nearby *Chrysavgi* and an origin in the Langadas basin seems probable.

Decorated pottery other than Mycenaean found so far in Late Bronze Age levels is limited to the hand-made pottery with comb-incision and white or pink paste crusting familiar from excavations at *Kilindir* and *Chauchitsa* and widespread in Bulgaria and western Roumania. Finds of particular interest include a small curved bronze knife with cast ribbing typical of the Lower Danube Final Bronze Age. Two small iron beads were found close by and the context of beads and knife is almost certainly Late Bronze Age.

BRITISH SCHOOL AT ATHENS

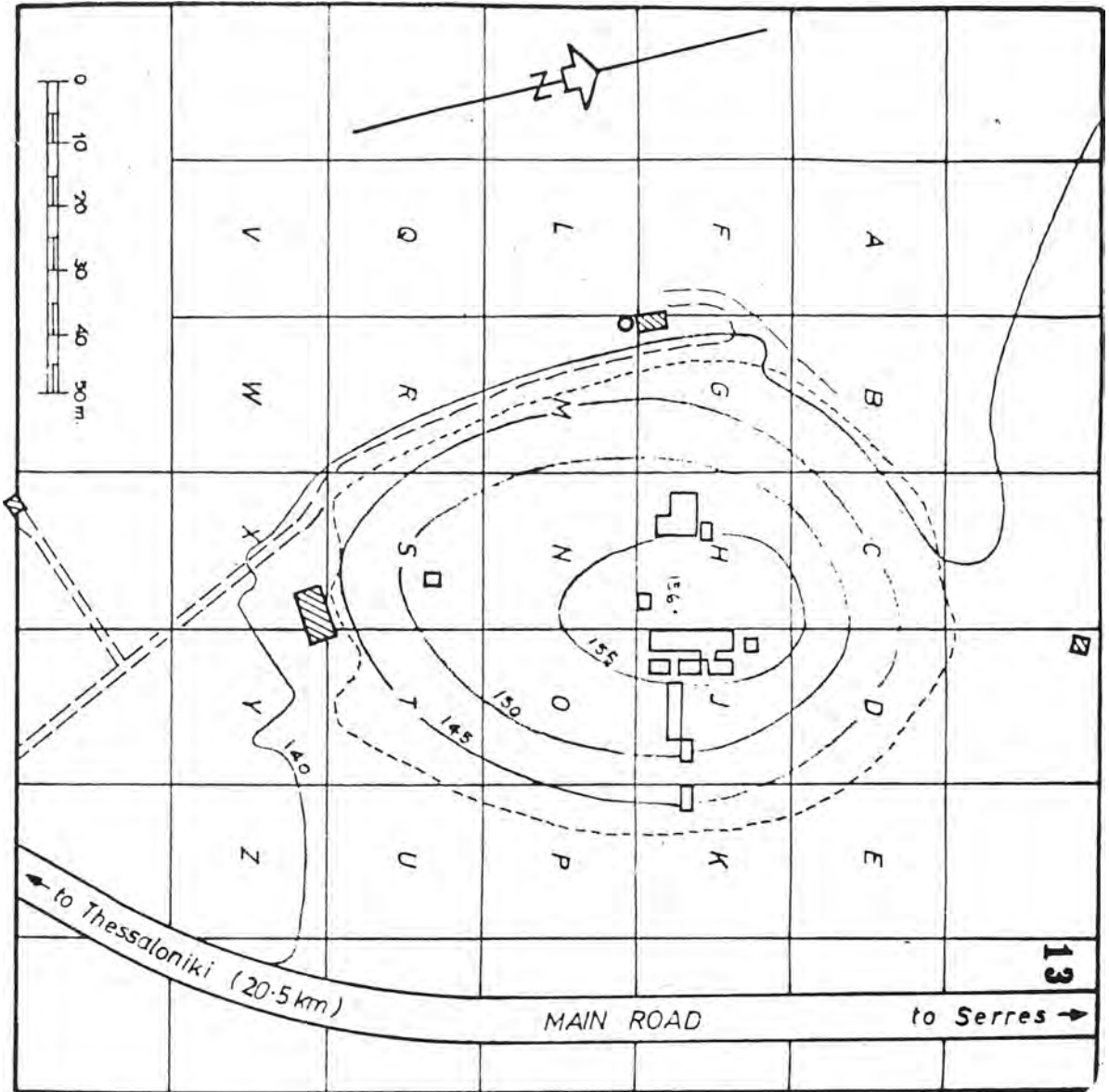

Fig. 1. Plan of the Assiros Toumba.

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Κατά τό 1975 ἀποχώρησαν ἀπό τήν Ἐφορεία Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Ἐδέσσης οἱ Ἐπιμελητές Εὐάγγ. Κακαβογιάννης, Ἰ. Τουράτσογλου καί Φ. Γούναρης. Ὁ πρῶτος μετατέθηκε στήν Κεντρική Ἑπιθεώρηση τοῦ ΥΠΠΕ καί ὁ δεύτερος στό Νομισματικό Μουσείο Ἀθηνῶν. Ὁ Φ. Γούναρης ὑπέβαλε παραίτηση. Ἀποχώρησαν ἐπίσης οἱ ἐπιστημονικοί βοηθοί Στ. Δρούγου, ἡ ὁποία διορίστηκε Ἐπιμελήτρια στή Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καί ἡ Ὁ. Κακαβογιάννη, ἡ ὁποία μετατέθηκε σέ Ἐφορεία τῆς Ἀττικῆς. Ὡς ἐπιστημονικοί βοηθοί ἀπασχολήθηκαν στήν Ἐφορεία οἱ Ἄ. Καββαδία καί Γ. Καραμήτρου.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Φλώρινα

Ἐγινε συμπληρωματική ἔκθεση τοῦ Μουσείου Φλωρίνης σέ συνεργασία μέ τήν πρῶην Ἐφορεία τῆς περιοχῆς Αἰκ. Ρωμοπούλου. Στό ἰσόγειο τοποθετήθηκαν δύο προθήκες. Στή μία ἐκτίθενται ἀντικείμενα ἑλληνιστικῶν χρόνων ἀπό περιοχές τοῦ νομοῦ Φλωρίνης καί στήν ἄλλη ἀνασκαφικά εὐρήματα ἀπό τό λόφο Ἁγίου Παντελεήμονα Φλωρίνης¹. Στόν ἐπάνω ὄροφο, ὁ ὁποῖος ἦταν τελειῶς κενός, τοποθετήθηκαν ἕξι προθήκες. Στήν πρώτη καί δεύτερη ἐκτίθενται εὐρήματα τῆς μέσης καί νεότερης νεολιθικῆς ἐποχῆς ἀπό τά Σέρβια. Στήν τρίτη εὐρήματα ἐποχῆς χαλκοῦ καί πρῶτης ἐποχῆς σιδήρου ἀπό τόν Ἁγιο Παντελεήμονα (Πάτελι), Ἀρμενοχώρι καί Ἀετό. Στήν τέταρτη εὐρήματα τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἀπό περιοχές τοῦ νομοῦ Φλωρίνης. Στήν πέμπτη ἀνασκαφικά εὐρήματα ἑλληνιστικῶν χρόνων ἀπό τό λόφο Ἁγίου Παντελεήμονα Φλωρίνης καί στήν ἕκτη εὐρήματα ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Ἐπίσης ὑπάρχει μιά μικρή προθήκη μέ νομίσματα διάφορων ἐποχῶν.

Κοζάνη

Ἡ ἀρχαιολογική συλλογή Κοζάνης στεγαζόταν στούς διαδρόμους τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης. Γι' αὐτό ἡ Ἐφορεία μερίμνησε γιά τήν ἐνοικίαση ἰσόγειου καταστήματος στήν ὁδὸ Τακιατζήδων 35, ὅπου μεταφέρθηκαν ὅλα τὰ ἀντικείμενα τῆς συλλογῆς ἐκτός ἀπό μιά μεγάλη σαρκοφάγο καί μεγάλου μεγέθους ἀρχιτεκτονικά μέλη βυζαντινῶν χρόνων. Τά μαρμάρια κομμάτια τοποθετήθηκαν κατάλληλα, ὥστε νά ἀναδεικνύονται στόν περιορισμένο αὐτό χώρο, ἐνῶ τὰ μικροαντικείμενα τῆς συλλογῆς διευθετήθηκαν σέ μετάλλινες προθήκες.

1. ΑΕ 1932, σ. 51 κ.ε.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Ἐδέσσα

Λόγγος, θέση Καντήλια (ἀγρός Κ. Μπιζάτη)

Ἀνασκάφτηκαν δύο λαξευτοὶ θαλαμοειδεῖς καί δύο λακκοειδεῖς τάφοι, ἑλληνιστικῶν χρόνων². Οἱ θαλαμοειδεῖς τάφοι ἔχουν ὄρομο μέ κλίμακα τεσσάρων ὡς ἕξι βαθμίδων μπροστά στήν εἴσοδο, φράγμα εἰσόδου μέ τρεῖς πωρόλιθους καί μικρές ἀργές πέτρες καί τετράπλευρο θάλαμο μέ ἐπίπεδη ὄροφή. Ὁ ἕνας ἀπό τούς τάφους (Π 1 ν. 169 β) εἶχε λαξευτά θρανία στό ἀνατολικό καί δυτικό τοίχωμά του, δύο μικροῦς ἑλλειψοειδεῖς λάκκους στή βορειοανατολική καί βορειοδυτική γωνία καί κόγχες στή νοτιοανατολική καί νοτιοδυτική γωνία του. Τό δάπεδο μεταξύ τῶν θρανίων ἦταν στρωμένο μέ ἀργές πλάκες.

Οἱ νεκροὶ εἶχαν κατεύθυνση ἀπό Ἀ πρὸς Α. Οἱ ταφές βρέθηκαν ταραγμένες μετά τήν τοποθέτηση τῶν τελευταίων νεκρῶν. Στούς τάφους βρέθηκαν δύο χρυσά σκουλαρίκια ἀπό στριμμένο σύρμα πού καταλήγει σέ κεφάλι λιονταριοῦ (Π 1 ν. 169 α), μέ διακόσμηση filigranée, ἀσημένιο τετράδραχμο Λυσισμάχου, πυξίδες μέ λαβές, ἕνας μεταλλικός σκύφος, μιά πρόχους, πέντε κυάθια, μιά κοκάλινη καί μιά χάλκινη πόρπη, περιάπτο ὑπὸ ὑαλόμαζα, μιά σιδερένια στλεγγίδα, μιά σιδερένια θήκη μαχαιριοῦ καί ὀκτώ χάλκινα νομίσματα. Οἱ τάφοι ἀνήκουν σέ ἐκτεταμένο νεκροταφεῖο τῶν πρῶμων ἑλληνιστικῶν χρόνων.

Τεῖχη ἀκρόπολης

Στήν ὁδὸ Μ. Ἀλεξάνδρου ἐπαναλήφθηκε ἡ ἔρευνα πού ἄρχισε τό 1974 γιά τόν ἐντοπισμό τῆς ἀρχαίας πόλης καί τῶν τειχῶν τῆς ἀκρόπολης.

Ἀνοίχτηκαν 29 δοκιμαστικές τομές, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ περισσότερες δέν ἔδωσαν κανένα θετικό στοιχεῖο. Μόνο σέ δύο τομές, στή διασταύρωση τῶν ὁδῶν Μ. Ἀλεξάνδρου καί Ἀρχ. Μελετίου, ἐπισημάνθηκε ἀγωγὸς μέ κατεύθυνση ἀπὸ Δ. πρὸς Α., καλυμμένος μέ πωρολιθικές πλάκες, ἀλλά μέσα σέ ἐπίχωση μέ βυζαντινά καί τούρκικα ὄστρακα.

Ἄλλη δοκιμαστική τομή στήν ὁδὸ Ἀρχ. Μελετίου ἔφερε στό φῶς πωρόλιθο, διαστ. 0,45×0,90×0,30 μ., καί δύο σειρές μικρῶν ἀργῶν πωρόλιθων, πού πιθανόν ἀνήκουν σέ τμήμα τειχῶν τῆς ἀκρόπολης.

Ἐπίσης, σέ δοκιμαστική τομή στό προαύλιο τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς βρέθηκε πωρόπλινθος παραλληλεπίπεδη, πιθανόν in situ, ἀλλά ἡ γύρω ἀπὸ αὐτήν ἔρευνα δέν ἔφερε στό φῶς κανένα στοιχεῖο.

Κούφια Πέτρα (ἀγρός ἀδελφῶν Τσέκου)

Στόν ἀγρό ὅπου τό 1968 εἶχαν βρεθεῖ πέντε τάφοι βυζαντινῶν χρόνων, κατά τήν ἰσοπέδωση χώρου γιά τήν κατασκευὴ ἐργοστασίου στή νοτιοδυτική γωνία τοῦ κτήματος, ἐρευνήθηκε κυκλικὸ φρέαρ, πού ἀχρηστεύτηκε καί χρη-

2. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 343, Σχέδ. 11-12.

σιμοποιήθηκε ως αποθέτης στά ρωμαϊκά χρόνια. Τό φρέαρ, τὸ ὁποῖο στενεύει πρὸς τὰ κάτω, ἔχει βάθος 4,12 καὶ ἐπάνω διάμετρο 1,20 μ. Φέρει στά τοιχώματά του δεκαπέντε ἀβαθὴ πεταλόσχημα λαξεύματα, σὲ ἀπόσταση 0,50 μ. μεταξύ τους, γιὰ τὴν κατὰβαση στὴν πρώτη φάση τῆς χρησιμοποίησής του, καὶ ὀπὲς κυκλικές καὶ παραλληλόγραμμες γιὰ τοποθέτηση ξύλινων δοκαριῶν.

Στὴν ἐπίχωση τοῦ φρέατος-αποθέτη βρέθηκαν πλῆθος ὀστράκων ἄβαφων καὶ terra sigillata, πῆλινες ἀγνόθες, κομμάτια κεραμιδιῶν καὶ γυάλινων ἀγγείων.

Ἄοδὸς Κιουταχείας (Ο.Τ. 251α, 251β)

Κατὰ τὴ διάνοιξη χαντακιοῦ γιὰ τὴν τοποθέτηση σωλήνων ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ, ἤρθαν στὸ φῶς δώδεκα τάφοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐρευνηθήκαν πέντε λακκοειδεῖς καὶ τρεῖς κεραμοσκεπεῖς.

Οἱ λακκοειδεῖς ἔχουν ὀρθογώνιο σχῆμα, πατούρα πλ. 0,30-0,35 μ. στὸ περιχειλίωμα καὶ καλύπτονται μὲ σχιστολιθικὴς πλάκες καὶ κομμάτια κεραμιδιῶν στοὺς ἄρμούς τῶν πλακῶν. Τὰ τοιχώματα, ἐκτὸς τοῦ ἀνατολικοῦ, εἶναι συνήθως ἐπιχρισμένα μὲ λεπτὸ κονίαμα. Στὸς τάφους βρέθηκαν περισσότερες ἀπὸ μία ταφές, μὲ προσανατολισμὸ ἀπὸ Α. πρὸς Δ., ἀκτέριστες.

Κεραμοσκεπεῖς. Κεραμίδες λακωνικοῦ τύπου κάλυπταν ὀρθογώνιους λάκκους, διαστ. 1,50×0,40 μ. Στὸν ἕναν ἀπὸ τοὺς κεραμοσκεπεῖς τάφους βρέθηκαν μιά χάλκινη τριχολαβίδα καὶ ἕνα χάλκινο ψέλιο.

Οἱ τάφοι χρονολογοῦνται στά πρῶτα χριστιανικά χρόνια καὶ ἀνήκουν σὲ ἐκτεταμένο νεκροταφεῖο.

Θέση Ἁγιος Λουκάς³ (ἀγρός Α. Παυλίδη)

Κατὰ τὴ διάρκεια ἀποχωμάτωσης γιὰ ἰσοπέδωση στὸ βόρειο ὄριο τοῦ ἀγροῦ ἐρευνηθήκε ὕστερορωμαϊκὸς τάφος ὀρθογώνιου σχήματος καὶ διαστάσεων 1,90×1,15 μ., μὲ προσανατολισμὸ ἀπὸ Α. πρὸς Δ. Εἶχε πατούρα καὶ καλυπτόταν μὲ σχιστολιθικὴς πλάκες. Ὑπῆρχαν δύο ταφές ἀκτέριστες. Στὸν ἀγρὸ ὑπάρχουν σκορπισμένες σχιστολιθικὴς πλάκες ποὺ δηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων τάφων.

Ἄοδὸς Θεσσαλονίκης καὶ Κοραῆ (Ο.Τ. 136)

Ἐγιναν δοκιμαστικὴς τομές στὸ οἰκόπεδο Τρύφωνα Κίτσου γιὰ νὰ μελετηθεῖ στρωματογραφικὰ ἡ ἐπίχωση τῆς τάφου ποὺ ὑπάρχει μπροστὰ ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς ἀκρόπολης.

Ἄοδὸς Χρυσοστόμου Σμύρνης καὶ Ἰκονίου

Ἐπισημάνθηκαν λακκοειδεῖς παλαιοχριστιανικοῦ τύπου, καλυμμένοι μὲ σχιστολιθικὴς πλάκες, ποὺ δὲν ἀνασκάφθηκαν ὅμως λόγῳ τῶν ἐπικινδύνων ἀνασκαφικῶν συνθηκῶν.

Σ κ ὕ δ ρ α

Παλιοκλησιά

Ἐγινε δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ στὸν προϊστορικό τύμβο⁴. Στὴ νοτιοδυτικὴ παρεὰ τοῦ καὶ σὲ βάθος 0,70-0,80 μ. βρέθηκαν ἀνθρώπινοι σκελετοὶ σὲ ὁμαδικὸ τάφο βυζαντινῶν χρόνων, ὅπως δείχνουν ὄστρακα ἐφυλασμένων πινακίων. Ἡ ἐπίχωση τοῦ τάφου βρέθηκε διαταραγμένη μὲ ὄστρακα ἐποχῆς χαλκοῦ, γεωμετρικά, κομμάτια πιθαριῶν καὶ κεραμιδιῶν.

Πέλλαι

Οἱ ἀνασκαφικὴς ἐργασίες στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς Πέλλας συνεχίστηκαν στοὺς ἐξῆς τομεῖς:

Τομεῖς I, 5

Ἡ ἔρευνα εἶχε σκοπὸ τὴν ἀποκάλυψη τῶν νότιων ὀρίων τοῦ βόρειου σπιτιοῦ, ποὺ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀνασκάφτηκε τὴν περίοδο 1961-62, καθὼς καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ, βόρειου καὶ δυτικοῦ στυλοβάτη τοῦ περιστυλίου τοῦ. Οἱ ἀνασκαφικὴς ἐργασίες, οἱ ὁποῖες ἐπεκτάθηκαν μέχρι τὸ δημόσιο δρόμο Θεσσαλονίκης-Γιαννιτσῶν καὶ ἔφτασαν μέχρι τὸ στρώμα καταστροφῆς, δὲν ἔδωσαν κανένα ἐνδεικτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ νότιου τοῖχου τοῦ σπιτιοῦ, ἀπὸ δὲ τὸ στυλοβάτη ἀποκαλύφθηκαν μόνον ἡ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ θεμελίου τοῦ, κατασκευασμένου ἀπὸ ὀγκῶδεις ἀσβεστολιθικοὺς δόμους καὶ τμήματα τοῦ ἀνατολικοῦ στυλοβάτη, μήκ. 7 καὶ 5 μ. Στὴν ἀνασκαφὴ αὐτῆ βρέθηκαν λίγα πῆλινα εἰδῶλια, δύο λαβές ἀμφορέων μὲ σφραγίδες, χάλκινες ἐφηλίδες, σκορπισμένα κομμάτια ἄσπρων καὶ κῶκκινων κονιαμάτων, ψηφίδες καὶ τμήματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν.

Στὸ ἴδιο στίτι, μετὰ τὴν ἀποκόλληση τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου μὲ τὴν ἀρπαγὴ τῆς Ἐλένης γιὰ ἐργαστηριακὴ ἐπεξεργασία, ἐγινε στρωματογραφικὴ ἔρευνα μὲ σκοπὸ τὴν ἀνεύρεση στοιχείων ἐνδεικτικῶν γιὰ τὴν τεχνικὴ κατασκευῆς καὶ τὴν ἀκριβέστερη χρονολόγησή του. Ἡ ἔρευνα ἀπέδειξε ὅτι ἡ χαμάτινη ὑποθεμελίωση τοῦ δαπέδου ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα στρώματα μὲ διαφορετικὰ συστατικά.

Τὸ ψηλότερο, στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὁποῖο πακτώθηκαν οἱ κροκάλες τῆς ὑποδομῆς, πᾶχ. 0,04-0,08 μ., περιεῖχε ποταμίσιμα ἄμμο, χαλίκια καὶ ἴχνη ἀπὸ ἀββεστόλιθο καθὼς καὶ κομμάτια ἐγχρωμῶν κονιαμάτων.

Τὸ ἐπόμενο στρώμα, πᾶχ. 0,12-0,17 μ., περιεῖχε σκληρὸ, ἀνοιχτὸ καστανὸ χῶμα, μὲ ἀσβεστολιθικὴ λατύπη, θαλασσινὰ ὄστρακα, κομμάτια κεραμιδιῶν στέγης λακωνικοῦ τύπου, ὄστὰ ζῶων καὶ χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β', πολλὰ ἄβαφα καὶ λίγα μελαμβαφῆ ὄστρακα.

Τὸ τρίτο στρώμα, πᾶχ. 0,20-0,40 μ., χρώματος σκούρου καστανοῦ, περιεῖχε λατύπη σκληροῦ ἀββεστόλιθου, λίγα

3. ΑΔ 22 (1967): Μελέται, σ. 149-155.

4. Μακεδονικά 1966-67, σ. 308, ἀριθ. 104. D.H. French, Preh. Zeitschrift 42 (1964), σ. 30.

ποταμίσια χαλίκια, λεπίδα πυριτόλιθου, κομμάτια κεραμιδιών στέγης με κόκκινο χρώμα, χάλκινη τοξωτή πόρπη και όστρακα άβφαφα.

Τό τελευταίο στρώμα, πάχ. 0,50-0,60 μ., χρώματος καστανού ως κιτρινόφαιου, περιείχε λίγα όστρακα άβφαφον άγγείων, λεπίδα όψιανού, θαλασσινά όστρακα, κομμάτια άσβεστόλιθου και ποταμίσια χαλίκια.

Ή ίδια έρευνα έγινε και στό άποσπασματικά σωζόμενο μωσαϊκό δάπεδο με τήν άνθρακωτή διακόσμηση στή βορειοανατολική πλευρά του.

Δοκιμαστικές τομές στά νότια του άρχαιολογικού χώρου

Ή Έταιρεία Όδών και Όδοστρωμάτων άρχισε στά νότια του άρχαιολογικού χώρου τήν έκσκαφή δοκιμαστικών τομών, με σκοπό τή διερεύνηση του έδάφους γιά τήν τοποθέτηση σωλήνων ύδρευσης. Ή διάνοιξη τών τομών έγινε με τήν έπίβλεψη τής Έφορείας Κλασικών Άρχαιοτήτων Έδέσης.

Με βάση τό μήκος τών γνωστών οικοδομικών τετραγώνων 1, 3, 5 υπολογίστηκε ή θέση άρχαίου δρόμου, ό όποιος θά ήταν έλεύθερος κτισμάτων γιά τή διέλευση του άγωγού. Χαράχτηκαν έννέα τομές, οί όποιες έφεραν στό φώς άρχαιολογικά στρώματα με πλήθος όστράκων έλληνιστικής έποχής και τμήματα τοίχων σπιτιών με καλά σωζόμενα κατώφλια.

Μετά από αυτά έγκαταλείφθηκε ή ιδέα τής διέλευσης του άγωγού από τήν περιοχή αυτή και ή έρευνα διακόπηκε λόγω τής χειμερινής περιόδου.

Όδός Π. Μελά (οικόπεδο Δ. Κακαμανούδη)

Άνασκαφική έρευνα έγινε στό οικόπεδο αυτό στην Π. Πέλλα, μετά τήν έκσκαφή θεμελίων γιά τήν άνέγερση οικόδομης. Πέτρινο κατώφλι από δεύτερη χρήση, διαστ. 1,67×0,75×0,30 μ., πού βρέθηκε τόν περασμένο χρόνο κατά τή διαμόρφωση τής κοινοτικής όδου στην άλλη πλευρά του δρόμου, κοντά στό οικόπεδο Κακαμανούδη, ύπήρξε σημαντικό στοιχείο γιά τήν πορεία τής έρευνας.

Άποκαλύφθηκε τμήμα όδου τής άρχαίας Πέλλας, με πορεία από Β. προς Ν., πλ. 6 μ., δηλαδή τό κανονικό πλάτος τών δρόμων με τήν ίδια κατεύθυνση, πού έχουν άνασκαφτεί στον κεντρικό άνασκαφικό τομέα. Στή διαπίστωση αυτή όδηγηθήκαμε από τό γεγονός ότι τό τμήμα αυτό βρέθηκε κενό από οικοδομικά λείψανα και διασχίζεται από Β. προς Ν. από πήλινο άγωγό ύδρευσης (Π ί ν. 169 γ).

Έκατέρωθεν του δρόμου άποκαλύφθηκαν τμήματα σπιτιών. Στά δυτικά του, σώθηκε θεμέλιο έξωτερικού τοίχου σπιτιού (Π ί ν. 169 δ), μήκ. 10,50 μ. πού είχε πλάτος 0,90 μ. και ήταν κατασκευασμένος με άνομοιόμορφες σε μέγεθος και σχήμα πέτρες, ή πάνω επιφάνεια τών όποιών είναι χονδροειδώς κατεργασμένη. Τρεις μικρότεροι κάθετοι τοίχοι δηλώνουν δωμάτια, πλάτους τό μέν νότιο 3,10 μ., τό δέ βόρειο 5 μ. Στό διαχωριστικό τών δύο δωματίων θεμέλιο έδράζεται κατώφλι, διαστ. 1,60×0,68×0,30 μ., πάνω από τό όποιο διέρχεται τό ρείθρο του δρόμου. Στά άνατο-

λικά του άρχαίου δρόμου και σε έλαφρώς ύψηλότερο επίπεδο, ήρθε στό φώς θεμέλιο έξωτερικού τοίχου σπιτιού με άμελέστερη από τόν άπέναντί του τοίχο κατασκευή, πού διασώθηκε σε όλο τό μήκος του οικόπεδου. Στήν προς τό δρόμο παρειά του τοίχου έφάπτεται στρώμα από μικρές άργές πέτρες, κεραμίδια και λάσπη, του όποιου σώζεται τμήμα, πλ. 0,50 μ. Μέσα στό χώρο του σπιτιού ύπάρχει κάθετος στόν έξωτερικό τοίχο πέτρινος λαξευτός άποχετευτικός άγωγός, ή έκροή του όποιου έξέρχεται από τό θεμέλιο κατά 0,10-0,15 μ.

Τά εύρήματα τής άνασκαφής ήταν έλάχιστα. Λίγα άβφαφα όστρακα άδιάγνωστης έποχής, ένα με διακόσμηση «δυτικής κλιτύος», όστρακα μελαμβαφούς κανθάρου και πώμα μελαμβαφούς πυξίδας.

Με βάση τά λίγα στοιχεία πού ύπάρχουν, τό σπίτι χρονολογείται στον 3ο αί. π.Χ.

Τά οικοδομικά λείψανα του άρχαίου σπιτιού διατηρήθηκαν στό ύπόγειο τής νέας οικοδομής.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

Π έ λ λ α

Τομέας Ι, 5. Άρχισαν οί προκαταρκτικές έργασίες άναστήλωσης τών τοίχων τών δωματίων γιά νά συγκρατηθούν τά ψηφιδωτά δάπεδα.

Τό ψηφιδωτό δάπεδο του κυνηγιού του έλαφιού, διαστ. 6,20×6,20 μ., μετά τή σχεδίαση και φωτογράφησή του άποκολλήθηκε σε τριάντα ένα κομμάτια. Πρώτα έπικολλήθηκε με ψαρόκόλλα λεπτό ύφασμα (τουλουπάνι) σε σκληρό ύφασμα (κάμποτο) και στην κεντρική παράσταση έπιπλέον λινάτσα. Άκολούθησε ή χάραξη όριζόντιων και κάθετων γραμμών από σταθερά σημεία και άλλων βοηθητικών μεταξύ τους γιά τή σωστή έπανατοποθέτηση. Άφαιρέθηκαν οί άρμοί και κολλήθηκαν σε χαρτί. Οί ψηφίδες με ύπόστρωμα, πάχ. 0,05 μ., άποκολλήθηκαν με ειδικές σπάτουλες. Ή κεντρική παράσταση άποκολλήθηκε δλόκληρη. Έγινε προσεχτικός καθαρισμός του ύποστρώματος, έως ότου άφαιρέθηκε τό κονίαμα μεταξύ τών άρμών. Μετά τήν έκσκαφή του χώρου και τό γέμισμά του με χώμα, στρώθηκε πέτρα, πάχ. 0,20 μ., σιδερένιο πλέγμα, στρώμα γκρό-μπετόν, πάχ. 0,10 μ., χοντρό και λεπτό κορασάνι. Έπάνω στό τελευταίο στρώμα τοποθετήθηκαν τά κομμάτια του ψηφιδωτού. Κατασκευάστηκε και προσωρινό στέγαστρο.

Τό ψηφιδωτό δάπεδο τής άρπαγής τής Έλένης πού είχε άποκολληθεί τό 1962, είχε τεμαχιστεί σε 45 τεμάχια και είχε έπανατοποθετηθεί σε τσιμεντένια ύποδομή, πάχ. 0,04 μ., ένισχυμένη με σιδερένιο πλέγμα. Τά τεμάχια αυτά δλη αυτή τήν περίοδο βρίσκονταν στίς άποθήκες του άρχαιολογικού χώρου.

Ή έργαστηριακή έπεξεργασία κατά τή φάση αυτή άρχισε με τή συναρμολόγηση τών τεμαχίων και τή φωτογράφησή τους. Μετρήθηκαν οί διαστάσεις του ψηφιδωτού (12×6 μ.) και έπισκευάστηκαν οί φθορές με στοκάρισμα. Άφαιρέθηκε τό τσιμεντένιο ύπόστρωμα από τήν επιφά-

νειά τους για τήν ασφαλή επικόλληση τών πανιών, πού θά προστάτευαν τίς ψηφίδες κατά τόν καθαρισμό, καί ἔγινε μέ μεγάλη δυσκολία καθαρισμός τοῦ τσιμεντένιου υποστρώματος, τό ὁποῖο εἶχε εἰσχωρήσει στούς ἄρμους τών ψηφιδῶν.

Μετά τήν ἐκσκαφή τοῦ χώρου καί τήν ἐπίστρωση τῆς ὑποδομῆς, ἐπανατοποθετήθηκαν τά κομμάτια τοῦ ψηφιδωτοῦ καί συμπληρώθηκαν ἐπί τόπου οἱ φθορές μέ νέες ψηφίδες, ἰδίως στά σημεῖα πού εἶχε κοπεῖ τό ψηφιδωτό κατά τήν ἀποκόλλησή του καί σύμφωνα μέ φωτογραφίες καί σχέδια πρὶν ἀπό τήν ἀποκόλληση. Ἐπίσης κατασκευάστηκε προσωρινό ξύλινο στέγαστρο γιά νά προστατευτεῖ τό ψηφιδωτό ἀπό τόν ἥλιο.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΧΩΡΩΝ

Πέλλα

Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου Πέλλας ἦταν μιά ἀπό τίς πιο σημαντικές ἐργασίες τῆς Ἐφορείας. Κατά τό 1975 ἔγιναν οἱ ἐξῆς ἐργασίες:

Ἀποπερατώθηκε ὁ περίβολος τοῦ Μουσείου. Μέσα στό χώρο τοῦ περιβόλου δημιουργήθηκε κηπάριο. Οἱ διάδρομοι στρώθηκαν μέ τσιμέντο πού διακοσμήθηκε μέ ἐγχάρακτα γεωμετρικά σχέδια.

Μέσα στόν ἀρχαιολογικό χώρο ἀπομακρύνθηκαν ὄλα τά ἀρχιτεκτονικά μέλη, πού ἦταν διάσπαρτα στούς δρόμους μεταξύ τών τετραγώνων, ἀφοῦ συγκεντρώθηκαν τά ἀπαραίτητα στοιχεῖα καί ἔτσι ἄνοιξαν οἱ δρόμοι γιά τόν ἄνετο περίπατο τών ἐπισκεπτῶν. Τά οἰκοδομικά τετράγωνα, ὅπου δέν εἶχε γίνει ἀναστήλωση καί κινδύνευαν νά φθαροῦν οἱ τοῖχοι ἀπό τοὺς διερχόμενους ἐπισκέπτες, ἀπομονώθηκαν μέ φράχτες ἀπό χαμηλοῦς σιδερένιους πασσάλους καί σκοινί. Κατασκευάστηκε ἐπίσης στή συμβολή δύο ὁδῶν μικρό χαμηλό ἔξαρχμα ἐν εἶδει *belvedere*, ἀπό ὅπου οἱ ἐπισκέπτες ἔχουν θέα ὀλόκληρου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καί τῆς περιοχῆς.

Ἀκόμα ἀπομακρύνθηκαν τά χῶματα τών παλιῶν ἀνασκαφῶν.

Βεροία

Δημιουργήθηκε κηπάριο στό χώρο μπροστά ἀπό τό κτίριο τοῦ Μουσείου Βεροίας. Ὁ χώρος πρόσβασης καί τό μονοπάτι μέσα στόν κήπο στρώθηκαν μέ πέτρα Ἐλευθερουπόλεως. Κατασκευάστηκε μικρή ἀποθήκη στό πίσω μέρος τοῦ οικοπέδου τοῦ Μουσείου.

Ἐγίνε προσωρινή ἀντιστήριξη τοῦ ἀνατολικοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου τοῦ Μουσείου, πού ἦταν ἀπαραίτητη γιά τή σταθεροποίηση καί συγκράτηση τοῦ ψηλοῦ καί ἀπότομου πρανοῦς τοῦ ἐδάφους, δεδομένου ὅτι τό κτίριο βρίσκεται σέ ἀπόσταση μόλις 3 μ. ἀπό τό χεῖλος τοῦ πρανοῦς.

Λευκάδια

Νέος μακεδονικός τάφος

Ἐγίνε ἀντιστήριξη τών πρανῶν τοῦ νέου μακεδονικοῦ

τάφου. τά ὁποῖα ἄρχισαν νά ἐπενδύονται ἀπό τόν ἀρχιτεχνίτη τῆς Ἐφορείας Σπ. Καρδάμη μέ μεγάλες ντόπιες ἱζηματογενεῖς πώρινες πλίνθους. Ἐπίσης ἄρχισαν ἐργασίες διαμόρφωσης τῆς ὑποθεμελίωσης τῆς κλίμακας μέ βάση σχέδια πού ἐκπονήθηκαν κατά τό παρελθόν ἀπό τό ΥΠ-ΠΕ. Ἀκόμη διαμορφώθηκε ὁ γύρω ἀπό τόν τάφο χώρος.

Μεγάλος μακεδονικός τάφος

Ἐγίνε ἡ ἠλεκτροδότηση τοῦ τάφου καί γεώτρηση γιά ἀνεύρεση νεροῦ, ἀπαραίτητου γιά τή διαμόρφωση τοῦ γύρω χώρου. Κατασκευάστηκε καί τοποθετήθηκε προστατευτικό κιγκλιδωμά στήν εἴσοδο τοῦ τάφου.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΗΣ

Πέλλα

1. Στόν ἀγρό τοῦ Ι. Μητσικούδη, στή θέση Γελαδόστρατα βρέθηκε λίθινη θήκη κάλπιδος, διαστ. 0,49×0,47×0,44 μ. (1975/3). 2. Τμήμα μαρμάρινου ἀνθεματοῦ ἀκροκεράμου (1975/4).

Καρυάτισσα

Ἀπό κατεδαφισθεῖσα ἐκκλησία στήν περιοχή τοῦ χωριοῦ περισυλλέχθηκαν ἀπό τόν Ἐπιμελητή Ἀρχαιοτήτων Φ. Γούναρη καί μεταφέρθηκαν στό Μουσείο Ἐδέσσης τά ἐξῆς:

1. Τό πάνω τμήμα ἐπιτύμβιας ἐνεπίγραφης μαρμάρινης ἀετωματικῆς στήλης (Πί ν. 170 α). Γιά τήν ἐπιτύμβια στήλη βλ. *Delacoulonche, Mémoires...*, σ. 217, ἀριθ. 247. 2. Μαρμάρينو κονόκρανο ἀπό χριστιανικό κτίσμα διακοσμημένο μέ ἀνάγλυφες παραστάσεις πτηνῶν (Πί ν. 170 β). Μεταξύ αὐτῶν φυτικό κόσμημα (ἀριθ. 246). 3. Σταυρός μαρμάρινος βυζαντινός, διακοσμημένος μέ ρόδακες (Πί ν. 170 δ) (ἀριθ. 245). 4. Τμήμα μαρμάρινης ἐνεπίγραφης πλάκας μέ ἐπιγραφή τουρκική (ἀριθ. 244). 5. Κιονόκρανο κορινθιακοῦ τύπου ἀπό χριστιανικό κτίσμα (Πί ν. 170 γ) (ἀριθ. 249). 6. Ἐνεπίγραφη πώρινη πλάκα (ἀριθ. 250).

Μαργαρίτα

Στόν ἀγρό τοῦ Δ. Χατζῆ βρέθηκε μαρμάρينو ἰωνικό κιονόκρανο καί μεταφέρθηκε στό Μουσείο Ἐδέσσης (ἀριθ. 248).

Ἄρνισσα

1. Μαρμάρινη γυναικεία κεφαλή (ἀριθ. 251). 2. Μαρμάρينو κωνικό ἀντικείμενο (ἀριθ. 252).

Μεγαπλάτανος

1. Κατά τίς ἐργασίες ἰσοπέδωσης ἀγροῦ τοῦ Χ. Ἐλευθεριάδη, βρέθηκαν: 1. Ἐνεπίγραφος ἀναθηματικός βωμός

(ἀριθ. 253). 2. Πήλινη ὀρθογώνια πλάκα διάτρητη με τέσσερα κυλινδρικά ἐξάρματα. Στόν ἀγρό διαπιστώθηκαν ἐξάλλου τάφοι ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ἔδεσσα

Στόν ἀγρό Καλαϊτζίδη βρέθηκε τμήμα μαρμάρινης πλάκας με ἀνάγλυφη γυναικεία κεφαλή (ἀριθ. 254).

Λουτροχώρι

Μεταφέρθηκε στό Μουσείο Ἐδέσσης ἐνεπιγραφος ἐπιτύμβιος βωμός. Βλ. Delacoulonche, Mémoires..., σ. 242, ἀριθ. 24 (ἀριθ. 281).

Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Βέροια

(α) Κατά τήν ἐσκαφή τοῦ οἰκοπέδου Βασιλειάδη, ὁδός Διός 8 (Ο.Τ. 97), με μηχανικό μέσο, βρέθηκε λαξευτός κιβωτίοσχημος τάφος, με κάτοψη σέ σχῆμα τραπεζίου (διαστ. τάφου: μήκ. 1,75, πλ. 0,78-0,58 μ.), καλυμμένος ἀπό τρεῖς ἀρχικά πλακοειδεῖς ὀρθογώνιους παρόλιθους. Οἱ δύο σκελετοί, σέ ἐκτάδην στάση, πού ἐρευνήθηκαν στό ἐσωτερικό εἶχαν προσανατολισμό ἀπό Δ. πρός Α. Πάνω στόν ἕναν ἀπό τοὺς νεκρούς – σ' ἐκείνον παράλληλα πρός τή βόρεια πλευρά – ἐπισημάνθηκε θραῦσμα καλυπτήριας κεραμίδας. Πυρά κοντά στήν ἀνατολική πλευρά περιεῖχε μερικά ἄβραφα, ἀπροσδιόριστης ὥστόσο χρονολογίας, ὄστρακα.

(β) Ἐσκαφικές ἐργασίες ἐκβραχισμού τοῦ οἰκοπέδου Μ. Πισσᾶ (Ο.Τ. 366), πρώην ἰδιοκτησίας Θ. Βασιλειάδη, στήν ὁδὸ Πιερίων 46, εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἀνεύρεση τριῶν ἀσύλτων λαξευτῶν μονοθάλαμων καμαροσκέπαστων τάφων στό νοτιοδυτικό ὄριο τοῦ οἰκοπέδου. Οἱ τάφοι Ι καὶ ΙΙΙ ἐρευνήθηκαν ἀπὸ τήν ἐπιστημονική βοήθὸ Στ. Δρούγου, ἐνῶ ὁ τάφος ΙΙ ἀπὸ τίς ἐπιστημονικές βοθηθούς "Ο. Κακαβογιάννη καὶ "Α. Καββαδία.

Στό ἴδιο οἰκόπεδο εἶχε βρεθεῖ παλιότερα καὶ ἄλλος, παρόμοιος τύπου, τάφος με πλῆθος ἀγγείων (ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 379, Πίν. 317 β), ὑπάρχουν δέ ὑπόνοιες ὅτι κατὰ τήν ἐσκαφή καταστράφηκαν καὶ ἄλλοι δύο λαξευτοί τάφοι, προτοῦ εἰδοποιηθεῖ ἡ Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία.

Οἱ τάφοι ἀπὸ τὰ εὐρήματά τους χρονολογοῦνται στό διάστημα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 3ου μέχρι τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (Γιὰ τοὺς λαξευτούς τάφους τῆς Βέροιας βλ. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσουλου, Ἑλληνιστικοὶ Λαξευτοὶ Τάφοι Βεροίας, Ἀθήναι 1980).

Κοπανός Νάουσα

Συνεχίστηκε γιὰ τέταρτη χρονιά καὶ ἀποπερατώθηκε ἡ

ἀνασκαφή τοῦ νεκροταφείου στή θέση Καμάρα (κτῆμα Στ. Μητσιάνη), ἡ ὁποία εἶχε ἀρχίσει τὸ 1972 (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 725). Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας τοῦ νεκροταφείου, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στούς κλασσικούς χρόνους, καθώς καὶ μεγάλου κτιρίου στό χῶρο πιθανότατα τῶν χρόνων τοῦ Περσέα, θά δοθοῦν σέ εἰδικὸ ἄρθρο.

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Καϊσάρεια Κοζάνης

Καταγράφηκαν καὶ φωτογραφήθηκαν τὰ ἀρχαῖα τῆς συλλογῆς, λίθινα καὶ πήλινα (18 τὸν ἀριθμὸ), πού φυλάσσονται σέ χῶρο δίπλα ἀπὸ τήν ἐκκλησία τῆς κοινότητας. Ἴδιαίτερα ἀξιόλογα ἀντικείμενα θεωροῦνται: ἡ ἀναθηματική στόν Ἡρακλῆ Κυναγίδα ἐπιγραφή (ΑΕ 1933, σ. 44-5) (Πί ν. 171 α), ἄλλη, ἀναθηματική στόν Ἀγοραῖο Ἑρμῆ (ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 350, ἀριθ. 2), καθώς καὶ ἐπιτύμβια με ἀνάγλυφο ἱπέα (Κ. Σιαμπανόπουλου, Αἰανή, 1974, σ. 201-202, ἀριθ. 12) (Πί ν. 171 β).

Ἄνω Κώμη Κοζάνης

Φωτογραφήθηκε ἡ ἐπιγραφή τοῦ ἔτους 148/9 μ.Χ., γνωστή ἀπὸ τοὺς Π. Λιούφη, Ἱστορία τῆς Κοζάνης, 1924, σ. 33, καὶ Κ. Σιαμπανόπουλου, Αἰανή, 1974, σ. 205-206, ἡ ὁποία ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἐντοιχισμένη στό νάρθηκα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Ἄναρράχη Βοΐου

Στή θέση Καστρί (Καλέ) χωματουργικό μηχανήμα κατέστρεψε κεραμοσκεπὴ τάφο κατὰ τὴ διάνοιξη ἀγροτικῆς ὁδοῦ. Ἀπὸ τήν ἐπιστημονική βοήθὸ Μαρκῆ-Ἀγγέλλου καὶ τὸ φύλακα Φ. Κάβουρα κατατέθηκαν στήν Ἀρχαιολογική Συλλογὴ Κοζάνης ἀκέραιος μελαμβαφῆς ἀμορφίσκος, ἀρύβαλλος, σχεδὸν ἀκέραιο μόνωτο χάλκινο κύπελλο καὶ τὸ πάνω τμήμα χάλκινης τριφυλλόστομης οἰνοχόης, πού εἶχαν περισυλλεχθεῖ ἀπὸ τήν κοινότητα. Ἐρευνα στό σημεῖο, ὅπου ἐντοπίστηκε ὁ τάφος, ἀπέδωσε λίγα ὄστρακα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος σκύφου, καὶ θραῦσμα χάλκινου κράνουσ (;).

Πύργοι Ἐορδαίας

(α) Στήν τοποθεσία Σουράτ καὶ στή θέση Μοντσάρα ἀναφέρθηκε ἀπὸ τὸν ἑκτακτὸ Ἐπιμελητὴ Δ. Γκίνη ἡ ὑπαρξὴ τῶν τάφων.

(β) Στόν ἀγρὸ ἰδιοκτησίας Χρ. Δημ. Τσαμπάνου, βρέθηκε καὶ ἐρευνήθηκε λαθραῖα κιβωτίοσχημος τάφος, πρώιμης ἐποχῆς σιδήρου, κατασκευασμένος με πλακοειδεῖς σχιστολιθικές πλάκες. Τὰ κτερίσματα – μόνωτο κύπελλο, τετράωτο χυτροειδές καὶ οἰνοχοΐσκη – ἐγινε κατορθωτὸ νά εἰσαχθοῦν στήν Ἀρχαιολογική Συλλογὴ Πύργων.

Καρδία Κοζάνης

Κατὰ τὴ διάνοιξη νέου ὄρυχειοῦ τῆς ΔΙΠΤΟΛ, σέ βάθος 2 μ., βρέθηκε τάφος χτισμένος με πήλινες πλίνθους

(έσωτ. διαστ.: μήκ. 1,97, πλ. 0,66, ύψ. 0,70 μ.). Το κρανίο βρισκόταν στη νότια στενή πλευρά, ο υπόλοιπος όμως σκελετός είχε διαλυθεί. Από τον τάφο προέρχονται τα παρακάτω κτερίσματα που παραδόθηκαν στην 'Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης:

Ακέραιος πήλινος ἀμοφορέας (ύψ. 0,45 μ.), δύο χάλκινα καδοειδή (ύψ. αντίστοιχα 0,13 και 0,07 μ.) και πολύχρωμο. άωτο γυάλινο κύπελλο (ύψ. 0,085 μ.) (Πί ν. 171 γ).

Πετράνα Κοζάνης

Ο φύλακας Βεροίας Π. Παπαδόπουλος, που κατάγεται από τα Πετράνα, περισυνέλεξε στη θέση Τσιφλίκι (κτημα Θ. Μπουγιουκλή) λίθινα έργαλεία και δστρακα ύστερης εποχής χαλκού.

ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Σπήλιο

Αετωματικός κεραμοσκεπής τάφος, που βρέθηκε στις ύπαιρειες του ύψώματος 'Αηλιάς και σε απόσταση 15 μ. από το ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, έρευνήθηκε από τον 'Επιμελητή Φ. Γούναρη. Ο νεκρός βρέθηκε σε ύπτια θέση, έκτάδη, άκτέριστος και με τα χέρια παράλληλα προς τον κορμό. Μήκ. τάφου 1,32, ύψ. 0,40. πλ. 0,37 μ.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Χάλαρα

Στη θέση Μπούτες (Κόκκινο) κατά την ύροση του άγρου Κ. Καλαϊτζίδη βρέθηκαν τρεις κεραμοσκεπείς τάφοι σε βάθος περίπου 0,80 μ. που περιείχαν μόνο όστα. Από τον ιδιοκτήτη ώστόσο του άγρου παραδόθηκαν στον υπογράφοντα και κατατέθηκαν στην 'Αρχαιολογική Συλλογή Καστορίας τα παρακάτω άρχαία, τα όποια προέρχονται από τον ίδιο χώρο και, σύμφωνα με διαβεβαίωση του παραπάνω ιδιώτη, περισυλλέχθηκαν εκτός τάφων: τμήματα χάλκινων καδοειδών άγγείων (situlae), χάλκινη λαβή τηγανιού με άπόληξη κεφαλής κριοϋ, χάλκινο βαλσαμάριο σε σχήμα προτομής νέγρου, κενό έσωτερικά (Πί ν. 171 δ). "Όλα τα άντικείμενα χρονολογούνται στους 1ο-2ο αϊ. μ.Χ.

Τόσο ο άγρός Καλαϊτζίδη, όσο και ή γύρω του περιοχή, παρουσιάζουν κατά καιρούς δστρακα, θραύσματα κάλυπτήριων κεράμων και πλίνθους με ύπολείμματα ύδραυλικού κονιάματος.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

Βέροια

(α) Από το βυζαντινό πύργο της Πλατείας 'Ωρολογίου άποκολλήθηκε και μεταφέρθηκε στο Μουσείο Βεροίας μαρμάρινη τιμητική έπιγραφή που είχε πρωτοδημοσιευτεί από το Leake (νέα άνάγνωση της στά AAA IV (1971), σ. 209).

(β) Από το οικόπεδο του Σωτ. Τέττου (πρώην 'Αντ.

Βαϊνά), στην περιοχή των κτημάτων 'Αγάογλου, ανάμεσα στους συνοικισμούς Καλλιθέας και 'Εληάς, μεταφέρθηκε στο Μουσείο Βεροίας (άριθ. έδρ. Λ. 580) άκέραιη μαρμάρινη επιτύμβια στήλη με άνάγλυφη παράσταση ίματιοφόρου άνδρα, γυναικας και φτερωτού δαίμονα (Θάνατος;) κατενώπιον. Κάτω από την παράσταση ή έπιγραφή:

*Θεοφίλα Μουστιανῶ
τῶ εἰδίῳ άνδρεί (sic)*

(φύλλο κισσοϋ) *μνίας χάριν (sic)*

Στά πάνω άκρα της μπροστινής όψης της στήλης, σε πρόστυπο άνάγλυφο, από μιά παλάμη. Δεξιά από την έπιγραφή, σε πρόστυπο έπίσης άνάγλυφο, ίππος που βαδίζει προς τά δεξιά. "Υψ. στήλης 0,75, πλ. 0,47, πάχ. 0,115 μ.

(γ) Μέσα σε μάζα που προέρχονταν από κάποιο οικόπεδο της Βέροιας και μεταφέρθηκαν στο οικόπεδο Τσίττου, άπέναντι από τό καφενείο «Κύπρος» της 'Εθνικής 'Οδοϋ Θεσσαλονίκης-Βέροιας, περισυλλέχτηκε τό πάνω τμήμα μαρμάρινου βωμοϋ, έλλiptές κατά την πίσω του όψη (άριθ. έδρ. Λ. 582), και μαρμάρινη πεσσοειδής βάση με συμφυή πάνω της βάση ίωνικού κίονα (άριθ. έδρ. Λ. 583).

(δ) Από τό ναό του 'Αγίου Νικολάου του Ξυλοτραφή μεταφέρθηκε στο Μουσείο Βεροίας (άριθ. έδρ. Λ. 584) μαρμάρινος βωμός ενεπίγραφος, που χρησίμευε ώς βάση της 'Αγίας Τράπεζας. Η έπιγραφή είχε δημοσιευτεί παλιότερα στο BSA XLI (1940-45), σ. 109, άριθ. 10. Η μεταφορά συντελέστηκε ύστερα από τον άποχαρκτηρισμό του μνημείου και την έναρξη των έργασιών για την κατεδάφισή του.

(ε) Από τό οικόπεδο Β. Βασιλόγλου (Ο.Τ. 212) στην όδό Πάροδος 'Εδέσσης, που άνασκάφτηκε από την 'Εφορεία Βυζαντινών 'Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, μεταφέρθηκε στο Μουσείο Βεροίας (άριθ. έδρ. Λ. 581) τό κάτω άκέραιο τμήμα μαρμάρινης πεσσοσχνημης παραστάδας, σε δεύτερη χρήση, με όκτάστιχη έπιγραφή-έπίγραμμα στη μιά από τίς στενές πλευρές. Χρονολογία έπιγραφής: 3ος αϊ. π.Χ.

"Αλωρος

Μεταφέρθηκαν στο χώρο του άνακτόρου της Βεργίνας πώρινα άρχιτεκτονικά μέλη (πεσσοειδείς άμφικτιόνες κτλ.). έπειδή θεωρήθηκε ότι προέρχονταν από εκεί. Τά άποτμήματα, που είχαν έπισημανθεί από τό 1970, μετέφερε ο φύλακας Ν. Καπετάνος.

Λευκόπετρα

Από τον άρχαιολογικό χώρο Λευκόπετρας (πρβλ. Μακεδονικά Ζ' (1966-67), σ. 347, άριθ. 201, Θ' (1969), σ. 200, άριθ. 177, και ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 352 κ.έ.), όπου είχε άνασκαφεί τό ίερό της Μητρός Θεών αυτόχθονος, μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Βεροίας, για διασφάλιση και συγκόλλησή τους, άρχιτεκτονικά μέλη και άποτμήματα έπιγραφών. Τό νέο αυτό ύλικό προστέθηκε στα άρχιτεκτονικά ενεπίγραφα μέλη από τή Λευκόπετρα που είχαν μεταφερθεί στο Μουσείο παλιότερα.

"Αγιος Γεώργιος (Γιάννισα)

Από τόν ύπογράφοντα καί τό φύλακα Ν. Καπετάνο περισυλλέχτηκαν καί κατατέθηκαν στό Μουσείο Βεροίας προϊστορικά καί ρωμαϊκά όστρακα από τό χαμηλό προϊστορικό τύμβο έξω από τήν κοινότητα 'Αγίου Γεωργίου (γιά τό χώρο βλ. French, Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia, Athens 1967, σ. 41, άριθ. VE6).

ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΑΡΧΑΙΩΝ - ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

(α) 'Ο 'Ηλ. Παπαηλίας του Νικολάου παρέδωσε μέσω του φύλακα 'Αρχαιοτήτων Βεργίνας πήλινη ύστεροελληνιστική πυξίδα καί σιδερένια αίχμη δόρατος, κτερίσματα από τάφο που φάνηκε κατά τή διάνοιξη άδλακα ύδροδό-

τησης σε απόσταση 7 μ. περίπου από τό σπίτι του παραπάνω ιδιώτη.

(β) 'Ο Π. Καραχαλίδης παρέδωσε στό Μουσείο Βεροίας πήλινο ειδώλιο, τυχαίο εύρημά του στα άνατολικά της άκρόπολης της Βεργίνας.

(γ) Στην κοινότητα Νεοκάστρου, στό οικόπεδο Κωνστ. Πέτρου, βρέθηκε κατά τήν άροση, κατά χώρα, μεγάλος πήλινος πίθος άποθήκευσης, δημητριακών τό πιθανότερο.

(δ) Στόν άγρό Παυλίδη στη Βεργίνα (θέση 'Αγία Τριάδα) φάνηκαν τμήματα ρωμαϊκού, πιθανότατα, μωσαϊκού δαπέδου. 'Ο χώρος, που βρίσκεται στό έσωτερικό της άρχαίας πόλης, της Βάλλας κατά τήν άποψη όρισμένων, δέν έγινε κατορθωτό νά έρευνηθεϊ.

I. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

BYZANTINA, ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Μέ αὐξανόμενο ρυθμό συνεχίστηκε καί κατά τό 1975 ἡ δραστηριότητα τῆς Ἐφορείας. Ὁ ὑπογράφων τήν έκθεση αὐτή, γιά ὑπηρεσιακοῦς καί ἄλλους λόγους ἀνεξάρτητους ἀπό τή θέλησή του, δέν παρέμεινε ὄλο τό 1975 στή Θεσσαλονίκη. Τό βάρος καί τήν εὐθύνη γιά τήν ἐφαρμογή τοῦ προγράμματος τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἐφορείας ἐπωμίστηκαν μέχρι τόν Ἀπρίλιο ὁ Ἐπιμελητής Εὐθ. Τσιγαρίδας καί ἔπειτα ἡ Ἐπιμελήτρια Χρ. Τσιούμη. Ἀπό τό Σεπτέμβριο τοῦ 1975 ὁ Εὐθ. Τσιγαρίδας ἀνέλαβε προσωρινά τή διεύθυνση τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Χαλκιδικῆς καί Ἁγίου Ὄρους.

Χάρη στήν εὐσυνειδησία, τήν ἄοκνη ἐργατικότητα καί τήν υπεύθυνη συνεργασία καί τῶν ἄλλων Ἐπιμελητῶν Θ. Παζαρά καί Χ. Μπακιρτζή, τῶν ἐπιστημονικῶν βοηθῶν Αἰκ. Τσιγαρίδα, Δ. Μπακιρτζή, Ἀ. Τούρτα καί Ἐλ. Πελεκανίδη, τῶν ἀρχιτεκτόνων Π. Θεοχαρίδου, Ν. Μιμίδου καί Πλ. Θεοχαρίδη, τοῦ μηχανικοῦ Σιπητάνου, τοῦ σχεδιαστή Ἀργ. Κωνιουρα, τῶν ἀριστῶν τεχνιτῶν καί τῆς ὁμάδας τῶν συντηρητῶν πού ἐργάστηκαν ὑπό τήν ἐπίβλεψη τοῦ ζωγράφου Φ. Ζαχαρίου, ἔγινε δυνατό ὄχι μόνο νά πραγματοποιηθεῖ τό καθορισμένο πρόγραμμα ἐργασιῶν κατά τό μεγαλύτερο του μέρος, ἀλλά καί νά ἀρχίσουν καί ἄλλες σπουδαῖες ἐργασίες, ὅπως εἶναι οἱ ἐκτεταμένες καταγραφές εἰκόνων, ἀρχαίων κτλ., ὁ καταρτισμός χάρτη μέ τά ἀξιολογότερα σπιτία τῆς Ἄνω Πόλεως τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ ἀξιολόγηση τῶν σπιτιῶν αὐτῶν σέ κατηγορίες κ.ἄ.

Σέ γενικές γραμμές τό ἔργο τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης κατά τό 1975 ἦταν τό ἀκόλουθο:

Θεσσαλονίκη

Ροτόντα

Συνεχίστηκε καί ὀλοκληρώθηκε ἡ ἐπισκευή τῆς στέγης τῆς ἀποθήκης βορειοανατολικά ἀπό τή Ροτόντα, γιά νά εὐτρεπιστεῖ ὁ χώρος γύρω ἀπό τό μνημεῖο. Στήν ἀποθήκη συγκεντρώθηκαν καί τακτοποιήθηκαν τά ἀρχαῖα τῆς Ἐφορείας. Συμπληρώθηκε ἐπίσης τό κιγκλίδωμα τοῦ περιβόλου καί στερεώθηκε ἡ τοιχοποιία τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος, ἡ ὁποία εἶχε καταρρεύσει σέ πολλά σημεῖα.

Ἀχειροποίητος

Συνεχίστηκε ἡ συντήρηση τῶν δαπέδων πού εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ κάτω ἀπό τό ψηφιδωτό στό βόρειο κλίτος τῆς βασιλικῆς (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 733, 742). Συγκεκριμένα συντηρήθηκαν τό δάπεδο μέ τίς μαρμάρινες τε-

τράγωνες πλάκες καί τό ψηφιδωτό δάπεδο ἀπό λευκές καί μαύρες ψηφίδες, πού βρέθηκε κάτω ἀπό τό προηγούμενο (Π ἰ ν. 172 α) (μελέτη τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων πού ἀνήκουν σέ ἀρχαιότερο ρωμαϊκό κτίριο ἐτοιμάζει ὁ Ἐπιμελητής Χ. Μπακιρτζής).

Συνεχίστηκε καί ἡ συντήρηση τῶν ψηφιδωτῶν στά ἐσωρράχια τοῦ 7ου, 8ου καί 9ου ἀπό τά δυτικά τῶς τῆς βόρειας κίονοστοιχίας (Π ἰ ν. 172 β).

Ναός Ὁσίου Δαβίδ

Συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες στερέωσης στόν παλαιοχριστιανικό ναό (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 754), μέ ἐμποτισμούς στό δυτικό τοῖχο τοῦ διακονικοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε πάθει διαστολή καί κινδύνευε νά καταρρεύσει. Ὑπερυψώθηκε ὁ νότιος τοῖχος τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ ναοῦ πού βρισκόταν μέσα στήν αὐλή τῆς οἰκίας Μ. Μαυρίδη καί ἀνακατασκευάστηκε ἡ στέγη τοῦ ναοῦ. Κατεδαφίστηκε ἡ οἰκία Μ. Σουγιουλτζή, πού βρισκόταν σέ ἐπαφή μέ τή βορειοανατολική γωνία τοῦ ναοῦ καί εἶχε ἀπαλλοτριωθεῖ, γιά νά ἀναδειχτεῖ τό μνημεῖο καί νά προστατευτεῖ ἀπό τήν ὕγρασία. Γιά τόν ἴδιο λόγο ἔγινε ἀποχωμάτωση στή βόρεια ἐξωτερική πλευρά τοῦ ναοῦ, ὡς τό ὕψος τῆς ποδιάς τοῦ δίλοβου παραθύρου. Στήν ἀνατολική πλευρά ὁ τοῖχος γύρω ἀπό τήν κόγχη ἀνασκάφτηκε ὡς τήν ἀρχική στάθμη τοῦ ἐδάφους. Τίς ἐργασίες ἐπέβλεψε ὁ Ἐπιμελητής Εὐθ. Τσιγαρίδας, ὁ ὁποῖος ἐτοιμάζει δημοσίευση τοῦ μνημείου.

Ναός Ἁγίου Δημητρίου

Στερεώθηκε ἀπό τό συνεργεῖο τοῦ Φ. Ζαχαρίου, ἡ πολύ καταστραμμένη τοιχογραφία τῆς Σταυρώσεως στό βόρειο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ νάρθηκα, ἡ παράσταση τῶν ἐπιπῶν Ἁγίων Θεοδώρων στόν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ νοτίου κλίτους καί ἡ τοιχογραφία μέ παράσταση αὐτοκράτορα στό νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ¹.

Ναός Ἁγίας Σοφίας

Συνεχίστηκε καί ἀποπερατώθηκε ἡ καθαίρεση τῶν νεωτερικῶν ἐπιχρισμάτων τῆς βόρειας καί ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 748) καί καθαιρέθηκαν ἐπίσης τά ἐπιχρίσματα τῆς νότιας πλευρᾶς (Π ἰ ν. 173 α). Γιά ἐρευνητικούς λόγους ἔγινε καθαίρεση ἐσωτερικῶν ἐπιχρισμάτων στό ἀνατολικό, τό βόρειο καί σέ μερικά σημεῖα τοῦ νοτίου τοῖχου τοῦ βόρειου ὑπερώου τοῦ ναοῦ.

Ναός Ἁγίου Παντελεήμονα

Μετά τίς ἐργασίες συντήρησης καί μερικῆς ἀποκατάστασης τοῦ προηγούμενου ἔτους (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 748-751), τό 1975 ἔγιναν ἐργασίες διαμόρφωσης

1. ΒΖ 48 (1955), σ. 116-122, ὅπου καί ἡ παλιότερη βιβλιογραφία καί Μακεδονικά 16 (1976), σ. 269-308.

του εξωτερικού χώρου του ναού σύμφωνα με έγκεκριμένη μελέτη της αρχιτέκτονος Π. Θεοχαρίδου, η οποία και επέβλεψε τις εργασίες (Π ι ν. 173 β). Κατά τη διαμόρφωση έγινε προσπάθεια να μείνει εμφανής η αρχική τοιχοποιία της στοάς του ναού, η οποία σώζεται περίπου ως τη στάθμη του εδάφους και στις τρεις πλευρές. Έπίσης ολοκληρώθηκε η αντικατάσταση των υαλοστασίων των παραθύρων του ναού, η οποία είχε αρχίσει τό προηγούμενο έτος.

Τείχη

Στερεώθηκαν τμήματα των τειχών της εποχής της τουρκοκρατίας, που βρίσκονται κοντά στο Δικαστικό Μέγαρο στο Βαρδάρι. Συμπληρώθηκε σε όσα σημεία είχε διαβρωθεί ή βάση του πυργίσκου, η οποία βρίσκεται πάνω από τό τόξο της πύλης του φρουρίου. Στερεώθηκαν επίσης δύο επάλξεις στην ανατολική πλευρά του πυργίσκου και έγιναν άρμολογήματα στην έσωτερική επιφάνεια του τόξου της εισόδου.

Στερεώσεις έγιναν επίσης σε έτοιμόρροπα τμήματα των παλαιοχριστιανικών τειχών, πίσω από τό κτίριο του ΟΤΕ. Συμπληρώθηκαν τμήματα της τοιχοποιίας και κυρίως των άκμων των τριγωνικών προβόλων (Π ι ν. 173 γ).

Όδος Προξένου Κορομηλά

Κατά την έσκαφή, στη βόρεια πλευρά και λοξά προς τό δριο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα τείχους, από τό οποίο σώζεται μόνο η ύποθεμελίωση. Τό τείχος στη βορειοδυτική γωνία είσχωρούσε στην παρακείμενη νεόχτιστη οικοδομή, ενώ στά νότια ήταν καταστραμμένο. Ήταν θεμελιωμένο σε βάθος 3,50 μ. με χαμηλούς πασσάλους πάνω στην άμμο του γυαλού και η τοιχοδομία του αποτελούνταν από άργους λίθους με πολύ ίσχυρό ύδραυλικό κονίαμα. Κατά διαστήματα είχε εγκάρσιες αδλακώσεις όρθογωνίας διατομής, οι όποιες προέρχονταν πιθανότατα από αποσαθρωμένους ξυλόδεσμούς. Ή θέση στην όποια βρέθηκε τό τείχος και ό τρόπος κατασκευής του δείχνουν ότι πρόκειται για τμήμα θαλάσσιου τείχους². Ή τοιχοδομία και τά άβφα παλαιοχριστιανικά όστρακα που βρέθηκαν στη θεμελίωση χρονολογούν τό τμήμα του τείχους στον 5ο αϊ. μ.Χ.

Μετά την άνασκαφή, σχεδίαση και φωτογράφιση, τό τείχος επιχώστηκε.

Όδος Αγίου Δημητρίου 95 και Σοφοκλέους

Στό νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν λείψανα κτισμάτων, ό προορισμός των όποιων δέν είναι δυνατό να καθοριστεί (Σ χ έ δ. 1). Στό μεγαλύτερο μέρος οι τοίχοι που αποκαλύφθηκαν είναι νεωτερικοί, εκτός από τό χώρο Γ που άνάγεται στην ύστερορωμαϊκή περίοδο, όπως φαίνεται από τά ρωμαϊκά και κωνσταντινεία νομίσματα και όστρακα που βρέθηκαν.

Στήν ίδια περίοδο πρέπει να άνήκουν επίσης: (α) τό κατώτερο τμήμα ύστερορωμαϊκής τοιχογραφίας από λευκό κονίαμα με ταινία σε χρώμα βαθύ έρυθρό στη βάση, (β) ό τοίχος V και η προέκτασή του μέσα στο χώρο Γ (τοίχος VIα) και (γ) δύο όγκώδεις καταστραμμένοι τοίχοι (XI και XII), στο βόρειο δριο του οικοπέδου, όπου διασώθηκε επίσης δάπεδο σε τεχνική opus sectile, που άνάγεται στην κωνσταντινεία περίοδο.

Μετά την έρευνα, τη σχεδίαση και τη φωτογράφιση τά άρχαία επιχώστηκαν.

Χορτιάτης

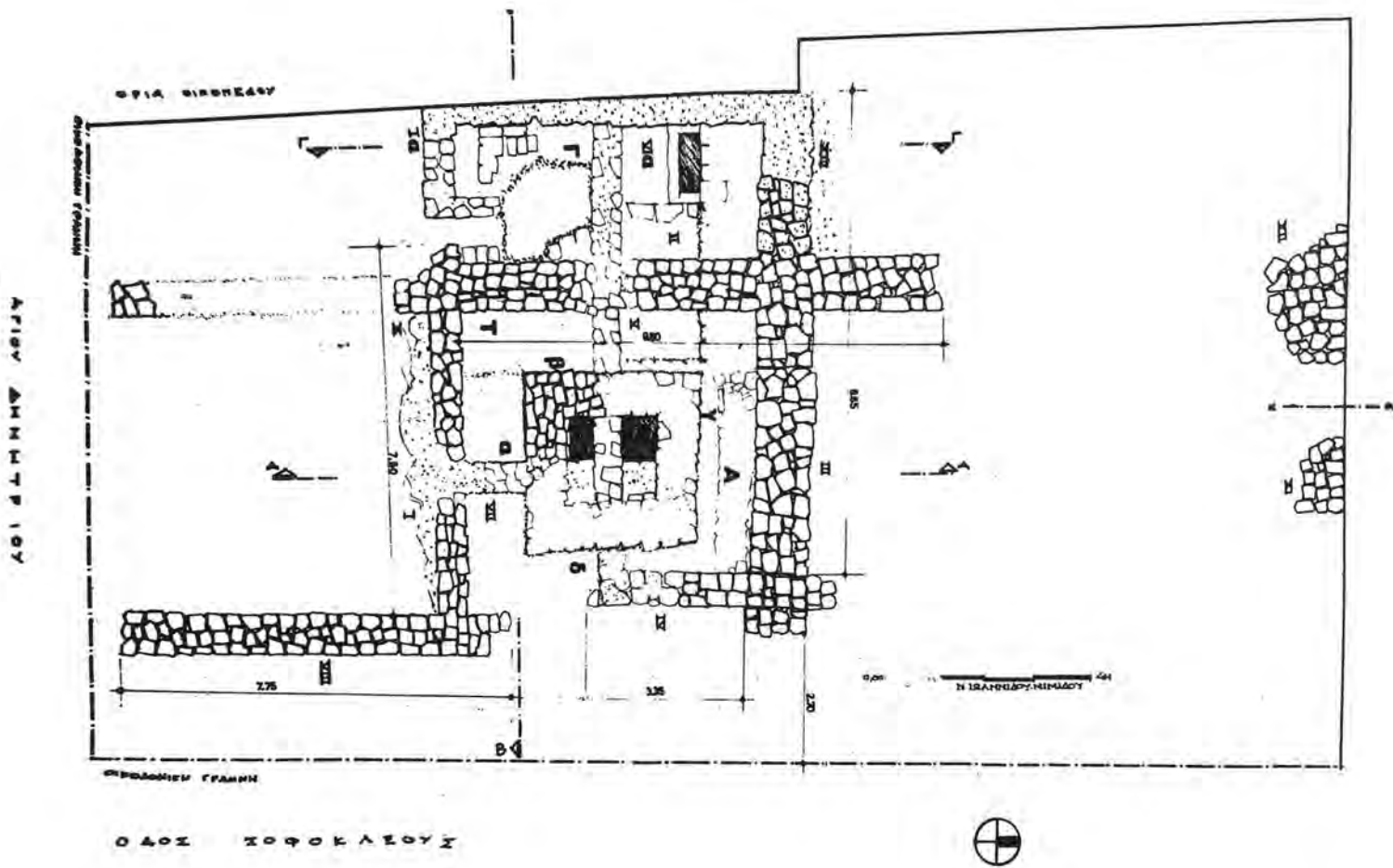
Μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος

Άρχισαν εργασίες στο ναό³, οι όποιες άποσκοπούσαν στη στερέωσή του και στη σύνταξη μελέτης άποκατάστασής του. Οι εργασίες χρηματοδοτήθηκαν από την Έλληνική Έταιρεία και εκτελέστηκαν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Πλ. Θεοχαρίδη και την έποπτεία της Έφορείας και του καθηγητή Χ. Μπούρα.

Οι εργασίες είναι οι ακόλουθες: 1. Καθαρέθηκαν τά επιχρίσματα που κάλυπταν τό ναό έξωτερικά και έσωτερικά στα μέρη όπου δέ σώζονταν τοιχογραφίες. 2. Έπισκευάστηκε η στέγη του κεντρικού νεότερου θόλου (Π ι ν. 174 α-γ). 3. Έμποτίστηκαν και άρμολογήθηκαν όλες οι ρωγμές που ύπήρχαν κατακόρυφα στο ανατολικό τμήμα του ναού και έγινε chainage στο επίπεδο της ποδιάς του τρίλοβου άνοιγματος της κόγχης. 4. Έρευνήθηκε η στέγηση των ανατολικών διαμερισμάτων, η όποια ήταν μεταγενέστερη και ένιαια και για τά τρία διαμερίσματα. Κατεδαφίστηκαν οι νεότεροι τοίχοι της στέγης και άπομακρύνθηκαν τά μπαζώματα, πράγμα που επέτρεψε την άποκατάσταση του άρχικού τρόπου στέγησης (Π ι ν. 174 β). Οι θόλοι στερεώθηκαν και τό κτίριο δέθηκε στη στάθμη της στέγης του με chainage, τό όποιο συνδέθηκε με τό αντίστοιχο του τρίλοβου άνοιγματος της κόγχης. Συμπληρώθηκαν οι τοίχοι και τά γείσα τους. 5. Έρευνήθηκαν και άνοιχτηκαν τά έξι μονόλοβα παράθυρα στους τρεις έξωτερικούς τοίχους του ναού. 6. Τοποθετήθηκαν στά παράθυρα διαφράγματα από μονοκόμματο γυαλί σε λεπτό μετάλλιο πλαίσιο. 7. Έπιδιορθώθηκε η πόρτα της βορινής εισόδου. 8. Άρμολογήθηκαν στο μεγαλύτερο μέρος οι έξωτερικές επιφάνειες των τοίχων. Τά άρχικά άρμολογήματα από ρόδινο κουρασάνι συγκρατήθηκαν στη θέση τους με στοκάρισμα. 9. Για να μελετηθεί η άποκατάσταση του ναού έγιναν άνασκαφικές έρευνες στον έξωτερικό χώρο, βόρεια και δυτικά από τό ναό. Έρευνητική τομή έγινε επίσης έσωτερικά στο δάπεδο του ναού. Τά πορίσματα των έρευνών θά δημοσιεύσει ό Πλ. Θεοχαρίδης. 10. Έντοπίστηκαν κάτω από τό ύδρόχρωμα οι τοιχογραφημένες επιφάνειες και αποκαλύφθηκαν βυζαντινές τοιχογραφίες (Π ι ν. 174 δ). Οι εργασίες θά συνεχιστούν.

2. Βυζαντινά 7 (1975), σ. 291-334.

3. Ν. Νικόνανος, Ή εκκλησία της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Χορτιάτη, Κέρνος, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 102-110.

Σχέδ. 1. Θεσσαλονίκη. 'Οδός 'Αγίου Δημητρίου 95 και Σοφοκλέους. Κάτοψη τής ανασκαφής.

Βέροια**Δίδυμο τουρκικό λουτρό**

Κατεδαφίστηκε μετά την απαλλοτρίωση ή ετοιμόρροπη οικία Μπιάλα-Διαμαντή-Τσαντίκου, δυτικά από τὰ λουτρά, γιά νά εὐτρεπιστεῖ ὁ χώρος.

Ναός Ἁγ. Νικολάου καί Ἐλευθερίου (Ξυλοτραφτής)

Μέ βάση τὸ ἰσχύον ρυμοτομικὸ σχέδιο τῆς πόλης ὁ ναός ρυμοτομοῦνταν (Σ χ ἔ δ. 2) καί ἔπρεπε νά κατεδαφιστεῖ. Ὁ ναός, βασιλική τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ. μέ ἀξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο, ἀποτυπώθηκε καί φωτογραφήθηκε (Π ἰ ν. 175 α). Ἀποτοιχίστηκαν ἐπίσης τρεῖς τοιχογραφίες τοῦ 1804: 1. Ἁγιος Νικόλαος σέ προτομή μέσα σέ τοξωτὴ ἀβαθὴ κόγχη, πάνω ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ. 2. Ἁγιος Στυλιανός καί Ἁγιος Ἀλύπιος, ὀλόσωμοι, μέσα σέ κόγχη τοῦ βόρειου τοίχου δίπλα στό τέμπλο. 3. Ἁγιος Ἐλευθέριος, ὀλόσωμος, μέσα σέ κόγχη τοῦ νότιου τοίχου, σέ θέση ἀντίστοιχη μέ τὴν προηγούμενη τοιχογραφία.

Μεταφέρθηκε τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο καί οἱ εἰκόνες παραδόθηκαν στόν ἐνοριακὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη. Παράλληλα ἔγιναν ἐρευνες στοὺς τοίχους γιά νά διαπιστωθεῖ ἡ τυχὸν ὑπαρξὴ τοιχογραφιῶν κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίχρισμα. Ἡ ἔρευνα ἔδειξε ὅτι δέ σώζονται ἄλλες τοιχογραφίες. Ἐγίναν ἐπίσης ἐρευνητικὲς τομές μέσα στό ναὸ καί ἐντοπίστηκαν δύο τοιχάρια, ἓνα στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ ναοῦ καί ἓνα δεύτερο στὴ μέση τοῦ βόρειου κλίτους μέ κατεύθυνση ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά. Οἱ τοῖχοι ἦταν χτισμένοι μέ ἀργούς ντόπιους πωρόλιθους καί ἀσβεστοκονίαμα. Ἡ ἔρευνα θά συνεχιστεῖ μετά τὴν κατεδάφιση τοῦ ναοῦ καί ἐφόσον γίνουν ἀπὸ τὸ Δήμο Βεροίας ἀποχωματώσεις καί διάνοιξη τάφρου γιά τὴν κατασκευὴ ὑπονόμων.

Ναός Ἐυαγγελιστρίας

Στό νότιο τοῖχο τοῦ μονόχωρου ναοῦ δημιουργήθηκε μεγάλο ρήγμα, τὸ ὁποῖο ἀποκάλυψε κάτω ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τοῦ 1672 παλιότερο στρώμα τοιχογραφιῶν. Οἱ τοιχογραφίες ὀπλίστηκαν γιά νά μὴν καταρρεύσουν.

Ναός Ἁγίας Ἄννας (ἐνορίας Προφήτη Ἡλία)

Στερεώθηκαν οἱ τοιχογραφίες τοῦ νότιου τμήματος τῆς κόγχης, οἱ ὁποῖες εἶχαν σχεδὸν ἀποκολληθεῖ ἀπὸ τὴν τοιχοποιία.

Ναός Ἁγίων Θεοδώρων

Ἀφοπλίστηκαν οἱ τοιχογραφίες τοῦ νότιου τοίχου τοῦ ναοῦ (μορφές ἀγίων) πού εἶχαν ὀπλιστεῖ τὸ 1974 καί συγκρατήθηκαν μέ στεφανώματα.

Παλιὰ Μητρόπολη

Ἐγινε ἔρευνα στὰ ἐσωρράχια τῶν τόξων τῆς νότιας κι-

ονοστοιχίας πού εἶναι ἐντοιχισμένη καί ἀποτελεῖ σήμερα τὸ νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ. Ἡ ἔρευνα ἔδειξε ὅτι στὰ ἐσωρράχια σώζονται τοιχογραφίες, γι' αὐτὸ ἡ ἐργασία θά συνεχιστεῖ μετά τὴν ἀποκατάσταση τῆς βασιλικῆς στὴν ἀρχικὴ μορφή τῆς καί τὴν ἀπαλλαγὴ τῶν τόξων τῆς νότιας κιονοστοιχίας ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες τοιχίσεις.

Ἀφαιρέθηκαν ἀπὸ τὸ συντηρητὴ Ἐ. Μιχαλαριά τὰ ἀσβεστοκονιάματα τοῦ σημερινοῦ νότιου τοίχου τοῦ ναοῦ καί ἀποκαλύφθηκαν ἀποσπασματικά σ' ὅλο τὸ μήκος τοῦ σημαντικότερας βυζαντινῆς τοιχογραφίας μέ παραστάσεις ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο (Π ἰ ν. 175 β).

Εἰκόνες Μουσείου Βεροίας

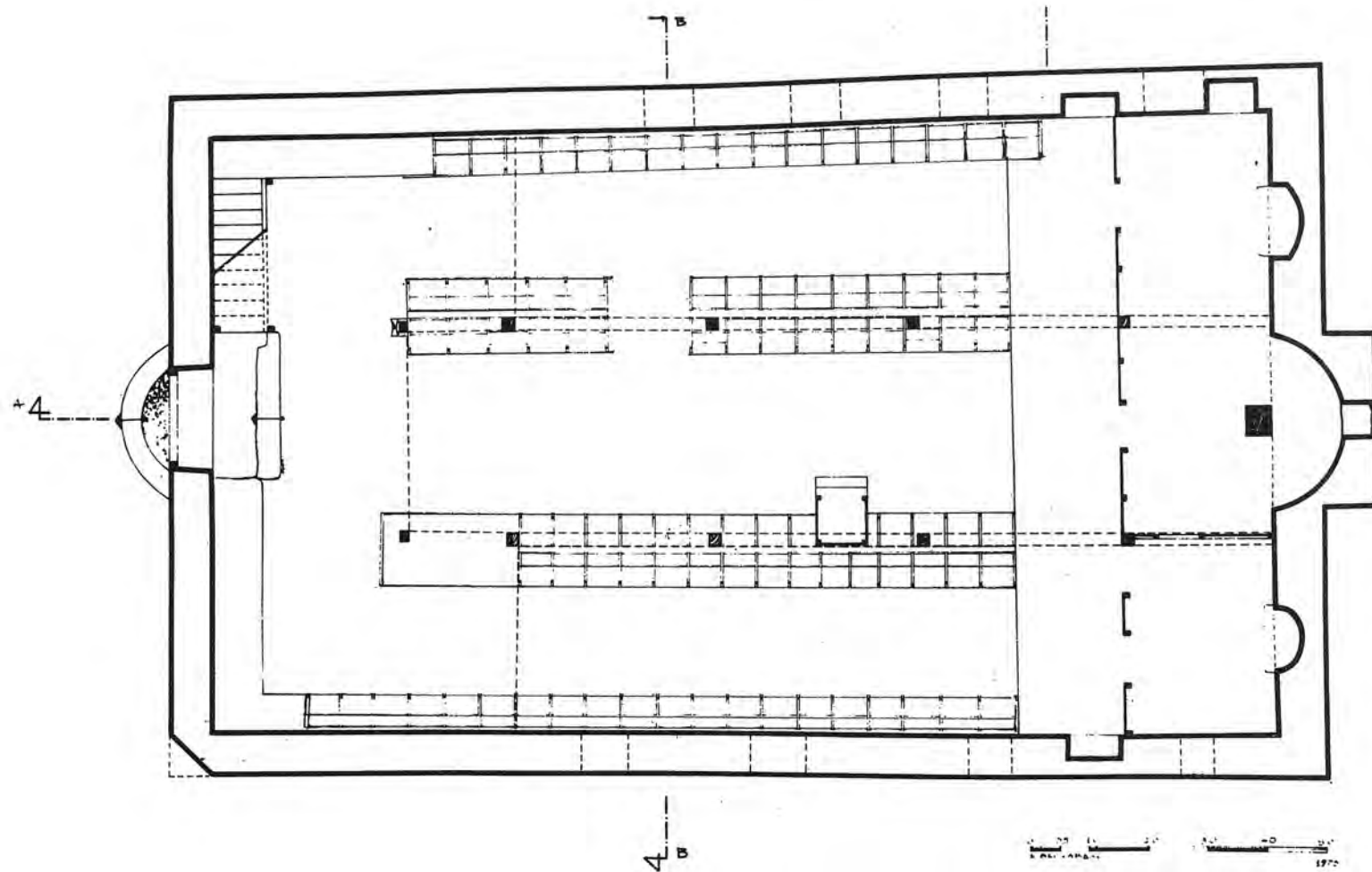
Ἀπὸ τὸ συνεργεῖο τοῦ Φ. Ζαχαρίου ἔγινε συντήρηση 33 βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν εἰκόνων τοῦ Μουσείου μέ ἐμποτισμὸ τοῦ ξύλου καί στερέωση τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας.

Ὁδὸς Παρόδου Ἐδέσσης (Ο.Τ. 212)

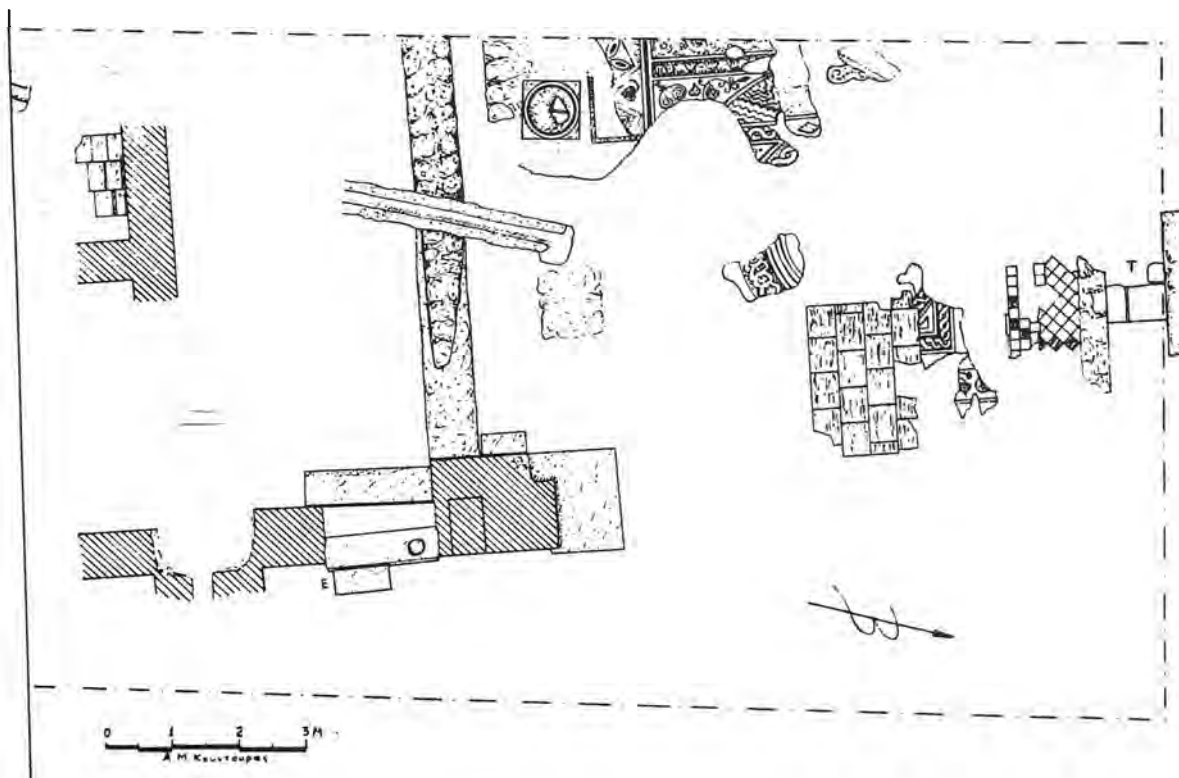
Κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου Βασιλόγλου ἀποκαλύφθηκαν λείψανα κτιρίου, ὁ προορισμὸς τοῦ ὁποῖου δέν εἶναι δυνατό νά καθοριστεῖ, γιὰ τὰ στοιχεῖα πού σώθηκαν εἶναι πολὺ λίγα καί σέ κακὴ κατάσταση. Τὰ κτίσματα φαίνεται πὼς ἔχουν κάποια σχέση μέ τὰ ἀρχαῖα λείψανα πού βρέθηκαν στὰ παρακείμενα οἰκόπεδα Χρ. Δημοπούλου, Σ. Ἰωαννίδη*, Β. Βασιλειάδη καί ἀδελφῶν Κόντα. Στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ κτιρίου πρὸς τὴν ὁδὸ Παρόδου Ἐδέσσης, ἀποκαλύφθηκε ἓνας τοῖχος σχήματος Τ ἀπὸ θραυστοὺς πωρόλιθους συνδεδεμένους μέ κουρασάνι (Σ χ ἔ δ. 3). Πρόκειται γιά δύο χώρους ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ δυτικὸς ἔχει ὑπερυψωμένο δάπεδο ἀπὸ πῆλινες πλάκες. Τὸ δάπεδο δέν εἶναι τὸ ἀρχικὸ γιὰ τὸ ἐπίχρισμα τῶν τοίχων προχωρεῖ κάτω ἀπ' αὐτό. Στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ οἰκοπέδου βρέθηκε ἄλλος τοῖχος, ὁ ὁποῖος προχωρεῖ στὴν ἀνατολικὴ παρεῖα καί συνεχίζεται στὴν παρακείμενη οἰκοδομή. Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀνήκει στό ἴδιο κτίσμα μέ τοὺς τοίχους πού προαναφέρθηκαν. Στὸ μέσο τοῦ τοίχου ἀνοίχτηκε μεταγενέστερα βόθρος πού κατέστρεψε τὸ τμήμα αὐτὸ ὡς τὴν κοίτη τοῦ θεμελίου. Τὸ βόρειο τμήμα του φαίνεται πὼς εἶχε φθαρεῖ καί συμπληρώθηκε μέ δύο μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, σέ δευτέρη χρῆση, τὰ ὁποῖα ἐφάπτονται, ἀλλὰ δέ συνδέονται ὀργανικά, μέ πεσσὸ ἀπὸ πώρινους γωνιόλιθους χωρὶς συνδετικὸ ὄλικό, διαστ. 1,37×1,80 μ.

Βόρεια ἀπὸ τὸν πεσσὸ ὑπάρχει σέ ἐπαφῇ χτιστὸ βάθρο, μήκ. 1,44 καί πλ. 0,98 μ., μέ ἴχνη πλακόστρωσης. Στὸ βάθρο αὐτὸ φαίνεται πὼς ἐδραζόταν βάση κίονα ὁμοία μέ δευτέρη πού βρίσκεται στό μέσο περίπου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ οἰκοπέδου (πλευρὰ πλίνθου 0,82, ὕψος 0,41 μ.). Μεταξὺ τῶν δύο βάσεων καί στὴν ἴδια εὐθεῖα σώζεται καταστραμμένο χτιστὸ βάθρο, πάνω στό ὁποῖο ἦταν βάση κίονα. Πιθανόν στό χώρο αὐτὸ νά ὑπῆρχε στοὰ τῆς ὁποίας

4. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 411, 26 (1971): Χρονικά, σ. 403-404.

Σχέδ. 2. Βέροια. Κάτοψη του ναού Ἁγ. Νικολάου καί Ἐλευθερίου (Ξυλοτραφτή).

Σχέδ. 3. Βέροια. 'Οδός Παρόδου' Εδέσσης. Κάτοψη τής ανασκαφής.

ο τοίχος είναι ο σωζόμενος στο νότιο πέρας του οικοπέδου.

Βόρεια από την κιονοστοιχία αποκαλύφθηκαν νησίδες ψηφιδωτού δαπέδου με πολλές μεταγενέστερες επισκευές (Πί ν. 175 γ) και συμπληρώσεις με πλίνθινες πλάκες, διαστ. 0,52×0,40 μ. Τό ψηφιδωτό συνεχίζεται δυτικά στο παρακείμενο οικόπεδο, τό όποιο δέν είναι δυνατό νά ανασκαφεί.

Τά λείψανα του ψηφιδωτού δείχνουν ότι ή διακόσμηση του αποτελούνταν από δύο όμοθετα τετράγωνα. Τό ένα σχηματιζόταν από ταινία μέ κισσόφυλλα και σπειροειδή κοσμήματα στις γωνίες. 'Η ταινία διακοπτόταν στη μέση των πλευρών. Τό άλλο όμοθετο τετράγωνο σχηματιζόταν από δίκλωνο πλοχμό. Στο έσωτερικό των όμοθετων τετραγώνων ύπήρχαν δύο κύκλοι, ό ένας από δίκλωνο και ό άλλος από άλυσιδωτό πλοχμό. Τό ψηφιδωτό περιβαλλόταν από τετράγωνο μαρμαροθετημένο πλαίσιο, πλ. 1 μ., μέ τετράγωνα πλακίδια, διαστ. 0,15×0,15 μ., σε χρώμα λευκό και φαιοπράσινο.

Στή βόρεια πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε χτιστός βυζαντινός τάφος (διαστ. 2×0,86 και ύψ. 0,80 μ.) από παρόλιθους πού έναλλάσσονταν μέ πλίνθους.

Σέ μεταγενέστερη φάση ανήκει τοίχος μέ κατεύθυνση από Α. προς Δ. πού ήταν προσκολλημένος στο χτιστό

πεσό. Άλλος τοίχος αποκαλύφθηκε βορειότερα από τό δυτικό άκρο του τοίχου αυτόυ και σε έπαφή μέ τή σωζόμενη βάση του κίονα, ό όποιος σχημάτιζε μέ τόν προηγούμενο αύλακα, πλ. 0,47 μ. Σέ ψηλότερη στάθμη και σε έποχή νεότερη κατασκευάστηκε χτιστός ύδραγωγός, πλ. 0,18 μ., από σχιστολιθικές πλάκες και κουρασάνι.

Κατά τήν ανασκαφή βρέθηκαν άποτμήματα δύο θωρακίων, τό πάνω τμήμα κορινθιακού κιονοκράνου, άπότμημα άρράβδωτου κίονα και πήλινος λύχνος μέ παράσταση κενταύρου πού κρατεί κιθάρα, τέλους 3ου-άρχων 4ου αι. μ.Χ.⁵. Στόν τοίχο του νοτιοανατολικού τμήματος του οικοπέδου ήταν έντοιχισμένη ένδιαφέρουσα έλληνιστική επιγραφή, τήν όποία θά δημοσιεύσει ό 'Επιμελητής Θ. Παζαράς, ό όποιος και επέβλεψε τήν ανασκαφή.

Τά νομίσματα πού βρέθηκαν είναι ένδεικτικά για τή χρονολόγηση των διάφορων κτιριακών φάσεων. Στο μέσο του οικοπέδου, δυτικά από τόν πεσό, βρέθηκαν ένα νόμισμα έλληνιστικών χρόνων, ένα τής ύστερορωμαϊκής περιόδου, ένα του αυτοκράτορα Αύρηλιανού (270-275 μ.Χ.), ένα του Κωνσταντίνου του Μεγάλου και ένα τουρκικο. Στόν τοίχο πού σώθηκε στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου βρέθηκε χάλκινο νόμισμα πάλι του Κωνσταντίνου

5. Athenian Agora, Lamps of the Roman Period, NR 671-676.

μέ χρονολογία κοπής τό 319 μ.Χ. και στή νοτιοδυτική γωνία δύο χάλκινα νομίσματα του αυτοκράτορα Πρόβου (276-282). Στόν τάφο βρέθηκε χάλκινο νόμισμα του Ίωάννη Βατάτζη (1222-1254). Τρία τούρκικα νομίσματα και ένα αόστριακό βρέθηκαν σέ διάφορα σημεία στα μπάζα του οικόπεδου.

Μετά τήν απόκόλληση τών ψηφιδωτών διαπέδων και τή μεταφορά τών αρχιτεκτονικών μελών, τά κτίσματα επιχώστηκαν.

Κάτω Ζερβοχώρι Ήμαθίας

Ναός Αγίου Νικολάου

Ο ναός είναι τρίκλιτη βασιλική τής τουρκοκρατίας μέ τοιχογραφίες του έτους 1843, άσβεστωμένες στό μεγαλύτερο μέρος τους. Στόν ανατολικό τοίχο είχαν δημιουργηθεί κατακόρυφες ρωγμές και στό βόρειο είχαν παρατηρηθεί πολλές διογκώσεις και μεγάλη απόκλιση από τήν κατακόρυφο (Πί ν. 176 α). Τά κεραμίδια τής στέγης είχαν επίσης καταστραφεί.

Οί έργασίες που έγιναν στό ναό είναι οί ακόλουθες: Ύποθεμελιώθηκε ή κόγχη του Ίερού. Έμποτίστηκαν και άρμολογήθηκαν οί ρωγμές σ' όλη τήν ανατολική πλευρά. Κατασκευάστηκε σέ έπαφή μέ τό βόρειο τοίχο του ναού έξωτερικός τοίχος, πάχ. 0,50 μ., για άντιστήριξη, έπειδή ό τοίχος είναι τοιχογραφημένος και δέν ήταν δυνατό να άνακατασκευαστεί, ούτε να στηριχτεί άποτελεσματικά μόνο μέ άντηρίδες (Πί ν. 176 β). Έγινε άνάσωση τών κεραμιδιών τής στέγης:

Κοζάνη

Άρχοντικό Γρ. Βούρκα

Μετά τήν απαλλοτρίωση του άρχοντικού από τήν Ύπηρεσία, ή Έφορεία άρχισε στερεωτικές έργασίες στόν έπάνω όροφο, ό όποιος βρισκόταν σέ κακή κατάσταση. Τμήμα του βόρειου τοίχου, που ήταν κατασκευασμένο από τσατμά, παρουσίαζε διακυμάνσεις και ή στέγη είχε πάθει σέ πολλά σημεία καθιζήσεις. Νεότερες έπεμβάσεις είχαν αλλάξει τή μορφή του όρόφου και είχαν έπιτείνει τήν ήδη κακή κατάσταση του.

Άνακατασκευάστηκε μέ τούβλα τό τμήμα από τσατμά του βόρειου τοίχου, ό όποιος επιχρίστηκε έπίσης έσωτερικά και έξωτερικά. Άνακατασκευάστηκε στό μεγαλύτερο μέρος ή στέγη μέ χρησιμοποίηση νέας ξυλείας και άποκαταστάθηκε στήν αρχική μορφή της. Κατασκευάστηκε chainage από όπλισμένο σκυρόδεμα περιμετρικά στήν έπίστεψη τών τοίχων, οί όποιοι ήταν από άργολιθοδομή. Έγιναν έπίσης έμποτισμοί και άρμολογήματα στό βόρειο (Πί ν. 176 γ-δ), δυτικό και ανατολικό τοίχο. Άντικαταστάθηκαν τά φθαρμένα μέρη από τά παράθυρα του όρόφου.

Άρχοντικό Νικ. Βούρκα

Συνέχιστηκαν οί έργασίες στό άρχοντικό (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 735) μέ τή συμπλήρωση τών

παραθύρων που έλειπαν στό ίσόγειο. Τά παράθυρα προστατεύτηκαν μέ δικτυωτά πλέγματα.

Σιάτιστα

Άρχοντικό Νεραντζοπούλου

Έγινε συντήρηση τών παραθύρων.

Άρχοντικό Μανούση

Συμπληρώθηκαν τά παράθυρα που έλειπαν και άντικαταστάθηκαν οί σπασμένοι ύαλοπίνακες.

Καστοριά

Ναός Αγίου Νικολάου του Μεγαλειού

Άνακατασκευάστηκε μέ νέα ξυλεία και άσφαλτόπανο ή σαθρή στέγη του ναού (Πί ν. 177 α-γ). Προβλήματα παρουσίασε ό μεταγενέστερος έξωνάρθηκας, ό όποιος ήταν άνοιχτός στό νότιο τμήμα του. Στή βόρεια πλευρά του, μετά τήν πώση του έτοιμόροπου μεταγενέστερου ανατολικού τοίχου και τόν καθαρισμό του χώρου, άποκαλύφθηκαν τά θεμέλια τοιχοποιίας που άποτελεί συνέχεια του βόρειου τοίχου του έξωνάρθηκα και άνήκει ίσως στήν αρχική στοά που περιέβαλλε τό ναό. Γι' αυτό ό βορειοανατολικός τοίχος του έξωνάρθηκα δέν άνακατασκευάστηκε, αλλά άφέθηκε άνοιχτός (Πί ν. 177 δ), για να μην άλλοιωθει ή εντόπωση τής στοάς και να μείνουν έμφανή τά στοιχεία για μελλοντική άποκατάσταση του ναού. Μετά τίς έργασίες στερέωσης, έγινε διαμόρφωση του έξωτερικού χώρου μέ τήν κατασκευή ενός αναλημματικού τοίχου στήν ανατολική πλευρά, όπου τό μνημείο περιβάλλεται από πολυκατοικίες. Έπίσης κατέβηκε ή στάθμη του εδάφους, για να άναδειχτεί ό ναός και να προστατευθεί από τήν ύγρασία.

Μέ τήν ευκαιρία τών εργασιών έγινε άποτύπωση του ναού από τήν αρχιτέκτονα Π. Θεοχαρίδου.

Άρχοντικό Πηχεώνος

Προκειμένου τό άρχοντικό να χρησιμοποιηθεί από τήν Έφορεία για τήν έγκατάσταση του φυλακτικού προσωπικού, έγιναν έσωτερικά επιχρίσματα και άντικαταστάθηκαν τά σαθρά ξύλινα δάπεδα τών δωματίων του ίσογείου. Άντικαταστάθηκαν οί μεσότοιχοι όρισμένων δωματίων και έγινε συντήρηση τών ύπόλοιπων. Έπιχρίστηκε έξωτερικά τό ανατολικό τμήμα του άρχοντικού και έγιναν μερικά άρμολογήματα στό βόρειο τμήμα. Οί έργασίες θα συνεχιστούν.

Ναός Αγίων Τριών (Άγία Τριάς)

Έρευνες στό ναό έδειξαν ότι κάτω από τά άσβεστώματα σώζονται αξιόλογες τοιχογραφίες του 15ου αί. (Πί ν. 178 α-179 α). Άποκαλύφθηκαν μέ μηχανικό καθαρισμό οί τοιχογραφίες του Ίερού και ή επιγραφή πάνω από τήν πόρτα του νότιου τοίχου, που δίνει τό χρόνο κατασκευής τών τοιχογραφιών (1401). Οί έργασίες θα συνεχιστούν.

Ναός Ἁγίου Στεφάνου

Συνεχίστηκαν οἱ στερεώσεις τοιχογραφιῶν (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 759). Οἱ ἐργασίες περιορίστηκαν στή συγκράτηση καί στερέωση τῶν πολὺ καταστραμμένων τοιχογραφιῶν τοῦ γυναικωνίτη.

Ναός Παναγίας Βλαχέρνας (Ρασιώτισσα)

Συνεχίστηκε ἡ στερέωση τῶν τοιχογραφιῶν πού εἶχε ἀρχίσει τὸ 1974 (Π ἰ ν. 179 β) στὸ βόρειο καὶ δυτικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ καθὼς καὶ στὸ βόρειο μισὸ τμήμα τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ. Στὸ ὑπόλοιπο τμήμα τῆς κόγχης ἐγιναν μόνον ὀπισμοί, γιατί διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξη παλιότερου στρώματος τοιχογραφιῶν. Ἐπίσης στερεώθηκε μεγάλο ρήγμα πού ὑπῆρχε στή νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ ναοῦ. Οἱ ἐργασίες θὰ συνεχιστοῦν.

Νησί Ἁγίου Ἀχιλλεῖου⁶**Ναός Ἁγίου Ἀχιλλεῖου**

Μετά ἀπὸ ἀπόφαση τῆς ἐπιτροπῆς πού συγκροτήθηκε γιὰ τὴ μελέτη τῶν προβλημάτων τῶν μνημείων τῶν Πρεσπῶν, ἀποτοχίστηκαν καὶ μεταφέρθηκαν γιὰ συντήρηση στὸ Μουσεῖο τῆς Φλώρινας, ὀρισμένες τοιχογραφίες, οἱ ὁποῖες διέτρεχαν σοβαρὸ κίνδυνο ἀπὸ τίς καιρικὲς συνθήκες. Ἡ ἀποτοχίση ἐγινε ἀπὸ τὸ Φ. Ζαχαρίου καὶ τίς ἐργασίες ἐπέβλεπε ὁ Ἐπιμελητὴς Χ. Μπακιρτζῆς. Οἱ τοιχογραφίες προέρχονται ἀπὸ ὄλες τίς φάσεις τοιχογράφησης καὶ εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

(α) Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, (β) δύο ἱεράρχες ἀπὸ τὸ βόρειο τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους (Π ἰ ν. 180 β), (γ) δύο πολεμιστὲς ἄγιοι ἀπὸ τὴ νότια ὄψη τοῦ πρώτου ἀνατολικά πεσσοῦ τῆς βόρειας κιονοστοιχίας (Π ἰ ν. 180 α), (δ) ἀρχάγγελος ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ ἴδιου πεσσοῦ, (ε) Παναγία ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ τρίτου ἀνατολικά πεσσοῦ τῆς βόρειας κιονοστοιχίας, (στ) διακοσμητικὸ σχέδιο ἀπὸ τὴ βόρεια ὄψη τοῦ πρώτου ἀνατολικά πεσσοῦ τῆς βόρειας κιονοστοιχίας, (ζ) τμήμα προτομῆς ἁγίου πού βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὴν Παναγία, (η) τμήμα προτομῆς ἁγίου στή δυτικὴ γένεση τοῦ τόξου τοῦ πρώτου ἀνατολικά πεσσοῦ τῆς βόρειας κιονοστοιχίας, (θ) διακοσμητικὸ μοτίβο πάνω ἀπὸ τὸν ἀρχάγγελο.

Ναός Ἁγίου Δημητρίου

Ἀπὸ τὸν ἐρειπωμένο ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἀποτοχίστηκαν καὶ μεταφέρθηκαν στὸ Μουσεῖο τῆς Φλώρινας, οἱ ἀκόλουθες τοιχογραφίες τοῦ 14ου αἰ., γιὰ νὰ ἀποφυχθεῖ ἡ περαιτέρω φθορά τους: (α) Ὁ Μελισμὸς καὶ ἓνας ἱεράρχης ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ (Π ἰ ν. 180 γ), (β) διακοσμητικὸ σχέδιο ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο.

6. Σ. Πελεκανίδης, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 84-85.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

Τὸ 1975 προγραμματίστηκε ἡ καταγραφή καὶ φωτογράφιση ὄλων τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀντικειμένων τῆς Ἐφορείας. Καταγραφὲς εἶχαν γίνεαι καὶ παλιότερα, κυρίως στὰ γλυπτά. Οἱ ἀριθμοὶ ὅμως σὲ πολλὰ ἀντικείμενα εἶχαν σβηστεῖ καὶ ἦταν ἀπαραίτητη ἡ ἐπανεξέτασή τους. Ἡ ἐποπτεία τῶν καταγραφῶν ἀνατέθηκε στὴν Ἐπιμελήτρια Χρ. Τσιούμη.

Θεσσαλονίκη**Συλλογὴ Ροτόνας****1. Εἰκόνες**

Καταγράφηκαν ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ βοηθὸ Ἑλλη Πελεκανίδου οἱ εἰκόνες τῆς συλλογῆς, πού σχεδὸν στὸ σύνολό τους εἶναι μεταβυζαντινὲς καὶ προέρχονται κυρίως ἀπὸ κατασχέσεις. Οἱ περισσότερες ἔχουν ἀνάγκη συντήρησης καὶ καθαρισμοῦ.

2. Γλυπτά

Ἡ καταγραφή τῶν γλυπτῶν, πού ἀνατέθηκε στὴν ἐπιστημονικὴ βοηθὸ Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ, ἀρχισε μὲ τὴν πλούσια συλλογὴ τῶν κιονοκράνων πού χρονικά ἀρχίζουν ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. μ.Χ. καὶ φτάνουν ὡς τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο. Μαζὶ μ' αὐτὰ καταγράφηκε καὶ σειρά ἀπλῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ εἶναι ὕστερορωμαϊκά. Δυστυχῶς δὲν ὑπῆρχαν ἐνδείξεις γιὰ τὴν προέλευση τῶν κιονοκράνων, πού εἶχαν συσσωρευθεῖ στὸν ὑπαίθριο χῶρο ἀπὸ διάφορες ἀνασκαφὲς καὶ περισυλλογῆς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἰδρύσεως τῆς Ἐφορείας.

Ἡ καταγραφή ὁλοκληρώθηκε καὶ θὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο μελέτης ὑπὸ μορφή καταλόγου ἀπὸ τὴ Χρ. Τσιούμη καὶ τὴ Δ. Μπακιρτζῆ.

Μετά τὴν ὁλοκλήρωση τῆς καταγραφῆς τῶν κιονοκράνων ἀρχισε ἡ καταγραφή ἀπὸ τὴ Δ. Μπακιρτζῆ τῆς ἐπίσης πλούσιας συλλογῆς τῶν γλυπτῶν. Ἡ συλλογὴ γλυπτῶν περιλαμβάνει πολὺ ἐνδιαφέροντα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ τὰ παλαιοχριστιανικὰ ὡς τὰ τελευταῖα βυζαντινὰ χρόνια. Ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἐβραϊκὸ νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ ὁποῖο βρισκόταν στὴ θέση τοῦ ἀνατολικοῦ παλαιοχριστιανικοῦ καὶ βυζαντινοῦ νεκροταφεῖου τῆς πόλης.

Μὲ τὴν καταγραφή ἐγινε δυνατὴ καὶ ἡ συναρμολόγηση σπασμένων κιονοκράνων ἢ γλυπτῶν, τὰ ὁποῖα παράλληλα συγκολλήθηκαν.

3. Νομίσματα

Ἡ καταγραφή τῶν νομισμάτων καὶ ἡ ἐποπτεία τοῦ καθαρισμοῦ τους ἐγινε ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ βοηθὸ Αἰκ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα. Παράλληλα ζητήθηκε ἡ συμπάρασταση καὶ τοῦ Ἐπιμελητῆ τῆς Ἐφορείας τῆς Ἐδεσσίας Ἰ. Τουράτσογλου ὡς εἰδικοῦ στὰ νομίσματα.

Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς καταγραφῆς διαπιστώθηκε ἡ σημασία ὀρισμένων θησαυρῶν τῆς Ἐφορείας, οἱ ὁποῖοι καὶ

δημοσιεύτηκαν από τον Ί. Τουράτσογλου και την Αικ.Τσιγαρίδα (ΑΔ 31 (1976): Μελέται, σ. 23-48).

4. Έργα μικροτεχνίας

Στή συλλογή της Ροτόντας υπάρχει μικρός αριθμός έργων μικροτεχνίας που προέρχονται κυρίως από άνασκαφές. Καταγράφηκαν από την επιστημονική βοήθό Έλλη Πελεκανίδου.

5. Κεραμική

Άρχισε η καταγραφή της πλούσιας και πολύ ενδιαφέρουσας συλλογής άγγείων και όστράκων της Έφορείας από τον Έπιμελητή Χ. Μπακιρτζή και την επιστημονική βοήθό Δ. Μπακιρτζή. Η έργασία βρίσκεται άκόμη σε προκαταρκτικό στάδιο και περιορίζεται στα έφυλαωμένα όστρακα.

Εικόνες Συλλογής Έατριδών

Καταγράφηκαν από την επιστημονική βοήθό Ά. Τούρτα οί 933 εικόνες της συλλογής.

Άνω Πόλη

Προκειμένου νά συνταχθεί μελέτη για τή διατήρηση του παραδοσιακού χαρακτήρα της Άνω Πόλης Θεσσαλονίκης, καταρτίστηκε από τίς άρχιτέκτονες Π. Θεοχαρίδου και Ν. Μιμίδου χάρτης με άξιολόγηση τών σπιτιών σε κατηγορίες και δημιουργήθηκε άρχειο 3.000 φωτογραφιών από τά σπίτια που παρουσιάζουν ενδιαφέρον.

Βέροια

Εικόνες

Οί κλοπές που σημειώθηκαν σε ναούς της πόλης έκαναν έπιτακτική τήν άνάγκη νά καταγραφούν εικόνες που βρίσκονται μέσα σ' αυτός. Καταγράφηκαν και φωτογραφή-

θηκαν οί βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες, τών όποιών ό άριθμός είναι πολύ μεγάλος. Δέ φωτογραφήθηκαν οί νεωτερικές εικόνες, και όσες ήταν τελείως μαυρισμένες.

Η καταγραφή έγινε από τό φοιτητή Ά. Παπαζώτο μέ τή συνεργασία της Χρ. Τσιούμη, οί όποιοι και θά δημοσιεύσουν τίς εικόνες. Τό ύλικό έχει μεγάλο ενδιαφέρον και ή μελέτη του θά δώσει πολλά στοιχεία για τήν τέχνη της βυζαντινής και μεταβυζαντινής εικόνας γενικά.

Γλυπτά

Στά τουρκικά λουτρά της πόλης είχε συσσωρευτεί πλθθος γλυπτών από τά παλαιοχριστιανικά ως τά μεταβυζαντινά χρόνια. Τό ύλικό προέρχεται από διάφορες περισυλλογές που έγιναν από τήν ίδρυση της Έφορείας Κλασικών Άρχαιοτήτων. Ο Έπιμελητής Θ. Παζαράς ανέλαβε τό έργο της καταγραφής μέ τήν επιστημονική βοήθό Ά. Τούρτα. Έγινε ή ταξινόμηση τών γλυπτών, ή άρίθμηση και ή φωτογράφησή τους. Η καταγραφή δέν όλοκληρώθηκε και θά συνεχιστεί τό έπόμενο έτος. Όπωσδήποτε όμως έγινε πρόχειρη έκθεση τών γλυπτών κατά είδη, ώστε αυτά νά είναι προσιτά για μελέτη.

Καστοριά

Εικόνες

Συστηματική καταγραφή εικόνων τών ναών της πόλης άρχισε από τό 1966. Τό 1975 έγινε έλεγχος τών καταγραφών που είχαν προηγηθεί, ώστε νά ακολουθήσει ή καταγραφή και φωτογράφιση τών υπόλοιπων. Τό έργο ανέλαβε ό Έπιμελητής της Έφορείας Εύθ. Τσιγαρίδας μέ τήν επιστημονική βοήθό Αικ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, οί όποιοι και θά δημοσιεύσουν τίς εικόνες. Η καταγραφή δέν όλοκληρώθηκε και θά συνεχιστεί τό έπόμενο έτος.

ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ ΚΑΙ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Μετά το πρώτο δεκαήμερο του Σεπτεμβρίου ο προϊστάμενος της Έφορείας Νικ. Νικονάνος αναχώρησε για τη Δ. Γερμανία προς μετεκπαίδευση στο Ίνστιτούτο της Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης. Τη διεύθυνση της Έφορείας από τις 11-9-1975 ανέλαβε ο Έπιμελητής της Έφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης Εδθ. Τσιγαρίδας. Γι' αυτό, το έργο της Έφορείας, το οποίο συνοπτικά εκτίθεται παρακάτω, χωρίζεται σε δύο τμήματα: το πρώτο αφορά το διάστημα από 1/1 ως 10/9/75 και το δεύτερο το διάστημα από 11/9 ως 31/12/75.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Μονή Βατοπεδίου

Στήν καταστραμμένη από την πυρκαγιά του 1966 πτέρυγα συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες για την αποκατάσταση στην αρχική μορφή της όψης της τοξοστοιχίας που βλέπει προς την εσωτερική αυλή της μονής¹.

Συγκεκριμένα, σελόκληρο το μήκος του ίσογειου, διαστ. 53×2,90 μ., καθαιρέθηκαν τα νεότερα επιχρίσματα, αφαιρέθηκαν τα σαθρά εξαιτίας της πυρκαγιάς άρμολογήματα, συμπληρώθηκαν οι λίθοι που είχαν καταστραφεί και επανακατασκευάστηκε νέο άρμολόγημα έντελως όμοιο με το αρχικό². Συνολικά η εργασία επεκτάθηκε σε μία επιφάνεια 150 τ.μ. περίπου (Π ι ν. 181 α-β). Ταυτόχρονα αποκαταστάθηκαν όλα τα καταστραμμένα έσωρράχια στα δεκαεπτά τόξα του ίσογειου και ξαναέγιναν τα διάφορα πλίνθινα κοσμήματα –όδοντωτές ταινίες, σταυροί, κυπαρίσσια, «ήλιοι», ρόμβοι κτλ.– που κοσμοούν την όψη της τοξοστοιχίας (Π ι ν. 181 γ-δ).

Μονή Σταυρονικήτα

Τράπεζα. Πρόκειται για όρθογώνια αίθουσα, έσωτ. διαστ. 14,80×6,60 μ., που απολήγει στα ανατολικά σε κόγχη και κοσμεείται με τοιχογραφίες που αποδίδονται στον περίφημο ζωγράφο του καθολικού της μονής Θεοφάνη³. Η τοιχογράφηση και η ξύλινη όροφή είχαν συντηρηθεί, το δάπεδό της όμως έπρεπε να στερεωθεί, γιατί ήταν έπι-

κίνδυνα έτοιμόρροπο και παραμορφωμένο, είχε κλίση από Ν. προς Β. 0,30 μ. περίπου, τά φέροντα τόξα στο ίσογειο ήταν σαθρά και οι περισσότερες σχιστόπλακες της πλακόστρωσης έλειπαν ή ήταν αποκολλημένες.

Μετά την αποξήλωση των καταστραμμένων πλακών κατασκευάστηκε κατά μήκος της βόρειας πλευράς τοιχίο, ύψ. 0,30 μ. περίπου, και στηρίχτηκε στο τοιχίο αυτό και το νότιο τοίχο πλάκα από ένισχυμένο σκυρόδεμα, για να επανέρθει το δάπεδο στην όριζόντια θέση και τά σαθρά τόξα του ίσογειου να πάσουν ν' αποτελούν φέροντα στοιχεία.

Στη συνέχεια τοποθετήθηκαν οι παλιές και νέες σχιστόπλακες Πηλίου, έπεξεργασμένες όμως κατάλληλα, έτσι ώστε να πάρουν τετράγωνα, ήμικυκλικά, τρίγωνα και άλλα σχήματα και να σχηματίσουν το ήμικύκλιο της κόγχης, το κεντρικό όμφαλο και μία σειρά από διάχωρα –μέ ρόμβους μέσα σε τετράγωνα – που καταλαμβάνουν την κεντρική ζώνη και τά περιβάλλουν μικρότερα παρόμοια διάχωρα σε σχήμα Π. Χρησιμοποιήθηκαν επίσης και τρίγωνα κομμάτια όπτόπλινθων, όπως ακριβώς και στο παλιό δάπεδο γιατί στις θέσεις αυτές του αρχικού δαπέδου ύπηρεζαν όμοια πλίνθινα στοιχεία.

Τοιχογραφίες του καθολικού. Από συνεργείο του Κ.Σ.Α. με έπικεφαλής το ζωγράφο-συντηρητή Φ. Ζαχαρίου συνεχίστηκε⁴ η συστηματική συντήρηση των τοιχογραφιών του καθολικού, οι όποιες, όπως είναι γνωστό, έχουν γίνει από το ζωγράφο Θεοφάνη⁵.

1. Στερεώθηκαν οι τοιχογραφίες στον κυρία ναό, την πρόθεση, το διακονικό και το μεγαλύτερο τμήμα του Έεροδ. Επίσης, έγιναν τά απαραίτητα στοκαρίσματα και συμπληρώθηκαν τά κονιάματα που έλειπαν. 2. Έγινε χημικός καθαρισμός στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης, τά σφαιρικά τρίγωνα, την ανατολική καμάρα, τά τύμπανα της βόρειας και νότιας πλευράς και τά μέτωπα των τόξων επάνω από τούς κίονες. Στις θέσεις αυτές εικονίζονται ή Πλατυτέρα. οι Έυαγγελιστές, ή Πεντηκοστή, ή Ψηλάφηση του Θωμά, ό Έυαγγελισμός, ή Αναστήλωση των Εικώνων, ή Ύψωση του Τιμίου Σταυρού κτλ. (Π ι ν. 182 α-183 α).

Μονή Παντοκράτορος

Βόρεια πτέρυγα των κελιών. Ό τελευταίος όροφος της πτέρυγας αυτής ήταν μισοκαταστραμμένος και έπικίνδυνα έτοιμόρροπος, γι' αυτό ή Έφορεία, σύμφωνα με πρόγραμμα της Διευθύνσεως Αναστηλώσεως, άρχισε εργασίες γενικής στερέωσης και συντήρησης.

Μετά την τοποθέτηση των ίκριωμάτων, μήκ. 30 και ύψ. 15 μ. περίπου, αφαιρέθηκαν οι έτοιμόρροποι ξύλινοι έξωστες, οι σαθροί «μπαγαδατότοιχοι», ή έπικάλυψη της στέγης, τά σαθρά ξύλινα ζευκτά, τά φθαρμένα δάπεδα κτλ., και απομακρύνθηκαν τά διάφορα «μιάζα». Στη συνέχεια έγινε ή κατεργασία των ξύλινων πατωμάτων, των λοξών

1. Για την αναστήλωση της πτέρυγας που κήκε το 1966 βλ. τά Χρονικά του ΑΔ 24 (1969) κ.έ. Ειδικότερα για την αποκατάσταση της όψης της τοξοστοιχίας της πτέρυγας αυτής βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 768, 771.

2. Για τη μορφή των άρμολογιών και τη διάδοσή τους ιδιαίτερα στο βορειοελλαδικό χώρο βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 771, όποσημ. 3.

3. Βλ. σχετικά ΔΟΡ 23-24 (1969-70), σ. 318 κ.έ. Πρβλ. Χρ. Πατρινέλης - Άγ. Καρατσάνη - Μ. Θεοχάρη, Μονή Σταυρονικήτα. Ιστορία - Εικόνες - Χρυσοκεντήματα, Άθήνα 1974, σ. 56 (Έκδοση της Έθνικής Τράπεζας της Έλλάδος).

4. Για τις εργασίες του 1974 βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 771-772.

5. Ά. Έυγγούπουλος, Σχολίασμα Ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την άλωση, Άθήνα 1957, σ. 103. ΔΟΡ, ό.π.

άντηρίδων και τό πελέκημα τῶν ξύλινων στρωτήρων. Ὅλα αὐτά κατασκευάστηκαν ἐντελῶς ὁμοία μέ τά ἀρχικά ἀπό ξυλεία ἄγριας καστανιάς. Τέλος, σέ ὀλόκληρο τό μηκος τῆς πτέρυγας τοποθετήθηκαν τά πατόξυλα τοῦ διαπέδου, οἱ δοκοί στίς ἄκρες τῶν ἐξωστῶν καί οἱ λοξές ἀντηρίδες, οἱ ὁποῖες κρατοῦν τούς ἐξώστες.

Καθολικό. Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐπισκευή τῆς μολύβδινης ἐπικάλυψης τοῦ καθολικοῦ, ἡ ὁποία κατά τό παρελθόν εἶχε περιοριστεῖ μόνο στόν κυρίως ναό. Συγκεκριμένα, ἐργασίες ἐγιναν στή λιτή, τόν ἐξωνάρθηκα, τό παρεκκλήσι τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, πού βρίσκεται στή βορειοδυτική γωνία τοῦ καθολικοῦ, καί τό καμπαναριό.

Μετά τήν ἀφαίρεση τῆς ἐπικάλυψης καί τόν καθαρισμό τῶν σκεπῶν, τοποθετήθηκε, ὅπου ἦταν ἀναγκαῖο – ἐξωνάρθηκας–, νέα ξυλεία, ἡντικαταστάθηκαν γενικά ὅλα τά φθαρμένα μολυβδόφυλλα, ἐπανατοποθετήθηκαν ὅσα ἀπό τά παλιά ἦταν στερεά καί κατασκευάστηκαν ὀχρεοί ἀποχετεύσεων στίς γωνίες τῆς κάλυψης. Ἡ τοποθέτηση τῶν μολυβδόφυλλων ἐγινε μέ τό λεγόμενο «βυζαντινὸ περτσινωμα». Ἐπίσης, ἐγινε προσεκτικός ἔλεγχος καί σποραδικά κατασκευή νέων «περτσινωμάτων» καί συγκόλληση τῶν ἐνώσεων στήν ἐπικάλυψη τοῦ κυρίως ναοῦ.

Οὐρανούπολη

Ὁ μεσαιωνικός πύργος, πού τό ὕψος του φτάνει τά 18 μ. περίπου καί οἱ διαστάσεις τῆς κάτοψής του εἶναι 13×8,70 μ., εἶχε ἀνάγκη ἄμεσης συντήρησης, γι' αὐτό ἐγιναν κατά τό 1975 οἱ ἀπαραίτητες ἐπείγουσες ἐργασίες στερέωσης μέ σκοπὸ νά ἐξασφαλιστεῖ κυρίως στατικά τό κτίσμα.

Μετά τήν τοποθέτηση τῶν ἱκριαμάτων περιφερειακά ὡς τόν τελευταῖο ὄροφο ἀφαιρέθηκαν οἱ ξυλοδεσιές, οἱ ὁποῖες ὅλες γενικά ἦταν σαθρές, καί κατασκευάστηκε ὀπλισμός προέντασης ἀπὸ σίδηρο στίς θέσεις ὅπου ἦταν τοποθετημένα τά ξύλινα «χατίλια», γιά νά μὴ εἶναι ὀρατά τά πρόσθετα σιδερένια στοιχεῖα. Στόν ὀπλισμὸ χρησιμοποιήθηκαν «μουντρέλια», κῶνοι, σφήνες καί βεργία, προσαρμόστηκαν στίς ἄκρες τῶν βεργιῶν σιδερένια Η (Π ἰ ν. 183 β) καί κλείστηκαν οἱ ὀπές μέ πεπιεσμένο σκυρόδεμα. Ἐπίσης, οἱ ρωγμές καί τά κυκλώματα γέμισαν μέ σκυρόδεμα καί ὕδαρῆ τσιμεντοκονία καί μετά τήν παρέλευση τοῦ ἀπαραίτητου χρόνου ἐγινε ἡ προένταση μέ τά κατάλληλα μηχανικά μέσα.

Παράλληλα, ἐγινε ἐμφραξη τῶν ρωγμῶν στή βόρεια καί ἀνατολική πλευρά, ἐνῶ στή δυτική καί νότια, ὅπου κατά τό παρελθόν ἡ τοιχοποιία εἶχε ἐπιχριστεῖ πρόχειρα, ἀλλά τά κονιάματα εἶχαν στό μεταξύ ἀποσασθροθεῖ ἢ καταπέσει, ἐγινε ἀπόξεση τῶν κονιαμάτων καί κατασκευάστηκε ἀρμολόγημα ὡς τόν τέταρτο ὄροφο, γιά νά προστατευτεῖ ἡ τοιχοποιία ἀπὸ τήν ὕγρασία ὡς τήν ὀριστική συντήρηση τοῦ μνημείου.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ - ΕΠΑΝΕΚΘΕΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Ἀντιπροσωπεῖο τῆς μονῆς Βατοπεδίου στίς Καρυές

Ἀρνητικά ἀπὸ γυαλί φωτογραφιῶν τῶν ἀρχῶν τοῦ 20ου

αἰ., τά ὁποῖα βρίσκονταν ἐγκαταλεμμένα στή σκῆτη τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα, συγκεντρώθηκαν, ταξινομήθηκαν καί τοποθετήθηκαν στό ἀντιπροσωπεῖο τῆς μονῆς Βατοπεδίου στίς Καρυές. Ἀπὸ τά ἀρνητικά αὐτά τά 173 εἰκονίζουν κτίρια καί τοπία τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τά 109 τοιχογραφίες καί φορητές εἰκόνες, τά 79 διάφορα κειμήλια καί τά 41 χειρόγραφα καί ἐπιγραφές. Στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ συλλογή αὐτὴ ἀποτελεῖ χρήσιμη μαρτυρία γιά τό Ἅγιο Ὄρος τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα, γιὰ μερικά ἀπὸ τά κτίρια καί τά ἀντικείμενα πού ἀπεικονίζονται στά ἀρνητικά, σήμερα δέν ὑπάρχουν.

Μονή Παντοκράτορος

Ἐγινε καταγραφή καί προσεκτικός ἔλεγχος τῆς κατάστασης στήν ὁποία βρίσκονται τά χειρόγραφα τῆς μονῆς. Ἐπίσης τοποθετήθηκαν περισσότερα εἰκονογραφημένα χειρόγραφα στίς προθήκες καί ἐγινε νέα κατάταξη στά κειμήλια πού ἐκτίθενται στό μουσειακὸ χῶρο τῆς μονῆς.

Μονή Χελανδαρίου

Στήν τράπεζα τῆς μονῆς, ἡ ὁποία ἀνακαινίστηκε⁶ ἀπὸ τό Σέρβο ἡγεμόνα Μιλούτιν, τήν ἐποχὴ πού ὁ ἡγεμόνας αὐτός ξανάεχτισε τό καθολικό τῆς μονῆς (γύρω στό 1303)⁷, διαπιστώθηκαν⁸ ὑπολείμματα βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν. Πρόκειται γιά ἓνα μικρὸ τμήμα ἀπὸ τήν ἀρχική τοιχογράφηση, στήν ἀετωματικὴ ἀπόληξη τοῦ βόρειου στενοῦ τοῖχου, τό ὁποῖο διέφυγε τήν ἐπιζωγράφηση τοῦ 1623⁹ καί σήμερα βρίσκεται κρυμμένο ἀνάμεσα στή νεότερη ὀροφή καί τὴ στέγη.

Ἡ τοιχογραφημένη ἐπιφάνεια χωρίζεται σέ τέσσερα διάχωρα: Τό ἐπάνω τριγωνικὸ διάχωρο εἶναι καταστραμμένο, ἀλλά τά λίγα ὑπολείμματα πού σώζονται δείχνουν πὼς ἐκεῖ εἰκονίζονταν ὁ Χριστὸς μέ δύο ἀγγέλους σέ σπηθάρια στά πλάγια του. Κάτω, στό ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ τοῖχου, ὑπάρχει ἓνα μεγάλο ὀρθογώνιο κεντρικὸ διάχωρο, διαστ. 2,40×1,66 μ., μέ τήν παράσταση τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ, στό κάτω δεξιὸ τριγωνικὸ διάχωρο παριστάνεται ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ (Π ἰ ν. 184 α) καί στό ἀντίστοιχο ἀριστερὸ σώζεται ἓνα τμήμα ἀπὸ τήν παράσταση τῆς Προσέλευσης τῶν Ἀγγέλων.

Οἱ τοιχογραφίες¹⁰ αὐτές ἔχουν στενές σχέσεις μέ τήν ἀρχική τοιχογράφηση τοῦ καθολικοῦ¹¹, προσθέτουν ἓνα

6. S. Radojic, *Geschichte der serbischen Kunst*, Berlin 1969, σ. 51.

7. S. Nevadov, *Arhitektura Hilandara crkve i paraklisi, Hilendarski Zbornik*, 3, Beograd 1974, σ. 91 κ.ε. (στά σερβικά μέ γαλλικὴ περίληψη).

8. Γιά τὴν ὑπάρξη «παλιῶν» τοιχογραφιῶν μὲς εἰδοποίησε ὁ προϊστάμενος τῆς μονῆς ἱερομόναχος Χρυσόστομος, τὸν ὁποῖο εὐχαριστοῦμε καί ἀπὸ τὴ θέση αὐτῆ.

9. Κ. Βλάχος, Ἡ Χερσόνησος τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἄθω καί αἱ ἐν αὐτῇ μοναχοί, ἐν Βόλω, 1903, σ. 210.

10. Θὰ δημοσιευτοῦν μετὰ τὴν στερέωση καί τὸν καθαρισμὸ τους.

11. Γιά τίς ἀρχικὲς τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ βλ. V. Djuric, *Fresques médiévales à Chilandar - Contribution au catalogue des fresques du Mont Athos - Actes du XII Congrès International des Etudes Byzantines*, III, Beograd 1964, σ. 71 κ.ε. AAA IV (1971), σ. 341 κ.ε.

άκομη δείγμα στά παραδείγματα βυζαντινής ζωγραφικής του 'Αγίου Όρους και άποτελούν άσφαλή μαρτυρία για τή διακόσμηση τής τράπεζας τής μονής κατά τό 14ο αϊ.

NΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Κατά τήν άνοιξη και τό καλοκαίρι του 1975 συνεχίστηκε¹² μέ έντατικό ρυθμό ή καταγραφή άρχιτεκτονικών μελών, φορητών εικόνων και άλλων κειμηλίων στην ύπαιθρο και τά χωριά τής Χαλκιδικής¹³. Οί φορητές εικόνες, τά λειτουργικά βιβλία, τά διάφορα έκκλησιαστικά σκεύη και τά άρχιτεκτονικά μέλη (Π ί ν. 184 β) καταλογογραφήθηκαν σέ ειδικά δελτία και, όταν ήταν έφικτό, μεταφέρθηκαν στους κεντρικούς ένστοικούς ναούς των χωριών. 'Επίσης έγινε άποδελτίωση των ναών μέσα στους οποίους βρίσκονται τά κειμήλια αυτά. Συνολικά καταγράφηκαν 134 ναοί και έξωκκλήσια, 847 φορητές εικόνες, 190 λειτουργικά βιβλία, 71 έκκλησιαστικά σκεύη και 37 άρχιτεκτονικά μέλη.

Μέ τήν ευκαιρία των καταγραφών και των διάφορων αυτωπιών στην ύπαιθρο έντοπίστηκαν και νέες, άγνωστες ως τώρα, θέσεις, όπου διασώζονται έρείπια κτισμάτων ή βρίσκονται διάσπαρτα στην επιφάνεια του εδάφους άρχιτεκτονικά μέλη και δστρακα, και έτσι συμπληρώθηκε σημαντικά ό άρχαιολογικός χάρτης των μεσαιωνικών μνημείων τής Χαλκιδικής¹⁴. Συνολικά μέχρι σήμερα έχουν έπισημανθεί και τοποθετηθεί στο χάρτη 17 πύργοι και κάστρα και 55 θέσεις που διατηρούν ύπολείμματα τής ζωής από τήν παλαιοχριστιανική και τή βυζαντινή περίοδο (Σ χ έ δ. 1).

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Τ ο ρ ώ ν η

Συνεχίστηκε ή άνασκαφική έρευνα στη βασιλική τής Τορώνης¹⁵, όπου έντοπίστηκαν έκτός από τον παλαιοχριστιανικό ναό και άλλα ύπολείμματα κτισμάτων, τά όποια πιστοποιούν τήν ύπαρξη παλαιοχριστιανικής πόλης, που καταλαμβάνει τά βόρεια κράσπεδα τής άρχαίας Τορώνης¹⁶ και έκτείνεται έξω από αυτή, βορειότερα, μέσα στη δημόσια έλδωδη έκταση και τούς γύρω άγρους.

12. Τήν έργασία αυτή ανέλαβε και έφερε σέ πέρας ό έπιστημονικός συνεργάτης τής 'Εφορείας 'Ιωακείμ Παπάγγελος.

13. 'Η καταγραφή έγινε στα χωριά: 'Αγιος Μάμας, 'Αγία Παρασκευή, 'Αγιος Πρόδρομος, 'Αθωτος, Βάβδος, Βραστά, Γαλαρινός, Γαλάτισσα, Γερακινή, Καλαμίτσι, Καλάνδρα, Καλλιθέα, Καλύβες, Κασσάνδρεια, Κασσανδρηνό, Καψόχωρα, Κρουπηγή, Λάκκωμα, Νέος Μαρμαράς, Μεταγκίτσι, Μεταμόρφωση, Νέα Ποτίδαια, Νέα Σκιώνη, Νέα Φόκαια, Νικήτη, 'Ολυθος, 'Ορμύλια, Παλαιόκαστρο, Παλιούρι, Παρθενών, Πλανά, Πολύχρονο, Πυργαδικα, Σάρτη, Σίβυρη, Συκιά, Φούρκα και Χανιώτη.

14. 'Η έπισήμανση παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών θέσεων και ή σύνταξη του άρχαιολογικού χάρτη των μεσαιωνικών μνημείων τής Χαλκιδικής άρχισε από τήν πρώτη στιγμή που ό υπογράφων τοποθετήθηκε ως προϊστάμενος στη νέα 'Εφορεία Χαλκιδικής τήν άνοιξη του 1973 (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 768).

15. ΑΔ, δ.π., σ. 770 και 776.

16. Στην άρχαία Τορώνη άνασκαφές διενεργεί ό καθηγητής κ. 'Αλ. Καμπιτογλου. (Τό 'Εργον 1975, σ. 67-72).

Παλαιοχριστιανική βασιλική

'Ολοκληρώθηκε ή άφαίρεση των επιφανειακών επιχωματώσεων στα τρία κλίτη και τό νάρθηκα και διαπιστώθηκε ότι ό κυρίως ναός - τό κεντρικό κλίτος και τά πλάγια -, χωρίς τήν άψίδα του 'Ιεροϋ, έχει κάτωψη σχεδόν τετράγωνη, μέ πλάτος 14,70 και μήκος 13,80 μ. Τό κεντρικό κλίτος έχει πλάτος 6,50 μ. και στα πλάγια τό πλάτος τους κυμαίνεται από 3,20 ως 3,35 μ., δηλαδή οι άναλογίες του πλάτους του κεντρικού κλίτους προς τά πλάγια είναι 1,96¹⁷. 'Ο νάρθηκας άντιστοιχεί στα τρία κλίτη και ή μικρή του διάσταση είναι 4,10 μ. 'Η άψίδα έξωτερικά έφερε άντηρίδες.

'Εξάλλου έγιναν τρεις δοκιμαστικές τομές, μία στο 'Ιερό, μία στην είσοδο από τό νάρθηκα στο κεντρικό κλίτος και μία στο δυτικό τμήμα του βόρειου κλίτους, οι όποιες άποκάλυψαν τά έξής: 1. Στο χώρο του 'Ιεροϋ βρέθηκε ψηφιδωτό δάπεδο, τμήμα από τήν ύποδομή του σύνθρονου και ή μαρμάρηνη βάση τής 'Αγίας Τράπεζας. 2. Γύρω από τήν είσοδο στο κεντρικό κλίτος βρέθηκε ή συνέχεια του ψηφιδωτού δαπέδου και οι θέσεις όπου πατούσαν οι βάσεις των κίωνων του τρίβηλου άνοιγματος που όδηγούσε από τό νάρθηκα στο κεντρικό κλίτος. 3. Στο δυτικό τμήμα του βόρειου κλίτους, δεξιά και άριστερά από τήν είσοδο, έντοπίστηκαν λίγα σπαράγματα τοιχογραφιών.

'Επίσης, διαπιστώθηκε ότι στη βόρεια, δυτική και νότια πλευρά τής βασιλικής ύπάρχουν προσκτίσματα και ότι μεταγενέστερα, πιθανότατα τό 19ο αϊ., είχε άνεγερθεί ένας μονόχωρος δρομικός ναός που καταλάμβανε όλόκληρο σχεδόν τό χώρο του κεντρικού κλίτους¹⁸. 'Από τό νεότερο αυτό ναύδριο, που ή ήμικυκλική του κόγχη πατάει πάνω στο σύνθρονο τής παλαιοχριστιανικής βασιλικής, σώζονται μόνο τά κάτω τμήματα των τοίχων χτισμένα μέ πρόχειρη τοιχοποιία από συλλεκτές πέτρες και άπλό πηλό.

Κτίσμα άνατολικά από τή βασιλική

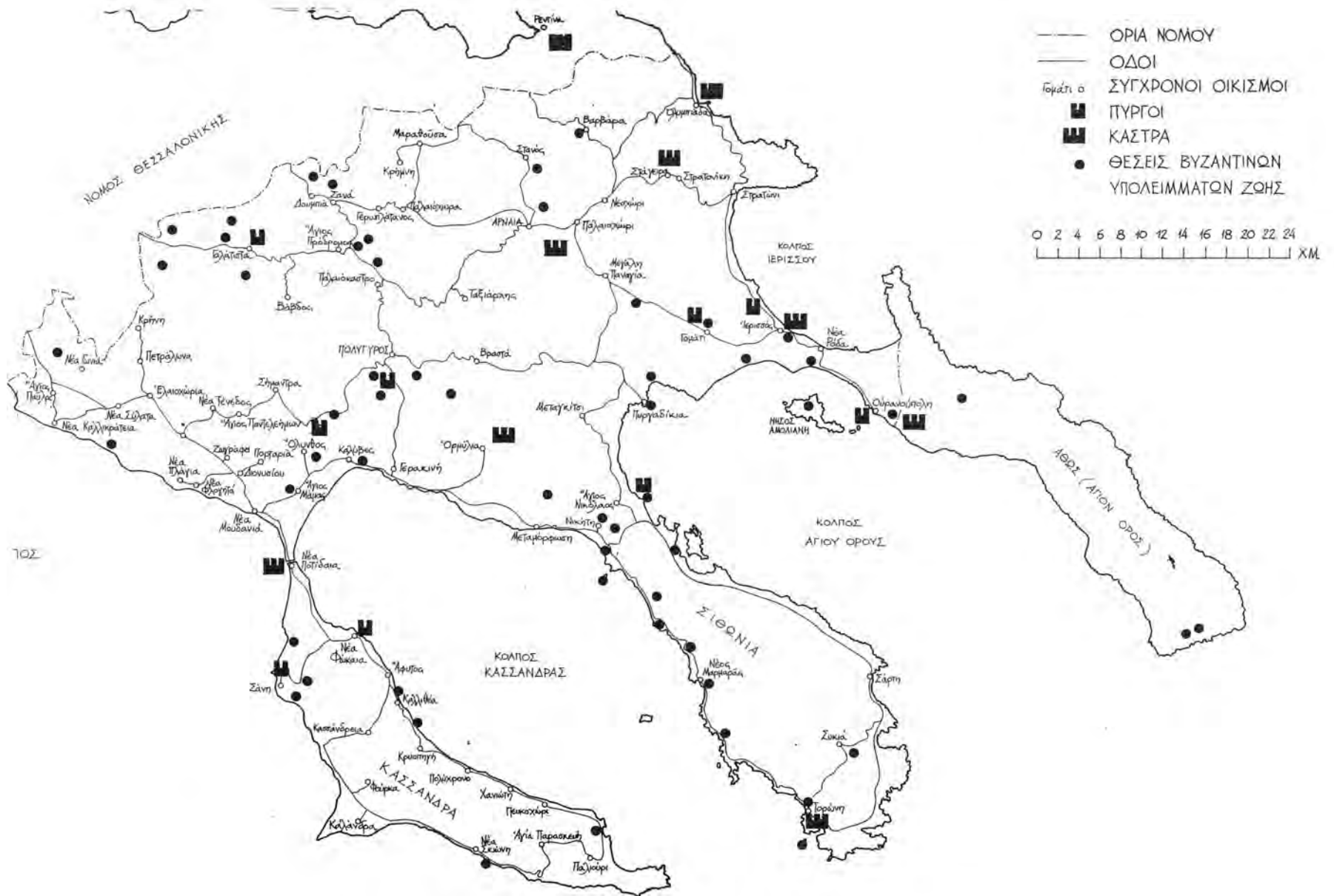
Βρίσκεται έξω από τήν άρχαία πόλη, γύρω στα 60 μ. άνατολικά από τήν παλαιοχριστιανική βασιλική. Μετά τήν άποκοπή των φυτών και τή μερική άποχωμάτωση περιφερειακά έξω από τό κτίσμα διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για πρώιμο παλαιοχριστιανικό οικοδόμημα, στο όποιο μπορεί κανείς νά διακρίνει τουλάχιστο δύο οικοδομικές φάσεις.

'Υπόλοιπες έρευνες

'Εντοπίστηκαν μέσα στην άρχαία πόλη τά έρείπια μιάς

17. Μεγαλύτερο πλάτος από τό μήκος έχει και ή παλαιοχριστιανική βασιλική τής γειτονικής Νικήτης (ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 571-572, Σχέδ. 17). Γενικότερα για τίς άναλογίες των παλαιοχριστιανικών βασιλικών βλ. 'Α. 'Ορλάνδος, 'Η Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική τής μεσογειακής λεκάνης, Α', 'Αθήνα 1952, σ. 202-206.

18. Νεότερα ναύδρια στη θέση του κεντρικού κλίτους παλαιοχριστιανικών βασιλικών βρίσκονται στη Χαλκιδική και σέ άλλες δύο περιπτώσεις. Πρόκειται για τή βασιλική στη Νικήτη (ΑΔ, δ.π.) και τή βασιλική στα Μαριανά (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 774-776).

Σχέδ. 1. Χάρτης τών μεσαιωνικών μνημείων καί θέσεων τής Χαλκιδικής.

δεύτερης βασιλικής και παλαιοχριστιανικοί τάφοι, ενώ, έξω από τά τείχη της, στο χώρο γύρω από την τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική, υπολείμματα διάφορων κτισμάτων.

ΝΙΚΟΣ ΝΙΚΟΝΑΝΟΣ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

— ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

Μονή Σταυρονικήτα

Μετά τον καθαρισμό των τοιχογραφιών του καθολικού¹, έγινε έλεγχος και μετά συντήρηση της μολυβδοστέγασης του καθολικού προκειμένου να προστατευτούν οι τοιχογραφίες από ενδεχόμενη είσοδή της βροχής. Με την ευκαιρία αυτή έγινε αποτύπωση του καθολικού, με σκοπό να μελετηθεί η αρχική μορφή στέγασης της ανατολικής καμάρας που σήμερα καλύπτεται με κεραμίδια. Η εργασία αυτή κρίθηκε απαραίτητη εν όψει προγραμματισμού για τον επόμενο χρόνο αντικατάστασης των κεραμιδιών στέγης με φύλλα μολύβδου, για να εξασφαλιστεί πλήρως η στεγανότητα της οροφής και στο τμήμα αυτό του καθολικού.

Μονή Κουτλουμουσίου

Στό καθολικό της μονής παρατηρήθηκε αποσύνδεση των μολυβδόφυλλων της στέγης του εξωνάρθηκα που θα είχε ως συνέπεια φθορές των τοιχογραφιών, που χρονολογούνται στα 1744², από την είσοδή των νερών της βροχής. Στη διάρκεια των εργασιών συντήρησης της μολυβδοστέγασης, διαπιστώθηκε η ανάγκη αλλαγής των περισσότερων φύλλων μολύβδου της στέγης του εξωνάρθηκα και μικρού αριθμού φύλλων της υπόλοιπης στέγης του καθολικού. Η εργασία αυτή, εξαιτίας του χειμώνα, προγραμματίστηκε για τον επόμενο χρόνο.

Μονή Παντοκράτορος

Βόρεια πτέρυγα κελιών. Συνεχίστηκαν οι στερεωτικές εργασίες στη βόρεια πτέρυγα της μονής, οι οποίες είχαν αρχίσει από το συνάδελφο Ν. Νικονάνο, ως εξής³ (Πί ν. 185 α-β):

Στό «φέρων» σύστημα της πτέρυγας, που κατασκευάστηκε στην πρώτη φάση των εργασιών, τοποθετήθηκε πάνω από τό σανίδωμα λεπτή πλάκα από μπετόν. Η πλάκα

αυτή δέν αποτελεί «φέρων» στοιχείο, αλλά προστατεύει από τά νερά της βροχής και τίς κακές καιρικές συνθήκες που οφείλονται στό βορινό προσανατολισμό της πτέρυγας, τά ξύλινα στοιχεία του προβόλου. που ξεπετιέται τολμηρά από τό βορινό τοίχο της μονής. Στη συνέχεια χτίστηκε μέ τούβλα ό έξωτερικός τοίχος της πτέρυγας, μέσα στόν όποιο ένσωματώθηκαν τά ξύλινα δοκάρια που φέρουν τό βάρος της στέγης. Στόν τοίχο άνοιχτηκαν πόρτες και παράθυρα, στην ίδια θέση μέ τά παλιά, και τοποθετήθηκαν τά ξύλινα από καστανιά κουφώματα, που έγιναν στόν ίδιο τύπο μέ τά αρχικά.

Στή στέγη και στό τμήμα που άνακατασκευάστηκε, στρώθηκε πάνω στό σανίδωμα ή παλιά πλάκα και μεγάλο μέρος νέας. Τό γέισο της στέγης καλύφτηκε μέ σανίδια καστανιάς για προστασία των δοκών της στέγης από την ύγρασία και τά νερά της βροχής.

Στους τρεις άνοιχτούς έξώστες τοποθετήθηκε ξύλινο κυκλίδωμα της ίδιας μορφολογίας μέ τό παλιό ενώ στό δάπεδό τους στρώθηκε σχιστόπλακα αντί για ξύλο. Η παρέκκλιση αυτή από την παράδοση άπαγορεύτηκε από την έπιτακτική ανάγκη να προστατευτούν πληρέστερα τά φέροντα στοιχεία του προβόλου από τά νερά της βροχής, που πέφτουν ελεύθερα στους άνοιχτούς έξώστες. Για τον ίδιο λόγο τό μέτωπο των έξωστών έχει καλυφθεί μέ ταινία μολυβιού, που έχει κατάλληλη κλίση, για να άπομακρύνει τά νερά της βροχής.

Στό δάπεδο των έσωτερικών χώρων τοποθετήθηκε ξύλινο πάτωμα και μόνο στίς κουζίνες σχιστόπλακες. Παράλληλα, έγινε τό σοβάτισμα, σε δύο στρώσεις, της έξωτερικής επιφάνειας του έξωτερικού τοίχου της πτέρυγας μέ κονίαμα ειδικής σύνθεσης, προκειμένου να άποφευχθεί ή διάβρωσή του από τίς ειδικές καιρικές συνθήκες εξαιτίας της θέσης της πτέρυγας. Για τον ίδιο λόγο ή τελική επιφάνεια άλειφτηκε μέ παχύρρευστο λάδι έλιās, σύμφωνα μέ παραδοσιακή τεχνική που συνηθίζεται στα Έπτάνησα.

Έτλος, άρχισε ή κατασκευή των θυρών και παραθύρων της πτέρυγας από τεχνίτη της Ύπηρεσίας στό εργαστήριο της μονής. Στη φάση αυτή οι εργασίες διακόπηκαν για να επαναληφθούν τον επόμενο χρόνο.

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Γ α λ ά τ ι σ τ α

Στην ύπερυψωμένη είσοδο του βυζαντινού πύργου της Γαλάτιστας τοποθετήθηκε, για λόγους ασφάλειας, σιδερένια πόρτα καθώς και δικτυωτό πλέγμα στό δυτικό παράθυρο.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Στίς παλαιοχριστιανικές βασιλικές στίς θέσεις "Άγιος Γεώργιος και Έλιά Νικήτης, "Άγιος Άθανάσιος Τορώνης και Μαρριανά Όλύνθου έγινε καθαρισμός του χώρου από τη βλάστηση.

1. Για τον καθαρισμό των τοιχογραφιών βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 772.

2. Γεράσιμος Σμυρνάκης, "Άγιον Όρος, Άθήναι 1903, σ. 523.

3. Την επίβλεψη των εργασιών από τεχνική άποψη είχε ό συνεργάτης της Έφορείας Άθ. Ξανθόπουλος, πολιτικός μηχανικός.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ - ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Μονή Παντοκράτορος

Στό ιστορικό αρχείο της μονής έγινε ταξινόμηση εγγράφων της τουρκοκρατίας, που αναφέρονται στην τοποθεσία και τά ὄρια τοῦ χωριοῦ τῆς Χαλκιδικῆς Νεκίτου (σήμερα Νικήτη)⁴.

Γ α λ ά τ ι σ τ α

Στήν περιοχή τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, νοτιοδυτικά τῆς Γαλάτιστας, ἀποκαλύφθηκαν ὕστερα ἀπό χωματοργικές ἐργασίες, ἐπιγραφή ρωμαϊκῶν χρόνων, βάση περιρραντη-

ρίου, τμήμα ἀμφίγλυφου θωρακίου καί ὀπτόπλινθοι. Τά εὑρήματα, πού τοποθετοῦνται στήν ὕστατη ἀρχαιότητα, μεταφέρθηκαν στό κοινοτικό κατάστημα τῆς Γαλάτιστας, ὅπου καί φυλάγονται.

Ἡ ἐπιγραφή, σέ δύο στίχους, ἔχει ὡς ἐξῆς:

...|ΑΡΤ|·|ΑΘ|·|Ο|·|ΓΑ

·ΧΑΙΡΕ

Τέλος, συνεχίστηκε ἡ ταξινόμηση φωτογραφιῶν καί ἀρνητικῶν καταγραμμένων φορητῶν εἰκόνων ἀπό ναούς τῆς Χαλκιδικῆς καί ἐγιναν εἰδικά δελτία γιά καθεμιά ἀπ' αὐτές.

ΕΥΘ. Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

4. Γιά τήν ὀνομασία τοῦ χωριοῦ Νικήτη βλ. Μακεδονικά 12 (1972), σ. 303-316.

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Λιμένας (ἀρχ. Θάσος)

Παράλληλα με τις ανασκαφικές έρευνες* που διενεργεί ή Γαλλική 'Αρχαιολογική Σχολή στην αρχαία πόλη της Θάσου (βλ. σχετική έκθεση της Σχολής, σ. 291) από την 'Εφορεία Κλασικῶν 'Αρχαιοτήτων Καβάλας πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή του νεκροταφείου της αρχαίας πόλης.

'Αγρόκτημα Δ. Σούλτου

Στόν ελαιώνα Δ. Σούλτου, που βρίσκεται έξω από την αρχαία πόλη, στά νοτιοδυτικά του σύγχρονου νεκροταφείου του Λιμένα, είχε έντοπιστεί στά 1974 ένα αξιόλογο τμήμα του νεκροταφείου της αρχαίας Θάσου με τάφους του 4ου αϊ. π.Χ. και τῶν πρώιμων ελληνιστικῶν χρόνων. Φέτος συνεχίστηκε ή ανασκαφική έρευνα¹ (Σχ έ δ. 1). 'Ανασκάφτηκαν έπτά τάφοι (τάφοι XV-XXI) κιβωτιόσχημοι, με μαρμαρίνες πλάκες που έχουν τήν έσωτερική τους μόνο επιφάνεια λαξευμένη με επιμέλεια. Προσανατολισμός καθορισμένος δέν υπάρχει. Οί τάφοι περιέχουν ταφές, ένταφιασμούς ή καύσεις. Στούς ένταφιασμούς έχουμε όρισμένες φορές περισσότερες από μία ταφές (Π ί ν. 186 α). Οί καύσεις βρίσκονται σέ τετράγωνους κιβωτιόσχημους τάφους μέσα σέ τεφροδόχα άγγεία (π.χ. τάφος XVI) (Π ί ν. 186 β-γ). Στή νοτιοανατολική γωνία του τάφου XVII ανασκάφτηκε μιά ταφική πυρά με πολλά όστρακα καμένων άγγείων.

'Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει ένα λιθόστρωτο που άρχισε νά άποκαλύπτεται φέτος. Τό λιθόστρωτο περνά από τά βόρεια του συγκροτήματος τῶν τάφων με κατεύθυνση Α.-Δ. και πρέπει νά είναι αρχαίος δρόμος.

Τά εδρήματα τῶν τάφων που ανασκάψαμε φέτος χρονολογούνται από τά τέλη του 5ου αϊ. π.Χ. ως τά τέλη του 4ου αϊ. π.Χ. Τό πιο σημαντικό εδρημα είναι ή χάλκινη τεφρο-

δόχος κάληη του τάφου XVI, που έχει ώραία άνάγλυφη παράσταση σειρήνας μέσα σ' άνθεματώ διάκοσμο στη βάση της λαβής. 'Από τό σχήμα του άγγείου και τήν τεχνολογία της άνάγλυφης διακόσμησης ή κάληη χρονολογείται γύρω στά 430 π.Χ.² (Π ί ν. 186 δ). 'Η ταφική πυρά είχε μιά πλούσια σειρά από σπασμένα και καμένα άγγεία που χρονολογούνται στό β' και γ' τέταρτο του 4ου αϊ. π.Χ. 'Ανάμεσα στά άγγεία ξεχωρίζουν τά συνηθισμένα στίς ταφικές πυρές μελαμβωφή πινάκια (Π ί ν. 186 ε)³.

Θέατρο Θάσου

Στό αρχαίο θέατρο Θάσου ή 'Εφορεία αναστήλωσε τις πλάκες του προστατευτικού θωρακίου που είχε προστεθεί τό 2ο αϊ. μ.Χ., όταν τό θέατρο είχε μετατραπεί σέ άρένα. 'Η θέση τῶν πλακῶν καθορίστηκε με βεβαιότητα ύστερα από τή συμπλήρωση της έπιγραφής που φέρει τό θωράκιο. 'Ο G. Daux, που συμπλήρωσε τήν άναθηματική έπιγραφή του θωρακίου⁴, έπέβλεψε ό ίδιος τις εργασίες με τή βοήθεια της αρχιτέκτονος Ν. Χρυσοδακτύλου.

Νότιο τείχος Θάσου

Στήν Πύλη 'Ηρακλέους⁵ πραγματοποίησε ή 'Εφορεία όρισμένες εργασίες διαμόρφωσης και άποκατάστασης τῶν ζημιῶν που είχε προκαλέσει ό Δήμος Θάσου, όταν καταστρέφοντας τό κατώφλι της Πύλης πέρασε τό σωλήνα του ύδραγωγικού δικτύου της πόλης. 'Απομακρύνθηκε ό πρόχειρος άνοιχτός άγωγός νερού που διέσχιζε τήν πόλη και άντικαταστάθηκε ό υπέργειος άγωγός του δικτύου με άλλο ύπόγειο άγωγό, φροντίζοντας ή έσκαφή νά μην προχωρήσει βαθύτερα από τό διαταραγμένο από τις νεότερες έσκαφές στρώμα στό έσωτερικό της αρχαίας πύλης.

Καστρί Θεολόγου

Νεκροταφείο Τσιγανάδικα

Συνεχίστηκε ή ανασκαφική έρευνα στό νεκροταφείο της θέσης Τσιγανάδικα⁶ που βρίσκεται στην πλαγιά του όρεινού λόφου βορειοδυτικά από τήν άκρόπολη Καστρί. 'Ανασκάφτηκαν οι έξις τάφοι:

Τάφος T15 (Π ί ν. 187 α)

Τυμβόσχημος λιθοσωρός πριν από τήν έναρξη της ανασκαφής. Μετά τήν άφαίρεση του στρώματος τῶν λίθων,

* Στίς ανασκαφικές εργασίες πήραν μέρος: α) Στο άγρόκτημα Δ. Σούλτου οι Δ. Εύγενίδου και 'Αν. Τασιά, πτυχιόχοι αρχαιολόγοι και ή Κική Μαγαρισιώτου, σχεδιάστρια του Μουσείου Καβάλας. β) Στο Θεολόγο ό 'Επιμελητής 'Αρχαιοτήτων Δ. Γραμμένος, οι έπιστημονικοί βοηθοί 'Ηλ. 'Αναγνωστοπούλου, Δ. Εύγενίδου, 'Αν. Τασιά, πτυχιόχοι αρχαιολόγοι, οι Στέργιος Στεφάνου και Χαρίκλεια Σιαζαμπάνη, τελειόφοιτοι της 'Αρχιτεκτονικής Σχολής του Πολυτεχνείου Θεσσαλονίκης, και ό Δημοσθένης Σωτηρούδης, ζωγράφος του Μουσείου Καβάλας. γ) Στούς Φιλίππους οι έπιστημονικοί βοηθοί Δ. Εύγενίδου, 'Αντ. Κόντης, Σ. Σαμαριζίδου και οι σχεδιάστριες Φωτεινή Πρεμέτη και Κική Μαγαρισιώτου. δ) Στο σταθμό 'Αγγίστας ό 'Επιμελητής 'Αρχαιοτήτων Δ. Γραμμένος, ό Στέργιος Στεφάνου, τελειόφοιτος αρχιτεκτονικής και ή Κική Μαγαρισιώτου.

1. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 788.

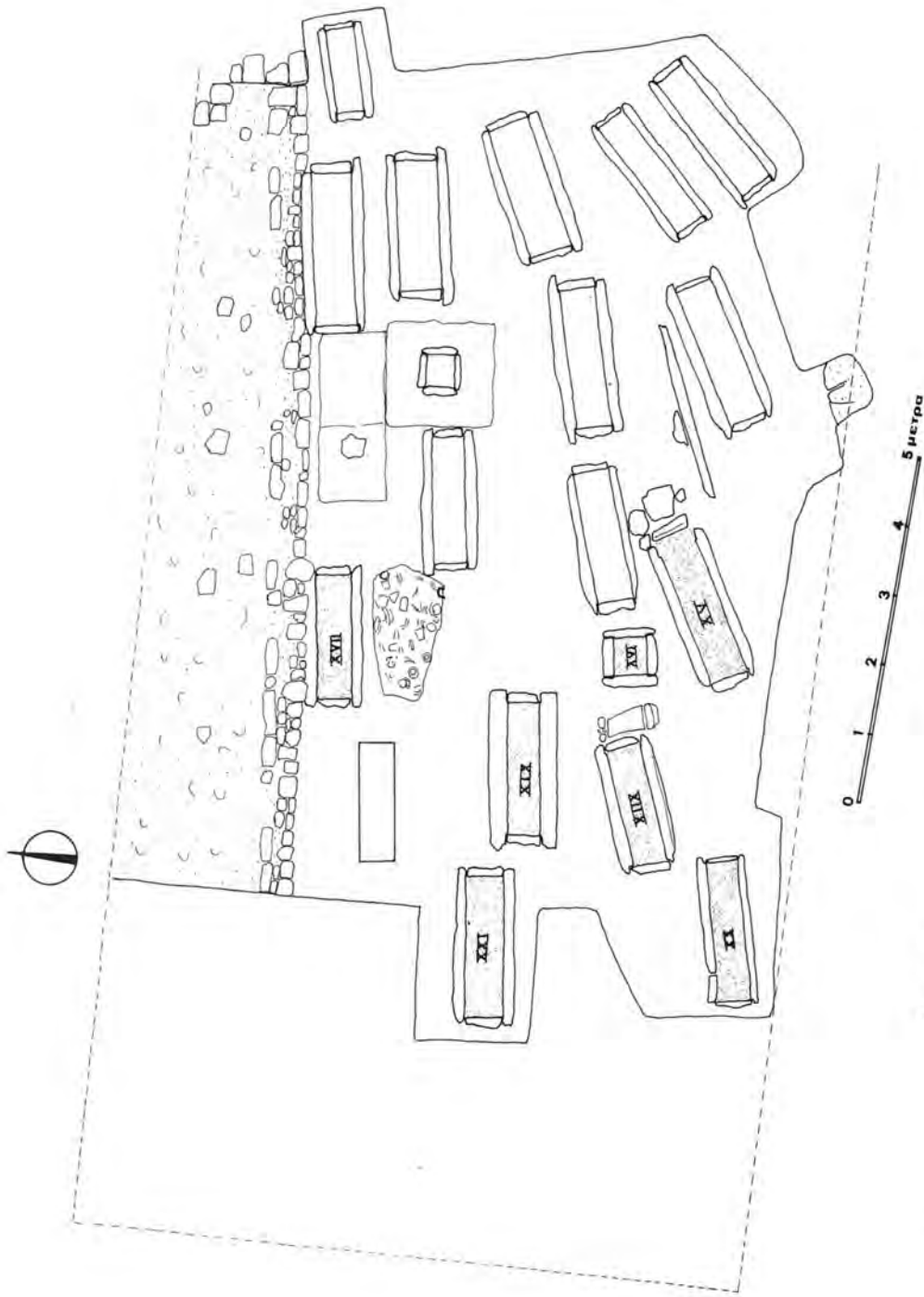
2. Πρβλ. E. Diehl, Die Hydria, Mainz 1964, σ. 35, B141 και B142. Πρβλ. B142, που με άρκετή ασφάλεια χρονολογείται γύρω στά 430 π.Χ.

3. Πρβλ. τό κυάθιο με «saltcellar», Concave Walls, Athenian Agora XII, πίν. 34 άριθ. 936-937, τή μόνυτη λεκανίδα με Athenian Agora XII, πίν. 31 άριθ. 761 και 762, τό θραύσμα από λαϊμό κανθάρου μελαμβωφούς με Athenian Agora XII, πίν. 29 άριθ. 705 και τά μελαμβωφή πινάκια με Athenian Agora XII, πίν. 36 άριθ. 1037-1045 και Hesperia XX (1951), πίν. 52b από ταφικές πυρές.

4. G. Daux, Académie des Inscriptions et Belles Lettres 1972, σ. 491 όκοσημ. 3, σ. 493 όποσημ. 1. BCH XCVII (1973), σ. 587.

5. C. Picard, Les portes sculptées, Paris 1962, σ. 43 κ.έ.

6. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 778 κ.έ.

Σχέδ. 1. Λιμένας (ἀρχ. Θάσος). Ἀγρόκτημα Δ. Σουλίου. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

πού κάλυπτε τὸ ἄνοιγμα τοῦ τάφου, διαπιστώθηκε ὅτι τὸ ταφικὸ κτίσμα εἶναι μιά ὀρθογώνια κατασκευή μὲ ἓνα τραπεζίσχημο ἀκανόνιστο ἄνοιγμα στὸ ἐσωτερικόν. Ἐκτὸς τῆς ἐλάχιστης λείψανα ὀστέων καὶ τῆς θέσης τῶν κτερισμάτων φαίνεται ὅτι ὁ τάφος περιεῖχε μίαν ταφή-καύση. Τὰ κτερίσματα εἶναι ἀγγεῖα καὶ ἓνα χάλκινο ἐγχειρίδιο. Τὰ χειροποίητα ἀγγεῖα μοιάζουν μὲ ὀρισμένα ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν τάφο Κ1 τοῦ νεκροταφείου Κεντριᾶ, πού ἔδωσε τὰ ἀρχαιότερα ὡς τώρα εὐρήματα τῶν νεκροταφείων.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χειροποίητα ἀγγεῖα βρέθηκε καὶ ἓνα τροχήλατο, πού εἶναι τοπικὴ ἀπομίμηση σὲ γκριζο πηλὸ μυκηναϊκοῦ τριώτου σταμνίσκου⁷.

Ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα πού βρέθηκαν στὸ λιθοσωρὸ πού κάλυπτε τὸν τάφο ὑπάρχουν καὶ ὀρισμένα ἐγγράμματα πού θυμίζουν τὰ ἐγγράμματα τοῦ τάφου Κ1⁸, κατηγορία πού μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς ὑστερῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ στοὺς συνοικισμοὺς τῆς Ἀνατολικῆς καὶ Κεντρικῆς Μακεδονίας⁹.

Τάφος Τ16 (Σ χ ἔ δ. 2)

Ὁρθογώνιος χριστός, καλυμμένος μὲ δύο σχιστόπλακες. Στὸν τάφο βρέθηκαν δύο ταφές παράλληλες, πού ἔχουν διαταράξει πιθανότατα μόνον μίαν προηγούμενη ταφή.

Τὰ κτερίσματα, πού βρέθηκαν συγκεντρωμένα σὲ τρεῖς ομάδες ἀντίστοιχες, εἶναι ὅλα ἀγγεῖα χειροποίητα, ἀκόσμητα ἢ μὲ αὐλακωτὴ διακόσμηση, καὶ ἓνα σιδερένιο ἐγχειρίδιο (Π ἰ ν. 187 β-γ).

Συστάδα τάφων Τ17 (Π ἰ ν. 187 δ)

Πρόκειται γιὰ συστάδα δύο τάφων. Ὁ ἀρχαιότερος (Τ17Α) εἶναι ἓνας ὀρθογώνιος τάφος μὲ χτιστὲς πλευρές, καλυμμένος μὲ ὀριζόντιες πλάκες. Στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ του ἔχει προσκολληθεῖ ἓνας νεότερος χριστός τάφος (Τ17Β), παιδικός, μὲ παράλληλη κατεύθυνση πρὸς τὸν τάφο Τ17Α καὶ καλυμμένος ἐπίσης μὲ σχιστόπλακες.

Οἱ ταφές καὶ στοὺς δύο τάφους εἶναι πολλαπλές. Οἱ παλιότερες ταφές παραμερίζονται γιὰ νὰ βρεθεῖ χώρος γιὰ τὶς νεότερες. Τὰ κτερίσματα εἶναι χειροποίητα ἀγγεῖα, ἀκόσμητα ἢ μὲ αὐλακωτὴ διακόσμηση, χάλκινα ἐγχειρίδια, χάλκινα κοσμήματα καὶ πῆλινα σφονδύλια.

Πρέπει νὰ σημειώσουμε τὴν παρουσία μιᾶς στενῆς πλάκας, πού βρέθηκε στηριγμένη ὀρθια στὸ κέντρο τοῦ τάφου. Ἡ πλάκα ἢ ἦταν στήριγμα γιὰ τὶς σχιστόπλακες τῆς κάλυψης τοῦ τάφου ἢ εἶχε κάποιον τελετουργικὸ ρόλο καὶ ἦταν ἢ στήλη τοῦ τάφου.

Ἐξω ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ τάφου βρέθηκε σωρὸς ἀπὸ ὄστρακα ἀγγείων καὶ πίθων.

7. Σπ. Ἰακωβίδη, Περαιτὶ II, σ. 198, εἰκ. 778· πρβλ. ἐπίσης σταμνίσκος ἀπὸ Σαρᾶτσι, Heurtley, PM, ἀριθ. 448, καὶ Ἀγιο Μάμαντα, Heurtley, δ.π., ἀριθ. 458.

8. ΑΕ 1970, Χρονικά, σ. 18, πίν. 1γ-δ.

9. Π.χ. Συνοικισμὸς Βαρβαρόφτσα, BSA XXVIII (1925-26), σ. 56 κ.ε., περίοδος C εἰκ. 41, ἀριθ. 5, πίν. XXIII.

Τάφος Τ18 (Π ἰ ν. 188 α)

Μεγάλος θαλαμοειδῆς τάφος μὲ χτιστὲς πλευρές καὶ καλυμμένος ἀρχικὰ μὲ σχιστόπλακες. Οἱ σχιστόπλακες τοῦ καλύμματος βρέθηκαν σπασμένες σὲ μικρότερα κομμάτια καὶ πεσμένες στὸ ἐσωτερικόν τοῦ τάφου πάνω ἀπὸ ἓνα στρώμα λίθων καὶ χώματος. Ὁ τάφος εἶχε διαμορφωμένη εἴσοδο στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κυρίως θάλαμο, στὴ βόρεια καὶ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἐσωτερικὰ εἶχαν προσθεθεῖ μικροὶ κιβωτίσχημοι χώροι πού περιεῖχαν πιθάρια μὲ παιδικές ταφές-ἐνταφιασμούς.

Στὸ ἐσωτερικόν τοῦ τάφου οἱ ταφές ἦταν πολλαπλές σὲ ἐπάλληλα στρώματα. Οἱ νεότερες ταφές παραμερίζουν τὶς προηγούμενες ἀλλὰ μὲ τὴν πάροδο τῶν χρόνων – ὁ τάφος ἔχει πολὺ μακρόχρονη περίοδο χρήσης – ἓνα νεότερο στρώμα ταφῶν ἐναποτίθεται πάνω ἀπὸ τὶς προηγούμενες. Ἀπὸ τὰ λείψανα τῶν κρανίων πού βρέθηκαν διαπιστώνονται περισσότερες ἀπὸ 80 ταφές στὸν τάφο (Π ἰ ν. 188 γ).

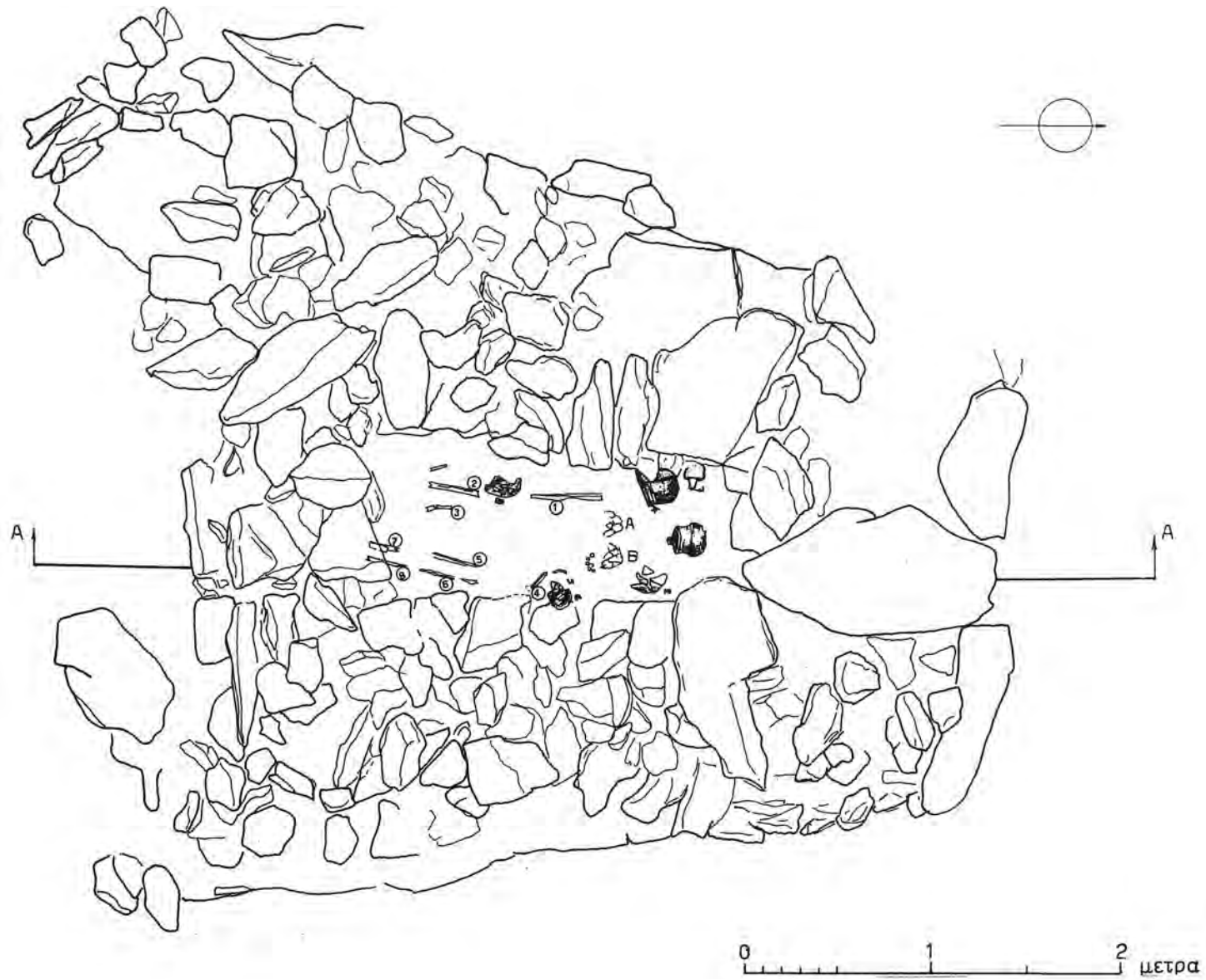
Τὰ κτερίσματα εἶναι ἀγγεῖα, χειροποίητα καὶ τροχήλατα, ἐγχειρίδια, πῆλινα σφονδύλια καὶ κοσμήματα μετάλλινα, λίθινα ἢ ὀστέινα. Τὰ ἐγχειρίδια εἶναι κατὰ κανὸνα χάλκινα, βρέθηκαν ὡστόσο καὶ δύο παραδείγματα σιδερένιων ἐγχειριδίων. Τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ σώζει μάλιστα τὴν ὀστέινη λαβὴ του.

Ὁ τάφος παρουσιάζει πολὺ σημαντικὸ ἐνδιαφέρον, γιὰ τὴν ἀρχαιότερη ἀρχαιολογικὴ στρώμα του ἀνήκουν ἀγγεῖα καὶ ἐγχειρίδια πού χρονολογοῦνται στὴ μεταβατικὴ ἐποχὴ ἀπὸ τὴν ὑστερὴ ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ στὴν πρῶμην ἐποχὴ τοῦ σιδήρου. Σ' αὐτὴ τὴ φάση ἀνήκουν καὶ τὰ τροχήλατα ἀγγεῖα πού εἶναι τοπικὲς μιμήσεις μυκηναϊκῶν ἀγγείων. Τὰ χειροποίητα ἀγγεῖα πού βρίσκονται μὲ τὰ μυκηναϊκά ἀγγεῖα δὲν ἔχουν αὐλακωτὴ διακόσμηση¹⁰ καὶ τὰ σχήματά τους θυμίζουν ἀκόμα ἀγγεῖα τοῦ στρώματος τῆς ὑστερῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ, ὅπως τὴν ξέρουμε ἀπὸ συνοικισμοὺς τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας¹¹ καὶ τῆς Ν. Βουλγαρίας¹² (Π ἰ ν. 188 β, δ). Ὑπάρχουν ὡστόσο καὶ σχήματα πού προετοιμάζουν γνωστά σχήματα ἀπὸ τὴν πρῶμην ἐποχὴ τοῦ σιδήρου, ὅπως τὴν ξέρουμε ἀπὸ τὶς ἄλλους τάφους τῶν νεκροταφείων τοῦ οἰκισμοῦ Καστρί.

10. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι, ὅταν στὴν ἐκθεση στὸ ΑΔ 27 (1972) Χρονικά, σ. 524, σημειώνεται ὅτι βρέθηκαν ντόπια μυκηναϊκά ἀγγεῖα μαζί μὲ ἀγγεῖα μὲ αὐλακωτὴ διακόσμηση τύπου Τροίας VIIΒ2 δὲν πρόκειται γιὰ κλειστά εὐρήματα ἀλλὰ γιὰ τάφους μὲ πολλαπλές ταφές, ὅπου εἶναι ἐνδεχόμενον τὰ ἀγγεῖα μὲ τὴν αὐλακωτὴ διακόσμηση νὰ προέρχονται ἀπὸ νεότερες ταφές, πού διατάραξαν τὶς προηγούμενες. Ἡ δυνατότητα αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ στοιχεῖα τῆς φετεινῆς ἀνασκαφῆς, ὅπου στὰ καθαρότερα κλειστά ταφικὰ σύνολα (π.χ. τάφος Τ15 ἢ Τ21) καὶ στὰ στρωματογραφημένα εὐρήματα τοῦ τάφου Τ18, δὲν ἔχουμε κανένα παράδειγμα αὐλακωτῆς κεραμικῆς μαζί μὲ ντόπιο μυκηναϊκὸ ἀγγεῖο. Οἱ ἐνδείξεις ἀπὸ τὴν φετεινὴ ἀνασκαφὴ ποσοθετοῦν τὰ «ντόπια» μυκηναϊκά ἀγγεῖα μαζί μὲ μίαν φάση τῆς «ντόπιας» κεραμικῆς ἀρχαιότερη ἀπὸ τὴν αὐλακωτὴ κεραμικὴ καὶ ἀντίστοιχη μὲ τὴν φάση Τροίας VIIΒ1.

11. Π.χ. Βαρβαρόφτσα, Heurtley, PM, ἀριθ. 430, Σαρᾶτσι, Heurtley, δ.π., ἀριθ. 440. Πρβλ. ἐπίσης καὶ ἀκόσμητα ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ συνοικισμὸ Σταθμοῦ Ἀγγίστας, Ἀνθρωπολογικά 1, σ. 54 κ.ε.

12. Β. Hänsel, Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Halstattzeit an der unteren Donau, Böhln 1976, πίν. 11 ἀριθ. 7, Cercova Gruppe.

Σχέδ. 2. Καστρί Θεολόγου. Νεκροταφείο Τσιγανάδικα. Κάτοψη του τάφου T16.

Τό νεότερο ἀρχαιολογικό στρώμα τοῦ τάφου ἔχει ἀγ-
γεία τῆς ὠριμῆς φάσης τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ σιδήρου
μέ ἀυλακωτὴ διακόσμηση, κατηγορία ἀντίστοιχη μέ τὴν
κεραμεικὴ τῆς Τροίας VIIIB¹³.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ σειρά τῶν ἐγχειριδίων, τῶν πη-
λινῶν σφονδυλίων, καθὼς καὶ τὰ ἀκόνια ποῦ ἔχουμε ἀπὸ
τὸν τάφο (Π ἰ ν. 188 στ). Πρέπει ἐπίσης νά σημειώσουμε
ὅτι στὸν τάφο βρέθηκαν καὶ τὰ μοναδικὰ ὡς τώρα χρυσὰ
κοσμήματα τοῦ νεκροταφείου, δύο χρυσοὶ σφηκωτῆρες.

Πολὺ ἐνδιαφέρον ἐπίσης παρουσίασε ἡ ἐντόπιση καὶ ἡ
ἔρευνα ἐνὸς ἀποθέτη μέ θραύσματα πίθων καὶ ὄστρακα ἀγ-
γείων ἔξω ἀπὸ τὴν εἰσοδο τοῦ τάφου. Πολλὰ ὄστρακα τοῦ
ἀποθέτη ἐμφανίζουν ὁμοιότητες μέ τὴν κεραμεικὴ τοῦ
στρώματος VIIIB1 τῆς Τροίας¹⁴ (Π ἰ ν. 188 ε).

Ἐνῶ ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα τῶν ἀγγείων βρέθηκαν ἐπίσης
ὀρισμένα θραύσματα εἰδωλίων ἀνθρώπινων μορφῶν. Εἰ-
δώλια γιὰ πρώτη φορά βρίσκονται σὲ τάφους τῶν νεκρο-
ταφείων τοῦ προϊστορικοῦ συνοικισμοῦ Καστρί. Εἶναι
ἀδρά δουλεμένες μορφές μέ ἐγγάρη ἀπόδοση ὀρισμέ-
νων λεπτομερειῶν τῆς κόμης καὶ τῶν ἐνδυμάτων.

Συστάδα T19

Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα μεγάλο τάφο (T19A), στὴ νοτι-
οδυτικὴ μακριὰ πλευρὰ τοῦ ὁποίου ἔχει προστεθεῖ ἓνας
μικρότερος (T19B).

Ὁ T19A εἶναι χτιστός ὀρθογώνιος, μέ πλευρές ποῦ μει-
ώνονται ἐκφορικὰ πρὸς τὰ πάνω, καλυμμένος μέ μιά σχι-
στόπλακα. Χωρίζεται σὲ θάλαμο καὶ προθάλαμο καὶ ἡ βό-
ρεια στενὴ πλευρὰ τοῦ θαλάμου εἶναι διαμορφωμένη ἐσω-
τερικὰ σὲ ἀψίδα.

Κάτω ἀπὸ τὴν καλυπτήρια πλάκα μεσολαβοῦσε ἓνα
κενὸ καὶ μετὰ ἀκολουθοῦσε στρώμα λίθων ποῦ κάλυπτε τὸ
ἐπίπεδο τῆς ταφῆς, ὅπου βρέθηκαν τρεῖς χάλκινες πόρτες,
ἓνα σιδερένιο ἐγχειρίδιο καὶ θραύσματα χειροποίητων καὶ
τροχήλατων ἀγγείων. Σ' ἓνα βαθύτερο στρώμα κάτω ἀπὸ
τὰ θραύσματα τῶν τροχήλατων ἀγγείων βρέθηκε ἓνα χει-
ροποίητο ἀγγεῖο ἀκέρατο.

Ὁ T19B εἶναι χτιστός κιβωτιόσχημος, μέ παράλληλη
πρὸς τὸν τάφο T19A κατεύθυνση, καλυμμένος μέ στρώμα
λίθων. Ἡ ἀνασκαφὴ του ἔδωσε ἐλάχιστα θραύσματα χει-
ροποίητων ἀγγείων.

Συστάδα T20 (Π ἰ ν. 189 α)

Συστάδα ἀπὸ τρεῖς τάφους χτιστοῦς κιβωτιόσχημους μέ
χαμηλές πλευρές. Ὁ ἀρχαιότερος T20Γ ἀποτελεῖται ἀπὸ
ὀρθογώνιο θάλαμο καὶ προθάλαμο. Στὸν τοῖχο ποῦ χωρί-
ζει τὸ θάλαμο ἀπὸ τὸν προθάλαμο διαμορφώνεται ἓνα
ἄνοιγμα μέ μιά ὄρθια πέτρα στημένη ὡς παραστάδα τοῦ
ἄνοιγματος.

Στὸ θάλαμο βρέθηκαν πολλαπλές ταφές σὲ ἐπάλληλα
στρώματα. Στὸν προθάλαμο ἵπῆρχε ἓνας μεγάλος ἀποθέ-

της ἀπὸ θραύσματα πίθων καὶ ἀγγείων.

Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τάφου T20Γ ἔχουν προστεθεῖ
διαδοχικὰ δύο συνεχόμενοι τάφοι (T20A καὶ T20B) (Π ἰ ν.
189 β). Στὰ δυτικὰ τῶν δύο τάφων ἀνασκάφτηκε ἐπίσης
ἓνας ἀποθέτης μέ πολλὰ ὄστρακα ἀγγείων καὶ θραύσματα
πίθων.

Τάφος T21

Μεγάλος χτιστός τάφος μέ πολύ χαμηλές πλευρές καὶ
κυκλικὴ περίπου κάτοψη. Ἐλάχιστη ἐπίχωση βρέθηκε
στὸ ἐσωτερικὸ του. Ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα κτερίσματα ποῦ
βρέθηκαν, θραύσματα χειροποίητου ἀμφορέα μέ τέσσερις
κατακόρυφες λαβές στὴν κοιλία καὶ δύο χάλκινα ἐγχειρί-
δια, ὁ τάφος χρονολογεῖται στὴ μεταβατικὴ περίοδο ἀπὸ
τὴν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ σι-
δήρου.

Τάφος T22

Χτιστός ὀρθογώνιος, μέ πλευρές ποῦ μειώνονται ἐκφο-
ρικὰ πρὸς τὰ πάνω ἔτσι, ὥστε καλύπτεται στὸ τέλος τὸ
ἄνοιγμα μέ μιά σχιστόπλακα. Ἀψιδωτὴ ἡ βόρεια στενὴ
πλευρὰ του. Ὁ τάφος χωρίζεται σὲ θάλαμο καὶ προθάλα-
μο. Βρέθηκε συλημένος. Ἐλάχιστα ὄστρακα συγκεντρώ-
θηκαν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ του.

Ἐξω ἀπὸ τὴν νοτιοανατολικὴν πλευρὰ τοῦ τάφου βρέθηκε
ἓνας ἀποθέτης μέ θραύσματα ἀγγείων χειροποίητων καὶ
πίθων. Μέσα στὸν ἀποθέτη μιά χάλκινη τοξωτὴ πόρπη
νησιώτικου τύπου.

Ρωμαϊκὴ οἰκία II

Ἡ ὑπαρξὴ ὀρισμένων ἐγκατασπαρμένων μικρῶν οἰκιῶν
ρωμαϊκῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων στὴν περιοχὴ τοῦ νε-
κροταφείου Τσιγανάδικα εἶχε ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸ 1971,
τότε ποῦ ἔρευνηθῆκε μιά οἰκία (οἰκία I).

Ἡ οἰκία ποῦ ἀνασκάψαμε φέτος βρίσκεται στὴν ἴδια
περιοχὴ μέ τὴν οἰκία I, δηλαδὴ πρὸς τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο
τῆς δυτικῆς πλαγιᾶς τοῦ λόφου Τσιγανάδικα. Ἀποτελεῖ-
ται ἀπὸ δύο χώρους καὶ ἀπὸ ἓνα μικρὸ προθάλαμο στὴ δυ-
τικὴ πλευρὰ. Τὸ δάπεδο καὶ τῶν δύο χώρων εἶναι στρω-
μένο μέ σχιστόλιθους. Στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ
νότιου χώρου (χώρος A) βρέθηκε μιά μικρὴ ἔστια μέ ἓνα
τροχήλατο ἀγγεῖο in situ. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ βόρειου
χώρου (χώρος B) ὑπάρχει μιά χτιστὴ κλίνη.

Ἀπὸ τὴν ἐλάχιστη ἐπίχωση τοῦ κτιρίου συγκεντρώθη-
καν λίγα ὄστρακα ἄβαφων ἀγγείων, χειροποίητων καὶ
τροχήλατων. Πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ἀνάμεσα στὰ κι-
νητὰ εὐρήματα βρέθηκε καὶ ἓνας λίθινος πέλεκος.

Προϊστορικὸς οἰκισμὸς

Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν προϊστορικὸ
συνοικισμό Καστρί. Φέτος πραγματοποιήσαμε μιά μικρὴ
τομὴ μέ σκοπὸ τὴ συμπλήρωση τῆς στρωματογραφικῆς
μελέτης τῶν ἀρχαιολογικῶν στρωμάτων τοῦ συνοικισμοῦ
καὶ τῆ διασταύρωση τῶν συμπερασμάτων ποῦ ἔχουν δώσει

13. Blegen, Troy IV, ἐκ. 281.

14. Ὁ.π., ἐκ. 284.

οί ως τώρα ανασκαφικές έρευνες στο συνοικισμό. Η στρωματογραφική τομή πραγματοποιήθηκε στο επόμενο ανατολικά του τετραγώνου 6 ανασκαφικό τετράγωνο 7, του οποίου κάλυψε μία έκταση 2x2 μ. στη θέση I-H/Η-15. Από την ανασκαφική τομή, που έφτασε ως το φυσικό βράχο, διαπιστώθηκε ότι το συνολικό πάχος της επίχωσης του συνοικισμού στην περιοχή αυτή είναι 1,50 μ. (στην περιοχή των τετραγώνων 1, 2, 4 το πάχος της επίχωσης έφτασε ως τα 1,70 μ.).

Α' φάση

Η κεραμική του στρώματος αυτού είναι κεραμική της πρώιμης εποχής του σιδήρου και της ύστερης εποχής του χαλκού, όπως την ξέρουμε από τα γύρω από το συνοικισμό προϊστορικά νεκροταφεία.

Η ύστερη εποχή του χαλκού αντιπροσωπεύεται μ' ένα δάπεδο που επισημάνθηκε σε βάθος 0,40 μ., όπου σώζονται λείψανα έστιας (;) και ύπολείμματα διαλυμένων τοίχων. Η πρώιμη εποχή του σιδήρου με τη χαρακτηριστική αλκαλική κεραμική δέν απομονώθηκε ανασκαφικά, γιατί περιλαμβάνεται μέσα στο διαταραγμένο από την άρροση επιφανειακό στρώμα¹⁵. Ένα είδος κεραμικής της ύστερης εποχής του χαλκού είναι μελανόχρωμη με στιλβωμένη επιφάνεια άκόσμητη ή με εγγάρια διακόσμηση¹⁶ (Π ί ν. 190 α).

Χαρακτηριστικά σχήματα είναι φιαλόσχημα άγγεϊα, εδρύστομα με χείλος που κάμπτεται προς τα έξω (Π ί ν. 190 β), φιάλες με λαβές διχαλωτές (τύπου wish bone), καθώς και κλειστά άγγεϊα με πλαστική ταινία γύρω στο χείλος έξωτερικά.

Παράλληλα, υπάρχει ή συνηθισμένη άδρή, χωρίς στιλβωση, έρυθρόχρωμη κεραμική, όπου πλαστικές ταινίες με «δαχτυλιές» ή «νυχιές» κοσμούν το χείλος ή τον ώμο μεγάλων άνοιχτών άγγεϊων (Π ί ν. 190 γ).

Στο στρώμα αυτό βρέθηκε και ένα όστρακο έπεισακτου μυκηναϊκού άγγεϊού¹⁷.

Β' φάση

Η β' φάση άποτελείται από έπάλληλα στρώματα λίθων. άνάμεσα στα όποια επισημάνθηκαν και όρισμένα αρχιτεκτονικά λείψανα, όπως όρθιες πέτρες που σχηματίζουν πιθανόν ύποδοχές ξύλινων πασσάλων. Το στρώμα αυτό από 0,80 μ. βάθος άρχίζει να γίνεται όμοιογενές, χωρίς διεισδύσεις νεότερης κεραμικής.

Η χαρακτηριστική κεραμική του στρώματος αυτού είναι καστανόχρωμη ή έρυθρόχρωμη, με καθαρό πηλό και στιλβωμένη επιφάνεια (Π ί ν. 191 α). Σχήματα που ξεχωρίζουν είναι φιαλόσχημο άγγεϊο με χείλος που κάμπτεται προς τα έξω και φιαλόσχημο άγγεϊο με χείλος που καμπυ-

λώνεται προς τα μέσα.

Γ' φάση

Σε βάθος 1,10 μ. σταματούν οι στρώσεις των λίθων και άρχίζει ένα χόμα έρυθρό με λίγα όστρακα. Ο φυσικός βράχος έμφανίστηκε σε βάθος 1,30-1,50 μ.

Η κεραμική του στρώματος αυτού είναι εν μέρει όμοια με την κεραμική του προηγούμενου στρώματος, περιέχει όστόσο είδη που μόνο με έλάχιστα σποραδικά όστρακα αντιπροσωπεύονται στο προηγούμενο στρώμα. Αυτά είναι: κεραμική με διακόσμηση γραφίτη πάνω σε έρυθρή ή καστανόμαυρη επιφάνεια (Π ί ν. 191 β), κεραμική έγγάρια (Π ί ν. 191 γ), κεραμική έρυθρόχρωμη με διακόσμηση που συνδυάζει χάραξη και έπιθετο έρυθρό χόμα.

Τά είδη της γραφίτη και έγγάριας αυτής κεραμικής θυμίζουν αντίστοιχη κεραμική από το ύστερονεολιθικό στρώμα του συνοικισμού του Ντικιλί Τάς.

Η γνωστή black on red κεραμική αντιπροσωπεύεται με δύο μόνο μικρά όστρακα, από τα όποια το ένα βρέθηκε στο στρώμα β και το δεύτερο στο στρώμα α.

Από την πρώτη μελέτη του αρχαιολογικού ύλικού καταλήγουμε στις έξι παρατηρήσεις:

(α) Οι φάσεις β' και γ' είναι πολιτιστικά ένια ό αρχαιολογικό στρώμα που άνήκει σε μία προχωρημένη φάση της ύστερης νεολιθικής – πιθανότατα ύπονεολιθική φάση – με αντίστοιχίες προς την ύστερονεολιθική φάση του συνοικισμού Ντικιλί Τάς και τη φάση III του συνοικισμού Σιταγρών αλλά και με δική τους χαρακτηριστική κεραμική¹⁸.

(β) Το πρόβλημα της μετάβασης από την ύπονεολιθική αυτή φάση στη φάση της ύστερης εποχής του χαλκού δέν έχει ακόμα λυθεί. Σ' όλες τις ως τώρα ανασκαφικές έρευνες του οικισμού έχουμε διαπιστώσει ότι άμέσως κάτω από το στρώμα της ύστερης εποχής του χαλκού άρχίζει να έμφανίζεται κεραμική χαλκολιθικής περιόδου. Η έρμηνεία αυτού του μεγάλου χρονολογικού κενού, που μεσολαβεί άνάμεσα στις δύο συνεχόμενες ανασκαφικά στρωματογραφικές φάσεις, παραμένει προς το παρόν έκκρεμή.

Πιθανότατα ύπάρχει κάποιο κενό στη συνέχεια της ζωής του οικισμού, χωρίς όστόσο να άποκλείεται το ένδεχόμενο σε άλλο σημείο του συνοικισμού να διαπιστωθεί ή συνέχεια. Η θέση, που έμφανίζει τις μεγαλύτερες πιθανότητες για την εξακρίβωση των διαδοχικών φάσεων του συνοικισμού και όπου πρέπει νομίζω να στραφούν στο μέλλον οι έρευνές μας, είναι ό μεγάλος λιθωρός στη βορειοανατολική πλευρά του λόφου, όπου πρέπει να ύπάρχουν λείψανα κτιρίων και όχυρώσεων.

18. Αντίστοιχη είναι ή κεραμική του στρώματος καταστροφής που έφτασε ανασκάφη στο τετράγωνο 3 στην ανασκαφή του 1971, πρβλ. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 525. Πρβλ. αντίστοιχη κεραμική στο συνοικισμό του Ντικιλί Τάς, *Archaeology* 1913, σ. 202, όπου ύπάρχουν παραδείγματα δύο φάσεων της ύστερης νεολιθικής εποχής αντίστοιχων με φάσεις Καράνοβο V και VI ή Μαρίτσα-Γκουμένιτσα, *BCH XCII* (1968), σ. 1064. PPS (1970), σ. 98 εικ. 7. Πρβλ. όστρακα μεγάλων άνοιχτών άγγεϊων άστιλβωτων, που διακοσμούνται με σπειρές όπών κάτω από το χείλος, με αντίστοιχα όστρακα της φάσης Α' του συνοικισμού Βαρδαρόφτας, *BSA XXVII* (1925-26), πίν. VIIa.

15. Πρβλ. αντίστοιχη έγγάρια κεραμική στο στρώμα D της Βαρδαρόφτας, *BSA XXVIII* (1926), πίν. XIX άριθ. 17.

16. Πρβλ. αντίστοιχη άκόσμητη κεραμική στον τάφο K1 του νεκροταφείου Κεντριά.

17. Έλάχιστα όστρακα έπεισακτων μυκηναϊκών άγγεϊων βρέθηκαν στο ά στρώμα της ανασκαφής του 1971, πρβλ. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, Πίν. 457 γ.

Φίλιπποι

Θέατρο

Β' διάζωμα

Μέ αφορμή τήν αντιμετώπιση όρισμένων προβλημάτων πού προκύπτουν από τή νεότερη χρήση του άρχαιου θεάτρου Φιλίππων στίς έτήσιες παραστάσεις του άρχαιου δράματος, πραγματοποιήθηκε μιά μικρή ανασκαφική έρευνα στό β' διάζωμα του θεάτρου, στό χώρο πού μέ παλιά απόφαση του άρχαιολογικού συμβουλίου είχε προγραμματιστεί ή εγκατάσταση ήλεκτρολογείου (Πί ν. 192 α).

Τό β' διάζωμα του θεάτρου Φιλίππων, παρά τή μεγάλη καταστροφή πού έχει πάθει, αποτελεί ένα σημαντικό γιά τή μελέτη του μνημείου τμήμα, γιατί δέν έχει ύποστει καμιά άναστήλωση ή συμπλήρωση, όπως τό α' διάζωμα. 'Η Έφορεία άρχισε μιά λεπτομερειακή άποτύπωση, από τήν όποία διαπιστώνεται ότι είναι δυνατό νά προκύψουν στοιχεία γιά τήν άρχική χάραξη του θεάτρου τουλάχιστον κατά τήν επέκτασή του στους ρωμαϊκούς χρόνους, τότε πού φαίνεται ότι έχει προστεθεί τό β' διάζωμα.

'Η ανασκαφή φέτος έρεύνησε ένα τμήμα του περιφερειακού κάτω από τό β' διάζωμα διαδρόμου και διαπίστωσε ότι ο διάδρομος αυτός αποτελούσε τμήμα του αναλήμματος του β' διαζώματος. 'Η ύπαρξη αυτού του διαδρόμου είχε διαπιστωθεί από τόν Ρ. Collart¹⁹ μέ δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές πού είχε πραγματοποιήσει στά 1928, αλλά λεπτομέρειες τής τότε ανασκαφικής έρευνας δέν έχουν δοθεί (Πί ν. 192 α).

'Από τή φειτηνή ανασκαφή έπιβεβαιώνονται και συμπληρώνονται τά συμπεράσματα του Collart και προκύπτει ότι ο διάδρομος αυτός ήταν καμαροσκεπαστος και χωρισμένος σε ένδιάμεσους χώρους πού έπικοινωνούσαν μεταξύ τους. Στο βόρειο έξωτερικό τοίχο του διαδρόμου, πού ήταν και ο έξωτερικός τοίχος του θεάτρου ύπήρχαν άνοιγματα πού άντιστοιχούσαν στην έξοδο των κλιμακοστασίων του β' διαζώματος. 'Η ανασκαφή φέτος άποκάλυψε τό χώρο, στον όποιο κατέληγε ή έξοδος του κεντρικού κλιμακοστασίου του β' διαζώματος και ο όποιος είχε ένα άνοιγμα στά βόρεια, πού οδηγούσε έξω από τό θέατρο. 'Αντίστοιχα άνοιγματα ανατολικά και δυτικά οδηγούσαν στους άλλους χώρους πού πλαισίωναν τό χώρο Α'. 'Από τούς χώρους αυτούς έρευνήθηκε μόνο ο πρός τά ανατολικά χώρος (χώρος Β') και αυτός όχι ως τό άρχικό του δάπεδο. Στην ανατολική πλευρά του χώρου Β' διαπιστώθηκε ένας τοίχος πού κλείνει τό χώρο Β' μέ κατεύθυνση Β.-Ν. και πού βρίσκεται πολύ ψηλότερα από τό δάπεδο. 'Ο τοίχος αυτός, όρισμένα λείψανα τοίχων έξω από τό βόρειο τοίχο του διαδρόμου, καθώς και ένα στρώμα κεραμιδιών πού βρέθηκε στο πρώτο σχεδόν έπιφανειακό στρώμα τής άνα-

σκαφής του χώρου Α', πρέπει νά άνήκουν σε μιά κτιριακή φάση πολύ μεταγενέστερη και όπωςδήποτε άσχετη μέ τό κτίριο του θεάτρου. Δυστυχώς από τά έλάχιστα θραύσματα κεραμεικής πού βρέθηκαν δέν προκύπτει άκόμα κανένα σαφές χρονολογικό στοιχείο γιά τή χρονολόγηση αυτών των κτιριακών λειψάνων.

'Η ολοκλήρωση τής ανασκαφικής έρευνας του χώρου Α' ως τό φυσικό βράχο έδειξε ότι ο χώρος Α', και έπομένως τό θέατρο, χρησιμοποιούνταν ως τά τέλη του 4ου και πιθανότατα και στον 5ο αί. μ.Χ. Τά νεότερα νομίσματα πού βρέθηκαν είναι χάλκινα του Θεοδοσίου Α', ενώ τά όστρακα χρονολογούνται στον 4ο-5ο αί. μ.Χ.

'Η άρχαιολογική έτσι μαρτυρία γιά τή χρήση του θεάτρου στον 4ο και πιθανόν και στίς άρχές του 5ου αί. μ.Χ., συμπίπτει μέ τίς πληροφορίες πού δίνουν έπιγραφές και κείμενα γιά τή συνέχιση των άγώνων μονομάχων και των παραστάσεων κυνηγιών στα δημόσια θεάματα και μετά τήν επικράτηση του Χριστιανισμού²⁰.

Δυτική πάροδος

'Ολοκληρώθηκε φέτος μιά μικρή έρευνα πού είχε άρχισει τό 1973 στα δυτικά τής δυτικής παρόδου του θεάτρου. Φέτος βρέθηκε τό στρώμα κεραμιδιών πού είχε άποκαλυφθεί πάνω σ' ένα στυλοβάτη και άποκαλύφθηκε μιά Ιωνική βάση κίονος in situ. Τά όστρακα του στρώματος καταστροφής χρονολογούνται στον 4ο και 3ο αί. π.Χ.²¹ και φαίνεται ότι άντιπροσωπεύουν μιά κάπως άρχαιότερη φάση από εκείνη πού έπισημάνθηκε στο διάδρομο του β' διαζώματος (Πί ν. 192 β-γ).

Πραγματοποιήθηκε:

(α) Συντήρηση και στερέωση τής λιθορριπής των αναλημάτων τής δυτικής και ανατολικής παρόδου.

(β) Συντήρηση και στερέωση των έδράνων του α' διαζώματος του θεάτρου και τής άκρικής κλίμακας τής δυτικής παρόδου.

(γ) Στερέωση και άναστήλωση του νότιου τμήματος του αναλημματικού τοίχου του β' διαζώματος του θεάτρου (Πί ν. 192 δ).

Ρωμαϊκή παλαίστρα

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης στον ανατολικό τοίχο των βεσπασιανών τής ρωμαϊκής παλαίστρας.

'Ανατολικό νεκροταφείο

Θέση Ξεροπήγαδο

Στίς εργασίες διαπλάτυνσης τής κοίτης του χειμάρρου, έξω από τήν ανατολική πλευρά του ανατολικού βραχίονα των τειχών των Φιλίππων, έντοπίστηκε και ανασκάφτηκε μιά περιοχή μέ τάφους ρωμαϊκών χρόνων. Οί τάφοι βρέθηκαν συγκεντρωμένοι σε δύο περιοχές:

19. BCH LII (1928), σ. 492, πρβλ. και σ. 99 ύποσημ. 5. Πρβλ. άντίστοιχο διάδρομο στα θέατρα Πέρρης, Σινδής, 'Ασπένδου, Τερμησοσού, Duga και προπαντός στο θέατρο του Timgad. Πρβλ. Μ. Bieber, The History of Greek and Roman Theater, εικ. 685.

20. BCH, 6.π., σ. 71 άριθ. 26.

21. Πρβλ. Athenian Agora V, πίν. 9 J29, πίν. 24 M157, πίν. 17 L44, L40.

Περιοχή Ι. Μέσα στην κοίτη του χειμάρρου βρέθηκαν στην αρχική τους θέση κάτω τμήματα σαρκοφάγων καταστραμμένων και βάθρα σαρκοφάγων, καθώς και άλλα θραύσματα σαρκοφάγων και βάρων μετακινημένα.

Ἀξιοσημείωτος είναι ένας μικρός κιονίσκος που βρέθηκε στη θέση του στημένος ὄρθιος δίπλα στη βορειοδυτική γωνία μιᾶς σαρκοφάγου (σαρκοφ. 1), ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται μόνο τὸ κάτω τμήμα. Ὁ κιονίσκος φέρει στὸ πάνω τμήμα του ἕναν τόρμο καὶ σιδερένιους κρίκους. Στὴν ἴδια περιοχή βρέθηκε χτιστὸ βάθρο μιᾶς μικρῆς τεφροδόχου σαρκοφάγου, τμήμα κυματοφόρου μαρμάρινου βάθρου μεγάλης σαρκοφάγου καὶ κάτω τμήμα σαρκοφάγου, στή μιὰ πλευρὰ τῆς ὁποίας σώζονται ὀρισμένα ἴχνη ἀπὸ τὰ γράμματα τῆς ἐπιτύμβιας ἐπιγραφῆς (σαρκοφ. 2).

Θραύσματα ἀπὸ σαρκοφάγους καὶ πλίνθοι ἀπὸ βάθρα σαρκοφάγων βρέθηκαν μετακινημένα στὴν ἐπίχωση. Τὸ πιὸ ἀξιόλογο ἀπὸ τὰ μετακινημένα αὐτὰ εὑρήματα εἶναι μιὰ μικρὴ μαρμάρινη σαρκοφάγος πού σώθηκε ἀκέραιη. Ἡ σαρκοφάγος, πού σώζει καὶ τὸ κάλυμμά της, ἔχει διαστάσεις 0,70×0,50×0,41, ὕψος γραμμῶν 0,06 μ., καὶ στή μιὰ πλευρὰ της τὴν ἐπιγραφή: *C. PISIDIUS RUFUS / AN.XXIV.H.S.E.*

Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς σαρκοφάγου βρέθηκε ἕνα ἀγγεῖο ἄβαφο, ἐρυθρόχρωμο, σπασμένο στὸ λαίμο, καὶ θραύσμα χάλκινου ἀντικειμένου.

Στὴν ἴδια περιοχή βρέθηκαν καὶ δύο κεραμοσκεπεῖς τάφοι ἀκτέριστοι.

Περιοχή ΙΙ. Νοτιότερα ἀπὸ τὴν περιοχή Ι, μέσα ἐπίσης στὴν κοίτη τοῦ χειμάρρου, βρέθηκαν δώδεκα συνολικά τάφοι, ἔντεκα κεραμοσκεπεῖς καὶ ἕνας λακκοειδῆς καλυμμένος μὲ πλάκες. Ἀνάμεσα στοὺς τάφους ἀνασκάφηκε μιὰ περιοχή στρωμένη μὲ μικρὲς πέτρες καὶ μὲ σαφὴ ἴχνη καύσης. Οἱ τάφοι εἶχαν διάφορο προσανατολισμὸ καὶ περιεῖχαν ἀπλῆς ταφές-ἐνταφιασμοὺς μὲ ἐλάχιστα κτερίσματα (Πί ν. 193 α).

Περιοχή ΙΙΙ. Βόρεια ἀπὸ τὴ θέση Ι μέσα στὴν κοίτη τοῦ χειμάρρου. Στὶς ἐργασίες ἐκσκαφῶν τῆς κοινότητας γιὰ τὴ διαπλάτυνση τῆς κοίτης τοῦ χειμάρρου βρέθηκε μιὰ μολύβδινη λειψανοθήκη. Περιεῖχε μόνο θραύσματα ὀστέων, χωρὶς κανένα κτερίσμα. Πιθανότατα χριστιανικὸν χρόνων. Διαστάσεις (μὲ τὸ κάλυμμα): μήκ. 0,38, πλ. 0,30, ὕψ. 0,23 μ.

Οἰκόπεδο Χρ. Ζαμπουνίδη (ἀριθ. κληροτεμαχίου 1188)

Στὴν ἐκσκαφὴ θεμελιῶν γιὰ τὴν ἀνάγεση κτίσματος στὸ οἰκόπεδο βρέθηκε τὸ κάτω τμήμα μιᾶς μαρμάρινης σαρκοφάγου, προφανῶς μετακινημένης. Ἐξω ἀπὸ τὴ σαρκοφάγο βρέθηκε ἕνα χάλκينو ρωμαϊκὸ νόμισμα τῆς ρωμαϊκῆς ἀποικίας τῶν Φιλίππων.

Οἰκόπεδο Μ. Καραμπουργιουκίδου (ἀριθ. κληροτεμαχίου 1155)

Στὴν ἐκσκαφὴ γιὰ διάνοιξη θεμελιῶν βρέθηκε ἀκτέριστος κεραμοσκεπὴς τάφος. Στὸ ἴδιο οἰκόπεδο βρέθηκαν τέσσερα ἀγγεῖα καὶ ἕνα χάλκينو περιάπτο, πού πιθανότατα

προέρχονται ἀπὸ καταστραμμένο παλιότερα τάφο ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ἄγρος Κωνστ. Μαυρίδη (ἀριθ. κληροτεμαχίου 847)

Περιοχὴ τοῦ ἐπιτύμβιου μνημείου τοῦ Q. Vibius. Ἀποκαλύφθηκε τάφος κιβωτιόσχημος, ἑλληνιστικῶν χρόνων.

Δυτικὸ νεκροταφεῖο (περιοχὴ κοινότητας Λυδίας)

Περιοχὴ Βαπτιστηρίου Μητροπόλης

Ὀλοκληρώθηκε φέτος ἡ ἔρευνα στὴν ἀνασκαφικὴ τομὴ μὲ τὸ κυκλικὸ οἰκοδόμημα. Διαμορφώθηκε ἡ περιοχή μὲ τοὺς τάφους καὶ συμπληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς θόλου²². Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κυκλικοῦ κτιρίου ἀποκαλύφθηκαν δύο κάθετοι μεταξὺ τους σὲ σχῆμα σταυροῦ τοῖχοι.

Τὰ ἐλάχιστα ὄστρακα πού βρέθηκαν εἶναι ρωμαϊκῶν χρόνων, Ιου-Ζου αἰ. μ.Χ. Στὶς ἐργασίες καθαρισμοῦ καὶ διαμόρφωσης τῶν παρειῶν τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς, βρέθηκε στή νοτιοδυτικὴ γωνία τῆς τομῆς ἐνεπίγραφη σαρκοφάγος συλημένη.

Οἰκόπεδο Γ. Κούτρα (ἀριθ. κληροτεμαχίου 182) (Πί ν. 193 β)

Μὲ ἀφορμὴ τὴ διάνοιξη θεμελιῶν γιὰ τὴν ἀνάγεση οἰκοδομῆς βρέθηκαν ἑξὶ κεραμοσκεπεῖς καλυβίτες καὶ ἑξὶ λακκοειδῆς καλυμμένοι μὲ ἀδρές πλάκες καὶ πέτρες. Σὲ ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς τελευταίους διαπιστώθηκε καὶ ἡ ὑπαρξὴ πλακῶν ὄρθιων στὰ πλάγια τοῦ τάφου. Προσανατολισμὸς καθορισμένος δὲν ὑπῆρχε. Οἱ νεκροὶ θάβονταν σὲ ὀριζόντια θέση μὲ τετωμένα τὰ σκέλη. Ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα κτερίσματα πού βρέθηκαν στοὺς τάφους – ἀγγεῖα πῆλινα καὶ γυάλινα καὶ νομίσματα – οἱ περισσότεροι τάφοι χρονολογοῦνται στὸν 1ο καὶ 2ο αἰ. μ.Χ. (Πί ν. 193 γ)²³. Ἀνάμεσα στοὺς τάφους ἐπισημάνθηκαν περιοχές μὲ σαφὴ ἴχνη καύσης καὶ σπασμένα ὄστρακα πού πρέπει νὰ ἀνήκουν στὶς γνωστὲς ταφικὲς πυρές ἐναγισμῶν. Στὸν τάφο 2 βρέθηκε καὶ μιὰ ἐνεπίγραφη ἐπιτύμβια στήλη (ἀριθ. εὑρ. Μουσείου Φιλίππων Λ 1158) καὶ μιὰ γυάλινη φιάλη²⁴ (Πί ν. 193 δ).

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Τὰ πιὸ σημαντικὰ ἀπὸ τὰ τυχαῖα εὑρήματα τῆς περιοχῆς πού μεταφέρθηκαν καὶ καταγράφτηκαν στὸ Μουσεῖο Φιλίππων εἶναι τὰ ἑξῆς:

Ἄριθ. εὑρ. Μουσείου Φιλίππων Λ 1258. Ἀπὸ τὴν περιοχή τοῦ ἀγροκτήματος τῆς κοινότητας Λυδίας, νότια τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ Καβάλας-Δράμας (Πί ν. 193 ε).

22. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 786.

23. Athenian Agora VII, πίν. 5 ἀριθ. 120. Τέλος Ιου αἰ. μ.Χ. Τύπος Loesche IX.

24. F. Neuberg, Antikes Glas, πίν. 70, 3ος αἰ. μ.Χ.

Κάτω δεξιό τμήμα βωμόσχημης στήλης ἐνεπίγραφης. Ἡ βάση διακοσμεῖται μὲ σχηματοποιημένο κυμάτιο. Σῶζεται ἡ ἐπιγραφή:

*J|oni
F|ulmin|i
Munus
Olusius
Modestus*

Μάρμαρο γκρίζο χονδρόκοκκο. Διαστάσεις: πλ. κάτω 0,24, ὕψ. 0,45, πάχ. 0,23 μ. Ὑψ. γραμμάτων 0,04, διάστιχα 0,02 μ. Ἡ λατρεία τοῦ Διὸς Κεραυνίου (Jupiter Fulmen) εἶναι γνωστή στὴν πόλη τῶν Φιλίππων καὶ στὴν ἀγροτική περιοχή γύρω τῆς²⁵.

Ἄριθ. εὐρ. Μουσείου Φιλίππων Α 1259. Ἀπότμημα ἐνεπίγραφης στήλης.

Ἄριθ. εὐρ. Μουσείου Φιλίππων Α 1260-1261. Θραύσματα ἀπὸ ἐνεπίγραφες πλευρές σαρκοφάγου.

Ἄριθ. εὐρ. Μουσείου Φιλίππων Α 1262 (Πί ν. 193 στ). Ἐνεπίγραφο ἀετωματικό κάλυμμα σαρκοφάγου. Στὴ μιὰ πλευρά τοῦ καλύμματος σώζεται ἡ ἐπιγραφή²⁶:

Marronius Mestula an(norum) LXXII h(ic) s(itus) e(st) / Postumius. Firmus patri b(ene) m(erenti) v(ivus) f(aciendum) c(uravit) / Tatinius Eniceni an(norum) L h(ic) s(it) a e(st)

Διαστάσεις: μήκ. 2,53, πλ. 1,30, ὕψ. στὸ κέντρο τοῦ ἀετώματος 0,25 μ. Ὑψ. γραμμάτων: α' στίχος 0,10, β' στίχος 0,09, διάστιχο 0,083, γ' στίχος 0,065, διάστιχο 0,045 μ.

Ἀρχαία Οἰσύμη (σημερινή Νέα Πέραμος)

Στὴν περιοχή τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου τῆς ἀρχαίας Οἰσύμης²⁷, στὸν ἀμπελόνα τοῦ Κωνστ. Εὐθυμοπούλου (ἀριθ. κληροτεμαχίου 1448), μὲ ἀφορμὴ τὴ διάνοιξη ἐνὸς ἀγωγοῦ γιὰ τὸ ὕδραγωγικό δίκτυο τῆς περιοχῆς, βρέθηκαν καὶ ἐρευνήθηκαν δύο τάφοι. Οἱ τάφοι ἦταν χτιστοὶ κιβωτιόσχημοι, καλυμμένοι μὲ πλάκες καὶ εἶχαν προσανατολισμό Α.-Δ. Περιεῖχαν ἀπὸ δύο παράλληλες ταφές-ἐνταφιασμούς, χωρὶς κανένα κτέρισμα.

Ἀρχαία Γαληψὸς (σημερινή Κάρυανη)

Στὴν παραλία τῆς κοινότητας Κάρυανης στὴν περιοχή τοῦ βυζαντινοῦ πύργου²⁸ βρέθηκε τυχαῖα κατὰ τὴν ἄροση ἓνας κιβωτιόσχημος τάφος μὲ μαρμάρινες πλάκες. Ἡ

πλάκα τοῦ δαπέδου εἶχε τὶς συνηθισμένες στίς σαρκοφάγου ὀπές. Ὁ τάφος εἶχε κατεύθυνση Α.-Δ. καὶ περιεῖχε δύο ταφές, χωρὶς κανένα κτέρισμα.

Στὸ χωράφι διαπιστώθηκαν σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ κάποιου μεταβυζαντινοῦ πιθανότατα κτιρίου: θραύσματα κεραμίδων, ἓνα θραῦσμα κίονα καὶ μιὰ βάση ἀπὸ κίονα. Πιθανότατα σ' αὐτὸ τὸ κτιριακὸ συγκρότημα ἀνήκει καὶ ὁ τάφος. Λίγα μέτρα νοτιοδυτικὰ ὑπάρχουν τὰ ἔρεπια ἐνὸς βυζαντινοῦ πιθανότατα πύργου.

Ἀρχαία Τόπειρος (σημερινὸς Παράδεισος)²⁹

Ἀπὸ ἐρειπωμένη οἰκία τῆς κοινότητας Παράδεισου προέρχονται τὰ ἐξῆς ἀρχαία γλυπτά, ποὺ μεταφέρθηκαν καὶ καταγράφηκαν στὸ Μουσεῖο Καβάλας:

Ἄριθ. εὐρ. Μουσείου Καβάλας Α 958. Θραῦσμα ἀρχιτεκτονικοῦ γλυπτοῦ μὲ τρεῖς ταινίες.

Ἄριθ. εὐρ. Μουσείου Καβάλας Α 959. Θραῦσμα ἀπὸ κυματοφόρο βάση ἐπιτύμβιου μνημείου. Στὸ μέτωπο τοῦ κανόνα τῆς βάσης σώζεται ἡ ἐπιγραφή (Πί ν. 194 α):

ΖΥΚΟΥΛΗΣΗΣ ΤΥΡΕΛΣΟΥ. ΗΡΩΣ|

Ἐπιγραφή Ζυκούλης Τυρέλσου³⁰ εἶναι στρατηγὸς Θράκης, γνωστός ἀπὸ δύο ἐπιγραφές τῆς περιοχῆς.

Στὴν πάνω πλατιά ἐπιφάνεια τοῦ θραύματος ὑπάρχει τόρμος γιὰ τὴ στερέωση τράπεζας ἢ βωμοῦ (:). Μάρμαρο ντόπιο. Διαστάσεις θραύματος: σῶζ. μήκ. 0,90, πλ. 0,77, ὕψ. 0,25 μ. Ὑψ. γραμμάτων: 0,04 μ.

Ἄριθ. εὐρ. Μουσείου Καβάλας Α 960. Θραῦσμα ἀπὸ ἐνεπίγραφη πλευρά σαρκοφάγου (Πί ν. 194 β). Σῶζεται ἡ ἐπιγραφή:

*| - - | ἐαυτῶ | - - |
| - - | τῆ γυναικῆ | - - |*

Διαστάσεις θραύματος 0,43×0,42×0,17 μ. Ὑψ. γραμμάτων 0,10, διάστιχα 0,05 μ.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΑΜΑΣ

Στὸ Μουσεῖο Καβάλας καθαρίστηκε καὶ καταγράφηκε ἡ ἐνεπίγραφη βωμόσχημη στήλη ποὺ εἶχε βρεθεῖ στὰ 1972 στὴν κατεδάφιση καλλιῶς οἰκίας στὴν ὁδὸ Πατριάρχου Ἰωακείμ, στὴν περιοχή τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν.

Ἡ βωμόσχημη στήλη εἶναι διακοσμημένη στὴ βάση

25. P. Collart, *Philippes*. Paris 1937. σ. 393 κ.ε.

26. Τὸ ὄνομα *Mestula* πιθανότατα ἀντίστοιχο μὲ τὸ θρακικὸ *Μεστούλας*. Γιὰ τὸ θρακικὸ *Μεστούλας* πρβλ. *Michailon, Inscriptions IV*, ἀριθ. 2337.

27. *Marronius* ἀπὸ τὸ Μάρων, Μάρωνος, πρβλ. καὶ ἐπιγραφή Φιλίππων BCH XLVII (1923). σ. 89 ἀριθ. 8, καὶ ἐπιγραφή ἀπὸ Σέρρες, CHL III, 7335.

28. AA 24 (1969): Χρονικά, σ. 349.

29. Ἐρεπία ἐνὸς πύργου, πιθανότατα βυζαντινοῦ, ἔχουν ἐντοπιστεῖ ἀπὸ τὸ 1966 στὴν παραλία ΝΑ. ἀπὸ τὸ λφο τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου τῆς ἀρχαίας Γαληψοῦ.

Ἡ ἀκρόπολη ἐπίσης τῆς ἀρχαίας Γαληψοῦ εἶχε σαφὴ μεσαιωνικὴ δόρυση. Γ. Μυλωνά: Γ. Μπακαλάκη, AE 1938. σ. 53

29. Ὁ Δ. Λαζαρίδης πρότεινε τὴν ταύτιση τοῦ ἀρχαίου πολεμιστοῦ ρωμαϊκῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων ποὺ εἶχε ἐπισημάνει ὁ Γ. Μπακαλάκης, *Θρακικά Η* (1937), σ. 11 κ.ε., μὲ τὴν ἀρχαία Τόπειρο. Ἐπιφωτίζει γιὰ τὴν ταύτιση διατυπώνει ὁ Π. Πάντος μὲ βάση κείμενο τοῦ Προκοπίου, *Θρακικά Χρονικά 32* (1975), σ. 5.

30. Ὁ Ζυκούλης Τυρέλσου μᾶς εἶναι γνωστός ἀπὸ τὸ ἐπιτύμβιο μνημεῖο ποὺ κατασκεύασε στὸν πατέρα του. Τμήμα ἀπὸ τὴν ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ μνημείου αὐτοῦ βρέθηκε στὸ χωριὸ Ξεριάς, λίγα χιλιόμετρα δυτικὰ τοῦ Παράδεισου. *Θρακικά Η* (1937), σ. 27 εἰκ. 8.

Ἐπίσης στρατηγὸς ἀναφέρεται καὶ στὴν ἐπιγραφή μὲ τὰ ὀνόματα τῶν στρατηγῶν Θράκης ποὺ βρέθηκε ἐπίσης στὴν περιοχή τοῦ Παράδεισου καὶ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸ Δ. Λαζαρίδη, AE 1953-54, σ. 238 καὶ 240. Στὸ στίχο 10 τῆς Β' στήλης τῆς ἴδιας ἐπιγραφῆς βρίσκουμε τὸ σχετικὸ ὄνομα Ζυκούλαισος.

καί στήν ἐπίστεψη μέ σχηματοποιημένο λέσβιο κυμάτιο. Φέρει τήν ἐπιγραφή:

FLAVIUS/MACEDONI/CUS MERCU/RIO ARA[M]/
D(E)S(UO)F (ECIT)

Διαστάσεις: πλ. 0,18, σωζ. ὕψ. 0,33, πάχ. 0,155 μ. *Υψ. γραμμάτων 0,025, διάστιχα 0,005, 0,01, 0,015 μ.

*Ο Flavius Macedonicus πρέπει πιθανότατα νά σχετίζεται μέ τόν T. Flavius T. Fil(ius) Vol(tinia) Macedonicus πού ἀναφέρεται σέ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ἀπό τή Δράμα, πού δημοσίευσσε ὁ Salac³¹ (Πί ν. 194 γ).

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

* Α μ φ ί π ο λ η

Στήν περιοχή τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς ἀρχαίας πόλης συνέρισε τίς ἐρευνες ὁ Ἐπιθεωρητής Ἀρχαιοτήτων Δ. Λαζαρίδης.

Στόν τομέα τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν συνέρισε ἐπίσης τίς ἐρευνες ὁ Ε. Στίκας³².

Ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων πραγματοποίησε μικρές ἀνασκαφικές ἐρευνες μέ ἀφορμή τυχαῖα εὐρήματα.

* Ἀγρός Παύλου Θεοδωρίδη (ἀριθ. κληροτεμαχίου 405)

Ὁ ἀγρός βρίσκεται στήν πλαγιά τοῦ λόφου δυτικά ἀπό τήν παλαιοχριστιανική βασιλική Γ καί λίγα μέτρα νοτιότερα ἀπό τό κτίριο μέ τά ψηφιδωτά πού ἐρευνᾶ ὁ Ε. Στίκας. Ἡ μικρή ἀνασκαφική ἐρευνα πραγματοποιήθηκε ἀπό τόν Ἐπιμελητή Ἀρχαιοτήτων Δ. Γραμμένο στή θέση πού ἀπό χωρικό εἶχε ἐπισημανθεῖ ἡ ὑπαρξη ἀρχαίου ἀγάλματος.

Ἡ ἀνασκαφική τομή κάλυψε μιᾶ ἑκταση 1,5×1,5 μ. γύρω στό ἄγαλμα καί ἔφτασε ὡς τή βάση τοῦ ἀγάλματος σέ βάθος 1,40 μ. (Πί ν. 194 δ). Ἀποκαλύφθηκε τό κάτω τμήμα ἀγάλματος ἀνδρικής μορφῆς in situ πάνω στήν ἀρχική του βάση. Ἡ ἀνδρική μορφή φορᾶ ἱμάτιο καί σανδάλια καί στηρίζεται σ' ἕναν κορμό δένδρου στά δεξιά της. Τό ἄγαλμα εἶχε στηθεῖ μπροστά σ' ἕναν τοίχο (Πί ν. 195 α). Στήν τοιχοδομία ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ λίθοι καί πλίνθοι μέ τό γνωστό πλινθοπερίβλητο σύστημα. Τό μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐπιγραφή πού ὑπάρχει στή βάση τοῦ ἀγάλματος. Στό μέτωπο τῆς ὀρθογώνιας βάσης στήν ὁποία πατᾶ ἡ πλίνθος ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή πού συνεχίζεται στό κυλινδρικό στέλεχος τῆς βάσης (Πί ν. 195 β):

Οἱ ἀπό τοῦ Γυμνασίου νέοι
Μένανδρον Νεικολάου
φύσει δέ Μενάνδρου
ετ. ΚΔΣ
προστατοῦντος Τι. Κλαυδίου
Κλήμεντος

Πιθανότερο εἶναι νά δίδεται στήν ἐπιγραφή ἡ ἀτοκρατορική καί ὄχι ἡ μακεδονική χρονολογία ὁπότε προκύπτει μιᾶ χρονολόγηση τοῦ ἀγάλματος στό 2ο αἰ. μ.Χ. (183 μ.Χ.). Στήν ἐπίχωση τῆς τομῆς βρέθηκε κεραμική μεταγενέστερη ἀπό τόν 1ο αἰ. μ.Χ.³³.

Ἡ ἐπιγραφή αὐτή νομίζω ὅτι ἀποτελεῖ σημαντική ἐνδειξη ὅτι τό κτίριο, στό ὁποῖο στήθηκε ὁ ἀνδριάντας, μέ τόν ὁποῖο τίμησαν οἱ νέοι τοῦ Γυμνασίου τό Μένανδρο Νεικολάου εἶναι τό Γυμνάσιο τῆς Ἀμφίπολης. Ἄν ἡ ταύτιση εἶναι σωστή, τότε ἔχουμε τό πρῶτο δημόσιο κτίριο τῆς Ἀμφίπολης πού ταυτίζεται καί τό ὁποῖο μάλιστα, ὅπως φαίνεται ἀπό τό πάχος τῆς ἐπίχωσης, πρέπει νά σώζεται σέ πολύ καλή κατάσταση. Πρέπει ἐπίσης νά σημειώσουμε ὅτι ἀπό τήν περιοχή ὅπου τοποθετεῖται τό Γυμνάσιο ἔχουμε δύο ἐνδιαφέροντα εὐρήματα. Ἐνα παλιό εὐρημα, τόν κορμό μιᾶς πεπλοφόρου μορφῆς, πού εἶναι ρωμαϊκό ἀντίγραφο κλασικοῦ προτύπου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.³⁴, καί ἕνα πρόσφατο εὐρημα, τό κεφάλι ἐνός ἐφήβου πού εἶναι ἀντίγραφο κλασικοῦ ἔργου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.³⁵.

Δέν ἀποκλείεται ἐπίσης τό κτίριο μέ τά θαυμάσια ψηφιδωτά³⁶ πού ἐρευνᾶ ὁ Ε. Στίκας νά ἀποτελεῖ τμήμα τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος τοῦ Γυμνασίου.

Ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων ἄρχισε τή διαδικασία τῆς ἀγορᾶς τῶν ἀγρῶν τῆς περιοχῆς αὐτῆς, ὅπου πρέπει νά ἀναζητηθεῖ τό Γυμνάσιο, καί προγραμματίσει τή διενέργεια συστηματικῶν ἀνασκαφῶν.

Τυχαῖα εὐρήματα

Σέ διάφορες περιοχές τῆς ἀρχαίας πόλης καί τῶν νεκροπόλεων της βρέθηκαν τό 1975 τυχαῖα ἀπό χωρικούς γλυπτά καί ἐπιγραφές πού μεταφέρθηκαν καί καταγράφηκαν στό Μουσείο Καβάλας. Ἀναφέρουμε τά πλοσημαντικά ἀπό αὐτά:

**Αριθ. εὐρ. Μουσείου Καβάλας Α 956*. Κάτω τμήμα κορμοῦ γυναικῆς ἐφηβικῆς μορφῆς, πού σώζει καί μέρος τῶν μηρῶν. Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο. Σωζ. ὕψ. 0,11 μ. Ἑλληνιστικοί χρόνοι (Πί ν. 195 γ).

**Αριθ. εὐρ. Μουσείου Καβάλας Α 1024*. Ἀπότμημα ἐπιτύμβιου ἀναγλύφου μέ παράσταση Θρακῆς ἰπέως. Μάρμαρο. Σωζ. ὕψ. 0,33, σωζ. πλ. 0,39, πάχ. 0,09 μ. Ρωμαϊκοί χρόνοι.

**Αριθ. εὐρ. Μουσείου Καβάλας Α 1039*. Ἐπιτύμβια ἐνεπίγραφη στήλη μέ ἀνάγλυφη παράσταση σταυροῦ καί τήν ἐπιγραφή *EMMA* vac. *NOYHA*. Μάρμαρο. *Υψ. 0,565, πλ. 0,555, πάχ. 0,045, ὕψ. γραμμάτων 0,07-0,05 μ. Παλαιοχριστιανικοί χρόνοι.

**Αριθ. εὐρ. Μουσείου Καβάλας Α 1040*. Ἀπότμημα ἀπό τό ἀριστερό τμήμα ἐνεπίγραφης πλάκας πού σώζει τήν ἐπιγραφή:

Βασι [λεδς ---]

33. Λυχνάρι πρβλ. Athenian Agora. VII πίν. 6 ἀριθ. 158, ἀριθ. 282, ἀριθ. 276, ἀριθ. 447, Athenian Agora V. πίν. 45 I.62 καί K128.

34. Δ. Λαζαρίδης, Ὁδηγός Μουσείου Καβάλας, σ. 143, πίν. 55, 1ος αἰ. π.Χ.

35. Ἀριθ. εὐρ. Μουσείου Καβάλας Δ 1072.

36. Ἐργον 1975, σ. 54 παρένθ. πίν. Γ.

31. BCH XLVII (1923), σ. 71 ἀριθ. 26.

32. Ἐργον 1975, σ. 53, καί Ἐργον 1976, σ. 41.

Β βασιλ[έως [...]

... βασιλ[έως [...]

Μάρμαρο. Μεγ. μήκ. 0,21, μεγ. πλ. 0,19, πάχ. 0,085, ύψ. γραμμάτων 0,025 μ. Ἡ ἐπιγραφή πού ἀναφέρει τό ὄνομα ἑνός Ἀντιγονίδη βασιλιᾶ πρέπει νά χρονολογηθεῖ μεταξύ 277-168 π.Χ.

Ἀριθ. εὐρ. Μουσείου Καβάλας Α 1041. Ἐνεπίγραφη πλάκα σπασμένη στό κάτω καί πάνω τμήμα της. Σώζεται τό μεγαλύτερο μέρος μιᾶς λατινῶγλωσσης ἐπιγραφῆς μέ τό κείμενο μιᾶς ἐπιστολῆς τοῦ Ἀδριανοῦ πρὸς τοὺς Ρωμαίους τῆς Ἀμφίπολης. Ἀναφέρεται *IUNIUS VALERIANUS, PROCURATOR* τοῦ αὐτοκράτορα.

Ἡ ἐπιστολή χρονολογεῖται στήν XXI Tribunicia τοῦ Ἀδριανοῦ, δηλαδή-στά 136 μ.Χ.³⁷.

Ἀριθ. εὐρ. Μουσείου Καβάλας Α 1069. Ἀπότμημα ἐνεπίγραφης στήλης, πού σώζει μέρος ἀπό τόν ἀριστερό κρόταφο. Στήν πίσω πλευρά διακρίνεται τόμος (Π ἰ ν. 195 δ). Β' χρήση (;). Στήν μπροστινὴ ὄψη ἡ ἐπιγραφή:

ἐν τῶι να[ῶι;...]

δια τέσσαρα [----]

[.] τὸ λυχνίον ἄκαν [----]

[----] ΚΡΕΜΑΣΤΙ [---]

[-----]

Μάρμαρο. Μεγ. ύψ. 0,08, μεγ. πλ. 0,23, μεγ. πάχος 0,12, ύψ. γραμμάτων 0,01, διάστιχα 0,05 μ.

Ἀριθ. εὐρ. Μουσείου Καβάλας Α 1071. Κορμός γυναικείας μορφῆς, πιθανότατα ἐνάετιο γλυπτό. Μάρμαρο γκρίζο χονδρόκοκκο. Μεγ. ύψ. 0,32 μ. (Π ἰ ν. 195 ε). Τό γλυπτό παρουσιάζει τεχνοτροπικές ὁμοιότητες μέ τό γλυπτό τοῦ Μουσείου Καβάλας, ἀριθ. εὐρ. Α 622. Ἑλληνιστικοὶ χρονοί.

Ἀριθ. εὐρ. Μουσείου Καβάλας Α 1072. Κεφάλι ἐφήβου, ρωμαϊκὸ ἀντίγραφο κλασικοῦ χάλκινου προτύπου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Μάρμαρο. Σωζ. ύψ. 0,23 μ.

Ἀριθ. εὐρ. Μουσείου Καβάλας Α 856. Ἀπό τὰ μικροαντικείμενα πού βρέθηκαν ἐπίσης τυχαῖα στήν περιοχή τῆς Ἀμφίπολης – ἀγγεῖα, εἰδῶλια νομίσματα – ἀναφέρουμε ἓνα θραύσμα στρωτήρα λακωνικοῦ ἐνσφράγιστου:

Κέβωνος

Ἐπιζένου

κεραμέως

Διοσκουρίδου

Διαστάσεις θραύσματος: σωζ. μήκ. 0,30, σωζ. πλ. 0,20, πάχ. 0,03 μ. Διαστάσεις σφραγίσματος 0,05×0,07 μ. Ὑψ. γραμμάτων 0,01, διάστιχα 0,003 μ.³⁸.

Σταθμός Ἀγγίστας

Μετά τὴν ἐντόπιση τοῦ προϊστορικοῦ συνοικισμοῦ στό λόφο τοῦ μακεδονικοῦ τάφου σταθμοῦ Ἀγγίστας³⁹, πραγ-

ματοποιήθηκε συστηματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στό χώρο ἐκεῖνο τοῦ προϊστορικοῦ συνοικισμοῦ πού πρόκειται νά κατασκευασεῖ τό στέγαστρο τοῦ μακεδονικοῦ τάφου. Τό στέγαστρο θά καλύψει μόνο τόν προθάλαμο καί τό δρόμο τοῦ τάφου. Ἡ περιοχή μπροστά στήν εἴσοδο τοῦ τάφου εἶχε διαταραχθεῖ μέ τὴν κατασκευὴ τοῦ δρόμου καί τὴ διάνοιξη τοῦ ἀρχικοῦ σκάμματος τοῦ μακεδονικοῦ τάφου.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα πού πραγματοποιήθηκε φέτος στὸν προϊστορικό συνοικισμό τοῦ λόφου τοῦ σταθμοῦ Ἀγγίστας παρουσιάζει σημαντικό ἐνδιαφέρον, γιατί εἶναι ἡ πρώτη συστηματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα πού διενεργεῖται σέ συνοικισμό τῆς ὑστερῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ στήν Ἀνατολικὴ Μακεδονία.

Ἡ ἔρευνα πραγματοποιήθηκε μέ δύο τομὲς στά βόρεια καί τὰ νότια τοῦ προθαλάμου, πού ὀνομάστηκαν ἀντίστοιχα «τομὴ βόρεια» καί «τομὴ νότια». Τό ἀρχαιολογικὸ στρώμα πού ἐρευνηθήκε καί στίς δύο τομὲς βρίσκεται κάτω ἀπὸ ἓνα στρώμα φερτοῦ χώματος, πού ἀνήκει στὸν τύμβο τοῦ μακεδονικοῦ τάφου. Κάτω ἀπὸ τὴ φερτὴ ἐπίχωση τοῦ τύμβου διαπιστώθηκαν ἐπάλληλα δάπεδα πού ἀντιπροσωπεύουν διαδοχικὲς κτιριακὲς φάσεις τοῦ οἰκισμοῦ. Τό ἀρχαιολογικὸ στρώμα φαίνεται καί στίς δύο τομὲς ὅτι εἶναι πολιτιστικὰ ἐνιαῖο καί χρονολογεῖται στήν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ. Ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀρχαιότερων ἢ νεότερων ἀπὸ τὴν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ φάσεων εἶναι ἐλάχιστες. Βρέθηκαν ἐλάχιστα π.χ. ὄστρακα ἀπὸ φιαλόσχημα ἀγγεῖα μέ σαλπυγγόσχημη ἀπόφυση ὡς λαβὴ κάτω ἀπὸ τό χεῖλος, ἀλλὰ αὐτὰ δὲν ἀποκλείεται νά εἶναι ἐπιβιώσεις στήν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ⁴⁰ σχηματῶν ἀγγείων τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ. Ὁ πηλὸς ἄλλωστε καί ὁ τρόπος κατασκευῆς αὐτῶν τῶν ὄστράκων εἶναι ὁμοῖος μέ τὰ ὄστρακα τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ.

Ὅπως δὴποτε, τόσο γιὰ τίς ἀρχαιότερες φάσεις, ὅσο καί γιὰ τίς νεότερες τοῦ οἰκισμοῦ δὲν εἶναι δυνατό νά διατυπώσουμε ὀριστικὰ συμπεράσματα, γιατί μόνο ἓνα μικρὸ μέρος ἀπὸ τὴν περιφέρεια τοῦ συνοικισμοῦ ἔχει ἀνασκαφτεῖ.

Ἡ περιοχή τοῦ συνοικισμοῦ πού ἀνασκάσαμε δὲ δίνει ἐπίσης δυνατότητες γιὰ τὴν ἀνακάλυψη κτιρίων, γιατί βρίσκεται στίς δυτικὲς ὑπάρειες τοῦ λόφου στήν περιφέρεια τοῦ συνοικισμοῦ, πού ἔχει ὑποστεῖ μεγάλη καταστροφὴ μέ τὴν κατασκευὴ τοῦ μακεδονικοῦ τάφου. Ἀπὸ τὰ ἀποσπασματικά, ὥστόσο, λείψανα τοίχων πού ἐντοπίστηκαν, διαπιστώθηκε ὅτι στή δυτικὴ πλαγιά τοῦ λόφου ὑπῆρχαν ἀναλημματικοὶ τοῖχοι χτισμένοι μέ ὦμα πλιθιά πάνω σέ λιθολόγημα ἢ λασπότοιχοι ἐνισχυμένοι μέ πέτρες. Ἀπὸ τοὺς τοίχους πού ἀποκαλύφθηκαν ὀρισμένοι πρέπει ἐπίσης νά ἀνήκαν σε κτίσματα. Συνολικὴ κάτοψη κτίσματος δὲ συμπληρώθηκε ἀλλὰ ἀπὸ τὰ σποραδικὰ λείψανα τῶν τοίχων φαίνεται ὅτι τὰ κτίσματα ἦταν ὀρθογώνια (Π ἰ ν. 196 α).

37. Cagnat, Cours d' Epigraphie Latine, Paris 1914, σ. 126. Ἡ XXI Tribunicia τοῦ Ἀδριανοῦ ἀπὸ 1 Ἰανουαρίου ὡς 10 Δεκεμβρίου 136 μ.Χ.

38. Πρβλ. ἀνάλογα σφραγίσματα κεραμίδων ἀπὸ Θάσο, ΑΑΑ VI (1973), σ. 473 εἰκ. 8α-β. Τό κεραμίδι φηστόσο τῆς Ἀμφίπολης δὲν εἶναι θάσιο.

39. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 786-87.

40. B. Hänsel, δ.π., πίν. 26, 14.

Στή βόρεια τομή βρέθηκε δάπεδο με τρία πιθάρια και άγγεϊα *in situ*, ενώ το μεγαλύτερο μέρος της νότιας τομής φαίνεται ότι ανήκει σε υπαίθριο χώρο. Στο άρχειο έργο επίσης δάπεδο της βόρειας τομής, πάνω στο φυσικό βράχο, βρέθηκε ένας ίπνός με κάτοψη έλλειψοειδή και άνοιγμα στά Α. Ή όροφή του ίπνου βρέθηκε πεσμένη στο δάπεδο του. Στο άνοιγμα του ίπνου και γύρω του βρέθηκαν πολλά ίχνη καύσης (Π *í v.* 196 β). Στο ίδιο δάπεδο με τον ίπνο, αλλά πέρα από τα όρια της άνασκαφής έντοπίστηκε μία άλλη κατασκευή από όμο πηλό, που έμφανίζει κάποιες άναλογίες με τον ίπνο αλλά κανένα ίχνος καύσης.

Ή κεραμεική του συνοικισμού είναι χειροποίητη. Τά λίγα τροχήλατα όστρακα άγγεϊών που βρέθηκαν στην άνασκαφή ανήκουν σε έπεισακτα μυκηναϊκά άγγεϊα ή σε μία κατηγορία ντόπιων άγγεϊών που μιμούνται τά μυκηναϊκά.

Διακρίνονται τά εξής είδη χειροποίητης κεραμεικής (Σ *χ* *é δ.* 3):

Α. Άγγεϊα από πηλό άκάθαρτο καστανόχρωμο, καστανότεφο και σπανιότερα έρυθρόχρωμο με έπιφάνεια άδρή άστίλβωτη. Σ' ατή τήν κατηγορία ανήκουν μεγάλα άνοιχτά άγγεϊα που συχνά έχουν πλαστικές ταινίες με «νυχιές» ή άποτυπώματα δαχτύλων. Συχνή είναι ή παρουσία άποφύσεων άπλων ή διχαλωτών στόν όμο. Στήν ίδια κατηγορία ανήκουν επίσης κλειστά άγγεϊα, όπως μικρές πρόχοι με όριζόντιο ή έλαφρά λοξότμητο χείλος και λαβή κυλινδρική που ύψώνεται πάνω από τό χείλος (Π *í v.* 197 α).

Β. Άγγεϊα από καστανότεφο, καστανόχρωμο ή καστανέρυθρο πηλό με έπιφάνεια έλαφρά στιλβωμένη. Συνηθισμένο σχήμα είναι άνοιχτά φιαλόσχημα άγγεϊα με χείλος που κάμπτεται έλαφρά προς τά μέσα και διάφορων τύπων λαβές και βάσεις. Ένα άλλο συνηθισμένο σχήμα είναι του κλειστού άμφορέα με δύο ή τέσσερις κατακόρυφες λαβές στην κοιλιά και βάση έπιπεδη ή πρόχου, με έλαφρά λοξότμητο χείλος και κυλινδρική λαβή που ύψώνεται πάνω από τό χείλος (Π *í v.* 197 β).

Γ. Άγγεϊα από καστανόχρωμο, μελανότεφο ή καστανότεφο πηλό, στιλβωμένη έπιφάνεια και έγχάρακτη διακόσμηση. Ή χάραξη είναι άλλοτε βαθιά και τονίζεται με έπιθετη ύλη άσπρη, έρυθρή, κίτρινη, άλλοτε είναι ρηχή με έλάχιστο ή χωρίς καθόλου έπιθετο χρώμα. Συχνή ή παρουσία του γραφίτη στις ζώνες που σχηματίζονται άνάμεσα στα έγχάρακτα θέματα (Π *í v.* 197 δ).

Σχήματα ατής της κατηγορίας που ξεχωρίζουν είναι ένα δίωτο καθαρόσχημο άγγεϊο με τονισμένη κοιλιά, χωρίς βάση και λαϊμό χαμηλό και στενό, μία φιάλη με κωνικό πόδι και χείλος που καμπυλώνεται προς τά μέσα (Π *í v.* 197 γ), ή φιάλη με κωνικό πόδι και χείλος με όριζόντια τήν πάνω έπιφάνεια.

Δ. Έλάχιστα παραδείγματα όστράκων με ρυτιδατή (*rip-pled*) διακόσμηση στόν όμο.

Ε. Λίγα επίσης όστρακα άγγεϊών με γραπτή διακόσμηση που άποτελείται από πλατιές ταινίες από έπιθετο έρυθρό χρώμα πάνω στο φυσικό έδαφος του άγγεϊου.

Τά παραπάνω είδη της κεραμεικής που από τήν πρώτη μελέτη του άρχαιολογικού ύλικού ξεχωρίσαμε, δέν έξαντλούν όλες τίς παραλλαγές, ούτε και όλα τά σχήματα των

άγγεϊων, αλλά δίνουν μία γενική εικόνα για τά χαρακτηριστικά είδη κεραμεικής και τήν τυπολογία των σχημάτων ενός συνοικισμού της ύστερης έποχής του χαλκού στην Άνατολική Μακεδονία. Οί έπιμέρους στρωματογραφικές και χρονολογικές διακρίσεις άνάμεσα στα διάφορα είδη κεραμεικής και τά σχήματα των άγγεϊών δέν έχουν άκόμα μελετηθεί, είναι όμως φανερή ή πολιτιστική και χρονολογική τους σχέση με τήν αντίστοιχη κεραμεική των σύγχρονων προϊστορικών συνοικισμών της Κεντρικής Μακεδονίας.

Ή έγχάρακτη και ή άκόσμητη στιλβή κεραμεική σχετίζονται άμεσα τό συνοικισμό της Άγγίστας με τή φάση C του συνοικισμού Βαρδαρόφτσας⁴¹ και των αντίστοιχων συνοικισμών της κοιλάδας του Άξιού⁴², στους όποιους πρέπει νά συμπεριληφθούν και οί τελευταίες άνασκαφές στο συνοικισμό Καστανά⁴³ (περιοχή Βαρδαρόφτσας) και στο συνοικισμό Άσσήρου⁴⁴ (Λίμνη Λαγκαδά). Άντιστοιχίες επίσης ύπάρχουν με κεραμεική της Δυτικής Θράκης⁴⁵ καθώς και συνοικισμών της Νότιας Βουλγαρίας⁴⁶.

Ή άνέυρεση έπεισακτων μυκηναϊκών όστράκων, καθώς και τοπικών μιμήσεων μυκηναϊκών άγγεϊων, άποτελεί πολύ σημαντικό στοιχείο για τή χρονολόγηση της τοπικής χειροποίητης κεραμεικής του συνοικισμού και γενικότερα για τή μελέτη των πολιτιστικών σχέσεων της Θράκης με τό μυκηναϊκό κόσμο⁴⁷.

Τά έπεισακτα μυκηναϊκά άγγεϊα προέρχονται από σκύφους, ύψιποδες κύλικες ή κλειστά άγγεϊα (ψευδόστομους άμφορείς;) που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΒ και ΥΕ ΙΙΙΓ έποχή. Τά έπεισακτα μυκηναϊκά όστρακα βρίσκονται στα βαθύτερα στρώματα του συνοικισμού (Π *í v.* 197 ε). Οί τοπικές μιμήσεις μυκηναϊκών άγγεϊων, που άποτελούν επίσης, όπως και τά μυκηναϊκά, ένα μικρό ποσοστό στην κεραμεική του συνοικισμού, βρίσκονται μαζί με μυκηναϊκά όστρακα όρισμένες φορές, αλλά τά περισσότερα από αυτά προέρχονται από ύψηλότερα στρώματα, όπου δέν έχουν βρεθεί μυκηναϊκά έπεισακτα.

41. Ό.π., όποσημ. 9.

42. Heurtley, ΡΜ, άριθ. 435 (Τσαουζίτσα), άριθ. 437 (Σαράτσι), άριθ. 449 (Άκμπουνάρ).

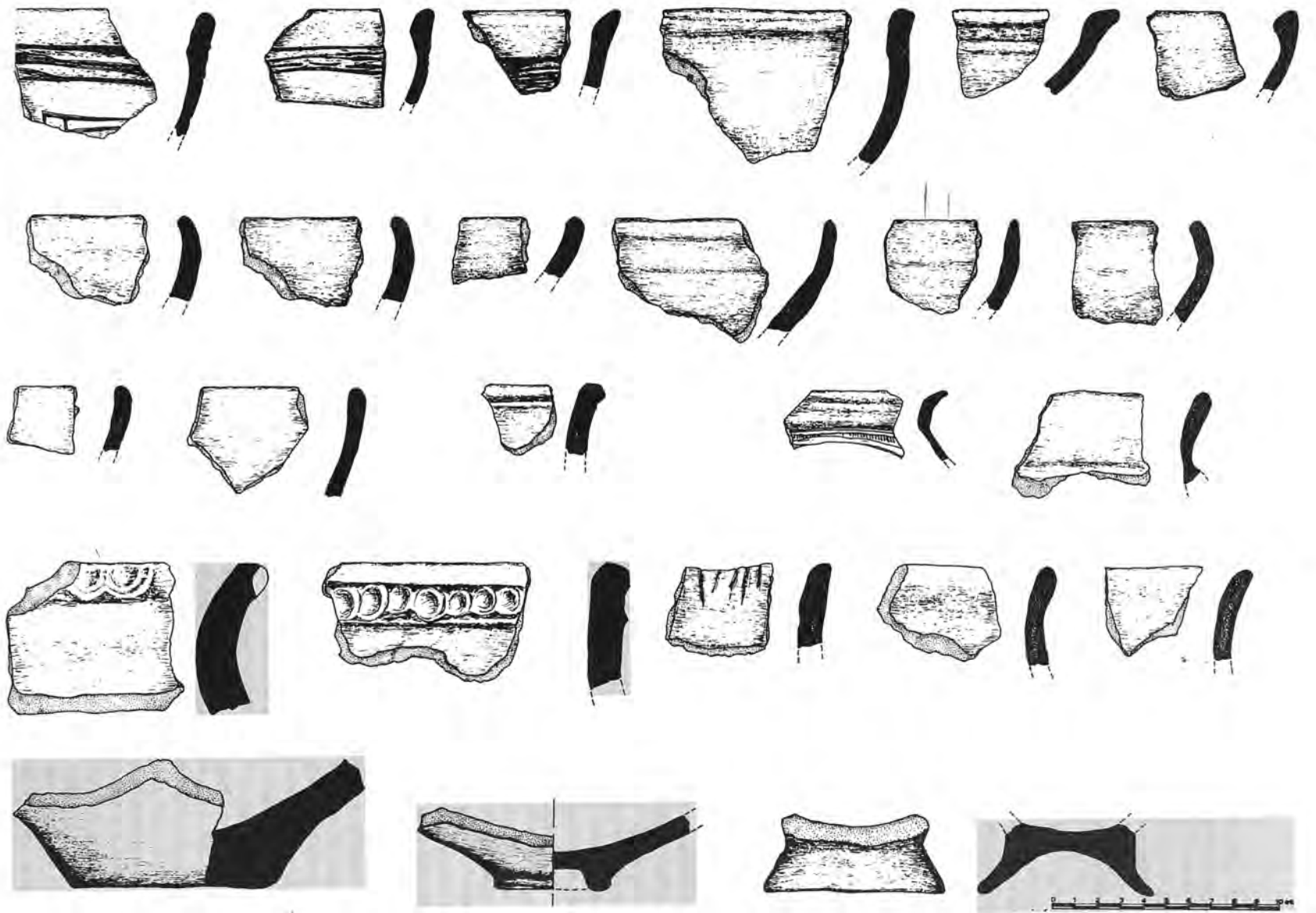
43. Άνασκαφή Γερμανικού Άρχαιολογικού Ίνστιτούτου με τον Β. Hänsel. Εύχαριστώ τον κ. Β. Hänsel για τή δυνατότητα που μου έδωσε για μία άμεση γνώση του πρόσφατου άρχαιολογικού ύλικού.

44. Άνασκαφή Άγγλικής Άρχαιολογικής Σχολής με τον Κ. Wardle, *Arch. Reports* 1977-78, σ. 44 κ.έ. Εύχαριστώ τον κ. Wardle για τήν καλοσύνη του νά μου στείλει τήν άδημοσίευτη έκθεση των άνασκαφών 1976 και τή δυνατότητα που μου έδωσε νά δά από κοντά τό άρχαιολογικό ύλικό της άνασκαφής 1977.

45. ΠΑΕ 1971, πίν. 109 (Σπήλαιο Μαρώνειας), πίν. 117β (Άσσοφ Τεπέ) κ.ά.

46. Π.χ. Cercovna Gruppe, Hänsel, δ.π., πίν. 10 άριθ. 8 (Zimnicea).

47. Οί γνωστές από τά όμηρικά έπη σχέσεις του μυκηναϊκού κόσμου με τή Θράκη άργησαν νά έπισημανθούν με άρχαιολογικά εδρήματα στα παράλια της Θράκης, έτσι ώστε ήμειναν μετέωρες οί έπιδράσεις του μυκηναϊκού πολιτισμού στα ένδότερα της Βουλγαρίας (ΡΖ 45 (1970), σ. 27 εικ. 1) και ως τή Ρουμανία (Dacia, Ν.Σ. Χ (1966), σ. 117 κ.έ.). Σήμερα έχουμε μυκηναϊκά όστρακα στα παράλια της Δυτικής Θράκης (Μαρώνεια), στη Θάσο και στόν προϊστορικό συνοικισμό σταθμού Άγγίστας.

Σχέδ. 3. Σταθμός Ἁγγίστας. Τομές ἀγγείων.

Τά σχήματα τῶν τοπικῶν μυκηναϊκῶν ἀγγείων μιμοῦνται τὰ μυκηναϊκά. Κυρίως προέρχονται ἀπό σκύφους καί ἔχουν διακοσμητικά ταινιωτά θέματα ἀπό θαμπό ἐρυθρό ὡς πορτοκαλί χρώμα πάνω στό ἐπιχρισμένο μέ ἀραιό ὑποκίτρινο χρώμα ἔδαφος τοῦ ἀγγείου. Ὁ πηλός τους ἔχει καστανέρυθρη ἐπιφάνεια καί στήν τομή του ἐμφανίζει ἕναν καστανόχρωμο πυρήνα πλαισιωμένο ἀπό καστανέρυθρη ἐπιδερμίδα (Π 1 ν. 197 στ).

Ἡ παρουσία τῆς τοπικῆς μυκηναϊκῆς κεραμικῆς καί στό συνοικισμό ἸΑγγίστας, ὅπως καί σέ πολλούς συνοικισμούς τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας⁴⁸ καί στή Θάσο⁴⁹, θέτει τό πολὺ ἐνδιαφέρον πρόβλημα τῆς προέλευσης αὐτῆς τῆς κεραμικῆς, πού πρέπει νά κατασκευάζεται στά παράλια τοῦ Βόρειου Αἰγαίου.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΑΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

THASOS

Artémision

Après une assez longue interruption, la fouille de l'Artémision a été reprise au cours de l'été 1975, par Fr. Salviat et J.J. Maffre¹. Le travail s'est développé en trois secteurs du sanctuaire proprement dit ou de ses environs immédiats.

1. *Terrasse supérieure*. Après destruction d'une maison moderne qui était restée sur le site², la mise en état de la terrasse pour une présentation définitive a été entreprise. Le mur de soutènement NE, fait de carreaux de marbre, a été entièrement dégagé.

2. A proximité immédiate de l'angle Nord de ce mur, à l'extérieur et en contrebas de la terrasse supérieure, deux sondages ont été ouverts, dans un carroyage implanté parallèlement au mur de soutènement. Le plus proche de l'angle a mis en évidence, en gros, deux couches de remblai antique.

(a) Au-dessus du sol naturel en pente vers le Nord, une couche rapportée comprend des zones sableuses et des inclusions de terre noire, mêlée de cendres et d'os brisés.

Dans ce niveau ont été recueillis un grand nombre de tessons archaïques. La céramique orientalisante est très rare. On trouve en revanche en abondance de petits fragments de vases attiques à figures noires du VIe siècle (principalement des vases à boire) qui ont été pulvérisés: coupes de Siana (dont l'une, partiellement reconstituée, est l'œuvre du peintre de Heidelberg), coupes à bandes des petits maîtres (P l. 198 a), coupes de Droop, coupes de Cassel, skyphoi; on note une panse d'oinochoè fragmentaire avec l'image d'Héraklès et des Amazones, et un pied de coupe sur lequel est inscrit un nom de *kalos* inédit: Anthémionidès. La figure rouge n'est attestée que par trois fragments jointifs d'une coupe de style sévère sur laquelle on reconnaît Artémis, Apollon, Hermès et peut-être Dionysos portant une panthère. La figure noire thasienne est de son côté bien représentée par de nombreux fragments de lékanai et de grands skyphoi à frises animales.

(b) Une couche supérieure, qui était traversée par un muret courbe, a livré de très nombreux fragments de figurines et de protomés, presque toutes de types connus, quelques-unes archaïques (dont une figurine du VIIe siècle), la plupart du Ve et surtout du IVe siècle. Ces terres cuites n'ont pu être encore complètement nettoyées ni restaurées.

L'autre sondage a révélé l'existence de couches d'époque romaine tardive; un mur fait de remplois le traverse. On notera la rencontre dans ces couches récentes d'un beau fragment de plat orientalisant (P l. 198 b: une femme et un homme se faisant face), de la même main que le plat au cavalier de l'Acropole³.

3. *Secteur du passage des théores*. Une coupe stratigraphique a été préparée, perpendiculairement au passage des théores, mais non encore achevée. Les renseignements fournis par Fr. Croissant (fouille de 1965; cf. n. 1) pour les phases d'occupation se trouvent d'ores et déjà vérifiées.

Dans cette zone, le puits public situé à l'Est du passage⁴ a été dégagé des terres retombées depuis 1965, et la fouille des couches plus profondes a été amorcée. Une profondeur de 5,50 m. au-dessous de la partie conservée de la margelle a été atteinte dans le compartiment SO. A l'exception d'un torse drapé en marbre, de petite taille, on a recueilli exclusivement des fragments de céramique commune, extrêmement nombreux et datant apparemment de l'époque romaine impériale. Au Nord du puits, d'autre part, une importante banquette de terre qui avait été laissée dans l'axe du passage des théores a été dégagée, en bordure du chemin public. Une canalisation de marbre en relation avec le puits a été découverte, ainsi qu'une conduite en terre cuite manifestation postérieure.

ECOLE FRANÇAISE D'ATHENES

48. Στούς γνωστούς ἀπό τό Heurtley συνοικισμούς ἔχουν προστεθεῖ τὰ εὐρήματα τῶν νέων ἀνασκαφῶν στό συνοικισμό τοῦ Καστανᾶ καί τῆς ἸΑσσῆρου.

49. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, Πίν. 457.

1. Le sanctuaire avait été localisé par des sondages exploratoires menés au début de ce siècle (cf. JdI 27 (1912), p. 1-19; CRAI 1912, p. 222-235). La fouille principale a été menée par Fr. Salviat et N. Weill entre 1957 et 1960 (voir les Chroniques des Fouilles dans les BCH 82 (1958), p. 808-814; 83 (1959), p. 775-781; 84 (1960), p. 856-82, et 85 (1961), p. 919-930). Quelques compléments ont été apportés en 1965 par Fr. Croissant (cf. BCH 90 (1966), p. 944-963).

2. Cf. BCH 84 (1960), p. 856.

3. Pour une illustration de ce plat, voir Guide de Thasos, 1967, p. 9 fig. 2, ou Ὀδηγός τῆς Θάσου 1974, p. 10 fig. 4.

4. Sur ce puits, voir BCH 90 (1966), p. 959-963.

Terrain Psatheri

Dans un petit terrain sis immédiatement à l'Ouest de l'entrée du Musée de Thasos et face au terre-plein occupé jadis par la «Tour gênoise» démolie en 1931, on a trouvé, conservé sur une hauteur de plus de 2 m. en moyenne grâce à la forteresse médiévale qui s'est établie dessus, un fragment du rempart de la ville antique particulièrement intéressant, puisqu'il s'agit de la charnière entre le rempart NO. parallèle à la mer et le système défensif du port fermé.

Le rempart proprement dit, auquel un escalier de cour-tine dont dix marches sont conservées permettait d'accéder, est orienté NO.-SE. et large de 2,25 m. Il est dédoublé par l'existence sur son côté Sud de deux pièces latérales oblongues. La première ouvre au SE. sur un espace dont la nature n'a pu être précisée, car il est occupé par un habitat d'époque paléo-chrétienne; elle mesure 7,50 m. sur 3 m.; son sol est fait d'un mortier blanc épais de 0,10 m.; les murs étaient recouverts d'un stuc blanc, bien conservé en certains points (P l. 198 c). Elle est séparé de l'autre pièce par une cloison d'une largeur primitive de 0,75 m. renforcée ultérieurement par l'adjonction d'un grand parement à bossage du côté de la pièce I. La longueur de cette seconde pièce, un peu plus large que la première, n'est pas connue: elle se prolonge à l'Ouest dans le terrain contigu. Elle ouvre au NE. sur une rue dallée de grandes plaques de gneiss qui est l'aboutissement de la grande artère partant des Propylées de l'agora: on est là en effet à proximité d'une porte de la ville, symétrique de la porte au Char, dont une parastade apparaît tout à l'extrémité de la fouille.

Les trouvailles d'objets sont nombreuses: trois trésors de monnaies; une céramique abondante du XIV-XVème siècle (late-sgraffito ware) et de la basse époque romaine; des fragments de deux tables paléochrétiennes; quelques sculptures, dont un torse de Dionysos ivre d'un travail agréable; deux inscriptions, l'une attestant un culte de Philippe II à Thasos.

Terrain Yannopoulos

Dans ce terrain, sis au NE. de la Salle hypostyle et au NO. de l'Héracléion, on a découvert sous une épaisse couche de sable stérile, un autel monumental à degrés peut-être in antis, long de 8,14 et large de 3,59 m. (soit 27×12 pieds=2,25:1) (P l. 199 a). Deux assises ont été repérées sous l'eau, deux autres sont visibles, une cinquième est attestée par les scellements et diverses traces sur la face supérieure des blocs de la quatrième. Seuls les blocs de bordure sont scellés par des crampons rectangulaires noyés dans du plomb; les blocs non visibles du centre sont faits de plaques de marbre et de grandes dalles de gneiss non ajustées.

La présence d'un autel aussi considérable —le plus grand

connu à Thasos — souligne l'importance de cette zone, qui semble occupée par des bâtiments sacrés répartis autour d'un grand espace formant comme une seconde agora. Si l'on met la Salle hypostyle en rapport avec cet autel, comme l'y invite sa disposition, puisque ses degrés sont du côté de la façade, il faudra admettre que ce bâtiment encore mystérieux avait lui aussi une destination religieuse.

B. HOLTZMANN

Porte du Silène

Les travaux de la campagne qui s'est déroulée à la Porte du Silène durant l'été 1975 ont, comme les années précédentes, été menés à l'extérieur et à l'intérieur de l'enceinte. Il a été possible d'apporter aussi quelques précisions intéressantes sur le passage lui-même.

A l'extérieur de l'enceinte

On a procédé à un important sondage, situé à une vingtaine de mètres à l'Est du bastion proche de la porte, afin de vérifier les résultats stratigraphiques obtenus en 1973 et en 1974 dans des secteurs voisins. C'est ainsi que l'on a dégagé un sol de terre battue collant au rempart, installé à une soixantaine de centimètres au-dessus de l'assise de fondation du parement externe. Ce sol date du dernier tiers du IVe siècle av. J.-C., et son existence doit être mise en relation avec les travaux de reconstruction ou de réfection du rempart dans cette zone, travaux contemporains de ceux qui ont été mis en évidence dans la porte même (cf. ci-dessous). La tranchée de fondation du rempart, datable apparemment du Ve siècle, été retrouvée par endroits, là où les travaux de réfection du IVe siècle ne l'avaient pas fait disparaître. Dans ce secteur, le parement externe du rempart atteint 5 m. de hauteur, depuis l'assise de fondation — aujourd'hui dans l'eau — jusqu'à la crête actuellement conservée (P l. 199 b).

A l'intérieur de l'enceinte

Le dégagement des deux quartiers d'habitation construits de part et d'autre de la rue du Silène a été poursuivi et, pour l'essentiel, mené à son terme. Il convient de distinguer deux phases d'habitation dans cette zone.

(a) La phase du IVe et du début du IIIe siècle. Le quartier oriental est constitué par une maison dont toutes les limites sont comprises dans le périmètre de fouille et qui est composée de deux pièces contiguës ouvrant au Sud sur une grande cour avec puits central. Dans le quartier occidental, deux maisons mitoyennes se développent dans le sens Nord-Sud; seule la limite septentrionale demeure inconnue, se trouvant en dehors du champ de fouille. Ces deux maisons possédaient chacune une cour dallée agrémentée d'un puits, dont l'un (maison orientale) est resté en activité jusqu'au Ier siècle av. J.-C., alors que les deux quartiers avaient été définitivement abandonnés par leurs habitants dès le début du IIIe siècle (P l. 199 c).

(b) La phase de la fin du VIe et de la première moitié du Ve siècle. Au cours de cette phase, l'îlot oriental est constitué d'une série de boutiques ouvrant sur la rue du Silène ou sur la rue du rempart. Dans l'une de ces boutiques se trouvait encore un tas de briques en argile à moitié cuite. L'îlot occidental était à cette époque moins étendu qu'il ne le sera au siècle suivant: il existait seulement une maison, construite le long de la rue du Silène et ouvrant sur la rue du rempart, et une boutique, indépendante de la maison et ouvrant elle aussi sur la rue du rempart. Des jardins ou des terrains vagues occupaient le reste du secteur.

S'il ne semble pas qu'il y ait eu, à l'emplacement de l'îlot occidental, une occupation antérieure, en revanche, à l'Est de la rue du Silène, dans l'angle Nord-Est de la fouille, il existait, avant les constructions de la fin du VIe et de la première moitié du Ve siècle, de modestes installations artisanales très endommagées, déjà mises partiellement au jour en 1973: restes des fondations d'un petit four, cendres nombreuses aux alentours, scories, déchets de bronze. C'est à proximité, et au même niveau, qu'ont été découverts deux petits lingots d'or, pesant environ 250 gr. au total, et deux anneaux en bronze. Sous ce niveau, qui représente la première phase d'occupation du site (VIe siècle), et auquel étaient associés quelques murets constituant sans doute l'ossature de l'atelier, on a pu délimiter l'orifice d'une large fosse creusée dans de l'argile pure, puis comblée ultérieurement avec du sable mêlé d'une abondante céramique archaïque; il semble qu'il faille y voir les

restes d'un puits d'extraction de l'argile.

La porte du Silène

La construction d'un égout passant sous le dallage de la porte s'était, avec le temps révélée nécessaire pour l'évacuation vers l'extérieur des eaux de pluie qui, à la fin de chaque hiver, stagnaient à l'intérieur de l'enceinte. Grâce aux travaux effectués à cette occasion, plusieurs informations ont été recueillies.

— On a d'abord pu confirmer que le relief du Silène avait bien été exhaussé au IVe siècle, lorsque le niveau de la porte et celui de la rue du Silène ont été relevés.

— On a d'autre part précisé le tracé et la durée d'utilisation des différents caniveaux utilisés entre le IVe et le IIe siècle av. J.-C. pour l'évacuation des eaux à l'extérieur de la ville.

— On a enfin découvert les restes d'un système défensif empêchant toute incursion dans la ville par les égouts; ce système était constitué de grilles en fer qui barraient la section d'égout située sous la porte. Les trous d'encastrement des grilles montrent qu'il existait une double fermeture, l'une placée quasiment dans le prolongement du parement interne du rempart, l'autre implantée au débouché de l'égout, dans le collecteur extérieur mis au jour en 1973. Ce système défensif remonte au IVe siècle et a été établi à l'occasion du relèvement du niveau de la porte.

YVES GRANDJEAN

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΘΡΑΚΗΣ

Κύριος στόχος της Έφορείας και για το 1975 ήταν η λειτουργία του νέου Μουσείου Κομοτηνής. Μετά την πραγματοποίηση ικανοποιητικής στεγανοποίησης του κτιρίου που ανέλαβε ειδική τεχνική εταιρεία, έγινε η παραλαβή του από αρμόδια επιτροπή του Υπουργείου και άρχισε η προετοιμασία του υλικού και οι πρώτες εργασίες της επανέκθεσης, με προοπτική να λειτουργήσει το μουσείο την επόμενη χρονιά.

Το επιστημονικό-προσωπικό της Έφορείας αδήχησε με την τοποθέτηση του φθινόπωρο του Έπιμελητή Αρχαιοτήτων Ευάγγελου Τσιμπίδη-Πεντάζου, που ανέλαβε καθήκοντα Προϊσταμένου της Έφορείας. Την ίδια χρονιά εργάστηκαν επίσης ο Έπιμελητής Αρχαιοτήτων Πάντος Πάντος, οι επιστημονικοί βοηθοί Μαρία Πάντου και, στο τέλος της χρονιάς, Μαρία Πεντάζου και ο γλύπτης Δημοσθένης Σωτηροπούλης.

ΝΟΜΟΣ ΡΟΛΟΠΗΣ

Μαρώνια

1. Θέση **Τριχιές**, 1.500 μ. δυτικά του χωριού. Μέ το άνοιγμα αγροτικού δρόμου, ανάμεσα στα χωράφια του Ρ. Λεονταρίδη και του Γ. Άρσενιου εμφανίστηκαν τά θεμέλια άγνωστου κτίσματος. Στην ίδια τοποθεσία είχε βρεθεί παλιότερα και χάλκινο μικρό νόμισμα ρωμαϊκής εποχής.

2. Θέση **Βαλανιδιά**, 600 μ. από τις Τριχιές και στη βορειοδυτική πλευρά του χειμάρρου Πλατανίτης. Στο χωράφι του Στ. Κούνιου βρέθηκε ένα κομμάτι από μολόπετρα και στο διπλανό χωράφι του Νικ. Άλεξανδρίδη, κατοίκου Προσκυνητών, λίγα όστρακα και κεραμίδια στέγης ρωμαϊκής εποχής. 150 μ. βορειότερα, στη θέση **Καρακαγιά** (Μαύρη πέτρα), βρέθηκε άλλη μία μολόπετρα, ενώ ακόμα 150 μ. βορειότερα, στο χωράφι του Μιχ. Πατσάρα, υπάρχει λοφίσκος, όπου διακρίνονται τά θεμέλια μιάς κυκλικής κατασκευής, με έσωτ. διάμετρο 3 και πάχος τοίχου 2,50 μ. Όστρακα στην περιοχή πολύ λίγα άβφα.

3. Θέση **Κολώνα**, 4 γλμ. δυτικό του χωριού. κοντά στον άμυδαλεώνα του Άλκ. Πατσιά. Στο χωράφι του Χαρ. Σμούδη βρίσκονται όστρακα άβφα χονδροειδή. Μαζί τους βρέθηκε ένα κομμάτι από μεγάλο πιθάρι με πλαστική ταινία και έμπιεστη διακόσμηση κύκλων. Βορειότερα, στη θέση **Μαίνας** ή **Άραμπά γιολού** (άμαξόδρομος), στο χωράφι του Θ. Καλαϊτζή, θεμέλια κτίσματος, όστρακα και κεραμίδια ρωμαϊκής εποχής και ένα τετράπλευρο μάρμαρο, μήκ. 0,95, πλ. 0,68 και πάχ. 0,26 μ., με κοιλότητες και έγκοπές, άγνωστης χρήσης. Η μεγάλη στρογγυλή κοιλότητα στο κέντρο της πάνω επιφάνειας έχει διάμετρο 0,21 και βάθος 0,14 μ. Στη βάση της διακρίνονται ίχνη τριβής.

4. Θέση **Πλατάνα** στά Β. του χωριού, σε μία στροφή του δρόμου Μαρώνιας-Κρωβύλης. όπου υπάρχει και μεγάλος

πλάτανος. Γύρω στά 60 μ. δυτικά της στροφής αυτής υπάρχει μία συστάδα βράχων που πάνω τους διακρίναμε πολλές λαξευμένες άβαθεις κοιλότητες, διαμ. 0,02-0,05 μ. (Π ή ν. 200 α). Οι κοιλότητες πρέπει να ήταν πολύ περισσότερες, αλλά επειδή τά βράχια είναι από μαλακό πέτρωμα έχουν καταστραφεί άρκετές. 25 μ. νοτιότερα φαίνεται μία κυκλική κατασκευή, ένας μικρός ταφικός περίβολος, διαμ. 3,60 μ., με κιβωτιόσχημο τάφο στο κέντρο του, μήκ. 2, πλ. 0,50-0,60 μ. Τάφοι τέτοιοι υπάρχουν πολλοί γύρω από τά βράχια, που σε άλλους διακρίνεται μέρος του περιβόλου τους, σε άλλους οι κάθετες πλάκες του τάφου ή άπλως δηλώνονται με την παρουσία κυκλικών σωρολιθίων. Παρόμοιες περιπτώσεις, όπου συνυπάρχουν βράχια με κοιλότητες και τάφοι ίδιας κατασκευής, έχουν βρεθεί και στις θέσεις **Μαύρος Λάκκος** και **Φοῦρνοι** περιοχής Μαρώνιας. Έτσι δημιουργείται η έντύπωση ότι ίσως υπάρχει κάποια σχέση ανάμεσα στις κοιλότητες και τούς τάφους, χωρίς να μπορούμε να πούμε τίποτε περισσότερο προς τό παρόν. Κοιλότητες λαξευμένες σε βράχους έχουμε επισημάνει σε πολλές περιοχές της Θράκης μέχρι σήμερα, χωρίς να μπορούμε άκόμα να έρμηνεύσουμε ικανοποιητικά τή σημασία τους, πέρα από τις γενικές υποθέσεις και έρμηνείες που έχουν δοθεί κατά καιρούς γύρω από τό θέμα.

5. **Άγιος Χαράλαμπος**. Στη διάρκεια τών εργασιών καθαρισμού όλων τών άνασκαφικών τομών και διαμόρφωσης της παραλίας του αρχαιολογικού χώρου, βρέθηκε κάτω από τό χωράφι του Άντ. Βούλκου, σε βάθος 2 μ., όπου συνεχώς παρασύρονται τά χώματα από τά νερά της βροχής και της θάλασσας, ένα πήλινο μικρό άντικείμενο άγνωστης χρήσης. Έχει περίπου τό σχήμα κόλουρης πυραμίδας με τετράπλευρη βάση, αλλά με στρογγυλεμένες τίς άκμές του, και καταλήγει πάνω σε ομοιδή επίπεδη επιφάνεια. Πηλός λεπτόκοκκος, κοκκινωτός, με ίχνη στιλβάματος. Λείπει ένα κομμάτι στη μία του πλευρά. ΈΨφος 0,06 μ. Η πάνω επιφάνεια έχει διαστάσεις 0,06×0,05 μ., ή βάση του 0,08×0,065 μ. Στίς δύο άντιθετες μεγαλύτερες πλευρές υπάρχουν κυκλικές κοιλότητες, διαμ. 0,03 και βάθ. 0,027 μ. Γύρω άπ' αυτές, άριστερα πάνω και δεξιά. διακόσμηση με δύο συνεχείς παράλληλες έγχάρακτες γραμμές και στιγμές ανάμεσά τους στη μία πλευρά (Π ή ν. 200 β), ενώ στην άλλη ίδιο σχήμα αλλά μονάχα με στιγμές.

Έγχάρακτη διακόσμηση υπάρχει και στις δύο στενές πλευρές. Στη μία τρεις κλαδίσκοι (σε σχήμα ψαροκόκαλου) τοποθετημένοι κάθετα (Π ή ν. 200 γ), ενώ στην άλλη δύο όμοιοι κλαδίσκοι και δύο περίπου κάθετες και παράλληλες γραμμές με άλλες μικρότερες τοποθετημένες χιαστί ανάμεσά τους. Στη πάνω επιφάνεια έννια μικρές κοιλότητες, διαμ. 0,004-0,009 μ., τοποθετημένες σε κύκλο γύρω από ένα τρίγωνο που στις γωνιές του υπάρχουν άλλες τρεις πολύ μικρές κοιλότητες.

Προσκυνητές

1. Θέση **Μπαντεμλίκι** ΒΑ. του χωριού, 3 χλμ. μετά τά

καινούρια ἀμπέλια τῆς περιοχῆς. Στό χωράφι τοῦ Ὀσμάν Ὀγλοῦ Μουσταφᾶ ὑπάρχουν ὄστρακα ρωμαϊκά καί βρέθηκε ἀλλκίνο νόμισμα Αἴνου (ANK 1378), μέ κεφαλή Διός καί Ἑρμῆ γυμνό κοντά σέ βωμίσκο, πού χρονολογεῖται στό 2ο-1ο αἰ. π.Χ. καί παραδόθηκε ἀπό τόν Ἀναστ. Φραγιῖδη, κάτοικο Προσκυνητῶν.

Στό χωράφι τοῦ Νικ. Τασακλάκη ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ κατά καιροῦς κομμάτια ἀπό πώρινους καί μαρμαρίνους γωνιόλιθους ἀγνωστού κτίσματος, καθὼς καί ὄστρακα καί κεραμίδια στέγης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Στό διπλανό χωράφι τοῦ Γιάννη Βαγγελόπουλου διακρίνεται θεμέλιο ἀσβεστό-χτιστοῦ κτιρίου καί βρίσκονται λίγα ὄστρακα καί κεραμίδια βυζαντινά. Βρέθηκε ἐπίσης ἓνα κομμάτι ἀπό μαρμάρينو ἀμφίγλυφο θωράκιο, μήκ. 0,45, πλ. 0,30, πᾶχ. 0,085-0,15 μ., μέ ταινίες καί αὐλακώσεις στίς δύο τοῦ ἐπιφάνειας.

2. **Θέση Ντεβέ Μπουνοῦ** (Ράχη Καμήλας). Ἔτσι ὀνομάζεται χαμηλὸς γήλοφος πού βρίσκεται δίπλα στήν παραλία, 7 χλμ. ΝΔ. τοῦ χωριοῦ, καί ἔχει ὕψος 10 μ. Κοντά του ἡ θέση Ἀλμυρὸ Γκιόλι (μικρὴ λιμνούλα) καί ἡ γέφυρα τοῦ παραλιακοῦ δρόμου Ἰμέρου-Προσκυνητῶν. 400 μ. δυτικότερα, εἶναι τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Προφήτη Ἡλία. Στὴν ἀπότομη πλευρὰ τοῦ γήλοφου πρὸς τὴ θάλασσα, σέ μήκος 180 καί μέχρι βάθος 1 μ. ἐμφάνιστηκαν ὄστρακα κλασικά, τὰ περισσότερα μελαμβαφῆ, ἓνα ἀπὸ ἐρυθρόμορφο ἄγγειο καί ἓνα κομμάτι ἀπὸ πήλινη σαρκοφάγο μέ ἰωνικὸ κυμάτιο (Π ἰ ν. 200 δ). Ἡ θάλασσα φαίνεται πὼς ἔχει καταστρέψει ἓνα μέρος τοῦ λοφίσκου. Στὴν παραλία φάνηκαν ἀκόμα καί πλάκες ἀπὸ σχιστόλιθο, πού πιθανόν νά προέρχονται ἀπὸ τάφους.

Σύμφωνα μέ μιὰ πληροφορία πού εἶχαμε, 300 μ. Β. ἀπὸ τὴν παραλία, στὰ χωράφια τῶν Κοτζαμάνη, Τσομπανικολίδη καί Λασκαράκη, ὅταν γινόταν ἡ ἐκχέρσωση, πρὶν πολλὰ χρόνια, ἀποκαλύφθηκαν ἀρκετοὶ γωνιόλιθοι ἀπὸ πορόλιθο.

3. **Παραλιακὸς οἰκισμὸς (θέρετρο) Ἀλκων.** Μέσα στὴ θάλασσα, 250 μ. ΝΔ. τοῦ οἰκισμοῦ, 5 μ. ἀπὸ τὴν ἀκτὴ καί σέ βάθος 1 μ. περίπου, βρέθηκε κορμὸς μαρμαρίνου ἀγαλματίου ἀπὸ τὸ Χρ. Δουλιγέρη, κάτοικο Προσκυνητῶν, πού ψάρευε κοντά στὴν παραλία. Ἡ περιοχή εἶναι ἀπὸ παλιά γνωστὴ, γιατί παρουσιάζει ἀρχαιολογικὸ ἐνδιαφέρον. Στὰ ΒΔ. τοῦ οἰκισμοῦ 300 μ. καί πάνω ἀπὸ τὸν πευκὼνα τοῦ Δασαρχείου Κομοτηνῆς, σέ μιὰ ἔκταση 150×200 μ. καί ἰδιαίτερα στό χωράφι τοῦ Δημ. Μομτσάκη, ὑπάρχουν ὄστρακα μελαμβαφῆ, βάσεις ὀξυῦθμενων ἀμφορέων καί κεραμίδια στέγης μέ χρῶμα μαῦρο καί κόκκινο. Ὅταν ἡ ἔκταση ξεχερσώθηκε παλιά, εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ δουλεμένες πέτρες ἀπὸ θεμέλια κτισμάτων.

Τὸ ἀγαλμάτιο, ἀπὸ μάρμαρο ἡμίλευκο λεπτόκοκκο (ΑΓΚ 2956), ἀνήκει σέ κάποιο ἀγνωστο ἱεματοφόρο ἄνδρα (Π ἰ ν. 200 ε). Λεῖπουν ἡ κεφαλή, τὸ δεξιὸ χερὶ ἀπὸ τὸν ὄμο καί τὰ ἄκρα τῶν ποδιῶν. Τὸ ἱμάτιο πέφτει ἀναδιπλωμένο ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὄμο στὴ δεξιὰ πλευρὰ καί ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸ δεξιὸ ὄμο, τὸ στήθος καί μέρος τῆς κοιλιάς. Ἡ μορφὴ στηρίζεται στό ἀριστερὸ τῆς πόδι, ἐνῶ τὸ δεξιὸ εἶναι λυγισμένο ἐλαφρὰ στό γόνατο. Τὸ πάνω μέρος τοῦ κορμοῦ παρουσιάζει κλίση πρὸς τ' ἀριστερά. Ἡ θάλασσα ἔχει διαβρῶσει σέ πολλὰ σημεῖα τὴν ἐπιδερμίδα τοῦ μαρμάρου.

Σέ πολλὰ σημεῖα ἐπίσης εἶναι κολλημένα μικρὰ ὄστρακα, ντραγάνα, ὅπως λένε οἱ ψαράδες τῆς περιοχῆς. Ὑψ. 0,51 μ.

Μητρικό

1. Ἐνεπίγραφη ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ πορόλιθο (ΑΓΚ 2243) (Π ἰ ν. 200 στ). Ὑψ. 0,375, πλ. 0,205, πᾶχ. 0,09 μ. Ὑψ. γραμμάτων 0,025-0,03 μ. Ἡ ἐπιγραφή σέ τέσσερις στίχους:

Ἀρίστα<ρ>
χος Πυ-
θαγῆ
μου

Βρέθηκε στό χωράφι του καί παραδόθηκε ἀπὸ τὸ Γ. Χαμαλίδη, κάτοικο Ξυλαγανῆς. Τὸ ὄνομα Ἀρίσταρχος γνωστὸ ἀπὸ τοὺς καταλόγους θεωρῶν τῆς Θάσου¹ καί ἀπὸ ἐπιγραφή τῆς Ἰμβρου². Τὸ ὄνομα Πυθάνυμος γνωστὸ καί αὐτὸ ἀπὸ τοὺς καταλόγους θεωρῶν τῆς Θάσου³. Χρονολογεῖται στίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

2. Δύο λίθινα κομμάτια πού συνανήκουν ἀπὸ ἐπίστεψη ἐπιτύμβιας στήλης (ΑΓΚ 1760). Ἀπὸ τὴν ἀνάγλυφη διακόσμηση τῆς διακρίνουμε ἓνα λέσβιο κυμάτιο στό κάτω μέρος πού συνεχίζεται καί στό δεξιὸ κρόταφο, δύο ἄνθη λωτοῦ καί δεξιὰ ἓνα ρόδακα στὴν ἄκρη βλαστοῦ πού ἀνεβαίνει λοξὰ πρὸς τὰ πάνω καί θά σχηματίζει ἀσφαλῶς ἀέτωμα μαζί μέ ἓναν ἄλλο παρόμοιο βλαστὸ στὴν ἀντίθετη πλευρὰ καί τὸ ὀριζόντιο κυμάτιο στό κάτω μέρος. Ὑψ. 0,21, πλ. 0,33, πᾶχ. 0,16 μ. Βρέθηκε στὴν περιοχή τοῦ Μητρικοῦ στά ΒΔ. τῆς ἀρχαίας Στρώμης καί παραδόθηκε ἀπὸ τὸ Γ. Χαλίδη.

Ἐργάνη

1. **Θέση Γέλ-τεπέ.** Ὑπάρχει χαμηλὸς γήλοφος, ὕψ. 15-20 μ., 1.200 μ. Α. τῆς παλιάς μεγάλης γέφυρας τοῦ δρόμου Ξυλαγανῆς, ΒΑ. τῆς διασταύρωσης τοῦ δρόμου πρὸς Νέα Πέτρα καί 1 χλμ. ΒΔ. τοῦ χωριοῦ. Στό χωράφι τοῦ Ντου-ἀντζαλη Χαλήλ Ἰμπράμ, πού βρίσκεται στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ λόφου, βρέθηκαν ὄστρακα ἀρχαϊκά καί κλασικά, μελαμβαφῆ, ἓνα ἀπὸ μελανόμορφο ἄγγειο, ὅπου σώζεται μέρος τῆς μορφῆς ἐνὸς πολεμιστῆ, διάφορα ἄλλα χονδροειδῆ καί κομμάτια ἀπὸ κεραμίδια στέγης. Ἀποκαλύφθηκαν ἐπίσης μέ τὴν ἄροση καί πέτρες ἀπὸ θεμέλια κτισμάτων. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς κορυφῆς μιὰ σειρά ἀπὸ πέτρες μπορεῖ νά ἀνήκει σέ μικρὸ περίβολο. Κοντὰ στό λόφο καί πρὸς Α. βρέθηκε πρὶν χρόνια ἓνα μεγάλο πιθάρι ταφικὸ, σύμφωνα μέ τὴν περιγραφή τοῦ ἰδιοκτήτη πού τὸ βρῆκε.

2. Μέσα στό χωριὸ καί στὸν κῆπο ἐνὸς σπιτιοῦ, κοντὰ στό μικρὸ ρεματάκι, ἐμφάνιστηκε παλιότερα παλιὸς ἀσβεστόχτιστος τοῖχος μέ πέτρες καί ὀπτόπλινθους. Βγῆ-

1. IG XII, 8, ἀριθ. 274, 21 - 288, 9 - 294, 8.

2. Ὁ.π., ἀριθ. 85, 39.

3. Ὁ.π., ἀριθ. 277, 26 - 277, 143.

καν επίσης πλάκες από σχιστόλιθο που ανήκουν σε κιβωτιόσχημους τάφους.

Νέα Πέτρα

Θέση **Μπαλαντί ντερεσί**, 2,5 χλμ. περίπου ΝΑ. του χωριού υπάρχει μία βαθιά χαράδρα και στο βάθος της χειμάρρος. Κοντά στην κοίτη του χειμάρρου βράχια από μαλακό κιτρινωπό πωρόλιθο με ήμικυκλικά λαξεύματα. Σ' ένα από αυτά σώζεται στο κέντρο του ένα κομμάτι κυλινδρικά λαξευμένο, ύψ. 0,40 μ. και με διάμετρο μεγαλύτερη κάτω και 0,40 μ. στο πάνω μέρος. Φαίνεται ότι εδώ κάποτε δούλευαν και έκοβαν τέτοιες κολόνες για άγνωστη χρήση. 600 μ. νοτιοδυτικά από το σημείο αυτό υψώνεται ο 'Ασάρ-τεπές με τήν προϊστορική ακρόπολή του⁴.

Σαλώνη

1. Ταφικός τύμβος 500 μ. Α. του χωριού και 30 μ. προς Β. του δρόμου για τη Στρώμη, ακριβώς στα σύνορα των δυο χωριών. Σύμφωνα με πληροφορία του Στ. Μωραίτη από το μέρος του τύμβου που ανήκει στο χωράφι του 'Απ. Τσιμορακίδη βγήκαν παλιότερα με τήν εκχέρσωση κομμάτια μαρμάρου. Η θέση ονομάζεται **Τούμπα** και από τους κατοίκους της Στρώμης λόφος του Μεγάλου 'Αλεξάνδρου. Γύρω από τον τύμβο και μέχρι τις ρίζες των υψωμάτων προς Ν., σε μία έκταση 300×100 μ., υπάρχουν χονδροειδή όστρακα από χοντρόκοκκο πηλό. Βρέθηκαν επίσης επιφανειακά ένα κομμάτι από προϊστορικό πλάθανο και πόδι από τριποδικό άγγειο.

2. Θέση **Κοτζά-κίρ**, 2 χλμ. Β. του χωριού και κοντά στη σιδηροδρομική γραμμή. Στο χωράφι του Ντελή Χασάν βρέθηκαν τρία κομμάτια προϊστορικών πλαθάνων και ένα όλόκληρο, καθώς και χονδροειδή όστρακα σε μία έκταση 400×500 μ.

3. Θέση **Σφετετζίκ**, 1.500 μ. ΒΑ. του χωριού, κοντά στη σιδηροδρομική γραμμή. Στο χωράφι του Καφετζή Ρεσήτ Σαλή υπάρχει χαμηλός γήλοφος όπου υπάρχουν όστρακα και κεραμίδια στέγης ρωμαϊκών χρόνων. Βρέθηκαν επίσης κομμάτι από μυλόλιθο και μία λίθινη άγνυθα.

Πάμφορο

Στή θέση **'Αρκ-Μπασή**, 300 μ. ΒΔ. του χωριού, επισημάνθηκε αρχαίο νεκροταφείο ύστερα από πληροφορία που μάς έδωσε ο 'Αθ. Δαλματζής. Οι τάφοι, όπως μάς είπε ο ίδιος, είναι χτιστοί κιβωτιόσχημοι και σκεπασμένοι με μεγάλη πλάκα. Βρίσκονται συνήθως σε βάθος 0,50 μ. 'Ανατολικά του νεκροταφείου 150 μ. υπάρχει χαμηλός λοφίσκος με άφθονη επιφανειακή κεραμική ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής. Προς Β. επίσης του νεκροταφείου, στο χωράφι του Κουτσαμάρ Μουσταφά, υπάρχουν θεμέλια, γιατί με τα όργώματα βγαίνουν μεγάλοι γωνιόλιθοι.

4. ΠΑΕ 1971, σ. 90-93, πιν. 116, 117.

Στή θέση **Συκιές**, επίσης στα ΝΔ. του χωριού, βρίσκονται όστρακα και πρέπει να υπάρχουν θεμέλια κτισμάτων. 'Από τήν περιοχή του χωριού προέρχονται:

1. 'Οξυπύθμενος άμφορίσκος (ΑΓΚ 2176). Λείπουν οι λαβές και ο λαιμός με το στόμιο. Βρέθηκε κοντά στο ποτάμι στα Α. του χωριού, στή θέση **Κιζίλ-'Αγάτς**, και παραδόθηκε από τον 'Αθ. Δαλματζή. Στήν ίδια θέση σωζόταν πριν από χρόνια και λιθόστρωτος παλιός δρόμος.

2. Χάλκινο νόμισμα **Μαρώνας** μετά το 146 π.Χ. Βρέθηκε μαζί με μία γυάλινη χάντρα στο χώρο του νεκροταφείου στή θέση **'Αρκ-Μπασή** και στο χωράφι του Καμπουρίδη από τον Παν. Ζεμπέκη.

'Αμύραντα

Στή θέση **Ούκ-γιανί**, 500 μ. ΝΔ. του χωριού και 2 χλμ. ΝΑ. του Φύλακα κοντά στο δρόμο προς τη Βέννα, υπάρχει μεγάλος γήλοφος (Δ. 37) που έχει ύψος 10 μ. και διάμετρο στή βάση του ±300 μ. 'Από τήν κορυφή του λόφου αλλά και από τις πλευρές του μαζεύτηκαν όστρακα προϊστορικά, μερικά στιλβωτά, κομμάτια από πλάθανο και πυριτόλιθοι, όστρακα κλασικά μελαμβαφή και ελληνιστικά κεραμίδια στέγης και μία μεγάλη πήλινη άγνυθα. Πολλά κομμάτια από μία κίτρινη πέτρα είναι διασκορπισμένα στα όργωμένα χωράφια και προέρχονται από το μαλακό σχιστολιθικό πέτρωμα που αποτελεί το σκελετό του μοναδικού αυτού γήλοφου σε μία έκτεταμένη πεδινή περιοχή.

Θυλόριο

Στή θέση **Παπα-κουγιού** (Παπά πηγάδι) στα ΒΔ. του χωριού, μετά το μικρό ρέμα, έκταση 100×200 μ. με πολλά όστρακα και κεραμίδια στέγης βυζαντινής εποχής. Στή βόρεια πλευρά του άγνωστου αυτού οικισμού υπάρχει το εκκλησάκι του 'Αγίου Γεωργίου ενώ στα Α., μετά το ρεμπατάκι, πρέπει να βρίσκεται το παλιό νεκροταφείο, γιατί σύμφωνα με τις πληροφορίες των χωρικών έχουν βρεθεί κατά καιρούς τάφοι.

Παραδημή

Στον προϊστορικό συνοικισμό (τούμπα) βρέθηκαν κατά καιρούς επιφανειακά από το φύλακα της περιοχής Κ. Κανέλλη, μαζί με όστρακα και λίθινα εργαλεία, τέσσερα μικρά πήλινα ειδώλια (Πί ν. 201 α):

ΑΓΚ 1521. Το πάνω μέρος σχηματοποιημένου, κυλινδρικού ειδώλιου. Λείπει ή μία από τις δυο διάτρητες αποφύσεις της κεφαλής, που μαζί με μία τρίτη ανάμεσα τους υποδηλώνουν λεπτομέρειες του προσώπου. Ύψος 0,039 μ.

ΑΓΚ 1916. Πρόκειται για γυναικεία μορφή, γιατί δηλώνονται έντονα το στήθος, ή κοιλιά και οι γλουτοί. Λείπει ή κεφαλή. Ύψος 0,05 μ.

ΑΓΚ 1915. Επίπεδος σχεδόν κορμός με όριζόντια προεξοχή χαμηλά στο πίσω μέρος. Μπροστά δηλώνονται τά χέρια ενώμένα στο στήθος. Λείπει ή κεφαλή. Ύψος 0,064 μ.

ΑΓΚ 1917. Το πάνω μέρος κυλινδρικού ειδώλιου με τρεις αποφύσεις που δηλώνουν σχηματικά λεπτομέρειες

του προσώπου. Τό ειδώλιο σπασμένο στο πάνω και κάτω μέρος. Ύψος 0,05 μ.

Μεσοχώρι

Στή θέση **Μεσελίκ**, δυτικά από το τελευταίο σπίτι του χωριού και 600 μ. ανατολικά από το δρόμο της Παραδημής, επισημάνθηκε χαμηλός λοφίσκος με προϊστορική κεραμική. Από την τούμπα της Παραδημής, που είναι προς Ν., πρέπει να απέχει 2.500 μ. Ώστρακα μαζεύτηκαν στο χωράφι του Άπ. Στοϊκίδη από μία έκταση 50×30 μ., όρισμένα με πλούσια εγγάρακτη διακόσμηση, μαύρα στιλβωμένα, άλλα στο χρώμα του πηλού και λίγα πόδια πήλινων βωμίσκων εγγάρακτα (Πί ν. 201 β). Μαζεύτηκαν επίσης λίθινοι πελέκεις και μικρά εργαλεία από πυριτόλιθο (Πί ν. 201 γ). Η ποιότητα της επιφανειακής αυτής κεραμικής δέ συγκρίνεται βέβαια με τα εύρηματα της Παραδημής, δέν ξέρουμε όμως τί μπορεί να μās δώσει μία μελλοντική ανασκαφή στη θέση αυτή. Διαπιστώνουμε ακόμα με τη νέα αυτή επισημάνση την πυκνότητα των προϊστορικών συνοικισμών κατά μήκος του ποταμού Πός-Πός.

Όμηρικό

Τό χωριό βρίσκεται 2 χλμ. περίπου στα Α. της Γρατινής. Κοντά στο δρόμο που πηγαίνει για τό Καλλοντήριο, 300-400 μ. στα Ν. του χωριού, στα καλλιεργημένα χωράφια, υπάρχουν πολλά όστρακα ρωμαϊκά και βυζαντινά και κομμάτια από κεραμίδια στέγης. Ανάμεσα στα όστρακα και μία βάση από δξυπύθμενο άμφορέα.

Καλλοντήριο

Στή θέση **Τασλί-ταρλέ** (Πετροχώραφο), 300 μ. Ν. του χωριού και Δ. του Μαυροπόταμου, σε μία έκταση 150×300 μ. υπάρχουν όστρακα βυζαντινά. Σύμφωνα με πληροφορία του Άμέτ Μεμέτ, όταν ή κοίτη του ποταμού μετατοπίστηκε προς ΒΔ. περί τά 100 μ. άποκαλύφθηκαν θεμέλια άσβεστόχτιστου τετράπλευρου κτίσματος σε βάθος 1 μ. και με πάχος τοίχων 1 μ., που άργότερα σκεπάστηκε πάλι από την άμμο.

Στήν ανατολική πλευρά της όχθης του ποταμού φάνηκαν επίσης τά θεμέλια κτιρίου χτισμένου από πωρόλιθο, που πιστεύουν ότι πρόκειται για χριστιανικό ναό. Στή δυτική πλευρά της όχθης και σε βάθος 0,80-1 μ. βρίσκονται όστρακα βυζαντινά με εφύαλση και κεραμίδια στέγης καθώς και κομμάτια από πιθάρι, από μολόλιθους και γωνιόλιθο από πωρόλιθο. Πρέπει να έχουμε εδδ κάποιο άγνωστο βυζαντινό οικισμό, που τό κατάσπαρτο ύλικό από τά κτίριά του έδωσε την όνομασία στην περιοχή.

Στό βόρειο μέρος του χωριού, προς τή Δροσινή, υπάρχει και γέφυρα τοξωτή, άσβεστόχτιστη από ένα είδος πωρόλιθου χρώματος καφέ, που δέν υπάρχει στην περιοχή κοντά και που έγινε άσφαλώς στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Ύψ. 3, πλ. καταστρώματος 3 και άνοιγμα τόξου 4 μ.

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβδηρα

Στό χώρο του μεγάλου νεκροταφείου που άπλώνεται προς Β. τής αρχαίας πόλης, έρευνήθηκαν συνολικά τρεις πώρινες σαρκοφάγοι, ένα ταφικό πιθάρι και μία καύση, που επισημάνθηκαν μετά τό φθινοπωρινό όργωμα των χωραφιών, καθώς και ένα δεύτερο πιθάρι που φάνηκε με τή βροχή στο κατάστρωμα άγροτικού δρόμου της περιοχής.

1. Ταφικό πιθάρι. Βρέθηκε 28 μ. ανατολικά από τό δεύτερο τείχος της πόλης και 40 μ. βορειοανατολικά από τό μαντρί του Γ. Χατζόπουλου, στη μέση άκριβώς του άγροτικού δρόμου, που ξεκινά από την τοποθεσία Κιουσέμπαχτσέ και καταλήγει στην ανατολική παραλία των Άβδώνων. Μεγάλο μέρος του πιθαριού καταστράφηκε, όταν γινόταν ό δρόμος. Προσανατολισμός Β.-Ν. Ύψ. 1,25, διάμ. στομίου 0,43, κοιλίας 0,80 και βάσης 0,19 μ. Στό έσωτερικό του βρέθηκαν μικρές πέτρες, κομμάτια από κεραμίδια, λίγα όστρακα, ένα χάλκινο άγκιστρο και μία μικρή δισκόσχημη πήλινη άγνόθα. Όπως διαπιστώθηκε, τό πιθάρι είχε συληθεί παλιότερα.

2. Πώρινη σαρκοφάγος. Βρέθηκε στη θέση **Ίντζέ-κουβά** (Ψηλά βούρα), στο σύνορο των χωραφιών Ν. Πισκηλόπουλου και Μ. Δεληβασίλη, σε βάθος 0,40 μ. Ένα μέρος από τό πώρινο κάλυμμα και ή μία μακριά πλευρά της σαρκοφάγου είχαν καταστραφεί από τίς πιέσεις των χωμάτων. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Διαστ. έσωτερικά: μήκ. 2,35, πλ. 0,815-0,83, ύψ. 0,65, πάχ. χείλους 0,115 μ. Στό χείλος έσωτερικά μικρή έσοχή, διαστ. 0,02×0,01 μ. Από τό σκελετό του νεκρού λίγα όστά διατηρήθηκαν. Βρέθηκαν επίσης ένα χρυσό νόμισμα (ΑΝΚ 2103) Άλεξάνδρου Γ', νομισματοκοπείου Πέλλης, με κεφαλή Άθηνάς στη μία όψη, ενώ στην άλλη κεραυνός, τόξο, ρόπαλο και επιγραφή **ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ**, καθώς και κομμάτια από μία σιδερένια σπλεγγίδα.

3. Πώρινη σαρκοφάγος. Βρέθηκε στη θέση **Ταουσανάνα** (Λαγότοπος), στο χωράφι του Στ. Άβερόπουλου, σε βάθος 0,21 μ. Σκεπαζόταν με πώρινο άετωματικό κάλυμμα. Προσανατολισμός Α.-Δ. Μήκ. 2,16, πλ. 0,74, πάχ. χείλους 0,10, βάθ. 0,61 μ. Η σαρκοφάγος ήταν άσύλητη, αλλά δέν ύπήρχαν όστά του σκελετού ούτε και κτερίσματα.

4. Ταφικό πιθάρι και καύση στη θέση **Τσακάλ-τεπέ**, στο χωράφι του Δ. Μακρή και σε βάθος 0,31 μ. (Πί ν. 202 α). Η καύση άκριβώς δίπλα στο πιθάρι και στο ίδιο βάθος. Διάμ. πιθαριού 0,50 μ. Από τά όστρακα της καύσης συγκολλήθηκαν με πολλά κομμάτια δύο άγγεϊα (Πί ν. 202 β): (α) Άμφορέας (ΑΓΚ 2911) με ανάγλυφη λεπτή ταινία κάτω από τό στόμιο. Στήν άπολεπισμένη επιφάνειά του σώζονται λίγα ίχνη μαύρου γανώματος. Ύψ. 0,21, διάμ. στομίου 0,093, κοιλίας 0,158 μ. (β) Άρυβαλλοειδής λήκυθος (ΑΓΚ 2912). Λείπει ό λαιμός με τό στόμιο και ή λαβή. Η επιφάνεια του άγγείου άπολεπισμένη. Ύψ. 0,174, διάμ. κοιλίας 0,151, βάσης 0,086 μ.

Τά άγγεϊα χρονολογούνται στην έλληνιστική έποχή.

5. Πώρινη σαρκοφάγος στη θέση **Τσακάλ-τεπέ** και στο χωράφι του Παρ. Πάντου. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ.

Μήκ. 2,05, πλ. 0,68, βάθ. 0,60 μ. Ἡ σαρκοφάγος ἀσύλητη, ἀλλά χωρίς κτερίσματα.

Ἀπό τὰ τυχαῖα εὐρήματα πού βρέθηκαν σέ διάφορα σημεῖα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καί παραδόθηκαν ἀπό κατοίκους τῶν Ἀβδήρων ἀναφέρουμε ἐδῶ τὰ σημαντικότερα:

1. Μέρος μετώπου πῆλινου ἡγεμόνα καλυπτῆρα (ΑΓΚ 2013) (Π ἰ ν. 202 γ, δεξιά). Ἀπό τή διακόσμηση σώζονται δύο ὀφθαλμωτές ἑλικες καί κεφαλή γοργονείου. Ὑψ. 0,065, πλ. 0,11 μ. Βρέθηκε στή θέση Ἰαγρίπ-Τσαίρ καί παραδόθηκε ἀπό τόν Ἄρσ. Πισκηλόπουλο.

2. Ἀνθέμιο ἀπό πῆλινο ἡγεμόνα καλυπτῆρα (ΑΓΚ 2455) (Π ἰ ν. 202 γ, ἀριστερά). Σῶζεται ὁ ρομβοειδῆς πυρήνας μέ ἐπτά πλασιὰ καί ἔξι στενά φύλλα τοῦ ἀνθεμίου. Ὑψ. 0,12, πλ. 0,11, πᾶχ. 0,02 μ. Βρέθηκε στήν τοποθεσία Τσακάλ-τεπέ καί παραδόθηκε ἀπό τό Βασ. Κατσίκα.

3. Τμήμα μαρμάρινης ἀνθεωτῆς ἐπίστεψης ἐπιτύμβιας στήλης (ΑΓΚ 1767). Ἡ ἐπιφάνεια ἀρκετά καταστραμμένη, διακρίνονται ὁμως δύο ἀνωπέες ἑλικες καί μέρος τοῦ κορυφαίου ἀνθεμίου. Ὑψ. 0,30, πλ. κάτω 0,35 μ. Βρέθηκε στή θέση Ἰαίνά-τεπέ καί παραδόθηκε ἀπό τό Γ. Μπαρδάκη, κάτοικο Βελόνης.

4. Ἀνθεωτῆ ἐπίστεψη ἐπιτύμβιας στήλης (ΑΓΚ 1768) ἀπό κιτρινωπό πορόλιθο (Π ἰ ν. 202 δ). Στό κάτω μέρος δύο κοίλες ἀνωπέες ὀφθαλμωτές ἑλικες, τοποθετημένες λοξά πρὸς τὰ πάνω, πού πατοῦν σέ λεπτό κανόνα. Στήν κορυφή τους ρομβοειδῆς πυρήνας καί μεγάλο ἑνδεκάφυλλο ἀνθέμιο. Τά ἀνάγλυφα φύλλα τοῦ ἀνθεμίου πᾶχους 0,05 μ., ἔχουν γωνιασμένη ἰσχυρή νεύρωση καί ἐκτός ἀπό τό κεντρικό τὰ ἄλλα κλίνουν διαδοχικά πρὸς τὰ κάτω, ἀριστερά καί δεξιά. Τά ἄκρα τους εἶναι ἐλεύθερα καί προβάλλονται στό πίσω μέρος τῆς ἐπίστεψης πού ἀκολουθεῖ τό περίγραμμα τοῦ ἀνθεμίου σέ σχῆμα ὠσειδῆς. Στίς γωνίες τῶν ἐλίκων μικρά πεντάφυλλα ἀνθέμια καί λογχόσχημα φύλλα. Σέ ὀρισμένα σημεῖα καί ἰδιαίτερα στό ἄκρα τῶν φύλλων τοῦ ἀνθεμίου διατηροῦνται ἴχνη κόκκινου χρώματος. Ὑψ. 0,48, πλ. 0,42, πᾶχ. 0,14 μ. Βρέθηκε στή θέση Ἰαίνά-τεπέ καί παραδόθηκε ἀπό τό Γ. Μπαρδάκη, κάτοικο Βελόνης.

5. Μικρό ληκύθιο πού τοῦ λείπει μέρος τοῦ λαίμου καί τό στόμιο καί κυάθιο μέ μιά ὀριζόντια λαβή (ΑΓΚ 2025). Τό ληκύθιο ἔχει ὕψος 0,05 καί διάμετρο κοιλίας 0,03 μ. Τό κυάθιο ἔχει ὕψος 0,023 καί διάμετρο στομίου 0,07 μ. Βρέθηκαν στόν ἀρχαιολογικό χώρο, τό πρῶτο στίς μαθητικές κατασκηνώσεις καί τό δεύτερο στή θέση Ἰλανλί ἀπό τό φύλακα ἀρχαιοτήτων Βασ. Καραπαναγιώτη.

Ἐράσμιο

Θέση Καλές, 2 χλμ. Β. τοῦ χωριοῦ καί 9 χλμ. ΝΑ. τοῦ Ἀβατοῦ. Στό χωράφι τοῦ Γ. Σιδερά βρέθηκαν ὄστρακα καί κεραμίδια βυζαντινά καί πέτρες δουλεμένες ἀπό θεμέλια. Ἐδῶ καί χρόνια τώρα, ἀπό τό 1922, οἱ χωρικοὶ καθαρίζουν συνεχῶς μετά τό ὄργωμα τὰ χωράφια τους ἀπό τίς πέτρες τῶν ἀρχαίων θεμελίων πού βγαίνουν στήν ἐπιφάνεια καί τίς μεταφέρουν στό χωριά τους. Στή θέση αὐτή,

ὅπως μᾶς πληροφόρησαν, ἔχουν βρεθεῖ καί ἀρκετά νομίματα, μερικά μάλιστα, καθώς καί ἓνα κιονόκρανο μέ σταυρό, παραδόθηκαν καλύτερα στήν Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας⁵.

Χρυσός σόλιδος Ἰουστίνου Β' (565-578 μ.Χ.) (ΑΝΚ 2159), πού παραδόθηκε ἀπό τήν ὑποδιοίκηση Χωροφυλακῆς Ξάνθης καί βρέθηκε ἀπό τόν Ἰω. Μεγάλο, κάτοικο Ἐρασμίου, πρέπει νά προέρχεται ἀπό τή θέση αὐτή.

Εὐλάλο

1. Στή θέση Κιλσέ Ντουνοῦ (Ἐκκλησία μαύρης μουριάς), 500 μ. ΒΑ. τοῦ χωριοῦ, ἐπισημάνθηκαν ἀσβεστόχτιστα θεμέλια, ὄστρακα βυζαντινά, πολλά μέ ἐφύλαξη καί κεραμίδια στέγης. Ἡ ὄνομασία τῆς θέσης μαρτυρεῖ τήν ὑπαρξή κάποιου ἄγνωστου χριστιανικοῦ ναοῦ.

2. 100 μ. Α. τοῦ χωριοῦ ἐπισημάνθηκαν δύο μικροὶ τύμβοι καί στά 200 μ. ἓνας μεγαλύτερος, πού διακρίνονται ἀπό μακριά μέσα στήν ἐκτεταμένη πεδιάδα.

Κύρνος

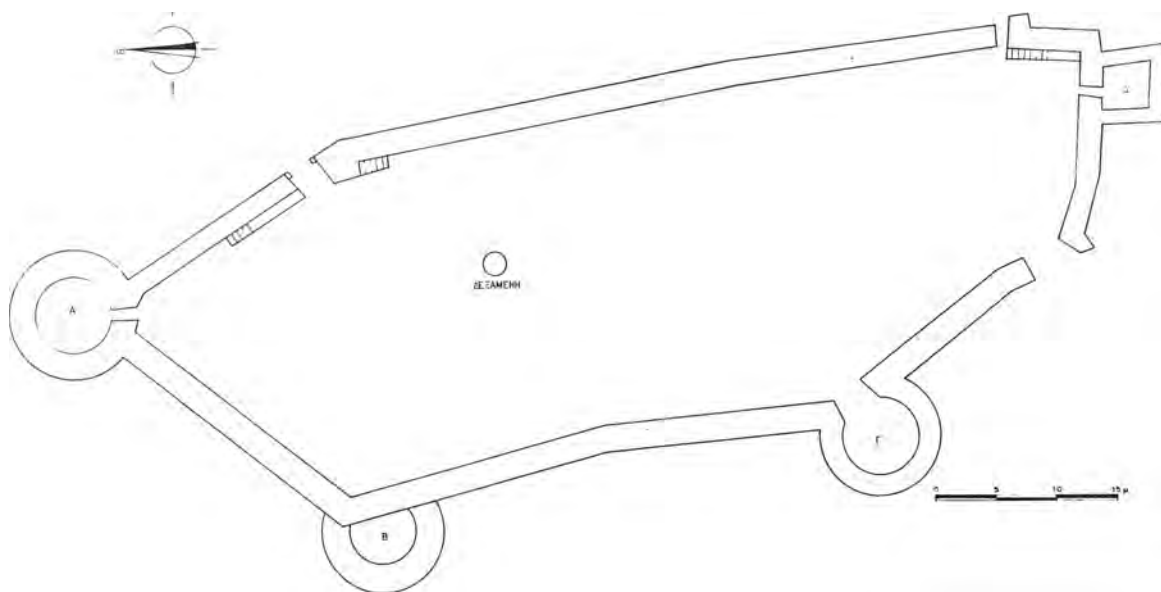
1. 1.500 μ. ΒΔ. τοῦ χωριοῦ καί 700 μ. περίπου Α. τοῦ ποταμοῦ Νέστου ἐντοπίστηκε σέ χέρσα ἔκταση 50 στρεμμάτων παλιό μουσουλμανικό νεκροταφεῖο. Οἱ μουσουλμάνοι τῶν γύρω χωριῶν δέν ξέρουν τίποτε σχετικά μ' αὐτό. Σημειώνουμε ἐδῶ τήν ὑπαρξή τοῦ νεκροταφείου, γιατί διαπιστώσαμε τό ἴδιο φαινόμενο, ὅπως καί στό παλιό μουσουλμανικό νεκροταφεῖο κοντά στό χωριό Κοσμητή, δηλαδή ἔχουν καί ἐδῶ χρησιμοποιοῦνται, ἀντί τῶν συνηθισμένων ἐπιτύμβια μουσουλμανικά σήματα, διάφορα κομμάτια ἀπό ἀρχιτεκτονικό ἢ ἄλλο ἀρχαῖο μαρμάρينو ὑλικό, πού βρέθηκε ἔτοιμο σέ κάποιο γειτονικό ἀρχαῖο οἰκισμό καί μεταφέρθηκε στό νεκροταφεῖο. Ἀπό τό ὑλικό αὐτό διακρίναμε κομμάτια ἀπό κίονες, ἓνα ἀπό ἐπιστύλιο, ἓνα κατώφλι, βᾶθρο μέ τόρμους, πλάκες μέ ταινίες κτλ. Ἀπό τό νεκροταφεῖο αὐτό περνοῦσε καί παλιός λιθόστρωτος δρόμος, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ κάτοικοι τοῦ Κύρνου, πού σήμερα δέ φαίνεται. Ὁ δρόμος αὐτός εἶναι γνωστός ὡς Ἐγνατία ὁδός ἢ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.

2. Ἐνα χλμ. Β. τοῦ χωριοῦ ὑπάρχει βαθμιδωτό πηγάδι (Μπασαμακλή-Μπουνάρι). Ἡ εἰσοδός του εἶναι σκεπασμένη μέ τοξωτή στέγη. Τέτοιο πηγάδι ὁμοιοῦ ὑπάρχει καί κοντά στό χωριό Κιμμέρια τοῦ Νομοῦ Ξάνθης⁶.

3. Στά Α. τοῦ χωριοῦ καί 2 χλμ. νότια ἀπό τό παλιό Ὀλβιο, ὑπάρχει παλιά γέφυρα μέ δύο τόξα, ἀσβεστόχτιστη μισοχωμένη μέσα στό ἔδαφος (Π ἰ ν. 203 α). Μήκ. 4,80, σῶζ. ὕψ. 0,80 καί πλ. καταστρώματος 3 μ.

5. Στήν περιοδεία στό χωριό Κύρνος, Εὐλάλο, Ἀβατο, Ἐράσμιο βοήθησαν μέ τίς πολύτιμες πληροφορίες τους ὁ Γ. Παπαδόπουλος, γραμματέας κοινότητας Εὐλάλου, ὁ δάσκαλος στό Ἀβατο Π. Θεοχαρίδης καί ὁ Τρ. Ἀναγνωστόπουλος, κάτοικος Ἀβατοῦ.

6. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 808.

Σχέδ. 1. Καλύβα. Ἀποτύπωση τοῦ κάστρου στό ὑψωμα Καλές.

Καλύβα

Στό κάστρο τοῦ ὑψώματος **Καλές** πρὶν ἀπό τό ἔρημο σήμερα χωριό πού ἐλέγχει ἀπό ψηλά ὅλη τή διάβαση τοῦ Νέστου στό ΝΑ. ἀνάμεσα στό Παρανέστι καί τό Νεοχώρι, ἔγιναν φέτος ἐργασίες καθαρισμοῦ καί διαμόρφωσης καθώς καί περιορισμένη ἀνασκαφική ἔρευνα σέ τέσσερα σημεῖα⁷ (Σχ ἐ δ. 1). Τό κάστρο τό ἐπισκεφτήκαμε γιά πρώτη φορά τό 1973, ὅταν προσαρτήθηκε ὁ Νομός Ξάνθης στήν Ἐφορεία μας καί κάναμε τήν πρώτη περιοδεία στίς ὄρεινές περιοχές του. Οἱ τοῖχοι του ἴταν πνιγμένοι ἀπό τήν ἄγρια βλάστηση τῆς περιοχῆς καί μισοχωμένοι ἀπό χώματα καί πέτρες πού μαζεύτηκαν κυρίως στήν ἐξωτερική πλευρά τοῦ περιβόλου, ὅταν γκρεμίστηκαν κατά καιρούς τά ψηλότερα μέρη τοῦ κάστρου. Τό ἔδαφος γύρω ἀπό τό κάστρο ἄρκετά ἐπικλινές, γινόταν ἔτσι ἀκόμα περισσότερο ἀπότομο, μέ ἀποτέλεσμα νά μήν μπορεῖ κανεῖς ἀνετά νά περπατήσει περιφερειακά τό κάστρο.

Σέ πρώτη φάση καθαρίστηκε ὅλος ὁ χώρος τοῦ κάστρου ἐπιφανειακά ἀπό τούς θάμνους καί τούς μεσέδες. Καθαρίστηκε ἐπίσης τό μονοπάτι πού ἀπό τό δασικό δρόμο Ἴωνικου-Καλύβας ὀδηγεῖ στό κάστρο. Ἔτσι μπορέσαμε νά φωτογραφήσουμε μέ ἀνεση ὅλες τίς πλευρές του, πρὶν ἀρχίσει ἡ διαμόρφωση καί ἡ ἀνασκαφή.

Ἡ ἐργασία ξεκίνησε ἀπό τήν ἐξωτερική γωνία πού

σχηματίζει ὁ βόρειος κυκλικός πύργος (Α) μέ τό βορειοδυτικό τοῖχο τοῦ κάστρου (Π ἰ ν. 203 β). Ἀφαιρέθηκαν ὅλες οἱ πέτρες καί τά μάζα πού σκέπαζαν μέχρι πάνω τούς τοίχους (Π ἰ ν. 203 γ). Πολλοί ἀπό τούς γωνιόλιθους ἔχουν στή μιά τους πλευρά τή λαξευμένη ἐσοχή (δόντι), ὅπως τούς συναντοῦμε σέ πολλά σημεῖα τῶν τοίχων πού σώζονται καί εἶναι χαρακτηριστικό στό ἀκανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα δόμησης. Ἀνάμεσα στίς πέτρες καί τά λιγοστά χάρματα βρέθηκαν κομμάτια ἀπό κεραμίδια στέγης καί λίγα ὄστρακα, τά περισσότερα χονδροειδή καί ἕνα μέ ἐγγάρκτη διακόσμηση. Ὁ βορειοδυτικός τοῖχος ἀποκαλύφθηκε σέ μήκος 9,50 μ., ἐνῶ ὁ κυκλικός πύργος σέ μήκος περιφέρειάς του 8,60 μ. Τό ὕψος τῶν τοίχων ἀκριβῶς στό σημεῖο τῆς γωνίας ἔφτανε τά 3 μ. Στό κάτω μέρος ἐμφανίστηκε ἡ προεξοχή τοῦ θεμελίου πού στόν πύργο εἶναι 0,20-0,30 μ., ἐνῶ στόν τοῖχο 0,33-0,41 μ.

Ἀκολούθησε ὁ καθαρισμός τῆς ἐσωτερικῆς βόρειας γωνίας, ὅπου καί ἡ πυλίδα πού ὀδηγεῖ στό ἐσωτερικό τοῦ πύργου Α (Π ἰ ν. 203 δ). Μετά τήν ἀφαίρεση τῶν μάζων φάνηκε ὁλόκληρο τό ἀνοιγμα τῆς πυλίδας σέ ὕψος 1,50 μ. (Π ἰ ν. 203 ε). Τό πάχος τῶν πλευρικῶν τῆς τοίχων εἶναι 2,15 μ. τοῦ ἀνατολικοῦ καί 2,08 μ. τοῦ δυτικοῦ. Ἡ πυλίδα πρὸς τό ἐσωτερικό τοῦ κάστρου ἔχει ἀνοιγμα 1,03-1,08 μ., ἐνῶ πρὸς τό ἐσωτερικό τοῦ πύργου 0,88-0,90 μ. Στό πάνω μέρος τῶν τοίχων τῆς ὑπάρχει ἐσοχή, πλ. 0,35 μ., ὅπου στηρίζονταν ἀσφαλῶς τά ποδαρικά τῆς τοξωτῆς καμάρας πού τή σκέπαζε.

Ἀπό τόν τριγωνικό χώρο μπροστά στήν πυλίδα μαζεύτηκαν κομμάτια ἀπό κεραμίδια στέγης καί πιθάρια, καθὼς καί ἄλλα ὄστρακα ἀπό χοντρά κυρίως ἄγγαια. Βρέθηκαν

7. Εὐχαριστίες ὀφείλονται στό τοπογραφικό συνεργεῖο τῆς Ἱπηρεσίας καί ἰδιαίτερα στόν τοπογράφο-μηχανικό κ. Μ. Γιαννουλάκη γιά τήν ἀποτύπωση τοῦ κάστρου.

επίσης μία στρογγυλή μυλόπετρα σέ τρία κομμάτια από χειρόμυλο, ένα κομμάτι από πήλινο άμφικωνικό σφοντύλι και μία αιχμή βέλους σιδερένια. Στόν ίδιο χώρο φάνηκε μία σειρά από λίγες πέτρες πού σχηματίζουν γωνία και πρέπει νά άνήκουν σέ κάποιο θεμέλιο πού έχει καταστραφεί.

Τό έσωτερικό τοῦ πύργου καθαρίστηκε μέχρι βάθος 1,30 μ. Ἐπιφανειακά σχεδόν, ανάμεσα στίς πέτρες, βρέθηκε μία πέτρινη σφαίρα άπ' αυτές πού θά χρησιμοποιούσαν κάποτε γιά τήν άμυνά τους οί στρατιώτες τοῦ κάστρου. Πιο βαθιά, έκτός από λιγοστά όστρακα βρέθηκαν και κομμάτια από τετράπλευρα χοντρά τοῦβλα, πάχ. 0,06 μ., μέ αὐλακώσεις χιαστί στήν επιφάνειά τους, πού ίσως προέρχονται από ένα ένδιάμεσο πάτωμα τοῦ πύργου.

Τό τρίτο σημείο-πού καθαρίστηκε είναι ή πύλη στή βορειοανατολική πλευρά τοῦ κάστρου, πού ήταν μπαζωμένη μέχρι πάνω. Ἐριστερά και δεξιά της στό έσωτερικό σώζονται μερικά σκαλοπάτια από τίς κλίμακες πού οδηγούσαν ψηλά στόν περίδρομο ή περίπατο τοῦ κάστρου. Ὁ καθαρισμός έφτασε μέχρι βάθος 1,35 μ. έκτός από μία μικρή τομή κοντά στόν άνατολικό τοίχο της, πού έφτασε σέ βάθος 1,74 μ. από τό ψηλότερο σημείο τῶν τοίχων. Ἡ πύλη έχει άνοιγμα 2,60 μ. πρὸς τό έσωτερικό και 2,85 μ. πρὸς τά έξω. Στό έσωτερικό τῶν τοίχων της και κοντά στίς έξωτερικές γωνίες τους υπάρχουν δυό κάθετα τοποθετημένες πέτρες. Ἡ μία τῆς δυτικής πλευράς είναι ένσωματωμένη στόν τοίχο και προέχει 0,24 μ., ένῶ ή άλλη άπέναντι είναι έλεύθερη δίπλα στόν τοίχο και έχει πάχος 0,27 μ. Σ' αυτό τό σημείο θά βρισκόταν ή μεγάλη πόρτα πού έκκλινε τήν πύλη. Τό πάχος τῶν τοίχων της είναι 2,45 μ. από τή μία μεριά και 2,63 μ. από τήν άλλη, δηλαδή πολύ μεγαλύτερο από τό κανονικό πάχος τῶν τοίχων τοῦ κάστρου, πού είναι 1,60-1,70 μ., γιατί είναι ένσωματωμένες και οί βάσεις τῶν δυό κλιμάκων.

Παράλληλα, άρχισε ό καθαρισμός τῆς μεγάλης κυκλικῆς δεξαμενῆς πού ήταν πρὶν μερικά χρόνια μπαζωμένη μέχρι τό στόμιό της. Τό 1967 όμως, άγνωστοι πού έψαχναν γιά θησαυρό, έβγαλαν τίς πεσμένες πέτρες μέχρι βάθος 7 μ. Τό στόμιο δημιουργείται από μεγάλες λαξευμένες πέτρες. Ἡ μία άπ' αυτές έχει πέσει στό έσωτερικό τῆς δεξαμενῆς. Ἡ άφαίρεση τῶν μπάζων έγινε από ένα όρισμένο σημείο και μέχρι βάθος 9,70 μ. από τό στόμιο. Χρησιμοποιήθηκε συνηθισμένο μαγγάνι σάν αυτά πού όπῆρχαν παλιά στά πηγάδια. Ἐπειδή διαπιστώσαμε ότι θά άπαιτηθεί πάρα πολύς χρόνος γιά τό άδειασμα τῆς δεξαμενῆς μ' αυτό τόν τρόπο, άποφασίσαμε στήν επόμενη άνασκαφική περίοδο νά χρησιμοποιήσουμε μηχανικό άναβατήριο.

Ἡ δεξαμενή είναι χτισμένη από μεγάλους γωνιόλιθους τέλεια άρμολογημένους και μέ τό έκφορικό σύστημα, όπως φαίνεται σέ όρισμένα σημεία πού έχει πέσει τό σκληρό υδραυλικό επίχρισμα, πάχ. 0,015 μ. Ἐπί τήν άφαίρεση τῆς δεξαμενῆς μαζεύτηκαν όστρακα από χειροποίητα χονδροειδή μεγάλα και μικρά άγγεια, μερικά μέ πλαστικές ταινίες σχινοειδεῖς ή εγγάρακτες και πολύ λίγα κλασικά μελαμβοφή. Βρέθηκαν επίσης μέρος τοῦ κορμού άγάλματος, ίσως άγνωστος θρακικῆς θεότητας (Πί ν. 204 α). δυό κομμάτια μέ βαθιές πτυχές από κάποιο μεγάλο άγαλμα

(Πί ν. 204 β) και τέσσερις μεγάλες πήλινες άγνύθες (Πί ν. 204 γ).

Τά πρώτα γενικά συμπεράσματα πού βγάλαμε από τή μελέτη τῆς τοιχοδομίας τοῦ κάστρου και τοῦ περιορισμένου άνασκαφικού υλικού του, μάς οδηγούν νά χρονολογήσουμε τή δεύτερη και τελευταία φάση του στό 2ο αἰ. π.Χ. Ἡ πρώτη όχύρωση βέβαια τοῦ υψώματος πρέπει νά έγινε στα έλληνιστικά χρόνια, όπως μάς δείχνουν όρισμένα τμήματα τοῦ φρουριακού περιβόλου. Γιά νά καταλήξουμε όμως σέ μία πιο σίγουρη και άκριβή χρονολόγηση πρέπει νά έχουμε περισσότερα στοιχεία πού μονάχα ή συνέχιση τῆς άνασκαφῆς μπορεί νά μάς δώσει.

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Μεσημβρία

Θέση **Μουσα Βρύση**. 800 μ. Δ. τῆς άρχαίας πόλης, ανάμεσα στους χειμάρρους Σαπλή-ντερέ στα Α. και Γιαλί-ντερέ στα Δ., 250 μ. πάνω από τή βρύση και πρὶν από τά άπότομα βράχια τοῦ υψώματος, άνοίγεται επίπεδος σχεδόν χώρος, διαστ. 350×200 μ. Τό σημείο αυτό βρίσκεται 300 μ. από τή θάλασσα και έχει υψόμετρο 30 μ. Σ' όλη τήν έκταση διακρίνονται θεμέλια τετράπλευρων κτισμάτων και λιθοσωροί από τό υλικό τῶν τοίχων τους. Ὁστρακα υπάρχουν κυρίως άβαφα και χονδροειδή ντόπια κεραμεικῆς, καθώς και μερικά ρωμαϊκῆς εποχῆς. Νοτιότερα από τόν οίκτισμό αυτό υπάρχουν σέ χαμηλό βράχο από κιτρινωπό πορόλιθο δυό λαξευτοί τάφοι, ό ένας δίπλα στόν άλλο, μέ κατεύθυνση Α.-Δ. (Πί ν. 204 δ). Ὁ πρώτος έχει μήκος 2, πλάτος 0,90 και βάθος 0,60 μ. Στό πάνω μέρος σ' όλες τίς πλευρές υπάρχει έσοχή, πλ. 0,15 μ., γιά τήν τοποθέτηση πιθανῶς τοῦ καλύμματος. Ὁ δεύτερος είναι μικρότερος στό μήκος, έχει πλάτος 0,75 μ. και στήν άνατολική πλευρά έχει έσωτερικά κάτω από τό χεῖλος μία πατούρα.

Κίρκη

1. Στό έκκλησάκι τοῦ Ἁγίου **Δημητρίου** πού είναι χτισμένο 2 χλμ. ΒΔ. τοῦ χωριοῦ, κοντά στό δρόμο, βρήκαμε μία ένεπίγραφη μαρμαρινή στήλη-βάθρο. Βγήκε από τόν ίδιο χώρο, όταν έγιναν παλιότερα έκσκαφές γιά τήν ίσοπέδωση τοῦ εδάφους. Συνολ. ύψ. 1,065, πλ. 0,315-0,35, πάχ. 0,33-0,34 μ. Ἡ ένίστηψη τοῦ βάθρου πρέπει νά ήταν τετράγωνη μέ πλευρά 0,455 και ύψος 0,185 μ., όπως και ή βάση του, αλλά μέ μεγαλύτερο μήκος πλευράς και ύψος 0,19 μ. Τά άκρα τῆς ένίστηψης και τῆς βάσης είναι καταστραμμένα σήμερα. Ἡ πίσω πλευρά είναι άδρά δουλεμένη. Στό πάνω μέρος τοῦ βάθρου διακρίνονται τέσσερις μικροί τόρμοι - στόν ένα σώζονται και ίχνη τῆς μολυβδόχρησης - πού χρησίμευαν γιά τή σύνδεση τοῦ άναθήματος. Στα χριστιανικά χρόνια πρέπει νά χρησιμοποιήθηκε τό βάθρο, γιατί στή βάση του έχει λαξευτεῖ μία στρογγυλή κοιλότητα στό σχῆμα φιάλης, βάθ. 0,10 και διαμ. 0,31 μ., και χαραχτηκαν κάτω από τήν ένιγραφή και στόν άριστερό κρόταφο του δυό μικροί σταυροί. Τήν ίδια εποχή ή άργότερα σβήστηκε μέ έπιμέλεια ό πρώτος στίχος τῆς

ἐπιγραφῆς καὶ μέρος ἀπὸ τοὺς δύο τελευταίους στίχους (Π ἰ ν. 204 ε). Ἡ ἐπιγραφὴ σέ ὀκτώ στίχους. Ὑψος γραμμάτων 0,03-0,035 μ.

----- O ---
 ΣΙΠΙ-Νω Ἀπε[ζ]
 λᾶς Δορζί[ν]
 θου ὑπὲρ ἑα[ρ]
 τοῦ καὶ τῶν ἰ[δί]
 ων ἀπάντων
 [Εὐχαρ]στη[ρ]
 [ιον]

Τὸ ὄνομα Ἀπελλᾶς εἶναι γνωστό ἀπὸ ἀρκετές ἐπιγραφές πού ἔχουν βρεθεῖ στὴν περιοχὴ τῆς Ὀδησοῦ (Βάρνα) τῆς Βουλγαρίας⁸. Καὶ τὸ θρακικὸ ὄνομα Δορζίνης ἀναφέρεται σέ μερικές ἐπιγραφές, ἐπίσης τῆς Βουλγαρίας⁹. Ἡ ἐπιγραφὴ χρονολογεῖται στὸ 2ο αἰ. μ.Χ.

2. Ἀρδίτς-τεπέ ἢ Καρά-δλάν (Ξερὴ Βρύση), 5 γλμ. Α. τοῦ χωριοῦ. Λέγεται ἀπὸ τοὺς ντόπιους καὶ Λίρες ρέμα, γιατί πιστεύουν πὼς κάπου ἐκεῖ εἶναι κρυμμένος θησαυρὸς ἀπὸ λίρες. Στὴν ἄκρη ἐνὸς ἐπίπεδου σχεδὸν δασωμένου λόφου, ἀνάμεσα σέ δύο ρεματιές πού ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ βουνὸ Μπός-τεπέ, βρήκαμε ἕνα μεγάλο κομμάτι ἀπὸ σχετικὰ μαλακὸ βράχο μὲ ἐγγράκτα σχέδια¹⁰ (Π ἰ ν. 204 στ). Ὅπως διαπιστώσαμε δὲν ἦταν στὴν ἀρχικὴ του θέσης ἀλλὰ γυρισμένος ἀνάποδα ἀπὸ τοὺς κυνηγοὺς τοῦ θησαυροῦ τῆς περιοχῆς, πού πίστευαν πὼς τὰ σχέδια τοῦ βράχου κρύβουν τὸ μυστικὸ του. Ἐχεῖ ἀκανόνιστο σχῆμα μὲ μήκος 1,65, ὕψος 1,20 καὶ πᾶχος 0,95 μ. στὴ βάση του. Τὸ πάνω μέρος εἶναι στενότερο, ἔτσι ἡ κύρια ἐπιφάνειά του μὲ τὰ χαράγματα εἶναι λοξή πρὸς τὰ πάνω καὶ πίσω.

Τὰ σχέδια εἶναι κυρίως σταυροσχημῆς γραμμικῆς μορφῆς διασκορπισμένες σ' ἄλλη τὴν ἐπίπεδη πλευρὰ τοῦ βράχου. Ἡ πάνω ἀκανόνιστη ἐπιφάνεια εἶναι γεμάτη ἀπὸ κοιλότητες μικρῆς καὶ μεγάλης. Στὴν πίσω πλευρὰ ὑπάρχουν μονάχα τρεῖς σταυροί. Ὁ βράχος κρίθηκε σκόπιμο νὰ μεταφερθεῖ στὸν κήπο τοῦ Μουσείου Κομοτηνῆς γιὰ νὰ σωθεῖ ἀπὸ τοὺς μανιακοὺς θησαυροθῆρες.

3. Βουνὸ Τσεπέλ-καγιά (Μοναστήρι Λόφος, ὕψ. 300 μ.). Βρίσκεται 10 γλμ. περίπου Α. τοῦ χωριοῦ καὶ Δ. τοῦ δρόμου Ἀβαντα-Αϊσύμης. Ἡ κορυφὴ του εἶναι μακρόστενη μὲ κατεύθυνση Δ.-Α. καὶ μὲ πολλὰ βράχια πού δημιουργοῦν διαφορετικὰ ἐπίπεδα καὶ γίνονται ἀπόκρημνα ἰδιαίτερα σέ ὀρισιμένα σημεῖα τῆς βόρειας καὶ νότιας πλευρᾶς, ὅπου μέχρι κάτω ὑπάρχουν βαθιές ρεματιές. Τὸ μήκος τῆς κορυφῆς πρέπει νὰ φτάνει τὰ 600 μ. Τὸ πλάτος στενεύει σέ μερικά σημεῖα μέχρι 15-20 μ., ὅπου ὑπάρχουν καὶ ἀπότομα βράχια. Ὅλα τὰ περάσματα ἀνάμεσα στοὺς βράχους κλείνονται μὲ τοίχους χτισμένους ἄλλοτε μὲ μικρῆς πλακό-

σχημῆς πέτρες καὶ ἄλλοτε μὲ ὀγκόλιθους. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο βράχια καὶ τοῖχοι δημιουργοῦν ἕναν περίβολο πού κλείνει ἀπὸ παντοῦ τὴν κορυφὴ. Στὴ βόρεια πλευρὰ σῶζεται τὸ θεμέλιο ἐνὸς τοίχου σέ μήκος 15, πλάτος 2 καὶ ὕψος 1 μ. Σέ πολλοὺς βράχους ἐπιστημάνθηκαν λαξευτές κοιλότητες μικρῆς καὶ μεγάλης. Ἐνα ἄλλο κομμάτι τοίχου, μήκ. 12, πλ. 1,65 καὶ ὕψ. 2,50-3 μ., σῶζεται στὸ βορειοανατολικὸ μέρος τῆς κορυφῆς. Εἶναι καλοχτισμένο μὲ ἀκανόνιστες πέτρες, προσεκτικὰ ἀρμολογημένες καὶ μὲ δουλεμένη τὴν ὄψη τους.

Στὸν ἴδιο χῶρο πρὸς τὰ νότια βρίσκονται οἱ διάφορες λαξευτές κατασκευές πού χρόνια τώρα ἀναστατώνουν τὴ φαντασία ὅσων ὄνειρευονται κρυμμένους θησαυροὺς. Ὑπάρχουν τρία λαξευτὰ σκαλοπάτια καὶ ἕνα «πιθάρι» μέσα στὸ βράχο μὲ διάμετρο 0,80 καὶ βάθος 0,30 μ. Τὸ πιθάρι εἶναι σήμερα μπαζωμένο, ἐνῶ πρὶν χρόνια χωροῦσε ἕνας ἄνδρας μέσα. Ὑπάρχουν ἐπίσης τρεῖς «θρόνοι», ὅπως τοὺς λένε οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς, δύο μικροὶ καὶ ἕνας μεγάλος. Εἶναι μεγάλα λαξεύματα στὸ βράχο σέ ὀρισμένο βάθος καὶ μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ δημιουργεῖται μιὰ ὀριζόντια ἐπίπεδη ἐπιφάνεια σέ μικρὸ ὕψος ἀπὸ τὸ ἔδαφος καὶ μὲ τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ βράχου πίσω σέ μεγαλύτερο ὕψος καὶ κάθετα κομμένο. Ὁ μεγάλος «θρόνος» ἔχει διαστάσεις 2×0,70, ὕψος ἀπὸ τὸ ἔδαφος 0,50, ὕψος τῆς ράχης του 0,60 μ. Σέ πολλὰ σημεῖα τῆς κορυφῆς ἐπιστημάνθηκαν καὶ θεμέλια κυκλικῶν κτισμάτων. Ὅστρακα δὲν ἦταν δυνατό νὰ βρεθοῦν πολλὰ ἐκτός ἀπὸ λίγα ἄβφα χονδροειδῆ καὶ μερικά ἐγγράκτα, γιατί στά μέρη τῆς κορυφῆς πού ὑπῆρχε χῶμα ὑπῆρχε καὶ πυκνὸ χόρτο λόγω τῆς ἐποχῆς.

4. Ἄλλες πληροφορίες πού πήραμε ἀπὸ κατοίκους τῆς Κίρκης, ἀλλὰ δὲν μπορέσαμε ἀκόμα νὰ ἐπαληθεύσουμε εἶναι οἱ ἑξῆς¹¹: (α) Στὸ βουνὸ Ὀρτά-καγιά, 3 γλμ. Α. τοῦ χωριοῦ καὶ στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς κορυφῆς του ὑπάρχει τοῖχος (ξερολιθιά), πλ. ±1 μ. (β) Στὸ βουνὸ Καρά-καγιά-σεβρί, 10 γλμ. ΒΑ. τῆς Κίρκης καὶ 1 γλμ. Δ. ἀπὸ τὸ παλιὸ χωριὸ Μαυρόπετρα ὑπάρχουν τοῖχοι (ξερολιθιές) πού θὰ ἀνῆκουν ἀσφαλῶς σέ φρουρικὸ περίβολο. Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ βουνοῦ ὑπάρχει καὶ σπηλιά. (γ) Στὴ θέση Κιρκαλόν, στὸ χωράφι τοῦ Στ. Μαλιαμάικου, βρέθηκε παλιὰ τάφος μὲ ξίφη καὶ νόμισμα ἀσημένιο. (δ) 400 μ. ΒΔ. ἀπὸ τὸ χωριὸ ὑπάρχει παλιὸς λιθόστρωτος δρόμος. Οἱ ντόπιοι λένε πὼς περνοῦσε ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ Ἐγνατία. (ε) Στὰ σύνορα Κίρκης-Συκοράχης, στὴ θέση Ἀκιαρλί ἢ Καπακλί, σέ δασικὸ δρόμο, βρέθηκε παλιὰ κεραμοσκεπῆς τάφος μὲ μιὰ λόγχη ἢ αἰχμὴ δόρατος. (στ) Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ βουνοῦ Τσεπέλ-καγιά, στὴ βάση τῶν βράχων ὑπάρχει σπηλιά, διαστ. 10×5 μ., μὲ πολλὰ ὄστρακα. (ζ) Στὴ θέση Ἰρί-τζακί, 4 γλμ. Α. τῆς Συκοράχης, ὁ Κωνστ. Τσολακίδης βρῆκε ἕνα λίθινο προϊστορικὸ πέλεκου.

8. IG Bulg. I, 51, 78, 150, 181 κτλ.

9. Ὁ.π., III, 1701-IV, 2014.

10. Στὸ βράχο μᾶς ὁδήγησε ὁ δασοφύλακας Ἀθαν. Φούτσας, κάτοικος Κίρκης.

11. Τίς πληροφορίες μᾶς ἔδωσαν ὁ Γ. Καΐκας, ὁ Γ. Ρίζος καὶ ὁ δασοφύλακας Ἀθαν. Φούτσας.

* Α ρ ζ ο ς

Κατά τη διάρκεια εργασιών για την Ισοπέδωση κτημάτων στην περιοχή του χωριού Ισοπεδώθηκε ο ένας από τους δυο ταφικούς τύμβους της μικρής πεδιάδας που απλώνεται εκεί μέχρι τὰ πρὸς Β. χαμηλά υψώματα. Μὲ τὴν Ισοπέδωση τοῦ τύμβου, πού εἶχε διάμετρο 35-40 καὶ ὕψος 2 μ., ἀπέχει δὲ 600-700 μ. Β. ἀπὸ τὸ χωριό, ξηλώθηκε μιά πλάκα ἀπὸ τὸ κάλυμμα τοῦ τάφου πού βρισκόταν στὸ κέντρο τοῦ τύμβου καὶ πρὸς τὰ ΝΔ. Εἰδοποιήθηκε ἀμέσως ὁ σταθμὸς χωροφυλακῆς Σπηλαίου καὶ ὁ διοικητῆς του ἔφτασε ἐπὶ τόπου, πῆρε ὅλα τὰ κτερίσματα τοῦ τάφου καὶ τὰ μετέφερε στὸ σταθμὸ γιὰ νὰ τὰ προστατεύσει, ὅπως μᾶς εἶπε ἀργότερα, ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ χωριού πού μαζεύτηκαν ἀπὸ περιέργεια καὶ περίμεναν νὰ ἐμφανιστεῖ ὁ θησαυρός. Ἐπειδὴ ἐπέμεναν μάλιστα ὅτι ὁ χρυσὸς εἶναι κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ τάφου, ὁ διοικητῆς τοὺς ἐπέτρεψε νὰ ξηλώσουν μιά πλάκα τοῦ δαπέδου. Ἀμέσως μετὰ εἰδοποιήθηκε ἡ Ἐφορεία μας.

Ὁ τάφος εἶναι κιβωτιόσχημος, μὲ κατεύθυνση Α.-Δ. κατασκευασμένος ἀπὸ τέσσερις μεγάλες πελεκημένες πλάκες πωρόλιθου. Οἱ διαστάσεις του ἐσωτερικά εἶναι: μῆκ. 2,15, πλ. 0,90 καὶ ὕψ. 0,96 μ. Πάνω στὰ τοιχώματα τοῦ τάφου ἔχει τοποθετηθεῖ μιά σειρά χαμηλῶν γωνιόλιθων, ὕψ. 0,23 μ., ἀπὸ ἕνα στίς δυὸ στενές πλευρές, τρεῖς στὴν ἀνατολική καὶ δυὸ στὴ δυτική πλευρά, πού κλίνουν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ δημιουργώντας ἐκφορά 0,09 μ. Πάνω στὴ σειρά αὐτὴ πατοῦσαν οἱ δυὸ μεγάλες χοντροδουλεμένες πλάκες τοῦ καλύμματος, πού ἐκλείναν τὸν τάφο ἀρκετὰ στεγανά, ἀφοῦ στὸ ἐσωτερικὸ του βρέθηκαν πολὺ λίγα χόματα. Γιὰ τὴν κατάσταση τῶν ὀστέων τοῦ νεκροῦ καὶ τὴ θέση τῶν κτερισμάτων δὲν μπορούμε νὰ εἰμαστε σίγουροι. Τὰ περισσότερα ὀστά εἶχαν διαλυθεῖ καὶ τὰ κτερίσματα μαζεύτηκαν πρὶν φτάσουμε ἐμεῖς ἐπὶ τόπου. Μερικά ὀστά εἶναι καμένα καὶ θὰ πρέπει ὁ νεκρὸς νὰ εἶχε τοποθετηθεῖ σὲ πυρὰ, χωρὶς νὰ ἀποτεφρωθεῖ ὅμως ὀλοκληρωτικά.

Ὁ διοικητῆς τοῦ σταθμοῦ πού εἶδε τὸν τάφο ἀπείραχτο μᾶς ἔδωσε μερικές πληροφορίες πού τίς σημειώνουμε: Τὸ κρανίον τοῦ νεκροῦ ἦταν στὸ βόρειο μέρος ὅπου βρέθηκαν τὸ κράνος καὶ ὁ πῆλιος λύχνος. Στὴν ἴδια πλευρά, ἀλλὰ στὴν ἀριστερὴ γωνία, ἦταν τὸ ἀλάβαστρο. Κοντὰ στὰ ὀστά τῶν πλευρῶν βρισκόταν ἡ κριόμορφη λαβὴ ἑνὸς χάλκινου ἀγγείου. Στὸ νότιο μέρος τοῦ τάφου ἦταν ἡ χάλκινη οἰνοχόη καὶ τὰ ἀσημένια ἀγγεῖα. Γιὰ τὴ θέση τῶν ὑπόλοιπων κτερισμάτων δὲ μᾶς ἔδωσε πληροφορίες, γιατί δὲ θυμὸταν ἀκριβῶς. Τὰ κτερίσματα τοῦ τάφου μεταφέρθηκαν στὸ Μουσεῖο Κομοτηνῆς ὅπου καὶ συντηρήθηκαν¹², εἶναι δὲ τὰ ἑξῆς:

1. Χάλκινο κράνος (ΑΓΚ 1887) πού πλησιάζει τὸ «χαλκιδικό» τύπο (Π ἰ ν. 205 β). Παραγναθίδες σταθερές, μακριές καὶ ἐλεύθερες ἀπὸ τὸ πίσω μέρος τοῦ κράνους, πού κατεβαίνει χαμηλά μὲ τὰ ἄκρα του γυρισμένα πρὸς τὰ ἔξω

γιὰ νὰ καλύπτει ὅλο τὸν αὐχένα. Δυὸ μικρές τρυπούλες στὸ πίσω μέρος τῶν παραγναθίδων θὰ χρησίμευαν ἀσφαλῶς γιὰ τὴ στερέωση ἐσωτερικῆς ἐπένδυσης. Λεῖπει ἡ τριγωνικὴ προεξοχὴ πού προστάτευε τὴ μύτη. Τὸ πάνω μέρος τοῦ κράνους διακρίνεται σὲ ὅλες τίς πλευρές μὲ μιά μικρὴ προεξοχὴ στὸ ὕψος τῶν κροτάφων. Τονίζονται ἐπίσης μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ τὰ σημεῖα πάνω ἀπὸ τὰ μάτια. Ὑψ. 0,30, μῆκ. 0,23, πλ. 0,155 μ.

2. Χάλκινη οἰνοχόη (ΑΓΚ 1888) μὲ ψηλὸ λαίμο, τριφυλλόσχημο στόμιο καὶ μεγάλη λαβὴ (Π ἰ ν. 205 α). Τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου σχεδὸν κυλινδρικό μὲ μεγαλύτερη διάμετρο πρὸς τὰ πάνω ὅπου μὲ ἕνα ἀπότομο γώνιασμα τῶν τοιχωμάτων ἀρχίζει ὁ «τριγωνικός» λαίμος τῆς οἰνοχόης. Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ χεῖλους ἰωνικὸ κωμάτιο. Ἡ λαβὴ δὲ σταματᾷ στὸ χεῖλος ἀλλὰ μὲ τὸ ἄκρο της ἐλεύθερο συνεχίζεται ἀρκετὰ πάνω ἀπὸ τὸ στόμιο. Ὑψ. 0,265, διάμ. κοιλίας 0,17, βάσης 0,11 μ. Ὅμοιο ἀκριβῶς ἀγγεῖο ἔχει βρεθεῖ σὲ τάφο τοῦ Δερβενίου¹³.

3. Χάλκινη *situla* (ΑΓΚ 1894) (Π ἰ ν. 205 γ). Στὴ βάση τοῦ ἀγγείου ἐγχάρακτοι ὁμόκεντροι κύκλοι καὶ τρία μικρὰ πρόσθετα στηρίγματα. Κοντὰ στὸ χεῖλος ἐξωτερικὰ ταινία μὲ φυλλοειδὲς κόσμημα. Δυὸ ζευγάρια κάθετες διάτρητες ἀποφύσεις στὸ μεγάλο στόμιο τοῦ ἀγγείου συγκατοῦν δυὸ ἡμικυκλικές λαβές μὲ διπλωμένα ἄκρα πού κινούνται ἐλεύθερα. Ὑψ. 0,21, διάμ. στομίου 0,18, βάσης 0,095 μ. Παρόμοιο ἀγγεῖο βρίσκεται στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τοῦ Βελιγραδίου καὶ χρονολογεῖται στὸν 4ο-3ο αἰ. π.Χ.¹⁴.

4. Χάλκινο λεκανόσχημο ἀγγεῖο (ΑΓΚ 1897) μὲ κυλινδρική λαβὴ πού καταλήγει σὲ κεφαλὴ κριοῦ (Π ἰ ν. 205 δ). Δηλώνονται πλαστικά τὰ κέρατα, τὰ μάτια καὶ τὸ στόμα τοῦ ζώου. Στὴ βάση τοῦ ἀγγείου ἐγχάρακτοι ὁμόκεντροι κύκλοι. Ὑψ. 0,07, διάμ. στομίου 0,29, μῆκ. λαβῆς 0,12 μ. Ὅμοια ἀγγεῖα ὑπάρχουν στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης¹⁵ καὶ τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο Βελιγραδίου¹⁶.

5. Ἀσημένια κύλικα (ΑΓΚ 1889) μὲ χαμηλὴ βάση (Π ἰ ν. 205 ε). Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν τοιχωμάτων τοῦ ἀγγείου δηλώνονται πλαστικά ὁμόκεντροι κύκλοι. Ἐγχάρακτοι κύκλοι ὑπάρχουν καὶ στὴ βάση του. Οἱ λαβές, τύπου loop-handle, καταλήγουν στὰ σημεῖα τῆς ἔνωσης μὲ τὸ ἀγγεῖο σὲ φύλλα κισσοῦ. Ὑψ. 0,06, διάμ. στομίου 0,12 μ.

6. Μικρὴ ἀσημένια πρόχους (ΑΓΚ 1895) (Π ἰ ν. 205 ε). Στὸ πάνω μέρος τῆς κοιλίας πλαστικὴ ἐγκοπὴ μὲ ἐπίθετο χρυσό. Ἡ λαβὴ, τύπου rib-handle, μὲ κοκκιδοτὴ διακόσμηση καὶ ἀνθέμιο, καταλήγει στὸ σημεῖο πού ἐνώνεται μὲ τὴν κοιλία τοῦ ἀγγείου σὲ φύλλο κισσοῦ. Ὑψ. 0,12, διάμ. στομίου 0,05, κοιλίας 0,07 μ.

7. Ἀσημένιο μεσόμφαλο κύπελλο (ΑΓΚ 1896), μὲ ἡμισφαιρικὴ κοιλία, κυλινδρικό λαίμο καὶ πλατὸ χεῖλος πού

13. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 193, Πίν. 225 α.

14. Greek, Roman and Early Christian Bronzes in Yugoslavia, Beograd 1969, ἀριθ. 54.

15. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 194, Πίν. 228 γ.

16. Greek, Roman and Early Christian Bronzes in Yugoslavia, Beograd 1969, ἀριθ. 235.

12. Τὴ συντήρηση ἔκανε ὁ ἐμπειρὸς τεχνίτης τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης Δημ. Μαθιός.

ἔξέχει ἄρκετά στά πλάγια (Π ἰ ν. 205 στ). Ὑψ. 0,08, διάμ. στομίου 0,096, κοιλίας 0,095 μ.

8. Ἴδιο ἄσημένιο κύπελλο (ΑΓΚ 1890) (Π ἰ ν. 205 στ). Ὑψ. 0,07, διάμ. στομίου 0,095 μ.

9. Τέσσερα πήλινα ἀντικείμενα σέ σχῆμα σταφυλιού (ΑΓΚ 1892) (Π ἰ ν. 206 α). Στήν ἐπιφάνειά τους σώζονται ἴχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Σέ ἄλλα ὅμοια ἀλλά σπασμένα κομμάτια φαίνονται ἴχνη χρυσοῦ. Πρέπει λοιπόν μερικά, ἂν ὄχι ὅλα, νά ἦταν ἐπιχρυσωμένα. Τά πήλινα αὐτά κοσμήματα ἀνήκουν στό νεκρικό στεφάνι πού εἶχε τοποθετηθεῖ στόν τάφο μαζί μέ τό νεκρό. Ἀπό τό ἴδιο στεφάνι προέρχονται κομμάτια ἀπό τό μολύβδινο λεπτό στέλεχος του καί κομμάτια μικρά ἀπό μία ξύλινη ταινία πού ἦταν δεμένη πάνω τους. Ἐπίσης σύρματα καί φύλλα ἀπό χαλκό, μερικά ἐπιχρυσωμένα, καθώς καί πήλινοι μικροί ρόδακες πού διατηροῦν στήν ἐπιφάνειά τους ἴχνη ἄσπρου καί γαλάζιου χρώματος (Π ἰ ν. 206 α-β). Ὅλα τά πήλινα κοσμήματα ἦταν δεμένα μέ χάλκινο σύρμα στή μολύβδινη ταινία, σέ μερικά μάλιστα καί στήν πίσω πλευρά τους εἶναι σφηνωμένη ἀκόμα ἡ ἄκρη τοῦ χάλκινου σύρματος. Ἀξιωματικό εἶναι ὅτι σώθηκε καί λεπτή κλωστή πού δίνει σέ δύο περιπτώσεις λεπτά σύρματα μέ ἄλλο χοντρότερο. Βρέθηκαν ἀκόμα μικρές χάντρες πήλινες, γυάλινες καί χάλκινες, πού πολλές διατηροῦν ἴχνη ἀπό τήν ἐπιχρυσωσή τους. Τέτοια στεφάνια ἔχουν βρεθεῖ σέ τάφους τῆς ἀρχαίας Ἀπολλωνίας στή Βουλγαρία¹⁷.

10. Ἀλάβαστρο μαρμάρينو συγκολλημένο ἀπό πολλά κομμάτια (ΑΓΚ 1893) (Π ἰ ν. 206 γ). Χαμηλότερα ἀπό τό πλατύ χεῖλος του ὑπάρχουν δύο μικρές ἀποφύσεις. Ὑψ. 0,25, διάμ. χεῖλους 0,08, κοιλίας 0,092 μ.

11. Σιδερένιο μαχαιρίδιο πολύ ὀξειδωμένο (ΑΓΚ 1899) (Π ἰ ν. 206 δ). Σώζονται σφηνωμένα στήν ἄκρη τέσσερα καρφιά πού συγκρατοῦσαν τήν ξύλινη ἢ κοκάλινη λαβή του. Μῆκ. 0,25, μεγ. πλ. 0,05 μ.

12. Μονόμυξο λυχνάρι χωρίς λαβή (ΑΓΚ 1891) (Π ἰ ν. 206 α). Στήν ἀπολεπισμένη ἐπιφάνειά του διατηροῦνται ἴχνη μαύρου γανώματος. Στήν ἄκρη τοῦ μυκτῆρα του ἴχνη φωτιάς. Γύρω ἀπό τήν κεντρική του ὀπή αὐλακωτός δακτύλιος. Μῆκ. 0,08, διάμ. 0,055, ὕψ. 0,03 μ. Χρονολογεῖται ἀπό παρόμοια παραδείγματα στόν 4ο αἰ. π.Χ.¹⁸

Ἀπό τά κτερίσματα πού ἀναφέραμε μποροῦμε νά χρονολογήσουμε τόν τάφο τοῦ Ἄρζου μέ ἄρκετή σιγουριά στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Π λ ά τ η

Περίπου 1.000 μ. στά ΒΑ. τοῦ χωριοῦ, στό χωράφι τοῦ Γ. Κανταρίδη, βρέθηκε χάλκινο εἰδώλιο ἀλόγου (ΑΓΚ 2305) σέ στάση καλπασμοῦ (Π ἰ ν. 206 ε). Τό εἰδώλιο εἶναι ἀκέραιο, ἐκτός ἀπό τό δεξί του πόδι πού εἶναι σπασμένο στό γόνατο. Πρέπει νά ἀνήκε σέ σύμπλεγμα Θράκα ἵππεα. Μῆκ. 0,075, ὕψ. στό σημεῖο τῆς κεφαλῆς 0,07 μ. Χρονολο-

γεῖται στά ρωμαϊκά χρόνια ὅπως καί ἓνα ἄλλο ὅμοιο τοῦ Μουσείου Κομοτηνῆς (ΑΓΚ 308)¹⁹. Γύρω ἀπό τό χωριό ἔχουν βρεθεῖ ἀπό παλιά καί συληθεῖ τάφοι, βρίσκονται δέ «χειροποίητα ὄστρακα ἀλλά καί κομμάτια ἀπό ἀττικοῦς κρατήρες τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.»²⁰.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Κατά τό 1975 ἔγιναν περιοδεῖες στήν ἐπαρχία Ὁρεστιάδος, καί ἰδιαίτερα στήν περιοχή τοῦ Τριγώνου, μέ σκοπό τήν ἐπισήμανση καί καταλογογράφηση τῶν πολυπληθῶν ταφικῶν τύμβων. Ὁ σχετικός κατάλογος θά δημοσιευτεῖ μαζί μέ τήν ἀνασκαφή τοῦ τύμβου τῆς Ὁρεστιάδος (1974).

Φ υ λ α κ τ ὸ Σ ο υ φ λ ῖ ο υ

1. Κατά τή διάνοιξη τῆς ἀγροτικῆς ὁδοῦ Φυλακτοῦ-Τυχεροῦ βρέθηκαν στή θέση **Κορυφοῦλα**, πρὸς Ν. τοῦ χωριοῦ καί δίπλα στή σιδηροδρομική γραμμή, βυζαντινοί τάφοι. Οἱ τάφοι εἶναι ἀπλοὶ λάκκοι, τοποθετημένοι ὁ ἓνας δίπλα στόν ἄλλο. Ὁ κύριος ἄξονάς τους εἶναι Α.-Δ. καί ἡ κεφαλή τῶν νεκρῶν εἶναι τοποθετημένη στό δυτικό μέρος.

Στούς τάφους δέν ἔγινε ἀνασκαφή, μερικά ἀντικείμενα ὅμως εἶχαν συλλέξει οἱ χωρικοὶ καί τά παρέδωσε ὁ ἱερέας τοῦ χωριοῦ Ἀντώνιος Κουντουράκης: δύο πήλινα ἀγγεῖα, χάλκινο δαχτυλίδι μέ ἐγχύρακτο Χ καί στιγμές στά ἐνδιάμεσα, πολλά μικρά χάλκινα στρογγυλά ἐλάσματα (ἐπιρράμματα), μικρές χάντρες καί κομμάτια ἀπό σιδερένιο μαχαιρί.

2. Ἐξαιρετικῆς σημασίας εἶναι τά ἀπολιθώματα δέντρων πού ὑπάρχουν στήν περιοχή Φυλακτοῦ. Πολλοὶ κορμοὶ βρέθηκαν στό ὕψωμα, στή στάση τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ. Ἐνα σύνολο ἀπολιθωμένων δέντρων ἔχει συγκεντρωθεῖ στόν περίβολο τῆς ἐκκλησίας τοῦ χωριοῦ.

Λ ύ ρ α Σ ο υ φ λ ῖ ο υ

1. Στό ὕψωμα **Ἀσάρε**, στά δυτικά τῆς Λύρας, στήν πρώτη λοφοσειρά ὑπάρχει θρακικός φρουριακός περίβολος. Δέν ἔγινε δυνατή τό 1975 ἡ σύνταξη τοπογραφικοῦ ἔστω, σκαριφήματος.

2. Στή θέση **Πουρδάως Βρῶση** εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ πρό ἐτῶν ἀπό ἐσκαπτικά μηχανήματα, πολύ κοντά στή σιδηροδρομική γραμμή, τάφοι ἄγνωστης ἐποχῆς. Ὑπάρχουν ἀκόμη ἄδρες πλάκες σκόρπιες. Κατά πληροφορίες στήν περιοχή βρίσκονται καί θαμμένα πιθάρια.

19. ΑΑΑ V(1972), σ. 384, εἰκ. 4, 5.

20. Γ. Μπακαλάκη, Ἀρχαιολογικὲς ἑρευνες στή Θράκη 1959-1960, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 27.

17. Apollonia, Sofia 1962, σ. 381, 382 πίν. 156, 157.

18. Délos XXIV, ἀριθ. 18, πίν. 1. Athenian Agora VI, τύπος 25Α.

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Παραδημή Κομοτηνής

Ένα πήλινο νεολιθικό αντικείμενο με εγχάρακτες παραστάσεις (Πί ν. 207 α) βρήκε στην επιφάνεια της τούμπας Παραδημής ο φύλακας άρχαιοτήτων Στρώμης Κωνστ. Κανέλλης. Θά' δημοσιευτεί μαζί με άλλα πρόσφατα προϊστορικά εθρήματα της Θράκης από τον υπογράφοντα.

Σαλμώνη Κομοτηνής

Στή θέση **Λυγισμένη Μυγαλιά** (Γιερί Παντέμ) βρέθηκε στον άγρο του Ντερεντέ 'Αλί Χουσεϊν τάφος κιβωτιόσχημος, ρωμαϊκών χρόνων. 'Ο τάφος είχε «άνασκαφτεί» ήδη από τους χωρικούς που τον βρήκαν. Στο έσωτερικό του τάφου βρέθηκαν δύο πήλινες πρόχοι και ένα πινάκιο.

'Ο τάφος είναι κατασκευασμένος από άδρες αλλά κανονικές πλάκες, πάχ. 0,10 μ. (διαστ.: μήκ. 2, πλ. 0,65-0,70, ύψ. 0,70 μ.). 'Ο κύριος άξονας είναι Α.-Δ. και ή κεφαλή του νεκρού βρισκόταν προς τά δυτικά. Κατά πληροφορίες, από τά κτερίσματα βρέθηκαν ή μία πρόχους στή βορειοδυτική γωνία, δίπλα στο κρανίο, ή άλλη στή μέση, κοντά στή λεκάνη του νεκρού, και τό πινάκιο στά πόδια, στή νοτιοανατολική γωνία του τάφου.

'Η περιοχή όπου βρέθηκε ο τάφος (περίπου 1 χλμ. βορειοανατολικά του χωριού Σαλμώνη) παρουσιάζει σε μία έκταση 200×200 μ. περίπου επιφανειακά όστρακα άγγελίων, κυρίως ρωμαϊκών χρόνων, και θραύσματα κεράμων στέγης.

Στά όρια Σαλμώνης-Στρώμης, άμέσως προς Β. της άμαξιτής οδού, υπάρχουν δύο ταφικοί τύμβοι.

'Αμαξάδες Κομοτηνής

'Η τούμπα των **'Αμαξάδων** (Μάλ-τεπέ), κοντά στή σιδηροδρομική γραμμή, είχε δώσει επιφανειακά όστρακα «prehistoric but not diagnostic» κατά τον D.H. French. Στά βαθιά νεροφαγώματα που έχει δημιουργήσει προς τή δυτική πλευρά ο γειτονικός χειμάρρος έντοπίστηκαν για πρώτη φορά έφέτος τά στρώματα της νεολιθικής περιόδου. Στήν κοίτη του χειμάρρου περισυλλέχθηκε πήλινο νεολιθικό ειδώλιο (έλλιπές), με όπές άνάρτησης στους ώμους (Πί ν. 207 β).

Κοπερό

Ταφικός τύμβος υπάρχει στή δυτική είσοδο του χωριού, μεταξύ της άμαξιτής οδού Ξάνθης-Κομοτηνής και της σιδηροδρομικής γραμμής.

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Διομήδεια

Ένα πήλινο αντικείμενο, ύψ. 0,03, περισυλλέχθηκε στην τούμπα της Διομήδειας από τον άρχαιοφύλακα Βογι-

ατζή. Στήν πλάγια κυλινδρική επιφάνεια φέρει εγχάρακτες κυματοειδείς ή τεθλασμένες γραμμές άνάμεσα σε εϋθύγραμμες (Πί ν. 207 γ).

Ποταμιά

Στόν **Πετρόλοφο** της Ποταμιάς (Δ 99 μ.), ο όποιος είναι άπόκρημος λόφος κοντά στις λιμνοθάλασσες Λάφρα και Λαφρούδα, έπισημάνθηκαν κοντά στήν κορυφή κομμάτια στρωτήρων κεράμων, ένσφράγιστη λαβή άμφορέα με κεφαλή γρύπα και όστρακα. Προέρχονται από τις έκσκαφές βουλγαρικών χαρακωμάτων του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. ύποθέτουμε δε ότι θά άνήκουν σε άρχαιο κτίσμα (συνοριακό φυλάκιο των 'Αβδηριτών).

Μέλισσα

1. Κοντά στο χωριό Μέλισσα υπάρχει χαμηλό βραχώδες ύψωμα που τό ονομάζουν **Βουνό** (Δ 57 μ.), κάτω δε από αυτό προς Α. ή θέση **Καπονώραφα**. Από τό Βουνό προέρχονται δύο πέτρινοι νεολιθικοί πελέκεις στο Μουσείο Κομοτηνής (ΑΓΚ 1742, 1523). Στά Καπονώραφα άνευρίσκονται επιφανειακά όστρακα (κλασικά και έλληνιστικά), επίσης δε πολλά θραύσματα κεραμιδιών στέγης. 'Ο χώρος έχει κηρυχτεί άρχαιολογικός.

Στή θέση **Λασπότοπος** (άγροι 'Αθηνάς και Ζωής Σταυρακίδου, 'Αθαν. Γκακίδη) έπισημάνθηκε στρώμα κεραμιδιών στέγης, όστρακα μελαμβαφή, όξυπύθμενων άμφορέων κτλ. Λόγω της έκτασης είναι πιθανό έδώ νά έχουμε μία άγροικία (;) 'Αβδηρίτη. 'Ο χώρος έχει κηρυχτεί άρχαιολογικός.

Μαγικό

Ταφικός τύμβος έπισημάνθηκε προς τά ΝΔ. έξω από τό χωριό πάνω από τό σύγχρονο χριστιανικό νεκροταφείο (Δ 38 μ.)

Πολύσιτος

Μικρός ταφικός τύμβος (Δ. 33 μ.) υπάρχει στά Α. του σιδηροδρομικού σταθμού Πολυσίτου. Έχει ύψος περίπου 3 μ.

Σούνιο

1. Δύο ταφικοί τύμβοι έπισημάνθηκαν προς Ν. του χωριού, κοντά στο παλιό μουσουλμανικό νεκροταφείο. Λίθινη λαξευτή βάση με κυκλικό τόρμο βρέθηκε κοντά στον τύμβο 2, που έχει ύψος 2-3 μ. Στά νεροφαγώματα της ανατολικής πλευράς του έχουν φανεϊ σειρές λίθων. 'Ο ταφικός τύμβος 1 (ό δυτικός) είναι μεγαλύτερος (ύψος 5-6 μ.) Σε μικρή άπόσταση έπισημάνθηκε δδμος από παρόλιθο.

2. Μεγαλύτερος κατά πολύ είναι ο ταφικός τύμβος (τ. Μπακλά-τεπέ) κοντά στή γέφυρα της οδού Σουνίου-Σελίνου πάνω στον άρχαιο Κοσσινίτη ποταμό (ποτάμι της Ξάνθης).

Νέα Ἀμισός

Στό χαμηλό υψωμα **Γαλάζια Κορυφή** (Δ 116 μ.) ἐπισημάνθηκαν δύο πελεκητοὶ δόμοι καὶ τεμάχια κεραμιδιῶν στέγης με ἐρυθρὴ χρώση, κλασικῶν χρόνων.

Ξάνθη

Στὴν **Κάτω Χαράδρα** (μεταξὺ τέρματος τῆς ὁδοῦ Δημάρχου Χασιρτζόγλου καὶ τοῦ παρεκκλησίου τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς) βρέθηκε ἀετωματικὸ ἀνάγλυφο με παράσταση νεκροδαιπνου καὶ με Θράκα ἰπέα στό πάνω ἀριστερό ἄκρο¹. Βρίσκεται στὴν ἀλλή τοῦ Λαογραφικοῦ Μουσείου Ξάνθης.

Ἄβδηρα

Νεκροταφεῖο

Στὴ θέση **Τσακάλ-τεπέ** (ἀγρός Θεμ. Παπαργύρη) ἀνασκάφτηκαν δύο τάφοι. Ὁ ἓνας ἦταν πήλινη σαρκοφάγος, τοῦ συνηθισμένου τύπου γιὰ τὰ νεκροταφεῖα Ἀβδήρων

καὶ Δικαίας (Πί ν. 207 ε). Ἔχει πλατὺ χεῖλος, πού στίς δύο πλάγιες ὀψεις του φέρει (ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά) ἐμπαιστό ἰωνικὸ κυμάτιο. Τὸ πῶμα τῆς σαρκοφάγου ἀποτελοῦνταν ἀπὸ δύο ἢ τρία κομμάτια, εἶχε δὲ καταρρεύσει στό ἐσωτερικὸ τῆς. Μέσα στή σαρκοφάγο δὲ βρέθηκαν οὔτε κτερίσματα οὔτε ὀστά (διαστ. 2,02×0,60, ἔσωτ. πλ. 0,37 μ.). Α' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.².

Ἡ ἄλλη ταφή ἦταν ἐγγυτρισμός σὲ πήλινο ἀμφορέα πού εἶχε τοποθετηθεῖ πάνω στὸν ἡμίβραχο. Κοντὰ σ' αὐτὸν βρέθηκε πήλινος ἀσκὸς τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (Πί ν. 207 δ).

Ρωμαϊκὲς θέρμες - Δυτικὸ τεῖχος

Μὲ πίστωση 100.000 δρχ. τοῦ Ὑπουργείου Βορείου Ἑλλάδος πραγματοποιήθηκε κατὰ τὰ τέλη Ὀκτωβρίου καὶ ἀρχῆς Νοεμβρίου 1975 καθαρισμός καὶ ἀνασκαφὴ στίς ρωμαϊκὲς θέρμες (ΠΑΕ 1954, σ. 164-166, σχέδ. Π) καὶ στό δυτικὸ τεῖχος. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς θά δημοσιευτοῦν λεπτομερῶς ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα.

Π. ΠΑΝΤΟΣ

1. Φωτογραφία καὶ μία prima lectio τῆς ἐπιγραφῆς δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Π. Γεωργατζή, Συμβολή εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Ξάνθης, Ξάνθη 1976, σ. 44, 46 εικ. 5.

2. Πρβλ. BCH 94 (1970), 346-349, ἀριθ. 4, 5.

BYZANTINA - ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ

Τό 1975 στην παλιά συνοικία Παναγιά της Καβάλας και στά παραδοσιακά χωριά Παναγία και Θεολόγος τής Θάσους, πού είναι διατηρητέοι οικισμοί, έγινε έλεγχος τών οικοδομικών έργων στά σπίτια γιά τήν προστασία τής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής τών οικισμών, έμπλουτίστηκε τό φωτογραφικό άρχειο και αγοράστηκαν νέα βιβλία γιά τή βιβλιοθήκη τής Έφορείας.

Συνοπτικά στην περιοχή Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης πραγματοποιήθηκαν από τήν Έφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Καβάλας οί εξής εργασίες:

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Φίλιπποι

Άγρός Ήλία Παυλίδη (άριθ. κληρ. 460)

Στό άνατολικό νεκροταφείο τών Φιλίππων, 400 μ. νότια τής βασιλικής extra muros¹ τών Φιλίππων, διενεργήθηκε σωστική άνασκαφική έρευνα στον άγρο Παυλίδη. Οί τρεις άνασκαφικές τομές (Σ χ έ δ. 1) άποκάλυψαν συνολικά έικοσι ένα τάφους: δεκατέσσερις καλυβίτες, έξι καμαροσκεπείς και έναν κιβωτιόσχημο².

Στήν τομή Ι, στον καλυβίτη τάφο 9, γύρω από τό κρανίο του νεκρού βρέθηκαν έξι χάλκινα νομίσματα: τρία Διοκλητιανού (284-305), δύο Κωνσταντίου Β' (337-361) και ένα πιθανότατα Βαλεντινιανού (364-375) (Π ί ν. 208 α-β, νομ. α, β, γ, δ, ε και ζ).

Στήν τομή ΙΙ, μέσα στον καλυβίτη τάφο Ι βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Κωνσταντίου Γάλλου Καίσαρος (351-354) (Π ί ν. 208 α-β, νόμ. η).

Ο κιβωτιόσχημος τάφος τής τομής ΙΙ καλύπτεται μέ μία επίπεδη μαρμαρίνη πλάκα και δύο καλύμματα σαρκοφάγων. Τό ένα κάλυμμα, πού διαμορφώνει άερωματικά τίς στενές πλευρές του και μέ κωνοειδείς άπολήξεις τίς τέσσερις γωνίες του, έχει τήν εξής έπιγραφή:

*Τούτο τό πώμα δε άν μεταθή απο-
τείσει τή πόλει*

* Φ

Δηλ.: "Όποιος τυχόν μετακινήσει αυτό τό κάλυμμα θά πληρώσει στην πόλη 500 δηνάρια³.

Στήν τομή ΙΙΙ ό καμαροσκεπής τάφος ΣΤ άποκαλύφτηκε στό διάδρομο τμήματος στοās μέ τοξοστοιχία πού όδηγεί, διαβαίνοντας ένα μαρμαρίνο κατάφλι, σ' ένα χώρο μέ δάπεδο από κουρασάνι, όπου πατούν δύο χτιστές μέ λίθους και πλίνθους τετράπλευρες βάσεις (Π ί ν. 208 γ).

Στό χώρο αυτό, πάνω από τό κατάφλι, σέ ύψος 1,50 μ., βρέθηκε μέσα στά μπάζα τό κάτω τμήμα μαρμαρίνου άμφικιονίσκου, μήκ. βάσης 0,41, σωζ. ύψ. 0,705, πάχ. 0,12 μ. Πάνω στό δάπεδο από κουρασάνι άποκαλύφθηκαν τά εξής μαρμαρίνα αρχιτεκτονικά μέλη: 1. Δύο μαρμαρίνα βάθρα κίωνων (postamenta) μέ μικροδιαφορές στις διαστάσεις τους. Λοξότμητες ταινίες διαμορφώνουν τά σχηματοποιημένα τους κυμάτια. 2. Κορμός μαρμαρίνου άρράβδωτου κίονα, μήκ. 1,92 μ., πού παρουσιάζει μείωση προς τά πάνω διάμ. βάσης 0,31, πάνω διάμ. 0,26 μ. 3. Μαρμαρίνο κιονόκρανο μέ συμφυές έπίθημα, σπασμένο σέ δύο κομμάτια. Άπλός λιτός τύπος ίωνικού κιονόκρανου χωρίς διακόσμηση στον έχινο, τά προσκεφάλαια ή τίς πλευρές του έπιθήματος: τό μόνο διακοσμητικό του στοιχείο είναι οί άπλές έλικες.

Πάνω στό ίδιο δάπεδο βρέθηκαν πέντε χάλκινα νομίσματα: Ίουστινιανού, περιόδου 527-538, Θεοδοσίου Α', περιόδου 378-383, Θεοδοσίου Α', περιόδου 383-388, Ίουστίνου Β', περιόδου 568/9 και άδιάγνωστου αυτοκράτορα (Άρκαδίου ή Όνωρίου), περιόδου 395-408⁴.

Τά ευρήματα τής τομής ΙΙΙ πιστοποιούν πώς βρισκόμαστε σ' ένα είδος κτιριακού συγκροτήματος. Μέχρι τώρα στό άνατολικό νεκροταφείο τών Φιλίππων, εκτός από τή βασιλική extra muros, δέν έχει άποκαλυφθεί άλλο κτιριακό συγκρότημα, γεγονός πού δίνει ιδιαίτερη σημασία στην άνασκαφική έρευνα του άγρου Παυλίδη.

Όκτάγωνο

Κατά τή διάρκεια και μετά τή λήξη τής άνασκαφής στό συγκρότημα του Όκταγώνου τών Φιλίππων, πού συνεχίστηκε και φέτος από τόν καθηγητή κ. Σ. Πελεκανίδη⁵, συνεργείο ψηφοθετών τής Έπηρεσίας άποκόλλησε τμήματα τών ψηφιδωτών δαπέδου πού άποκαλύφθηκαν στή βόρεια πλευρά του Όκταγώνου, έσωτερικά και έξωτερικά του όκταγωνικού μαρμαρίνου στυλοβάτη, και άνήκουν στό δάπεδο τής αρχαιότερης του Όκταγώνου εκκλησίας. Τά ψηφιδωτά πού άποκολλήθηκαν μεταφέρθηκαν στό Μουσείο Φιλίππων γιά νά καθαριστούν και νά ξαναποθετηθούν.

Βασιλική Α'

Συνεχίστηκε και φέτος ή συγκόλληση τών διασκορπισμένων μαρμαρίνων αρχιτεκτονικών μελών τής βασιλικής.

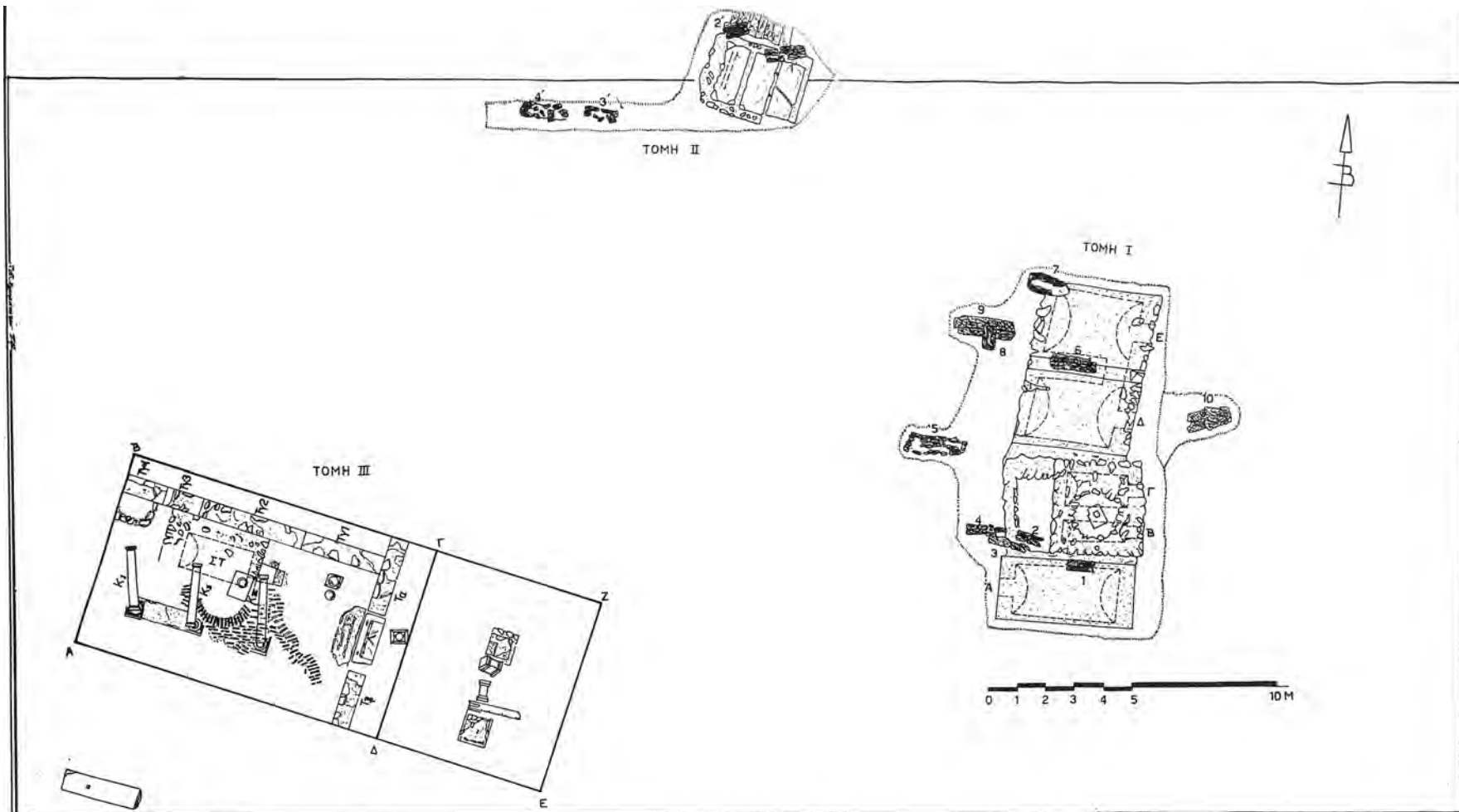
3. Γιά τά ταφικά πρόστιμα (amendes sepulcrales) στους Φιλίππους, βλ. P. Collart, *Philippes, ville de Macédoine*, Paris 1937, σ. 473-474.

4. Τά νομίσματα ταύτισε ή επιστημονική βοηθός τής Έφορείας κ. Βάσια Άθανασοπούλου.

5. Τό Έργον 1975, σ. 62-67.

1. ΑΕ 1955, σ. 114-179.

2. Γιά τούς τάφους των Φιλίππων βλ. Χ. Πέννα, Παλαιοχριστιανικές τομές στους Φιλίππους, στον ύπό έκδοση τόμο του Ι.Μ.Χ.Α., 'Η Καβάλα και ή περιοχή τής. Α' Τοπικό Συμπόσιο, Άπρίλιος 1977.

Σχέδ. 1. Φίλιπποι. Άνατολικό νεκροταφείο. Άγρός Παυλίδη. Τοπογραφικό διάγραμμα τής ανασκαφής.

Θάσος

"Άγιος Γεώργιος" Άνω Πρίνου

Τρίκλιτη βασιλική με πεντάπλευρη κόγχη και δίριχτη στέγη από σχιστόπλακες. Οί τοιχογραφίες που σώζονται στά έσωρράχια τών τόξων του κεντρικού κλίτους και στην κόγχη του Ίεροϋ Βήματος, καθώς και οι δεσποτικές εικόνες με τό ξυλόγλυπτο τέμπλο, χρονολογούνται στις άρχές του 19ου αί. Συνεργείο τής Ύπηρεσίας καθάρισε τίς σχιστόπλακες τής στέγης από τή βλάστηση και άντικατέστησε τά φθαρμένα δοκάρια τής.

"Άγιοι Άπόστολοι" Άνω Πρίνου

Τρίκλιτη βασιλική με δίριχτη στέγη από σχιστόπλακες. Στή βορινή πλευρά τής διαμορφώνεται υπόστυλος έξω-νάρθηκας που άπολήγει άνατολικά σε παρεκκλήσι. Μαρμάρινη ιδρυτική έπιγραφή, έντοιχισμένη δίπλα στην είσοδο του περιβόλου του ναού, δίνει τή χρονολογία 1804 (Π ί ν. 208 δ):

IC XC
NI KA

1804 ΑΠΡΙΛΙΟΥ:6

Ή παρούσα εκκλησία τών άγίων
Άποστόλων οικόδομήθη
δι' έξόδων τών ένταῦθα
χριστωνύμων Χατζι-
σταυροπούλου και λοι-
πών έντύμων.
έγκαινίσθη δέ υπό Άρχιε-
ρέως Ανθίμου Άναστασιουπόλεως

Οί εικόνες του τέμπλου έχουν χρονολογίες 1804 και 1806. Τήν ίδια έποχή χρονολογούνται και οι τοιχογραφίες του ναού.

Έγινε συντήρηση και στερεωτικές έργασίες στή στέγη του.

Οί "Άγιοι Άπόστολοι" όπως και ο "Άγιος Γεώργιος" έναρμονίζονται με τή λειτουργική διάρθρωση και τά αρχιτεκτονικά στοιχεία που συνθέτουν τόν παραδοσιακό χαρακτήρα του οικισμού Άνω Πρίνος, τό Καζαβήτι τής Θάσου.

Θεολόγος

Όλοκληρώθηκε ή λεπτομερειακή αποτύπωση τής σημερινής κατάστασης τής οικίας του όπλαρχηγού Χατζηγιώργη στο Θεολόγο και ή μελέτη άποκατάστασής τής⁶.

Μεσαιωνική άκρόπολη στο Λιμένα

Συνεχίστηκαν τό καλοκαίρι στερεωτικές έργασίες σε τμήματα τής μεσαιωνικής άκρόπολης τής Θάσου που άρχισαν με τήν έποπτεία του Έπιμελητή Ί. Κακούρη. Συμ-

πληρώθηκε ή τοιχοποιία και έγιναν άρμολογήματα στο βόρειο και νότιο πύργο τής δυτικής πλευράς καθώς και στή νότια πύλη (Π ί ν. 209 α-β).

Ποταμιά

Άπό τόν άγρό του Δημ. Στούμπου, που βρίσκεται στην τοποθεσία "Άγιος Κωνσταντίνος, 2 χλμ. άνατολικά του χωριού, πάνω στο δημόσιο δρόμο Ποταμιάς-Κοιούρων, ο Έπιμελητής Ί. Κακούρης συγκέντρωσε και μετέφερε στο Μουσείο τής Θάσου έντεκα μαρμάρινα άρχιτεκτονικά μέλη: τρία τμήματα από κορμό άρράβδωτου κίονα και όχτώ κομμάτια από διάτηρη κυρίως θωράκια. Έπιφανειακά στον άγρό διακρίνονται χονδροειδή όστρακα και πλίνθοι.

"Άγιος Νικόλαος" Έλευθερουπόλεως

Όλοκληρώθηκε ή κατασκευή τής ξύλινης στέγης του ναού που κάηκε τό 1972⁷ και που από τό 1973 άρχισε ή «έκ βάθρων» άνακατασκευή του. Πάνω στα δοκάρια τής ξύλινης στέγης⁸ προσαρμόστηκε σανίδωμα και τοποθετήθηκαν οι χαρακτηριστικές σχιστόπλακες τής περιοχής (Π ί ν. 209 γ-δ).

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Δράμα

Ταξιάρχες

Ή έρευνα τών έπιχρισμάτων στο έσωτερικό τής εκκλησίας άποκάλυψε στο νότιο τοίχο και στην κόγχη του Ίεροϋ Βήματος σπαράγματα τοιχογραφιών, που χρονολογούνται στην πρώιμη παλαιολόγεια έποχή, από τό Μυστικό Δείπνο, τό Νιπτήρα, τούς Άρχάγγελους και τούς Ίεράρχες τής κόγχης.

Ή άναζήτηση και ή συσχέτιση μαρμάρινων άναγλύφων και αρχιτεκτονικών μελών, που προέρχονταν είτε από τήν άνασκαφική έρευνα στή νότια έξωτερική πλευρά του ναού είτε από τά έντοιχισμένα κομμάτια στο ναό, έδωσε τή μορφή του άρχικού μαρμάρινου τέμπλου του ναού. Άποδείχτηκε ότι δύο στηρίγματα τής πλάκας τής Άγίας Τράπεζας που ήταν πακτωμένα στην κόγχη (Π ί ν. 210 α-β) άποτελούσαν τμήματα τών πεσσίσκων του τέμπλου: με τήν άφαίρεσή τους διαπιστώθηκε ότι κάτω από τά άλλεπάλληλα έπιχρίσματα ύπάρχει σχηματοποιημένος φυτικός διάκοσμος που άποτελεί τή συνέχεια τής παράστασης τών Ίεραρχών.

Ή πλάκα τής Άγίας Τράπεζας είναι όρθογώνιο άμφίγλυφο θωράκιο (σώζ. μήκ. 1,26, ύψ. 0,74, πάχ. 0,13 μ.) με άποστερογγυλεμένες τίς δύο γωνίες του για νά προσαρμοστεί στην κόγχη του Ίεροϋ Βήματος και φέρει στην μία πλευρά δύο άπλους σταυρούς με πεπλατυσμένες τίς κε-

7. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 573.

8. Τή μελέτη και τήν επίβλεψη τής κατασκευής τής ξύλινης στέγης έπιμελήθηκε σε συνεργασία με τήν Έφορεία ό πολιτικός μηχανικός Γ. Έμμανουήλδης.

6. Τά σχέδια έγιναν από τό φοιτητή τής αρχιτεκτονικής Στέργιο Στεφάνου.

ραίες (Π ι ν. 210 γ), ενώ στην άλλη ορθογώνιο πλαίσιο περιβάλλει δύο διάχωρα (Π ι ν. 210 δ): το ένα διακοσμητέ φυλλοφόρος σταυρός με το μονογράφημα *IC XC* σε κύκλους και το άλλο σταυρός, από τριπλές συμπλεκόμενες ταινίες, που περικλείει τετράφυλλο σε σχήμα Χ ρόδακα. Στο κάτω πλαίσιο διακρίνεται ανάποδα γραμμένη ή επιγραφή *OC ΔΙΑΚΣ*. Τεχνοτροπικά ή μία πλευρά με τους άπλους σταυρούς χρονολογείται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια ενώ η άλλη σε μεταγενέστερη εποχή.

Με την κατεδάφιση του μικρού σπιτιού στη νότια εξωτερική πλευρά του ναού (Π ι ν. 211 α) αποκαλύφθηκαν δύο μικρές πύλες του τείχους (Σ χ ε δ. 2) και με την ανασκαφική έρευνα τό σημείο όπου τό τείχος γωνιάζει και κατευθύνεται προς τά δυτικά. Τό τείχος, πάχ. 1,50 μ., είναι χτισμένο με ποταμίσιες πέτρες κολυπητές σε κονίαμα.

Τά όστρακα που βρέθηκαν σε μία τομή κάθετη προς τό νότιο τμήμα του τείχους, βάθ. 5 μ., καλύπτουν ένα χρονολογικό φάσμα από τά μεταβυζαντινά μέχρι τά ύστερορωμαϊκά χρόνια (αξίζει νά σημειωθεί ότι τό βαθύτερο στρώμα απέδωσε και δύο μικρά μελαμβαφή όστρακα). Συνεργείο τοπογράφων άποτύπωσε τό τείχος που άποκαλύφθηκε, καθώς και αυτό που διακρίνεται μέσα στις αυλές και τά σπίτια τής πόλης.

Στή συνέχεια των εργασιών στη νότια πλευρά του ναού κατεδαφίστηκε τό νεωτερικό καμπαναριό, που στηριζόταν πάνω στις πυλίδες και ήταν κατασκευασμένο από τούβλα επιχρισμένα με τσιμέντο. Έπακολούθησαν εργασίες στερέωσης, συντήρησης και άρμολογημάτων στις πυλίδες που άποκαλύφθηκαν και διαμορφώθηκε ό χώρος σε έσωτερική αυλή με σχιστόπλακες στη νότια πλευρά τής εκκλησίας. Στή νοτιοδυτική πλευρά αυτής τής αυλής κατασκευάστηκε καμπαναριό προσαρμοσμένο στο καινούριο περιβάλλον (Π ι ν. 211 β).

Η διαμόρφωση στη βόρεια πλευρά έγινε έτσι, ώστε τουλάχιστο στην κάτοψη νά θυμίζει τό πλάτος του μεταβυζαντινού ναού στη βόρεια πλευρά του (Π ι ν. 211 γ).

Στή δυτική πλευρά έγινε προσπάθεια για μία όσο τό δυνατό πιο όμαλή πρόσβαση προς τήν είσοδο του ναού άποφεύγοντας τά δύο δοκάρια που στηρίζουν τήν πολυκατοικία και που βρίσκονται πολύ κοντά στο ναό· τό ένα απέχει μόλις 1,50 μ.

Παλαιά Μητρόπολη Δράμας (Εισόδια τής Θεοτόκου)

Τρικήλιτη βασιλική με διριχτη κεραμοσκέπαστη στέγη και πεντάπλευρη κόγχη. Βρίσκεται στο κέντρο τής Δράμας, δίπλα στον καινούριο μητροπολιτικό ναό (Π ι ν. 212 α).

Στίς άρχές του 19ου αϊ. χρονολογούνται τά αξιόλογα ξυλόγλυπτα που διακοσμούν τό έσωτερικό τής εκκλησίας: τέμπλο (Π ι ν. 212 γ-δ), προσκυνητάριο, δεσποτικός θρόνος. Στή δυτική πρόσοψη του ναού, όπως για πρώτη φορά αναφέρει ό Λαμπάκης⁹, υπήρχε έντοιχιζόμενο ανάγλυφο με τήν έξής επιγραφή:

9. ΔΧΑΕ Ε' (1905), σ. 84 (137).

1834

ΦΙΛΙΠΠΩΝ (θέση ΔΡΑΜΑΣ
ΓΕΡΜΑΝΟΣ ανάγλυφο) ΚΤΗΤΩΡ

Από τά άλλεπάλληλα επιχρίσματα με δυσκολία διακρίνονται μερικά γράμματα και άριθμοί (Π ι ν. 213 α)¹⁰.

Τό ανάγλυφο είναι μαρμάρινος φεγγίτης μεσοβυζαντινής εποχής με τήν έξής διακόσμηση: σε ορθογώνιο πλαίσιο που διακοσμηείται με άστράγαλο στην κάτω πλευρά και άλυσιδωτό πλέγμα στίς όπόλοιπες, έγγράφονται τόξο και τριβαθμίδωτός σταυρός που διακοσμηείται με άλυσιδωτό πλέγμα και προβάλλεται σε διάτρητο φολιδατό φόντο. Τό τόξο άποτελείται από δύο επιφάνειες· ή επίπεδη διακοσμηείται με άλυσιδωτό πλέγμα ενώ ή κεκλιμένη και πλατύτερη με συνεχόμενα άνθέμια. Οί φολίδες στο φόντο άπαρτίζονται από τριμερείς ταινίες ήμικυκλικής διατομής. Οί άδειες γωνίες άνάμεσα στο τόξο και στο ορθογώνιο διακοσμούνται με άκτινωτούς ρόδακες.

Στή νότια πλευρά υπήρχε έντοιχιζόμενο ανάγλυφο που παριστάνει άπλό σταυρό σε βάθρο με τέσσερις βαθμίδες, άντωπά παγώνια και σχηματοποιημένα κυπαρίσσια (Π ι ν. 213 β)¹¹.

Στίς 2 Σεπτεμβρίου 1975, ενώ τό Άρχαιολογικό Συμβούλιο χαρακτήριζε τήν Παλαιά Μητρόπολη Δράμας «ός Ιστορικό Μνημείο χρηζον ειδικής κρατικής προστασίας, καθ' όσον άποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα τρικλίτου βασιλικής του 19ου αϊ. διασωζούσης αξιολογώτατον ξυλόγλυπτον τέμπλον των άρχών του αυτού αιώνας, επισκοπικών θρόνον και προσκυνητάρια, έτι δέ διότι ό ναός ούτος είναι συνδεδεμένος με τήν μαρτυρικήν ζώην τής άκριτικής πόλεως Δράμας», ό μισός ναός κατεδαφιζόταν, παρόλο που είχαν προηγηθεί άποτρηπτικά τηλεγραφήματα από τό Έπουργείο Πολιτισμού και Έπιστημών. Σήμερα βρίσκεται στην κατάσταση που δείχνει ό Π ι ν. 212 β. Σε έρευνα που έγινε στην περιοχή Νταμπλατζάς όπου ξεφορτώνονται τά μάζα από τά οικόπεδα τής Δράμας, βρέθηκαν τρία κομμάτια που άποτελούν τμήμα του μαρμαρίνου φεγγίτη (Π ι ν. 213 γ) και έφτά μαρμάρια άρχιτεκτονικά μέλη με ίχνη κονιάματος στην επιφάνεια, που βρίσκονται σήμερα στο Μουσείο των Φιλιππων¹². άπ' αυτά τά σπουδαιότερα είναι:

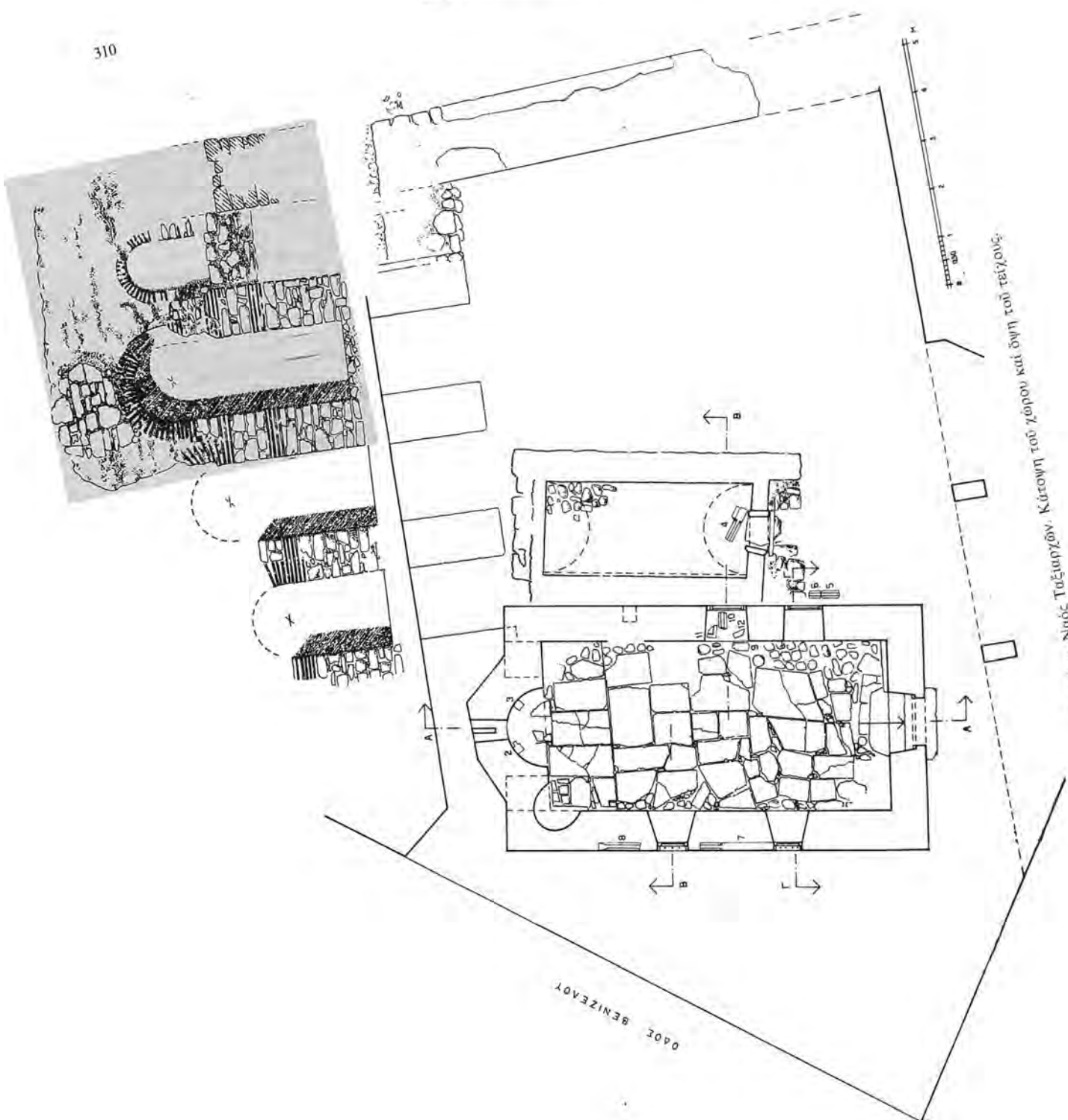
(α) Τμήμα μαρμαρίνου θωρακίου (Π ι ν. 213 δ) με ανάγλυφο σταυρό που οί σωζόμενες κεραίες του άπολήγουν σε σχηματοποιημένο κρινάνθεμο. Η πίσω επιφάνεια του δουλεμένη με ξοίδα. Μάρμαρο γκριζωπό. Ύψ. 0,23, πλ. 0,23, πάχ. 0,065 μ.

(β) Τμήμα άμφίγλυφου θωρακίου από λεπτόκοκκο λευκό μάρμαρο που στη μία πλευρά (Π ι ν. 213 ε) έχει ανάγλυφο σταυρό με κεραίες που πλαταίνουν στα άκρα ενώ στην άλλη τό θέμα των ρόμβων που σχηματίζονται από πολλα-

10. Όφειλω τή φωτογραφία στον κ. Άλκη Τσολάκη, φαρμακοπόιο.

11. Τό ανάγλυφο άναφέρεται από τό Γ. Λαμπάκη, ΔΧΑΕ, ό.π., σ. 84 ός έξής: «138 - Έπί του ύπερθύρου τής Νοτίου πλευράς ύπό σταυρόν ού έκατέρωθεν 2 ταώ, άνένγωμων τό έτος 1839».

12. Πολύτιμος βοηθος με άφοσίωση και άγάπη για τή διάσωση και διαφύλαξη των αρχαίων ήταν ό φύλακας άρχαιοτήτων Δράμας Δημ. Χαρίσκο.

Σ/εδ. 2. Δράμα. Ναός Τετραρχών. Κάτοψη του χώρου και όψη του τείχους.

0403 BENIZENAOY

π.λ.ς κοιλόκυρτες γλυφές. Ἐνθεωτό κόσμημα διακοσμεῖ τὴν ὀξεία γωνία τοῦ ρόμβου πού σώζεται. Ὑψ. 0,41, πλ. 0,29, π.χ. 0,085 μ.

(γ) Ἀπότμημα ἐνεπίγραφης μαρμάρινης ρωμαϊκῆς στήλης πού σώζει ὑπόλοιπο ἐπιγραφῆς:

Ἡ πίσω ἐπιφάνεια δουλεμένη ἀδρά μέ βελόνι. Ὑψ. 0,275, π.λ. 0,49, π.χ. 0,17 μ.

Πλατεία Δικαστηρίων

Στὴν πλατεία Δικαστηρίων διασώζεται ἓνα συντριβάνι πού τό ἀναβρυτήριό του περιβάλλεται ἀπό 16 μαρμάρινα θωράκια μέ διακόσμηση μπαρόκ σέ χαμηλό ἀνάγλυφο καί ἀποτελεῖται ἀπό καλυκωτό γύψινο ἀγγεῖο στηριγμένο σέ ἀνάποδα τοποθετημένο μαρμάρινο κορινθιακό κιονόκρανο, ὕψ. 0,70 μ. (Π ἰ ν. 214 α). Φυτική καί πλαστική διακόσμηση σέ τρεῖς ζῶνες διαμορφώνει τόν κάλαθο τοῦ κιονοκράνου.

Οἱ δύο κάτω ζῶνες φέρουν περιφερειακά ἀπό ὀχτώ ὀρθια φύλλα μαλακῆς ἀκανθας πού ἔχουν τέτοια διάταξη, ὥστε νά φαίνεται ὅτι τά φύλλα τῆς πάνω ζῶνης ξεπηδοῦν ἀνάμεσα ἀπό τά φύλλα τῆς κάτω. Ἡ ἀνώτατη ζῶνη ἀποτελεῖται ἀπό δύο ζεύγη ἐλικῶν. Οἱ μικρές ἐλικες ἀπολήγουν ἀντιπᾶ στή μέση τῶν πλευρῶν τοῦ ἄβακα, ἐνῶ οἱ μεγάλες ὑποβαστάζουν τίς γωνίες τοῦ καμπυλόπλευρου ἄβακα πού εἶναι κολοβωμένες καθῶς καί οἱ ἐλικες. Τό μέσο κάθε πλευρᾶς τοῦ ἄβακα διακοσμεῖται μ' ἓνα ἄνθος.

Ἡ μορφή του ἐξακολουθεῖ νά διατηρεῖ στοιχεῖα ἀπό τὴν πλαστική καί ζωντανή ὀργανική σύνθεση τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου μέ μιά τάση γιά ἀπλοποίηση καί σχηματοποιημένη διάρθρωση πού χαρακτηρίζει τά ὑστερορωμαϊκά χρόνια.

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡῶΝ

Σέρρες

Ἅγιοι Θεόδωροι (Παλαιά Μητρόπολη)

Στό ναό τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, πού βρίσκεται περίπου 6 μ. χαμηλότερα ἀπό τό ἐπίπεδο τοῦ σημερινοῦ δρόμου, παρουσιάζονται προβλήματα ὑγρασίας, γιατί βρίσκεται σέ περιοχή μέ ἀφθονα ὑπόγεια νερά. Πίσω ἀπό τὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἀναβλύζει συνεχῶς νερό στήν κρήνη πού κατασκευάστηκε ὅταν ἀναστηλώθηκε ὁ ναός. Κυρίως ὁμως ἡ ὑγρασία ὀφείλεται στήν ἀδιαμόρφωτη βορινή πλευρά τοῦ ναοῦ, ὅπου δέν ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφική ἐρευνα καί τά ὑπάρχοντα προσκτίσματα ἐφάπτονται στό ναό.

Ἐγινε ἀνακεράμωση καί στεγανοποίηση στό βορινό πρόσκτισμα, πού εἶναι καλυμμένο ἐσωτερικά μέ καμάρα καί ἐξωτερικά μέ μονόριχτη στέγη, χωρὶς νά λυθεῖ, παρά τὴ λεπτομερειακή σχεδίαση καί τὴν ἐξονυχιστική διερεύνηση τῶν διάφορων φάσεων, τό πρόβλημα τῆς στέγασης τοῦ προσκτίσματος καί ἡ σχέση του μέ τό συνεχόμενο παρεκκλήσι (Π ἰ ν. 214 β).

Στίς μικροεργασίες συντήρησης καί στερέωσης τῆς τοιχοποιίας προσέχτηκε ἰδιαίτερα νά μὴ χαθοῦν τά στοιχεῖα τῶν φάσεων κατασκευῆς τῶν προσκτισμάτων.

Στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ καθαρίστηκαν καί τακτοποιήθηκαν βυζαντινά ὄστρακα πού προέρχονταν ἀπό ἀνασκαφικές καί ἀναστηλωτικές ἐργασίες.

Ἅγιος Δημήτριος

Στό ναό αὐτό, πού εἶναι χτισμένοσ κολλητά στόν Ἅγιο Γεώργιο τόν Κρουονερίτη¹³, ἀποκαταστάθηκε στήν ἀρχική του μορφή, μέ πῆλινες πλάκες, τό δάπεδο.

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Μοσυνόπολη

Γνωστή κατὰ τὴν ἀρχαιότητα μέ τό ὄνομα Porsulis ἡ Παισοῦλαι, μετονομάζεται διαδοχικά τὴ ρωμαϊκή ἐποχή σέ Μαξιμιανούπολη, τὴ βυζαντινὴ σέ Μοσυνόπολη καί τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας σέ Μεσσινέ-Καλέ. Σπουδαῖος σταθμός τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ¹⁴, ἀνάμεσα στό Περιθεώριο καί τὰ Κουμουτζηνά. Χτισμένη μέσα στόν κάμπο κοντά στό Παπίκιον ὄρος τῆς Ροδόπης, σέ ἀπόσταση 7 χλμ. δυτικά τῆς Κομοτηνῆς, ξεχωρίζει μέσα στά καπνοτόπια ἀπό τὴ μικρὴ σχετικὰ ἐξαρση τοῦ ἐδάφους, ὕψ. περίπου 3 μ., σέ μιά ἔκταση περίπου 400 στρεμμάτων, ὅπου εὐκόλα διακρίνει κανεῖς χονδροειδῆ ἄββαφα ἢ ἐφυλαγμένα ὄστρακα, ἐνῶ στίς παρυφές τοῦ χαμηλοῦ αὐτοῦ ὑψώματος σώζονται ἐρείπια ἀπό τό τεῖχος πού περιέβαλλε τὴν πόλη.

Ἡ ἀνασκαφική ἐρευνα στή Μοσυνόπολη, πρωτεύουσα τοῦ βυζαντινοῦ θέματος τοῦ Βολεροῦ¹⁵, ἀποκάλυψε ἓνα μέρος ἀπό τό τεῖχος τῆς πόλης, μήκ. 70 μ. περίπου, πού περιλαμβάνει τό νοτιοανατολικό γωνιακό πύργο καί τμήματα ἀπό τό ἀνατολικό καί τό νότιο τεῖχος (Π ἰ ν. 214 γ).

Τό τεῖχος χτισμένο μέ ἀργολιθοδομή, σέ ὕψος 1,80 μ. ἀπό τὴν εὐθυντηρία του, σώζει σέ μερικά σημεῖα ἀποτυπώματα ἀπό τὴν πρώτη σειρά τῶν πλίνθων πού ἔχουν χρησιμοποιοθεῖ παλιότερα γιά οἰκοδομικό ὕλικό στά γειτονικά χωριά. Οἱ σειρές τῶν πλίνθων καλύπτουν ὄλο τό πλάτος του.

Στό ἀνατολικό τεῖχος, σέ ἀπόσταση 15 μ. ἀπό τό γωνιακό κυκλικό πύργο, τοῦ ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε μόνο ἡ ἐξωτερική πλευρά, μέ μιά κάθετη πρὸς τό τεῖχος τομὴ διαπιστώθηκε πῶς τό πλάτος του ἀπό 2,50 αὐξάνεται σέ 4 μ. διαμορφώνοντας ἐσωτερικά μιά κλίμακα, πλ. 1,50 μ., πού σώζει τρία σκαλοπάτια.

Στό νότιο τεῖχος καί σέ ἀπόσταση 35,50 μ. ἀπό τό γωνιακό πύργο διαπιστώνεται ἡ ἴδια αὐξηση στό πλάτος τοῦ τεῖχους ἡ ἀνασκαφική ἐρευνα δέν προχώρησε στό σημεῖο αὐτό δυτικότερα, ὥστε νά δικαιολογηθεῖ αὐτὴ ἡ αὐξηση.

13. Α. Ξυγγοπούλου, Ἐρευναί εἰς τὰ βυζαντινά μνημεῖα τῶν Σερρών, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 61.

14. C. Asdracha, La région de Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles, Etude de Géographie Historique, Athènes 1976, σ. 107.

15. Σ. Κυριακίδη, Βυζαντινά Μελέται, Τό Βολερόν, σ. 361.

Στό ύψος της εδουθητηρίας αποκαλύφθηκαν συνολικά δεκατέσσερις τάφοι: έφτα καλυβίτες, έξι ταφικά πήλινα πιθάρια ύστερορωμαϊκά και ένας λακκοειδής. Από τὰ έξι πιθάρια τὰ τρία έχουν τρις έξής διαστάσεις: (α) Σωζ. ύψ. 0,60, διάμ. κοιλιᾶς 0,25, στομίου 0,09, ύψ. λαβῆς 0,035 μ. (πρβλ. Athenian Agora, V, πίν. 22, M104). (β) Σωζ. ύψ. 0,43, διάμ. κοιλιᾶς 0,25, στομίου 0,07, ύψ. λαβῆς 0,045 μ. (πρβλ. δ.π., πίν. 29, M273). (γ) Σωζ. ύψ. 0,37, διάμ. κοιλιᾶς 0,20 (πρβλ. δ.π., πίν. 17, I.51). Πρόκειται για παιδικούς ἀκτέριστους τάφους, πού βρίσκονται σέ πολύ μικρή ἀπόσταση έξω ἀπό τὸ νότιο τείχος, ἐκτός ἀπό τὸν καλυβίτη ἀριθ. 5, πού βρέθηκε στήν έσωτερική παρειά τοῦ τείχους· χρονολογούνται στά ύστερορωμαϊκά χρόνια.

Τὰ δστρακα πού περισυλλέχθηκαν είναι κυρίως ἄβαφα παλαιοχριστιανικά μέ ἐπᾶλληλες πυκνές ραβδώσεις στήν ἐπιφάνειά τους, είτε ἐφαλωμένα μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς και μεταγενέστερα. Τὸ τμήμα τοῦ τείχους πού ἀποκαλύφθηκε είναι πολύ καταστραμμένο και ἡ στρωματογραφία του ἐντελῶς διαταραγμένη.

NOMOS EBPOY

Ἀλεξανδρούπολη

Στό μητροπολιτικό ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου φυλάγεται σέ προσκυνητᾶρι μεγάλη εἰκόνα Παναγίας Ὁδηγήτριας, πλ. 0,80, ύψ. 1,30 μ., πού προέρχεται ἀπὸ τὴν Αἴνο¹⁶ και ἔχει μεταφερθεῖ ἀπὸ πρόσφυγες τῆς Ἄνατ. Θράκης¹⁷. Εἶναι λαξευμένη και ζωγραφισμένη σέ μονοκόμματο ξύλο (Πί ν. 215). Στό φόντο τῆς εἰκόνας ὑπάρχουν οἱ ἐπιγραφές: ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(Ε)ΟΥ Η ΤΡΥΦ(ΩΤΙ)ΣΑ και ΙC ΧC.

Χωρίς ἐπιζωγράφηση είναι τὰ γυμνά μέλη τῶν μορφῶν, ὁ κεφαλόδεσμος και ἡ κεντημένη χειρίδα τῆς Παναγίας, ὁ χιτώνας και πιθανότατα τὸ ἱμάτιο τοῦ Χριστοῦ. Μέ ἐπιζωγραφῆσεις τὸ φόντο και τὰ ὑπόλοιπα ἐνδύματα. Χρειάζεται ἀμηση συντήρηση, γιατί ἔχουν ἀπολεπιστεῖ είτε διογκωθεῖ σέ πολλά σημεία τὰ χρώματα και ἡ προετοιμασία τους πού γίνονταν ἀπειθείας πάνω σὸ ἀνάγλυφο ξύλο χωρίς τὴ μεσολάβηση ὑφάσματος. Ἡ εἰκόνα τῆς Ὁδηγήτριας στήν Ἀλεξανδρούπολη ἐντάσσεται στήν ὁμάδα τῶν ξυλόγλυπτων ζωγραφισμένων βυζαντινῶν εἰκόνων και πρόκειται σύντομα νά δημοσιευτεῖ σέ ἰδιαίτερη μελέτη ἀπὸ τὸ γράφοντα.

Φέρες

Παναγία Κοσμοσώτεια

Μέ ἀπόφαση τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, ὕστερα ἀπὸ εἰσήγηση τῆς Ἐφορείας, πραγματοποιήθηκαν ἀναστηλωτικές ἐργασίες σὸ ναὸ τῆς Παναγίας Κοσμοσώτειρας, πού ἱδρυσε στήν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς του, στά 1152, ὁ «πάτρων» τῆς μονῆς τῆς Χώρας στήν Κωνσταντινούπολη Ἰσαάκιος Κομνηνός¹⁸. Ἐνισχύθηκαν οἱ νοτι-

οδυτικοὶ δίδυμοι κίονες, πού διασώζουν στήν ἐπιφάνειά τους σημαντικά χαράγματα, μέ κατακόρυφες λάμες και δακτύλιους ἀπὸ ἀνοξειδωτο χάλυβα και προστέθηκε ἄλλη μία σειρά ἔλκυστήρων ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕλικό ἐνισχύοντας τοὺς ὑπάρχοντες σιδερένιους¹⁹.

Ἐξωτερικά τοῦ ναοῦ ἀφαιρέθηκαν ἀπὸ συνεργεῖο τῆς Ἐφορείας τὰ τσιμεντένια ἐπιχρίσματα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς και τὰ «κεραμόχρωα» τῆς βορινῆς, πού ἔκρυβαν τὴ θαυμάσια τοιχοποιία τοῦ ναοῦ μέ τὴν τεχνική τῆς «κρυμμένης πλίνθου» (Πί ν. 216 α-β).

Ἐγινε πλήρης και μέ μεγάλη ἀκρίβεια ἀποτύπωση τοῦ ναοῦ γιατὸ νά διαπιστωθοῦν οἱ κλίσεις πού πήρε ὁ ναὸς μέ τὴ μετατόπιση τῶν κίωνων. Τὰ σχέδια περιλαμβάνουν κάτοψη, τέσσερις τομές κατὰ πλάτος και τέσσερις κατὰ μήκος²⁰.

Μετά τὴν ἀποτύπωση τοῦ ὄχρωματικοῦ περιβόλου και τοῦ ναοῦ σὸν τοπογραφικό χάρτη τῶν Φερρών, ἔγινε πρόταση ἀπὸ τὴν Ἐφορεία τροποποίησης τοῦ ρυμοτομικοῦ σχεδίου τῆς περιοχῆς γιατὸ τὴν προστασία και ἀνάδειξη τῆς ἐκκλησίας και τοῦ ὄχρωματικοῦ περιβόλου²¹. Ἡ πρόταση ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὸ Ἀρχαιολογικό Συμβούλιο και πρόσφατα ἀπὸ τὸ Ἐργασεῖο Δημοσίων Ἔργων.

Οἰκόπεδο Παν. Τζουμάκα

Σέ ἀπόσταση περίπου 30 μ. βορινά τῆς Παναγίας τῆς Κοσμοσώτειρας, κατὰ τὴ διάρκεια ἐκσκαφῆς θεμελιῶν σὸ παραπάνω οἰκόπεδο, ἀποκαλύφθηκε τμήμα ἀγωγοῦ μέ κατεύθυνση ἀπὸ Β. πρὸς Ν.

Ἡμικυκλικὸς ἐσωτερικά, ὁ ἀγωγὸς ἐγκλιβωτίζεται ἐξωτερικά σέ ὀρθογώνια κατασκευή πού ἀποτελεῖται ἀπὸ παχὺ κόνιαμα και πωρόλιθος. Εἶναι χτισμένος μέ πώρινες λιθόπλινθους πού συνδέονται μέ κόνιαμα και μικρά κομμάτια πλίνθων στοὺς ἄρμούς ἢ και δλόκληρες πλίνθους, στοιχεῖα πού τὰ συναντοῦμε σὸν τρόπο κατασκευῆς τῆς τοιχοδομίας τοῦ ὄχρωματικοῦ περιβόλου τῆς Κοσμοσώτειρας. Πιθανότατα πρόκειται γιατὸ ἀγωγὸ νεροῦ πού είναι δυνατό νά συσχετιστεῖ μέ τὴν περιγραφή σὸ τυπικό τῆς Κοσμοσώτειρας²², ὅπου ἀναφέρεται μέσα σὸν περίβολο τῆς μονῆς ἢ ὑπαρξῆς κινστέρνας και «σωληναρίων τῶν διαπορθμευόντων πρὸς ταύτην τὸ καταρρέον ὕδωρ». Ἐπειδὴ ὁ ἀγωγὸς χρησιμοποιήθηκε πρόσφατα γιατὸ σύγχρονες ἀποχετευτικές ἀνάγκες, ἡ διερεύνηση σὸ ἐσωτερικό του ἦταν σχεδὸν ἀδύνατο νά πραγματοποιηθεῖ.

18. C. Mango, Byzantine Architecture, N. York 1976, σ. 246.

19. Τὴ μελέτη στήριξης τῶν κίωνων συνέταξε ὁ μηχανικός τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως Ν. Καβουλάκος.

20. Τὴν ἀποτύπωση πραγματοποιήσαν μέ πολυήμερη παραμονὴ στίς Φέρες και συχνές μεταβάσεις ἀργότερα οἱ φοιτητῆς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς Β. Καλενδερίδης και Α. Ζωμηῆς σέ συνεργασία μέ τὸ σχεδιαστὴ Θεοφάνη Ὁμήρου.

21. Τὴν πρόταση τροποποίησης τοῦ ρυμοτομικοῦ σχεδίου τῆς πόλης τῶν Φερρών σύνταξε ἡ συνεργασία μέ τὴν Ἐφορεία ὁ ἀρχιτέκτονας Ἄ. Μπακιρτζῆς.

22. L. Petit, Typicon du monastère de la Kosmosotira près d'Aenos (1152), Investija. Ρωσικοῦ Ἰνστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως, IRAIK, 13, σ. 57.

16. ΔΧΑΕ Η' (1908), σ. 26.

17. Θρακικά 19 (1944), σ. 20.

Τά όστρακα πού περισυλλέχτηκαν από μιά κάθετη τομή στόν άγωγό χωρίζονται σέ δύο ομάδες: έφυαλωμένα μεταβυζαντινά στό άνώτερο στρώμα καί έφυαλωμένα μεσοβυζαντινής έποχής στό κατώτερο στρώμα.

Διδυμότειχο

Τέμενος Γιλντιρίμ

Τό τέμενος Γιλντιρίμ, χτισμένο μέ λαξευμένες πόρινες λιθόπλινθους, έχει τετράγωνη σχεδόν κάτοψη καί καλύπτεται μέ τετράριχτη πυραμιδόσχημη στέγη από μολυβδόφυλλα (Πί ν. 216 γ). Κτίσμα του Μουράτ καί του γιου του Βαγιαζήτ, πού όνομάστηκε Κεραυνός (Yildirim) από τήν ταχύτητα μέ τήν όποία μετακινόσθε τά στρατεύματα²³, θεωρείται τό παλιότερο μουσουλμανικό τέμενος τής Εύρώπης καί χρονολογείται στό τέλος του 14ου αϊ.²⁴ Έσωτερικά οί τοίχοι του καί οί τέσσερις όγκώδεις πεσσοί (Πί ν. 216 δ), πού πάνω τους στηρίζεται ή θαυμάσια ξύλινη, θολωτή στό κέντρο, όροφή του, διακοσμοϋνται μέ τεράστια καλλιγραφικά παλιά άραβικά γράμματα πού αναφέρουν ρητά καί γνωμικά από τό Κοράνιο²⁵. Τοιχογραφίες στό έσωτερικό του παριστάνουν πάνω από τό mihrab άρχιτεκτονήματα, ένώ πάνω από τήν κύρια είσοδο άπεικονίζονται βαριά παραπετάσματα.

Άρκετά μολυβδόφυλλα τής στέγης από τόν άέρα καί τήν έλλειψη συντήρησης καταστράφηκαν, μέ άποτέλεσμα

νά μπαίνουν μέσα τά νερά τής βροχής καί νά διαβρωθοϋν μεγάλα τμήματα τής ξύλινης όροφής όπου φύλιασαν πουλιά. Έντυπωσιακή είναι ή κατασκευή του σκελετου τής στέγης: άποτελείται από τεράστια ξύλινα δοκάρια πού πακτώνονται στους τοίχους καί τους όγκώδεις πεσσούς, διαμορφώνοντας μιά πυραμίδα, στήν επιφάνεια τής όποιας πάνω σέ σανίδωμα είναι τοποθετημένα τά μολυβδόφυλλα.

Μέ επιχορήγηση του Έπουργείου Βορείου Έλλάδος συνεργείο τής Έπηρεσίας τοποθέτησε τά μολυβδόφυλλα πού έλειπαν καί άποκατέστησε μεγάλο τμήμα από τίς ζημιές τής στέγης. Στο έσωτερικό καθαίρέθηκαν τά σανίδια τής όροφής πού κρέμονταν επικίνδυνα καί τοποθετήθηκε σιδερένια σκαλωσιά στή δυτική πλευρά του, ώστε νά είναι δυνατό νά χρησιμοποιηθεί από τους τεχνίτες πού θά επισκευάσουν τήν ξύλινη όροφή του.

Άλεποχώρι

Άγιος Άθανάσιος

Έπισκευάστηκαν τά σπασμένα κεραμίδια καί άντικαταστάθηκαν τά άποσαθρωμένα ξύλινα δοκάρια τής στέγης του ένδιαφέροντος μεταβυζαντινού αυτου ναο²⁶ πού στό έσωτερικό του διασώζει άξιόλογες μεταβυζαντινες τοιχογραφίες²⁶.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ

23. G. Goudwin, A History of Ottoman Architecture, London 1971, σ. 46.

24. Άρχισε νά χτίζεται τό 1390 ή 1391 (Έτος Έγείρας 793) καί τελείωσε τό 1395 (Έτος Έγείρας 798). Βλ. G. Goudwin, ό.π., σ. 46.

25. Θρακικά 10 (1938), σ. 35-51.

26. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 578.

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΛΕΣΒΟΣ

Φέτος στην πόλη της Μυτιλήνης η Έφορεία έρευνσε δύο οικόπεδα, όπου βρέθηκαν αρχαία κατά την έκσκαφη θεμελιών νέων οικοδομών (Χρ. Άνδρεαδέλλη και Χ. Μπέμμη) και συνέχισε την ανασκαφική έρευνα στο ύστεροκλασικό νεκροταφείο της αρχαίας Μυτιλήνης που επισημάνθηκε πέρυσι (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 855) και στην «οίκια του Μενάνδρου», όπου είχαν παλιότερα βρεθεί τά περίφημα μωσαϊκά δάπεδα (δ.π., σ. 859, και Τό Έργον 1961, σ. 213-215, Τό Έργον 1962, σ. 155-159, Τό Έργον 1963, σ. 157-159.

Μ υ τ ι λ ή ν η

Όδος Βερναρδάκη 32 (οικόπεδο Χρ. Άνδρεαδέλλη)

Άφορμή για την έρευνα του οικόπεδου, που βρίσκεται πολύ κοντά και παράλληλα στον αρχαίο Εύριπο που ένωνε τό βόρειο με τό νότιο λιμάνι της αρχαίας Μυτιλήνης (βλ. Koldewey, Lesbos, πίν. 1-2), έδωσε ή τυχαία άνεύρεση σ' ένα από τά πέδιλα της οικοδομής τμήματος πλακόστρωτου από κοκκινωπή πέτρα Μυστεγνών, που είναι για τή Λέσβο πολύ συνηθισμένο οικοδομικό ύλικό. Η έρευνα που άκολούθησε άποκάλυψε σέ βάθος 4 μ. περίπου και σέ μία έκταση μήκ. 14 και πλ. 6 μ. πλακόστρωτη αρχαία όδó, της όποιας τό μεγάλο πλάτος σέ συνδυασμό με τήν καμπύλη φορά πολλών σειρών πλακών ίσως δείχνει πώς βρισκόμαστε σέ συμβολή αρχαίων δρόμων ή σέ πλατεία (Π ί ν. 217 α). Η μικρή άπόσταση της πλατείας (;) αύτης από τό σημείο που βρέθηκε πρίν δυό χρόνια (βλ. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 515) ένα σπουδαίο ρωμαϊκό δημόσιο κτίριο. δείχνει πώς γύρω έκει και πάρα πολύ κοντά πρέπει νά βρίσκεται και ή άγορά της αρχαίας Μυτιλήνης.

Μεγάλη έκπληξη για τίς εξαιρετικά φτωχές σέ όστρακα επιχώσεις αποτέλεσε ή μέσα σ' αυτές εύρεση δύο σημαντικών έργων μεγάλης πλαστικής, ενός μαρμάρινου άκέφαλου γυναικείου άγάλματος και μίας μαρμάρινης γυναικείας κεφαλής.

1. Τό άγαλμα (Π ί ν. 217 β) σώζεται σέ ύψος 1,60 μ. και πιθανότατα είναι ρωμαϊκό αντίγραφο τύπου του τέλους του 4ου αί. π.Χ.

2. Τό κεφάλι (Π ί ν. 217 γ) σώζεται σέ ύψος 0,34 μ. και είναι αντίγραφο του 2ου αί. μ.Χ. της Μούσας της τραγώδιας Μελοπομένης από τή γνωστή έλληνιστική σύνθεση των Θεσπιάδων (Lippold, Griech. Plastik, σ. 301, πίν. 107, 1) και θά δημοσιευτεί από τή συνάδελφο Ροζίνα Κολώνια.

Νεκροταφείο Μυτιλήνης

Συνεχίστηκε και φέτος ή ανασκαφή του ύστεροκλασι-

κού νεκροταφείου στά νότια και άνατολικά της συστάδας των τάφων που άποκαλύφθηκαν πέρσι σέ μικρή άπόσταση από τό πλησίον διερχόμενο κλασικό τείχος της αρχαίας πόλης της Μυτιλήνης. Συνολικά άποκαλύφθηκαν δέκα τάφοι. Άλλοι ήταν χτιστοί κιβωτιόσχημοι, άλλοι κεραμοσκεπαστοι και άλλοι άπλοί λάκκοι. Τό έσωτερικό των τάφων έδωσε πολλά πήλινα ειδώλια και κυρίως πελίκες του τέλους του 4ου αί. π.Χ. Τή διεξοδική δημοσίευση των άποτελεσμάτων της ανασκαφής έχει αναλάβει ή συνάδελφος Ροζίνα Κολώνια.

Όδος Κιουταχείας 25 (οικόπεδο Χ. Μπέμμη)

Στό οικόπεδο, που βρίσκεται στή συνοικία της πόλης της Μυτιλήνης Έπάνω Σκάλα, φαίνονταν επιφανειακά αρχαίοι τοίχοι. Με τήν έρευνα που άκολούθησε άποκαλύφθηκαν σ' όλο τό πλάτος του οικόπεδου, μήκ. 15, πλ. 8 μ., δύο παράλληλοι τοίχοι, πάχ. 1,50 μ., που άπέιχαν 2,50 μ. ό ένας από τον άλλον και που όπως άποδείχτηκε άποτελοϋσαν τίς έπενδυμένες με κουρασάνι παρειές μίας μεγάλης επιμήκους δεξαμενής συλλογής ύδάτων ή έλαιολάδου, της όποιας τό δάπεδο, σέ βάθος 2,25 μ., άποτελοϋνταν από τετράγωνες κεραμίδες. Άνάμεσα στον άνατολικό τοίχο της δεξαμενής και στην οικοδομική γραμμή του οικόπεδου βρέθηκαν ένας άσκεπαστος όχετός, μήκ. 9, βάθ. 0,95 και πλ. 0,50-0,55 μ., και κοντά σ' αυτόν ένας σκεπασμένος όχετός παρόμοιον διαστάσεων. Τό δάπεδο του μικρού (διαστ. 3,10×1,65 μ.) δωματίου ήταν σκεπασμένο με στάχτες άνάκατες με όστρακα καμένων άγγειών. Η κατασκευή της δεξαμενής και του άσκεπαστου όχετου πρέπει νά τοποθετηθεί από τά όστρακα γύρω στα μέσα του 2ου αί. π.Χ., ενώ του μικρού δωματίου και του σκεπασμένου όχετου στα τέλη του 1ου αί. π.Χ.

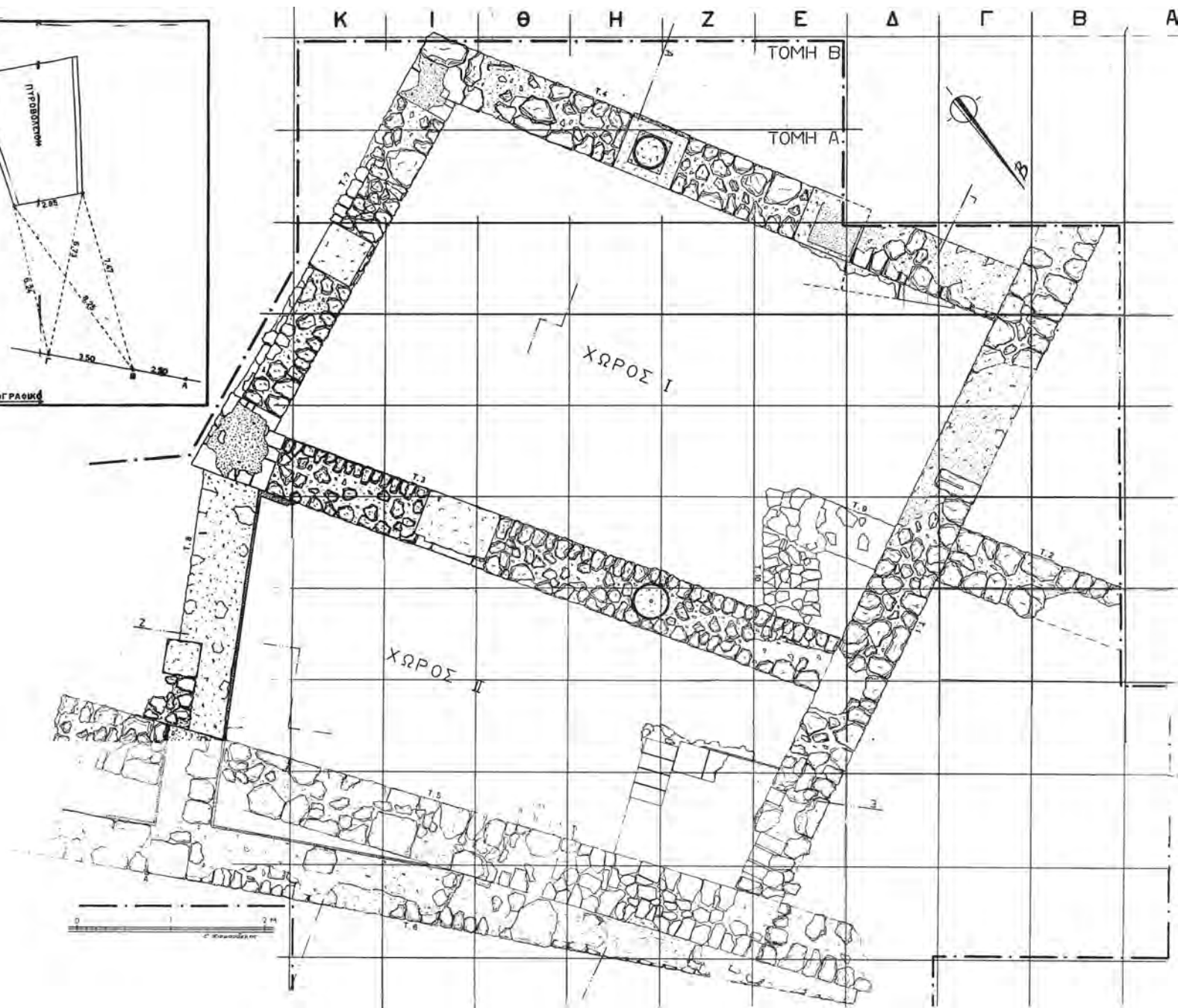
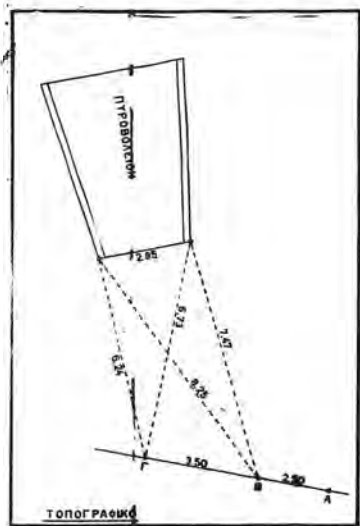
Χ ω ρ ά φ α

Οίκια Μενάνδρου

Μέσα στο 1975 έγινε στον παραπάνω σπουδαίο αρχαιολογικό χώρο προσεκτικός καθαρισμός με σκοπό τήν άποκάλυψη, συντήρηση και κάλυψη με άμμο εκ νέου των σπουδαίων δημοσιευμένων μωσαϊκών δαπέδων. Μετά τίς τρίμηνες αυτές εργασίες άποφασίστηκε ή συνέχιση της ανασκαφής σ' όλο τό χώρο που δημιουργήθηκε με πρόσφατες άπαλλοτριώσεις και κατεδάφισεις μετοικιών οίκισκων. Έτσι άποκαλύφτηκε όλοκληρο τό πλακόστρωτο αίθριο (Π ί ν. 218), στή δυτική πλευρά του όποιου βρέθηκαν δύο άκόμη παραστάσεις με μάσκες και μία μακρόστενη παράσταση άλιείας διάφορων ειδών ίχθύων και άλλων θαλασσινών (Π ί ν. 219). Τέλος, πρέπει νά αναφερθεί ότι προπαρασκευαστικά για τή συνέχιση και όλοκλήρωση της ανασκαφής στον έπόμενο χρόνο κατασκευάστηκε τιμμεντένιος τοίχος άντιστήριξης σ' όλο τό μήκος της νότιας πλευράς του άποκαλυφθέντος αίθριου.

ΗΛΙΑΣ ΤΣΙΡΙΒΑΚΟΣ

Σχέδ. 1. Πυθαγόριο Σάμου. Πυροβολείο. Άγρός Γιασημάς Άνδρεαδάκη. Τοπογραφικό καί κάτοψη της άνασκαφής.

είναι κάθετη μεταξύ τῶν Γ καὶ Δ. Τὸ οἰκόπεδο ἔχει μιά κλίση ἀπὸ Α. πρὸς Δ. πού γίνεται ἐντονότερη στὸ δυτικὸ ἄκρο ὅπου σχηματίζεται ρέμα.

Τομὴ Α. Ἔγινε σὲ ἀπόσταση 5,40 μ. ἀπὸ τὸ ρεῖθρο τοῦ δημόσιου δρόμου. Σὲ πολὺ μικρὸ βάθος (0,40-0,70 μ.) ἀποκαλύφθηκαν λείψανα ρωμαϊκῆς ἐγκατάστασης, πέντε τοῖχοι χτισμένοι μὲ μικρὲς πλακοειδεῖς πέτρες καὶ ἀσβεστοκονίαμα καὶ τμήματα δαπέδων ἀπὸ διαλυμένο κουρασάνι πάνω σὲ διπλὴ στρώση κεραμίδων, ἀπὸ μικρὸ χαλίκι ἢ πήλινες πλίνθους πάνω σὲ στρώμα ἀσβεστοκονιάματος (Π ἰ ν. 221 α). Πάνω στὰ δάπεδα βρέθηκαν ἴχνη φωτιάς. Ἀνασκαφὴ βαθύτερα στὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τῆς τομῆς, ὅπου δὲν ὑπῆρχε δάπεδο, ἀποκάλυψε τὸ παρθένο ἔδαφος σὲ βάθος 0,80-1,35 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια καὶ σύγχρονο ἀγωγὸ ὕδρευσης τοῦ Πυθαγορείου, πού φαίνεται πὼς κατέστρεψε τὴν πρὸς Α. προέκταση τῶν τοίχων.

Στὴν τομὴ, ἐκτὸς ἀπὸ κεραμεικὴ, κυρίως ὄστρακα μαγειρικῶν ἀγγείων ρωμαϊκῶν ἀλλὰ καὶ λίγων ἑλληνιστικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν, βρέθηκαν καὶ ἔξι νομίσματα ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων².

Τομὴ Β. Ἔγινε σὲ ἀπόσταση 7,40 μ. δυτικὰ ἀπὸ τὴν τομὴ Α. Σὲ βάθος 0,50-0,60 μ. ἀποκαλύφθηκαν δύο τοῖχοι καὶ μικρὸ τμήμα δαπέδου. Ὁ τ. 6, μῆκ. 5,80 μ. καὶ μὲ κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τῆς τομῆς. Σῶζεται σὲ ὕψος 0,50 μ. καὶ εἶναι χτισμένος μὲ πλακοειδεῖς κυρίως πέτρες καὶ ἀσβεστοκονίαμα. Στὴν ἀνατολικὴ ἐπιφάνειά του, στὸ βορειοανατολικὸ ἄκρο, σώθηκε τμήμα λευκοῦ ἐπιχρίσματος καὶ στὴν ἐπίχωση, Δ. καὶ Α. ἀπὸ αὐτόν, βρέθηκαν κομμάτια τοιχογραφιῶν μὲ πολύχρωμη διακόσμηση. Ὁ τ. 7 εἶναι κάθετος στὸ νότιο σωζόμενο ἄκρο τοῦ τ. 6, μὲ κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 2,20 μ. ἀλλὰ προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τοίχωμα τῆς τομῆς. Εἶναι χτισμένος μὲ ἀκατέργαστες πέτρες καὶ λάσπη καὶ σῶζεται σὲ ὕψος 0,15 μ. Τὸ μικρὸ τμήμα δαπέδου, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ στρώμα κουρασάνιου, πᾶχ. 0,02 μ., πάνω σὲ στρώμα κίτρινου πηλοῦ (διαλυμένης ἀσπροπηλιάς), σώθηκε στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τῆς τομῆς, σὲ βάθος 1,10 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια. Τὸ παρθένο ἔδαφος ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθος 1,35 μ. στὸ νότιο τμήμα καὶ 1,60 μ. στὸ βόρειο. Στὴν ἐπίχωση τῆς τομῆς, πού ἦταν παραγμένη, βρέθηκαν κομμάτια γυάλινων ἀγγείων ρωμαϊκῶν χρόνων, ὄστρακα ρωμαϊκῶν ἀλλὰ καὶ ἀρχαϊκῶν καὶ γεωμετρικῶν χρόνων καὶ 26 χάλκινα νομίσματα τὰ περισσότερα χρονολογούμενα στὸν 5ο-6ο αἰ. μ.Χ. Τρία ἀπὸ αὐτὰ (Ἰουστινιανοῦ Α', Μαυρικίου Τιβερίου καὶ μικρὴ ὑποδιαίρεση 5ου-6ου αἰ.), πού βρέθηκαν πάνω στὸ δάπεδο καὶ τὸ παρθένο ἔδαφος, δίνουν τὰ χρονικά ὅρια τῶν κτισμάτων τῆς τομῆς.

Τομὲς Γ καὶ Δ. Ἡ τομὴ Γ ἔγινε πρὸς τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ οἰκοπέδου, σὲ ἀπόσταση 5,10 μ. δυτικὰ ἀπὸ τὴν τομὴ Β καὶ ἡ Δ στὸ βορειότερο τμήμα τοῦ οἰκοπέδου, γιὰ νὰ ἀποκαλυφθοῦν ὁλόκληροι οἱ τοῖχοι πού μέρος τους εἶχε ἀποκαλυφθεῖ στὴ Γ.

Ἔτσι, στὸ βορειότερο τμήμα τῆς τομῆς Γ καὶ στὴ Δ ἀποκαλύφθηκαν τμήματα δύο ρωμαϊκῶν κτιρίων (Π ἰ ν. 221 β, δ):

(α) Μεγάλος χώρος περικλειόμενος ἀπὸ τοὺς τ. 8, τ. 9 καὶ τ. 19. Οἱ τοῖχοι αὐτοί, πού ἀποκαλύφθηκαν σὲ βάθος 1,30 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια, εἶναι χτισμένοι μὲ ἀργές καὶ πλακοειδεῖς πέτρες, λίγα κομμάτια πήλινων πλίνθων καὶ ἀσβεστοκονίαμα. Ὁ τ. 8 σῶζεται σὲ ὕψος 0,75 μ., τὸ πᾶχος του εἶναι 0,65 μ. καὶ τὸ μῆκος του 4,20 μ. Στὸ δυτικὸ ἄκρο γωνιάζει μὲ τὸν τ. 9 πού μόνο μικρὸ μέρος του (μῆκ. 1,53 μ.) ἔχει ἀποκαλυφθεῖ· τὸ ὑπόλοιπο, ὅπως καὶ τοῦ τ. 9 συνεχίζεται ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς τομῆς. Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τ. 8 ἔχει καταστραφεῖ προφανῶς κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ τ. 20. Μεταξύ τῶν τ. 8, τ. 9 καὶ τ. 19 σώθηκαν τμήματα ἀπὸ πλακόστρωτο δάπεδο.

(β) Τοῖχοι νεότερου κτιρίου πού χτίστηκε σὲ μικρὴ ἐπίχωση πάνω σ' αὐτὸ τὸ δάπεδο. Ὁ τ. 12, μῆκ. 4,45 μ., εἶναι παράλληλος τοῦ τ. 8 καὶ γωνιάζει στὸ βορειοδυτικὸ ἄκρο μὲ τὸν τ. 11, πού εἶναι παράλληλος τοῦ τ. 9, καὶ στὸ νοτιοανατολικὸ μὲ τὸν τ. 20, πού προχωρεῖ πρὸς Ν. ἔξω ἀπὸ τὸ τοίχωμα τῆς τομῆς.

Οἱ τοῖχοι αὐτοί (τ. 12, τ. 11, τ. 20) ἀποκαλύφθηκαν σὲ βάθος 1,30-1,80 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἔδαφους καὶ εἶναι χτισμένοι μὲ πέτρες ἀργές, λίγα κομμάτια κεραμίδων καὶ ἀσβεστοκονίαμα.

Ἡ κεραμεικὴ πού βρέθηκε ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς τοίχους, ἂν καὶ περιεῖχε δείγματα ὄλων τῶν ἐποχῶν, ἦταν κυρίως ὕστερη ρωμαϊκὴ καὶ παλαιοχριστιανικὴ. Μ' αὐτὴ συμφωνοῦν καὶ τὰ 22 χάλκινα νομίσματα πού βρέθηκαν μαζί. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ περισσότερα εἶναι ὑστερορωμαϊκά φαρμμένα, ἕνα τοῦ Μαυρικίου Τιβερίου, ἕνα τοῦ Θεοδοσίου Α', κοπῆς 375-378 μ.Χ., τρία τοῦ Ἀρκαδίου, κοπῆς 388-392 μ.Χ., ἕνας ἀντωνιανός Κλαυδίου Β' καὶ δύο Ἰουστίνου Β', κοπῆς 565-578 μ.Χ. Κεραμεικὴ καὶ νομίσματα δίνουν τὰ ὅρια μέσα στὰ ὅποια πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν οἱ οἰκοδομικὲς φάσεις τῶν κτιρίων τοῦ βόρειου τμήματος τῆς τομῆς Γ καὶ τῆς Δ, ὅπως καὶ τῆς τομῆς Β. Ἡ γεωμετρικὴ καὶ ἡ ἀρχαϊκὴ κεραμεικὴ, πού βρέθηκε στὰ βαθύτερα στρώματα μεταξύ τῶν τοίχων, εἶναι ὑπόλοιπα παλιότερης ἐγκατάστασης στὴν ἴδια θέση.

Στὸ νοτιότερο τμήμα τῆς τομῆς Γ καὶ σὲ βάθος 1,70-1,80 μ. ἀποκαλύφθηκαν τοῖχοι ἐνὸς δωματίου μὲ πλακόστρωτο δάπεδο. Οἱ τοῖχοι αὐτοί εἶναι χτισμένοι μὲ πλακοειδεῖς μικρὲς πέτρες καὶ λάσπη. Ὁ βόρειος τοίχος τοῦ δωματίου (τ. 13), πᾶχ. 0,57 μ., σῶζεται σὲ ὕψος 0,72 μ., ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 2,40 μ. ἀλλὰ προχωρεῖ ἀνατολικότερα πέρα ἀπὸ τὸ ὄριο τῆς τομῆς. Στὰ δυτικὰ γωνιάζει μὲ τὸν τ. 14. Ὁ τ. 15, πᾶχ. 0,57 καὶ σωζ. ὕψ. 0,30 μ., πού ἀποτελεῖ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ δωματίου, προχωρεῖ, ὅπως καὶ ὁ τ. 14 καὶ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο, πρὸς Ν. πέρα ἀπὸ τὸ ὄριο τῆς τομῆς. Δυτικὰ τοῦ τ. 15 καὶ πάνω στὸ πλακόστρωτο βρέθηκαν ἴχνη πυρᾶς.

Ἡ κατασκευὴ τῶν τοίχων καὶ ἡ κεραμεικὴ πού βρέθηκε στὸ χῶρο τοῦ δωματίου αὐτοῦ τὸ χρονολογοῦν στοὺς πρώτους ἑλληνιστικούς χρόνους τουλάχιστον. Τῆ χρονολόγησιν τοῦ τ. 13 προσδιορίζει καὶ τὸ χάλκινο νόμισμα Μι-

2. Ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ ταύτιση τῶν νομισμάτων ἔγιναν στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο.

λήτου του 350-300 π.Χ., που βρέθηκε κατά τον καθαρισμό της βόρειας όψης του. Βόρεια του τ. 13 και σχεδόν στο ύψος της θεμελίωσής του, σε βάθος 2,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκε πλακόστρωτο που έν μερει καλύπτει χτιστό με πλάκες άγωγό, κατεύθυνσης Α.-Δ. Πιθανόν να άποτελεί τμήμα στενού δρόμου.

Στό κεντρικό τμήμα τής τομής, μεταξύ του τ. 8 και του άγωγού, στό ίδιο επίπεδο με τίς καλυπτήριες πλάκες του άγωγού αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι, ό τ. 17 με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και κάθετος σ' αυτόν ό τ. 18, που με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. προχωρεί προς Β. ως κάτω από τον τ. 8. Οί τοίχοι αυτοί είναι χτισμένοι με μικρές άργές και πλακοειδείς πέτρες και λάσπη πάνω στο παρθένο έδαφος, που σ' αυτό τό σημείο βρίσκεται στο βαθύτερο επίπεδο του οικοπέδου (2,70-2,85 μ. από τή σημερινή επιφάνεια του εδάφους). 'Ο τ. 17 έχει πάχος 0,50, σωζ. μήκος 2,50 και ύψος 0,25 μ. 'Ο τ. 18, πάχ. 0,60 μ., σχηματίζει στό δυτικό μισό «πατούρα» με μεγάλες άκανόνιστες πέτρες και έχει σωζ. συνολ. ύψος 0,45 μ. (Π ή ν. 221 γ). Μεταξύ των τοίχων αυτών και προς Α. ως τό τοίχωμα τής τομής βρέθηκε λαξευμένος στό έδαφος λάκκος, βαθύς έως 1,20 μ. από τήν επιφάνεια των τοίχων (ό πυθμένας του 3,50 μ. βαθύτερα από τήν επιφάνεια του εδάφους). 'Ο λάκκος αυτός ήταν γεμάτος από μαλακό γθμα, άργές πέτρες, λατύπη του φυσικού πετρώματος προς τήν περιφέρεια και τον πυθμένα. κόκαλα μικρών ζώων καμένα και πολλά όστρακα, τά περισσότερα κομμάτια κυλικών και άλλων μικρών άγγείων ύστερογεωμετρικών και πρώιμων άρχαϊκών χρόνων³. Ήταν δηλαδή ένας από τούς συνηθισμένους στή Σάμο άποθέτες. Στό πρώτο στρώμα του άποθέτη βρέθηκαν σπασμένα άμφορέας και πιθάρι, ενώ στό μέσο περίπου ύπήρχε άπλωμένο σ' όλόκληρη τήν έκταση στρώμα με ίχνη πυράς και 0,20 μ. πάνω από τον πυθμένα πλάκα άσβεστολιθική, διαστ. 0,16×0,15 μ., με χαραγμένο στήν επιφάνεια τετράγωνο. Πολύ κοντά στους τ. 17 και τ. 18 και πάνω στο πλακόστρωτο βρέθηκαν κυρίως όστρακα άρχαϊκά και έλάχιστα έλληνιστικά, ενώ τά λίγα όστρακα που βρέθηκαν μέσα στον άγωγό ήταν κυρίως έλληνιστικά και δύο μόνο άρχαϊκά. Οί τ. 17 και τ. 18 άνήκουν σε κτίριο παλιότερο του τ. 13 και άν δεν είναι άρχαϊκό τό ίδιο, είναι τό άρχαιότερο που βρέθηκε στό οικόπεδο Δ. Κυριαζή. Με τήν άνασκαφή στό οικόπεδο αυτό άποδεικνύεται ότι και στήν άρχαιότητα τό έδαφος είχε έντονη κλίση προς Δ., όπου σήμερα ύπάρχει ρέμα.

Οικόπεδο 'Ι. Θεοφίλη

Τό οικόπεδο βρίσκεται στον προσφυγικό συνοικισμό του Πυθαγόρειου στά βόρεια του δημόσιου δρόμου Πυθαγόρειου-Χώρας.

Στήν άρχή έγιναν τρεις δοκιμαστικές τομές από τό συνάδελφο Θ. Σπυρόπουλο, άλλ' άργότερα ή άνασκαφή επεκτάθηκε σταδιακά σε μεγάλο μέρος του οικοπέδου. Στό βόρειο και άνατολικό άκρο του οικοπέδου άποκαλύφθη-

καν τοίχοι και τμήματα δαπέδων ρωμαϊκών κτιρίων και στό νότιο τμήμα βαθύ ρωμαϊκό πηγάδι.

Κατά μήκος του άνατολικού τμήματος του οικοπέδου, κάτω από τά ρωμαϊκά κτίσματα, άποκαλύφθηκαν μικροί τοίχοι χτισμένοι με πλακοειδείς άσβεστολιθικές πέτρες και λάσπη και δάπεδα από διαλυμένο άσβεστόλιθο, που άνήκουν σε ύστερογεωμετρικό κτίσμα, και στή βορειοανατολική γωνία, σε επίπεδο βαθύτερο από τούς τοίχους και τά δάπεδα, κιβωτιόσχημος τάφος κατασκευασμένος με πλάκες.

Σ' όλόκληρη τήν έκταση που άνασκάφτηκε βρέθηκαν ίχνη από δάπεδα από διαλυμένο πατημένο άσβεστόλιθο, καταστραμμένα από μεγάλους λάκκους (άποθέτες) άνοιγμένους στό άσβεστολιθικό έδαφος. Οί άποθέτες ήταν γεμάτοι με μικρές άκατέργαστες πέτρες, λατύπη, γθμα μαλακό και πάρα πολλά όστρακα, κατά τό μεγαλύτερο μέρος ύστερογεωμετρικά και άρχαϊκά. Στό βόρειο τμήμα του οικοπέδου, στά βαθύτερα στρώματα, βρέθηκαν και λίγα όστρακα προϊστορικά⁴.

'Η έρευνα στό οικόπεδο θά συνεχιστεί τον επόμενο χρόνο.

Μυτιληνιοί

Καζάνια (Σ χ έ δ. 1)

'Η διάνοιξη δρόμου που συνδέει σήμερα τά χωριά Μυτιληνιοί και Μαυρατζαίοι, τό καλοκαίρι του 1974, κατέστρεψε μέρος ενός άγνωστου ως τότε άρχαίου νεκροταφείου στή θέση Καζάνια, 4 χλμ. δυτικά των Μυτιληνίων.

Τήν άνοιξη του 1975 έγινε περισυλλογή όστράκων (άρχαϊκών-έλληνιστικών) και μικρή άνασκαφική έρευνα στή νότια πλευρά του δρόμου, στό κτήμα 'Εμμ. Κουτράκη, όπου διακρίνονταν μισοκαταστραμμένοι τοίχοι. Τό έδαφος στό κτήμα αυτό, όντας στήν παρεία λόφου, έχει έντονη κλίση προς ΒΑ.

'Ανασκάφθηκαν δύο ταφικά μνημεία (I και II), μέρος ενός τρίτου (III) και τέσσερις άπλοι κιβωτιόσχημοί τάφοι (IV- VII).

Ταφικό μνημείο I (Σ χ έ δ. 1, τμ.2-4/Δ-Ζ)

Είναι τετράπλευρο κτίσμα, μήκ. (ΒΑ.-ΝΔ.) 2,56 και πλ. 2,25 μ., άποτελούμενο από τρεις τοίχους (τ. 1, τ. 2, τ. 5) χτισμένους στήν έξωτερική όψη με μία σειρά τετράπλευρων μακρόστενων άσβεστολιθικών λίθων, κατά τό ψευδοισόδομο σύστημα στή βορειοανατολική και νοτιοανατολική πλευρά, και τέταρτο (τ. 3) χτισμένο με άκανόνιστες πλακοειδείς άσβεστολιθικές πέτρες. 'Ο τελευταίος είναι ό νοτιοανατολικός τοίχος του μνημείου III (Π ή ν. 222 α). Των τ. 1 και τ. 2 σώζονται τέσσερις δόμοι, από τούς όποιους οί τρεις κάτω έξέχουν κατά 0,10-0,15 μ., ενώ ό τ. 5 είναι άμελέστερα κατασκευασμένος. Οί τοίχοι αυτοί, που άποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,60-0,70 μ. από τήν επιφάνεια

3. Δυστυχώς ή συντήρηση και συγκόλληση των εύρημάτων δεν έγινε ακόμα λόγω έλλειψης ειδικευμένου τεχνίτη.

4. Στήν άνασκαφή εργάστηκε ως βοηθός ή άρχαιολόγος Μ. Άνδρεάδη-Βλαζάκη.

του εδάφους και σώζονται σε ύψος 0,50-0,80 μ., έχουν χτιστεί πάνω σε σκληρό χώμα που μοιάζει να είναι διαλυμένος ο φυσικός ασβεστολιθικός βράχος.

Στό κέντρο του κτίσματος (Σ χ έ δ. 1, τμ. 3Ζ) και στο ύψος της επιφάνειας των τελευταίων σωζόμενων δόμων, άρχισε να αποκαλύπτεται βάση αναθήματος, διαστ. 1,30-1,06×1 μ., συνολ. ύψ. 0,28 μ., αποτελούμενη από έξι άλλεπάλληλες σειρές άκανόνιστων ασβεστολιθικών πλακών. Στην κάθε σειρά ύπήρχαν 2-6 πλάκες και μεταξύ τους λεπτό στρώμα καθαρού χώματος (Π ί ν. 222 β). Οί τελευταίες πλάκες πατούσαν σε άμμουδερό κιτρινωπό χώμα και όμοιο χώμα ύπήρχε γύρω από τη βάση ως 0,10-0,20 μ. και βόρεια ως τόν τ. 3. Ό υπόλοιπος χώρος, μεταξύ της βάσης και των έξωτερικών τοίχων του μνημείου, ήταν γεμάτος από πλακοειδή λαξευμένους στο μαλακό φυσικό ασβεστολιθικό βράχο με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Μόνο τό βόρειο τοίχωμα ήταν επενδυμένο με πλάκα ασβεστολιθική και τό βόρειο μισό της βορειοανατολικής πλευράς χτισμένο με δύο σειρές άκατέργαστες πέτρες.

Κάτω από τη βάση και ένα στρώμα από μαλακό χώμα και πολλές μικρές πέτρες, 0,70 μ. βαθύτερα από την επιφάνεια του τ. 2, αποκαλύφθηκαν οί καλυπτήριες πλάκες του τάφου. Ό ίδιος ό τάφος, έσωτ. διαστ. 1,63×0,40 μ., ήταν άκανόνιστα λαξευμένος στο μαλακό φυσικό ασβεστολιθικό βράχο με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Μόνο τό βόρειο τοίχωμα ήταν επενδυμένο με πλάκα ασβεστολιθική και τό βόρειο μισό της βορειοανατολικής πλευράς χτισμένο με δύο σειρές άκατέργαστες πέτρες.

Τό δάπεδό του που έχει κλίση προς Ν., βρίσκεται 1,30 μ. βαθύτερα από την επιφάνεια του τ. 5. Στο έσωτερικό του τάφου δέ βρέθηκε τίποτα. Οί καλυπτήριες ασβεστολιθικές πλάκες, που ήταν επιμήκεις και άκανόνιστες, είχαν επικλινώς τοποθετηθεί πάνω από τό λάξευμα και έν μέρει εισχωρούσαν σ' αυτό. Στίς μακριές πλευρές στηρίζονταν με μιά σειρά από άκατέργαστες πέτρες. Στο βόρειο μισό του τάφου και τη βορειοανατολική πλευρά ύπήρχαν άλλεπάλληλες πλάκες. Κάτω από την πρώτη βορειοδυτική πλάκα βρέθηκε μιά ομάδα από έντεκα πήλινα άγγεία (πρόχους, δύο λήκυθοι, σκύφος μελαμβαφής, δύο κυάθια, προχοΐσκη, μικρή χύτρα κτλ.) και μικρή χάλκινη άρύταινα (Π ί ν. 222 γ)⁶. Κάτω από πλάκα της ανατολικής πλευράς βρέθηκε άκόμη μιά άβαφη λήκυθος. ένδ κάτω από τίς πέτρες που στήριζαν τίς πλάκες των μακριών πλευρών βρέθηκαν πολλά κομμάτια λαβών και λαιμών άβαφων ληκυθων.

Ταφικό μνημείο II (Σ χ έ δ. 1, τμ. 1-4/ΒΔ)

Βρίσκεται στά ΝΑ. του μνημείου I και αποτελείται από τόν κιβωτιόσχημο τάφο και τόν έλλειψοειδή τοίχο που τόν περιβάλλει. Ό περίβολος είναι χτισμένος με άκατέρ-

γαστες και πλακοειδείς μάλλον μικρές πέτρες και λάσπη έκτός της νότιας πλευράς, όπου οί πέτρες είναι μεγάλες.

Έχει μήκος (ΒΑ.-ΝΔ.) 3 και πλάτος 2.10 μ. και δημιουργεί άνοιγμα, πλ. 1 μ., στη νοτιοανατολική πλευρά που δέν είναι τυχαίο αλλά ή άρχική είσοδος, όπως έδειξε τό σκληρό χώμα που τό γέμιζε. Ό τοίχος του περιβόλου (τ. 4), που σώζεται σε ύψος 0,40 μ. περίπου, είναι χτισμένος επίσης πάνω στο ίδιο χώμα. Τό έσωτερικό του περιβόλου, έκτός του χώματος της εισόδου, ήταν γεμάτο από άλλεπάλληλα στρώματα μικρών άκατέργαστων λίθων και καστανοκίτρινου άμμουδερού χώματος ως την επιφάνεια των καλυπτήριων πλακών του τάφου, που βρίσκóταν 0,80 μ. περίπου βαθύτερα από τη σωζόμενη επιφάνεια του περιβόλου (Π ί ν. 222 δ). Ό τάφος έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., έσωτ. διαστάσεις 1,95×0,40 και βάθος 0,80 μ. Οί μακριές πλευρές του ήταν χτισμένες με μικρές πλακοειδείς πέτρες, ένδ τίς στενές αποτελούσε έν μέρει ό φυσικός βράχος και έν μέρει ή σκληρή επίχωση πάνω άπ' αυτόν. Τό δάπεδο του τάφου, που βρίσκεται 1,66 μ. βαθύτερα από τόν περίβολο, είναι ό λαξευμένος φυσικός βράχος. Μέσα στο γεμάτο με καθαρό χώμα τάφο δέ βρέθηκαν όστά παρά μόνο τρία όστρακα (ένα μελαμβαφές). Όστρακα άβαφων και μελαμβαφών άγγείων βρέθηκαν μεταξύ των λίθων που γέμιζαν τό μνημείο και κυρίως στην είσοδο.

Μεταξύ των μνημείων I και II και δυτικά του II ύπήρχαν πέτρες, πεσμένες μάλλον από τόν περίβολο του II, και άνάμεσα σ' αυτές και στο μαλακό κιτρινωπό χώμα, στο ύψος του τοίχου του I (0,60 μ.) και βαθύτερα ως τό παρθένο έδαφος (0,75 μ.), άρκετά όστρακα, δώδεκα σχεδόν άκέραια άγγεία και κομμάτια πήλινων ειδωλίων. Τά περισσότερα άγγεία είναι άβαφες άρυβαλλοειδείς λήκυθοι και μελαμβαφείς σκύφοι, χρονολογούμενα στο τέλος του 4ου - άρχές 3ου αϊ. π.Χ.

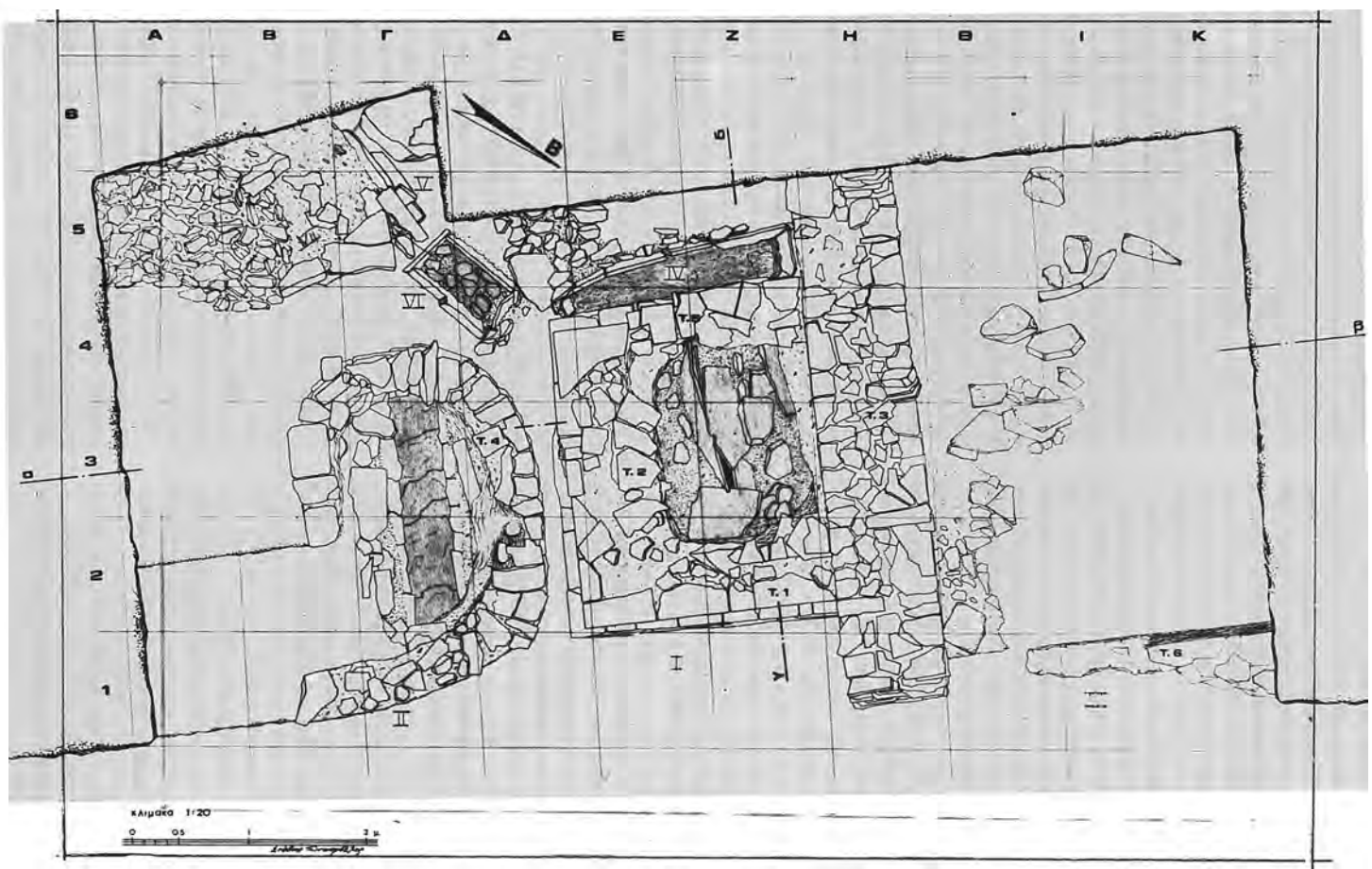
Ταφικό μνημείο III (Σ χ έ δ. 1, τμ. 1-5/Η-Κ)

Του μνημείου αυτού άνασκάφτηκε ένα μόνο τμήμα, τό νοτιοανατολικό. Άποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι, ό νοτιοανατολικός (τ. 3) σε μήκος 4,70 μ. και ό βορειοανατολικός (τ. 6) σε μήκος 2,20 μ., οί όποιοι αποτελούν μάλλον τμήμα περιβόλου παρά κτιρίου (Π ί ν. 223 α). Τό ανατολικό άκρο του τ. 3, τό νότιο άκρο και ή ανατολική παρεία του τ. 6 καταστράφηκαν με τη διάνοιξη του δρόμου. Οί τοίχοι αυτοί συνεχίζονται προς Δ. και Β. αλλά δέν έγινε δυνατό να συνεχιστεί ή άνασκαφή για να βρεθούν τά όρια του μνημείου. Είνα χτισμένοι με άκανόνιστες πλακοειδείς ασβεστολιθικές πέτρες, στά θεμέλια με χοντρότερες, και λάσπη, πάνω στο καστανοκίτρινο σκληρό έδαφος. Ό τ. 3 σώζεται σε ύψος 0,80-0,90 μ., ό τ. 6 σε μεγ. ύψος 0,80 μ.

Στό άνασκαμμένο τμήμα του μνημείου III ή έρευνα προχώρησε ως τό φυσικό έδαφος (βράχο ή σκληρό χώμα με χαλίκι), που βρίσκεται 1,75 (Ν.)-1,36 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Τάφος δέ βρέθηκε. Ίσως βρίσκεται στο άσκαφτο τμήμα του μνημείου. Σ' όλόκληρη την άνασκαμμένη έκταση, 0,30 μ. βαθύτερα από την επιφάνεια του τ. 3, ύπήρχε ένα παχύ (0.20-0,30 μ.) στρώμα μαύρου μαλακού ηλωδούς χώματος, πιθανόν στρώμα καύσης.

5. Η συντήρηση και συγκόλληση των άντικειμένων δέν έχει ολοκληρωθεί ότε έγινε φωτογράφησή τους.

6. Στην άνασκαφή πήραν μέρος και εργάστηκαν με ζήλο οί έπιστημονικοί βοηθοί Μ. Άνδρεάκη-Βλαζάκη και Σ. Παναγιωτοπούλου. Τά σχέδια έκανε ό Έδστ. Πισκαρδέλης.

Σχέδ. 1. Μυτιληνιοί Σάμου. Θέση Καζάνια. Κάτοψη τάφων.

Κάτω από αυτό και σχεδόν ως τό έδαφος υπήρχε στρώμα από πέτρες άκατέργαστες και πλακοειδείς και καστανοκίτρινο χρώμα. Λιγότερες πέτρες υπήρχαν προς τή βορειοανατολική πλευρά. Σ' αυτό τό στρώμα, άνάμεσα στις πέτρες, βρέθηκαν πολλά όστρακα και άγγεία σπασμένα (60 περίπου), κομμάτια πήλινων ειδωλίων (21) και τμήμα χάλκινης στελεγγίδας (Π í ν. 223 β-γ)⁷. Τά περισσότερα άγγεία είναι άρυβαλλοειδείς λήκυθοι και πρόχοι τριφυλόστομοι με αύγόσχημο σώμα, χωνοειδή λαιμό και μικρές τρύπες (ίθμό) στήν κλειστή προχού του στομιού. Τά τοιχώματα των άγγείων αυτών είναι πολύ λεπτά και ό πηλός τους στιλνός κοκκινοπορτοκαλόχρωμος με πολύ μαρμαρυγία. Προφανώς προέρχονται από ντόπιο έργαστήρι που ίσως δέ θά βρισκόταν μακριά, άφού παράδοση κεραμοπλαστικής σώζεται ως σήμερα στό κοντινό χωριό Μαυρατζαίοι και ό πηλός των «μαυρατζιώτικων» άγγείων μοιάζει νά είναι ίδιος με των άρχαίων.

Βρέθηκαν επίσης τμήματα μελαμβαφών σκύφων και άρκετά κομμάτια μεγάλου άττικού έρυθρόμορφου κρατήρα, που χρονολογείται στό β' μισό του 5ου αι. π.Χ. και άποτελεί στοιχείο post quem χρονολόγησης του μνημείου III και έν τέλει όλου του άνασκαμμένου ταφικού συνόλου.

Τάφος IV (Σ χ έ δ. 1, τμ. 4-5/E-Z)

Βρίσκεται κατά μήκος τής νοτιοδυτικής πλευράς του μνημείου II, του όποιου ό τ. 5 άποτελεί τή βορειοανατολική μακριά πλευρά του. Είναι κιβωτιόσχημος με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., έσωτ. διαστάσεις 2,05×0,43 (δυτικό τμήμα) - 0,21 (άνατολικό τμήμα) και βάθος 0,42 μ. Έκτός άπό τόν τ. 5, τίς άλλες πλευρές του τάφου άποτελούν κάθετες άκανόνιστες άσβεστολιθικές πλάκες, άπό τίς όποιες ή βόρεια άκουμπά στόν τ. 3. Μέσα στόν τάφο δέ βρέθηκε παρά μόνο τό κρανίο στή βορειοδυτική άκρη, ένα μηριαίο κόκαλο και ένα μελαμβαφές όστρακο. Ό τάφος ήταν σκεπασμένος με δύο επάλληλες σειρές άπό άκανόνιστες επιμήκεις πλάκες, που στηρίζονταν στόν τ. 5 και είχαν κλίση προς ΝΔ. Τίς πλάκες σκέπαζε σωρός άπό πέτρες. Κάτω άπό τίς πέτρες αυτές βρέθηκαν μιά άβαφη λήκυθος, πήλινο ειδώλιο πετεινού και πήλινη μάσκα.

Τάφος V (Σ χ έ δ. 1, τμ. 5/Β-Γ)

Βρέθηκε μισοκαταστραμμένος στά νοτιοδυτικά του μνημείου II και νότια του τάφου VI, πάνω άπό τόν τάφο VII. Κιβωτιόσχημος, χτισμένος πρόχειρα με πλακοειδείς πέτρες, ήταν καλυμμένος άπό σωρό μικρών λίθων, άνάμεσα στους όποιους βρέθηκαν άρκετά όστρακα άβαφών και μελαμβαφών άγγείων.

Τάφος VI (Σ χ έ δ. 1, τμ. 4-5/Γ-Δ· Π í ν. 223 δ)

Βρίσκεται μεταξύ των μνημείων I και II και των τάφων IV και VII. Κιβωτιόσχημος, άπό τέσσερις κάθετες πλάκες, έχει διαστάσεις 1,10×0,45 μ. Ήταν καλυμμένος με τρείς πλάκες άσβεστολιθικές που στερεώνονταν με μικρές άκατέργαστες πέτρες, και δέν περιείχε κανένα κτερίσμα ούτε όστά. Πάνω άπό τίς πλάκες βρέθηκαν όστρακα μεγάλου άβαφου άγγείου. Ήταν παλιότερος του τάφου V, γιατί μία άπό τίς καλυπτήριες πλάκες του είσχωρούσε στό δυτικό τοίχο του τάφου αυτού.

Τάφος VII (Σ χ έ δ. 1, τμ. 5-6/A-B· Π í ν. 223 δ)

Βρισκόταν κάτω άπό τόν τάφο V και τό σωρό λίθων που τόν σκέπαζε. Κιβωτιόσχημος, λαξευμένος έν μέρει στό φυσικό βράχο, έχει κατεύθυνση Α.-Δ., έσωτ. διαστάσεις 2,10 (βόρεια πλευρά)-1,80×0,83 και ύψος 0,57 μ. Ή βόρεια παρειά του λαξεύματος ήταν επενδυμένη με τοίχο, χτισμένο με άκατέργαστες πέτρες, που σχημάτιζε πατούρα. Στή δυτική υπήρχαν δύο κάθετες άσβεστολιθικές πλάκες. Ήταν καλυμμένος με πλάκες που πατούσαν στό φυσικό βράχο και τήν πατούρα του βόρειου τοίχου. Στό έσωτερικό του τάφου δέ βρέθηκαν όστά ούτε κτερίσματα.

Στήν προσπάθεια έντοπισμού του οικισμού, στόν όποιο άνηκε τό νεκροταφείο που έν μέρει άνασκάφτηκε, επισημάνθηκαν σε μικρή άπόσταση βορειότερα, στήν πλαγιά του λόφου όπου τό εκκλησάκι του 'Αγίου Νικολάου, λείψανα τοίχων και περισυλλέχθηκαν κομμάτια κεραμίδων, τμήμα άρχαϊκής μεγάλης μάσκας και όστρακα πρώιμων άρχαϊκών ως έλληνιστικών χρόνων.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΧΑΤΖΗ-ΒΑΛΛΙΑΝΟΥ

7. Μέχρι τό Δεκέμβριο του 1977 άπό έλλειψη τεχνίτη και χρημάτων, δέν έγινε συντήρηση και συγκόλληση των εθρημάτων ούτε φωτογράφιση και δλοκλήρωση τής μελέτης.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

Άγιος Προκόπιος στὸν Ίππειο

Τὸ διώροφο κωδωνοστάσιο τοῦ ναοῦ, λιθόχτιστο, με τοξωτά ἀνοίγματα στὸν τελευταῖο ὄροφο, παρουσίασε σημαντικές φθορές στὴν κατασκευὴ κυρίως τῶν θολίσκων καὶ τῶν τόξων, πού τὰ κλειδιά τους εἶχαν μετατοπιστεῖ. Οἱ ἐργασίες στερέωσης πού ἔγιναν ἀναφέρονται στὴν ἀνακατασκευὴ τῶν τοξυλλίων, τὴν ἀρμολόγησι τῶν θόλων καὶ τὴν ἐπικάλυψή τους με τσιμεντοκονία. Σποραδικές ἐπισκευές ἔγιναν καὶ στὴν κεραμοσκέπαστη ξύλινη στέγη τοῦ ναοῦ, πού σέ ὀρισμένα τμήματα ἀπὸ τὰ σπασμένα κεραμίδια καὶ τὸ ἀποσαθρωμένο ξύλινο πέτσωμα ἔμπαιναν τὰ βρόχινα νερά καὶ πλημμύριζαν τὸ γυναικωνίτη, με ἀποτελεσμα τὴ συνεχῆ φθορὰ τοῦ ξύλινου δαπέδου του, ὀροφῆς τοῦ νάρθηκα.

Φρούριο Μυτιλήνης

Οἱ ἐργασίες στερέωσης τοῦ πύργου τῶν Γατελοῦζων ὀλοκληρώθηκαν τὴν ἀνοιξη τοῦ 1975. Συγκεκριμένα, ἐκτός ἀπὸ τὴ στερέωση τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῖχου τοῦ πύργου με ἀρμολόγησι τῆς τοιχοδομίας σέ ὄλο τὸ ὕψος καὶ τὴν κατασκευὴ «σενάζ» κατὰ διαστήματα καὶ στὴ στέγη τῆς τοιχοδομίας, ἀποχωματώθηκε τὸ δάπεδο τοῦ ἰσογείου καὶ ἀποκαλύφθηκαν οἱ εἴσοδοι ὑπόγειων χώρων, θολοσκέπαστης ὕδατοδεξαμενῆς καὶ δευτέρης αἴθουσας πρὸς τὴν

ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου, πού πιθανόν χρησίμευε ὡς πυριτιδαποθήκη.

Φρούριο Μήθυμνας (Μολύβου)

Μετά τὴν ἀποπεράτωση τῶν ἐργασιῶν στὸν πύργο τῶν Γατελοῦζων, ἀποφασίστηκε ἡ διακοπὴ τῆς ἀναστήλωσης τοῦ φρουρίου Μυτιλήνης, στὴν ὁποία ἀπασχολοῦνταν γιὰ πολλὰ ἔτη συνεχῶς τὸ συνεργεῖο τοῦ Ε. Φεργαδιώτη καὶ ἡ ἔναρξη ἐργασιῶν στερέωσης καὶ ἀναστήλωσης τοῦ φρουρίου Μολύβου, στὸ ὁποῖο μόνο σποραδικές καὶ μικρῆς κλίμακας ἐπεμβάσεις εἶχαν γίνεῖ μέχρι τότε. Σύμφωνα με τὸ πρόγραμμα πού εἶχε καταρτιστεῖ ἀπὸ τὸν προηγούμενο χρόνο ἔγιναν τὰ ἑξῆς:

1. Βόρειο τεῖχος, μεταξύ τῶν δύο πύργων. Τὸ τμήμα αὐτὸ ἔφερε τρεῖς ἀντηρίδες, ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ δύο εἶχαν καταπέσει καὶ τεράστια ρήγματα διαμπερῆ ὑπῆρχαν στὴν τοιχοδομία, πού παρουσίαζε καὶ σημαντικὴ ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν κατακόρυφο. Οἱ ἐργασίες ἄρχισαν με ἐνίσχυση τῆς θεμελίωσης, στερέωση τῆς τοιχοδομίας με τσιμεντενέσεις, συμπλήρωση καὶ ἀποκατάσταση καὶ ἀναστήλωση τῶν ἀντηρίδων.

2. Κύρια εἴσοδος τοῦ φρουρίου. Ἡ τοξωτὴ κατασκευὴ τῆς κύριας πύλης καὶ ἡ ξύλινη θύρα διατηροῦνταν, ἀλλὰ οἱ μαρμάρινες παραστάδες παρουσίαζαν ἰσχυρὴ ἀπόκλιση, ἐνῶ ἡ τοιχοποιία στὰ πλάγια εἶχε ἀποσαθρωθεῖ.

Ἔγινε συμπλήρωση τῆς τοιχοδομίας, ἐπαναφορὰ τῶν παραστάδων στὴν ἀρχικὴ τους θέση καὶ σύνδεσή τους με τὸν τοῖχο. Ὑπολείπεται νὰ γίνεῖ ἐπισκευὴ τῆς ξύλινης θύρας καὶ τῆς στήριξής της.

3. Ἄρχισαν οἱ ἐργασίες στερέωσης καὶ συμπλήρωσης τῆς τοιχοδομίας τοῦ νότιου τεῖχους καὶ τοῦ τετράγωνου συνεχόμενου πύργου, ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ, ὅπου με τὴν ἀποχωμάτωση ἀποκαλύφθηκαν σημαντικὰ ρήγματα στὴ βάση.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

Ἄνδρος

Παλαιόπολη

Ἡ περιοχή τῆς Παλαιόπολης, ὅπου στὰ ἑλληνιστικά καί ρωμαϊκά χρόνια βρισκόταν ἡ πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ, παρουσιάζει ἐξαιρετικό ἀρχαιολογικό ἐνδιαφέρον· πρόκειται γιά ἕναν πραγματικό ἐρειπίωνα. Κατηγορίζοντας τήν ἀπότομη πλαγιά πρός τή θάλασσα, στὰ σημεῖα ὅπου ἔχει ἐντοπιστεῖ τό κέντρο τῆς πόλης, συναντᾶ κανεῖς παντοῦ ἀρχαῖα: στίς ξερολιθιές ἐντοιχισμένες ἐπιγραφές, βάσεις κίωνων, κιονόκρανα, ἀνάγλυφα (Π ἰ ν. 224 α)· στὰ «κελιά», τά μικρά μονόχωρα ἐξοχικά κτίσματα πού χρησιμοποιοῦνται κυρίως γιά τή φύλαξη τῶν γεωργικῶν ἐργαλείων ἢ ὡς σταῦλοι, ξεχωρίζουν ἀπό μακριά οἱ μαρμαρίνοι δόμοι, τά κατώφλια καί οἱ παραστάδες ἀπό ἀρχαῖα οἰκοδομήματα (Π ἰ ν. 224 γ). Ἐξάλλου, ὄλοι σχεδόν οἱ κάτοικοι τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ ἔχουν στὰ σπίτια τους ἀρχαῖα, ἐντοιχισμένα ἢ κινητά, πού τά θεωροῦν περιουσιακά τους στοιχεῖα καί τά κληρονομοῦν στά παιδιά τους.

Ἡ Ἐφορεία ἀνέλαβε τό καλοκαίρι τοῦ 1975 τρεῖς ἐπίγουσες ἐργασίες στό χῶρο αὐτό: καθαρισμό τῶν τειχῶν, καταγραφή καί φωτογράφιση τῶν κινητῶν καί ἐντοιχισμένων ἀρχαίων καί σωστική ἀνασκαφή.

Τίς ἐργασίες ἐπέβλεψε ὁ προϊστάμενος τῆς Ἐφορείας, Γ. Τζεδάκις, καί πήρε μέρος σ' αὐτές ἡ ἐπιστημονική βοήθος Μ. Τσιποπούλου.

Καθαρισμός τειχῶν

Στήν Παλαιόπολη σώζονται ἀκόμα ἀρκετά τμήματα ἀπό τά τείχη πού ἀπό τήν ἀκρόπολη, κοντά στήν ἐκκλησιά τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, κατέβαιναν μέχρι τή θάλασσα. Ἀκόμα, σώζονται ἀρκετοί ἀπό τοὺς ἀρχαίους ἀναλημματικούς τοίχους, ἀπαραίτητοι σ' αὐτό τό τόσο ἀπότομα κατηφορικό ἔδαφος. Τά τείχη πρωτοχτίστηκαν στήν ἑλληνιστική περίοδο, ἔχουν ὅμως πολλές ρωμαϊκές ἐπισκευές (ΑΕ 1964, Χρονικά, σ. 1-5). Γιά τήν κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκε ὁ ντόπιος σχιστόλιθος, πού κόβεται εὐκόλα σέ μεγάλους, ἀρκετά κανονικούς, δόμους.

Κατά τόν καθαρισμό ἀφαιρέθηκαν οἱ θάμνοι καί οἱ συκιές, πού εἶχαν φυτρώσει ἀνάμεσα στοὺς δόμους, καί σέ μερικές περιπτώσεις γκρεμίστηκαν σύγχρονες πρόχειρες κατασκευές (πέτρινα «κελιά» ἢ καλύβες ἀπό κλαδιά), χτισμένες πάνω ἢ μπροστά στά τείχη. Συγκεκριμένα καθαρίστηκαν τά ἐξῆς τμήματα τειχῶν καί ἀναλημματικῶν τοίχων:

1. Τμήμα τείχους στό κτῆμα Μπαρμπέρη (σημερινός ἰδιοκτήτης Ν. Ψωμάς), πού εἶναι τό μεγαλύτερο τμήμα πού σώζεται (Π ἰ ν. 224 β)· ἔχει μήκος 50 καί ὕψος 5 μ. Στό μπροστινό τμήμα του καί στά ἀριστερά ὑπῆρχε μιὰ πρό-

χειρη χαμηλή καλύβα· μετά τό γκρέμισμά της ξαναφάνηκε ἡ ρωμαϊκή κτητορική ἐπιγραφή πού εἶναι χαραγμένη στό χαμηλότερο δόμο τοῦ τείχους. Ἐξάλλου, στό πάνω μέρος τοῦ τείχους βρέθηκε κατά τόν καθαρισμό σκάλα πού ἔσωζε πέντε σκαλοπάτια ἀπό μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες.

2. Τμήμα τείχους στό κτῆμα Ε. Μανάλη καί Λ. Γουλανδρή, στή θέση Περιστεριάνας, πού ἔχει μήκος 10 καί ὕψος 4 μ. (Π ἰ ν. 224 δ).

3. Τμήμα τείχους στό κτῆμα Κασιδόνη. Πρόκειται γιά τό πρώην κτῆμα Περγέση, ὅπου στίς ἀνασκαφές τοῦ 1956 ἐντοπίστηκε ἡ Ἄγορά τῆς πόλης καί ἀποκαλύφθηκε ἡ βόρεια στοά της (ΑΕ, ὁ.π., σ. 1-5). Τό τείχος σώζεται ἐδῶ σέ μήκος 20 καί ὕψος πάνω ἀπό 5 μ.

4. Τμήμα τείχους μέ τετράγωνο πύργο στό κτῆμα Θ. Μουστάκα ἢ Α. Ζερβοῦ, πού σώζεται σέ ὕψος 2,50 μ. Οἱ δύο πλευρές τοῦ πύργου ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ γιά τήν κατασκευή ἑνός «κελιοῦ» (Π ἰ ν. 225 α).

5. Ἀναλημματικός τοίχος στό κτῆμα τῆς Χρ. Στυλιανοῦ, στή θέση Παναγία, πού σώζεται σέ δύο τμήματα, διαστ. 20×3 καί 5×3 μ.

6. Ἀναλημματικός τοίχος στό κτῆμα Ξύδη (σημερινός ἰδιοκτήτης Α. Κουλούρης), πού σώζεται σέ ὕψος 5 μ. (Π ἰ ν. 225 β).

Καταγραφή-φωτογράφιση ἀρχαίων

Ξεκινώντας ἀπό τίς πληροφορίες πού δίνει στό βιβλίο του ὁ Πασχάλης (Ἡ Ἄνδρος, Ἀθῆναι 1927), βρέθηκαν καί ταυτίστηκαν τά περισσότερα ἀπό τά ἀρχαῖα πού ἀναφέρει. Καταγράφηκαν γύρω στά 250 κομμάτια, σημειώθηκαν οἱ σημερινοί ἰδιοκτήτες τους, φωτογραφήθηκαν τά πιό σημαντικά καί δόθηκαν ἀριθμοί, ὄχι χωρίς δυσκολίες καί σοβαρές ἀντιρρήσεις ἀπό μέρους τῶν ἰδιοκτητῶν (Π ἰ ν. 225 γ-ε). Τέλος, λίγα κομμάτια μεταφέρθηκαν σέ μικρή ἀποθήκη στό χωριό, πού βρέθηκε μέ τή βοήθεια τοῦ ἑκτακτοῦ Ἐπιμελητῆ Χ. Δρετάκη, δασκάλου στή Χώρα.

Σωστική ἀνασκαφή

Ἡ καταστροφή ἑνός σύγχρονου ἀναλημματικοῦ τοίχου καί ἡ ὑποχώρηση τῶν χωμάτων ἀπό τίς βροχές, σέ χωράφι πού βρίσκεται στό μισό τῆς ἀπόστασης δημόσιου δρόμου καί θάλασσας (ἀρκετά ψηλότερα ἀπό τά σημεῖα ὅπου ἔχει ἐντοπιστεῖ τό κέντρο τῆς ἀρχαίας πόλης), ἀποκάλυψε ἕνα ἀκέραιο φρεάτιο τετράγωνης τομῆς. Ἡ «πεζούλα» πού ἐρευνήθηκε (διαστ. 8×3 μ.) ἔδωσε ἕνα μέρος ἀπό πλακόστρωτο δρόμο τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου. Ὁ δρόμος αὐτός εἶναι σχεδόν παράλληλος μέ τό σημερινό χωμάτινο μονοπάτι πού ὀδηγεῖ στή θάλασσα, 5-6 μ. πρός Ν. (ὁ ἀρχαῖος ἀναλημματικός τοίχος θά πρέπει νά ἦταν νοτιότερα ἀπό τό σημερινό). Τό πλακόστρωτο κάλυπτε ἕναν ἀγωγό πού κατέληγε στό φρεάτιο καί ἀπ' ἐκεῖ διακλαδιζόταν· προφανῶς πρόκειται γιά τμήμα τοῦ ὑδρευτικοῦ δικτύου πού διοχέτευε νερό ἀπό τήν περιοχή τῆς ἀκρόπολης, ὅπου βρισκόταν τό ὑδραγωγεῖο, στό κέντρο τῆς πόλης κοντά στή θάλασσα.

Ὁ ἀγωγός, μέ σωλῆνες κυκλικῆς τομῆς, εἶχε κατεῦθυνση ἀπό ΒΔ.-ΝΑ. καί σωζόταν σέ μήκος 5 μ. Οἱ σωλῆ-

νες είχαν μήκος 0,41 και διάμετρο 0,11 μ., και στίς συνδέσεις τους είχε χρησιμοποιηθεί κονίαμα. Για τήν τοποθέτηση του άγωγού είχε σκαφτεί ένα ρηχό αυλάκι πού στίς δύο κάθετες πλευρές του υπήρχαν δύο σειρές από πέτρες· πάνω σ' αυτές στηριζόταν τό πλακόστρωτο. Τό φρεάτιο είχε μήκος 0,47, πλάτος 0,48 και έσωτερικό ύψος 0,23 μ., ενώ τό πάχος τών τοιχωμάτων του ήταν 0,05 μ.

Ή συνέχιση τής έρευνας έδειξε ότι σέ μερικά σημεία τής «πεζούλας», και κάτω από τό πλακόστρωτο αυτό, υπήρχε άλλο, επίσης ρωμαϊκής εποχής, πού κάλυπτε άγωγή τετράγωνης τομής.

Πάνω από τό νεότερο πλακόστρωτο δρόμο, και σέ παραγμένο στρώμα, βρέθηκαν πλίνθοι υπόκαυστου, πού ύποδηλώνουν τήν υπαρξη βαλανείου στό γύρω χώρο.

Χώρα

Ή μικρή άρχαιολογική συλλογή, πού στεγάζεται σ' ένα δωμάτιο του δημοτικού σχολείου, άπαρτίζεται από τά άρχαία πού περισυνέλεξε στήν Παλαιόπολη ό Πασχάλης (έπιγραφές, κιονόκρανα, ανάγλυφα, έπιτύμβια, αγάλματα), από τά άγγεία τής πρώτης άνασκαφής στή Ζαγορά (ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 248-249), καθώς και από άλλα τυχαία εθρήματα, άνάμεσα στά όποια τό πιό σημαντικό είναι ό άρχαϊκός κούρος πού βρέθηκε στή Σταυροπέδα. Τέλος ύπάρχουν όρισμένα βυζαντινά και μεταβυζαντινά άρχιτεκτονικά μέλη και κομμάτια ξύλινου τέμπλου, καθώς και άμφια και ένα αντίγραφο τής Χάρτας του Ρήγα, πού άνήκαν στό διδάσκαλο του Γένους Θεόφιλο Καίρη. Τήν έργασία τής ταύτισης τών εθρημάτων αυτών με τόν παλιό κατάλογο και τήν καινούρια καταγραφή τους έκανε ή έπιστημονική βοηθός Μ. Τσιποπούλου. Βοήθησε και ό έκτακτος Ήπιμελητής Χ. Δρετάκης.

Κ έ α

Μουσείο

Τά διάφορα εθρήματα (πήλινα, λίθινα, μαρμάρινα, χάλκινα) πού είχαν μεταφερθεί από τήν άποθήκη τής Χώρας και είχαν πρόχειρα τοποθετηθεί στό καινούριο μουσείο, ταυτίστηκαν με τόν παλιό κατάλογο· όσα ήταν άκατάγραφα πήραν άριθμούς και καταγράφηκαν. Τά όστρακα από τήν άνασκαφή στήν Κορρησία (ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 606-611), τά άρχιτεκτονικά μέλη από τόν καθαρισμό στήν Καρθαία (ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 281-282), καθώς και τά άγγεία και όστρακα από τίς διάφορες περισυλλογές τοποθετήθηκαν σέ ξύλινα κιβώτια. Τίς έργασίες αυτές έκανε ή έπιστημονική βοηθός Μ. Τσιποπούλου.

Ή Ήφορεία προμηθεύτηκε όλα τά άπαραίτητα μηχανήματα και ύλικά για τήν έκθεση τών γλυπτών και άναγλύφων. Ή ειδικός παλαιάμαχος μαρμαράς Κ. Παπαδάκης άσχολήθηκε με τήν έγκατάσταση ενός πλήρους εργαστηρίου και με τόν καθαρισμό τών παραπάνω άρχαίων. Μετά από έπίμονη άναζητηση ό Παπαδάκης έντόπισε στήν περιοχή τών παλιών μύλων, πάνω από τή Χώρα, σ' ένα λα-

τομείο πού είχε έγκαταλειφτεί, παρόλιθο ιδανικό για τίς βάσεις τών γλυπτών και τών άναγλύφων.

Γυαλισκάρι

Κοντά στον δρμιο Γυαλισκάρι και πάνω από τό δημόσιο δρόμο Κορρησίας-Βουρκαριού, στό χωράφι του Γ. Δανέζη, δυνατή βροχή άποκάλυψε ίχνη από τάφους και τό στόμιο ενός άμφορέα. Ή άρχαιολόγος Β. Bowen, μέλος τής Ήμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών, πού πρώτη τούς είδε, είδοποίησε τόν καθηγητή J. Caskey, διευθυντή τών άνασκαφών στήν Ήγία Ειρήνη, και έκείνος τό γνωστοποίησε στήν Ήφορεία. Ή έπιστημονική βοηθός Μ. Τσιποπούλου, πού, ως έκπρόσωπος τής Ήφορείας, παρακολούθησε τίς έργασίες τής σχολής και κατέγραφε τά εθρήματα για τόν έλληνικό κατάλογο, πήρε μέρος στή μικρή αυτή σωστική έρευνα.

Ή άμφορέας περιείχε παιδική τάφή με ένα μικρό άωτο μελαμβαφές άγγείο (salt-cellar) και ίχνη από τά κόκαλα, και βρέθηκε σπασμένος. Είχε ψηλό λαμό, κάθετες ταινιωτές λαβές, σφαιρική κοιλιά, μικρή βάση και ήταν άβαφος. Ή τάφή χρονολογείται στό τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. με βάση τό μικρό άγγείο (The Athenian Agora XII A, σ. 134).

Ήρευνήθηκαν δύο άκόμα τάφοι, κιβωτιόσχημοι, κατασκευασμένοι από σχιστολιθικές πλάκες, τελείως καταστραμμένοι· βρισκόνταν στήν παρεία του χωραφιού προς τό δημόσιο δρόμο.

Ή ιδιοκτησία Δανέζη είναι άμφιθεατρική και δεσπόζει του λιμανιού τής Κορρησίας· τό ανατολικό της τμήμα είναι έντελώς βραχάδες. Τό νεκροταφείο πού βρισκόταν στό δυτικό μέρος του χωραφιού, προς τή θάλασσα, φαίνεται πώς καταστράφηκε κατά τή διάνοιξη του δρόμου Κορρησίας-Βουρκαριού, πού έγινε γύρω στα 1960. Για τό σκοπό αυτό είχε γίνει χρήση δυναμίτιδας και οι κάτοικοι θυμούνται ότι είχαν βρεθεί «κόκαλα».

Καρθαία

Ή καταστροφή όρισμένων άρχιτεκτονικών μελών στον άρχαϊκό ναό τής Ήθηνάς από τουρίστες και τό σπάσιμο ενός τμήματος από τή βάση του γωνιαίου άκρωτηρίου του ναού με τήν έπιγραφή ΘΗΣΕΥΣ (ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 282), άνάγκασε τήν Ήφορεία νά τό μεταφέρει, μαζί με άλλα άρχιτεκτονικά μέλη, στό Μουσείο τής Χώρας. Ή όλη έργασία ήταν έξαιρετικά επίπονη, γιατί τό έδαφος είναι άνώμαλο και ή περιοχή δυσπρόσιτη. Ήδιαίτερα σημαντική ήταν ή βοήθεια του φύλακα τής περιοχής Μ. Χαστά.

Μύκονος

Στήν κλειστή αίθουσα του μουσείου, όπου τά εθρήματα από τό βόθρο τής κάθαρσης, έγιναν έργασίες επανέκθεσης. Τά άγγεία τοποθετήθηκαν στίς βιτρίνες, όσα ήταν σπασμένα κολλήθηκαν, κατασκευάστηκαν βάσεις και

υποδοχές από πλεξιγκλάς για τὰ μικρά ἀντικείμενα καί τίς φιάλες. Ἡ αἶθουσα ἐτοιμάστηκε γιά νά ἀνοίξει καί μόνο τό πθάρι ἀπό τή Χώρα, μέ τίς ἀνάγλυφες παραστάσεις ἀπό τόν τρωϊκῶ πόλεμο, θά πρέπει νά μετακινηθεῖ ἀπό τό σημεῖο πού σήμερα εἶναι τοποθετημένο. Στήν ὄλη ἐργασία μελέτης τοῦ ὕλικου καί ἐπιλογῆς τῶν εὐρημάτων πῆρε μέρος ἡ ἐπιστημονική βοηθός Μ. Λιλιμπάκη. Πολύτιμη ὑπῆρξε ἡ συμβολή τοῦ ἀρχιφύλακα Ν. Φυγετάκη καί τοῦ φύλακα Σ. Μάρα.

Δ ἦ λ ο ς

Στά κεντρικά σημεῖα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἐγινε συστηματικός καθαρισμός, καθώς καί στερέωση πολλῶν ἀναλημματικῶν τοίχων. Παράλληλα, ἡ Ἐφορεία προμηθεύτηκε καί μετέφερε στό χώρο τὰ ἀπαραίτητα ὕλικά γιά τή συντήρηση τῶν ψηφιδωτῶν διαπέδων, ἡ ὁποία καί ἀρχισε μέ συνεργεῖο τοῦ Κ.Σ.Α.

Ν ἄ ξ ο ς

Στό κτίριο τοῦ Τίμου Σταυροῦ (Παλιά Ἐμπορική Σχολή τῶν Καθολικῶν) ὅπου σήμερα στεγάζεται τό μουσεῖο, ἐγιναν ἐργασίες συντήρησης καί ἀλλαγῆ τοῦ κεντρικοῦ ἠλεκτρικοῦ δικτύου.

Στήν κυρίως αἶθουσα ὅπου ὑπάρχουν ἀγγεῖα, κυκλαδικά εἰδῶλια, κοσμήματα, χάλκινα διάφορων ἐποχῶν, πού προέρχονται ἀπό ἀνασκαφές, παραδόσεις καί περισυλλογές, ἄρχισαν ἐργασίες ἐπανεκθέσης. Μέ τήν προσθήκη ὀρισμένων ἀπό τίς καινούριες βιτρίνες ἐκτέθηκαν καλύτερα καί ἔτσι ἀναδείχτηκαν σωστότερα τὰ ἀντικείμενα, καί ἰδιαίτερα τὰ πιό σημαντικά εὐρήματα τοῦ μουσεῖου (ἀγγεῖα ἀνασκαφῶν Γκρόττας-Καμινίου, συλλογῆ κυκλαδικῶν εἰδωλίων, ἀσημένια εὐρήματα περιοχῆς Ἐπειράνθου). Στίς ἐργασίες αὐτές πῆρε μέρος ἡ ἐπιστημονική βοηθός Μ. Λιλιμπάκη.

Γ. ΤΖΕΛΑΚΙΣ

Ρ ἦ ν ε ι α

Κάβο Γκενεράλε

Στήν ἄκρη τοῦ μικροῦ ἀκρωτηρίου Κάβο Γκενεράλε τοῦ ὁμώνυμου κόλπου τῆς Ρήνειας, ἀντίκρου στούς Φούρνους τῆς Δήλου¹, τό κόμα εἶχε παρασύρει ὁστά ἀπό ἓνα μισοκαταστραμμένο τάφο (βλ. παρακάτω τάφος 4). Μέ τήν ἀφορμῆ αὐτή ἡ Ἐφορεία ἔκανε δοκιμαστική ἀνασκαφή²

καί ἐνότισε δύο ταφικούς περιβόλους, I καί II (Σ χ ἔ δ. 1). Ἡ ἔρευνα περιορίστηκε στόν περίβολο II, τοῦ ὁποῖου τό βορειοανατολικό τμήμα εἶχε καταστραφεῖ τελείως ἀπό τή θάλασσα. Οἱ τάφοι βρέθηκαν συλημένοι καί τὰ μνημεῖα καταστραμμένα, ὅπως εἶναι καί οἱ ἄλλες ἀρχαῖες κατασκευές στόν Κάβο Γκενεράλε καί στήν περιοχή βόρεια ἀπ' αὐτόν.

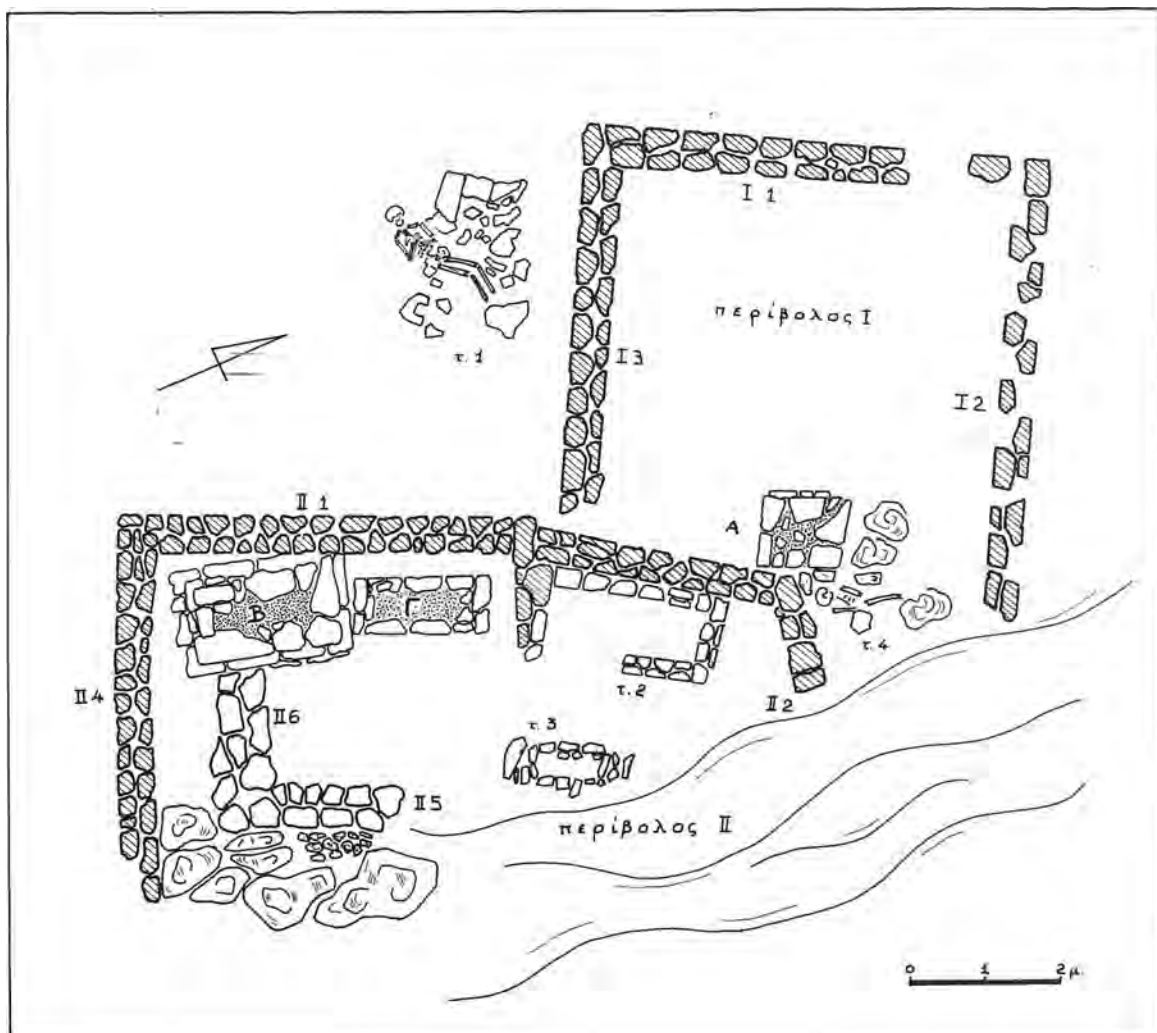
Περίβολος I. Εἶναι τετράγωνος, προσανατολισμένος ἀπό Β.-Ν., μέ ἀπόκλιση πρὸς Α. Οἱ τοῖχοι του, πᾶχ. 0,50 μ., χτισμένοι μέ ἀργούς λίθους χωρίς συνδετικό κονίαμα, σώζονται σέ μήκος: 6,40 μ. ὁ τοῖχος I1, 6,50 μ. ὁ τοῖχος I2, 5,30 μ. ὁ τοῖχος I3. Ὁ ἀνατολικός τοῖχος φαίνεται ὅτι καταστράφηκε ὅταν χτίστηκε ὁ περίβολος II. Ἐνα βᾶθρο (Α), διαστ. 1,13×1,04 μ., πού βρίσκεται στό μέσο περίπου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου I καί ἀκουμπᾶ στό δυτικό τοῖχο (II1) τοῦ περιβόλου II, διατηρεῖται σέ ὕψος 0,30 μ. Εἶναι χτισμένο μέ μεγάλες σχιστολιθικές πέτρες, ἐπάνω σέ στρώση χόματος καί λίθων πού χρησιμοποιήθηκε γιά τήν ἰσοπέδωση τοῦ βράχου. Πατᾶ ἐν μέρει πάνω ἀπό τή δυτική πλευρά τοῦ τάφου 4. Στίς τρεῖς ἐλεύθερες ὀψεις του σώζεται λευκό κονίαμα. Ἡ ἔρευνα ἐδῶ δέν ἐπεκτάθηκε περισσότερο. Βορειοανατολικά, ἀπό τό βᾶθρο ἡ θάλασσα ἔχει παρασύρει ὄλη τήν ἐπίχωση, τό βορειοανατολικό τμήμα τοῦ περιβόλου καί μαζί μ' αὐτό τό μεγαλύτερο τμήμα τοῦ τάφου 4. Ἀπό τόν τάφο εἶχε σωθεῖ τμήμα μήκ. 1,07 μ. τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, μία πέτρα τῆς νότιας πλευρᾶς πού ἀκουμποῦσε στόν τοῖχο II2 τοῦ περιβόλου II καί μία πέτρα τῆς ἀνατολικῆς. Εἶχε πλάτος 0,35 μ. (ἔσωτ.). Τό δάπεδόν του ἦταν 0,25 μ. βαθύτερα ἀπό τήν ἔδραση τοῦ βᾶθρου Α. Ὁ σκελετός τοποθετημένος ἀπό Ν. πρὸς Β. ἦταν πολύ καταστραμμένος. Δέ σώζονταν κτερίσματα. Τέλος, σέ μικρῆ ἀπόσταση (1,60 μ.) ἔξω ἀπό τή νοτιοδυτική γωνία τοῦ περιβόλου I, βρέθηκε καταστραμμένος τάφος, ὁ τ. 1. Σώζεται μόνο ἡ νοτιοδυτική γωνία του. Πάνω στά λείψανα τοῦ τάφου, μέ κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. εἶχε ἀποθεθεῖ νεκρός. Δέ βρέθηκαν κτερίσματα.

Περίβολος II. Βρίσκεται νοτιοανατολικά ἀπό τόν περίβολο I καί καταλαμβάνει τό νότιο τμήμα τῆς ἀνατολικῆς του πλευρᾶς. Ἐχει τόν ἴδιο προσανατολισμό. Τό βραχῶδες ἔδαφος, ἐπάνω στό ὁποῖο ἔχουν χτιστεῖ οἱ τοῖχοι του, παρουσιάζει σημαντική κατωφερική κλίση πρὸς τὰ ἀνατολικά καί γι' αὐτό εἶχε γίνει ἐπίχωση, ἡ ὁποία μαζί μέ ὀλόκληρο τό ἀνατολικό τμήμα τοῦ περιβόλου παρασύρθηκε ἀπό τή θάλασσα. Οἱ τοῖχοι του, πᾶχ. 0,50 μ., εἶναι χτισμένοι μέ σχιστολιθικές πλάκες καί μικρότερες πέτρες χωρίς συνδετικό κονίαμα. Ὁ νότιος τοῖχος (II4) σώζεται σέ μήκ. 5,20, ὕψ. 0,63-0,16 μ. καί σχηματίζει ὀρθή γωνία μέ τό δυτικό τοῖχο II1. Ὁ τοῖχος II1 (σῶς. ὕψ. 0,60 μ.) σέ ἀπόσταση 5,30 μ. ἀπό τόν τοῖχο II4, λίγο πρὶν ἀπό τό σημεῖο πού θά συναντοῦσε τόν τοῖχο I3 τοῦ περιβόλου I, σχηματίζει ἀμβλεία γωνία πρὸς τὰ βορειοανατολικά καί σέ ἀπόσταση 3,30 μ. συναντᾶ τό βόρειο τοῖχο II2 μέ τόν ὁποῖο σχηματίζει πιό κλειστή ἀμβλεία γωνία. Ὁ τοῖχος II2 ἔχει κατεύθυνση Α.-Δ. καί σώζεται σέ μήκος 1,50 μ. Μέσα στόν περίβολο II ἀποκαλύφθηκαν:

Ὁ τάφος 2 (II ἰ ν. 226 α). Εἶναι παράλληλος μέ τό βό-

1. BCH 92 (1968), σ. 418 κ.ἑ.

2. Στήν ἀνασκαφή πῆρε μέρος καί ἡ ἀρχαιολόγος Μ. Τσιποπούλου.

Σχέδ. 1. Ρήνεια. Κάβο Γκενεράλε. Κάτοψη τής ανασκαφής.

ρειο τμήμα τοῦ τοίχου Π1, ἐπάνω στόν ὁποῖο ἀκουμπᾶ. Κιβωτιόσχημος, χτισμένος μέ σχιστολιθικές πέτρες, ἔχει ἐσωτ. διαστάσεις 2,20×0,80, βάθος 0,67 μ. Βρέθηκε ἀνοιχτός, συλημένος, μέ καταστραμμένη τήν ἀνατολική πλευρά. Ἀνατολικά ἀπό τόν τ. 2, βρέθηκε ὁ τάφος 3. Κιβωτιόσχημος, ἴδιας κατασκευῆς μέ τόν τ. 2, ἔχει κατεύθυνση Β.-Ν., ἐσωτ. διαστάσεις 0,80×0,30 μ. Στό νότιο τοίχωμα, ἐσωτερικά, διατηροῦνται ἴχνη κονιάματος. Σέ βάθος 0,35 μ. ὑπάρχουν λείψανα τῆς πλακόστρωσης τοῦ πυθμένα. Ὁ τάφος ἦταν συλημένος καί ὁ πυθμένας καταστραμμένος. Σέ βάθος 0,44 μ. βρέθηκαν λίγα κομμάτια ὀσῶν, σιδερένια καρφιά μέ ὑπολείματα ξύλου, ἕνας μεγαρικός σκύφος καί ἓνα unguentarium.

Νότια ἀπό τόν τ. 2 (0,40 μ.), παράλληλα μέ τό νότιο τμήμα τοῦ τοίχου Π1 καί σέ ἀπόσταση 0,24 μ. ἀπό αὐτόν,

ὑπάρχει ὀρθογώνια χτιστή κατασκευή, τό βάθρο Γ (Π ἰ ν. 226 β). Ἔχει διαστάσεις 1,81×0,81 μ. καί σώζεται σέ ὕψος 0,47 μ. Ἡ ἐξωτερική δυτική ὄψη του, ὅπως καί ἡ νότια, ἔχουν λευκό κονίαμα. Στόν ἐσωτερικό χῶρο (διαστ. 1,22×0,38 μ.) ὑπῆρχαν πέτρες καί χῶμα μέ ἐλάχιστα ὀστρακα καί κομμάτια ὀσῶν. Τό ἐπίχρισμα τῶν ἐξωτερικῶν ὄψεων δείχνει ὅτι ἡ κατασκευή ἦταν ὑπέργεια καί ἐπομένως ἀνάλογη μέ τό βάθρο Α καί τό βάθρο Β. πού βρίσκεται σέ ἀπόσταση μόλις 0,05-0,15 μ. στή νοτιοδυτική γωνία τοῦ περιβόλου Π (Π ἰ ν. 226 γ). Τό βάθρο Β ἐξαιτίας τῆς ἐδαφικῆς διαμόρφωσης ἐδράζεται σέ βαθύτερο ἐπίπεδο ἀπό τό προηγούμενο. Ἔχει κατεύθυνση Β.-Ν. Ἡ κατασκευή του εἶναι βαθμιδωτή. Σῶζονται πέντε δόμοι ἀπό μεγάλες σχιστολιθικές πέτρες. Τοῦ πέμπτου, ἀνώτερου, δόμου σώζεται μόνο ἡ νοτιοδυτική γωνία. Στό ἐσωτε-

ρικό υπήρχε κενός χώρος (διαστ. 1,12×0,40 μ.), που ήταν γεμισμένος με χώμα και πέτρες μικρές. Οί διαστάσεις του βάθρου είναι κατά δόμο από κάτω προς τα επάνω: δόμος α', 2,43×1,45, ύψ. 0,10 μ., β', 2,29×1,13, ύψ. 0,14 μ., γ', 2,21×1,31, ύψ. 0,14 μ., δ', 2,09×1,11, ύψ. 0,13 μ. 'Ο δόμος ε', ύψ. 0,19 μ., εἰσέχει κατά 0,10 μ. από τόν δ'. Τρεῖς μεγάλοι μολύβδινοι σύνδεσμοι, που βρέθηκαν στο χώρο μεταξύ του τοίχου Π1 και του βάθρου Γ, πιθανόν νά ἀνήκαν στο σῆμα που θά ἦταν στερεωμένο εἴτε ἐπάνω στοῦ βάθρου Β εἴτε στοῦ βάθρου Γ. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ τοῖχος Π1 πατὰ ἐπάνω στοῦ δόμο γ' καί β' τοῦ βάθρου Β καί ἐπομένως εἶναι μεταγενέστερος τοῦ βάθρου. Ἀλλά καί τό βάθρο Β διακρίνεται ἕναν παλιότερο τοῖχο, τόν Π6 (Π ἰ ν. 226 γ), μήκ. 2 μ., παράλληλο μέ τόν τοῖχο Π4 καί σέ ἀπόσταση 0,75 μ. βόρεια ἀπ' αὐτόν. Ὁ τοῖχος Π6, ἀπό μεγάλους ἀργούς λίθους, πᾶχ. 0,80 μ., σχηματίζει ὀρθή γωνία μέ τόν τοῖχο Π5 πού σώζεται σέ μήκος 2,30 μ. καί εἶναι παράλληλος μέ τόν τοῖχο Π1. Ὁ τοῖχος Π6 στοῦ βορειοδυτικοῦ ἄκρου του, στή βόρεια ὄψη, σώζει κόνιαμα. Ἀνάμεσα στοῦς τοῖχους Π5 καί Π6 φαίνεται ὅτι ἀρχικά υπήρχε πλακόστρωτο, ἀπό τό ὁποῖο σώζονται δύο μόνο πλάκες στή θέση τους.

Εἶναι σαφές ὅτι στοῦ χώρο αὐτό υπάρχουν ἀλλεπάλληλες διαμορφώσεις. Ὡς νεότερη φάση θά πρέπει νά θεωρήσουμε τόν τάφο 2 μέ τό βόρειο τμήμα τοῦ περιβόλου Π. Ὅταν κατασκευάστηκε ὁ τάφος, πρέπει νά εἶχε χῶθεῖ ἤδη τό βάθρο Γ καί πιθανῶς καί τό βάθρο Β. Ἀλλωστε, ὁ νότιος τοῖχος τοῦ τάφου, κάθετος στοῦ νότιο τμήμα τοῦ τοίχου Π1, ἀπό ἰδιαίτερα μεγάλους λίθους, φαίνεται ὅτι ἀνήκει ἀρχικά στόν περίβολο καί ὅτι ἀποτελεῖ τμήμα τοῦ ἀρχικοῦ βόρειου τοίχου τοῦ περιβόλου Π, πού στήν πρώτη φάση του ἦταν μικρότερος καί τετράγωνος (διαστ. 5,30×5,30 μ. περίπου).

Ἡ καταστροφή πού ἔχει προξενήσει ἡ θάλασσα καί ἡ σύλψη τῆς περιοχῆς δέν ἐπιτρέπουν τήν ἀκριβή παρακολούθηση τῆς χωροταξικῆς ἐξέλιξης στή θέση αὐτή. Ὅπως δὴποτε, ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας στόν περίβολο Ι καί στό χώρο νότια ἀπό τόν περίβολο ΙΙ καί ἡ ἀξιολόγηση τῶν στρωματογραφικῶν δεδομένων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ περιβόλου ΙΙ, θά ὀδηγήσουν σέ θετικότερα συμπεράσματα.

Μεταξύ τῶν κινητῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς πρέπει νά ἀναφερθεῖ μικρή ἐπιτύμβια στήλη πού τό ἐπάνω τμήμα της (Π ἰ ν. 226 δ) βρέθηκε στήν ἐπίκωση τοῦ τοίχου ΙΙ6, ἐνῶ κομμάτι ἀπό τό κάτω μέρος εἶχε κυλήσει στή θάλασσα.

ΗΩΣ Α. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

οῦ, πού παρά τίς ἀνασκαφές (ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 409 κ.ε. καί ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 381) οἱ σύγχρονοι τυμβωρῆχοι ἐξακολουθοῦν νά ἀναμοχλεύουν (Π ἰ ν. 227 α). Τά ἀρχαία αὐτά, ΠΚ ὄστρακα, δύο μικρά ἀγγεῖα γεμάτα γαλάζιο αἰγυπτιακό χρῶμα, πλῆθος λεπίδων ὀψιανοῦ, τμήματα μαρμάρινων εἰδωλίων καί λεκανῶν, μεταφέρθηκαν στοῦ Μουσείου Νάξου.

Ἐπισημάνθηκαν ἐπίσης λείψανα κυκλικῶν κτιρίων ἀπό μεγάλους ἀκατέργαστους ὀγκόλιθους ἀλλά καί εὐθύγραμμων ἀπό μικρότερες πέτρες στίς ὑψώσεις τῆς ὀρεινῆς μάζας τοῦ νησιοῦ: (α) στοῦ βορειοδυτικοῦ ἀκρωτηρίου καί (β) νοτιότερα τῆς θέσης Γεράνι, ὅπου ἔγινε δοκιμαστική ἀνασκαφή ἀπό τήν Ἐφορο Φ. Ζαφειροπούλου (Π ἰ ν. 227 β-γ).

Μ ὁ κ ο ν ο ς

Σέ περιοδεῖς στοῦ νησί ἐπισημάνθηκαν ἀρχαιότητες καί ἔγινε περισυλλογή ἀρχαίων:

(α) Στή θέση Ληνά στή νοτιοδυτική πλαγιά τοῦ λόφου, ὅπου ὁ γνωστός πύργος ἐπισημάνθηκε προϊστορική ἐγκατάσταση καί μαζεύτηκαν πολλά προϊστορικά ὄστρακα.

(β) Στήν ἴδια θέση, σ' ἕνα ἀπό τά δύο γνωστά μέ τό ὄνομα Φραγκοκλήσια ἐκκλησιάκι μαζεύτηκαν ἀπό τό δάπεδο κομμάτια ἀσβεστοκονιάματος μέ ἐγγράκητη διακόσμηση καραβίων καί στή συνέχεια, μέ συνεργεῖο τοῦ Κ.Σ.Α., ἔγινε ἀποκόλληση καί μεταφορά στοῦ Μουσείου Μυκόνου ὅσου ἀσβεστοκονιάματος εἶχε σωθεῖ. Τά καράβια, πού εἶναι μεσαιωνικά καί νεότερα «τάματα» ναυτικῶν, χαράχτηκαν μέ βαθιά ἤ ἐλαφρῆ χάραξη στοῦ ἀσβεστοκονιάματος, πολλές φορές τό ἕνα ἐπάνω στοῦ ἄλλο καί δίνουν μιά εἰκόνα τῶν διάφορων τύπων καραβίων τῆς ἐποχῆς (Π ἰ ν. 228 α-γ).

(γ) Στοῦ λόφου βορειοανατολικά τοῦ γνωστοῦ ἀρχαίου πηγαδιοῦ τοῦ Γιανναροῦ καί γύρω ἀπό αὐτόν ἐπισημάνθηκαν ἔχνη προϊστορικῆς ἐγκατάστασης (Π ἰ ν. 228 δ) καί μαζεύτηκαν ὄστρακα προϊστορικά καί λίγα νεότερα.

(δ) Στή θέση Τοῦ παπῆ ἡ πλάκα, στήν ἀνατολική παραλία τοῦ ἀκρωτηρίου τῆς Ἀλεόμαντρας, νότια τοῦ Ὀρνοῦ, βρέθηκαν πολλά ΠΚ ὄστρακα. Μικρῆ ἀνασκαφή θά δείξει ἂν πρόκειται γιά κατοικία ἢ τάφους.

(ε) Ὁ λόφος Παλιόχωρα, βόρεια τοῦ ἀεροδρομίου, ὅπου ἐπισημάνθηκαν λείψανα μεσαιωνικοῦ χωριοῦ (δύο μύλων, σπιτιῶν, πηγᾶδι), πού πιθανόν νά ἀποτελεῖ ἕναν ἀπό τοῦς ἀναφερόμενους στίς πηγές μεσαιωνικούς οἰκισμούς τοῦ νησιοῦ μαζί μέ τή Χώρα καί τό Παλιόκαστρο, καθώς καί κάποια ἔχνη μεγαλιθικῶν μνημείων πού δέν εἶναι ἄγνωστα στοῦ νησί (βλ. στήλη menhir τοῦ Παλιόκαστρο), δυστυχῶς καταστράφηκε μέ τήν ἐπέκταση τοῦ ἀεροδρομίου.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΧΑΤΖΗ-ΒΑΛΛΙΑΝΟΥ

Κ έ ρ ο ς

Σέ περιοδεία στοῦ νησί ἔγινε περισυλλογή ἀρχαίων ἀπό τό χώρο τοῦ νεκροταφείου στό ἀνατολικό τοῦ Δασκαλεί-

DELOS

Quartier de Skardhana

La campagne de fouille menée à Délos, dans le quartier de Skardhana, en juillet et août 1975, a permis de compléter l'exploration d'une maison située au Nord de l'îlot des Bronzes¹.

Cette habitation, qui s'inscrit dans un grand rectangle de 13.40 (façade Nord)×15.60 m. (façade Est), comporte deux parties nettement distinctes (P I. 229 a). Dans un complexe Ouest, qui a son unité, les pièces s'articulent selon un plan habituel de la maison délienne autour d'une cour pavée de mosaïque². L'*oecus major*, prolongé par une desserte, en forme *lā* partie septentrionale. A ce premier groupe de pièces s'oppose la région Est, isolée par un mur de séparation et surélevée. On y accède depuis le vestibule de la maison, qui surplombé la cour, par un étroit couloir. Des portes extrêmement étriquées, sans seuils ni huisseries, font communiquer ce couloir, du côté Ouest, avec deux locaux dont l'un comporte un sol revêtu de plaques d'argile aux interstices remplis de ciment hydraulique: seul quelque usage domestique ou artisanal nécessitant l'emploi fréquent de l'eau explique un tel aménagement. Sur ses côtés Est et Nord le couloir desservait une ou deux autres pièces, de forme allongée, dont l'exploration reste à faire. La limite Est de l'habitation est très clairement marquée par l'affleurement du maître-mur extérieur.

La maison au Nord de l'îlot des Bronzes comportait-elle donc une partie résidentielle et une autre dont les pièces étaient des magasins ou des locaux de travail? La fouille a permis de faire des observations qui s'accordent mal avec une telle interprétation suggérée par le plan des lieux. Ainsi dans l'*oecus major*, la pièce de séjour normale, ont été recueillis les débris d'une cinquantaine d'amphores que l'on avait disposées en plusieurs rangées dans la moitié occidentale de la pièce. Quant à la grande chambre à l'Ouest de la cour, des traits comme l'absence de tout système de fermeture, le simple sol de terre battue fortement bosselé, les dimensions mêmes empêchent de la comparer à ces salons à large baie que l'on rencontre dans l'architecture domestique à Délos³. Du côté Est, l'une des petites pièces était, d'après la nature des objets qui s'y trouvaient, un cellier; l'autre était équipée d'un grand placard mural ou de rayons de rangement. A cela s'ajoute que presque toutes les trouvailles les plus importantes proviennent de l'étage: les cachets à empreintes qui avaient scellé les papyrus, les deux bustes-portraits, le mobilier de bronze (vases, pieds de lits, statuette hermétique de Silène), les figurines de terre cuite. Les pièces de l'étage, auxquelles

on avait accès par un escalier à degrés de pierre qui montait depuis le vestibule d'entrée, étaient aménagées avec un soin qui devait contraster avec la simplicité du rez-de-chaussée. Les sols avaient des pavements de mosaïque, certains en *opus tessellatum* à motifs géométriques trichromes, dont on a retrouvé les fragments dans les décombres. Des décombres également proviennent les plus beaux stucs muraux, dont la variété de coloris et les ornements (motifs de décor architectural, guirlandes) ne se retrouvent dans aucune des pièces du bas. Enfin une ou plusieurs des portes de l'étage étaient garnies de clous décoratifs en bronze, en accord avec le luxe du mobilier dont on a retrouvé les vestiges.

Des trois parties de la maison qui étaient occupées par un même propriétaire (puisque c'est à partir du même vestibule d'entrée que l'on avait accès soit à la cour et au complexe Ouest, soit au couloir qui desservait les pièces de l'Est, soit à l'étage), l'étage formait donc, semble-t-il, la partie proprement résidentielle. Il est probable que cette disposition ne correspond pas à l'état originel de la maison, car celle-ci présente d'importantes traces de remaniements. En particulier le mur Nord-Sud qui divise l'ensemble en ses deux moitiés Ouest et Est se caractérise par une hétérogénéité de construction et par des décrochements qui seraient peu vraisemblables dans un plan conçu et exécuté d'une seule venue. Dès lors on peut envisager qu'un rez-de-chaussée primitif, dont les pièces sont disposées comme dans une habitation délienne classique, a été augmenté de la partie Est, séparée mais complémentaire, avec laquelle il formait une vaste surface destinée à une utilisation difficile à préciser exactement: mais la "demeure", les pièces d'habitation, se trouvaient alors à l'étage.

Parmi le matériel découvert en 1975 on signalera à nouveau du mobilier en bronze: pied de lit mouluré, cuve d'un grand vase, couvercle massif à guirlande gravée, plaquettes de garniture et appliques de meubles. Mais les objets en bronze les plus nombreux étaient des cabochons décoratifs: plus d'une centaine ont été recueillis sur l'ensemble de la fouille, avec de fortes concentrations au-dessus de l'*oecus major* (90% des trouvailles). Le parallèle le plus éclairant qui se présente pour interpréter ces cabochons est la porte intérieure en bois du tombeau de Langaza, sur laquelle on rencontre les mêmes combinaisons de clous décoratifs en bronze qu'à Délos: lisses et bombés, avec des moulures en creux et en relief; en forme de disques garnis d'une pointe; enfin campaniformes⁴. Outre ce mobilier en bronze, il faut encore mentionner une table en schiste, malheureusement brisée en nombreux fragments et délitée, ainsi qu'une jatte en marbre bleu sombre dont la base est sculptée d'un décor floral.

Le gisement de cachets à empreintes localisé dans le bas

1. BCH 99 (1975), p. 716-723.

2. Ibidem, p. 717, fig. 1.

3. Ibidem, p. 717, fig. 1, pièce 1. Exemple de salon à grande baie dans l'îlot des Bronzes voisin: BCH 93 (1969), p. 1031, fig. 1 (pièce EE).

4. Th. Macridy, Un tumulus macédonien à Langaza, JdI 26 (1911), p. 193-215.

d'une couche d'incendie sur la terrasse surélevée qui prolonge la cour au Nord⁵ a livré quelque 51.000 nouveaux exemplaires complets ou fragmentaires. En comptant les sceaux entiers et les fragments, dont certains sont de petits éclats, on totalise environ 15.000 pièces. Il est probable que la bibliothèque ou les archives de papyrus étaient conservées dans la galerie couverte située au-dessus de la terrasse. On a observé une concentration particulièrement forte de cachets le long du parement extérieur du mur Sud de l'*oecus major*, mur qui forme la limite Nord de la terrasse (P I. 229 b). Aucun exemplaire n'a été trouvé dans l'*oecus major* lui-même. Les choses se présentent comme si le plancher de la galerie d'étage, en s'effondrant, avait basculé en direction du Nord en même temps que la colonne de marbre qui le soutenait. Les cachets sont apparus en masse à partir d'environ 0.30 m. au-dessus du sol. Des exemplaires isolés, qui avaient rebondi plus haut, se trouvaient au milieu de décombres presque stériles.

Comme éléments de datation on possède environ 150 monnaies de bronze qui étaient dispersées sur l'ensemble de la fouille, auxquelles s'ajoute un trésor d'environ 80 pièces agglutinées en grappe (vraisemblablement une bourse perdue), qui a été découvert près du seuil de la porte de communication entre l'*oecus major* et sa desserte. La chronologie sera également précisée à l'aide d'un lot d'anses d'amphores timbrées. Une première étude permet de situer au début du Ier s. la dernière phase d'occupation de la maison. Celle-ci a été détruite dans l'incendie qui a aussi ravagé l'îlot des Bronzes voisin et elle est restée ensevelie sous ses décombres.

GERARD SIEBERT

RHENEË

Anô Générale

La campagne de fouilles* a eu lieu en Mai, Juillet, Août et Septembre 1975, durant 16 semaines; la terrasse qui a été en partie explorée surplombe la baie d'Anô Générale d'une vingtaine de mètres environ. Depuis cette terrasse, la vue est très dégagée; elle embrasse toute la côte Sud de Délos, la baie de Fourni en particulier. Le long des pentes abruptes qui séparent la terrasse de la mer affleurent de nombreux rochers de gneiss sur lesquels les déblais de fouille ont été déposés.

Les deux monuments étudiés, B et C, ont une orientation Est-Ouest; la façade principale est donc tournée vers la mer.

Monument C, Nord de la terrasse (P I. 230 a)

La fouille a permis de dégager un ensemble de bâtiments (14.4×12.40 m.) entourant une cour; le long du mur Ouest se dresse un vaste podium à deux degrés de marbre blanc (longueur: 7.56, largeur: 4.2 m.; seul un fragment du second degré a été découvert en place à l'angle Sud-Est. Un mur court le long des côtés Nord, Ouest et Sud du podium; il se termine par deux piliers d'ante surmonté de chapiteaux ioniques; l'un des chapiteaux est entièrement conservé; il est décoré de volutes et de palmettes. Nous avons donc affaire à une exèdre à ciel ouvert; le long de cette exèdre était érigé un banc dont de nombreux fragments ont été retrouvés.

Au centre de cette exèdre se dressait un bâtiment plus original. En effet, on peut reconstituer un édifice rectangulaire (façade principale à l'Est: 3 m.) qui s'appuyait sur le mur Ouest de l'exèdre. En façade, se dressaient deux colonnes dont malheureusement les chapiteaux n'ont pas été retrouvés; elles étaient surmontées d'un entablement ionique et d'un fronton; ce fronton a pu être entièrement reconstitué; la frise portait un décor végétal (feuilles d'acanthé et volutes). Ce naiskos servait sans doute de cadre à une grande stèle funéraire représentant une femme assise, stèle dont des fragments ont été retrouvés dans la cour à l'Est du bâtiment.

Les éléments d'architecture ont été découverts pour la plupart dans la cour devant le mur; quelques éléments proviennent de cabanes et de murs de pierres sèches élevés à l'Ouest du champ de fouilles.

Au Nord et au Sud s'élevaient deux portiques coudés (largeur: 3.3 m. qui encadrent l'exèdre et la cour. La colonnade a presque entièrement disparu; il subsiste seulement les bases de deux colonnes du portique Sud. Une partie de l'entablement dorique a été retrouvée; le sol des portiques était recouvert d'une mosaïque à éclats de marbre blanc: un caniveau avait été aménagé le long du mur de clôture du bâtiment. Les pillards, dans leur espoir de retrouver de nouvelles tombes, ont complètement détruit la mosaïque sur la majeure partie des portiques.

Sous le naiskos, dans le rocher avait été aménagée une tombe rectangulaire. Quatre tombes symétriques, aux parois stuquées, sont disposées du Nord au Sud, de part et d'autre de ce tombeau; elles sont recouvertes par l'exèdre et les portiques dont la construction a condamné l'accès des tombeaux. Ces cinq tombes ont été entièrement pillées; les trous par lesquels étaient passés les pillards étaient bien visibles dès le début de la fouille.

Constructions annexes

A l'Est de l'ensemble C, une cour a été dégagée (12.8×8.8 m.); dans cette cour, le long du mur d'enceinte du portique Nord, près de l'entrée, avaient été érigées plusieurs stèles funéraires du type habituel à Rhénée (dexiosis, fillette jouant, naufrage).

Un sondage dans l'angle Sud-Est de cette cour a révélé une occupation plus ancienne; sous un sol de pierres qui a

5. BCH 99 (1975), p. 721 et fig. 8.

* Participants: M.-Th. Couilloud (Université de Lyon II), J. Seigne, architecte avec l'aide de trois à six ouvriers.

été remblayé au moment de la construction de l'ensemble C, a été mis au jour une épaisse couche de cendres qui, elle même recouvrait une fosse creusée dans le rocher (2,4×0,7-1 m.). Il s'agit vraisemblablement d'une tombe à crémation; des vases (*lagynos*, *unguentarium*) et quinze amphores ont été découvertes dans cette tombe.

Monument B

L'enclos funéraire B (dimensions: 21×10,6 m.) comprend une cour bordée à l'Est et au Nord d'une série de loculi et à l'Ouest d'une plate-forme qui supportait un édicule à fronton du type déjà rencontré en C. Deux degrés de marbre blanc surmontaient un soubassement de gneiss (longueur du premier degré: 7,40 m.); le degré supérieur était biseauté. Au centre de cette plate-forme, le *naïskos* (longueur de la façade principale: 3,20 m.) était surmonté d'un entablement ionique à frise lisse et d'un fronton qui a pu être entièrement reconstitué. Les plaques de gneiss qui formaient en arrière des degrés de marbre, le dallage, dissimulaient une série de tombeaux rectangulaires (longueur comprise entre 3,4 et 4 m., largeur: 1 m. pour les deux tombeaux du Nord, 0,80 m. pour les tombeaux centraux, 0,5 à 0,40 m. pour le tombeau du Sud) (P l. 230 b) séparés les uns des autres par des travées formées de moellons de gneiss. Seules les deux tombes du Nord étaient stéquées et étaient précédées d'un couloir d'accès (*dromos*). Les dalles de couverture avaient toutes été déplacées par les pillards et les tombes violées. Une seule tombe contenait un squelette intact, dans les autres, des fragments d'ossements humains (crâne, mâchoire, tibias) et un peu de céramique ont été abandonnés par les pillards. L'accès aux loculi était facile; l'introduction des cadavres se faisait par l'Est, sous le soubassement de gneiss; l'espace compris entre deux travées était ensuite fermé par une dalle verticale.

Dix sept loculi, séparés par des travées constituées de moellons de gneiss étaient sur les côtés Nord et Est de la cour; ces tombes, creusées dans le rocher, étaient recouvertes de dalles de gneiss qui ont été brisées au moment des pillages; les tombes Est étaient stéquées, ce qui n'est pas le cas des tombes Nord. Leurs dimensions moyennes sont les suivantes: la profondeur varie de 2,20 m. à l'Ouest à 1,80 m. à l'angle Sud-Est; longueur: 2; largeur: 0,80 m.; deux d'entre elles au Nord sont plus étroites mais elles n'ont pas été utilisées. Dans l'une des tombes, en partie préservée du pillage, furent retrouvés un squelette intact et des poteries brisées. Dans une autre, une dalle de couverture qui, dans sa chute au moment du viol de la tombe a écrasé le crâne, a néanmoins protégé du pillage une paire de boucles d'oreille en or, décorée d'une tête de taureau.

La fouille de ces tombes était très difficile: elles ont peu à peu été remplies au cours des siècles par d'énormes pierres qui s'entassaient souvent sur plus d'1,50 m. de profondeur, et entre lesquelles on a trouvé des squelettes d'animaux (lapins, chèvres et chiens). Après le pillage des tombes, les paysans n'ont pas hésité à se débarrasser ainsi d'animaux

morts ou à combler ces trous pour des raisons de sécurité; sous ces pierres, quelques fragments d'ossements et de céramique, vestiges du squelette et du mobilier funéraire ont été retrouvés.

Dans la cour même étaient creusées deux tombes orientées l'une Nord-Sud, la seconde Est-Ouest; elles avaient été entièrement pillées. Au Sud-Ouest de la cour (P l. 230 c) devant la plate-forme s'élève un soubassement à trois degrés (2,20 sur 1,04 m.). Ces degrés étaient formés de carreaux en gneiss et d'éléments de marbre en remploi qui avaient été empruntés à deux autres petits monuments; l'un de ces blocs portait une inscription funéraire; les blocs de marbre ont été trouvés soit en place entre les carreaux de gneiss soit épars devant le monument; l'ensemble avait été stéqué.

Les deux monuments B et C répondent à des besoins différents: le monument C est un monument de type familial construit en l'honneur de parents défunts; une fois le monument construit, tout accès aux tombes devenait impossible; il n'en est pas de même en B: on peut supposer que l'ensemble B (loculi de la cour et du monument) répondait aux désirs d'un collège funéraire; les ensevelissements y étaient successifs.

Les deux ensembles B et C appartiennent à la fin de la période hellénistique (dernier tiers du IIe siècle ou début du Ier siècle av. J.-C.), donc à la période de l'apogée délienne.

TENOS

Sanctuaire de Poséidon et d'Amphitrite

Les fouilles menées à Ténos aux mois d'Août et de Septembre 1975, sous la direction de R. Etienne et M.-A. Zagdoun, ont permis de dégager une partie du grand portique qui longe le rivage, et de reconnaître les bâtiments situés entre le portique au Sud et les collines au Nord.

Le portique, le plus grand de la Grèce, s'étend sur 170 m. d'Est en Ouest (P l. 231 a). Seules les fondations sont entièrement conservées jusqu'au troisième degré de la krépis. On a retrouvé aussi quelques uns des blocs de marbre qui recouvraient les degrés, et des éléments de la frise et du larmier; des fragments de sculpture, têtes de dauphin d'un style assez fruste, appartiennent sans doute à la décoration de ce monument. Construit au IIe s. av. J.-C., le portique a dû être détruit au milieu du siècle suivant, et ne fut jamais reconstruit.

En avant du portique, du côté de l'extrémité Est, on a dégagé un ensemble de constructions fort ruinées où l'on reconnaît deux états (P l. 231 b). Au-dessus de bâtiments presque carrés (5×5,75 m.), dont il ne subsiste que les fondations, s'est installé un habitat assez pauvre dont l'abandon est contemporain de la destruction du portique. Par contre, à l'extrémité Ouest du portique, on a découvert des installations (une rue, des maisons, un grand bâtiment

dont les murs sont conservés jusqu'à 1,20 m. de hauteur) qui étaient encore utilisées au IIIe s. de notre ère (P I. 231 c).

Dans l'état actuel de nos recherches, nous pouvons dire que la zone Est du hiéron a fait l'objet d'un grand plan d'aménagement au IIe s. av. J.-C. Laissé en ruines au milieu du Ier s., sans doute après les incursions de pirates qui ont ravagé l'Egée, le sanctuaire ne fut pas abandonné, mais il ne retrouva jamais son extension primitive.

ECOLE FRANÇAISE D'ATHENES

AYIA IRINI IN KEOS

Members of the staff were present at the site, in varying numbers and for varying lengths of time, from June 25 to October 26. In all, about thirty people took part in the work: maintenance and improvement of the excavated areas, mending and conservation, and, principally, the continuing studies of architecture, stratigraphy, and material objects of all sorts.

Three small pits were excavated in, and on either side of, House A in order to examine strata and foundations of walls. By good luck, the digging in Room 26 yielded further fragments of the great Cycladic jar with splendid big griffins, of the time of LM IA/LH I, parts of which had been found in 1974.

The site is in good condition and is accessible. But, as reported earlier, the excavated areas are so crowded with ancient walls, and passageways are so few and narrow, that supervision will always be needed. Therefore the site cannot be opened to the general public until permanent guards have been appointed by the Archaeological Service.

In the workrooms primary attention was directed this year to study of the houses called A, B, L and M, the temple, and the fortifications and adjoining structures in the northern and southeastern sectors; to the pottery and other objects of Periods D and F (Middle Bronze Age), Period G (LM IA/LH I), Period H (LM IB/LH II), and a small deposit of archaic and classical Greek times; to domestic utensils in local coarse wares, among which are many whose use is not yet understood; to the large terracotta statues from the temple, and small terracotta figurines of people and animals. Visiting scholars reexamined our collections of obsidian, of painted wall-plaster, and of signs in Linear A script.

We propose to resume and continue these studies at Ayia Irini in the spring and summer of 1976.

JOHN L. CASKEY

PHYLAKOPI IN MELOS

The excavations undertaken in 1974 at Phylakopi in Melos for the British School were continued in 1975 under the direction of Professor C. Renfrew. Mr. M.S.F. Hood again participated as advisor to the Committee. The aim of the work was to continue the stratigraphic studies initiated during the previous season, and to investigate areas of the prehistoric town.

Work began on the 7th July with ten workmen under the leadership of Mr. A. Zidianakis as foreman, and continued until 8th August. Digging continued in trench ΠC at the north of the site occupying space JI, I3 of the original plan of the 1896-9 excavations. A sequence of occupation and fill deposits of the Middle Bronze Age overlay floors of the Second (Middle Cycladic) City, beneath which were Early Cycladic walls and deposits from the later part of the First City period. A small assemblage of pots of the later First City were found in association on a floor.

Deposits were found under this floor lying below walls of the First City. The material from these levels is important in corroborating and extending the observations on the early levels at Phylakopi given by Duncan Mackenzie in his Daybooks for the 1896-9 excavations. In the very lowest levels immediately above bedrock material was found in association with a line of walling, the only direct evidence of pre-city structures yet found on the site. The pottery from this deposit was homogeneous, mainly heavy burnished ware (often bowl shapes) and may be equated with the Grotta-Pelos culture. The succeeding levels, between these basal deposits and the First City floors, appear to continue this ceramic tradition with the addition of numerous Urfirnis sherds (including sauceboats) and black-on-buff painted wares resembling those of the Keros-Syros culture. The head of a Cycladic figurine of the canonical (folded-arm) type came from these levels (P I. 232 b). Further study of the material will yield a quantitative picture useful for the interpretation of the Cycladic Early Bronze Age.

With the approval of the Archaeological Service, soundings were made outside and to the west of the city walls in order to locate the material from pre-city levels observed some years ago during rescue excavations by Mrs. Ph. Papadopoulou-Zapheirou. Materials of this period were found, but in mixed levels.

Within the area of the Mycenaean megaron complex work was resumed in trench IIA, where two fragments of a Linear A tablet were found in 1974. There is evidence now that the Mycenaean (LH IIIA) palace was preceded by a building of comparable size built in the Late Bronze I period. Unfortunately the remains were much disturbed during excavations by Dawkins and Droop in 1910 and firm dating evidence is scanty. The remains of this building and of the later palaces were planned by the excavation's architect, Mr. A. Daykin.

The deep stratigraphic sounding in trench PL was re-

sumed (P I. 232 a), revealing the base of the inside face of the defensive wall, which can now be dated to the LH IIIB period. The sounding continued down through Late and Middle Bronze Age levels, finally reaching bedrock at a depth of more than 6 m. The section here gives a clear sequence for the later occupation of the site, especially in the Mycenaean period, and completes the sequence which for the early period is so clearly documented in trench IIC.

Immediately south of PL on the outer (South) side of the main defensive wall a trench PK was opened, effectively extending the section line of PL to a length of 10 m. running across the defences. An outer defensive wall was revealed datable by pottery of the Late Minoan Ia period. It is clear that at this point the "double" fortifications at Phylakopi are the result of works undertaken during the LM IA and LH IIIB periods (or, more exactly their Cycladic contemporaries).

The importance of the Late Bronze I period at the site was further documented by a stratigraphic investigation carried out in trench IIS (square G3, 5 of the 1896-9 plan) adjacent to the Pillar Crypt of earlier excavations. Numerous small fresco fragments were found here both from frescoes already reported from the 1899 excavation (for example lilies) and new pieces (P I. 232 c). These were clearly associated with pottery of the LM IA and IB periods. The attribution of the frescoes discovered in the earlier excavations to the Second City (Middle Cycladic) period must now be reconsidered. The fresco fragments were studied after the excavation by Mr. M. Cameron.

During the 1974 season the most surprising discovery had been the small room in square OL containing numerous Mycenaean figurine fragments and other special finds, including a small head of beaten sheet gold. The area was extended westwards, with designation NL. The structure (P I. 232 d) was revealed as a stone built chamber approx-

imately 4.5 by 2 m. entered at the west, and separated from the defensive wall at the south by an open space 2 m. wide. The continuing abundance of special finds from this area leads us to term it a shrine. Numerous Mycenaean figurines were found this season, both human and animal, and fragments of several wheel-made animal figurines. No fewer than nine sealstones were recovered; none has hitherto been reported from Phylakopi. Several occupational phases are represented, apparently within the span of the LH IIIB period. Further investigation is needed to determine whether the shrine originated earlier, like the larger structure at Aghia Irini on Kea.

In the area to the east (OLD) in levels of the same period, a small bronze figure was found, striding forward and with arm upraised, of the type known as the "Smiting God". This well stratified complex of finds should throw much light upon island cult traditions in Mycenaean times.

During the course of the excavation water sieving and flotation sampling continued under the supervision of Mr. C.S. Gamble. Mr. P. Petrakis restored the pottery found, and this was studied by the Assistant Director of the School, Mr. R. Barber, Mrs. S. Sherratt and Dr. R.K. Evans. The workshop was again under the supervision of Miss S. Paton.

The study of the important obsidian sources at Sta Nychia and Dhemengaki continued, with the approval of the Greek Archaeological Service. Mr. P. Shelford continued the geological survey, and patterns of exploitation were investigated by Miss R. Torrence. The problems of geomorphological change in Melos, with special reference to the Phylakopi area, were considered by Dr. D.A. Davidson and Miss K. Tasker. A study of modern land use in Melos was directed by Dr. J.M. Wagstaff.

A.C. RENFREW

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ

Θ ή ρ α

Ναός Ἐπισκοπῆς Γωνιάς

Ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησία τῆς Ἐπισκοπῆς εἶναι γνωστὴ στὴ βιβλιογραφία, τόσο γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ὅσο καὶ γιὰ τὶς σωζόμενες τοιχογραφίες τοῦ 11ου αἰ. στὸ ἐσωτερικὸ τῆς (ΑΒΜΕ Ζ' (1951), σ. 178-214).

Ὁ ναός, ὕστερα ἀπὸ τὶς ἐργασίες στερέωσης τοῦ καθηγητῆ Ἄ. Ὁρλάνδου, δὲν παρουσίαζε βασικὲς ἀνάγκες. Τὸ 1974 ὁμως τὸ ἐκκλησιαστικὸ συμβούλιο, χωρὶς ἄδεια τῆς Ὑπηρεσίας, ἄρχιζε νὰ τοποθετεῖ ἠλεκτρικὴ ἐγκατάσταση ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ στὸ ναὸ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταστραφῶν σὲ μεγάλο μέρος τὰ ἐπιχρίσματα καὶ τὸ μνημεῖο νὰ παρουσιάζει μιὰ ἀπαράδεκτη ὄψη μὲ καλῶδια ἐμφανῆ ἢ χωνευτὰ στὸ σοβά. Ἡ Ἐφορεία σταμάτησε τὶς ἐργασίες καὶ ὑποχρέωσε τὸ ἐκκλησιαστικὸ συμβούλιο νὰ κάνει ὅλες τὶς καλωδιώσεις ἐσωτερικὲς, αὐτὸ ὁμως προϋπέθετε τὴν καθαίρεση καὶ ἀνακατασκευὴ τῶν ἐπιχρισμάτων. Τὸ ἔργο ἀνέλαβε εἰδικευμένο συνεργεῖο τῆς Ὑπηρεσίας.

Κατὰ τὴν καθαίρεση τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιχρισμάτων ἀποκαλύφθηκαν πολλὰ οἰκοδομικὰ ἄγνωστα στοιχεῖα τοῦ ναοῦ, πού εἶχαν σὲ μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις ἀλλοιωθεῖ καὶ δὲν εἶχαν ἀποκατασταθεῖ ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο. Ἐτσι ἀποκαταστάθηκαν τὰ τέσσερα παράθυρα τοῦ τρούλου, πού εἶχαν παρουσιάσει φθορὲς στὰ πώρινα πλαίσιά τους καὶ γι' αὐτὸ τὰ εἶχαν τοιχίσει μὲ πρόχειρη λιθοδομὴ. Τὸ ἴδιο συνέβη μὲ τὸ παράθυρο τῆς δυτικῆς κεραιάς, δύο παράθυρα τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ τὰ παράθυρα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, τὸ δίλοβο τῆς κεντρικῆς ἀψίδας καὶ τὰ ἀπλὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα τῶν παραβημάτων. Σποραδικὰ ρήγματα τῆς τοιχοδομίας ἀρμολογήθηκαν, ἢ τοξωτὴ κόγχη ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο ἐν μέρει ἀνακατασκευάστηκε καὶ στερεώθηκε. Ἡ ἀνακατασκευὴ τῶν ἐπιχρισμάτων ἐγίνε κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ μὲ τὰ ἴδια ὕλικά τῶν παλιῶν, κρίθηκε ὁμως σκόπιμο νὰ παραμείνουν ἐμφανῆ ὅλα τὰ οἰκοδομικὰ στοιχεῖα πού ἀποκαλύφθηκαν καὶ ἦταν ἐνδεικτικὰ τῶν φάσεων τοῦ κτιρίου, καθὼς καὶ ὅλοι οἱ κοσμητές, τὰ περίθωρα, τὰ πλαίσια. Τέλος, ἐγίνε ἔλεγχος τῆς στέγης καὶ ὅπου κρίθηκε ἀπαραίτητο ἐγίναν ἐπισκευές.

Καστέλλι Ἐμπορείου

Τὸ τεῖχος πού περιβάλλει τὸν οἰκισμὸ σχηματίζεται ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο διώροφων σπιτιῶν πού χτίζονται σὲ συνεχῆ σειρά χωρὶς ἀνοίγματα, ἀφήνοντας μόνον τρεῖς εἰσόδους τοξωτὲς στίς τρεῖς πλευρὲς τοῦ κάστρου, σύστημα ἀμυντικὸ πού συναντιέται σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς Κυκλάδες. Ἐτσι, ἡ καταστροφὴ ἐνὸς σπιτιοῦ μπορεῖ νὰ

παρασύρει σειρά οἰκοδομημάτων διασπώντας τὴ συνοχὴ καὶ τὴν ἀλληλοστήριξη. Στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ κάστρου, ὕστερα ἀπὸ καθίζηση τοῦ ἐδάφους, παρουσιάστηκαν ἐπικίνδυνες ρηγματώσεις σὲ σειρά σπιτιῶν, πού πολλὰ παρέμεναν ἀκατοίκητα μὲ ἀποτέλεσμα νὰ βάζουν σὲ κίνδυνο ἄλλα κατοικημένα. Ἐφέτος ἐγίνε μιὰ πρώτη φάση ἐργασιῶν καὶ στερεώθηκαν τὰ πιὸ ἐπικίνδυνα τμήματα καθὼς καὶ τὸ σκευοφυλάκιο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐμπορείου, ὥστε τὸν ἐπόμενο χρόνο νὰ προγραμματιστοῦν συστηματικότερα οἱ ἐργασίες.

Καστέλλι Ἀκρωτηρίου

Λίγο πολὺ ἢ ἴδια κατάσταση ὑπῆρχε καὶ στὸ Ἀκρωτήρι, κυρίως στὴν πλευρὰ πρὸς τὴ θάλασσα, ὅπου οἱ θεμελιώσεις τῶν σπιτιῶν ἐπάνω στὸ βραχώδες ἔδαφος παρουσίαζαν σημαντικὲς ζημιές. Οἱ ἐργασίες περιορίστηκαν στὴ συγκράτηση τῶν πιὸ ἐπικίνδυνων τμημάτων τοίχων.

Π ἄ ρ ο ς

Ναός Ἀγίου Γεωργίου Νάουσας

Ὁ μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Λιμάνι τῆς Πάρου, τοῦ ὁποῦ ἡ καμάρρα ἔφερε ἐπάλειψη μὲ τσιμεντοκονία χωρὶς οὐσιαστικὴ στερέωση παρόλες τὶς σημαντικὲς διαμπερεῖς ρηγματώσεις, ἔπαθε σοβαρὲς φθορὲς τὸ χειμῶνα τοῦ 1975 μὲ ἀποτέλεσμα τὴν κατάρρευση τοῦ θόλου στὸ μεγαλύτερο τμήμα του. Τὸ φθινόπωρο ἐγίνε καθαρισμὸς τοῦ χώρου, στερέωση τῶν τμημάτων τῆς καμάρρας πού εἶχαν ἀπομείνει καὶ ὕστερα ἀπὸ μελέτη τοῦ ἀρχιτέκτονα-μηχανικοῦ τῆς Ἐφορείας κ. Ναυπλιώτη ἄρχιζε ἡ ἀποκατάσταση τοῦ θόλου, ἀφοῦ δέθηκαν οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι μὲ περιμετρικὸ «σενάζ».

Ν ἄ ξ ο ς

Πύργος Γλέζου

Κατὰ τὶς συνεχιζόμενες ἐργασίες στὸν πύργο Γλέζου στὸ κάστρο τῆς Χώρας Νάξου, γιὰ τὴν ἀναστήλωση καὶ διαμόρφωσή του ὡς βυζαντινοῦ μουσεῖο σύμφωνα μὲ τὴν ἐγκεκριμένη μελέτη τῆς Διεύθυνσης Ἀναστήλωσης, ἐγίναν τὰ ἑξῆς:

(α) Ἀποχωμάτωση τοῦ προαυλίου καὶ ἀποκατάσταση τοῦ περιτειχίσματος. (β) Διαμόρφωση τῶν χώρων τοῦ ὑπογείου, στερέωση τῆς τοιχοδομίας, ἀποκατάσταση ἀνοιγμάτων καὶ κατασκευὴ δαπέδων. (γ) Κατασκευὴ δύο πλακῶν ὀπλισμένου σκυροδέματος, δαπέδων τῶν δύο χώρων παραπλευρῶς τῆς κυρίας αἴθουσας τοῦ α' ὀρόφου. (δ) Ὁλοκλήρωση τῆς ἀποκατάστασης τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ ἐξώστη τοῦ α' ὀρόφου καὶ τῆς ἐξωτερικῆς σκάλας μὲ τὸ στηθαῖο τῆς ἀπὸ τὸν ἐξώστη στοῦς χώρους τοῦ ἰσογείου.

Πλατεία Πραντοῦνα

Στὸ κάστρο τῆς Χώρας Νάξου καὶ σὲ σημεῖο πολὺ «τουριστικὸ», σώζεται θολωτὸ «διαβατικὸ» διαμορφωμένον

μέ τέσσερα τοξωτά ανοίγματα, ένα σε κάθε πλευρά. Μετά την κατάρρευση των γύρω οικόδομημάτων είχε παραμείνει ανοιχτό, με αποτέλεσμα να κινδυνεύει ή στατική ισορροπία του. Έτσι, ήταν απαραίτητες οι στερεωτικές εργασίες, που βασικά έγιναν για τη στερέωση ή αποκατάσταση ορισμένων από τους πωρόλιθους της τοξωτής κατασκευής και την αντικατάσταση του ξύλινου μέρους της στέγασης του «διαβατικού».

Μ η λ ο ς

Κατακόμβες

Ύστερα από τη διάνσξη της άμαξιτης οδού μέχρι το πλάτωμα πάνω από τις κατακόμβες της Τρυπητής, παρουσιάστηκε η ανάγκη διαμόρφωσης της καθόδου ως την είσοδο του μνημείου. Τό παλιό και άπότημο μονοπάτι διαπλατύνθηκε, όσο τό επέτρεπαν οι έδαφολογικές συνθήκες, και ή άπότημη κλίση κλιμακώθηκε μέ τήν κατασκευή σκαλοπατιών κατά διαστήματα. Ό χώρος άναμονής διαμορφώθηκε κατάλληλα και έπισκευάστηκε ή ήλεκτρική έγκατάσταση.

*Α μ ο ρ γ ό ς

Μονή Χοζοβιώτισσας (Π ί ν. 233 α)

Ανήμερα τήν Πρωτοχρονιά μεγάλη κατολίσθηση βράχων από ύψος 30 μ. περίπου πάνω από τόν τελευταίο όροφο τής μονής, εξαιτίας τής κακοκαιρίας και τής παγωνιάς πού έπικρατούσε, προκάλεσε σημαντικές ζημιές στά κτίσματα τής Χοζοβιώτισσας, πού είναι ιδρυμένη στό μέσο του ύψους κάθεται βραχώδους όγκου, όπου σχηματίζεται πλάτωμα. Τέσσερις όγκοι κυρίως μεγάλων διαστάσεων προκάλεσαν καταστροφή του δώματος τής τράπεζας μέ τό στηθαίο του, μάλιστα σε σημείο όπου ή τοιχοποιία είχε πλάτος 1,40 μ. άποτελούμενη από τόν άρχικό έξωτερικό τοίχο, πάχ. 0,70 μ. και πρόσθετη άντηρίδα πού χτίστηκε για τήν ενίσχυση του πριν από 80 χρόνια (Π ί ν. 233 β). Τσιμεντένια σκάλα πάνω στό δώμα και ή πλάκα επικάλυψης διαρρηχθήκαν σε δύο σημεία από άλλους βράχους. Ό ένας έφτασε στό δάπεδο κελιού του β' όρόφου, ενώ ό άλλος διατρήθηκε κατά τήν πτώση του διαδοχικά τρία δάπεδα-όροφές και σφηνώθηκε στό δάπεδο χώρου του ίσογείου πού στηριζόταν στό χτιστό θόλο του α' ύπογείου. Η δόννηση πού προκλήθηκε από τήν πτώση των βράχων είχε ως αποτέλεσμα τή δημιουργία σημαντικών ρωγμών στους έξωτερικούς κυρίως τοίχους των κελιών. Η κύρια αίτία, ή έδαφολογική διαμόρφωση, και ή κατάσταση πού δημιουργήθηκε από τούς παγετούς δέν μπορούσε νά αντιμετωπιστεί: οι μικρότερες κατολισθήσεις συνεχίζονταν, ή παραμονή του κτιρίου όμως σ' αυτή τήν κατάσταση, πέρα από τό γεγονός ότι είχε καταστεί άκατοίκητο τό μεγαλύτερό του μέρος, έγκυμονούσε κινδύνους για τή διατήρηση και του υπόλοιπου οικόδομηματος. Έτσι άποφασίστηκε ή άμεση έκτέλεση των παρακάτω εργασιών, πού παρότι παρουσίασαν ιδιαίτερες δυσκολίες,

τόσο τεχνικά όσο κι εξαιτίας των καιρικών συνθηκών, ολοκληρώθηκαν μέχρι τήν άνοιξη του 1975:

(α) Ύποστύλωση του θόλου του α' ύπογείου στον όποιο είχε σφηνωθεί ό μεγαλύτερος βράχος (γύρω στους 4 τόννους). (β) Κατεδάφιση του στηθαίου του δώματος τής τράπεζας και τής σκάλας άνόδου στό μικρό πρόσκτισμα του δώματος. (γ) Ύποστύλωση όλων των ανοιγμάτων τής έξωτερικής πλευράς τής μονής. (δ) Απομάκρυνση των βράχων και των μπάζων, εκτός από τόν όγκο πού έπεσε στό ίσόγειο, του όποιου ή διάσπαση παρουσίαζε ιδιαίτερες δυσκολίες, ώστε νά μήν προκαλέσει φθορά στό θόλο στον όποιο στηριζόταν. Άλλωστε και ή επιθυμία των μοναχών ήταν ή διατήρησή του ως δείγμα καταστροφής και τής από «θαύμα» διάσωσης τής μονής. (ε) Στερέωση τής τοιχοδομίας όπου παρουσιάζονταν ρωγμές. (στ) Κατασκευή ίσχυρου σενάζ στην άπόληξη τής έξωτερικής τοιχοδομίας και τής άντηρίδας, πού μέχρι τότε παρουσίαζαν άσύνδετη τήν κατασκευή. (ζ) Άνακατασκευή του στηθαίου, για τήν όποια άπαιτήθηκε ή κατασκευή κρεμαστών ίκρωμάτων. (η) Άνακατασκευή τής πλάκας του δώματος από όπλισμένο σκυρόδεμα. (θ) Άνακατασκευή τής κλίμακας άνόδου στό πρόσκτισμα του δώματος. Η εργασία παρουσίασε προβλήματα ως προς τή διαμόρφωση και τοποθέτηση, γιουτί ή καταστραμμένη σκαλί ήταν μεταγενέστερη, αυθαίρετη κατασκευή πού έκκλινε φεγγίτη τής παλιάς τράπεζας μέ πώρινο τοξωτό πλαίσιο. Τά στοιχεία τής άρχικής κατασκευής πού πρέπει νά ήταν ξύλινη είχαν χαθεί.

Η δαπάνη των εργασιών έγινε στό μεγαλύτερο μέρος από τίς πιστώσεις Δημόσιων Έπενδύσεων και ή οικονομική συμμετοχή τής μονής χρησιμοποιήθηκε κυρίως για έσωτερικές εργασίες άποκατάστασης των δαπέδων και όροφών των κελιών.

Οι εργασίες έγιναν από ειδικευμένο συνεργείο μέ έπικεφαλής τόν άρχιτεχνίτη Π. Πανουτσόπουλο και μέ τήν επίβλεψη του άρχιτέκτονα τής Διεύθυνσης Άναστήλωσης Δ. Ζαμενόπουλου.

Πύργος Γαβρά

Όλοκληρώθηκε ή στέγαση και στεγανοποίηση του δώματος του πύργου σύμφωνα μέ παλιότερη μελέτη, προκειμένου νά στεγαστεί εκεί ή αρχαιολογική συλλογή τής Χώρας Άμοργού. Ύπολείπονται ή έπιστρωση των δαπέδων και ή κατασκευή των ξύλινων κουφωμάτων.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ-ΕΙΚΟΝΩΝ

Ν ά ξ ο ς

Δύο συνεργεία μέ τήν έποπτεία του ζωγράφου-συντηρητή Στ. Μπατογιάννη εργάστηκαν κατά τούς θερινούς μήνες (τό ένα συνεργείο μέ έπικεφαλής τό Μηνά Μακρογαμβράκη εργάστηκε σχεδόν όλο τό χρόνο) στά έξής μνημεία, συνεχίζοντας τή συντήρηση των τοιχογραφιών:

Δροσιανή

Ἐγινε καθαρισμός καί σταθεροποίηση τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας τῆς Δέησης στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ, ἀπό τό γ' στρώμα τοιχογραφιῶν, πού ἀποκαλύφθηκε μέ τίς παλιότερες ἀποτοιχίσεις. Ἐπίσης στερεώθηκαν οἱ τοιχογραφίες τῆς βόρειας κεραίας τοῦ ναοῦ.

Ἐπικεφαλῆς τοῦ συνεργείου ἦταν ὁ Στάθης Κούρτης.

Πρωτόθρονη στό Χαλκί

Συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ τῶν τοιχογραφιῶν καί στερέωσης κυρίως στό χῶρο τοῦ Ἱεροῦ. Στήν ἀψίδα ἀποτοιχίστηκε τό νεότερο στρώμα μέ τήν παράσταση ἱεραρχῶν, τό παλιότερο ὅμως στρώμα, πού τμήμα του εἶχε ἀποκαλυφτεῖ πέρυσι μέ τή μορφή τοῦ Ἁγίου Ἰσιδώρου, παρουσίασε ἀποσπασματική διατήρηση. Ἐγινε καθαρισμός, στερέωση καί αἰσθητική παρουσίαση τῶν δύο στρωμάτων τῆς ἀψίδας καί ὀλοκληρώθηκε ὁ καθαρισμός τῆς παράστασης τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στό νότιο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ (Π ἰ ν. 234). Ἐπίσης προχώρησε ἡ στερέωση τῶν τοιχογραφιῶν τῆς βόρειας κεραίας τοῦ κυρίως ναοῦ, πού εἶχαν ἀποκαλυφτεῖ τόν προηγούμενο χρόνο.

Παναγία Δαμιώτισσα Τραγαίας

Ἐγινε ἡ στερέωση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἱεροῦ καί τῆς νότιας καμάρας τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅπου ὑπάρχει ἓνα μόνο στρώμα. Στά ἄλλα τμήματα ἡ ὑπαρξή δύο στρωμάτων δέν ἐπέτρεψε τή στερέωση, ἀλλά ἔγινε ἡ σταθεροποίηση τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας τοῦ β' στρώματος καί ἡ προετοιμασία γιά τήν ἀποτοιχισή του.

Θήρα

Συνεργεῖο ἀπό τούς Νίκο καί Σοφία Μίνα καί Σπύρο Βαρότση ἐργάστηκε τό καλοκαίρι γιά τή συντήρηση τῶν εἰκόνων πού εἶχαν συγκεντρωθεῖ ἀπό τό Μητροπολίτη Θήρας σέ χῶρο κάτω ἀπό τό Μητροπολιτικό ναό στά Φηρά, πού προορίζεται νά στεγάσει ὅλη τήν ἐκκλησιαστική συλλογή. Ἐγινε στερέωση τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας καί τοῦ ξύλου, καθαρισμός, ἀπολύμανση καί αἰσθητική παρουσίαση τῶν παρακάτω εἰκόνων:

1. Παναγία Ὁδηγήτρια, διαστ. 0,78×0,52 μ. Ὁ συνηθισμένος τύπος τῆς Ὁδηγήτριας μέ μικρή στροφή τοῦ κεφαλιοῦ καί αὐστηρό ὄφρος. Τά σταθερά γραμμένα χαρακτηριστικά, τά λευκά ἀραιά καί σκληρά φῶτα, τά βαριά περιγράμματα καί οἱ μανιεριστικές πτυχώσεις δὴγοῦν σέ μιά χρονολόγηση στό δεύτερο μισό τοῦ 17ου αἰ. Ὁλόκληρη ἡ εἰκόνα καλυπτόταν ἀπό στρώμα καπνιάς καί μετά τόν καθαρισμό ἀποκαλύφθηκε σέ λαμπρή διατήρηση (Π ἰ ν. 235 α-β).

2. Παντοκράτωρ, διαστ. 0,78×0,52 μ. Ἡ ἀντίστοιχη τῆς Ὁδηγήτριας εἰκόνα τέμπλου, ἀπό τόν ἴδιο ζωγράφο. Παρουσίαζε τήν ἴδια κατάσταση ἀλλά τό πρόσωπο, ἰδιαίτερα στό ἀριστερό τμήμα, ἔχει σημαντική φθορά (Π ἰ ν. 236).

3. Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, διαστ. 0,70×0,57 μ. Ὁ ἅγιος εἰκονίζεται στηθαῖος. Στήν κάτω ἀριστερή γωνία ἡ κτητορική ἐπιγραφή ἀναφέρει: ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ/ΘΕΟΥ ΔΟΥΚΑ Κ/ΣΥΒΙΟΥ ΑΥ/ΤΟΥ ΜΑΡΓΑ/ΡΙΤΑΣ. Ἡ εἰκόνα ἀποτελεῖται ἀπό τρία ξύλα, τά ὁποῖα εἶχαν ἀποκολληθεῖ καί πρόχειρα συγκολληθεῖ σέ ἄλλη διάταξη. Ἐγιναν οἱ κατάλληλες συνδέσεις καί στερεώσεις τοῦ ξύλου καί καθαρισμός τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας.

4. Χριστός Μέγας Ἀρχιερεὺς, διαστ. 0,70×0,75 μ. Ἐνθρονος ὁ Χριστός μέ χρυσοποίκιλη ἐνδυμασία. Πάνω ἀπό τό θρόνο, στίς γωνίες εἰκονίζεται ἀνά ἓνας ἄγγελος ὀλόσωμος μέ ἀνοιχτές φτεροῦγες. Ἡ εἰκόνα πρέπει νά ἀνήκει στό ἴδιο τέμπλο μέ τήν εἰκόνα τοῦ Προδρόμου καί πιθανόν εἶναι ἔργο τοῦ ἴδιου ζωγράφου, τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰ. Ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ ἔφερε μετάλλιο κακότεχνο φωτοστέφανο καί τό χέρι του εἶχε ἐπενδυθεῖ μέ ὕψισμα· δέ διακρινόταν σχεδόν τίποτα ἀπό τή ζωγραφική πού μετά τόν καθαρισμό παρουσίασε καλή διατήρηση (Π ἰ ν. 237).

5. Ἅγιος Νικόλαος, διαστ. 0,69×0,54 μ. Ὁ ἅγιος παριστάνεται στηθαῖος, εὐλογεῖ καί μέ τό ἀριστερό χέρι του κρατάει κλειστό εὐαγγέλιο. Στά δεξιά του, σέ μικρότερη κλίμακα ζωγραφισμένος εἶναι ὁ Ἅγιος Γεώργιος μέ αυτοκρατορική στολή καί κρατάει σταυρό τοῦ μαρτυρίου. Ἀπό κάτω ἡ κτητορική ἐπιγραφή ἀναφέρει: ΔΕΙΣΗΣ ΔΟΥΛΟΥ/ΤΟΥ Θ(Ε)ΟΥ ΜΑΣΤΡΟ/ΓΩΡΓΗ ΣΙΓΑΛΑ. Στό δεξιό τμήμα τῆς εἰκόνας ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: ΑΨΠΖ/ΥΕΙΡ ΙΓΝΑΤΙΟΥ / τζεγάλα.

6. Χριστός Παντοκράτωρ, διαστ. 0,77×0,59 μ. Στηθαῖος μέ δύο ἄγγελους σέ προτομή στίς πάνω γωνίες τῆς εἰκόνας. Καλή τέχνη 17ου αἰ. Ἀπό δύο ξύλα κατασκευασμένη, ἡ εἰκόνα παρουσίαζε φθορά στό σημεῖο σύνδεσης (Π ἰ ν. 238 α-β).

7. Ἀριστερό τμήμα ξυλόγλυπτου βημόθυρου, διαστ. 1,15×0,34 μ. Τό πάνω μέρος κοσμείται μέ κληματίδες, ἐνῶ στό κάτω σχηματίζεται τοξόβλλιο πού πατεῖ σέ ἀνάγλυφα κιονόκρανα καί στρεπτοῦς κιονίσκους. Στήν ἐπιφάνεια αὐτή ἦταν ζωγραφισμένη, ἀλλά πολύ φθαρμένη σήμερα, προτομή τοῦ Ἀποστόλου Παύλου.

8. Ἀποκαθήλωση, διαστ. 0,71×0,17 μ. Εἰκονίζεται ὁ νεκρός Ἰησοῦς καί ἐπιγραφή ἡ Ἀποκαθήλωσης. Σχηματοποιημένη ἀπόδοση καί στεγνή τέχνη τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰ.

9. Ἐπιτάφιος Θρήνος, διαστ. 0,69×0,28 μ. Ἡ συνηθισμένη ἀπεικόνιση τοῦ Ἐπιτάφιου Θρήνου μέ τόν Ἰησοῦ νεκρό στό κέντρο (Π ἰ ν. 239). Ἄξονας τῆς σύνθεσης στό βάθος εἶναι ἡ ἀπεικόνιση τοῦ κάτω τμήματος τοῦ σταυροῦ. Οἱ ὀλοφυρόμενες γυναῖκες περιβάλλουν τά κύρια πρόσωπα τῆς παράστασης. Ἡ τεχνολογία ἀποδίδει σφαιρικό τά φωτεινά ἐπίπεδα καί πλαστικές τίς πτυχώσεις ἐνῶ οἱ σκιάσεις γίνονται γραμμικότερες μέ βαριά περιγράμματα. Στά γυμνά μέρη τοῦ σώματος, τά φῶτα μπαίνουν μέ μικρές παχιές λευκές γραμμές. Καλή τέχνη τοῦ α' μισοῦ τοῦ 16ου αἰ.

Ἀπό τό ναό τῆς Ἐπισκοπῆς στή Γωνιά διαλέχτηκαν, καί μεταφέρθηκαν στά Φηρά γιά συντήρηση τρεῖς φορη-

τές εικόνες, οι σημαντικότερες του ναού, αλλά και συγχρόνως αυτές που παρουσίαζαν τις μεγαλύτερες φθορές:

1. Παναγία ή Ὁδηγήτρια, διαστ. 0,96×0,67 μ. Παριστάνεται ἡ Παναγία σέ προτομή ἀριστεροκρατούσα· ὁ Χριστός κατά μέτωπο εὐλογεῖ καί μέ τό ἀριστερό κρατᾶει κλειστό εἰλητάριο (Π ἰ ν. 240 α-β). Στό πάνω τμήμα τῆς εἰκόνας ὁ κάμπος εἶναι χρυσός καί τά γράμματα κόκκινα. Στό ὕψος τῶν ὤμων ἀλλάζει τό βάθος καί σχηματικά ὑποδηλώνεται ὄρεινό τοπίο. Οἱ μορφές παρουσιάζονται μνημειακές, μέ ἀσθηρότητα στό ἦθος. Τά σκουρόχρωμα ἐνδύματα τῆς Παναγίας φωτίζονται στίς παρυφές ἀπό χρυσοκόσμητα σερίτια, ἐνῶ ὁ χιτώνας καί τό ἱμάτιο τοῦ Χριστοῦ καλύπτονται ἀπό ἄφθονα καί πυκνά χρυσά λαματίσματα. Τά σκιασμένα ἐπίπεδα διατηροῦν τή σφαιρικότητα στό πλάσιμο, ἀλλά πάνω σ' αὐτά τά φῶτα μπαίνουν μέ λευκές ἀραιές καί σταθερές πινελιές πού διαχωρίζουν τά ἐπίπεδα.

Ἡ Θεοτόκος ἔφερε ἐπάργυρο στέμμα, τό ὁποῖο ἀφαιρέθηκε καί ἡ ὄλη ζωγραφική ἐπιφάνεια παρουσίαζε σκασίματα καί ἀπολεπίσεις. Μετά τόν καθαρισμό καί τή στερέωση ἡ διατήρησή της εἶναι πολύ καλή. Στό κάτω ἀριστερό τμήμα μεγαλογράμματη ἐπιγραφή ἀναφέρει: *Δέσις τῆς δούλου τοῦ Θεοῦ Σοφία Ἀνδρονίκαινας κ(αί) τοῦ τέκνου αὐτῆς Θεοχαρίστου.*

Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας μέ τά χαρακτηριστικά πού περιγράφηκαν παραπάνω σχετίζεται ἄμεσα μέ τήν κρητική ζωγραφική, ἴσως μέ κάποιες ἰταλικές ἐπιδράσεις, καί θά πρέπει νά χρονολογηθεῖ στίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ. (πρβλ. Μ. Χατζηδάκη, *Εἰκόνες τῆς Πάτμου*, 1977, ἀριθ. 37).

2. Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, διαστ. 1×0,70 μ. Πολυπρόσωπη παράσταση πού περιέχει ὄλα τά στοιχεῖα πού διαμορφώνουν τή σύνθεση ἀπό τά μέσα τοῦ 16ου αἰ. στίς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ὁρους καί στή συνέχεια στίς φορητές εἰκόνες. Κάθετος ἄξονας τῆς σύνθεσης ἡ ἔλλειψοειδής δόξα πού περιβάλλει τό Χριστό μέ τήν ψυχή τῆς Θεοτόκου, γύρω καί πίσω του τάγματα ἀγγέλων πού ἀποδίδονται μέ ἀνοιχτούς χρωματισμούς σέ ἀντίθεση μέ τά κύρια πρόσωπα, ἐπί γῆς μπροστά ἀπό τήν κλίνη τό περιστατικό τοῦ Ἱεφωνία, στά πλάγια οἱ ἀπόστολοι καί ἐπίσκοποι. Πάνω ἀπό τό κεφάλι τοῦ Ἰησοῦ ἐξαπτέρυγο, στά πλάγια οἱ 11 Ἀπόστολοι (ἡ παράληψη τοῦ Θωμᾶ συνδέεται μέ τό περιστατικό τῆς ζώνης πού τοῦ ἀποδίδεται ἀπό τή Θεοτόκο, χαρακτηριστικό τῆς ὀρθόδοξης εἰκονογραφίας), σέ προτομή μέσα σέ νεφέλη, στό κέντρο ἡ Ἀνάληψη τῆς

Θεοτόκου καί ἐπάνω οἱ δύο ἄγγελοι ἀνοίγουν τίς πόρτες τοῦ οὐρανοῦ (Π ἰ ν. 241).

Ἡ εἰκόνα εἶναι πολύ καλῆς τέχνης τοῦ α' μισοῦ τοῦ 17ου αἰ. καί ὕστερα ἀπό τόν καθαρισμό τῆς παρουσιάζει καί πολύ καλή διατήρηση.

3. Παναγία Γλυκοφιλούσα, διαστ. 1,30×0,81 μ. Ἡ εἰκόνα πού εἶναι καί ἡ σημαντικότερη ἀπ' ὅσες συντηρήθηκαν, παρουσίαζε μεγάλη φθορά, κυρίως στό σημεῖο σύνδεσης τῶν δύο ξύλων πού τήν ἀποτελοῦσαν (Π ἰ ν. 242 α).

Ἡ Παναγία παριστάνεται ἀριστεροκρατούσα, τό πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ ἀκουμπᾷ στό δικό της, ἐνῶ μέ τό δεξί της χέρι χαιδεύει τό παιδικό μάγουλο. Τό παιδί ἀγκαλιάζει μέ τά δύο του χέρια τό λαιμό τῆς μητέρας του μέ μιά κίνηση ὁμοία μέ ἐκείνη τῆς γνωστῆς εἰκόνας τοῦ Βλαδิมῆρ (Π ἰ ν. 242 β, 243 α). Ὁ κάμπος τῆς εἰκόνας εἶναι κόκκινος καί στίς δύο πάνω γωνίες εἰκονίζονται προτομές ἀγγέλων (Π ἰ ν. 243 β). Στό πλαίσιο πάνω καί κάτω διακρίνονται δυσδιάγνωστες ἐπιγραφές, ἐνῶ στά κάθετα τμήματα εἰκονίζονται δλόσωμοι ἀνά τρεῖς οἱ ἐιέρρχες τῆς Ἐκκλησίας (Π ἰ ν. 244 α-β).

Ἡ τεχνοτροπία στό πλάσιμο τῶν προσώπων, μέ τίς πλατιές πινελιές καί τίς κόκκινες κηλίδες σάν μάγουλα, θυμίζει περισσότερο τήν τεχνική τῆς τοιχογραφίας ἀπό ἐκείνη τῶν φορητῶν εἰκόνων. Ὁ τρόπος πού ἀποδίδονται οἱ μορφές τῶν ἱεραρχῶν, τά διακοσμητικά τῆς ἐνδυμασίας τους, τά γράμματα τῶν ἐπιγραφῶν, ὀδηγοῦν σέ μιά χρονολόγηση στό 12ο-13ο αἰ., ἐνῶ τό σχῆμα τῆς παράστασης τῆς Παναγίας παρουσιάζει πολλές ὁμοιότητες μέ εἰκόνες τῆς περιόδου αὐτῆς, ὅπως ἡ Γλυκοφιλούσα ἀπό τό μαρμάρινο τέμπλο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στό Γεράκι ἢ ἐκείνη τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (Μ. Χατζηδάκη, *L'évolution de l'icône, Actes du XV Cong. Int. Et. Byz., Rapp.*, Ἀθήνα 1979, σ. 356 κ.έ., πίν. XXXVII, 7) καί ἡ εἰκόνα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Σόφιας (Frühe Ikonen, εἰκ. 99) ὅπου ἡ ὄλη σύνθεση μέ προτομές ἀγγέλων καί δλόσωμους προφήτες ἀνά τρεῖς στό πλαίσιο ἀκολουθεῖ τό ἴδιο σχῆμα. Ἡ εἰκόνα ὁμως, πού μετά τή συντήρησή της παρουσιάζεται σέ ἀρκετά καλή κατάσταση, ἀξίζει νά μελετηθεῖ ἰδιαίτερα. Τή μελέτη τῆς εἰκόνας ἔχει ἀναλάβει ἡ κ. Χρ. Μπαλτογιάννη καί ἐφόσον ἐπιτευχθεῖ ἡ ἀνάγνωση τῶν ἐπιγραφῶν μπορεῖ νά βρεθοῦν πολὺτιμα στοιχεῖα γιά τήν ἱστορία της.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

° Η ρά κ λ ε ι ο

Μουσειο

Συνεχίστηκαν κατά τό 1975 στό Μουσείο 'Ηρακλείου οι έργασίες καταγραφής, ταξινομήσεως και εκθέσεως από τίς 'Επιμελήτριες Α. Λεμπέση και Α. Καρέτσου.

Στό άρτια εξοπλισμένο νέο εργαστήριο του μουσείου καθαρίστηκε από τόν ειδικό 'Αντ. Φουντουλάκη μιά άκόμη περόνη από τίς άνασκαφές του Ξανθουδίδη στόν Πλάτανο, πάνω στην όποία άποκαλύφθηκαν τώρα πολλά σημεία της γραμμικής Α γραφής (ΑΑΑ VIII (1975), σ. 133 κ.έ. και Kadmos 15 (1976), σ. 18 κ.έ.). Δυό έγχειρίδια από τόν Τεκέ 'Ηρακλείου (άριθ. Μ.Η. 2247 και 2248) πού είχαν δημοσιευτεί ως χάλκινα, άποδείχτηκαν τώρα άσημένια. έπειτα από νέο επιμελέστερο καθαρισμό (ΑΑΑ VIII (1975), σ. 138 κ.έ.).

'Ορισμένες έργασίες συντηρήσεως τών κονιαμάτων τών έξωτερικών όψεων του μουσείου συντελέστηκαν αυτό τό χρόνο με βραδυό ρυθμό και περιορισμένα μέσα. Για τήν εγκατάσταση του άπαραίτητου συστήματος αυτόματου συναρμοιευτέ ως χάλκινα, άποδείχτηκαν τώρα άσημένια. έπειτα από τούς έπανειλημμένους όπομήσεις μας προς τό 'Υπουργείο.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ-ΣΩΣΤΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Συνεχίστηκε ή συστηματική άνασκαφή του δημόσιου οίκοδομήματος της 'Αγίας Πελαγίας Μαλεβιζίου (Σ χ έ δ. 1) πού ταυτίστηκε με τό πρυτανείο της άρχαίας 'Απολλωνίας-Πανόρμου (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 899-900 και Κρητ. Χρον. 26 (1974), σ. 32 κ.έ.). 'Εφέτος, νότια της άρχαϊκής εσχάρας του πρυτανείου και σε βάθος 0,54 μ. από τή στάθμη στην όποία εδράζονται οι πλάκες πού τήν άποτελούν, βρέθηκε, πάνω σε σχιστολιθικό δάπεδο, τό κατώτατο τμήμα ενός ΥΜ ΙΙΒ πίθου. "Αλλα κομμάτια του δείχνουν ανάγλυφες ταινίες διακοσμημένες με κάθεται χαραχτές γραμμές (Π ί ν. 245 α). Δυτικά του πίθου άνακαλύφτηκε μικρός ψευδόστομος άμφορέας της ίδιας έποχής (Π ί ν. 245 γ-δ). "Αλλα όστρακα από τό ίδιο σημείο είναι επίσης χαρακτηριστικά της ΙΙΒ έποχής, τμήμα κύλικας με εκφυλισμένα φυτικά, όστρακο με λευκή σπείρα σε μαυρο βάθος (Π ί ν. 245 β), ενός σπάνιου είδους πού έχει παράλληλα στόν πόρο 'Ηρακλείου κτλ. 'Υπάρχουν και μερικά σποραδικά ΥΜ Ι, από τά όποία ένα «στολιδωτό».

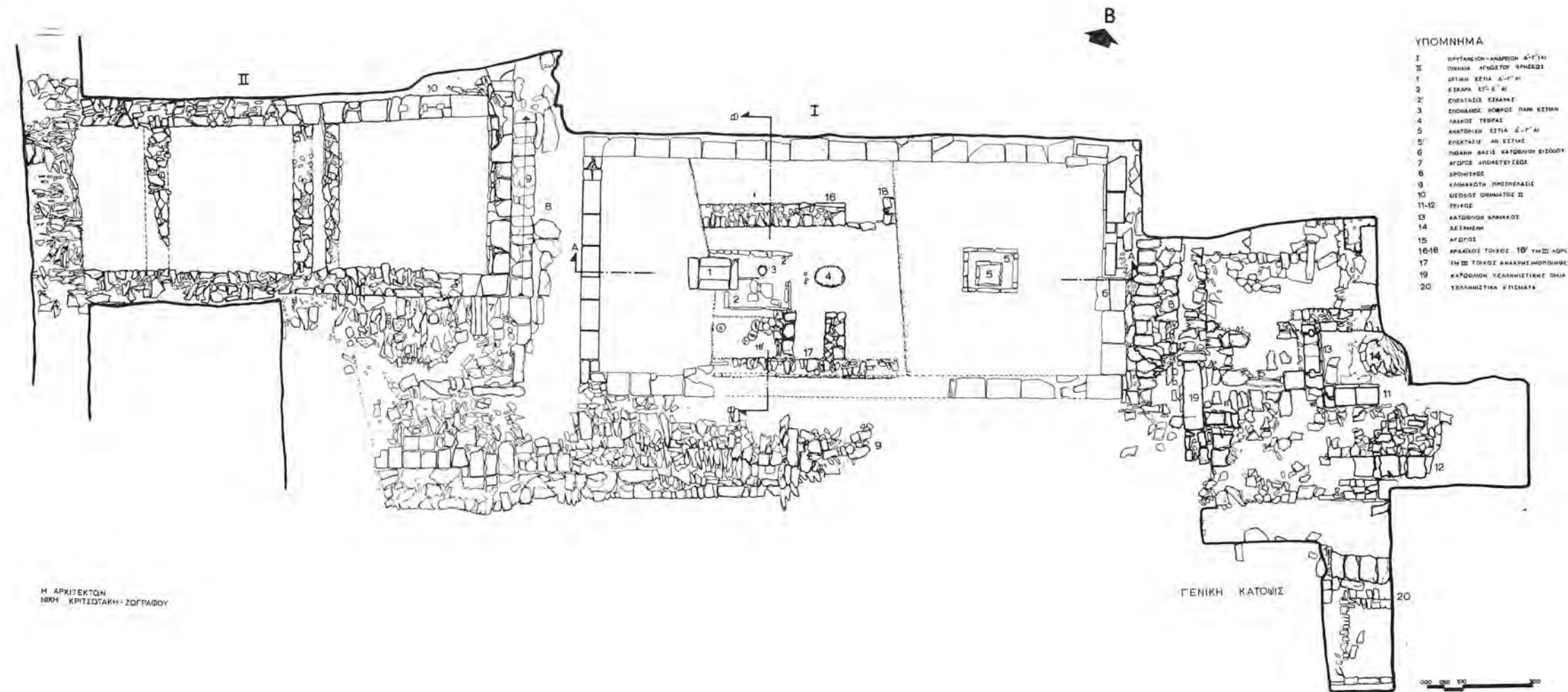
Γύρω από τή βάση του πίθου αυτού παρατηρήθηκαν έντονα ίχνη καύσεως, πού επιβεβαιώνουν τή βίαιη καταστροφή του ΥΜ ΙΙΒ οίκοδομήματος. Τό ΥΜ ΙΙΒ αυτό στρώμα, πού στην κορυφή του είναι άνάμεικτο με πρώιμα

έλληνικά τεφρά όστρακα, παρατηρήθηκε και δυτικά της άνατολικής εστίας, σε βάθος 0,70 μ.

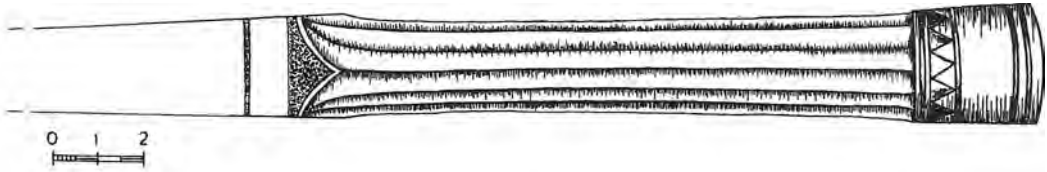
'Ανατολικά του πρυτανείου, στά νότια της δεξαμενής πού είχε βρεθεί πέρυσι, άνακαλύφτηκε έφέτος μιά κατασκευή από άνώμαλο σχιστολιθικό λιθόστρωτο, πλ. 1,60 μ., πού περιορίζεται στις δυό πλευρές του με τοίχους λαξευτών πορόλιθων. Σε ύψος 0,45 μ. πάνω από τό στρώμα αυτό βρέθηκε τμήμα μαρμάρινης στήλης (Π ί ν. 245 ε) και μικρό κομμάτι έπιγραφής (Π ί ν. 245 στ), από τέσσερα γράμματα σε δύο στίχους. Τά δυό πρώτα γράμματα του πρώτου στίχου είναι *ΟΡ*, τό τρίτο *Τ* πιθανώς. Στο δεύτερο στίχο διακρίνεται ένα *Ρ*. Οι χαρακτήρες δείχνουν 2ο αϊ. π.Χ. 'Ο τοίχος της βόρειας πλευράς, προς τή δεξαμενή, είναι διπλός, άποτελείται δηλαδή από δυό σειρές πορόλιθων, πλ. 0,52 και 0,64 μ., ενώ ό νότιος τοίχος, πλ. 0,53 μ., έχει μιά μόνο σειρά. Μιά προεξοχή, πλ. 0,07-0,10 μ., σχηματίζεται στο κάτω μέρος και τών δυό όψεων. Φαίνεται ότι πρόκειται για λείψανο όχυρώσεως ή μεμονωμένου πύργου, του 4ου-3ου αϊ. π.Χ., στόν όποιο οδηγούσε τό κλιμακοστάσιο με τό κατώφλι (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 900). 'Ανάλογη κατασκευή από δυό εβαπτόμενες σειρές πορόλιθων με προεξοχή στο κάτω μέρος παρατηρήθηκε και στο χώρο έξω από τό νοτιοδυτικό άκρο του πρυτανείου.

"Εξω από τή νότια πλευρά του πρυτανείου, προς τή θάλασσα, είχαν διαμορφωθεί δυό έπάλληλα άνδρα από σχιστολιθικές πλάκες. Σήμερα διακρίνεται τό μέτωπο του άνωτερου κυρίως άνδρου, ενώ του κατώτερου έχει σχεδόν διαλυθεί. Στο κατώτερο άνδρα, στην προέκταση της νοτιοδυτικής γωνίας του πρυτανείου, κοντά σε έναν εγκάρσιο τοίχο πού σχημάτιζε ίσως μικρό δωμάτιο ή φυλακείο, βρέθηκε χάλκινος σαυρωτήρας καλής ποιότητας, μήκους, μαζί με τόν αυλό, 0,42 μ. (Σ χ έ δ. 2). Στους ώμους, δηλαδή εκεί όπου άρχίζει ό αυλός, υπάρχουν τέσσερα διακοσμητικά τρίγωνα, στα όποια καταλήγει τό κύριο τμήμα του σαυρωτήρα, πού είχε τετραγωνική διατομή. Τά τρίγωνα αυτά φαίνονται ένθετα, έχουν κατασκευαστεί δηλαδή από κόκκινο χαλκό, διαφορετικό από τό κράμα (bronze) του υπόλοιπου άντικειμένου. Λίγο κάτω από αυτά υπάρχει μιά ταινία, επίσης ένθετη. Με άνάλογο τρόπο, δηλαδή με ταινίες και με μιά σειρά τριγωνιδίων, επίσης ένθετων, διακοσμείται τό στρογγυλό άκρο του αυλού, ενώ ό υπόλοιπος αυλός έχει ραβδώσεις όπως τών κίωνων. Τό στόμιο του αυλού έχει διάμετρο 0,025 μ. Για τό άντικείμενο αυτό πρβλ. Ε. Kunze-H. Schleif, *Olympische Forschungen I* (1944), σ. 154 κ.έ., εικ. 45 α, πίν. 64 b, d.

Στά βόρεια και βορειοδυτικά της δεξαμενής διαπιστώθηκαν ύστεροελληνιστικές κατασκευές διαφορετικού προσανατολισμού, χτισμένες πρόχειρα με άρκετή χρήση σχιστόλιθων. 'Ανατολικά του πρυτανείου και σε έπαφή με αυτό άποκαλύφτηκε ένας άνηφορικός δρομίσκος, πλ. 2,50 μ. και με έναν άναβαθμό, ύψ. 0,40 μ. Είναι στρωμένος με σχιστόλιθους και στην άνατολική του πλευρά βασίζεται σ' ένα χαμηλό τοίχο. Πάνω από τό δρομίσκο ύπήρχε ένα στρώμα κεράμων, πού προήρθε από τήν καταστροφή τών γειτονικών σπιτιών και άργότερα ίσοπεδόθηκε με μιά στρώση από χοντρή άμμο. 'Από τό δρομίσκο αυτό ήταν ή

Σχέδ. 1. 'Αγία Πελαγία Μαλεβιζίου. Δημόσιο ελληνιστικό οικόδομημα.

Σχέδ. 2. 'Αγία Πελαγία. Σαυρωτήρας.

είσοδος ενός μικρού υστεροελληνιστικού σπιτιού με ένα μεγάλο κατώφλι από σχιστόλιθο, μήκ. 1,96 και πλ. 0,60 μ., που έχει έγκοπες για την εφαρμογή των παραστάδων της θύρας. 'Αμέσως ανατολικά της είσοδου αυτής αρχίζει ο άγωγός που σημειώθηκε στην έκθεση του 1974 και που παρακολούθηθηκε έφετος σε μήκος 2,40 μ. Κατευθύνεται προς τα ανατολικά και έπειτα κάμπτεται προς νότο.

Στόν ανατολικότερο χώρο του οικήματος ΙΙ συγκεντρώθηκαν και τοποθετήθηκαν έφετος όρισμένα μεγάλα λίθινα χοντροειδή σκεύη (νιπτήρας με πόδι, τριβείο κτλ.), τά όποια είχαν περισυλλεγει τό 1973 από ένα υστεροελληνιστικό σπίτι που καταστράφηκε με τόν προωθητήρα κατά τίς έργασίες διαμορφώσεως του χώρου του ξενοδοχείου Καψή στόν αυχένα του ακρωτηρίου Σούδα 'Αγίας Πελαγίας. Στό ίδιο οίκημα ΙΙ συνεχίστηκε ή ανασκαφή προς τά δυτικά για τήν ολοκλήρωση της κάτοψης. 'Όπως διαπιστώθηκε πέρυσι, ή είσοδος ήταν από τή βόρεια πλευρά και τό ανατολικό δωμάτιο, στό όποιο αυτή όδηγοϋσε, έχει διαστάσεις 4,55×4,20 μ. Στό δυτικό άκρο του υπάρχει διπλός μεσότοιχος από μιά σειρά σιδερόπτερρες και μιά σειρά άμμοϋδες. 'Ο καθένας από τούς δυό αυτούς τοίχους έχει πλάτος περίπου 0,55 μ. και απέχει 0,27 μ. από τόν άλλο. 'Ο διπλός αυτός τοίχος είναι χωρίς θεμέλια και ίσως πρόκειται για βάση ξύλινης σκάλας που όδηγοϋσε σε ένα είδος «σοφά» για διανυκτερεύσεις. 'Αν ή υπόθεση αυτή είναι όρθή, τότε τό οικόδομημα ΙΙ, που δέ δίνει τήν έντύπωση ιδιωτικού σπιτιού, θά μπορούσε να ταυτιστεί με τό «κοιμητήριον» της έλληνικής πόλεως (πρβλ. Willetts, Aristocratic Society in Ancient Crete, σ. 18). Στό οίκημα ΙΙ ή κεραμεική που βρέθηκε στά δάπεδα είναι ελάχιστη και δέν έπαρκει για τή χρονολόγηση της καταστροφής. 'Ο χώρος στά νότια του οικόδομήματος αυτού έδωσε άπολήξεις δξυϋθμενων άμφορέων και μαύρα όστρακα με λευκές ταινίες και έπίσης καστανά. 'Η κεραμεική αυτή μπορεί να προέρχεται από τό έσωτερικό του οικόδομήματος και ή γενική έντύπωση που δίνει είναι 3ος-2ος αϊ. π.Χ. Σε άποσταση 3,50 μ. από τόν πώρινο τοίχο της υποτιθέμενης έσωτερικής σκάλας βρέθηκε άλλος τοίχος, πλ. 0,60 μ., με κατεύθυνση από Β. προς Ν. Δυτικά του τοίχου αυτού υπάρχει ένα σχιστολιθικό πλακόστρωτο και ίσως τό οικόδομημα συνεχίζόταν άκόμη δυτικότερα, κάτω από τό σημερινό δρόμο.

Στά βόρεια του πρυτανείου και σε ύψηλότερη στάθμη από αυτό, καθαρίστηκαν τοίχοι μικρών οικημάτων χωρίς

όμως να διαπιστωθούν δάπεδα, που ίσως ήταν ψηλότερα και γι' αυτό διαλύθηκαν, όπως και τό μεγαλύτερο μέρος των τοίχων, κατά τήν ίσοπέδωση, ή όποια είχε γίνει περί έτων για τήν άνέγερση του κοινοτικού τουριστικού περιπτέρου. 'Ελάχιστη κεραμεική προήρθε και από τούς χώρους αυτούς και είναι δύσκολο να χρονολογήσει κανείς τούς οικίσκους. Είναι πάντως άπιθανο να ύπήρχαν τέτοια προσκτίσματα στη βόρεια πλευρά του πρυτανείου όταν αυτό ήταν σε χρήση. Γι' αυτό πιστεύω ότι τόσο αυτά, όσο και ό δρομίσκος που έφάπτεται της ανατολικής πλευράς και τό οίκημα με τό μεγάλο κατώφλι, άνήκουν στην εποχή μετά τήν καταστροφή του πρυτανείου (171 π.Χ.).

Προστατεύθηκαν με μικρά στέγαστρα οι χώροι της δυτικής έστίας και της έσχάρας, καθώς και ό χώρος της ανατολικής διπλής έστίας.

Στή **Χερσόνησο** 'Ηρακλείου συνεχίστηκε στίς άρχές του 1975 ή ανασκαφή των ρωμαϊκών τάφων που βρέθηκαν τυχαία τό Δεκέμβριο του 1974 κατά τίς οικοδομικές έργασίες του ξενοδοχείου Creta Maris. 'Αποκαλύφθηκε ένας άκόμη τάφος (Γ) λαξευμένος στό μαλακό βράχο, διαστ. 2,10×0,60, βάθ. 0,60 μ., με τρία κρανία, δυό γυάλινα άγγεϊα και κομμάτια άλλων, καθώς και κομμάτια χάλκινου σκεϋους. 'Αποκαλύφθηκε άκόμη ό τάφος Δ, έπίσης λαξευτός, σκεπασμένος με πλάκες και με χτιστή τή μιά μακριά πλευρά (μεγ. πλ. 0,60, μήκ. 2,10, βάθ. 0,35 μ.). Στόν τάφο αυτό βρέθηκαν ένα γυάλινο άγγεϊο πλατυνόμοιο στό κάτω μέρος με ψηλό και στενό λαϊμό και κομμάτια τεσσάρων άλλων, από τά όποια τά τρία ήταν ύψίλαιμα lacrimaria και τό τέταρτο με καμπτόμοιο κωνικό λαϊμό. Τά άγγεϊα αυτά ήταν κοντά στά όστά των μηρών και των κνημών του νεκρού. Τό κρανίο του βρέθηκε στό δυτικό στενό άκρο του τάφου μαζί με τρία άκόμη γυάλινα άγγεϊα και ένα από χοντρό γυαλί σχήματος άλαβάστρου, που είχε μεγάλες τοξοειδείς λαβές χάλκινες, έξαρτημένες από χάλκινους έπίσης κρίκους (Π i v. 246 α-β). Στό ίδιο σημείο βρέθηκε χάλκινο νόμισμα (Π i v. 246 γ) με κεφαλή άνδρική προς δεξιά και στην πίσω πλευρά κάλαθο¹ (πρβλ. Σβορώνου, Numisma-

1. Παραθέτω έδώ περιγραφή του χάλκινου νομίσματος του τάφου Α (Π i v. 246 δ-ε) που μνημονεύθηκε στό 'Έργον 1974, σ. 121. Μεγ. διάμ. 3,2 εκ. 'Εμπρός προτομή γυναίκας προς δεξιά. 'Επιγραφή: L[V]CILL[AE] AVG<V>S-TAE> [ANT]ONINI AVG<V>STI>. Πίσω μορφή ένθρονη 'Ηρας Ειλεϋθίας, με άνθος και βρέφος. 'Επιγραφή JVNONI LVGIN [AE] S C, δηλαδή SENATVS CONSVLTO. Στην κύρια όψη πιθανώς πρόκειται για τή μητέρα του Μάρκου Αύρηλιου πρβλ. F. Gnechchi, Monete Romane, 1900, σ. 338, πίν. VII.

tiqne, πίν. XXXV, 32-35, τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν, πρβλ. καί σ. 353). Στόν ἴδιο τάφο βρέθηκε μιὰ σιδερένια στελεγγίδα. Ἀνατολικότερα ἀποκαλύφθηκε ὁ τάφος Ε (διαστ. 1,90×0,60, βάθ. 0,60 μ.) σκεπασμένος μέ τίς ἴδιες πλάκες πού κάλυπταν καί τό Δ. Οἱ ἐνεπίγραφες στήλες πού μνημονεύθηκαν στό Ἔργον 1974, σ. 121, μεταφέρθηκαν στό Ἐπιγραφικό Μουσείο. Σ' αὐτές προστέθηκε ἄλλη μία, ὀρθογώνια, μέ ὑποτυπώδη δήλωση ἀετώματος (σῶζ. ὕψ. 0,70, πλ. 0,60 μ.) στήν ὁποία διακρίνεται μόνο ἡ λέξη *AITIA*... (Π ἰ ν. 247 α). Πρόκειται γιά κύριο ὄνομα καί ἀσφαλῶς τό πρόσωπο αὐτό ταυτίζεται μέ τό *Λεϊτίον Σόττον* πού μνημονεύεται στό ἐπιτύμβιο τῆς συζύγου του. Ὁ ἴδιος, ὅπως καί ὁ Ἀβάσκαντος ἄλλης ἐπιγραφῆς (Π ἰ ν. 246 ζ) εἶναι ἀδελφοί, γιοί τοῦ Σώτου (ὀ.π., σ. 121). Πρόκειται λοιπόν γιά οἰκογένεια, τῆς ὁποίας τά μέλη εἶχαν ταφεῖ κοντά τό ἓνα στό ἄλλο. Ὅταν ἡ οἰκογένεια ἐξέλιπε, οἱ στήλες χρησιμοποιοῦντο γιά τήν κατασκευή τῶν τάφων πού ἀνασκάψαμε καί ἀποτελέσαν τίς πλευρές καί τά καλύμματά τους. Ἐνας ἀκόμη τάφος, συλημένος, ἐρευνήθηκε ἀπό συνεργεῖο τῆς Ὑπερησίας, στό χῶρο τοῦ ἴδιου ξενοδοχείου τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1976.

Στή θέση Πεντεβῆ, μεταξύ Ἡρακλείου καί Κνωσοῦ, τό Δεκέμβριο τοῦ 1975 βρέθηκε, κατά τή διάρκεια ἐργασιῶν γιά τήν ἀνέγερση λαϊκῶν κατοικιῶν, κτίσμα ἀπό λαξευτούς πωρόλιθους, πού ἐρευνήθηκε τόν ἐπόμενο χρόνο ἀπό τήν Ἐπιμελήτρια Ἀ. Καρέτσου. Κοντά στό οἰκοδόμημα αὐτό ἀνακαλύφθηκε πώρινος βωμός, ὕψ. 0,76 μ. (βάση 0,42×0,48 μ.) μέ ἐπιγραφή, πιθανῶς τοῦ Ιου αἰ. μ.Χ.:

Ἀρτέμιδι
εὐχῆν
Διαιδόμενος
Θεταλίσκου

Βρέθηκε ἐπίσης ἐπιτύμβια πώρινη πλάκα (μήκ. 0,83, πᾶχ. 0,41, ὕψ. 0,23 μ.) μέ ἐπιγραφή *Κύρσαμος Σοάρχω* (Ἔργον 1975, σ. 199-200, εἰκ. 195 καί 196). Ἀπό τόν ἴδιο χῶρο προήρθε στήλη. ὕψ. 1,36, πλ. 0,62 καί πᾶχ. 0,27 μ. μέ λατινική ἐπιγραφή, τοῦ Ιου αἰ. μ.Χ. (Π ἰ ν. 247 β):

EX AUG.....
NERONIS CLAUDI CAESA(RIS)
AUG.GERMANI(CI)
.....IOVINUS
PROCOS.VIAM
COL.COL.IUL.NOB.CNOS.
RESTITUIT

Ὁ τέταρτος στίχος περιεῖχε ἀσφαλῶς τό πλήρες ὄνομα τοῦ ἀνθυπάτου (τό Ιοίνους εἶναι ἤδη γνωστό). Οἱ δύο ἐπόμενοι στίχοι συμπληρώνονται *Proconsul viam collegio Coloniae Juliae Nobilis Cnosi*. Πρόκειται γιά παράδοση στή ρωμαϊκή ἀποικία τῆς Κνωσοῦ χῶρου, τοῦ ὁποίου ὁ δρόμος ἦταν πρῖν στήν κατοχή ἰδιωτῶν (πρβλ. ἀνάλογη περίπτωση BCH 93 (1969), σ. 850). Ἡ ἔκφραση *col. col.* καί ὁ τρόπος πού προτεινόμε γιά τή συμπλήρωσή της, καθιστοῦν πιθανόν ὅτι ἀνάλογη ἐπανάληψη τῶν ἰδίων συγκεκριμένων ὀρων σέ ἄλλη σύγχρονη ἐπιγραφή τῆς Κνωσοῦ (IC I, σ. 80, ἀριθ. 50) δέν ἀποτελεῖ ἐξοβελιστέο σφάλμα

τοῦ χαρακτι, ὅπως ὑπονοεῖ μέ τίς διπλές ἀγκύλες ἡ *Guar-ducci*.

Ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξε καί ἡ ἐξερεύνηση τῆς Χρυσῆς (Γαίδουρνησιού) στά νότια τῆς Ἱεράπετρας. Στό βραχῶδες ἔξαρμα Πελεργίνα διαπιστώθηκαν λείψανα οἰκημάτων μέ χαρακτηριστικά προανακτορικά ὄστρακα καί λαβές τρυπητές. Στό ἀνατολικό ἄκρο τοῦ νησιού, στό ὕψωμα Μνήματα, πληροφορίες καί τό ἴδιο τό τοπωνύμιο ὑποδηλώνουν τήν ὑπαρξη ἀρχαίων τάφων. Αὐτοψία δέν ἐγινε στό σημεῖο αὐτό. Τό νησί, πού εἶναι κέντρο τῆς ἀλείας τῆς περιοχῆς παρά τή σημαντική ρύπανση, φαίνεται ὅτι γιά τήν ὥρα ξεφεύγει τόν κίνδυνο ἑνός παρανοϊκοῦ σχεδίου (νά γίνει στόχος πυραύλων τοῦ πεδίου βολῆς) καί ἀξίζει, λόγω τοῦ μοναδικοῦ δάσους ἀπό ἓνα εἶδος κέδρων πού τό καλύπτει (ἀβοράτων), νά προστατευθεῖ καί ὡς ἐθνικός δρυμός καί νά ἐρευνηθεῖ συστηματικά. Ἐπίσης πραγματοποιήθηκε ἐπίσκεψη τῆς νησίδας Ἡμερη Γραμπούσα στό βορειοδυτικό ἄκρο τῆς Κρήτης, ἡ ὁποία ὀρθά ταυτίζεται μέ τήν ἀρχαία Κώρυκο. Χαρακτηριστικά ὄστρακα ἑλληνικῶν καί ἑλληνιστικῶν χρόνων ἀποδεικνύουν τήν κατοίκηση κατὰ τούς χρόνους αὐτούς. Καί ἐδῶ ἡ ρύπανση, ἰδιαίτερα στό θαυμάσιο αἰγιαλό τοῦ Μπάλου, εἶναι (πιθανότατα λόγω τῶν θαλάσσιων ρευμάτων) ἀπερίγραπτη.

ΣΤΕΡΕΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΛΟΙΠΑ ΕΡΓΑ

Πραγματοποιήθηκαν ἐπισκευές τῶν στεγάστρων Κνωσοῦ, κυρίως τοῦ παλιοῦ σχεδόν διαλυμένου στεγάστρου ἀπό ἑτερνίτη τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας, καί τοῦ πλαστικοῦ στεγάστρου τῆς κρύπτης τῶν Μαλιῶν, πού συχνά παρουσιάζει προβλήματα συντήρησης ὅπως καί τά ἄλλα πλαστικά στέγαστρα.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Γιά τήν ἀνασκαφή στό ἱερό τοῦ Ἑρμοῦ καί τῆς Ἀφροδίτης στή Σύμη τῆς Βιάννου βλ. ΠΑΕ 1975, σ. 171 κ.ε.

Ἀπό τόν Πρινιά Μαλεβιζίου, προήρθε ἀξιόλογο εἶδωλο λάτρευος παλαιοανακτορικῶν χρόνων, καί ἀπό τή Ρογδιά τμήμα πλευρᾶς λάρνακας μέ χάραγμα (Π ἰ ν. 248 α-β).

Στό χωριό Πύργου τῆς ἐπαρχίας Μαλεβιζίου, στή θέση Ἁγιος Γεώργιος, ἀναμοχλεύτηκε μέ τή βαθιά καλλιέργεια στό κτῆμα τοῦ Ἱ. Χατζάκη οἰκοδομικό ὄλικό, πού προήρθε ἀπό τήν καταστροφή μιᾶς ἀγροικίας πιθανότατα. Ἡ καταστροφή δέν ἔχει φτάσει ὡς τά θεμέλια καί μελλοντική ἐρευνα μπορεί νά ἀποκαλύψει τήν κάτοψη τοῦ κτίσματος, πού χρονολογεῖται στήν ὙΜ ΙΑ περίοδο.

Στό χωριό Ἀφρατί τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδος, στό κτῆμα τοῦ Δημ. Τζουανάκη πού βρίσκεται στή θέση Ὁρθή Πέτρα, ἀποκαλύφθηκε μεγάλη πήλινη σαρκοφάγος, μήκ. 2.

πλ. 0,58 και ύψ. 0,385 μ. Τόσο ή σαρκοφάγος όσο και το δικλινές πώμα της, έχουν συγκροτηθεί από δύο όμοιομορφα και ίσου μεγέθους τμήματα, που προσαρμόζονται εφαιπτόμενα χωρίς ιδιαίτερη σύνδεση. Κάτω από το περιχέλιωμα της σαρκοφάγου κατά μήκος των μακριών και των στενών, με καμπύλα τοιχώματα, πλευρών υπάρχει ζώνη με έντυπη σπείρα. Τά όστά μέσα στη σαρκοφάγο ήταν διαλυμένα, όπως και ένα σιδερένιο μαχαίρι, που μαζί με δύο άγγεια άποτελοῦσαν τά μόνα κτερισματα του νεκρού. Τά άγγεια, μία τριφυλλόστομη πρόχους και ένας μικρός άμφορέας, χρονολογούν και τή σαρκοφάγο στόν 6ο αϊ. π.Χ.

Στή θέση Σπήλια τής περιοχής τής Κνωσού, στό κτήμα του Μιχ. Μαθιουδάκη, σκάφτηκε ένας λαξευτός ρωμαϊκός τάφος, που είχε από παλιά συληθεί. 'Ο τάφος έχει όρθογώνια είσοδο στή βόρεια πλευρά (διαστ. 0,93×0,63 μ.) και θάλαμο με όρθογώνια κάτοψη (διαστ. 2,10×2,20 μ.). Δύο λάκκοι (διαστ. 0,50×0,60×0,40 μ.) υπάρχουν στή μέση και τή βορειοδυτική γωνία του δάπεδου, ενώ στό δυτικό και τό νότιο τοίχο του θαλάμου έχει λαξευτεί από μία τοξωτή κόγχη. 'Η πλάκα, πάχ. 0,20 μ., που έφραζε τήν είσοδό του είχε μετατοπιστεί από τούς τυμβωρύχους. Τό δάπεδο του δρόμου του τάφου, μήκ. 1,30 και πλ. 0,60 μ., έχει τρία λαξευτά σκαλοπάτια άνισου ύψους, ενώ ένα τέταρτο στήν έσωτερική πλευρά τής είσοδου διευκολύνει τήν κάθοδο στό θάλαμο. Τά λίγα κτερισματα που διέφυγαν τή σύληση, πέντε δακρυδόχα γυάλινα άγγεια, δυο λύχνοι με παράσταση ταθρίππου και έρωτιδέα αντίστοιχα και άλλοι δυο του λεγόμενου έφρειακού τύπου, όπως και τέσσερα χάλκινα νομίσματα τής Κνωσού (Αυγούστου, Κλαυδίου και Νέρωνος, Τιβερίου, Κλαυδίου και Μεσσαλίνας), χρονολογούν τή λήξη τής χρήσης του τάφου στό δεύτερο μισό του 1ου αϊ. μ.Χ.

Στόν αρχαιολογικό χώρο τής Γόρτυνας και κατά μήκος τής δεξιάς παρυφής τής κεντρικής οδικής άρτηρίας που οδηγεί από τό 'Ηράκλειο στό Τυπάκι (άνάμεσα στό 44,5 και 45,5 χλμ. από τό 'Ηράκλειο) έπισημάνθηκαν, όταν άνοιχτηκε χαντάκι από τόν ΟΤΕ, τοίχοι οικοδομημάτων, αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά σέ έννέα σημεία. Τό πιο αξιόλογο εύρημα είναι μαρμαρίνο άκέφαλο άγαλμα Πανός, ύψ. 0,68 μ., που στηρίζει τή ράχη του σέ σύμφυτο με τό σώμα του πεσσο. Με τό άριστερό χέρι κρατεί σύριγγα, ενώ τό δεξιό καλύπτεται από τό ίμάτιο που περιβάλλει τό σώμα του. Πρόκειται για ρωμαϊκό αντίγραφο ενός γνωστού τύπου άγάλματος, που χρονολογείται στό δεύτερο μισό του 1ου αϊ. π.Χ.

'Από τά αντικείμενα που παραδόθηκαν στό Μουσείο 'Ηρακλείου τό 1975 τά πιο αξιόλογα είναι:

"Ενας σκαραβαίος από πέτρα με άνοιχτό πράσινο χρώμα, που έχει για παράσταση τήν κεφαλή τής θεάς 'Αθώρ πλαισιωμένη από δυο φίδια. Δέν είναι βέβαιο άν βρέθηκε στήν Κρήτη.

Πήλινα παιδαλικά πλακίδια του 7ου αϊ. π.Χ. που εικονίζουν άνάγλυφη γυμνή γυναικεία θεότητα και όρισμένα από αυτά σφίγγες, μία κεφαλή ύδρόβιου πουλιού τής ύστερης γεωμετρικής έποχής (Π i v. 248 γ), μικρά άρρυθλα-

λοειδή ληκύθια, πρόχοι και πήλινα ζώδια τής ίδιας έποχής και πλακίδια του 4ου αϊ. π.Χ. με παράσταση γυναικείας μορφής που χορεύει και γυναικας με χιτώνα και ίμάτιο, παραδόθηκαν από τόν 'Εμμ. Δαγαλάκη. 'Ως τόπος προέλευσης δηλώθηκε τό χωριό 'Αφρατί τής έπαρχίας Πεδιάδος. 'Ομοια πλακίδια, του 4ου αϊ. π.Χ., έχουν βρεθεί και στόν Τσουτσοῦρο, τήν αρχαία 'Ινατο.

"Ενα πήλινο κοίλο ειδώλιο βοδιού τής έλληνιστικής έποχής προέρχεται από τή Μητρόπολη τής Γόρτυνας (Π i v. 248 δ). 'Ομοιου τύπου και έποχής ειδώλια έχουν βρεθεί σέ άποθήη τής Γόρτυνας από τόν 'Ι. Χατζηδάκη.

'Από τες 'Αγιες Παρασκίες τής έπαρχίας Πεδιάδος προέρχεται τό κάτω μέρος ενός πολυ μεγάλου όξυϋθμενου πίθου, που βρέθηκε στή θέση Καλομόδι με λίγα όστρακα του 4ου αϊ. μ.Χ.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

Τό ιερό κορυφής του Γιούχτα

Με τήν επιχορήγηση τής 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας και τή συμπληρωματική ένίσχυση του Δημοσίου συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά ή άνασκαφική έρευνα στό ιερό κορυφής του Γιούχτα, που βρίσκεται στα ΝΑ. του 'Ηρακλείου, κοντά στήν κωμόπολη τών 'Αρχανών.

Στή διάρκεια τής έρευνας του 1974 άποκαλύφτηκε' ένα υπαίθριο ιερό που άποτελείται από δυο επάλληλα άνδρηρα, εκεί όπου ό Α. Evans, ό πρώτος έρευνητής του χώρου, πίστευε ότι ύπήρχε ένας «ιερός οίκος» (casa santa)². Τά άνδρηρα αυτά θεμελιώθηκαν στό τέλος τής ΜΜ III - αρχή τής ΥΜ I έποχής πάνω στήν ψηλότερη κορυφή του βουνού και σέ έλάχιστη άπόσταση από τή δυτική άπόκρημη πλευρά του.

Κατά τή διάρκεια τής έρευνας του 1975 άποκαλύφτηκε τό μεγαλύτερο τμήμα τριών λατρευτικών δωμάτων στα άνατολικά του υπαίθριου ιεροῦ.

Λεπτομερή έκθεση για τήν έρευνα του 1975 βλ. στα ΠΑΕ 1975, σ. 326-338, πίν. 261-268.

Γαλιά Καινουργίου

Τυχαίο γεγονός στάθηκε άφορμή για νά έρευνηθεί ένας ΥΜ IIIA-B λαξευτός τάφος στή θέση Σταυρός, άνατολικά τής Γαλιās στήν έπαρχία Καινουργίου. Βλ. σχετική έκθεση στα ΠΑΕ 1975, σ. 522 κ.έ., πίν. 335-336.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

Μέσα στόν άμαξιτό δρόμο που συνδέει τά χωριά 'Αγιος Βλάσσης και 'Αγιος Σύλλας τής έπαρχίας Τεμένους, βρέ-

1. Για τήν έρευνα του 1974 βλ. ΠΑΕ 1974, σ. 228-239, πίν. 170-179.

2. A. Evans, The Palace of Minos, I, κυρίως σ. 153-159.

θηκε ένας ΥΜ ΙΙΑ-B λαξευτός τάφος που περιείχε τέσσερις κιβωτιόσχημες σαρκοφάγους από έρυθροκίτρινο πηλό. Για τόν τάφο βλ. τήν έκθεση στά ΠΑΕ 1975, σ. 524 κ.έ., πίν. 337-339.

Μέ άφορμή έπίσης όρισμένα τυχαία εδρήματα έγιναν διάφορες αὐτοψίες και μικροέρευνες. Προανακτορική κεραμική τοῦ ρυθμοῦ τοῦ 'Αγίου 'Ονουφρίου (Π ί ν. 251 α) βρέθηκε στίς θέσεις 'Αλωνιοῦ Κεφάλι, 'Αμπελιοῦ Κεφάλι και Χατζίνιας έλιές πολὺ κοντά στή μονή 'Οδηγήτριας.

Στά Μάλια, ανατολικά τοῦ ανακτόρου, στὸν ἀγρὸ τοῦ Γ. Καστελιανάκη, βρέθηκε κατά τή διάρκεια καλλιέργειας μικρὸ τμήμα ἀπὸ τή θεμελίωση παλαιοανακτορικοῦ δωματίου, ἀπ' ὅπου προέρχεται πῆλινος λύχνος και ένα κωνικό κύπελλο.

Στά νότια τοῦ Ξειδά και στή θέση Βήσαλα τῆς περιοχῆς τῆς ἀρχαίας Λύττου, βρέθηκε καταστραμμένος κεραμοσκεπῆς ρωμαϊκὸς τάφος, ἀπὸ τὸν ὅποιο σώθηκαν μόνο κεραμίδια μέ ἐγχάρακτα Χ.

Μέ άφορμή όρισμένα τυχαία εδρήματα που παρέδωσε στό Μουσείο 'Ηρακλείου ὁ 'Εμμ. Λαμπάκης³ κάτοικος τοῦ χωριοῦ Παρθένι Μονοφατισίου, ἐντοπίστηκαν ἴχνη μινωικῶν ἐγκαταστάσεων, πιθανόν ἱεροῦ και ἀγροικίας ἢ οἰκισμοῦ στίς θέσεις Καβούσα και Ρημάμπελο, νότια και δυτικά τοῦ χωριοῦ. 'Από τήν πρώτη θέση προέρχεται τό πάνω τμήμα ἑνὸς ἀξιόλογοῦ ἀκέφαλο κορμοῦ γυναικείου εἰδωλίου, ὕψ. 0,041 μ. (Π ί ν. 249 β). 'Η μορφή φέρνει τά χέρια κάτω ἀπὸ τό στήθος που τό φόρεμα ἀφήνει ἀκάλυπτο. 'Ο λαιμὸς στολιζέται μέ πλαστικό δισκάριο που τό συγκρατεῖ πλαστική ἐπίσης ταινία. Τό εἰδῶλιο θυμίζει ἀναθηματικές μορφές ἱερῶν κορυφῆς. 'Από τήν ἴδια θέση προέρχεται ἕνας παλαιοανακτορικός πῆλινος λύχνος και τό πάνω τμήμα ἑνὸς ΥΜ ΙΑ πίθου μέ διακόσμηση πλαστικῶν ταινιῶν (Π ί ν. 249 γ).

'Από τή θέση Ρημάμπελο, που βρίσκεται πάνω στό δρόμο για τὸν 'Αγιο Γεώργιο τὸν 'Επανωσήφη, περισυλλέχτηκαν ἀνάμεικτα ΜΜ και πρώιμα ΥΜ ὄστρακα.

'Από τό Δ. Τσαχάκη, κάτοικο Κνωσοῦ, παραδόθηκε ἕνα ἐνδιαφέρον παλαιοανακτορικό ἐπίσης πῆλινο εἰδῶλιο καθιστῆς γυναικείας μορφῆς, ὕψ. 0,081 μ. (Π ί ν. 249 δ). 'Ὡς τόπος προέλευσης ὑποδείχτηκε ἡ θέση 'Ελληνικά, δυτικά τοῦ ἀνακτόρου Κνωσοῦ. 'Από τὸν τύπο τοῦ εἰδωλίου πιστεύεται ὅτι αὐτό πρέπει νά προέρχεται ἀπὸ κάποιο ἄγνωστο ἱερό κορυφῆς και ὄχι ἀπὸ τή θέση που δηλώθηκε.

Στὴν περιοχή Βήσαλα, νότια τοῦ χωριοῦ Κανλί Καστέλλι, καταστράφηκε ἀπὸ παράνομη βαθιά καλλιέργεια τμήμα τοῦ μινωικοῦ οἰκισμοῦ που εἶχε ταυτιστεῖ ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Σπ. Μαρινάτο μέ τήν ὀμηρική πόλη τῆς Λυκάστου⁴. 'Από ἐπιφανειακή ἔρευνα προέρχεται τμήμα ἀπὸ τὸν ἐπίπεδο πυθμένα πῆλινου σκεύους μέ ἀβαθεῖς μικρῆς

κοιλότητες (Π ί ν. 249 ε) και ἀνάμεικτα παλαιοανακτορικό - νεοανακτορικά ὄστρακα.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ-ΚΑΡΕΤΣΟΥ

KNOSSOS

During 1975, a number of small rescue operations were carried out on behalf of the Archaeological Service at the request of Dr. St. Alexiou, Ephor of Antiquities, Crete. The following summary describes the principal results of these investigations.

At the Ephraimoglou plot on Lower Gypsades a Geometric tomb damaged by bulldozing was cleared under the direction of Mr. L.H. Sackett, with assistance in the field from Mr. P. Callaghan. The site (Knossos Survey ref. E8) lies about half way between Hogarth's houses and the Temple Tomb. The tomb had been destroyed almost to floor-level in places (P I. 250 a), but the bases of twelve cremation urns were found *in situ*. Some small vases were recovered intact, but most were badly shattered and the fragments spread wide by the action of the bulldozer (P I. 250 b). It is estimated that up to 100 vases must be represented by the baskets of sherds collected and cleaned, though not yet restored. Small finds include two silver pins (P I. 250 c) and a faience scarab, as well as iron and bronze fragments. This material appears to cover the whole period from Early Geometric to Orientalizing.

About 30 m. north of this tomb the bulldozer exposed a stretch of stone walling which on further examination was revealed as a rectangular building 10.80×5.60 m. divided by a cross-wall into two compartments of equal size. The walls were plastered inside and out, but their inside faces, and the floor, were in addition covered with a layer of water-proof plaster; the structure was evidently a collecting tank of some description. Though the date is uncertain, it cannot be earlier than Roman.

At **Ambelokipi** (formerly Teke) a number of tombs and deposits of Geometric date were exposed in foundation pits dug in the building plot of A. Kiladhi. The site was investigated in July by Mr. L.H. Sackett, who reported the following.

A. Deposit of Geometric pottery at two levels, 1,20 and 1,70 m. below surface. Material includes fragments of what probably were cremation urns.

B and C. Two deposits of Geometric pottery at 0,50 and 1,50 m. below surface, probably deriving from one or more almost entirely destroyed tombs.

D. A chamber tomb approached by a broad *dromos*, 4,50 m. wide; the tomb had been anciently pillaged. The *dromos* was full of pottery, presumably dumped from the

3. Σημειώνεται ὅτι ὁ ἴδιος ἀγρότης παρέδωσε τό 1974 ἕνα σημαντικό λίθινο εἰδῶλιο τοῦ τύπου Naqada ἀπὸ τή θέση Λιβάδια τῆς ἴδιας περιοχῆς, βλ. σχετ. ΠΑΕ 1974, σ. 240, πίν. 181 β.

4. βλ. ΠΑΕ 1955, σ. 306-309.

Fig. 1. Knossos. Ambelokipi. The side B of a bell-krater from tomb E.

chamber, while the vases found in the chamber had been disturbed. The tomb appeared to have been in use from Protogeometric to Orientalizing times.

E. An unrobbed chamber tomb, half destroyed by the mechanical excavator. The vases (P l. 250 d) were found in the surviving back part of the chamber, including a neck-handled amphora decorated on the shoulder with concentric circles, a jug decorated with concentric semi-circles and chevrons, two shallow cups and a number of krateriskoi. Much interest attaches to a fine bell-krater (containing the unburnt bones of one or more persons aged 18-21 years) decorated with pictorial subjects: (A) a man attacked by two lions (B) antithetic griffins and a water-bird (F i g. 1).

Another chamber-tomb with long dromos was discovered during October in a foundation pit on the same site and was cleared by Mr. M.R. Popham. The chamber proved to have been completely pillaged. From the undisturbed dromos filling came a remarkable Geometric bell-krater decorated with pictorial subjects in addition to the more normal panel-and-concentric-circles ornament: (A) Huntsman attacking a stag; quadrupeds and a water-bird. (B) Warrior with spear and shield. Near the tomb Mr. Popham also investigated a pit containing animal bones and some potsherds of Geometric date; this may have an abortive attempt at cutting a tomb *dromos*. Between the pit and the tomb the skeleton of an animal apparently an equid was found immediately over bedrock.

After deep ploughing, the discovery of antiquities of several periods was reported in September at the **Staphylakis field** on the south eastern slopes of the Acropolis Hill (*Knossos Survey* D.7 between sites 101 and 105). A number of trial trenches were dug here during October under the direction of H.W. Catling. In one area a succession of buildings from MM IIIA to LM Ia was found, in

part badly destroyed by the recent ploughing. Best preserved was a two or three room construction datable to MM IIIB, with evidence for an upper storey reached by an internal staircase (F i g. 2). A considerable quantity of domestic pottery was found *in situ* on the slabbed floors of this building. After its destruction a smaller house was built amid its levelled remains, only one room of which was preserved. Among much domestic pottery found on the floor of this room was a fine squat three-handled stirrup-jar of LM Ia type with floral ornament and an oinochoe decorated with grass pattern. Over fifty large terracotta spherical loomweights from this room suggest there had been a weaving establishment either in this room or nearby. Four or five serpentine vases of high quality (including a blossom bowl) were also discovered.

Nearby, remains of a large Roman building were found, of unsophisticated design and appointments. A small room, with stubbed floor was completely excavated; it was filled with debris, including large terracotta tiles, fallen from the roof. Here was found, out of context, a rather worn Late Minoan III sealstone of grey serpentine with a lion for device.

Elsewhere, a large dump of pottery of Middle Minoan type was noted, apparently not in association with any buildings. Not far from it was an even larger tip of material of Hellenistic date, including fragments of Megarian bowls. A small piece of a mould for making Megarian bowls was recovered. At yet another point in the field a small tile-grave cemetery was noted. These graves had been completely destroyed by the recent deep ploughing; such pottery and glass that could be salvaged suggests a date in the 1st century A.D. for some, at least, of the burials.

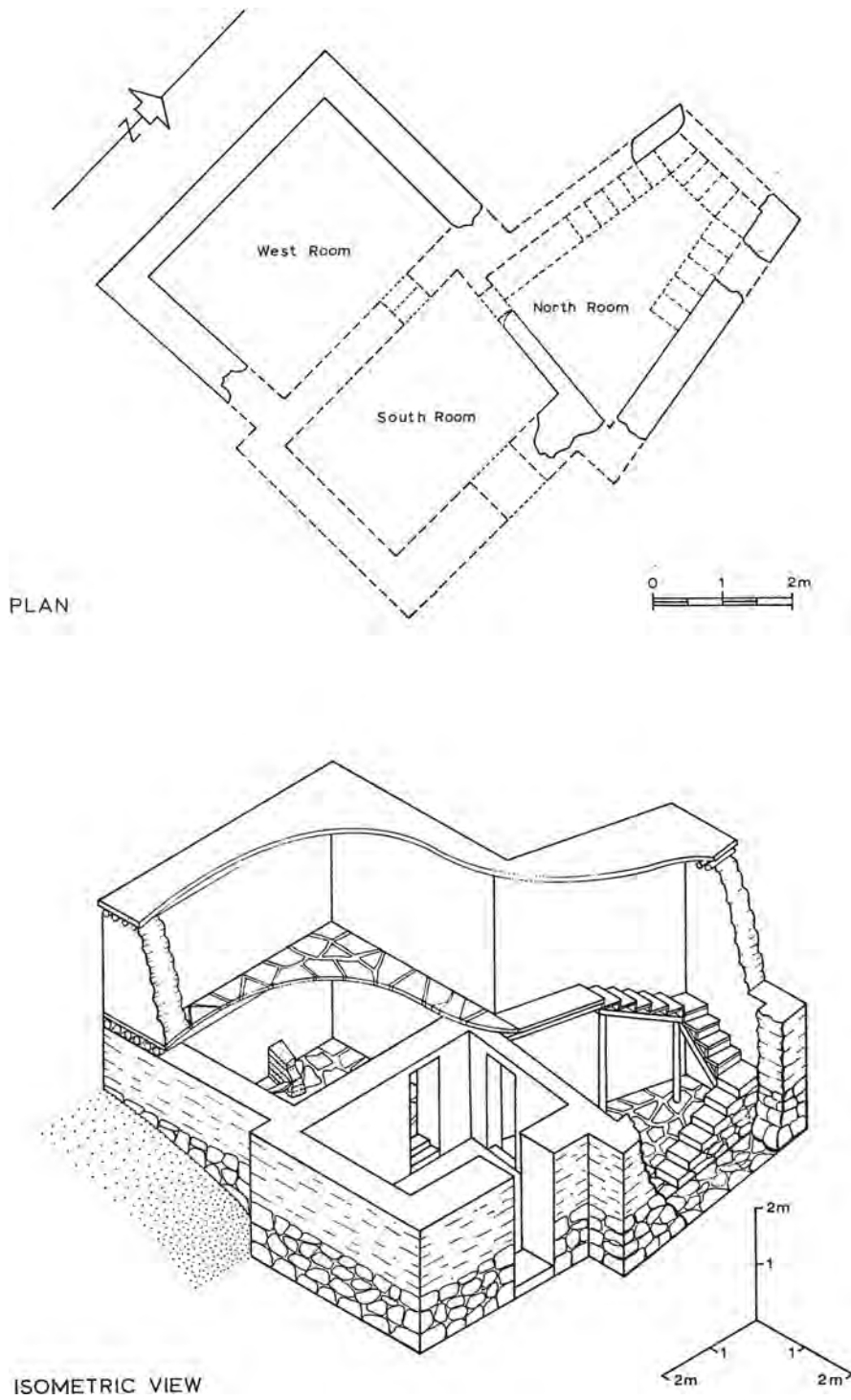

Fig. 2. Knossos. Plan and conjectural reconstruction of MM III buildings.

MYRTOS, PYRGOS

Mr. Gerald Cadogan, on behalf of the British School, continued at Knossos the study of finds from previous seasons excavation at Pyrgos. A large piece of a Marine Style vase was repaired which confirms the Late Minoan Ib date for the destruction of the Country House. A third small Cycladic jug was made up from fragments. Study shared conclusively that the tubes previously reported had been used as offering-stands, with both fitted and detachable bowls. A second fragmentary Linear A tablet came to light.

Mr. Cadogan also spent ten days at Pyrgos, principally in cleaning and conservation work. A small sounding on the East slope made it clear that there had been, as at Gournia, a system of streets running with the contours in Late Minoan I times. In the Country House evidence was noticed

for a wooden floor in the room with the bench, and a trial below the floor of the two East storerooms produced a packing of *poros* chips behind the façade of the house, where the ashlar had been worked on the spot.

A sounding outside the North wall of the communal tomb showed that the EM III/MM Ia courtyard is built on a levelling fill of burnt debris, which is most probably the remains of an Early Minoan II burning, as at Fournou Kori-fi nearby (P.M. Warren, *Myrtos* London, 1972). The tomb itself was built into this debris, and one can observe several phases in its construction. The area outside it to the North had been used as an ossuary, the second for the tomb: several skulls and other bones were recovered.

A fine Middle Minoan Hieroglyphic seal was picked up on the surface of Pyrgos.

G. CADOGAN

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

Μουσείο Χανίων

Έγινε έκθεση αντιπροσωπευτικών πινακίδων γραμμικής Α και σφραγισμάτων που βρέθηκαν στην ανασκαφή του μινωικού αρχείου στην οδό Κατρέ Χανίων, καθώς και έκθεση των αγγείων της ανασκαφής των Βρυσών Κυδωνίας (‘Ανασκαφή Βρυσών Κυδωνίας 1, 1974 (1976).

Στις εργασίες της Έφορευς Έλαβε μέρος και τό χρόνο αυτό ή Κλ. Εύστρατιού.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Χ α ν ι ά

Συνεχίστηκε ή ανασκαφή στό χώρο του μινωικού αρχείου τής οδού Κατρέ 10 στό Καστέλλι τών Χανίων μέ τήν ευκαιρία κατασκευής τοίχων αντιστήριξης του δρόμου και τής πρὸς Β. οικόδομης. Έτσι, έγινε επέκταση του σκάμματος 1,95 μ. πρὸς Δ., μέχρι του ρείθρου του πεζοδρομίου και 1,30 μ. πρὸς Β. Μέ τήν έρευνα αυτή επιβεβαιώθηκαν πολλά από τά δεδομένα τής ανασκαφής τών δύο προηγούμενων χρόνων και ήρθαν στό φῶς νέα ευρήματα.

Στήν πρὸς Δ. επέκταση ἀποκαλύφθηκε ή συνέχεια λιθόστρωτου τής γεωμετρικής έποχης και τοίχου κατασκευής τής ίδιας φάσης. Βαθύτερα βρέθηκαν υπόλοιπα τοίχων και δαπέδου τής ΥΜ ΙΙΒ περιόδου. Συνεχίστηκε επίσης ή ἀποκάλυψη του στρώματος τής καταστροφής κατά μήκος του βόρειου άκρου του οικόπεδου, μέσα στό όποιο βρέθηκαν τρία δισκία και έννεα θραύσματα πινακίδων γραμμικής Α. Όλοκληρώθηκε τό περίγραμμα δωματίου του κτιρίου ΙΙΙ και προέκυψε ή χρονολόγησή του στή ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι περίοδο. Αποδείχτηκε επίσης ότι τό υπόλοιπο του κτιρίου Ι (Π ή ν. 251 α) σχετίζεται μέ τήν έποχή του αρχείου. Βαθύτερα βρέθηκε ή συνέχεια λιθόστρωτου τής ΜΜ περιόδου (Π ή ν. 251 β).

Στήν οδό Μουρνιῶν και στήν αυλή τής οικίας Δ. Σαλιβουράκη βρέθηκε τυχαία χτιστός κιβωτιόσχημος τάφος. Αποκαλύφθηκε μόνο μέρος του, γιατί τό υπόλοιπο βρισκόταν κάτω από σύγχρονη κατασκευή. Ό τάφος είχε όρθογώνιο σχήμα, έσωτ. διαστ. 2×0,72×0,70 μ. Τέσσερις πλάκες, διαστ. 0,90×0,50 μ. περίπου, χρησίμευαν γιά κάλυψη. Τά τοιχώματα αποτελούνταν από όρθογώνιες πώρινες λιθόπλινθους, δύο στίς μακριές και μία στίς στενές πλευρές. Τό δάπεδο του τάφου ήταν πρόχειρα στρωμένο μέ μικρούς λίθους. Ό σκελετός ύπτιος, βρέθηκε στή θέση του. Τό μόνο κτέρισμα ήταν χάλκινος καθρέφτης κοντά στον άριστερό όμο τής νεκρής, άριθ. εύρ. 307, διαμ. 0,165 μ. (Π ή ν. 252 α-β). Σάζει και τούς δύο δίσκους μέ τό μεν-

τεσέ και τόν κρίκο άνάρτησης σέ σχήμα Ω. Τά έλάσματα του μεντεσέ είναι στερεωμένα στό χεΐλος του δίσκου του καθρέφτη και πάνω στό κάλυμμα. Η κάτω επιφάνεια του δίσκου έχει άνάγλυφους συγκεντρικούς κύκλους.

Κ α σ τ έ λ λ ι Κ ι σ ά μ ο υ

Στό οικόπεδο Έμμ. Στεφανουδάκη, που βρίσκεται στό νότιο άκρο τής κομόπολης σέ άνώνυμη οδό, 40 μ. πρὸς Α. του νέου μητροπολιτικού ναού του Καστελλίου, ἀποκαλύφθηκε κατά τίς οικόδομικές εργασίες ψηφιδωτό δάπεδο. Κατέχε τό βόρειο και τό δυτικό μέρος του οικόπεδου και εκτεινόταν πέρα από αυτό πρὸς Β. Δύο λάκκοι πεδίων είχαν καταστρέψει μέρος του ψηφιδωτού. Οί τοίχοι του δωματίου στό όποιο άνήκε είχαν σχεδόν τελειῶς ἀφανιστεί εκτός από τό δυτικό, του όποιου σωζόταν τό κάτω μέρος του θεμελίου. Στή χαμηλή επίχωση (0,30-0,50 μ.) που κάλυπτε τό ψηφιδωτό βρέθηκαν θραύσματα κονιαμάτων τών τοίχων του κτιρίου.

Οί διαστάσεις του ψηφιδωτού κατά πλευρά είναι οι ακόλουθες: βόρεια 9,70. άνατολική 11, νότια 9,50, δυτική 11,30 μ. Τό πεδίο του μέσου κοσμεται μέ σειρές τετράγωνων μαρμαροθετημάτων μεταξύ δύο πλακόστρωτων στενών ζωνών (Π ή ν. 252 γ). Τά μεταξύ τών μαρμαροθετημάτων διαστήματα του ψηφιδωτού έχουν κομήματα γεωμετρικά και προσωπεΐα. Τά πεδία που περιβάλλουν τό κεντρικό κοσμοϋνται στήν άνατολική και δυτική πλευρά μέ τετράγωνα που περιέχουν ζατρικιοειδές κόσμημα και διακόπτονται στίς γωνίες από κύκλους, και στή βόρεια και νότια πλευρά μέ συμπλεκόμενα όκτάγωνα στό μέσο τών όποιων σχηματίζονται τετραγωνικά πεδία (πρβλ. D. J. Smith, La mosaïque grecoromaine ΙΙ, σ. 270, πίν. 107 και D. Levi, Antioch Mosaic Pavements, πίν. 101). Τά πεδία αυτά κοσμοϋνται στή μία σειρά έναλλάξ μέ κάρθαρο και τετράφυλλο και στήν άλλη μέ προσωπεΐο και προτομή. Στά μεταξύ τών τετραγώνων ρομβοειδή υπάρχουν σφηρικοί τροχοί και φυτικά θέματα.

Έ λ υ ρ ο ς

Στή θέση Κεφάλα, όπου βρίσκονται τά έρείπια τής Έλύρου, στό πρανές τής οδού από τό χωριό Καμπανός πρὸς τό Ροδοβάνι, ήρθε στό φῶς τάφος κιβωτιόσχημος, χτιστός μέ μεγάλες πελεκητές πέτρες, έσωτ. διαστ. 1,85×0,55×0,50 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Τήν κάλυψη αποτελούσαν κατεργασμένες πλάκες που πατούσαν σέ σειρά λεπτῶν σχιστόλιθων τοποθετημένων στό πάνω μέρος τών τοιχωμάτων του τάφου. Μηχάνημα κατέστρεψε τή μία μακριά πλευρά του τάφου. Έκτός από όστά τίποτε άλλο δέ βρέθηκε, τουλάχιστον από τήν Έφορεία Αρχαιοτήτων.

Ά ξ ό ς

Στό οικόπεδο του Β. Πατελάρου βρέθηκαν, σέ βάθος 0,20-0,30 μ. από τήν επιφάνεια του έδάφους, υπόλοιπα δύο τοίχων δωματίου: (α) μήκ. 3,60, πλ. 0,76, ύψ. 0,65 μ., (β)

μήκ. 0,60, πλ. 0,80, ύψ. 0,65 μ. Σχηματίζουν γωνία και είναι χτισμένοι με οπτόπλινθους και ως συνδετικό ύλικό έχουν ασβέστη με κουρασάνι. Πρόκειται για υπόλοιπο κτιρίου της εποχής της ρωμαϊοκρατίας. Στη θέση Μπούρι στά βορειοδυτικά του χωριού της 'Αξού σώζονται υπόγειοι θαλαμοειδείς τάφοι της ίδιας εποχής. Από το χώρο αυτό ως το κέντρο του χωριού, που βρίσκεται ψηλότερα, ή διαμόρφωση του εδάφους είναι ανδηρωτή. Στην περιοχή αυτή ανήκει το παραπάνω οικόπεδο. Ίχνη ρωμαϊκών κτιρίων παρατηρούνται και σε άλλα σημεία του χώρου. Έδω φαίνεται εκτεινόταν ή πόλη των χρόνων της ρωμαϊοκρατίας.

Σημειώνεται ακόμη ότι στην αυλή της οικίας Έμμ. Δαφέρμου υπάρχει πρώιμο δωρικό κιονόκρανο. Σύγχρονο περίπου, αλλά μικρότερο, βρίσκεται πάντοτε στον "Άγιο Ίωάννη της 'Αξού και χρησιμοποιείται ως βάση για το αναλόγιο του ψαλτηρίου. Δωρικό κιονόκρανο με συμφυή άρχή του κίονα κείται έξω από την εκκλησία της 'Αγίας Ειρήνης.

Στην κοινότητα της Λούτρας Ρεθύμνου και στον άγρο του Γεωργίου Περακάκη ήρθε στο φώς, και μικρό του μέρος καταστράφηκε με την κατασκευή άγροτικού δρόμου,

κεραμικός κλίβανος. Είχε τά χαρακτηριστικά μινωικού κλιβάνου. Τό σχήμα ήταν κυκλικό. Σωζόταν υποστήριγμα έσχάρας και διακρίνονταν όπές άερισμού στη θολωτή στέγαση. Τά τοιχώματα έφεραν πηλοκονίαμα. Χρειάζεται άνασκαφή.

Άπό τό ένετικό τείχος των Χανίων προς Δ. της όδου Χάληδων, άποτειχίστηκε και κατατέθηκε στό Μουσείο Χανίων (άριθ. έθρ. 294) μικρός μαρμάρινος γυναικείος κορμός. Σώζεται άπό τό κάτω μέρος του λαιμού ως την άρχή της κοιλιής. Τά χέρια είναι σπασμένα. Φορεί χιτώνα και ίμάτιο. "Υψ. 0,13, πλ. 0,16 μ. Χρόνοι ρωμαϊοκρατίας (Π ί ν. 252 δ).

Στό Μουσείο Χανίων παραδόθηκαν τριάντα νομίσματα άπό τήν "Άπτερα. Άνάμεσά τους υπάρχουν έννέα Άπτέρας, δύο Κυδωνίας, ένα Έλευθέρνης και ένα δηνάριο Ρωμαϊκής Δημοκρατίας. Παραδόθηκε επίσης ένα νόμισμα Λάππας, ένα Κώνσταντος Β' και ένα άσσάριο Νέρωνος.

Μέ δαπάνη της 'Αρχαιολογικής Έταιρείας ή Έφορεία άνέσκαψε ΥΜ ΠΙΒ τάφο στά Δελιανά Κισάμου (ΠΑΕ 1975, σ. 515 κ.έ.).

Ι.Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στό Μουσείο Ἁγίου Νικολάου συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες ἐπανεκθεσης μὲ παλιό καὶ νέο ὕλικό διάφορων ἐποχῶν. Τὸ ἐργαστήριο τοῦ μουσείου ἐξοπλίστηκε μὲ νέα σκευὴ καὶ ὄργανα, κυρίως γιὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴ στερέωση τῶν χάλκινων ἀντικειμένων. Καθαρίστηκαν καὶ ἀνασυγκροτήθηκαν διάφορες ἀρχαιότητες, κυρίως ἀπὸ τὴν ἐπαρχία Σητείας, ὅπως τὸ πλούσιο ὕλικό ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφὲς τῶν ἱερῶν κορυφῆς Πετσοφᾶ, Πριναῖ καὶ ἄλλων. Ἀπὸ τὸ παλιὸ ὕλικό ἄρχισε ἡ ἀνασυγκρότηση διάφορων γιγαντιαίων πύλων τῶν πρώτων ἀνασκαφικῶν περιόδων τοῦ ἀνακτόρου Ζάκρου. Σημαντικὴ ἐργασία ἐγίνε καὶ στὰ χάλκινα ἀντικείμενα τοῦ μουσείου.

Στὴ Σητεία, πού ἐπανδρώθηκε μὲ μόνιμο ἀρχαιολογικὸ προσωπικό, τὸν Ἐπιμελητὴ Ἀρχαιοτήτων Νικόλαο Παπαδάκη, δὲ συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες ἀνέγερσης τοῦ μουσείου, πού εἶχαν ἀρχίσει τὸ 1972.

Στὴν Ἱεράπετρα ζητήθηκε ἀπὸ τὸ Δῆμο Ἱεράπετρας καὶ παραχωρήθηκε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία μίᾱ αἶθουσα τοῦ παλιοῦ ὀθωμανικοῦ σχολείου, ἐνὸς ἐνδιαφέροντος μορφολογικὰ κτιρίου, γιὰ νὰ γίνεῖ μουσειακὴ ἀποθήκη. Μία τέτοια ἀποθήκη ἦταν πλέον ἀπόλυτα ἀπαραίτητη γιὰ τὴ στέγαση πολυάριθμων δευτερεύοντων εὐρημάτων πού στεγάζονταν ἀναγκαστικὰ μὲσα στὴ μοναδικὴ αἶθουσα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς Ἱεράπετρας καὶ δημιουργοῦσαν ἀσφυκτικὲς συνθήκες. Ἔτσι, ἐκλείσει προσωρινὰ ἢ μικρὴ ἀλλ' ἀξιόλογη αὐτὴ συλλογὴ γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ μεταφορὰ καὶ νὰ γίνεῖ ἡ ἐπανεκθεσις μὲ διαλεγμένο ὕλικό καὶ μὲ νέες βάσεις.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Ἱεράπετρα

Κατὰ τὸ 1975 ἡ Ἐφορεία δὲν ἔκανε ἀνασκαφὲς ἄλλες ἀπὸ τὶς ἀναγκαῖες σωστικὲς ἐρευνες στὰ διάφορα οἰκόπεδα τῆς Ἱεράπετρας ὅπου, ὅπως κάθε χρόνο, ἐμφανίστηκαν ἀρχαιότητες καὶ κατὰ τὴ διάρκεια διάνοιξης θεμελίων. Τὰ οἰκόπεδα αὐτὰ εἶναι ὅλα σχεδὸν στὴν περιοχὴ τῆ γνωστῆ ὡς Βιγλιά, ὅπου βρισκόταν ἡ ἀρχαία Ἱεράπυτνα.

Στὸ οἰκόπεδο τοῦ Γεωργίου Ἰω. Φονιαδάκη ἐρευνηθήκαν τὰ ἐρείπια μιᾶς οἰκίας ρωμαϊκῶν χρόνων (Π ἰ ν. 253 α-β). Τὸ κτίριο, πολὺ καταστραμμένο, περιέχει καὶ τρεῖς λουτροειδῆ κατασκευές, μίᾱ μεμονωμένη καὶ δύο σὲ ζεύγος, πού ἀσφαλῶς ἀνήκουν σὲ κάποια βιοτεχνικὴ ἐγκατάσταση καὶ εἶναι τὸ πῶ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο τῆς οἰκοδομῆς. Οἱ «λουτήρες» αὐτοὶ εἶναι σκεπασμένοι μὲ ὕδραυλικὸ κόνιαμα. Ὁ μεμονωμένος «λουτήρας» ἔχει μῆκος 1,75 καὶ πλάτος 0,98-0,78 μ. Περίπου στὸ κέντρο τοῦ

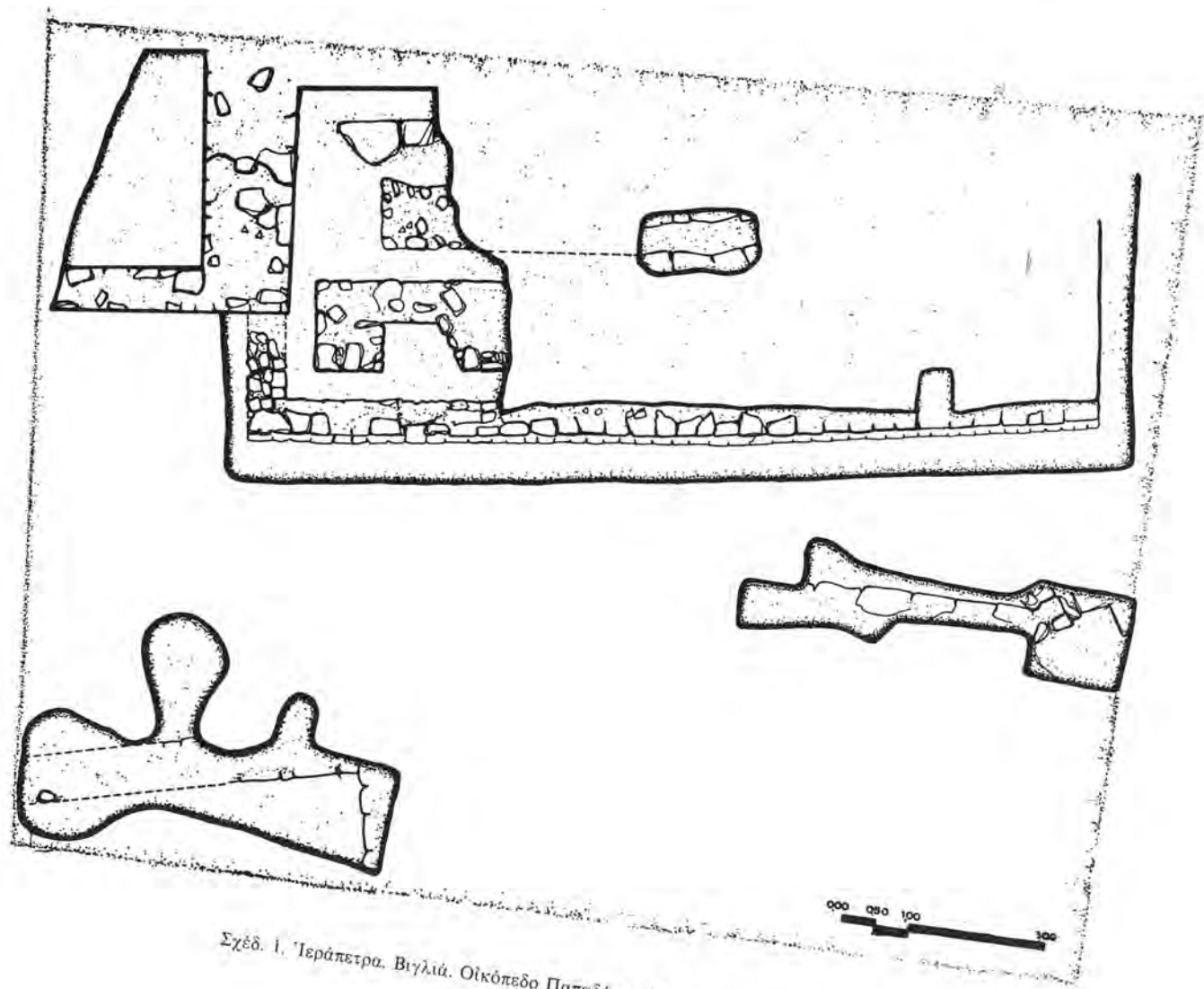
ὑπάρχει μίᾱ κυκλικὴ ἐκβάθυνση, διαμ. 0,50 καὶ βάθ. 0,40 μ. Οἱ δίδυμοι παράλληλοι «λουτήρες» βρέθηκαν στὴ βόρεια ἄκρη τοῦ οἰκοπέδου καὶ δὲν ἐγίνε δυνατό νὰ ἀνασκαφτοῦν τελείως (Π ἰ ν. 253 β). Μάλιστα μὲσα στὸ χῶρο τους ἀποκαλύφθηκε, ἀλλὰ δὲν ἀπομακρύνθηκε, ἡ ὑποθεμελίωση ἐνὸς ἐρειπωμένου νεωτερικοῦ οἰκίσκου. Οἱ «λουτήρες» αὐτοὶ περιβάλλονται ἀπὸ ἕνα ἰσχυρὸ τοῖχο, πλ. 0,50 καὶ σῶξ. ὕψ. 0,60 μ. Μεταξὺ τους ὑπάρχει ἕνα χῶρισμα, πᾶχ. 0,25 μ. Οἱ διαστάσεις τους εἶναι 1,20×0,90 μ. περίπου. Στὴ βόρεια ἄκρη τους καὶ κάτω ἀπὸ τὸ νεωτερικὸ θεμέλιο ὑπάρχει μίᾱ εὐρύχωρη ἐκβάθυνση, μὲ στρογγυλὲς γωνίες, διαστ. 0,75×0,60 μ. περίπου καὶ βάθ. 0,60 μ. περίπου. Τὸ δάπεδο τῶν «λουτήρων» παρουσιάζει μίᾱ ἐλαφριά κλίση πρὸς τὶς ἐκβαθύνσεις αὐτές. Ἰδιαίτερη μέριμνα πᾶρθηκε, ὥστε νὰ μὴν καταστραφοῦν αὐτὰ τὰ σπάνια καὶ ἐνδιαφέροντα κατασκευάσματα κατὰ τὴν ἀνέγερση τῆς οἰκίας Φονιαδάκη, ἀφοῦ τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας οἰκίας δὲν κρίθηκαν διατηρητέα, ἀλλὰ νὰ καταχωστοῦν μὲ χῶμα καὶ νὰ μὴ χτιστεῖ τίποτε ἀπὸ πάνω, ὥστε νὰ εἶναι προσιτὰ σχετικὰ εὐκόλα σὲ μελλοντικούς ἐρευνητές.

Ἄλλη ἐνδιαφέρουσα ἐγκατάσταση παρουσιάστηκε στὸ οἰκόπεδο τοῦ Γεωργίου Θ. Ζαχαριαδάκη, στὴν δόδ Κύπρου, μὲσα στὴν Ἱεράπετρα.

Βρέθηκε μίᾱ σειρὰ ἀπὸ ὀχτῶ ἐντοιχισμένους πύθους (Π ἰ ν. 253 γ). Οἱ πύθοι, διαμ. 0,60-0,80 μ. περίπου καὶ σῶξ. ὕψ. ὡς 0,85 μ., εἶχαν ἐντοιχιστεῖ σὲ ἕνα χτιστὸ βαθροειδῆ κατασκευάσμα, μῆκ. 7,30 καὶ πλ. 1 μ. περίπου, προσανατολισμένο ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Οἱ πύθοι εἶχαν πῆλινα ἢ λιθίνα πώματα μὲ λαβές, διαμ. 0,30 μ. περίπου. Μίᾱ παρόμοια σειρὰ ἐντοιχισμένων πύθων εἶχε ἀνασκαφτεῖ τὸ 1960 ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα στὸ χωριὸ Πέρι Μεσσαρᾶς Ἡρακλείου¹. Σχεδὸν παράλληλα μὲ τοὺς πύθους ἐντοπίστηκε ἕνας πῆλινος ὕδραγωγὸς μὲ σωλῆνες, μῆκ. 0,53 καὶ διαμ. 0,17 μ. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἦρθε στὸ φῶς μίᾱ λιθόστρωτη ἔκταση, πού ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 6,60 μ. ἀλλὰ συνεχίζονταν πέρα ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ οἰκοπέδου Ζαχαριαδάκη. Τὸ καλύτερι μὲ αὐτὸ, πού ἀπὸ τὴ μίᾱ του πλευρὰ ὀρίζεται ἀπὸ ἕνα τοῖχο, μῆκ. 3,40 μ., ἦταν ἴσως ἡ αὐτὴ τῆς οἰκίας μιᾶς εὐπορῆς οἰκογένειας ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσίασαν οἱ ἀρχαιότητες πού βρέθηκαν στὸ οἰκόπεδο τοῦ Ἐμμ. Παπαδάκη, πού μάλιστα κρίθηκε ἀπαλλοτριωτέο ἀπὸ τὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο (Σ χ ἔ δ. 1). Στὴν ἀνασκαφὴ βοήθησε γιὰ μερικὲς ἡμέρες καὶ ὁ Ἐπιμελητὴς Ν. Παπαδάκης. Στὶς δοκιμαστικὲς τομὲς ἦρθαν στὸ φῶς τμήματα διάφορων κτιρίων. Ἐνας τοῖχος ρωμαϊκῆς ἐποχῆς (Π ἰ ν. 254 α), πού σώζεται στὸ σπάνιο ὕψος τῶν 2,10 μ., ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 5 μ., ὡς τὰ ὄρια τοῦ οἰκοπέδου. Ἀπὸ τὴ μίᾱ μεριά ὁ τοῖχος σχηματίζει σὲ ὀρθὴ γωνία ἕνα εἶδος ἰσχυρῆς ἀντηρίδας, μῆκ. 3,40 καὶ πλ. 1,30 μ. Παράλληλα μὲ τὸν τοῖχο αὐτὸ, κάπως βαθύτερα καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση, ἀποκαλύφθηκε θεμέλιο (Π ἰ ν. 254 β) παλιότερης ἐποχῆς, ὕψ. 0,50, μῆκ. 12,50 καὶ πλ. 0,53 μ., πού πατεῖ σὲ μίᾱ πατούρα ὡς εὐθυνητρία, πλ.

1. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 261, Πίν. 225 δ.

Σχέδ. 1. Τεράπετρα. Βιγλιά. Οικόπεδο Παπαδάκη, Κάτοψη της ανασκαφής.

0,11 και ύψ. 0,30 μ. περίπου. Μέσα στη δοκιμαστική τάφρο βρέθηκε πεταγμένο ένα πάρινο επιστύλιο καλά διατηρημένο, μήκ. πάνω 1,81 και κάτω 1,70 μ., δλ. ύψ. 0,40 και πάχ. 0,43-0,24 μ. (Π ί ν. 254 γ). Έπιφανειακά και σε ελάχιστη απόσταση από την τάφρο αυτή βρέθηκε μία μαρμάρινη βάση κίονα, διαμ. 0,50 και ύψ. 0,16 μ.

Μέσα στην Ίεράπετρα, στο οικόπεδο του Θεοδ. Πανταζή, σε μία πάροδο παράλληλη προς την πλατεία του παλιού μουσουλμανικού τεμένους, προς τη θάλασσα, μεταξύ των οδών Όπλαρχηγού Ν. Βαρσαμίδα και Γ. Σαμουήλ, βρέθηκαν διάφοροι ισχυρότατοι άσβεστόχτιστοι τοίχοι, που συνεχίζονται και στα γειτονικά οικόπεδα (Π ί ν. 254 δ). Ένας από αυτούς έχει πλάτος 1,60 μ. Ένας άλλος, πλ. 2,20 μ., πού έρχεται λοξά προς τον πρώτο, σχηματίζει προς τη μία του πλευρά μία διπλή κλιμακίδα, πλ. 0,50 μ. Στο βάθος της δοκιμαστικής τάφρου βρέθηκε θαλάσσιο νερό. Τά κτίσματα αυτά φαίνονται ότι είναι δχυρωματικά έργα.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Από τό Πισκοκέφαλο, χωριό άκριβώς έξω από τη Σητεία και γνωστό από τά μινωικά του είδώλια, προέρχεται μία επιτύμβια στήλη από παρόλιθο της ύστερης αρχαιότητας, πού βρέθηκε στον άγρό του Ήλίου Ίω. Παπαδάκη στη θέση Λενικά (Έλληνικά). Ή στήλη μεταφέρθηκε στο Μουσείο Άγίου Νικολάου και πήρε τον άριθ. εύρ. 6808. Ό λίθος, σωζ. ύψ. 0,39, πλ. 0,27 και πάχ. 0,10 μ., απολήγει επάνω σε τρεις άετωματικές προεξοχές, ενώ στη βάση του είναι σπασμένος. Ή τετράστιχη έπιγραφή, με κάθε στίχο

πλαισιωμένο ανάμεσα σε παράλληλες γραμμές, είναι άρκετά φθαρμένη. Έψος γραμμάτων 0,033 μ. (τό Δ) - 0,016 μ. (τό Ο). Έως του 3ου ή 4ου αι. μ.Χ.

*Δρακοντίς
Έλένω τῷ τέ-
|κ|νω μνή-
μης χάριν.*

Τό όνομα *Δρακοντίς* παραδίδεται σε μία άκόμη κρητική² έπιγραφή, την IC I, XXI, 3, από τη Μίλατο. Τό όνομα *Έλενος*³ παραδίδεται σε μία έπιγραφή από τη Γόρτυνα, την IC IV, 214, 1.

Σέ έκσκαφές συνεργείου του δήμου στον Άγιο Νικόλαο, στην οδό Δίκτης, βρέθηκε μία πρόχους ρωμαϊκών χρόνων, ύψ. 0,25 και διαμ. στομίου 0,085 μ. (άριθ. εύρ. 6804).

Στην Άρχαιολογική Συλλογή Ίεράπετρας μεταφέρθηκε μία μεγάλη πάρινη άκέραιη σαρκοφάγος από τό κτήμα του Έμμ. Μ. Πατεράκη μεταξύ Βιγλιών και Άλμυρου. Ή θάλασσα απέχει γύρω στά 15 μ., και ή θέση όπου πριν από χρόνια είχε βρεθεί ο περίφημος χάλκινος έφηβος της Ίεράπετρας, πού φυλάγεται σήμερα στο Μουσείο Ήρακλείου, γύρω στά 30 μ. Ή σαρκοφάγος έχει όλικό ύψος 1,28 μ. και χωρίς τό κάλυμμα 0,90 μ. Τό μήκος της είναι κάτω 2,64 και πάνω 2,50 μ., τό πλάτος 0,97-1,03 και 0,93-0,95 μ. Τό σαμαρωτό κάλυμμα έχει μήκος 2,80, ύψος 0,38 και πλάτος 0,98-0,92 και 0,87 μ. Ή έπιφάνεια της σαρκοφάγου είναι άδρά λαξευμένη.

Στην ίδια συλλογή ο Ίω. Ν. Κουγιουμουτζάκης παρέδωσε έναν άκέραιο όξυπόθμενο άμφορέα πού βρέθηκε από ψαράδες στο Λυβικό Πέλαγος

ΚΩΣΤΗΣ ΔΑΒΑΡΑΣ

2. Βλ. Pape-Benseler, *Griechische Eigennamen*, όπου παραδίδεται μόνο τό *Δράκοντις* ως άρσενικό όνομα από την Παλαιστίνη.

3. Πολύ συνηθισμένο στο Pape-Benseler, δ.π.

BYZANTINA ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ

Καί κατά τό 1975 ή δραστηριότητα τής Έφορείας Βυζαντινών καί Μεσαιωνικών Μνημείων Κρήτης, έκτός από τή διεξαγωγή τής διοικητικής ύπηρεσίας, τήν επίσημανση καί καταγραφή άγνωστων τοιχογραφημένων βυζαντινών ναών καί φορητών εικόνων, τήν περισυλλογή αρχαίων καί τόν πλουτισμό του φωτογραφικού αρχείου, απέβλεπε κυρίως στήν: α) πραγματοποίηση εργασιών στερέωσης καί αποκατάστασης των τοιχογραφημένων βυζαντινών ναών του νησιού, β) στερέωση καί καθαρισμό του έσωτερικού τοιχογραφικού διακόσμου των ναών αυτών, γ) συντήρηση των φορητών εικόνων που βρίσκονται στους ναούς καί τίς μονές, καί δ) πραγματοποίηση εργασιών στερέωσης καί αποκατάστασης των ένετικων μνημείων τής Κρήτης.

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ναός Αγίων Θεοδώρων Χόνδρου Βιάννου¹

Η διάταξη τής έσωτερικής με τοιχογραφίες διακόσμησης του ναΐσκου των Αγίων Θεοδώρων ακολουθεί τον καθιερωμένο για τους καμαροσκέπαστους ναούς τύπο. Έτσι από την παράσταση του Παντοκράτορα διατηρούνται λείψανα στο τεταρτοσφαίριο τής άψίδας, ενώ οι παραστάσεις του Ευαγγελισμού στά μέτωπα τής κόγχης καί τής Φιλοξενίας των Άγγέλων στο τύμπανο του ανατολικού τοίχου διατηρούνται σε αρκετά καλή κατάσταση. Έντελως καταστραμμένες είναι οι μορφές των Συλλειτουργούντων που θά κοσμούσαν τήν κόγχη, των Αγίων Διακόνων που θά ήταν τοποθετημένοι στις στενές λωρίδες του ανατολικού τοίχου, όπως καί των Αγίων Ίεραρχών στο νότιο τοίχο του Ίερού Βήματος. Στίς αντίστοιχες όμως θέσεις του βόρειου τοίχου σώζονται οι Άγιοι Βασίλειος καί Πολύκαρπος σε στάσεις μετωπικές. Στο ανατολικό τμήμα τής κάμαρας, με τό όποιο καί καλύπτεται ό χώρος του Ίερού Βήματος, διατάσσεται ή πολυπρόσωπη σύνθεση τής Άνάληψης, ενώ στο δυτικό τής τμήμα, μετά τήν ένισχυτική ζώνη, αναπτύσσονται οι σκηνές του εδαγγελικού κύκλου. Λόγω των πολύ μικρών διαστάσεων του ναΐσκου, στή νότια πλευρά εικονογραφείται ή Γέννηση καί ή Βάπτισμα καί στή βόρεια, στίς αντίστοιχες θέσεις, ό Μυστικός Δείπνος καί ή Σταύρωση, ή μεγάλη σχετικά παράσταση τής Κοίμησης τής Παναγίας είναι τοποθετημένη στο τύμπανο του δυτικού τοίχου πάνω από τήν πόρτα εισόδου, θέση όπου στίς αρχαϊκές διακοσμήσεις του 13ου αι. εικονιζόταν ή Σταύρωση καί όπου από τό 14ο αι. διατάσσεται στους ναΐσκους του αρχιτεκτονικού τύπου τής μονόχωρης καμαροσκέπαστης εκκλησίας ή Κοίμηση τής

Παναγίας. Χαμηλότερα, στον ίδιο τοίχο καί στίς δύο πλευρές τής πόρτας εισόδου παριστάνονται στή νότια πλευρά Τιμωρίες των Κολασμένων καί στή βόρεια ό Άρχάγγελος Μιχαήλ, ό φύλακας άγγελος τής εισόδου στο ναό. Τέλος, ό άγιολογικός κύκλος τοποθετείται στους πλάγιους τοίχους με τρεις έπιπλους στρατιωτικούς άγίους, τους Θεόδωρο Στρατηλάτη, Θεόδωρο Τήρωνα καί Άγιο Δημήτριο, καθώς καί τή Θεοτόκο Βρεφοκρατούσα καί τόν Άγιο Ίωάννη τόν Καλυβίτη στο βόρειο τοίχο καί στο νότιο με τόν Άγιο Άλέξιο τό Δούλο του Θεού, τήν Άγία Άννα που κρατεί τήν Παναγία, καθώς καί τους Άγίους Κωνσταντίνο καί Έλένη. Τέλος, σε ζώνες στή γένεση τής κάμαρας στή δυτική πλευρά καί μετά τήν ένισχυτική ζώνη, διατάσσονται τά στηθάρια των Αγίων Δαμιανού, Κοσμά, Έρμούλου, Παντελεήμονα καί Σαμψών στή βόρεια πλευρά καί στή νότια των Αγίων Ίουλίττας καί Κηρύκου, καθώς καί του Αγίου Μάμα. Η χαραγμένη στήν παράσταση των στρατιωτικών άγιών χρονολογία 1475 είναι μεταγενέστερη καί δε σχετίζεται με τό χρόνο κατασκευής των τοιχογραφιών, που με τήν τεχνολογία εκτέλεσης έντάσσονται σε παλιότερη φάση τής ζωγραφικής τής Κρήτης. Τό πλάσιμο των μορφών με συμπληρωματικά χρώματα, ή έξαρση του όγκου των σωμάτων, ή ζωηρή κίνηση στίς συνθέσεις, όπως καί ή προσπάθεια προοπτικής άπεικόνισης των παραστάσεων αποτελούν χαρακτηρισ τής παλαιολογίας φάσης τής ζωγραφικής του νησιού, όστόσο όμως οι άδεξιότητες του σχεδίου, οι δυσαναλογίες των μορφών καί ό κάποιος συνωστισμός τους στίς παραστάσεις φανερώνουν τή μεταφορά σε λαϊκότερο ύφος τής ζωγραφικής τής περιοχής τής Μακεδονίας από τόν έπαρχιώτη ζωγράφο μετά τά μέσα του 14ου αι. Για τή διάσωση του τοιχογραφικού αυτού διακόσμου από τή διάβρωση τής ύγρασίας από τήν καταστραμμένη στέγη πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες κτιριακές εργασίες: α) φράχθηκαν οι ραγμές τής κάμαρας καί των τοίχων με ένέσεις τοιμεντοκονίας (άεράνι), β) έγινε ή άνακεράμωση τής στέγης με παλιά κεραμίδια (κουτσουνάρες), γ) αφαιρέθηκαν τά νεωτερικά κονιάματα από τίς έξωτερικές όψεις των τοίχων καί πραγματοποιήθηκε λεπτομερής άρμολόγηση τής τοιχοποιίας, άφου προηγουμένως συμπληρώθηκαν τά καταστραμμένα τμήματά τής με άργούς λίθους, με κονίαμα κουρασάνιου, σε τρόπο ώστε να σταματήσει ή διήθηση τής ύγρασίας στήν τοιχογραφημένη έσωτερική επιφάνεια, καί, τέλος, δ) συμπληρώθηκαν τά καταστραμμένα τμήματα του τοιχογραφικού διακόσμου με κονίαμα κουρασάνιου σε τόνο ούδέτερο, ώστε να μην παρεμβληθούν ξένα αισθητικά στοιχεία στή ζωγραφική διακόσμηση. Προηγουμένως όμως συγκρατήθηκαν οι παρυφές του τοιχογραφημένου κονιάματος, ώστε να άποφευχτούν καί νέες πτώσεις του.

Ναός Αγίου Ίωάννη Μαρμαριτών Μυλοποτάμου²

Καί ό ναός αυτός άνήκει στον ευρύτατα διαδεδομένο στο νησί τής Κρήτης αρχιτεκτονικό τύπο τής μονόχωρης

1. Gerola - Λασσιθιώτικη, Κατάλογος, άριθ. 728.

2. Ό.π., άριθ. 267 καί Gerola, Monumenti, IV, 481, άριθ. 7.

καμαροσκέπαστης εκκλησίας με δύο ενισχυτικές ζώνες και τυφλά εσωτερικά οξυκόρυφα άψιδώματα, τρία στη βόρεια και τέσσερα στη νότια πλευρά. Τη θέση του τέταρτου στη βόρεια καταλαμβάνει ή πόρτα εισόδου. Οί εξαιρετικά μεγάλες διαστάσεις, που σπάνια συναντιώνται στην Κρήτη και στους ναούς του συγκεκριμένου αρχιτεκτονικού τύπου, εύνθησαν την ανάπτυξη ενός εικονογραφικού προγράμματος, άσυνήθιστα έκτεταμένου την εποχή αυτή για τό νησί, βέβαιη μαρτυρία για την έκταση των προγραμμάτων που εικονογραφούσαν τους καμαροσκέπαστους ναούς της περιόδου αυτής. Τό φαινόμενο μπορεί να έρμηνευτεί μόνο από τή διάδοση και στό βενετοκρατούμενο νησί, άν και σέ λαϊκότερο ύφος, τής ιδεαλιστικής τέχνης τής Πρωτεύουσας, που μαζί με την τεχνοτροπία εκτέλεσης επικράτησαν. από τό δεύτερο μισό του 14ου αί., και τά έκτεταμένα εικονογραφικά προγράμμάτά της. Πρέπει να σημειωθεί πώς ή διάδοση τής τεχνοτροπίας αυτής σχετίζεται όπωσδήποτε με τίς καινούριες ιστορικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν με την ιστορική συνθήκη του 'Αλεξίου Καλλέργη τό 1299³, με την όποια οί θρησκευτικές προνομίες και πρό παντός τά φέουδα που παραχωρήθηκαν στη οικόγένεια των Καλλέργηδων, τή σημαντικότερη τής κρητικής ευγένειας, στό Μυλοπόταμο, τό 'Αμάρι και μέχρι τόν 'Αγιο Βασίλειο, στην 'Επάνω δηλαδή και την Κάτω Σύβριτο, όπως άκόμη και στό δυτικό τμήμα τής επαρχίας του Ρεθύμνου και τέλος στην Κίσαμο και τό Σέλινο, δηλαδή στά όρεινά, στη δυτική Κρήτη, άποτέλεσαν τίς άπαραίτητες προϋποθέσεις για να διεισδύσει από την τρίτη, όπως φανερώνουν οί χρονολογικές μαρτυρίες, γενιά των Καλλέργηδων ή πρωτευουσιάνικη τέχνη. Οί τοιχογραφικές εκκλησίες τής τεχνοτροπίας αυτής που βρίσκονται μόνο στα φέουδα των Καλλέργηδων, όπως στόν έξεταζόμενο ναό των Μαργαριτών του 1383, στόν 'Αγιο 'Ιωάννη στους 'Ερφους (Π ί ν. 255 α), στόν 'Αγιο Γεώργιο στό Μελισσουράκι (Π ί ν. 255 β), στόν 'Αγιο 'Ιωάννη στό Δισκούρι (Π ί ν. 256 α), στόν 'Αγιο 'Ιωάννη στη Γαρίπα και άκόμη στόν 'Αγιο 'Ιωάννη στην 'Αξό και την Παναγία στόν Καμαριώτη, στίς βραχώδεις πλαγιές του Ψηλορείτη, φανερώνουν την πυκνότητα των μνημείων τής ώραίας αυτής τέχνης στό Μυλοπόταμο, όπου και βρίσκονταν τά σημαντικότερα φέουδα του 'Αλεξίου Καλλέργη με έδρα τό φρούριο στό Καστρί Μυλοποτάμου, και όπου σώζονται άκόμη τά οικόσημα τής οικόγένειας. Οί τοιχογραφίες του ναού τής Παναγίας, που θά ήταν τό μνημείο κλειδί για την τεχνοτροπία αυτή, έχουν όλότελα καταστραφεί. 'Εξάλλου στίς πλησιόχωρες πρός τό Μυλοπόταμο περιοχές ή τέχνη αυτή συναντάται και στην όμώνυμη εκκλησία τής μικρής κοινότητας τής 'Αγίας Τριάδας (Π ί ν. 256 γ), στην πεδιάδα στα όρια του Μυλοποτάμου, καθώς και στό Μιχαήλ 'Αρχάγγελο (ό ναός πρέπει να άποδοθεί στόν 'Αγιο 'Ιωάννη τό Θεολόγο) στό Σελλι του 1411 πρός την επαρχία 'Αμαρίου, όπου εκτός από τό ναό του Σωτήρα στό Σπήλι, ή ζωγραφική αυτή βρίσκει μία

όλοκληρωμένη έκφραση στίς τοιχογραφίες τής Παναγίας στό Μέρωνα (Π ί ν. 257 α), άνάμεσα στίς όποιες και είναι ζωγραφισμένα τά οικόσημα τής οικόγένειας, οί ποιητικά, μαζί μ' έκείνες στους 'Ερφους, καλύτερες και ένδεχομένως οί παλιότερες τής τεχνοτροπίας στην Κρήτη. Νοτιότερα, τά παραδείγματα άραιώνουν και στην επαρχία του 'Αγίου Βασιλείου την τέχνη αυτή εκπροσωπεί ή αξιόλογη ποιητικά ζωγραφική του νάρθηκα του ναού τής Παναγίας στό Ντιμπλοχώρι (Π ί ν. 256 β), τελευταίο μνημείο τής σειράς όπως άλλωστε βεβαιώνει και ή κτητορική έπιγραφή του 1417. Μέσα páλι στα φέουδα των Καλλέργηδων στη δυτική πλευρά τής επαρχίας Ρεθύμνης και στην περιοχή τής Πόλης, τής αρχαίας δηλαδή Λάππας, τής σημερινής 'Αργουρόπολης, ή ιδεαλιστική αυτή τεχνοτροπία έχει διαπιστωθεί στόν 'Αγιο Γεώργιο τής 'Αρτου του 1401⁴ όπως και στην παλιότερη τής σειράς εκκλησία τής Παναγίας στό Ρούστικα του 1381 (Π ί ν. 257 β), καθώς άκόμη στό Σωτήρα στό Ζουρίδι και στόν 'Αγιο 'Ιωάννη στό Κάτω Βαλαμόνερο. Τέλος, και στίς άκόμη μακρινότερες δυτικές επαρχίες τής Κρήτης, στην Κίσαμο και τό Σέλινο, ξαναβρίσκεται ή τεχνοτροπία στίς τοιχογραφίες τής Παναγίας στη Σκλαβοπούλα Σελίνου, καθώς και στόν 'Αγιο 'Αθανάσιο στό Κεφάλι Κισάμου του 1394, όπου και υπάρχουν τά οικόσημα των Καλλέργηδων, και στόν 'Αγιο Στέφανο στη Δρακώνα τής ίδιας επαρχίας. 'Η ύπαρξη των μνημείων αυτών στίς τρεις αυτές συγκεκριμένες περιοχές του νησιού δέν όφείλεται σέ συγκυρία, αλλά στην έγκατάσταση κλάδων τής οικόγένειας των Καλλέργηδων με συγκεκριμένα προνόμια. Είναι πιθανό πώς οί ίδιοι, όχι μόνο κάλεσαν ζωγράφους από την Πόλη και πατρονάρισαν τό έργο τους, αλλά και ένθάρρυναν τή δραστηριότητα του έργαστηρίου που διαμορφώθηκε στό νησί μέσα στα δικά τους φέουδα, κέντρα αύξημένης έλληνικότητας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Οί κτητορικές έπιγραφές – που δείχνουν πώς τό έργαστήρι αυτό δούλεψε δραστήρια με πρώτους και δεύτερους ζωγράφους από τό 1380 μέχρι τό τέλος περίπου τής δεύτερης δεκαετίας του 15ου αί., χρονικό διάστημα που καλύπτει μία γενιά ζωγράφων – δέν άναφέρουν όνόματα ζωγράφων και άνάμεσα στους κήτορες δέ συγκαταλέγονται Καλλέργηδες. Αυτούς τους άναγνωρίζουμε στα οικόσημα, όπως στό Κεφάλι και τό Μέρωνα, όπου ή εικόνα τής Παναγίας 'Οδηγήτριας, κωνσταντινουπολίτικο έργο, είναι άσφαλώς άφιέρωμα τής φεουδαρχικής οικόγένειας.

Στη συγκεκριμένη εκκλησία των Μαργαριτών ο πλούσιος εικονογραφικός διάκοσμος παρουσιάζει εξαιρετικά έκτεταμένες φθορές, που προκλήθηκαν από τά νερά τής βροχής που εισέρχονταν από τίς ρωγμές τής καμάρας και των τοίχων. 'Ωστόσο, διατηρούνται άκόμη ή 'Ανάληψη στό τμήμα τής καμάρας μπροστά από την κόγχη και στη βόρεια πλευρά και πιο κάτω ή 'Ανάσταση και ή Λίθος. Στην ίδια πλευρά τής καμάρας και άνάμεσα στίς ενισχυτικές ζώνες παριστάνεται ή 'Επιτάφιος Θρήνος (Π ί ν. 258 α)

3. Σ. Ξανθουδίδη, 'Η 'Ενετοκρατία έν Κρήτη και οί κατά των 'Ενετών άγώγες των Κρητών, Athen, 1939, σ. 64 κέ.

4. Κρητ. Χρον. ΙΑ' (1957), σ. 65 κ.έ.

στήν κάτω ζώνη και δυτικότερα σκηνές από τη μεγάλη παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας του δυτικού τοίχου, που απλώνονται και στις συνεχόμενες πλευρές της καμάρας. Στη βόρεια πλευρά διατάσσονται οι Χοροί των Ἁγίων στην επάνω ζώνη και οι προσωποποιήσεις της Γῆς και της Θάλασσας στη μεσαία. Στην κάτω όμως εικονίζονται τέσσερις παραστάσεις από τη ζωή του Προδρόμου. Στην αντίστοιχη θέση της νότιας πλευρᾶς διακρίνονται λείψανα από τη σκηνή του Παραδείσου, ενώ από τις ἄλλες σκηνές της ἴδιας παράστασης της Δευτέρας Παρουσίας στο δυτικό τοίχο μόλις που διακρίνονται μερικά υπολείμματα. Ἀπό τις σειρές των δλόσωμων ἁγίων των πλάγιων τοίχων, που θὰ ἦταν στο ναό αὐτό πολύ ἐκτεταμένες, σώζονται ἀρκετά καλά ὁ Ἅγιος Ἐλευθέριος στο ἀνατολικό ἀγίδωμα τῆς νότιας πλευρᾶς καὶ οἱ Ἅγιοι Τίτος καὶ Ἀντύπας στο ἀντίστοιχο ἀνατολικό τῆς βόρεια, ἐνῶ στο ἐπόμενο του ἴδιου τοίχου διατηρεῖται ἡ παράσταση τῆς Δέησης (Π 1 ν. 258 β) με τὸν ἱερέα Γεώργιο Κλαδά στη θέση του Προδρόμου⁵.

Ἄν καὶ τὰ λίγα αὐτὰ υπολείμματα δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀναπαράσταση τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος, εἶναι ὡστόσο ἀρκετά γιὰ νὰ βεβαιώσουν τὴν ἐφαρμογὴ καὶ τὴν περίπτωση τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Μαργαριτῶν τοῦ ἴδιου καθιερωμένου συστήματος διάταξης τῶν θεμάτων, πού διαπιστώνεται στὶς ἀθύπαρκτες καμαροσκέπαστες ἐκκλησίες τῆς Κρήτης. Ἄλλωστε ἡ σημασία τῶν υπολειμμάτων τοῦ διακόσμου αὐτοῦ τονίζεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι μαζί με τὶς σύγχρονες τοιχογραφίες στὰ Ρούστικα ἀποτελοῦν τὶς παλιότερες χρονολογημένες μαρτυρίες – 1381-2 τὰ Ρούστικα καὶ 1383 Μαργαρίτες – διείσδυσης τῆς συγκεκριμένης τεχντροπίας στὴν Κρήτη. Παράλληλα, ἔχει ἐπισημανθεῖ⁶ πὼς οἱ τοιχογραφίες στοὺς Μαργαρίτες ἀποτελοῦν καὶ τὰ παλιότερα χρονολογημένα τεκμήρια ἐφαρμογῆς τῆς τεχνικῆς τῆς φορητῆς εἰκόνας καὶ τῆς ζωγραφικῆς τοῦ τοίχου στὴν Κρήτη. Στὶς μορφές ὁ προπλασμός εἶναι σκοτεινός καὶ τὸ σάρκωμα τοποθετεῖται σὲ μικρὰ φωτεινὰ ἐπίπεδα, ἐνῶ οἱ φωτεινὲς γραμμὲς εἶναι ἀραιές.

Γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀξιόλογων αὐτῶν υπολειμμάτων τῆς διακόσμησης πραγματοποιήθηκε σειρά στερεωτικῶν ἐργασιῶν πού ἀπέβλεψαν στὴν ἀποτροπὴ ἀφενός τῆς συνέχισης τῆς πτώσης καὶ ἄλλων τμημάτων τοῦ τοιχογραφημένου κονιάματος καὶ ἀφετέρου τοῦ ἀπολεπισμοῦ τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας. Ἡ ἐμφραξὴ τῶν ρωγμῶν αὐτῶν ἔγινε με ἐνέσεις τιμεντοκονίας (ἀεράνι), ἐνῶ στὴ στέγη τοποθετήθηκαν παλιά κεραμίδια (κουτσουνάρες). Ἐπειδὴ ἡ τοιχοποιία ἦταν ἀποσαθρωμένη κατὰ τόπους καὶ παρουσίαζε μεγάλα κενά, πραγματοποιήθηκε πρῶτα ἡ συμπλήρωσή τῆς με ἀργούς λίθους, ὅπως ἦταν καὶ ἀρχικά, καὶ στὴ συνέχεια ἀρμολογήθηκε με κονίαμα ἀπὸ κουρασάνι, ὥστε νὰ στεγανοποιηθεῖ καὶ νὰ μὴ διηθεῖται ἡ ὑγρασία μέχρι τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας. Γιὰ τὴ στερέωση ἀκόμη

τῆς πόρτας εἰσόδου πραγματοποιήθηκε ἡ ἀντικατάσταση τῶν ἀποσαθρωμένων τμημάτων τῶν σταθμῶν καὶ τοῦ ὑπέρθυρου με πελεκημένους παρόλιθους, ὅπως ἦταν καὶ ἀρχικά. Στὸ πρόσθετο ὅμως στὴ βόρεια πλευρὰ καὶ καμαροσκέπαστο κλίτος, τοῦ ὁποίου ἡ καμὰρα ἔχει καταρρεύσει, πραγματοποιήθηκε ἡ στερέωση τῶν σωζόμενων σὲ ἀρκετὸ ὕψος τοίχων με τὴν ἐμφραξὴ τῶν ρωγμῶν με τιμεντοκονία καὶ τὴ συμπλήρωση τῶν ἀποσαθρωμένων τμημάτων τῆς τοιχοποιίας με ἀργούς καὶ πάλι λίθους, πού ἀρμολογήθηκαν με κονίαμα ἀπὸ κουρασάνι. Στερέωση ἐπίσης τῶν τοιχογραφιῶν πραγματοποιήθηκε με τὴν συμπλήρωση τῶν κενῶν πού δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴν πτώση τμημάτων τοιχογραφημένου κονιάματος με κονίαμα ἀπὸ κουρασάνι, τόνου οὐδέτερου, ὥστε νὰ μὴ παρεμβληθοῦν ξένα αἰσθητικὰ στοιχεῖα στὴ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια. Τέλος, στερεωτικὲς ἐργασίες πραγματοποιήθηκαν καὶ στο χριστὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ, ἀπὸ τὰ σπάνια τοῦ εἶδους αὐτοῦ στὴν Κρήτη, με τὴν ἀντικατάσταση τῶν ἀποσαθρωμένων πώρινων με γλυφὲς πλαισίων τῶν θυρῶν καὶ με τὴν συμπλήρωση τῶν κενῶν τῆς τοιχοποιίας με ἀργούς καὶ πάλι λίθους, πού καλύφθηκαν με κονίαμα ἀπὸ κουρασάνι, ὅπως ἦταν καὶ ἀρχικά.

Ναὸς Ἁγίου Γεωργίου Βόρρων Πυργιώτισσας⁷

Στερεωτικὲς ἐργασίες πραγματοποιήθηκαν καὶ στο μόνωχο καμαροσκέπαστο ναῖσκο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν περιοχή τῆς κοινότητας Βόρρων, πού παρουσίαζε ἐκτεταμένες φθορὲς στὴν τοιχοποιία τῆς καμάρας κυρίως, ἀλλὰ καὶ τῶν τοίχων, καθὼς καὶ στὴν ἐσωτερικὴ με ἐνδιαφέρουσες τοιχογραφίες διακόσμησης. Ἡ κύρια φθορὰ στὴ διακόσμηση αὐτὴ προκλήθηκε ἀπὸ τὴν ἐκτεταμένη ἀποσάθρωση τοῦ τοιχογραφημένου κονιάματος, πού ὀφείλεται στὶς πυρὲς τῶν τυροκόμων ποιμένων τῆς περιοχῆς, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ παχὺ στρώμα αἰθάλης πού καλύπτει τὸ σύνολο σχεδὸν τῆς σωζόμενης διακόσμησης. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἄλλωστε ἔχει διαπιστωθεῖ καὶ στὸν ἐξαίρετο γιὰ τὴν ποιότητά του διάκοσμο τῆς μονῆς τῆς Καρδιώτισσας στὴν περιοχή τῆς ἴδιας κοινότητας. Ἄν καὶ ἡ ἔκταση τῆς καταστροφῆς εἶναι μεγάλη, πραγματοποιήθηκαν στερεωτικὲς ἐργασίες πού ἀπέβλεψαν στὴν προστασία τῆς ζωγραφικῆς ἀπὸ τὴν εἰσέρχουσα ἀπὸ τὶς ρωγμὲς τῆς καμάρας καὶ τῶν τοίχων ὑγρασία. Οἱ ἐργασίες μάλιστα αὐτὲς κρίθηκαν ἀναγκαῖες παρά τὴν περιορισμένη ἔκταση διατήρησης τῶν τοιχογραφιῶν, ἐξαιτίας τῆς τεχντροπίας ἐκτέλεσης, πού ἐντάσσει τὴ ζωγραφικὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὰ δείγματα τῆς τέχνης τῆς περιοχῆς τῆς Μακεδονίας, πού ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ. ἀρχισε νὰ εἰσδύει καὶ στὴν Κρήτη. Τὸ πλάσιμο στὰ πρόσωπα πραγματοποιεῖται καὶ ἐδῶ με ζωηρὰ συμπληρωματικὰ χρώματα, πού προσδίδουν μιὰ ἄμεση αἴσθηση τῆς ζωῆς στὶς μορφές, τὰ σώματα εἶναι ὀγκώδη καὶ στὶς συνθέσεις ὑπάρχει ἀντίληψη τοῦ τρισδιάστατου χώρου μέσα

5. Gerola, Monumenti, II, πιν. II, 3.

6. Α. Συγγρόπουλου, Σχεδιασμοί, σ. 31.

7. Gerola - Λασιθιωτάκη, ὁ.π., ἀριθ. 580.

στόν όποιο οί μορφές παριστάνονται σέ ζωηρές στάσεις και όρμητικές κινήσεις. Ἡ άκριβέστερη όμως αίσθητική άποτίμηση του διακόσμου αὐτοῦ και ἡ ένταξή του σέ συγκεκριμένη τάση τῆς παλαιολόγιας ζωγραφικῆς τῆς Κρήτης τοῦ α' μισοῦ τοῦ 14ου αἰ.. θά καταστει δυνατή μετά τήν πραγματοποίηση και τῶν εργασιῶν στερέωσης και καθαρισμοῦ τῶν τοιχογραφιῶν.

Οί εργασίες πού πραγματοποιήθηκαν στήν πρώτη φάση απέβλεψαν στήν κτιριακή μόνο στερέωση τοῦ μνημείου και τίς άποτελοῦσαν: α) ἡ έμφραξη τῶν ρωγμῶν τῆς καμάρας και τῶν τοίχων μέτσιμεντοκονία (άεράνι), β) ἡ άνακεράμωση τῆς στέγης μέ παλιά κεραμίδια (κουτσουνάρες), γ) ἡ συμπλήρωση τῶν άποσαθρωμένων τμημάτων τῆς τοιχοποιίας μέ καινούρια τοιχοδομή και μέ άργούς λίθους τῆς περιοχῆς, όπως ἦταν και άρχικά, δ) ἡ συμπλήρωση τῶν καταστραμμένων και άποσαθρωμένων τμημάτων τοῦ άσβεστοκονιάματος μέ τό όποιο καλύπτεται ἡ έξωτερική όψη τῶν τοίχων, ε) ἡ άποκατάσταση τῶν άποσαθρωμένων τμημάτων τοῦ πώρινου πλαισίου τῆς πόρτας εισόδου στή νότια πλευρά, μέ καινούριους πωρόλιθους όμοιους μέ τούς άρχικούς, και στ) ἡ προκαταρκτική στερέωση τῶν υπολειμμάτων τῶν τοιχογραφιῶν, πού πραγματοποιήθηκε μέ τή συμπλήρωση τῶν καταστραμμένων τμημάτων μέ κονίαμα κουρασάνιου, γιά νά συγκρατηθοῦν άπό τήν πτώση οί παρυφές τοῦ σωζόμενου τοιχογραφημένου κονιάματος.

Ναός Ἁγίου Ἰωάννη Κριτσᾶς Μεραμπέλλου⁸

Ἡ άπόφαση τοῦ έκκλησιαστικοῦ συμβουλίου νά άνακατασκευάσει τά έσωτερικά κονίαματα τοῦ καμαροσκέπαστου ναΐσκου τοῦ νεκροταφείου έδωσε τήν άφορμή διερεύνησης γιά τήν τυχόν ύπαρξη τοιχογραφιῶν διατηρημένων κάτω άπό τά νεωτερικά έπιχρίσματα. Οί σχετικές τομές έπιβεβαίωσαν τήν ύπαρξη τοιχογραφικοῦ διακόσμου, διατηρημένου μάλιστα σέ άρκετά καλή κατάσταση, στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ, στό βόρειο και νότιο πλάγιο τοίχο, καθώς και στό δυτικό, στίς δύο πλευρές τῆς πόρτας εισόδου. Μετά τήν άπρόσμενη αὐτή διαπίστωση άποφασίστηκε ἡ πραγματοποίηση εργασιῶν άποκάλυψης και ύποκατάστασης τῶν τοιχογραφιῶν. Κρίθηκε όμως άναγκαίο οί σχετικές εργασίες σέ πρώτη φάση νά στραφοῦν στήν κτιριακή άποκατάσταση τοῦ ναΐσκου και σέ δεύτερη στήν άποκάλυψη τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου, πού θά εἶχε πλέον εξασφαλιστεῖ άπό τήν ύγρασία πού τόν διαπότιζε άπό τίς ρωγμές τῶν τοίχων και κυρίως τῆς καμάρας. Ἐτσι οί ρωγμές φράχτηκαν μέτσιμεντοκονία (άεράνι) και τά καταστραμμένα τμήματα τοῦ κονιάματος τῆς έξωτερικῆς όψης τῶν τοίχων συμπληρώθηκαν μέ άσβεστοκονίαμα, όμοιο μέ τό άρχικό. Τέλος, πραγματοποιήθηκε και ἡ άνακεράμωση τῆς στέγης μέ παλιά κεραμίδια (κουτσουνάρες). Τῆ δεύτερη φάση τῶν εργασιῶν άποκάλυψης τῶν σωζόμενων τοιχογραφιῶν πραγματοποίησαν τά συνεργεία συντήρησης.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Ναός Ἁγίου Ἰωάννη Κριτσᾶς Μεραμπέλλου

Μετά τήν πραγματοποίηση τῶν άναγκαίων κτιριακῶν στερεωτικῶν εργασιῶν άρχισαν σέ δεύτερη φάση και οί εργασίες άποκάλυψης τῶν τοιχογραφιῶν, πού, όπως εἶχε διαπιστωθεῖ άπό τίς τομές στό νεωτερικό κονίαμα, ἦταν διατηρημένες σέ άρκετά καλή κατάσταση, εκτός άπό εκείνες στήν κορυφή τῆς καμάρας, όπου και ἡ καταστροφή τοῦ τοιχογραφημένου κονιάματος ἦταν σχετικά εκτεταμένη. Μετά άπό τή διαπίστωση αὐτή οί εργασίες άποκάλυψης άρχισαν άπό τά χαμηλότερα μέρη τῆς καμάρας, τούς πλάγιους τοίχους, καθώς και άπό τήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος (Π ἰ ν. 259). Οί σχετικές εργασίες περιελάμβαναν τρία στάδια: Στο πρώτο πραγματοποιήθηκε ἡ άφαίρεση τοῦ νεωτερικοῦ έπιχρίσματος. Τό δεύτερο απέβλεψε στή στερέωση τοῦ τοιχογραφημένου κονιάματος επάνω στήν τοιχοποιία, άπ' όπου και εἶχε άποκολληθεῖ έξαιτίας τῆς ύγρασίας. Ἡ εργασία αὐτή εἶνε μέ ένσεις ειδικῆς κόλλας και μέ ίσχυρή μηχανική πίεση (πρέσες). Τέλος, ἡ έπιφάνεια τῶν τοιχογραφιῶν, πού άποκαλύφθηκαν και στερεώθηκαν, καθαρίστηκε μέ μηχανικό τρόπο και μέ τή βοήθεια τῶν κατάλληλων διαλυτικῶν άπό τά κρυσταλλικά άλατα και τίς λειχῆνες.

Ἐπίσης, άπό τίς τοιχογραφίες πού εἶχον άποκαλυφτεῖ βεβαιώνεται πώς και στό ναΐσκο αὐτό ἡ διάταξη τῶν εικονογραφικῶν θεμάτων άκολουθεῖ τό καθιερωμένο γιά τίς καμαροσκέπαστες εκκλησίες τῆς Κρήτης σύστημα. Ἡ παράσταση τῆς Δέησης στό τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης, στήν ἡμικυλινδρική κόγχη τῆς άψίδας, τό θέμα τῶν Συλλειτουργούντων Ἱεραρχῶν στόν όλοκληρωμένο εικονογραφικό τύπο, μέ τούς Ἁγίους Ἐθανάσιο, Χρυσόστομο, Βασίλειο και Γρηγόριο, μέ πολυσταῦρια φαιλόνια και άνοιχτά ειλτήρια, στραμμένους πρὸς τό κέντρο τῆς άψίδας, όπου ὁ Μελιζόμενος. Οί καθιερωμένες μορφές τῶν Ἁγίων Διακόνων εικονίζονται στίς στενές λωρίδες τοῦ ανατολικοῦ τοίχου, ὁ Στέφανος στή βόρεια και ὁ Ραμανός στή νότια, ὁ Εὐαγγελισμός τῆς Θεοτόκου (Π ἰ ν. 260) παριστάνεται στά μέτωπα στίς δύο πλευρές τῆς κόγχης και ἡ Φιλοξενία τῶν Ἁγγέλων καταλαμβάνει τό τύμπανο τοῦ ανατολικοῦ τοίχου επάνω άπό τήν άψίδα. Ἐάν ἡ παράσταση τῆς Ἐνάληψης καταλαμβάνει τό ανατολικό τμήμα τῆς καμάρας μπροστά άπό τήν κόγχη, όπως προβλέπεται άπό τόν καθιερωμένο τύπο διάταξης τοῦ εικονογραφικοῦ προγράμματος, δέν εἶχει άκόμη έξακριβωθεῖ, άφοῦ δέν εἶχει πραγματοποιηθεῖ ἡ άφαίρεση τῶν νεωτερικῶν έπιχρισμάτων άπό τό μέρος αὐτό. Ἡ άπεικόνιση, όστόσο, τῆς Πεντηκοστῆς στόν ανατολικό πίνακα τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς καμάρας κάνει εὐλογοῦ τήν υπόθεση ὅτι και ἡ Ἐνάληψη εἶχει διαταχθεῖ στήν προβλεπόμενη θέση. Εὐαγγελικές σκηνές εἶχον άποκαλυφτεῖ και στήν κάτω ζώνη, στή βόρεια και νότια πλευρά τῆς καμάρας, αλλά μόνο στό ανατολικό τῆς τμήμα μετά τήν ένισχυτική ζώνη. Ἡ Γέννηση εικονίζεται στή βόρεια πλευρά μετά τήν Πεντηκοστή και κατά αντίθεση πρὸς τό καθιερωμένο σύστημα έναρξῆς τῆς εὐαγγελικῆς διήγησης άπό τόν ανατολικό πίνακα τῆς νό-

8. Ὁ.π., άριθ. 565.

τίας πλευράς, όπου και τοποθετείται συνήθως η Γέννηση. Έδω, στον πίνακα αυτό διατάσσεται ο Θρήνος με τη Σταύρωση, στον άμεσως επόμενο δυτικό πίνακα, γεγονός που επιβεβαιώνει την αντιστροφή του εικονογραφικού προγράμματος των εὐαγγελικῶν σκηνῶν. Ἀπό τὸν ἀγιολογικὸ κύκλο παριστάνονται οἱ μορφές τῶν δόλωσμων ἁγίων στοὺς πλάγιους τοίχους, καθὼς καὶ μιὰ σειρά σκηνῶν ἀπὸ τὸ βίο τοῦ Προδρόμου. Οἱ ἀγιολογικὲς σκηνές διατάσσονται στὴν κάτω ζώνη στὶς πλευρές τῆς καμάρας καὶ στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς. Ἔχουν ἀποκαλυφτεῖ ἤδη οἱ τέσσερις σκηνές, τοῦ Ἐδαγγελισμοῦ τοῦ Ζαχαρία, τῆς Γέννησης τοῦ Προδρόμου, τῆς Σφαγῆς τῶν Νηπίων καὶ τοῦ Κηρύγματος στὴ ζώνη τῆς βόρειας πλευρᾶς, δυτικὰ τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης. Διαπιστώνεται καὶ ἐδῶ ἡ ἔναρξη τῆς ἀφήγησης ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ πίνακα τῆς βόρειας πλευρᾶς μετὰ τὸν Ἐδαγγελισμὸ τοῦ Ζαχαρία, καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν καθιερωμένη νότια, πού ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀντιστροφή τῆς ἀφήγησης καὶ τοῦ ἀγιολογικοῦ κύκλου. Οἱ δόλωσμες ὁμῶς μορφές τῶν ἁγίων στοὺς πλάγιους τοίχους καταλαμβάνουν τίς προβλεπόμενες θέσεις. Στὸ βόρειο τοῖχο, με κατεύθυνση ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά, εἰκονίζονται ὁ Συμεὼν ὁ Στυλῆτης, ὁ Ἰωάννης ὁ Καλυβίτης καὶ ὁ Ἅγιος Ἐλευθέριος ἀνατολικά τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης, κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη ὁ Ἅγιος Ὀνούφριος στὸν εἰκονογραφικὸ τύπο πού ἐπανευρίσκεται στὴν κρητικὴ ζωγραφικὴ τοῦ 16ου αἰ. μετὰ τὸ περίζωμα ἀπὸ κλαδιά, τὴ μακριὰ γενειάδα καὶ τὰ χέρια σταυρωμένα μπροστὰ στὸ στήθος, καὶ δυτικότερα ὁ Ἅγιος Γεώργιος ὁ Διασφραεῖτης καὶ ὁ Ἅγιος Δημήτριος. Στὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ νότιου τοίχου πού ἀνήκει στὸ χῶρο τοῦ Βήματος εἰκονίζονται οἱ ἀρχιερεῖς Ἅγιος Τίτος, πρῶτος ἐπίσκοπος Κρήτης, καὶ ὁ Ἅγιος Σπυρίδων, ἐνῶ δυτικότερα παριστάνονται σὲ σειρά οἱ Ἅγιοι Παντελεήμων, Ἄννα, πού κρατεῖ τὴν Παναγία, Ἀντώνιος καὶ Κωσταντῖνος καὶ Ἐλένη, ἐνῶ στὴ δυτικὴ ἀπόληξη τοῦ τοίχου παριστάνεται ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Ἡ παράσταση στὸ τύμπανο τοῦ τοίχου αὐτοῦ δὲν ἔχει ἀποκαλυφτεῖ, στὰ χαμηλὰ ὁμῶς μέρη τοῦ τοίχου μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἀσβεστοχρίσματος ἤρθαν στὸ φῶς ἡ προσωποποίηση τῆς Γῆς καὶ τῆς Θάλασσας στὴν ἐπάνω ζώνη καὶ οἱ Τιμωρίες τῶν Κολασμένων στὴν κάτω, στὴ νότια πλευρὰ τῆς πόρτας καὶ στὸν ἀντίστοιχο τοῖχο τῆς βόρειας πλευρᾶς ἡ ἐνδιαφέρουσα παράσταση τοῦ Ἀσβέστου Πυρός, σκηνὴ πού ἀνήκει ὅπως καὶ οἱ προηγούμενες στὴ μεγάλη σύνθεση τῆς Δευτέρας Παρουσίας, πού συνήθως ἀπεικονίζεται στὸν τοῖχο αὐτὸ τῶν κρητικῶν ναϊσκῶν ἀπὸ τὸ 14ο αἰ. ἐναλλασσόμενη μετὰ τὴν παράσταση τῆς Κοίμησης τῆς Παναγίας. Στὴν τελευταία σκηνὴ τοῦ δυτικοῦ τοίχου οἱ τῆρες πού φοροῦν στὴν κεφαλὴ οἱ κολασμένοι μέσα στὸ αἰώνιο «ἄσβεστον πῦρ» καθολικοὶ πάπες, ὀφείλονται ἀναμφισβήτητα σὲ δυτικὴ ἐπίδραση, πού ἀναγνωρίζεται στὶς ὁμοιες μορφές τῆς ἴδιας παράστασης στὸ κλίτος τοῦ Ἁγίου Φανουρίου τοῦ 1431 τῆς μονῆς Βαλσαμονέρου. Πρέπει, τέλος, νὰ σημειωθεῖ πὼς παρά τὴν περιορισμένη τῆς ἔκταση, ἡ διακόσμηση τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα ὡς ἀντιπροσωπευτικὴ τῆς μεταγενέστερης ἀφομοίωσης ἀπὸ ντόπιους λαϊκοὺς τεχνίτες τῶν προτύπων τῆς ζωγραφικῆς τῆς περιοχῆς τῆς Μακεδονίας. Ἡ τοπικὴ

αὐτὴ τεχνοτροπία ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ καὶ σὲ ἄλλα ἀχρονολόγητα κρητικὰ μνημεῖα, ἀλλὰ ἡ ζωγραφικὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, μετὰ τὴν ἐνδειξὴ τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς 1374 στὸ νότιο κιλλίβαντα τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης, προσδιορίζει τὰ χρονολογικὰ ὄρια μέσα στὰ ὁποῖα ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀσκεῖται. Στὶς τοιχογραφίες τῆς Κριτσᾶς διαπιστώνεται ἡ ἴδια ἔνταση στὴ λειτουργία τῶν συμπληρωματικῶν χρωμάτων πού πλάθουν τὸ πρόσωπο καὶ ἡ ἴδια ἀπόδοση τοῦ ὄγκου τοῦ σώματος, ὅπως ἀκόμη καὶ ἡ ἀντίληψη τῆς ζωντανῆς κίνησης τῶν μορφῶν στὶς συνθέσεις μετὰ τὴν αἰσθησιμότητα τοῦ χῶρου. Ὁ συνοπτικὸς, ὡστόσο, χαρακτηρισμὸς τῶν μορφῶν καὶ ἡ τραχύτητα τῶν προσώπων, ἡ μέτρια ὀργάνωση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς πού ξεφεύγει ἀπὸ τὸν κλασικὸ κανόνα καὶ ἀκόμη ἡ ἀφέλεια τῆς ἀφήγησης, προσδίδουν στὶς τοιχογραφίες αὐτές τὸ χαρακτῆρα μιᾶς λαϊκότερης ἐρμηνείας τῶν μακεδονικῶν προτύπων.

Ναὸς Παναγίας Κερᾶς Κριτσᾶς Μεραμπέλλου⁹

Καὶ φέτος συνεχίστηκαν¹⁰ οἱ ἐργασίες στερέωσης καὶ καθαρισμοῦ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ τρίκλιτου μετὰ τρούλο ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Κερᾶς, πού εἶχαν ἀρχίσει στὸ παρελθόν, ὁπότε καὶ πραγματοποιήθηκε ἡ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ κλίτους τῆς Ἁγίας Ἄννας σὲ πρώτη φάση καὶ σὲ δευτέρη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ τοῦ βόρειου κλίτους τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου. Ἡ ἐξαιρετικὴ σημασία τοῦ μνημείου γιὰ τὴ ζωγραφικὴ τῆς Κρήτης, ὅπως αὐτὴ διαπιστώνεται ἀπὸ τὸ μοναδικὸ πλοῦτο τῶν εἰκονογραφικῶν προγραμμάτων πού ἀναπτύσσονται στὶς ἐκτεταμένες ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τὰ τρία κλίτη καὶ τὸν τρούλο (Π ἰ ν. 261), ἀλλὰ καὶ κυρίως στὶς διαφορετικὲς τεχνοτροπίες καὶ τάσεις πού ἀναγνωρίζονται στὰ ἐπιμέρους τμήματα τῆς διακόσμησης, αἰτιολογεῖ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Ἐφορείας γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἐπιπόνης καὶ μακροχρόνιας προσπάθειας συντήρησης τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν. Τὸ χρονο πού πέρασε οἱ ἐργασίες ἀπέβλεψαν στὴ στερέωση καὶ τὸν καθαρισμὸ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ τρούλου, τμῆμα τῆς διακόσμησης πού ἀπὸ παλιότερες τοπικὲς οἰσμηκὲς δονήσεις εἶχε καταστῆ ἐξαιρετικὰ εὐαίσθητο. Γιὰ τὴν ἀντιμέτωπιση τῆς ἐπικίνδυνης αὐτῆς κατάστασης πραγματοποιήθηκαν προηγουμένως στερεωτικὲς κτιριακὲς ἐργασίες μετὰ ἐνέσεις τσιμεντοκονίας στὶς ρωγμές τοῦ τυμπάνου καὶ μετὰ τὴν ἀνακεράμωση τοῦ τρούλου γιὰ προστασία ἀπὸ τὴν ὑγρασία. Στὴ συνέχεια, πραγματοποιήθηκε ἡ στερέωση τοῦ τοιχογραφημένου κονιάματος στὴν τοιχοποιία καὶ καθαρίστηκε ἡ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια ἀπὸ τὰ ἄλατα, τίς λειψῆνες καὶ ἀπὸ παχὺ στρώμα αἰθάλης, ἐξαιτίας τοῦ ὁποίου οἱ παραστάσεις τοῦ εὐαγγελικοῦ κύκλου, πού ἀπεικονίζονται στὰ ψηλότερα μέρη τοῦ τρούλου, μόλις διακρίνονταν (Π ἰ ν. 262 α-β). Μετὰ τὴν πραγματοποίησιν καὶ τῆς ἐντελῶς ἀπαραίτητης καὶ ἐξαιρετικὰ ἐπείγουσας στερέωσης τοῦ τοιχογραφημένου κονιάματος καὶ τοῦ

9. Ὁ.π., ἀριθ. 568.

10. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 668 κ.έ., Πίν. 621, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 602 κ.έ., Πίν. 571 α, καὶ ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 938 κ.έ.

στοιχειώδους καθαρισμού της ζωγραφικής επιφάνειας, οι εργασίες διακόπηκαν και θά συνεχιστούν σε επόμενη φάση, που θά αποβλέπει στην ολοκλήρωση του καθαρισμού και τήν αισθητική αποκατάσταση της ζωγραφικής.

Μονή Βαλσαμονέρου Καινούργιου¹¹

Στήν περιφημη ιστορική μονή του Βαλσαμονέρου, συνδεμένη άμεσα με τή θρησκευτική, πνευματική και καλλιτεχνική ζωή του νησιού, προγραμματίστηκαν γιά τό 1975 έκτεταμένες εργασίες συντήρησης τών τοιχογραφιών, που όπως προβλέπεται θά διαρκέσουν γιά μεγάλο χρονικό διάστημα, εξαιτίας τής εξαιρετικά μεγάλης έκτασης τών τοιχογραφημένων επιφανειών, οι οποίες και μπορούν νά παραβληθούν μέ ελάχιστα μόνο κρητικά μνημεία, όπως ή Κερά τής Κριτσάς και ή μονή τής Γκουβερνιώτισσας. Ή μεγάλη αυτή έκταση του διακόσμου, που όφείλεται τόσο στις εύρύχωρες διαστάσεις τής αρχικής καμαροσκέπαστης εκκλησίας τής Παναγίας, όσο και στην προσθήκη του νότιου κλίτους του Άγιου Ίωάννη και του εγκάρσιου του Άγιου Φανουρίου, στεγασμένα μέ τό μισό δεξυκόρυφης καμάρας βενετσιάνικης προέλευσης, καθώς, τέλος, και του καμαροσκέπαστου νάρθηκα, δημιουργεί αναμφισβήτητα ένα από τά επιβλητικότερα τοιχογραφημένα σύνολα τής βενετοκρατούμενης Κρήτης. Πρέπει νά σημειωθεί πώς τήν εξαιρετική σημασία τών τοιχογραφιών του Βαλσαμονέρου τονίζει και ή λαμπρή στό σύνολό της ποιότητα τής ζωγραφικής εκτέλεσης, πρωτευουσιάνικης προέλευσης, καθώς και ή μεγάλη ποικιλία τών διαφορετικών τεχντροπιών και τάσεων, που αναγνωρίζονται στην καμάρα και τό βήμα του αρχικού κλίτους, τών μέσων και του τέλους του 14ου αί., όπως και στό νότιο και εγκάρσιο κλίτος, χρονολογημένα από τις επιγραφές ανάμεσα στό 1407-28 τό νότιο και 1431 τό εγκάρσιο.

Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν περιορίστηκαν στην καμάρα του αρχικού βόρειου κλίτους τής Παναγίας, εξαιτίας τής αποκόλλησης κατά τόπους του τοιχογραφημένου κονιάματος από τήν τοιχοποιία, που δημιουργούσε και τόν άμεσο κίνδυνο κατάρρευσης τών τοιχογραφιών που ίστροούν τόν Άκάθιστο Ύμνο. Γιά τήν αντιμετώπιση τής εξαιρετικά επικίνδυνης αυτής κατάστασης πραγματοποιήθηκε ή στερέωση του αποκολλημένου κονιάματος επάνω στην τοιχοποιία τής καμάρας, ώστε νά επανέρθει στην αρχική του θέση. Μετά τήν ολοκλήρωση τής εξαιρετικά επείγουσας αυτής εργασίας, άρχισε και ο καθαρισμός τής ζωγραφικής επιφάνειας από κρυσταλλικά άλατα, λειχήνες και στρώμα επικαθήμενης στίς τοιχογραφίες αιθάλης, εργασία όμως που περιορίστηκε στην πρώτη αυτή φάση τής συντήρησης στό νότιο μόνο σκέλος τής καμάρας και στό ανατολικό τμήμα μετά τήν ενισχυτική ζώνη, όπου και οι φθορές τής ζωγραφικής επιφάνειας εμφανίζονταν και ισχυρότερες. Άκόμη, γιά τήν αποκατάσταση τής αισθητικής ενότητας τής ζωγραφικής και στό

τμήμα που είχε καθυριστεί, εκτελέστηκαν μικρές ζωγραφικές συμπληρώσεις μέ υδροχρώμα. Τό χρώμα τής ζωγραφικής επιφάνειας στερεώθηκε μέ ειδικές κόλλες (φιξάρισμα).

Μέ τις εργασίες καθαρισμού του τμήματος αυτού αποκαταστάθηκαν οι τοιχογραφίες, που σε τρεις επάλληλες ζώνες και μέσα σε ορθογώνιους πίνακες περιλαμβάνουν τά στοιχεία: Α – Άγγελος Πρωτοστάτης– και Β – Βλέπουσα ή Άγία– ή πάνω ζώνη, Γ – Ίδον παΐδες Χαλδαίων– και Κ – Κήρυκες θεοφόροι– ή μεσαία και, τέλος, Ρ – Ρήτορας πολυφθόγγους (Π ή ν. 263 α-β)– και Σ – Σώσαι θέλων– ή κάτω. Ή επιμέρους αυτή διευθέτηση έρμηνεύεται από τή συνολική διάταξη τών 24 Οίκων στά δύο σκέλη τής καμάρας και σε επάλληλες ζώνες εικονογράφησης μέ συνεχή, σύμφωνα πάντοτε μέ τό κείμενο, διηγηματική σειρά. Ή αφήγηση από τόν ανατολικό πίνακα τής πάνω ζώνης καταλήγει στόν αντίστοιχο πίνακα του βόρειου σκέλους, και έτσι στους όχτώ πίνακες, τέσσερις σε κάθε σκέλος, τοποθετούνται τά στοιχεία από Α μέχρι και Θ. Μέ τήν ίδια πάντοτε φορά, από νοτιοανατολικά μέχρι βορειοανατολικά και μέ αδιάκοπη αφήγηση, εικονίζονται στή μεσαία ζώνη τά στοιχεία από Γ μέχρι Π και στην κάτω από Ρ μέχρι τό Ω. Τό τμήμα αυτό τής διακόσμησης που περιλαμβάνει τούς 24 Οίκους και μία σειρά προφητών στην ενισχυτική ζώνη και διατάσσεται στην καμάρα από τήν πρώτη ενισχυτική ζώνη μέχρι τό δυτικό τοίχο, στό τμήμα της δηλαδή που αντιστοιχεί και καλύπτει τόν κυρίως ναό, έχει ήδη χρονολογηθεί από τήν έρευνα στό 14ο αί.¹² Μέ τις εργασίες καθαρισμού επιβεβαιώνεται ή χρονολόγηση αυτή και καθορίζεται ή ένταξη τής διακόσμησης σε μία από τις τάσεις τής παλαιολόγιας ζωγραφικής τής Κρήτης γύρω από τά μέσα του αιώνα. Ή έντονη λειτουργία τών συμπληρωματικών χρωμάτων στό πλάσιμο τών μορφών και τή χρωματική όργάνωση τών συνθέσεων, ή απόδοση του όγκου του σώματος, τά πραγματικά κτίρια του βάθους και ή αντίληψη του τρισδιάστατου χώρου και πρό παντός ή ζωντανή αίσθηση τής ζωής και τής κίνησης στίς συνθέσεις, αποτελούν τούς βέβαιους χαρακτήρες τής παλαιολόγιας τέχνης. Ωστόσο, ή χαλαρότητα του σχεδίου, ή τραχύτητα τών μορφών και οι δυσαναλογίες στην όργάνωσή τους, ή συνοπτικότητα τής εκτέλεσης, ή κάποια άφελεια στην αφήγηση, όπως άκόμη και ο συνωστισμός, χαρακτηρίζουν τή ζωγραφική αυτή ως μία λαϊκότερη κάπως έρμηνεία τής τέχνης τής περιοχής τής Μακεδονίας (Π ή ν. 264 α).

Μονή Βροντησιού Καινούργιου¹³

Και στην πλησιόχωρη ιστορική μονή του Βροντησιού, σημαντικότετου πνευματικού κέντρου τής εποχής, άρχισαν εργασίες που αποβλέπουν στή στερέωση του κτιρίου και τήν αποκατάσταση τών τοιχογραφιών. Σε πρώτη φάση

12. Κρητ. Χρον. ΣΤ' (1952), σ. 73.

13. Gerola - Λασιθιωτάκη, δ.π., άριθ. 592 και Κρητ. Χρον., δ.π., σ. 71-72.

11. Gerola - Λασιθιωτάκη, δ.π., άριθ. 590.

κρίθηκαν αναγκαίες οι κτιριακές εργασίες για τη διασφάλιση του τοιχογραφικού διακόσμου από την υγρασία, που εισέρχεται από τις καταστραμμένες στέγες. Πρέπει να σημειωθεί πως το καθολικό της μονής διαμορφώθηκε σταδιακά με την προσθήκη στο αρχικό καμαροσκέπαστο κλίτος ενός νέου και μεγαλύτερου αλλά καμαροσκέπαστου και πάλι κλίτους και ενός κωδωνοστασίου στη δυτική πλευρά, χαρακτηριστικού δείγματος της βενετσιάνικης αρχιτεκτονικής της εποχής. Για την εξίσωση του κατά μήκος άξονα του παλιού και του νέου κλίτους καταδείχθηκε ο τοιχογραφημένος δυτικός τοίχος και το νότιο κλίτος προεκτάθηκε μέχρι το μήκος του πρόσθετου βόρειου. Με τις αναγκαίες αυτές μετασκευές του αρχικού κλίτους προκλήθηκε η ολοκληρωτική καταστροφή της τοιχογραφικής διακόσμησης του δυτικού τοίχου, καθώς και του βόρειου, όπου και ανοίχτηκε το ανατολικό χαμηλωμένο τοξωτό άνοιγμα επικοινωνίας με το πρόσθετο κλίτος, που όμως δεν τοιχογραφήθηκε. Στο διαμορφωμένο με τον τρόπο αυτό κτιριακό συγκρότημα του καθολικού, τις στερεωτικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν αποτελούσαν: α) ή προσεκτική έμφραξη των ρωγμών των τοίχων και των δύο καμαρών με ενέσεις τσιμεντοκονίας (αεράνι), για να προστατευτεί από την υγρασία ή ζωγραφική επιφάνεια, β) ή ανακεράμωση της στέγης των δύο κλιτών με παλιά κεραμίδια, αφού προηγουμένως στρώθηκε ή εξωτερική όψη των καμαρών με ελαφρόπετρα για να μην προστεθούν περιττά βάρη στο κτίριο, γ) ή συμπλήρωση των καταστραμμένων τμημάτων του ασβεστοκονιάματος που καλύπτει τις εξωτερικές όψεις των τοίχων με νέο κονίαμα, όμοιας όμως σύνθεσης με το παλιό, και δ) ή συμπλήρωση των καταστραμμένων τμημάτων των τοιχογραφιών με κονίαμα από κουρασάνι τόνου ουδέτερου, για να μην παρεμβληθούν ξένα προς τη διακόσμηση αισθητικά στοιχεία. Με την πρόχειρη αυτή στερέωση, που απέβλεψε στη συγκράτηση των παρυφών του τοιχογραφημένου κονιάματος για να άποτραπούν και νέες πτώσεις του, ολοκληρώθηκε ή πρώτη φάση των εργασιών. Κατά τη δεύτερη το ενδιαφέρον θα στραφεί στη στερέωση και τον καθαρισμό των τοιχογραφιών που διατηρούνται στο αρχικό νότιο κλίτος.

Ναός Παναγίας στην Πατώ 'Αμαρίου¹⁴

Συνεχίστηκε¹⁵ ή αποκατάσταση και μεταφορά πάνω σε δθόνη για έκθεση των σπαραγμάτων των τοιχογραφιών, που κατά το παρελθόν είχαν περισυλλεγεί ή αποκολληθεί από τον καταστραμμένο ναό της Παναγίας στην Πατώ. Κατά τις πρόσφατες εργασίες αποκαταστάθηκε σπάρραγμα τοιχογραφίας με την κεφαλή του Χριστού (Π i v. 264 β), που αποσπάστηκε από δόμο που είχε καταρρεύσει από την ανατολική καμάρα, καθώς και ένα μεγάλο τμήμα τοιχογραφημένου σοβά με την παράσταση στρατιωτικών άγιων, που είχε αποκολληθεί από σωζόμενο τοίχο του ναού. 'Η

σχετική εργασία πραγματοποιήθηκε με τον ακόλουθο τρόπο: από την πίσω όψη των τοιχογραφιών αφαιρέθηκε αρκετό μέρος περιττού κονιάματος, ώστε να παραμείνει το αναγκαίο για τη ζωγραφική επιφάνεια πάχος του. Στη συνέχεια το λεπτό αυτό στρώμα του κονιάματος με τη ζωγραφική επιφάνεια μεταφέρθηκε σε πλαίσιο από μεταλλικό πλέγμα, όπου και στερεώθηκε. 'Ακολούθησε ή απολύτως αναγκαία εργασία καθαρισμού της ζωγραφικής επιφάνειας από πυκνά κρυσταλλικά άλατα και λειχήνες. Για την αποκατάσταση της αισθητικής ενότητας της ζωγραφικής έγιναν μικρές ζωγραφικές συμπληρώσεις με ύδρo-χρώμα (retouche), το δε χρώμα στερεώθηκε με κόλλα (φιξάρισμα). Καί τά δύο αυτά αποκαταστημένα σπαράγματα των τοιχογραφιών εκτέθηκαν στη συλλογή της 'Αγίας Αικατερίνης Σιναιτών 'Ηρακλείου, όπου στο μεταξύ είχαν εκτεθεί και άλλα δύο σπαράγματα με την παράσταση Συλλειτουργούντων 'Εραρχών και της Κοινωνίας των 'Αποστόλων (Μεταδοση), που είχαν αποκατασταθεί τον περασμένο χρόνο.

BENETSIANIKA MNHMEIA

Οί εργασίες που από πολλά χρόνια άρχισαν να πραγματοποιούνται για την αποκατάσταση των πολυπληθών βενετσιάνικων μνημείων της Κρήτης, συνεχίστηκαν και εφέτος με την οικονομική ενίσχυση τόσο του ΥΠΠΕ όσο και του ΕΟΤ, του όποιου το ζωνρό ενδιαφέρον για τη συντήρηση, αναστήλωση και τουριστική αξιοποίηση σειράς ολόκληρης μνημείων της εποχής της βενετοκρατίας στά μεγάλα άστικά κέντρα του νησιού και σε έπίκαιρα τουριστικά κέντρα της ύπαιθρου, έχει από πολλά χρόνια εκδηλωθεί. Χωρίς το ζωνρό αυτό ενδιαφέρον του ΕΟΤ, που εκφράζεται με γενναίες χρηματοδοτήσεις στην 'Εφορεία και τά αρμόδια νομαρχιακά ταμεία, οί σχετικές με τά μνημεία αυτά εργασίες δε θα είχαν προχωρήσει στο ίκανοποιητικό σημείο που ήδη έχουν φτάσει.

Τείχη 'Ηρακλείου¹⁶

Καί τό 1975 οί εργασίες ως έπί τό πλείστον πραγματοποιήθηκαν από τό νομαρχιακό ταμείο με την έποπτεία της 'Εφορείας και στά ακόλουθα τμήματα του εκτεταμένου περιβάλλου των τειχών:

α) Πύλη 'Ιησοϋ (Gesù). Μετά την ολοκλήρωση της κατασκευής των ακρόβαθρων, πάνω στα όποια θα στηριχτεί ή γεφύρωση του ρήγματος, που από πολλά χρόνια είχε άνοιχτεί για να αποκατασταθεί ή διακίνηση οχημάτων στο σημείο αυτό του περιβάλλου των τειχών του Χάνδακα, άρχισε τό κύριο έργο της κατασκευής των δύο χαμηλωμένων τοξωτών ανοιγμάτων αναγεννησιακού ρυθμού, με βάση την έγκεκριμένη μελέτη της Διεύθυνσης 'Αναστήλωσης που είχαν συντάξει οί αρχιτέκτονες της ύπηρεσίας Μ. Κουρουνώτης και 'Ι. Δημακόπουλος. 'Η εργασία

14. Gerola - Ασσιθιωτάκη, δ.π., άριθ. 347.

15. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 941, Πίν. 711-712.

16. 'Οπ., σ. 943.

προχώρησε μέχρι τήν κατασκευή του μεσαίου ποδαρικού στήριξης των δύο γιγαντιαίων και επιμήκων τόξων, καθώς και τήν κατασκευή του απαραίτητου ξυλότυπου για τὰ δύο τόξα. Τόσο τὸ ποδαρικό ὅσο καὶ τὰ τόξα κατασκευάζονται ἀπὸ ἰσχυρὰ ὀπλισμένο σκυρόδεμα, λόγω τοῦ ἐξαιρετικά μεγάλου ἀνοίγματος μὲ τὸ ὅποιο προβλέπεται νὰ κατασκευαστοῦν τὰ τόξα. Ἡ ἐργασία συνεχίζεται.

β) Προμαχῶνας Martinengo. Μετὰ τήν ἀποκατάσταση τῆς δυτικῆς χαμηλῆς πλατείας (κωνονιοστάσιο-Riazza) Bassa), πού πραγματοποιήθηκε τὸν περασμένο χρόνο, κρίθηκε ἀπαραίτητη καὶ ἡ ἀποκατάσταση τῆς θολωτῆς σήραγγας ἀνόδου στήν πλατεία αὐτὴ ἀπὸ τήν τάφρο. Μετὰ τίς ἀναγκαῖες ἐργασίες καθαρισμοῦ τῆς σήραγγας αὐτῆς –sortita– ἀπὸ τὰ μάζα καὶ τὰ ἀπορρίμματα, πού ἐπὶ δεκαετίες εἶχαν συσσωρευτεῖ, πραγματοποιήθηκε ἡ ἀποκατάσταση σὲ ἄρκετὸ μήκος τῆς θολωτῆς ὀροφῆς δὲ θολοδομία ἀπὸ λαξεμένους ὀρθογωνικούς παρόλιθους, ὅπως εἶναι καὶ ἡ ἀρχικὴ σωζόμενη κατασκευή. Ἀντικατάσταση ἐγινε καὶ στοὺς θολίτες τῶν στομιῶν τῆς σήραγγας πού εἶχαν ἀποσαθρωθεῖ μὲ νέους, κατάλληλα λαξεμένους ὀγκώδεις παρόλιθους, ὁμοίους μὲ τοὺς ἀρχικούς. Ἡ κατασκευὴ τῆς sortita ἐξυπηρετοῦσε τήν ἀποκατάσταση τῆς ἐπικοινωνίας τῆς Piazza Bassa καὶ τῆς τάφρου, τὸ μήκος δὲ τῆς συγκεκριμένης σήραγγας, πού διαπερνᾷ μὲ ἐπικλινῆς δάπεδο τὸ νοτιοδυτικὸ πλευρὸ (fianco), ἡμικυκλικὸ σχήματος (orecchione), τοῦ προμαχῶνα ὑπερβαίνει τὰ 100 μ. Ἡ ἐργασία συνεχίζεται.

γ) Τάφος προμαχῶνα Βηθλεέμ. Ἐφέτος πραγματοποιήθηκαν οἱ ἐργασίες ἐπένδυσης μὲ παρόλιθους τῶν τοίχων ἀντιστήριξης (contra scarp) πού βρίσκεται στήν ἀπέναντι τοῦ προμαχῶνα Βηθλεέμ πλευρᾷ τῆς ὁμώνυμης τάφρου. Ἡ ἐργασία αὐτὴ πραγματοποιήθηκε μὲ ἐλαφρὰ κατεργασμένους ἀργούς λίθους, ὅπως ἦταν καὶ ἀρχικά, σύμφωνα ἄλλωστε μὲ μικρὰ σωζόμενα τμήματα. Ὁ τοίχος ἀντιστήριξης κατασκευάστηκε σὲ δύο ὑπερκείμενα ἐπίπεδα, μὲ τὸ χαμηλότερο σὲ ἐσοχῆ, πρὸς τὸν πυθμένα τῆς τάφρου, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα παρεμβάλλεται ἰσόπεδο, πλ. 3 μ. περίπου. Πρὸς τὴ δυτικὴ πλευρᾷ τοῦ χαμηλότερου τοίχου τῆς contra scarp εἶχε κατασκευαστεῖ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας μικρὴ ὕδατοδεξαμενὴ μέσα σὲ μικρὸ ὀρθογώνιο δωμάτιο στεγασμένο μὲ τροῦλο. Οἱ ἐργασίες πού πραγματοποιήθηκαν στὸ τουρκικὸ αὐτὸ κτίσμα (ἐμφραξὴ μεγάλων ρωγμῶν μὲ ἀργολιθοδομὴ καὶ τσιμεντοκονία, καθώς καὶ συμπλήρωση τῶν καταστραμμένων τμημάτων τῶν ἀσβεστοκονιαμάτων τῶν τοίχων μὲ νέα κονιάματα ὁμοίας σύνθεσης ὅπως καὶ τὰ ἀρχικά) ἀπέβλεψαν στήν ἀποκατάσταση τοῦ κτίσματος, πού κινδύνευε νὰ καταρρεύσει. Σὲ νέα φάση θὰ πραγματοποιηθοῦν οἱ ἐργασίες διαμόρφωσης τοῦ χώρου τῆς τάφρου αὐτῆς.

δ) Προμαχῶνας Ἁγίου Ἀνδρέα. Περιορισμένης σχετικῆς ἔκτασης ἐργασίες πραγματοποιήθηκαν καὶ στὸν προμαχῶνα τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα, πού βρίσκεται στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ τεράστιου περιβόλου τῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακα, τὰ ὁποῖα σὲ κάτωψη ἔχουν τὸ σχῆμα τριγώνου, μὲ βάση στὴ βόρεια πλευρᾷ, παράλληλα, μὲ τήν παραλία. Τίς ἐργασίες ἀποτελοῦσαν ἡ συμπλήρωση τοῦ πάνω τμήματος τῆς λίθινης ἐπένδυσης τοῦ προμαχῶνα μὲ ἰσοδομικούς

παρόλιθους, ὅπως ἦταν καὶ ἀρχικά, καθώς καὶ ὁ καθαρισμὸς τῆς τάφρου καὶ τῆς χαμηλῆς πλατείας (Piazza Bassa) ἀπὸ μεταγενέστερες ἐπιχώσεις καὶ ἀπορρίμματα. Οἱ ἐργασίες συνεχίζονται.

Φρούριο Φιρκᾶ Χανίων

Καὶ στὸ βενετσιάνικο φρούριο τοῦ Φιρκᾶ, πού προστατεῖται τὴ δυτικὴ πλευρᾷ τῆς εἰσόδου στὸ βενετσιάνικο λιμάνι τῆς πόλης τῶν Χανίων, μνημεῖο πού στὸ σύνολό του διατηρεῖται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση, ἄρχισαν ἐργασίες ἀποκατάστασης, πού, ἐξαιτίας τῆς μεγάλης ἔκτασης τῶν ἐπιμέρους ἐργῶν πού ἀπαιτοῦνται ἀλλὰ καὶ τοῦ μεγάλου μεγέθους τοῦ μνημείου, προβλέπεται ὅτι θὰ διαρκέσουν ἄρκετὸ χρόνο. Τὸ 1975 πραγματοποιήθηκαν ἐργασίες καθαίρεσης μερικῶν νεωτερικῶν καὶ παντελῶς ἄσχετων πρὸς τὸ μνημεῖο προκτισμάτων, πού κατασκευάστηκαν κατὰ τὴ χρησιμοποίησιν τοῦ φρουρίου ἀπὸ τὴν 5ῃ Μεραρχία στρατοῦ, καθώς καὶ ἀπομάκρυνσης τῶν ἐπιχώσεων καὶ τῶν μάζων ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρᾷ τοῦ φρουρίου. Οἱ ἐργασίες συνεχίζονται.

Λιμάνι Ρεθύμνου¹⁷

Ἐκτεταμένες ἐργασίες ἄρχισαν ἀπὸ τὸν περασμένο χρόνο γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ βενετσιάνικου λιμανιοῦ τοῦ Ρεθύμνου, μὲ βάση τὴ μελέτη τοῦ ἀρχιτέκτονα Ἀντώνη Λαμπάκη. Ἐφέτος ὀλοκληρώθηκε ἡ συμπλήρωση τῆς τοιχοποιίας τοῦ προσήνεμου μώλου, μὲ μεγάλους ἀργούς παρόλιθους ἢ καὶ ἐλαφρὰ λαξεμένους, ἀνάλογα μὲ τὰ ἐπιμέρους τμήματα τῆς ἀρχικῆς σωζόμενης κατασκευῆς. Ἐπίσης, ὀλοκληρώθηκε καὶ ἡ ἀπόξεση τοῦ στρώματος τσιμεντοκονίας μὲ τὴν ὁποία εἶχε ἐπενδυθεῖ ὁ βενετσιάνικος φάρος τοῦ λιμανιοῦ, γιὰ νὰ ἀποκατασταθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ μνημεῖο. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἀπὸ τσιμεντοκονία ἐπένδυσης, διαπιστώθηκε ὅτι ἡ λιθοδομὴ τοῦ φάρου, ἀπὸ λαξευτοὺς ἰσοδομικούς παρόλιθους, ἦταν σὲ μεγάλῃ ἔκτασι ἀποσαθρωμένη καὶ πολλοὶ δόμοι εἶχαν διαρραγεῖ ἀπὸ τὴν ὀξειδωσὴ τῶν σιδερένιων συνδέσμων τῶν δόμων. Ἐξαιτίας καὶ τῆς μικρῆς ἀπόκλισης τοῦ φάρου κατὰ τὸ ἐπάνω μέρος του, ἀποφασίστηκε ἡ ἀποξήλωση τοῦ μέρους αὐτοῦ καὶ ἡ ἀνακατασκευὴ του. Οἱ ἐργασίες συνεχίζονται.

Φορτέτζα Ρεθύμνης¹⁸

Συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες ἀποκατάστασης τοῦ βενετσιάνικου φρουρίου τῆς Φορτέτζας, πού εἶχαν ἀρχίσει ἀπὸ τὸν περασμένο χρόνο. Τὸ ἐνδιαφέρον στράφηκε στήν ἀποκατάσταση καὶ τὸν καθαρισμὸ ἀπὸ ἐπιχώσεις τῆς κεντρικῆς πύλης εἰσόδου καὶ τῶν συνεχόμενων μὲ αὐτὴ θολωτῶν χώρων. Οἱ ἐργασίες περιέλαβαν: α) τὴν συμπλήρωση

17. Ὁ.π., σ. 945.

18. Ὁ.π.

των καταστραμμένων τμημάτων του θόλου της πύλης, με ισοδομική τοιχοποιία από παρόλιθους, β) τή συμπλήρωση των πλευρικών τοίχων της με μορφή σήραγγας πύλης με όμοια τοιχοποιία, γ) τήν αντικατάσταση των θολιτών του στομίου εισόδου στην πύλη, που είχαν αποσαθρωθεί, δ) τήν αποκατάσταση του λιθόστρωτου δαπέδου της πύλης, ε) τήν απομάκρυνση της επίχωσης από τή θολωτή αίθουσα της φρουράς, που βρίσκεται στή βόρεια πλευρά του τέρματος της σήραγγας της πύλης και στ) τήν πραγματοποίηση μικρών συμπληρώσεων των αποσαθρωμένων τμημάτων των τοίχων και της καμάρας, με δόμους και θολίτες από παρόλιθο, όμοιους με τούς αρχικούς. Οί εργασίες συνεχίζονται.

Φρούριο Ίεράπετρας

Σειρά εργασιών αποκατάστασης προγραμματίστηκε και στό βενετσιάνικο φρούριο που βρίσκεται στην παραλία της μικρής τουριστικής πόλης. Έφέτος πραγματοποιήθηκε ή αφαίρεση, μεγάλου όγκου επιχώσεων από τήν έσωτερική αλλη, τούς θολωτούς χώρους, τήν ύδατοδεξα-

μενή και τίς επάλξεις του φρουρίου, ώστε να αρχίσουν οί εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης, από τίς όποιες πάλι πραγματοποιήθηκαν εκείνες που άφορούσαν τό νοτιοδυτικό γωνιακό πύργο. Από τίς μεγάλες ρωγμές στή νότια και κυρίως στή δυτική πλευρά του πύργου αυτού ό κίνδυνος της κατάρρευσης ήταν άμεσος. Για να άποτραπεί έγιναν οί ακόλουθες εργασίες: α) τά ρήγματα πληρώθηκαν με ένέσεις τσιμεντοκοινίας, β) οί ρωγμές συμπληρώθηκαν με τοιχοποιία από άργούς λίθους, γ) τά πρός τίς επάλξεις τμήματα του πύργου συμπληρώθηκαν με τοιχοποιία από άργούς λίθους όμοιους πρός τούς αρχικούς, δ) συμπληρώθηκαν κατά τόπους, όπου είχαν καταστραφεί, τά στηθαία των κανονιοθυρίδων με άργολιθοδομή, όπως ήταν και αρχικά, και ε) συμπληρώθηκε τό έσωτερικό του χτιστού πύργου με άργιλόχωμα, στό όποιο άναμείχτηκαν άκατέργαστοι λίθοι, και μέχρι του δαπέδου της επάλξης του, πάνω στό όποιο πάλι, άφού στρώθηκε πλάκα από σκυρόδεμα, τοποθετήθηκαν πλάκες άκανόνιστου σχήματος, όπως ήταν και αρχικά. Οί εργασίες συνεχίζονται.

ΜΑΝ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ*

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Ρόδος

ΠΕΡΙΟΧΗ ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ

Στά νότια της αρχαίας ακρόπολης, όπου εκτεινόταν το βορειοδυτικό τμήμα των νεκροταφείων της αρχαίας Ρόδου, ή δημοτική εταιρεία υδάτων Ρόδου (ΕΔΥΡ) κατά το 1975 εξετέλεσε έκτεταμένα έργα επέκτασης του δικτύου ύδρευσης. Τόσο στις εργασίες της ΕΔΥΡ, όσο και κατά την έκσκαφή θεμελίων για ανέγερση οικοδομών, επισημάνθηκαν και έρευνήθηκαν αρχαίοι τάφοι στην περιοχή που βρίσκεται στην προέκταση της οδού Θεμ. Σοφούλη και του Ντοκούς Σοκάκ και όπου έχουν κατά τό παρελθόν – άπώτερο και πρόσφατο – άποκαλυφτεί διάφορα ταφικά συγκροτήματα από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, τόσο της Ιταλικής κατοχής, όσο και του Έλληνικού κράτους.

Οικία Κιαμήλ Κιπρισλή (έργα ΕΔΥΡ)

Από τις 4-2 ως τις 6-3-75 έρευνήθηκε τάφος, μήκ. 40 μ., περίπου στην προέκταση της οδού Θεμ. Σοφούλη 118. Ή τάφος πέρασε περί τά 8 μ. από τή βορειοδυτική πλευρά του δρόμου (5 μ. από τήν οικοδομική γραμμή). Συνολικά άποκαλύφθηκαν δώδεκα τάφοι σε βάθη που κυμαίνονται μεταξύ 1,20 και 2,50 μ. από τό κατάστρωμα του δρόμου. Από τούς τάφοις αυτούς οι δύο ήταν τετράγωνες θήκες, οι έννεα όρθογώνιοι τάφοι με χτιστές παρειές και ένας άπλή ταφή μέσα στο χώμα. Σε όλους τούς τάφους παρατηρήθηκε χτιστή συμπαγής σκεπή πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες και έξωτερικά επιχρισμένη με κονίαμα. Οι περισσότεροι από τούς τάφους βρέθηκαν συλημένοι. Ή μία από τις θήκες, λαξευμένη στο φυσικό βράχο, περιείχε πέτρινη τεφοδόχο κάλη με άδιατάραχτα τά λείψανα μέσα (Τ.9). Καύση περιείχε και ή ύδρια που βρέθηκε μέσα στην άλλη (χτιστή) θήκη (Τ.8). Ανάμεσα στα κτερίσματα ξεχωρίζουν δύο στελεγγίδες, 134 χάντρες από ύαλόμαζα και τρία πήλινα κακοημένα ειδώλια – δύο γυναικεία και ένα σύμπλεγμα με δύο πετεινούς–, όλα από τόν τάφο 7 που περιείχε παιδική ταφή (Π i v. 265 β).

Περιοχή μεταξύ Ντοκούς Σοκάκ και προέκτασης οδού Θεμιστοκλή Σοφούλη (έργα ΕΔΥΡ)

Ή έρευνα έγινε μεταξύ 13-12-74 και 6-2-75 και περιορί-

στηκε στο ψηλότερο από τά δύο άνδρα της περιοχής, δηλαδή στο επίπεδο του Ντοκούς Σοκάκ. Έρευνήθηκε τάφος, μήκ. 72 μ. περίπου, όπου άποκαλύφθηκαν δεκατρείς τάφοι, άλλοι εγκάρσιοι και άλλοι παράλληλοι προς τήν τάφο. Όχτώ τάφοι ήταν λαξευμένοι στο φυσικό βράχο με χτιστά συμπληρώματα στις παρειές τους και βρίσκονταν σε βάθος μεταξύ 2 και 3,50 μ. Οι άλλοι πέντε τάφοι βρίσκονταν κατά 1-1,50 μ. βαθύτερα και άποτελούσαν ένιαίο συγκρότημα με κοινές παρειές χτιστές. Στους περισσότερους τάφους οι ταφές ήταν διαταραγμένες με ελάχιστα λείψανα σκελετών. Μεταξύ τών κτερισμάτων καταλέγονται πολλά βαλσαμάρια (unguentaria), ύδριες, τεφοδόχες κάλπες, κυάθια, μία στελεγγίδα, δύο νομίσματα και δύο άργυρά πινάκια.

Ντοκούς Σοκάκ (έργα ΕΔΥΡ)

Στό διάστημα από 5 ως 11-3-75 έρευνήθηκε τάφος, μήκ. 80, πλ. 1 και βάθ. 0,80 μ. περίπου, κατά μήκος του Ντοκούς Σοκάκ. Ήπισημάνθηκαν λείψανα τοίχων μέτριας ως καλής κατασκευής. Βρέθηκαν δύο βωμοί, τμήμα ποδιού από μαρμάρينو άγαλμα, κορμός γυναικείου άγάλματος και τρία χάλκινα νομίσματα. Κεφαλή άγάλματος (Γ 219) που παραδόθηκε στην Έφορεία από τό Βασ. Παπανικολάου, έργολάβο οικοδομών, φαίνεται ότι προέρχεται από τις έκσκαφές της τάφου (Π i v. 265 α).

Προέκταση οδού Θεμ. Σοφούλη 196 (οικόπεδο Άνας. Άτσιδη)

Μεταξύ 6 και 21-3-75 έρευνήθηκαν έννεα τάφοι που έντοπίστηκαν κατά τήν έκσκαφή πεδίων για τήν ανέγερση οικοδομής. Έκτός από μία καύση διατηρημένη σε τεφοδόχο κάλη, οι υπόλοιποι όχτώ τάφοι ήταν όρθογώνιοι, λαξευμένοι στο βράχο, έτσι ώστε στο χείλος ύπήρχε άναθύρωση για τήν ύποδοχή του καλύμματος. Δέ φαίνεται να ύπήρχε άυστηρός κανόνας στον προσανατολισμό τών τάφου, αφού έξι είχαν κατεύθυνση από Α. προς Δ. και δύο από Β. προς Ν.

Μεταξύ τών κτερισμάτων ξεχωρίζουν όχτώ δευπύθμενοι άμφορίσκοι και δύο σιδερένιες στελεγγίδες.

Προέκταση οδού Θεμ. Σοφούλη 347 (οικόπεδο Τσαγκάρη)

Συλημένος τάφος όρθογώνιος, λαξευτός στο θράχο και με κατεύθυνση από Α. προς Δ. έρευνήθηκε κατά τις εργασίες έκσκαφής άποχετευτικού βόθρου.

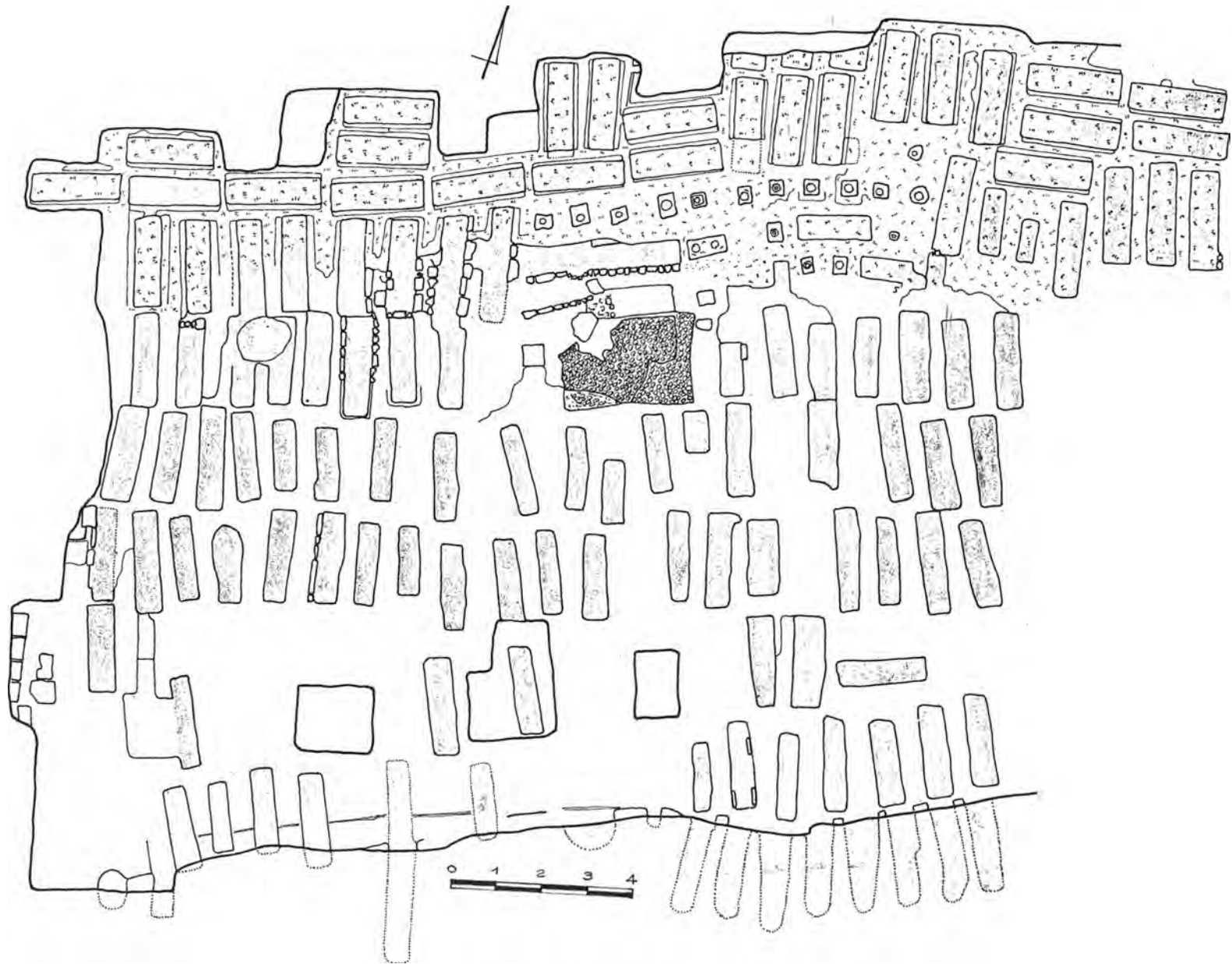
Προέκταση οδού Θεμ. Σοφούλη 368 (οικόπεδο Δ. Νικολή)

Μεγάλοι υπόγειοι λαξευτοί χώροι, που επικοινωνούν μεταξύ τους με διαδρόμους, μπαζωμένους σήμερα, ως επί τό πλείστον, επισημάνθηκαν κατά τις έκσκαφές στο οικόπεδο για θεμελίωση οικοδομής.

Προέκταση οδού Θεμ. Σοφούλη (συνεχόμενα οικόπεδα Διακασάββα, Μαχαιράκη, Οικονομίδη)

Στά οικόπεδα αυτά που βρίσκονται στην περιοχή του

* Έπισημονικοί συνεργάτες της Έφορείας κατά τό 1975 ήταν οι πτυχιούχοι αρχαιολογίας Χ. Κάντζα, Μ. Μιχαλάκη, Άγγ. Παυλίδου, Ίω. Σακελλαράκης και Β. Κοντορίνη.

Σχέδ. 1. Ρόδος. Προεκταση ύδου Θερ. Σοφούλη. Οικόπεδο Διακοσάββα. Τμήμα αρχαίου νεκροταφείου.

συνοικισμού Ἁγίας Τριάδας καί κοντά στό μνημιώδες ταφικό συγκρότημα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, ἀποκαλύφθηκε ἐκτεταμένο νεκροταφεῖο. Κατά τό 1975 ἐρευνήθηκε τό τμήμα πού ἐκτείνονταν στά δύο πρώτα οἰκόπεδα (Διακοσάββα καί Μαχαιράκη) καί ἀποκαλύφθηκαν συνολικά 198 τάφοι. Οἱ τάφοι ἦταν ὀρθογώνιοι καί εἶχαν γενικά προσανατολισμό ἀπό Β. πρὸς Ν. σέ πολύ πυκνή διάταξη (Σ χ έ δ. 1-2). Σχετικά μέ τόν τρόπο κατασκευῆς τους διακρίθηκαν σέ δύο βασικές κατηγορίες. Ἡ μία κατηγορία εἶναι ἡ πολυπληθέστερη καί περιλαμβάνει 186 τάφους λακκοειδεῖς λαξεμένους στό μαλακό πέτρωμα ἢ στό χῶμα τοῦ ἐδάφους. Ἡ δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει 12 «συρταρωτούς» τάφους λαξεμένους στήν κάθετη παρεία τοῦ φυσικοῦ ἀνδρήρου πού ἀποτελεῖ τό νότιο ὄριο τοῦ οἰκοπέδου. Τήν εἴσοδο τῶν τάφων αὐτῶν ἀποτελοῦσε μία ἀπό τίς στενές πλευρές καί τήν ἐφραζε ξερολιθιά πιθανῶς ἐπιχρισμένη μέ κονίαμα, ὅπως μαρτυροῦν λείψανά του στήν ὄψη τοῦ ἐκατέρωθεν βράχου.

Μέσα στό οἰκόπεδο Διακοσάββα καί σέ ὀρθογώνιο περίπου χῶρο, διαστ. 3,05×1,15 μ., βρέθηκε ὀστεοφυλάκιο πού περιεῖχε κάτω στρώμα ὀστῶν καί πάνω ἀπό αὐτό τρεῖς στρώσεις κρανίων σέ ὀχτώ περίπου σειρές. Παρά τό γεγονός ὅτι ἔγινε εἰδική τροποποίηση στήν ἀρχιτεκτονική μελέτη, ὥστε νά διατηρηθεῖ τό ὀστεοφυλάκιο, ὁ ἰδιοκτήτης τῆς οἰκοδομῆς τό κατέστρεψε κρυφά.

Ἐκτός ἀπό τά πολυάριθμα βαλσαμάρια, τούς δέξυπθμους ἀμφορίσκους καί ἄλλα ἀγγεῖα βρέθηκαν ἐπίσης μεταξὺ τῶν κτερισμάτων καί χάλκινα κάτοπτρα, σιδερένιες στλεγγίδες, σιδερένια μαχαίρια καί μία πόρινη στήλη μέ τήν ἐπιγραφή: *ΗΡΑΚΛΕΙΔΑ*.

Περιοχή Μπέλι Πάσο (οἰκόπεδα Γιάκρα - Χατζημιχάλη)

Λείψανα θεμελίων ἀρχαίου κτιρίου καί δύο τάφοι ἀποκαλύφθηκαν στό οἰκόπεδο αὐτό κατά τήν ἐρευνα πού ἔγινε στίς 26-28-4 καί 12-17-12-75.

Τούς τάφους ἀποτελοῦσαν ὀρθογώνιες σαρκοφάγοι ἀπό λάρτιο λίθο ἐγκιβωτισμένες σέ χτιστή κατασκευή. Τῆς μίας σαρκοφάγου σώζεται μόνο ἡ βάση. Τῆς ἄλλης διατηρήθηκε καί τό κάλυμμα μέ ἀετοειδή διαμόρφωση. Ἄν καί οἱ δύο τάφοι βρέθηκαν συλημένοι, ἀπό τό οἰκόπεδο αὐτό προέρχεται μαρμαρίνη κεφαλή (Γ. 319) γυναικείου ἀγάλματος (Π ἰ ν. 265 γ).

ΑΡΧΑΙΟΙ ΔΡΟΜΟΙ

Ἵδός Διαγοριδῶν (οἰκόπεδο Νάσου Μυλωνᾶ)

Τό οἰκόπεδο περιβάλλεται ἀπό παλιότερα ἐρευνημένους χώρους. Δηλαδή στά ἀνατολικά του (οἰκία Μουστάκη) εἶχε ἀποκαλυφθεῖ μεγάλος χτιστός βωμός (ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 438). Στά δυτικά (οἰκία Μενεξελῆ, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 594) καί στά βόρεια του (οἰκία Πλατῆ, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 541) εἶχαν βρεθεῖ τμήματα ἐνεπίγραφων ἀσπίδων καί λίθινες σφαῖρες (μπάλες). Στό νότιο ἄκρο τοῦ οἰκοπέδου, σέ βάθος 2,40 μ. περίπου ἀπό τήν στάθμη τοῦ πεζοδρομίου, ἀποκαλύφθηκαν δύο κατασκευές

ἑλλειπτικοῦ σχήματος λαξεμένες στό φυσικό βράχο (Σ χ έ δ. 3). Ἡ μία ἀπό τίς κατασκευές αὐτές βρίσκεται σχεδόν σέ ἐπαφή μέ τή γραμμὴ τοῦ πεζοδρομίου (ἀρχαῖος δρόμος Ρ 15) καί ἔχει ἄξονες 8,20 καί 2,50 μ. Ἡ δεύτερη κατασκευὴ βρίσκεται περί τά 3 μ. πρὸς Β. τῆς προηγούμενης καί ἔχει ἄξονες 11,45 καί 3,30 μ.

Ἀπό τήν ἐπίχωση τῆς πρώτης (νότιας) κατασκευῆς προήρθαν ἀνάμεσα στ' ἄλλα καί ἐκκαμινεύματα χαλκοῦ. Τόσο αὐτά ὅσο καί τό σχῆμα τῶν κατασκευῶν καί τά ἔντονα ἴχνη φωτιᾶς μᾶς ὀδήγησαν στό συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιά μεταλλευτικούς κλιβάνους καί ἡ περαιτέρω ἐρευνά τους ἀπαιτοῦσε εἰδικές γνώσεις. Γι' αὐτό πάρθηκαν μέτρα προστασίας καί διατήρησής τους στό ὑπόγειο τῆς ὑπὸ ἀνέγερση οἰκοδομῆς. Παρόμοια κατασκευὴ εἶχε βρεθεῖ καί στήν περιοχή τοῦ Θησείου τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν (Hesperia 6 (1937), σ. 342).

Κατά τό βόρειο ἄκρο τοῦ οἰκοπέδου ἀποκαλύφθηκε θεμέλιο τοίχου σχήματος Γ, πᾶχ. περί τό 1,20 μ. Τό βόρειο (μακρὺ) σκέλος τοῦ τοίχου ἀποκαλύφθηκε σέ μήκος 19,35 μ. καί συνεχίζεται πρὸς Δ. κάτω ἀπό τήν ἐπίχωση τοῦ γειτονικοῦ οἰκοπέδου Μενεξελῆ. Τό ἀνατολικό (κοντό) σκέλος τοῦ τοίχου διακόπτεται σέ ἀπόσταση 7,25 μ. ἀπό τή γωνία ὅπου σέ βαθύτερη στάθμη μέσα ἀπό λαξευτὴ σήραγγα περνοῦσαν ὕδραγωγοὶ πῆλινοι σωλῆνες μέ κατεθυσνη ΒΑ. πρὸς ΝΔ. Τόσο οἱ διαστάσεις ὅσο καί ἡ κατασκευὴ τοῦ τοίχου συνηγοροῦν γιά τήν ἐρμηνεία του ὡς περιβόλου. Τά εὑρήματα στήν περιοχή τοῦ τοίχου ἦταν κυρίως θραύσματα ἀπὸ ἐνεπίγραφα βᾶθρα καί ἀρχιτεκτονικά μέλη, καθὼς καί ἀποτμήματα ἀπὸ ἀνάγλυφες ἀσπίδες.

Περιοχή Ψαρπούλας (ἄκτῆ Κανάρη)

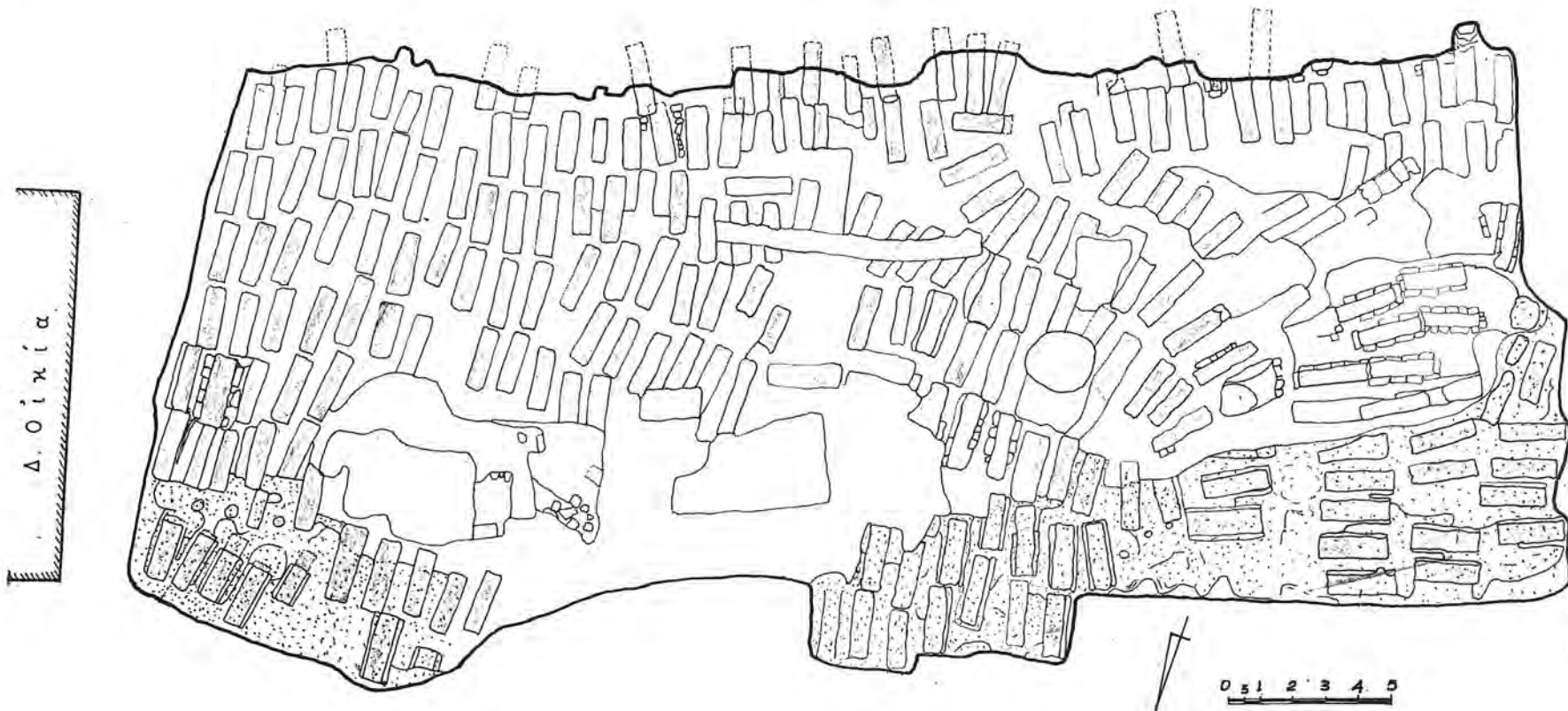
Ἔργασίες διαμόρφωσης τῆς λεωφόρου ἀπὸ τό Δῆμο Ροδίων ἔφεραν στό φῶς λείψανα θεμελίων ἀπὸ μεγάλες παρωπλινθους (διαστ. 1,30×0,45×0,45 μ. περίπου) πού σχετίζονται τήν κατασκευὴ μέ τό ἀρχαῖο τείχος τῆς πόλης.

Ἵδός Ἀμερικῆς 28-30 (οἰκόπεδο Δ. Ἀγιακάτσικα)

Ἡ ἐρευνα στό οἰκόπεδο αὐτό ἄρχισε στίς 17-12-74 καί περατώθηκε στίς 31-5-75. Ἀποκάλυψε ἀρχιτεκτονικά λείψανα σέ ὅλη σχεδόν τήν ἔκταση τοῦ οἰκοπέδου, στά ὁποῖα εἶχε προκαλέσει σοβαρὴ ζημιὰ ἡ οἰκοδομὴ πού εἶχε χτιστεῖ πάνω τους.

Στὴ δυτικὴ παρεία τοῦ οἰκοπέδου καί σέ ἐπαφή μέ τήν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου βρέθηκε φρέαρ καλῆς κατασκευῆς καί διατήρησης. Τό ἐσωτερικὸ τοῦ φρέατος εἶναι κυκλικὸ καί ἔχει διάμετρο 0,60 μ. Ἐρευνήθηκε μόνο μέχρι βάθος 2,35 μ.

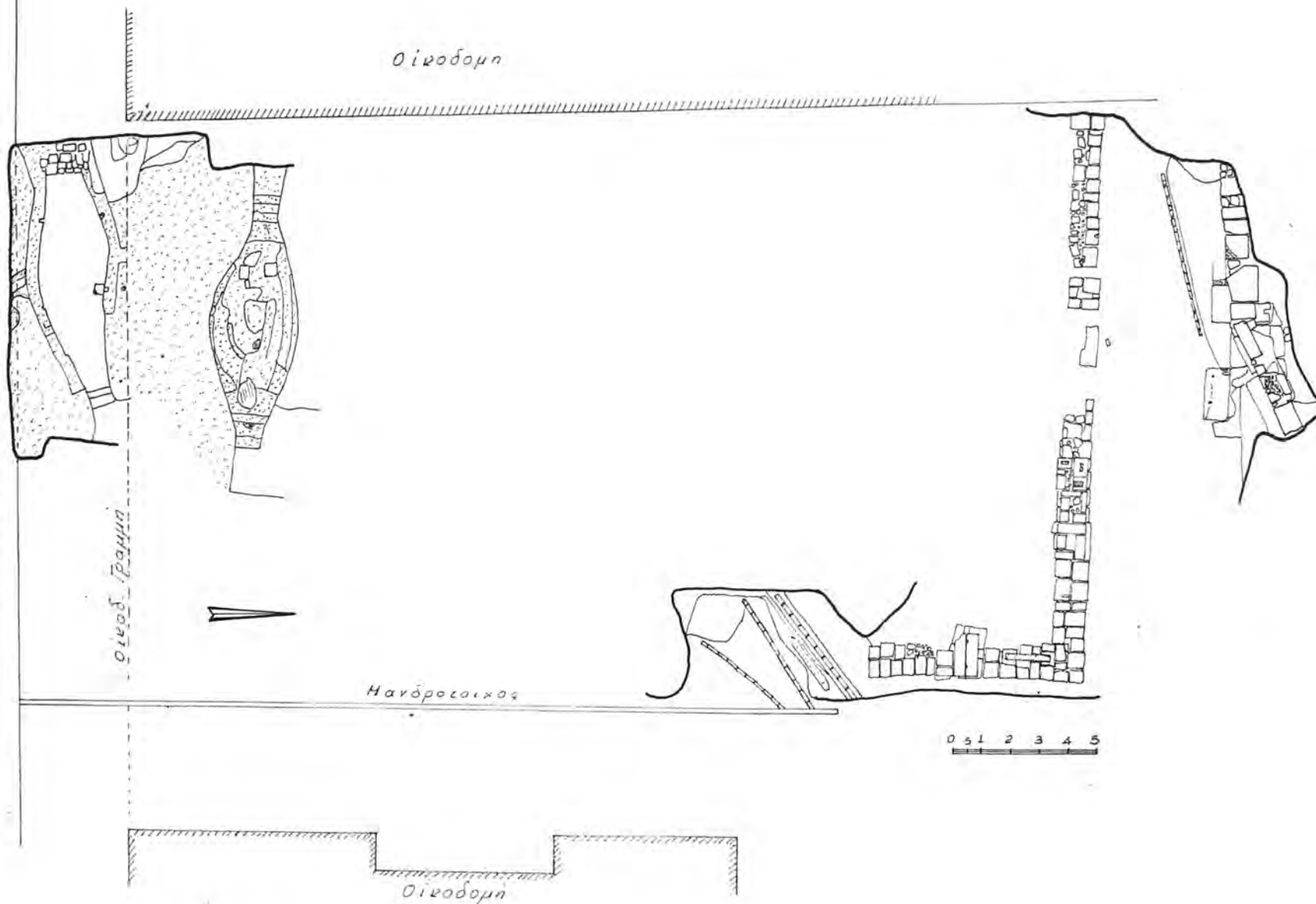
Τμήμα ὑποκαύστου βρέθηκε στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ οἰκοπέδου, ἐνῶ στὴ νοτιοανατολικὴ ἀποκαλύφθηκε τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἀπὸ τετράγωνες χρωματιστές ψηφίδες. Μεταξὺ τῶν εὑρημάτων, (ἀρχιτεκτονικά μέλη, μιὰ ἐπιγραφή, λαίμος μαρμαρίνης ρωμαϊκῆς προτομῆς), ξεχωρίζει ἀπότμημα ἀγάλματος (πιθανῶς Ἀφροδίτης) μέ ἐρωτιδεῖα (Π ἰ ν. 265 δ) μπροστά σέ τμήμα ἱματίου (ΠΒΕ 6495).

Σχέδ. 2. Ρόδος. Προέκταση οδού Θεμ. Σοφούλη. Οικόπεδα Μαχαιράκη και Οίκοномиδη. Τμήμα αρχαίου νεκροταφείου.

ΟΔΟΣ ΔΙΑΓΟΡΙΔΩΝ

Πεδυφορμιον

Σχέδ. 3. Ρόδος. Όδος Διαγοριδών. Οικόπεδο Μυλωνά. Αρχαίοι μεταλλευτικοί κλίβανοι και περίβολος ήερου.

Ἵδός Γαριβάλδη (οἰκόπεδο Ἰωάννου Παπαχριστοπούλου καὶ Ἀναστασίου Χαστᾶ)

Στὴν ἀνατολική παρυφή τοῦ οἰκοπέδου ἀποκαλύφθηκε τὸ δυτικὸ ὄριο τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ Ρ 30. Σὲ ἐπαφή μὲ τὸ ὄριο αὐτὸ βρέθηκε κτίσμα ὄχι καλῆς διατήρησης. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρθογώνιο αἶθριο, μὲ δάπεδο στρωμένο μὲ μικρὲς πέτρες. Τὸ αἶθριο περιβάλλουν διάφορα δωμάτια πού κατὰ καιροῦ καταπατήθηκαν ἀπὸ μεταγενέστερες κατασκευές (κτίρια, δεξαμενὴ, ἀποχετευτικοὶ ἀγωγοί).

Ἵδός Ἰωνος Δραγούμη 5-7 (οἰκόπεδο ἐκκλησίας Santa Maria)

Στὴν ἔρευνα τοῦ οἰκοπέδου, πού κράτησε ἀπὸ τὶς 24-1/6-2-75, ἀποκαλύφθηκε τὸ δυτικὸ ὄριο τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ Ρ 28 (Σ χ ἔ δ. 4). Διατρέχει τὸ οἰκόπεδο παράλληλα περίπου μὲ τὴ δυτικὴ παρυφή του καὶ τὸ τμήμα πού σώζεται ἔχει μῆκος 9,10 μ. Ἡ Ρ 28, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β. πρὸς Ν., διέτρεχε τὸ οἰκόπεδο στὴ μέση περίπου. Σὲ ἐπαφή μὲ τὸ ὄριο τῆς Ρ 28 στὰ δυτικὰ βρέθηκαν λείψανα οἰκοδομῆς. Στ' ἀνατολικά τοῦ ὄριου καὶ παράλληλα μ' αὐτὸ ἀποκαλύφθηκε τμήμα ὑδραγωγείου ἀπὸ πῆλινους σωλῆνες, σωζόμενο σὲ μῆκος 9,80 μ.

Σ' ἓνα σημεῖο ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς εἶχε καταστραφεῖ ἀπὸ μεταγενέστερη ταφὴ νεκροῦ, τοῦ ὁποίου ὁ σκελετὸς βρέθηκε κατὰ χώρα. Τὸ πλάτος τῆς Ρ 28 ὑπολογίζεται στὰ 5,10 μ., γιὰ τὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὸ δυτικὸ τῆς ὁδοῦ καὶ παράλληλα πρὸς αὐτὸ ἀποκαλύφθηκε ἰσχυρὸς τοίχος. Τὸ πάχος του εἶναι 3,10 μ. καὶ εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ μεγάλες πώρινες πλίνθους σὲ δύο σειρές. Σώζεται σὲ ὕψος τριῶν δόμων (1,60 μ.) καὶ κατὰ μῆκος διατηρεῖται σὲ δύο τμήματα 4,70 καὶ 4 μ. ἀντίστοιχα. Τόσο ἀπὸ πλευρᾶς κατασκευῆς, ὅσο καὶ ἀπὸ πλευρᾶς διαστάσεων ὁ τοίχος αὐτὸς μοιάζει μὲ λείψανα παρόμοιων κατασκευῶν πού βρέθηκαν παλιότερα στὴν περιοχή (ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 439, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 534, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 507). Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ μαζί μὲ τὸν προσανατολισμὸ τοῦ τοίχου ἀπὸ Β. πρὸς Ν. ὁδηγοῦν στὴ σκέψη πὼς πιθανῶς ἡ κατασκευὴ αὐτὴ ἀνήκει στὴ νότια παρεῖα διαύλου πού ἔκτισε τὸ δυτικὸ λιμάνι τῆς πόλης μὲ τὸ λιμάνι τοῦ Μανδρακιοῦ (σχετικὰ μὲ τὸ διαυλο βλ. Newton, Travels I, σ. 175, Hiller von Gärtringen, RE, Suppl. V, στ. 674,14).

Παράλληλα μὲ τὴ δυτικὴ παρεῖα τοῦ τοίχου τοῦ διαύλου καὶ σὲ ἀπόσταση 1,50 μ. περίπου ἀπ' αὐτὴ, βρέθηκε σειρά ἀπὸ 28 ὀρθογώνιους ἀμφορεῖς προσεχτικὰ φυτεμένους ὀρθια στὴν ἄμμο. Ἡ σειρά τῶν ἀμφορέων συνεχιζόταν καὶ κάτω ἀπὸ τὸ ἄσκαφτο, πέρα ἀπὸ τὸ νότιο ὄριο τοῦ οἰκοπέδου. Ἀμφορεῖς σὲ παρόμοια διάταξη βρέθηκαν καὶ κατὰ τὸ 1973 στὸ οἰκόπεδο Ι. Πατούνα (ἴδός Ὁθωνος καὶ Ἀμαλίας 13) μέσα στὸ κατάστρωμα τῆς Ρ 29 (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 951).

Ἵδός Γρηγορίου Ε' (οἰκόπεδο Παπαγιαννάκη)

Κατὰ τὴν ἔρευνα στὸ οἰκόπεδο αὐτὸ πού βρίσκεται νό-

τια τῶν οἰκοπέδων Παπαγεωργίου-Βογιατζή-Χαστᾶ (ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 471, ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 447, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 453, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 502), ἀποκαλύφθηκε τμήμα τῆς ὁδοῦ Ρ 40. Ἐπίσης σημαντικό μέρος τοῦ τείχους βρέθηκε στὸ νότιο τμήμα τοῦ οἰκοπέδου σὲ διαδρομὴ 15,30 μ. περίπου (Σ χ ἔ δ. 5). Τὸ τεῖχος ἔχει πάχος 3,50 μ. καὶ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του σώζεται σὲ ὕψος τριῶν δόμων. Καθὼς παρατηρήθηκε καὶ στὸ τμήμα τοῦ τείχους πού ἀποκαλύφθηκε στὰ παραπάνω γειτονικά οἰκόπεδα, καὶ ἐδῶ τὸ τεῖχος ἦταν ἐνισχυμένο μὲ ἰσχυρὴ ἀντηρίδα, μῆκ. 5,20 καὶ πλ. 6,30 μ., σωζόμενη ὡς τὸ ὕψος τῶν τεσσάρων δόμων (περὶ τὰ 2 μ.).

Νοτιοδυτικὴ γωνία διασταύρωσης ὁδῶν Κ. Παλαιολόγου καὶ Γαριβάλδη (οἰκόπεδο Ν. Βογιατζή)

Μικρὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα (4-10-9-75) ἔφερε στὸ φῶς πενιχρὰ λείψανα τοίχων καὶ δαπέδων. Ἐνας ἀπὸ τοὺς τοίχους πού ἀποκαλύφθηκαν μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β. πρὸς Ν. πιθανῶς ἀνήκει στὸ δυτικὸ ὄριο τῆς ὁδοῦ Ρ 30 α.

Ἵδός Κουρβουαζιέ 23 (οἰκόπεδο Παλ. Παυλίδη)

Στὰ πέδιλα τῆς πρὸς ἀνεγερση οἰκοδομῆς ἔγινε ἔρευνα (13-22-8-75) πού ἔφερε στὸ φῶς λείψανα τοῦ βόρειου ὄριου τῆς ὁδοῦ Ρ 23-21, στὴν παρεῖα τοῦ ὁποίου ἐντοπίστηκαν δύο ὀρθογώνια χτιστὰ φρεᾶτια ἐπιχρισμένα μὲ χοντρὸ κουρασάνι.

Ἵδός Σολωμοῦ (οἰκόπεδο Ἰακ. Ἰακωβίδη καὶ Τσαμπίκου Πλακουῖνα)

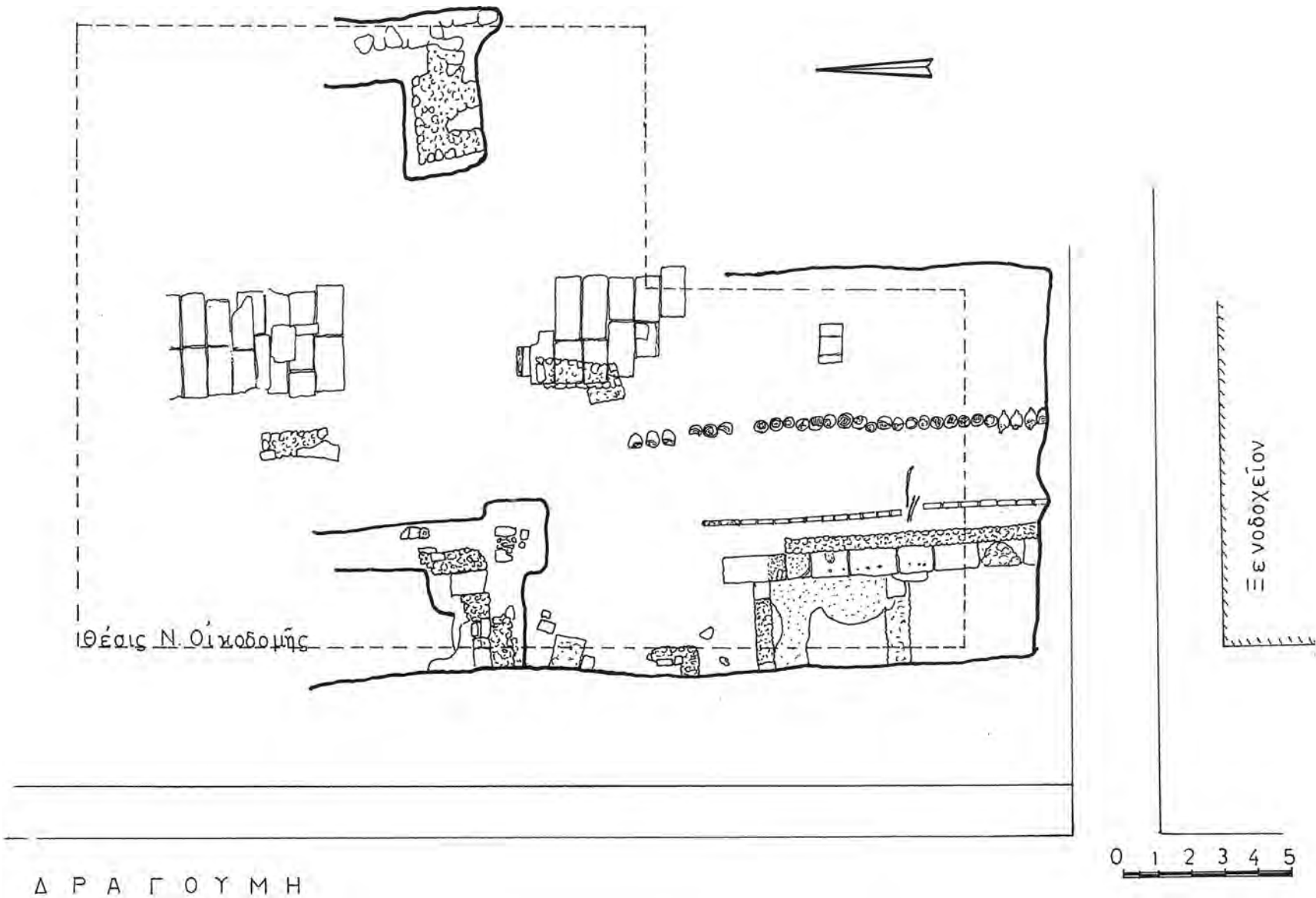
Ὀλιγοήμερη ἔρευνα (4-9-7-75) στὰ πέδιλα τῆς ἀνεγερόμενης οἰκοδομῆς ἐντόπισε λείψανα τοῦ δυτικοῦ ὄριου καὶ ὄχτῶ ἀλλεπάλληλα ὁδοστρώματα ἕριστης ποιότητος τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ Ρ 32 β. Μέσα στὸ κατάστρωμα τοῦ δρόμου καὶ σὲ ἐπαφή μὲ τὸ ὄριο βρέθηκε τετράγωνο φρεᾶτιο χτιστὸ, πλευρᾶς 1,10 καὶ σωζ. βάθ. 1,30 μ.

Πάροδος ὁδοῦ Ἀγίας Ἀναστασίας (οἰκόπεδο Λ. Οἰκουτα καὶ Παπακωνσταντίνου)

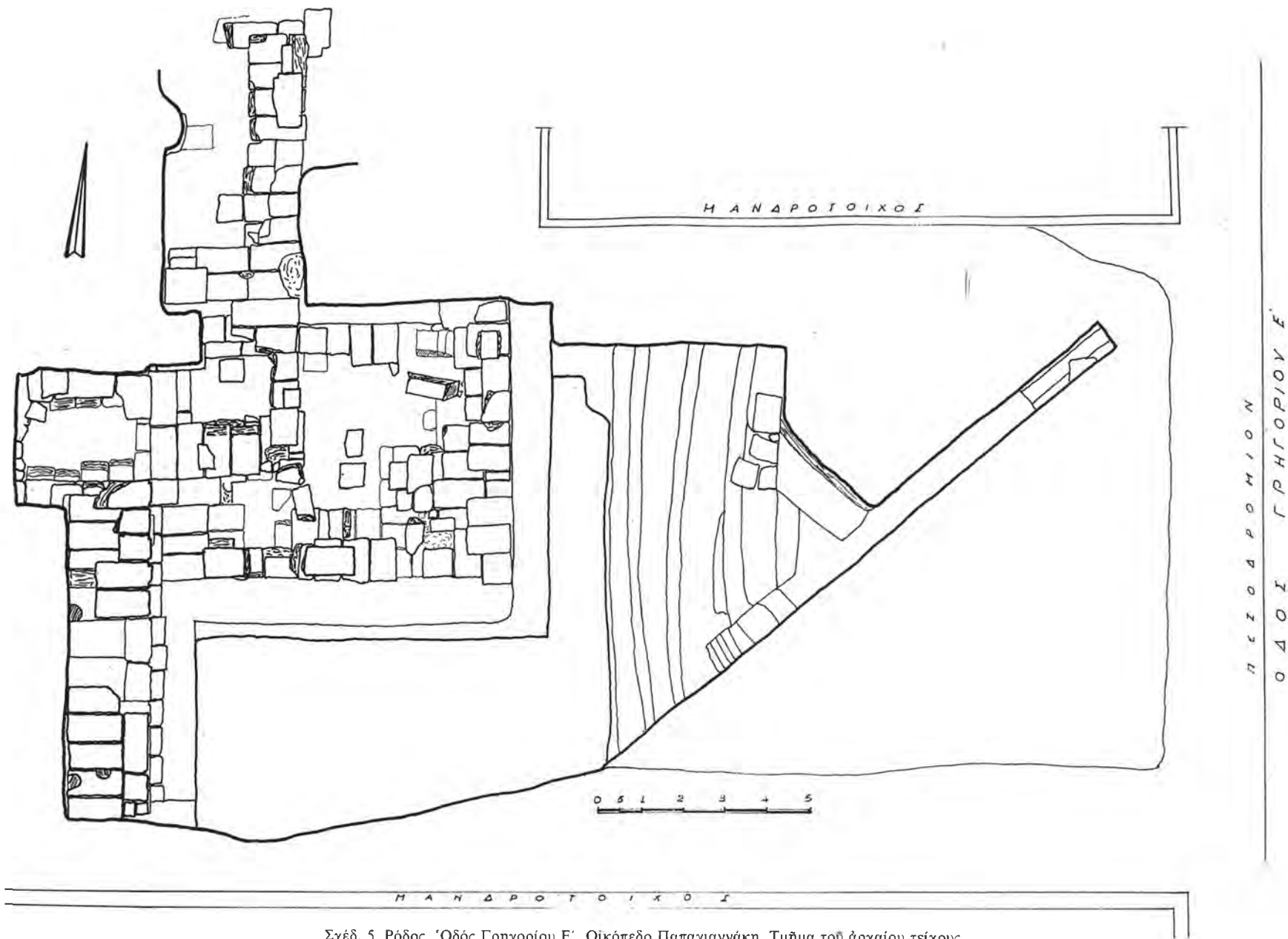
Μικρὴ ἔρευνα (29-8-3-9 καὶ 6-7-11-75) ἔφερε στὸ φῶς πενιχρὰ λείψανα τοῦ δυτικοῦ ὄριου τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ Ρ 32 γ. Μέσα στὸ δρόμο, σὲ ἐπαφή μὲ τὸ δυτικὸ ὄριο βρέθηκε χτιστὸ τετράγωνο φρεᾶτιο, πλευρᾶς 1 μ., σωζόμενο σὲ βάθος 0,40 μ. Παρόμοιο φρεᾶτιο βρέθηκε περὶ τὰ 4,50 μ. ἀνατολικά τοῦ δυτικοῦ ὄριου. Ἀπὸ τὴ θέση τοῦ φρεατίου αὐτοῦ συμπεραίνεται τὸ πλάτος τῆς Ρ 32 γ στὰ 5,30 μ.

Ἵδός Γρίβα 80 (Ξενοδοχεῖο Ἑλενα)

Κατὰ τὶς ἐργασίες γιὰ τὴν ἐγκατάσταση ὑποσταθμοῦ τῆς ΔΕΗ (21-3/1-4-75) ἀποκαλύφθηκε τμήμα τοῦ βόρειου ὄριου τῆς ὁδοῦ Ρ 1 α ἀποτελούμενο ἀπὸ παρόπλινθους τοποθετημένες κατὰ μῆκος. Ἡ ἔρευνα σὲ βάθος δέν ἦταν δυνατὴ ἐξαιτίας τοῦ νεροῦ πού ἀνέβλυζε.

Σχέδ. 4. Ρόδος. Όδος Δραγούμη 5-7. Οικόπεδο Santa Maria. Λείψανα της αρχαίας οδού Ρ 28 και διαύλου(:).

Σχέδ. 5. Ρόδος. Όδος Γρηγορίου Ε: Οικόπεδο Παπαγιαννάκη. Τμήμα του αρχαίου τείχους.

Βορειοδυτική γωνία διασταύρωσης οδών Γράμμου και Άντισπηνάρχου Βολονάκη (οικόπεδο Ίω. Μιχάλου)

Κατά την έκσκαφή για την κατασκευή βόθρου (30-7-75) έντοπίστηκε χώρος ορθογώνιος λαξευμένος στο φυσικό βράχο. Ή νότια παρειά του δέν έντοπίστηκε.

Προέκταση οδού Άννης Μαρίας (οικόπεδο Μιχ. Γιαλλούση)

Μακροχρόνια (24-10-74-5-11-75) έρευνα στο οικόπεδο αυτό έφερε στο φώς μνημειώδες ταφικό συγκρότημα. Άποκαλύφθηκε σέ μήκος 31,50 μ. χωρίς νά έντοπιστούν ούτε τό βόρειο ούτε τό νότιο άκρο του. Είναι χτισμένο μέ παρόπλινθους διάφορων διαστάσεων και στά κενά μεταξύ ανατολικής και δυτικής όψης υπάρχουν γεμισματα άπό ακανόνιστες πέτρες (Σ χ έ δ. 6-7· Π ί ν. 266 α-β).

Ή δυτική όψη τοῦ μνημείου χαρακτηρίζεται άπό σειρά έπιβλητικών τοξωτών ανοιγμάτων πού άποτελούν τίσ εισόδους αντίστοιχων καμαροσκέπαστων τάφων διαμορφωμένων στο πάχος τοῦ μνημείου.

Άπό τούς 25 τάφους πού άποκαλύφθηκαν οί δεκατρείς είναι καμαροσκέπαστοι, έφτά είναι κιβωτιόσχημοι σαρταρωτοί και πέντε κιβωτιόσχημοι χτιστοί. Μεταξύ τών κτερισμάτων υπάρχουν χάλκινα κάτοπτρα, άργυρά και χάλκινα νομίσματα, βαλσαμάρια, γυάλινα και πήλινα άγγεία. Βρέθηκαν έπίσης μικρό μολύβδινο φέρετρο (διαστ. 1,04×0,29×0,27 μ.), τεφροδόχες κάλπες, όστεοθήκες ένεπίγραφες και μή, θραύσματα μαρμάρινων γλυπτών, βάθρα ένεπίγραφα κ.ά.

Ήδός Άμερικής και 25ης Μαρτίου (οικόπεδο Βασ. Κατσαρά)

Στό οικόπεδο αυτό πού κατά τό ανατολικό μισό τμήμα του είχε έρευνηθεί τό 1974 (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 970-72), ή άνασκαφή (10-2/31-3-75) άποκάλυψε λείψανα τοίχων. Μεταξύ αυτών άξιολογότερα είναι μιάς δεξαμενής και ένός φρέατος. Στό δυτικό άκρο τοῦ οικοπέδου έπισημάνθηκαν λείψανα ψηφιδωτοῦ διαπέδου.

Άπό τήν έπίχωση τοῦ πηγαδιού προέρχονται τά όστρακα μεγάλου πήλινου είδωλίου (ΠΒΕ 7587, Π ί ν. 267 α) και ένεπίγραφο όστρακο άπό τεφροδόχο κάλη (ΠΒΕ 6869, Π ί ν. 267 β).

Ήδός Κέννεντυ 4

Λείψανα άρχαίου υδραγωγείου άποκάλυψε ή διάνοιξη τάφων για τήν κατασκευή άποχετευτικού άγωγού στην όδό Κέννεντυ, ακριβώς μπροστά στο άκίνητο τοῦ αριθμοῦ 4. Τό υδραγωγείο περνούσε κάτω άπό τήν άρχαία όδό Ρ 26 β. Ή τάφος τοῦ υδραγωγείου, λαξεμένη στο βράχο, άποκαλύφθηκε σέ μήκος 14,20 μ. και έχει πλάτος 0,55 και ύψος περί τά 2,40 μ. Σκεπαζόταν μέ πόρινες πλάκες.

Ήδός Χειμάρρας 97 (οικόπεδο Γεωρ. Κυπριώτη)

Άπό τήν κατεδάφιση παλιάς οικίας περισυλλέχθηκαν

στίς 22 και 23-7-75 πολλά άρχιτεκτονικά μέλη άπό λάρτιο λίθο και ένεπίγραφα βάθρα άνδριάντων προερχόμενα προφανώς άπό δημόσιο άρχαίο κτίριο πού βρέθηκε παλιότερα στο γειτονικό οικόπεδο ίδιοκτησίας Σοιχάν και Μηνέτου.

Δοκιμαστικές τομές άποκάλυψαν τμήμα ψηφιδωτοῦ κατά τήν ανατολική πλευρά τοῦ οικοπέδου. Τό ψηφιδωτό αυτό φαίνεται πώς άποτελούσε συνέχεια εκείνου πού βρέθηκε στο δίπλανό οικόπεδο Άχμέτ-Τοπάλογλου.

Ήδός Θεμ. Σοφούλη 45 (οικόπεδο Εδαγγελίας Πινη)

Κατά τήν έκσκαφή για τήν κατασκευή βοηθητικού χώρου στη βορειοδυτική γωνία τοῦ οικοπέδου άποκαλύφθηκαν λείψανα τοῦ ανατολικοῦ όριου τής άρχαίας όδοῦ Ρ 27. Βρέθηκαν έπίσης άρχιτεκτονικά λείψανα και τμήμα ψηφιδωτοῦ διαπέδου άπό λευκές τετράγωνες ψηφίδες.

Κ ά ρ π α θ ο ς**Ήπέρι**

Στό γήπεδο ποδοσφαίρου, πού βρίσκεται λίγο έξω άπό τό χωριό, βρέθηκε και έρευνήθηκε τόν Αύγουστο τάφος ορθογώνιος μέ τό σκελετό σέ πολύ κακή διατήρηση. Τά κτερίσματα τοῦ τάφου ήταν ένας έρυθρόμορφος σκύφος (Π ί ν. 267 γ), δύο άργυρά δαχτυλίδια και δύο σπειροειδή άργυρά έπίσης ένώτια (Π ί ν. 267 δ).

Ήφιάρτης

Στήν περιοχή τοῦ άεροδρομίου, κατά τή διαπλάτυνση τοῦ δρόμου, άποκαλύφθηκε μικρό ταφικό συγκρότημα πού έρευνήθηκε τόν Αύγουστο. Τό συγκρότημα τό άποτελούσε ορθογώνιος λάκκος, διαστ. 0,80×0,63 και βάθ. 1 μ., στίς τρεις πλευρές τοῦ όποίου (ανατολική, βόρεια και νότια) είχε λαξευτεί άπό ένας τάφος. Και στους τρεις τάφους έπισημάνθηκαν περισσότερες άπό μία ταφή, πού ήταν όλες άκτέριστες.

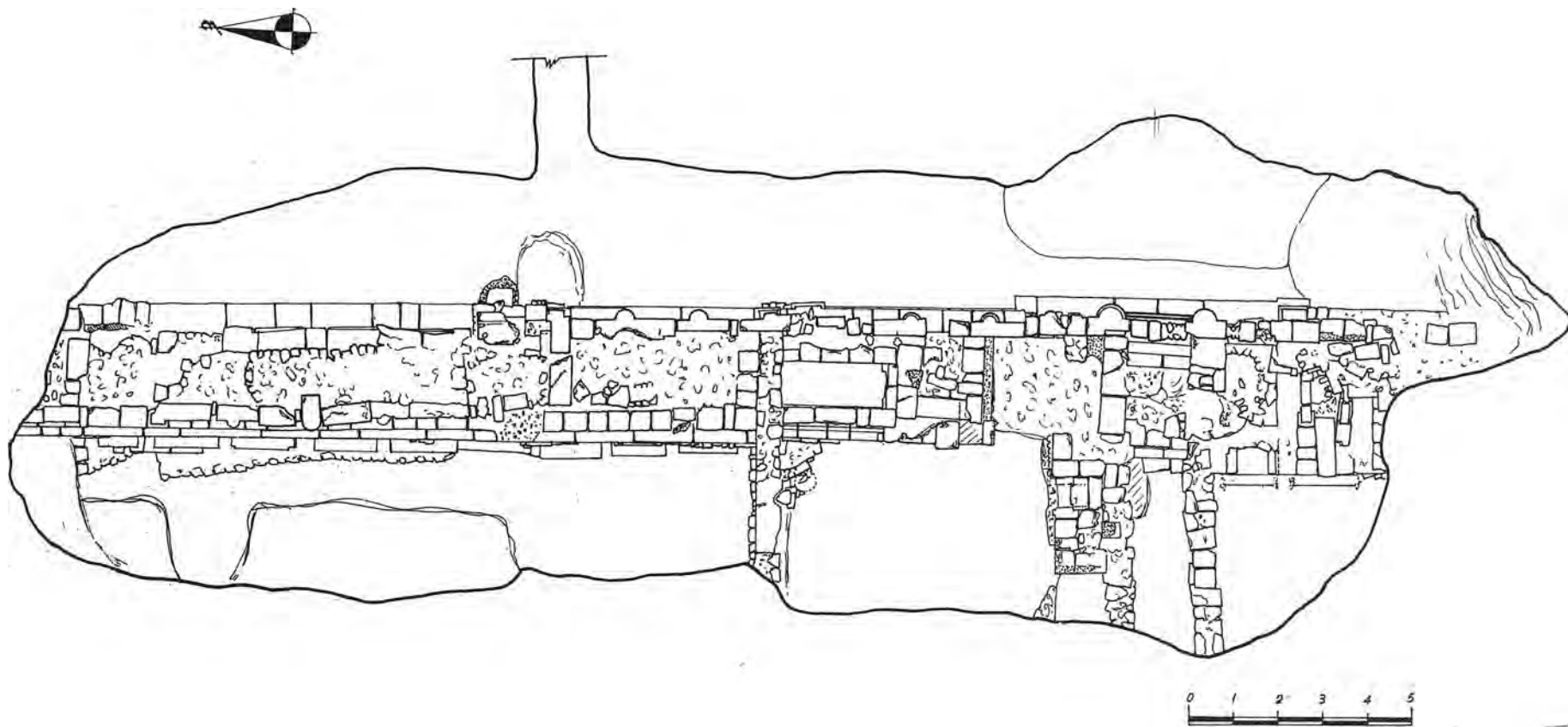
Ήρκάσα

Κατά τίς έργασίες συντήρησης τοῦ ψηφιδωτοῦ στη βασική τής Άγίας Άναστασίας έπισημάνθηκε ή ύπαρξη παλιότερου ψηφιδωτοῦ διαπέδου σέ βάθος περίπου 0,50 μ. άπό τό συντηρούμενο.

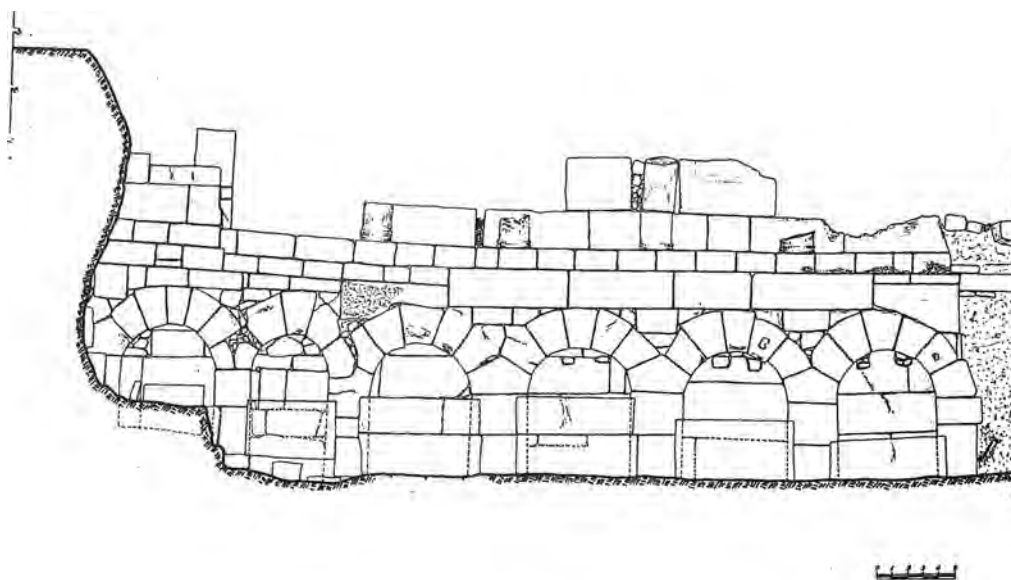
Τ ή λ ο ς

Ή συνέχιση τών παλαιοντολογικών άνασκαφών συνδυάστηκε έφέτος μέ άρχαιολογική έρευνα μέσα στο σπηλαιο Χαλκακιδό.

Ή άρχαιολογική άνασκαφή περιορίστηκε στη νότια παρυφή τοῦ σπηλαίου, όπου ύπήρχε άκόμη άσκαφο τμήμα. Ή έπιφανειακό στρώμα, πάχ. περίπου 0,50 μ., άποτελοῦνταν άπό έπίχωση καστανωποῦ μαλακοῦ χώματος και λίθων. Μέσα στο στρώμα αυτό περιορίζονταν τά λείψανα τής ανθρώπινης παρουσίας, άλλ' όχι σέ άδιατάρακτη

Σχέδ. 6. Ρόδος. Προέκταση οδού "Αννης Μαρίας. Οικόπεδο Γιαλλούση. Κάτοψη ταφικών συγκροτημάτων.

Σχέδ. 7. Ρόδος. Προέκταση οδού "Αννης Μαρίας. Οικόπεδο Γιαλλούση. Δυτική όψη ταφικού συγκροτήματος.

στρωματογραφική αλληλουχία.

Τά λείψανα αυτά, παρά τό ελάχιστο πάχος του στρώματος καλύπτουν μεγάλη χρονική περίοδο, τουλάχιστον 3.500 ετών. Απαντούν λίθινα έργαλεία και θραύσματα αγγείων από τά μέσα περίπου της 3ης χιλιετίας π.Χ. μέχρι και των μεταβυζαντινών χρόνων.

Λίθινα

Τή μεγάλη πλειονότητα των λίθινων έργαλείων αποτελούν οί λιθόμυλοι. Ακέραιοι ή σέ κομμάτια έχουν βρεθεί μέχρι τώρα μέσα στό σπήλαιο περί τούς πενήντα. Τό ύλικό είναι φαιός ή μαύρος παρώδης τραχίτης και τό σχήμα τους κατά κανόνα είναι ελλειπτικό (Π ί ν. 268 α).

Από τραχίτη επίσης είναι και τέσσερα αποτμήματα ιγδίων (Π ί ν. 268 β), δύο ύπεροι ιγδίων (ἀριθ. 104 και 105, Π ί ν. 268 γ) και έξι τριπτήρες (ἀριθ. 103 και 109, Π ί ν. 268 γ).

Από διάφορες άλλες πέτρες είναι πέντε έργαλεία τά οποία, επειδή έχουν τουλάχιστο μία επιφάνεια λεία, θεωρούμε λειαντήρες (Π ί ν. 268 δ).

Τά έργαλεία αυτά και τά σκεύη δέν είναι άγνωστα από την περιοχή του Αίγαίου. Ειδικότερα στά Δωδεκάνησα έχουν βρεθεί στό σπήλαιο "Ασπρη Πέτρα της Κω και στη Θερμή της Λέσβου.

Κεραμεική

Η κεραμεική του Χαλκαδιού, χωρίς κανένα άκεραίο άγγείο, είναι πλουσιότερη σέ δοστρακα, από τά οποία τά περισσότερα πρέπει νά άνήκουν στους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους.

Πολύ περιορισμένος είναι ό αριθμός των προϊστορικών δοστράκων. Ο πηλός τους έχει άρκετή πρόσμιξη άμμου και τό ψήσιμό τους είναι άτελής. Κατά πλειονότητα είναι μαύρα ή καστανά στιλβωτά. Από τά χείλη πού περισυλλέχτηκαν συνάγεται ότι πολλά από τά δοστρακα αυτά άνήκουν σέ άνοιχτά άγγεία (λοπάδες, φιάλες κ.τ.δ., Π ί ν. 269 α πλὴν των α, β).

Όμοια σχήματα είναι γνωστά από τό σπήλαιο της "Ασπρης Πέτρας στην Κω, από σπήλαια στόν όρμο Βαθύ της Καλύμνου και από τό Τηγάνι της Σάμου. Τά υπό στοιχειά α και β δοστρακα του Π ί ν. 269 α αποτελούν τμήματα προχύσεως κλειστών μάλλον άγγείων. Τέτοιες πρόχοι είναι γνωστές από την περιοχή του βορειοανατολικού Αίγαίου, τή Θερμή της Λέσβου, τό σπήλαιο "Ασπρη Πέτρα στην Κω, καθώς και τή Δυτική Μικρά Άσία.

Μοναδικά είναι τά δοστρακα άνοιχτού επίσης και ρηχού άγγείου (Π ί ν. 269 β). Όσον άφορά τό σχήμα τά δοστρακα θυμίζουν τίς ρηχές φρουτιέρες της Πολιόχνης και πιθανότατα πρέπει νά άνήκουν σέ παρόμοιο σκευός.

Από τά δοστρακα πού άνήκουν σέ πυθμένες άγγείων (Π ί ν. 270 α), τρία διαθέτουν ύποτυπώδη επίπεδη βάση (Π ί ν. 270 α, δεξιά) και ένα έχει βάση δακτυλιοειδή. Σέ ένα δοστρακο της εικόνας διατηρείται άριστα τό αποτύπωμα (πλέγματος), ενώ τό αποτύπωμα χόρτων διακρίνεται ελαφρά σέ άλλο (Π ί ν. 270 α). Ελάχιστα δείγματα λαβών περισυλλέχτηκαν. Φαίνεται ότι άνήκουν σέ μεγάλα σχετικά άγγεία (Π ί ν. 270 β).

Από άποψη τεχνικής και σχημάτων τά παραπάνω δοστρακα άνήκουν στην κεραμεική της πρώιμης τρίτης χιλιετίας π.Χ. Έτσι στό σπήλαιο Χαλκαδιό βεβαιώνεται ανθρώπινη εγκατάσταση της πρώιμης εποχής του χαλκού.

Ένα μοναδικό δσπρακο από τό σπήλαιο φαίνεται πώς ανήκει στήν ύστερη χαλκοκρατία (Π ί ν. 270 γ).

Ἄξιοσημείωτη εἶναι ἡ παρουσία δσπράκων ἀγγείων κλασικῶν καί ἑλληνιστικῶν χρόνων. Εἶναι κατά κανόνα μελαμβαφή καί ἀνήκουν κυρίως σέ κύλικες ἢ κοτύλες.

Ἀνάμεσα στά ἑλληνιστικά δσπρακα ἀναφέρεται τμήμα ἐνσφράγισης λαβῆς ροδιακοῦ ἀμφορέα. ὅπου διακρίνεται τό ὄνομα: Δ ΑΜΟΚΑ ΕΟΣ κάτω ἀπό τό ὅποιο ὑπάρχει τό ἐμβλημα (Π ί ν. 270 δ):

Τέλος, βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν χρόνων ἀναφέρουμε μόνο δύο δσπρακα ἐφυλακμένων ἀγγείων (Π ί ν. 271 α) καί ἄλλα μέ ἐγγράκητη ἢ ἐμπέστη διακόσμηση (Π ί ν. 271 β-γ).

Ἄ σ τ υ π ἄ λ α ι α

Τό Μάιο τοῦ 1974 βοσκός ἐπισήμανε καί ὑπέδειξε στή θέση Σύγκαϊρος τήν ὑπαρξη ἀρχαίων. Ἡ ἀνασκαφή προγραμματίστηκε καί ἐκτελέστηκε ἕνα χρόνο ἀργότερα (τέλη Μαΐου 1975) ἐξαιτίας τῶν δραματικῶν γεγονότων τῆς Κύπρου. Ἡ θέσι βρίσκεται στή βόρεια ἀκτὴ τοῦ νησιοῦ καί στήν περιοχὴ ἀνάμεσα στίς θέσεις Στενό καί Τρίτο Μαρμᾶρι.

Στήν ἀνατολική πλαγιά χαμηλοῦ ἐπιμήκους ἐξάρματος μέ κατεύθυνση ἀπὸ Β. πρὸς Ν., καί σέ ὀριζόντια ἀπόσταση ἀπὸ τῆ θάλασσα περί τὰ 5-6 μ., σέ ὑψόμετρο περίπου 4-5 μ., βρέθηκαν καταστραμμένοι ἀλλὰ ἀσύλητοι δύο θαλαμοειδεῖς μυκηναϊκοὶ τάφοι. Μόνο τμήμα τοῦ δαπέδου τους καί μέρος τῶν πρὸς τήν ἀνωφέρεια παρεϊῶν δέν εἶχαν ἀκόμη καταστραφεῖ ἀπὸ τῆ διάβρωση.

Κατὰ τῆ βόρεια παρεϊὰ τοῦ τάφου 1 ἐπισημάνθηκαν λείψανα κρανίου καί σκόρπια ὀστά σέ πλήρη ἀποσύνθεση καί μέ ἔντονα ἴχνη καύσης. Ἀνάμεσά τους βρέθηκαν μία μπρούντζινη αἰχμὴ δόρατος, μήκ. 0,28 μ. (Π ί ν. 272 α), δύο μικρές σπάτουλες, μήκ. 0,065 καί 0,038 μ. ἀντίστοιχα, δύο σμίλες, μήκ. 0,10 καί 0,075 μ. ἀντίστοιχα καί ἄλλα μικροαντικείμενα.

Ὁ τάφος 2, πού βρέθηκε περίπου 1,20 μ. νότια τοῦ τάφου 1, περιεῖχε ἐπίσης καμένα ὀστά καί στάχτες. Μεταξὺ τῶν κτερισμάτων τοῦ τάφου 2 περιλαμβάνονται: α) ἀγγεῖα (δύο κρατῆρες, ἀπίοσχημος πίθος, τρίωτο ἀλάβαστρο,

ἀρύταινα, ὕδρια, τρεῖς κύλικες καί ἕνα μικρὸ κύπελλο (Π ί ν. 272 β). β) μπρούντζινα (αἰχμὴ δόρατος, ἀγκίστρι ψαρέματος, σύρμα, σμίλη). γ) διάφορα (πλήθος μολύβδινων βαρῶν γιὰ δίχτυα (Π ί ν. 272 γ), ὀρθογώνια ἀκονόπετρα, λεπίδες καί πυρῆνας ὀψιανοῦ κτλ.).

Ἀπὸ τό εἶδος τῶν ἐδηρημάτων καί τήν κεραμεικὴ προκύπτει ὅτι οἱ τάφοι στό Σύγκαϊρο εἶναι τῆς Μυκηναϊκῆς ΙΙΙ (Α/Β) περιόδου καί περιεῖχαν νεκροὺς πού ἀσχολία τους προφανῶς ἦταν τό ψάρεμα, ἀσκοῦσαν δέ τό ἔθιμο τῆς καύσης γιὰ τοὺς νεκροὺς τους.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ - ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Στήν Ἐφορεία ἐφέτος εἰσάχθηκαν ἀρχαῖα πού προέρχονταν εἴτε ἀπὸ περισυλλογὴ, εἴτε ἀπὸ κατασχέσεις, εἴτε ἀπὸ παραδόσεις ἐκ μέρους ἰδιωτῶν. Σπουδαιότερα μεταξὺ αὐτῶν εἶναι:

α) Γ 193: Μεγάλο μαρμᾶρινο κεφάλι ἀπὸ γυναικεῖο ἄγαλμα μέ καταστραμμένο τό πρόσωπο. Ὑψ. 0,245 μ. (Π ί ν. 273 α).

β) Γ 195: Μαρμᾶρινο κεφάλι ἀπὸ ἀντρικὸ ἄγαλμα καταστραμμένο στό πίσω μέρος καί μέ χτυπήματα στό πρόσωπο. Ὑψ. 0,20 μ.

γ) Γ 219: Ὑπερμεγέθης προτομὴ γυναικεῖας μορφῆς πολοφόρου ἀπὸ λάρτιο λίθο. Ὑψ. 0,68 μ. (βλ. ἀνασκαφὴ Ντοκοῦς Σοκάκ, σ. 361).

δ) Γ 224: Πάνω τμήμα κορμοῦ ἀγάλματος αἰγυπτιάζοντος ἀπὸ γρανίτη. Ὑψ. 0,232 μ.

ε) Γ 141: Ἀνάγλυφη ἐπιτύμβια στήλη μέ παράσταση ἀντρικῆς μορφῆς ἱματιοφόρου. Λεῖπουν τό τμήμα τῆς μορφῆς ἀπὸ τὸν ὄμο καί πάνω καί ἀπὸ τὰ γόνατα περίπου καί κάτω. Ὑψ. 0,374 μ. (Π ί ν. 273 β).

στ) Γ 134: Ἐνεπίγραφη ἀνάγλυφη ἐπιτύμβια στήλη μαρμᾶρινη μέ παράσταση πεπλοφόρου γυναικεῖας μορφῆς. Λεῖπει τό πάνω ἄκρο τῆς στήλης. Ὑψ. 0,54 μ. (Π ί ν. 273 γ).

ζ) Γ 324: Κορμός μαρμᾶρινης ἀντρικῆς παχύσαρκης μορφῆς. Ὑψ. 0,135 μ.

η) Γ 326: Τὸ τμήμα μέ τὰ σκέλη μαρμᾶρινης ντυμένης μορφῆς. Ὑψ. 0,26 μ.

θ) Γ 332: Ἀκέφαλο ἄγαλμα μαρμᾶρινο γυναικεῖας ντυμένης μορφῆς. Ὑψ. 0,33 μ.

ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ

Στόν τομέα τών μεσαιωνικῶν μνημείων ἄμεσα ὑπεύθυνος ἦταν ὁ ὑπογράφων μέ βοηθούς του τίς ἑκτακτες ἀρχαιολόγους Μ. Τουλαντᾶ καί Εὐαγγ. Παπαθεοφάνους. Ἐκτός ἀπό τό κύριο ἀρχαιολογικό ἔργο (ἀνασκαφές, συντήρηση μνημείων, τοιχογραφιῶν καί ψηφιδωτῶν) ἡ Ἐφορεία ἦταν ὑπεύθυνη γιά τόν ἔλεγχο τῶν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν σέ πέντε μνημειακά ἢ παραδοσιακά οἰκιστικά συγκροτήματα: μεσαιωνική πόλη Ρόδου, οἰκισμό Λίνδου, οἰκισμό Κοσκινού στή Ρόδο, οἰκισμό Σύμης, οἰκισμό Λέρου καί ὄλο τό νησί τῆς Πάτμου.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Μεσαιωνική πόλη Ρόδου

Μονή Ἁγίου Γεωργίου (Χουρμαλί μεντρεσέ)

Μέσα στή μεσαιωνική πόλη καί σέ ἀπόσταση μερικῶν δεκάδων μέτρων ἀνατολικά τῆς πύλης τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ὀρθώνεται τό καθολικό μιάς μονῆς καί δυτικά καί βόρεια ἀπ' αὐτό σώζονται τά κελιά τῆς. Παλιότερα εἶχε ταυτιστεῖ μέ τή μονή τοῦ Ἁγίου Μάρκου, πού οἱ Ἱππότες εἶχαν παραχωρήσει τό 1457 στους φραγκισκάνους μοναχούς¹. Κανένα ἄλλω βέβαιο στοιχεῖο δέν ὑπάρχει γι' αὐτή τήν ταύτιση. Ὑποθέτουμε ὅτι ἦταν ἀφιερωμένη στόν Ἅγιο Γεώργιο, πού ἔδωσε τό ὄνομά του στήν παρακείμενη πύλη. Τήν ἐποχή τῆς τουρκοκρατίας τό μοναστήρι μεταβλήθηκε σέ ἱεροδιδασκαλεῖο μέ τήν ἐπωνυμία Χουρμαλί μεντρεσέ.

Στή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν συντήρησης ἀποκαλύφθηκε ΒΑ. τοῦ καθολικοῦ καί σέ βάθος 1,50 μ. δάπεδο ἀπό μαρμαροθέτημα (Π ἰ ν. 274 α). Προτιμήσαμε νά μή συνεχίσουμε τήν ἔρευνα, γιά νά ἐνταχθεῖ κι αὐτή μέσα στήν ὅλη διαμόρφωση τοῦ χώρου, πού μελετᾶμε μαζί μέ τήν ἀρχιτέκτονα Ἄν. Μουτσοπούλου, ὑπεύθυνη γιά τά ἔργα συντήρησης.

Ἐκκλησία Ἁγίου Σπυρίδωνα

Βρίσκεται στήν πλατεία Ἀθηνᾶς. Σταυρική ἐγγεγραμμένη μέ τροῦλο ἀρχικά, ἀλλοιώθηκε τήν ἐποχή τῆς ἱποκρατίας. Τήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας μετατράπηκε σέ τζαμί μέ τήν ἐπωνυμία Καβακλί. Δυτικά τῆς ἐκκλησίας, ὅπου ἐκτείνεται ἡ αὐλή ἐνός σπιτιοῦ, ἔγινε ἀπό ἰδιώτες ἐκσκαφή γιά τή διάνοιξη βόθρου καί ἐντοπίστηκαν ταφές. Στή συνέχεια ἡ συστηματική ἀνασκαφή ἀποκάλυψε δύο διάφορους τάφους, μήκ. ±2,10, πλ. ±0,55 καί βάθ. ἀπό 0,60 ὡς 0,70 μ. Βρέθηκαν τέσσερις ταφές, δύο σέ κάθε τά-

φο. Ὁ νεκρός ἦταν τοποθετημένος ἀπό Α. πρὸς Δ. μέ τό κεφάλι πάντα δυτικά καί τά χέρια σταυρωμένα πάνω στό στήθος ἢ στό ὕψος τῆς λεκάνης. Πάνω ἀπό τοὺς σκελετοὺς αὐτῶν τῶν νεκρῶν βρέθηκαν ἀνακατωμένα ὀστά πού εἶναι φανερό ὅτι προέρχονταν ἀπό παλιότερες ταφές. Γιά τήν ταφή τοῦ νεότερου χρονικά νεκροῦ καθάριζαν τόν τάφο καί ἀφοῦ ἔκαναν τήν ταφή ἔριχναν καί πάλι τά ὀστά ἀπό τίς παλιότερες ταφές πάνω στή νεότερη. Ὅλοι οἱ τάφοι ἦταν ἀκτέριστοι.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ρόδος

Μεσαιωνικός πύργος τῶν Ἀγγέλων ἢ τῆς Γαλλίας²

Συνεχίστηκε ἡ στερέωσή του μέ συρραφή τῶν ραγμῶν, ἀρμολόγημα ἐξωτερικά τῶν τοίχων καί ἐνίσχυση μέτσιμεντενέσεις τοῦ θόλου πού καλύπτει τήν ἰσόγεια αἴθουσα.

Μεσαιωνικό τεῖχος

Στή θέση μάχης τῆς «γλώσσας» τῆς Ἰταλίας, στό σημεῖο πού τό τεῖχος συναντᾶται μέ τό μῦλο τῶν μύλων τοῦ μεγάλου ἐμπορικοῦ λιμανιοῦ, ἦταν μεγάλες οἱ ζημιές. Σέ ὀρισμένα σημεῖα εἶχαν σχηματιστεῖ μεγάλες τρύπες, ἀλλοῦ εἶχαν πέσει οἱ πέτρες καί κινδύνευε ἕνα μεγάλο μέρος νά καταρρεύσει. Ἐγινε συρραφή τῶν ραγμῶν, ἀντικαταστάθηκαν οἱ φθαρμένες ἀπό τή διάβρωση πωρόπλινθοι καί ἐνισχύθηκε τό τεῖχος σέ πολλά σημεῖα μέτσιμεντενέσεις.

Μονή Ἁγίου Γεωργίου (Χουρμαλί μεντρεσέ)

Τό καθολικό τῆς μονῆς (βλ. παραπάνω), πού ἀνήκει στόν τύπο τῶν τετράκογχων μέ τροῦλο ἐκκλησιῶν, εἶναι ἕνα ἀπό τά σημαντικότερα καί φραϊότερα κτίρια τῆς μεσαιωνικῆς πόλης. Χτισμένη μέ τό ντόπιο ξανθό πωρόλιθο, σύμφωνα μέ τό ἰσόδομο σύστημα τοιχοποιίας, ὀρθώνεται στή νότια πλευρά τῆς αὐλῆς. Ὁ ψηλός κυλινδρικός τροῦλος διακοσμεῖται ἐξωτερικά καί ἐσωτερικά μέ πώρινους κιονίσκους συνδεδεμένους μέ τόξα. Μεγάλες διαγώνιες ἢ κάθετες ραγμές ὑπῆρχαν στό κτίριο καί ἰδιαίτερα στόν τροῦλο, πού ἕνα τμήμα του στή βόρεια πλευρά σέ κάποια ἐποχή εἶχε καταπέσει καί ξαναχτιστεῖ (Π ἰ ν. 274 β). Τή μελέτη τῆς στερέωσης τοῦ μνημείου ἀνέλαβε ἡ ἀρχιτέκτονα Ἄν. Μουτσοπούλου. Φέτος ἔγινε ἡ ἀποτύπωση τοῦ καθολικοῦ καί ἄρχισε ἡ μελέτη γιά τή στερέωσή του. Ἐπίσης ἄρχισε ὁ καθαρισμός ὄλου τοῦ χώρου.

Πύργος Ἁγίου Νικολάου³ (Π ἰ ν. 274 γ)

Βρίσκεται στό βόρειο ἄκρο τοῦ ἀρχαίου μῦλου, πού προστατεῖ ἀπό ἀνατολικά τό λιμάνι τοῦ Μανδρακιοῦ. Ἦταν σέ θέση κλειδί γιά τήν ἄμυνα τῆς πόλης. Προστάτευε τά δύο λιμάνια καί τή βόρεια πλευρά τῆς ὀχύρωσης.

2. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 984.

3. Gabriel, ὁ.π., 1, σ. 79-90.

1. A. Gabriel, La cité de Rhodes, 2, Paris 1923. σ. 206.

Χτίστηκε από το μεγάλο μάγιστρο P.R. Zacosta στα 1464-1467 με οικονομική ενίσχυση του δούκα της Βουργουνδίας. Μετά τις ζημιές της μεγάλης πολιορκίας του 1480 και το σεισμό του 1481, ο μεγάλος μάγιστρος P. d' Aubusson τον επισκευάζει και τον ενισχύει ακόμα περισσότερο. Αυτό το τόσο σημαντικό ιστορικά και αρχαιολογικά δαχτυλίδι έχει υποστεί μεγάλη διάβρωση από τη θάλασσα, που κατά τη διάρκεια του χειμώνα τό σφυροκοπά. Φέτος άρχισε ο καθαρισμός των εσωτερικών χώρων και η συντήρηση των πιο επικίνδυνα ετοιμόρροπων τμημάτων.

Κρατικά άκίνητα στη μεσαιωνική πόλη

Συνεχίστηκε και φέτος η στερέωση, ανακαίνιση και εξυγίανση σπιτιών της μεσαιωνικής πόλης, που ανήκουν στο δημόσιο και τη διαχειρίσει τους τήν έχει η Ύπηρεσία. Πολλά απ' αυτά έχουν υποστεί μεγάλες ζημιές και μερικά δέν ίκανοποιούν ούτε τις στοιχειώδεις σύγχρονες ανάγκες. Μέσα στο 1975 συντηρήθηκαν τά παρακάτω απλά λαϊκά σπίτια: στην Κισθίνιου 14 και 24, στην Περικλέους 25Α και στην Τιμοκρέοντος 35Α. Επίσης συντηρήθηκε μία καμαροσκέπαστη αποθήκη της εποχής της τουρκοκρατίας στην άκτι Σαχτούρη, έξω από τό εμπορικό λιμάνι.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Ρόδος⁴

Άγια Άσώματα Κρεμαστής

Είναι χτισμένη πάνω σ' ένα λοφίσκο μερικές εκατοντάδες μέτρα δυτικά του χωριού. Ξεχωρικά έχει αλλοιωθεί από επεμβάσεις στις άρχές του αιώνα μας. Ξωτερικά κοσμεύεται με τοιχογραφίες του β' μισού του 18ου αιώνα, που είχαν πάθει ζημιές από τήν ύγρασία. Στερεώθηκαν και καθάρισταν από τά άσβεστάματα και τά άλατι.

Άγιος Φανούριος στη μεσαιωνική πόλη

Οί τοιχογραφίες της εκκλησίας του Άγιου Φανουρίου είχαν συντηρηθεί στη δεκαετία του 1920 από τήν Ίταλική Αρχαιολογική Ύπηρεσία⁵. Με τήν παρέλευση όμως μισού αιώνα ή ανάγκη συντήρησης των τοιχογραφιών ήταν επιτακτική. Σε πολλά σημεία είχε απολεπιστεί τό χρώμα και άλλου είχαν αποκολληθεί οί συνθέσεις από τόν τοίχο. Στην κακή κατάσταση των τοιχογραφιών είχε συμβάλει και ή χρήση της εκκλησίας ως ένοριακής. Καρφία είχαν καρφωθεί, καθώς και καλώδια για τόν ήλεκτροφωτισμό.

Στασίδια, παγκάρια και φορητές εικόνες τρίβονταν στις τοιχογραφίες. Άγαθές γριούλες είχαν «ευτρεπίσει» με άσβέστη ή λαδομπογιά σκηνές και μορφές άγιων.

Ή εκκλησία είναι γεμάτη με τοιχογραφίες που χρονο-

λογούνται σε τρεις χρονικές περιόδους: ή παλιότερη έγινε στο τέλος του 13ου αιώνα, ή δεύτερη στα 1335/6 και ή τελευταία στα τέλη του 14ου ή στις άρχές του 15ου αιώνα.

Τό συνεργείο συντήρησης τοιχογραφιών της Ύφορείας με μηχανικό τρόπο καθάρισε από τά άσβεστάματα και τις λαδομπογιές τις τοιχογραφίες και τις στερέωσε.

Ύπαπαντή Παραδεισιού

Βρίσκεται ΝΑ. του μεγάλου αεροδρομίου, σε μία πλαγιά του λόφου Παραδείσι, στη θέση Κοιφάς. Είναι μία μονόχωρη καμαροσκέπαστη μικρή εκκλησία με δύο ζωγραφικά στρώματα. Τό μεγαλύτερο μέρος των τοιχογραφιών έχει καταστραφεί. Από τό παλιότερο ζωγραφικό στρώμα διακρίνεται μόνο στο δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου ο έπιππος δρακοντοκτόνος Άγιος Γεώργιος, που χρονολογείται στο 14ο αιώνα και ανήκει στον κύκλο της βυζαντινής ζωγραφικής. Άργότερα, άγνωστο ποτε ακριβώς, αλλά όπωσδήποτε στο τέλος του 15ου αιώνα, ή Ύπαπαντή πέρασε στη λατρεία του καθολικού δόγματος, όπως θά φανεί στη συνέχεια από τήν περιγραφή του εικονογραφικού προγράμματος και διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες δυτικοευρωπαϊκής τεχνολογίας. Άπ' αυτές διακρίνονται: στο τεταρτοσφαίριο της άψίδας ο ένθρονος Παλιός των ήμερων, που κρατά στα χέρια του τό σταυρωμένο Χριστό (Π i v. 275 α): δεξιά και άριστερά δύο άγγελου προσκυνούν λυγίζοντας τά κορμιά τους. Στόν ήμικύλινδρο της άψίδας διακρίνονται οί στηθαίες μορφές των άποστόλων Πέτρου και Παύλου. Ο πρώτος κρατά μία άρμαθία κλειδιά και ο δεύτερος ένα σπαθί. Επίσης στην ίδια θέση είναι ζωγραφισμένος και ο πάπας Γρηγόριος. Στην καμάρα που καλύπτει τήν εκκλησία σώζονται μισοκαταστραμμένες οί σκηνές του Εδγγελισμού, ή Γέννηση, ή Σταύρωση και ο Μυστικός Δείπνος. Στο Ίερό, στο νότιο και βόρειο τοίχο έχει ζωγραφιστεί τό οικόσημο του μεγάλου μάγιστρο P. d' Aubusson με τό καπέλο του καρδινάλιου. Τό τελευταίο είναι ένα terminus post quem. Ο P. d' Aubusson έγινε καρδινάλιος στα 1489. Έτσι λοιπόν οί τοιχογραφίες του δεύτερου στρώματος έχουν φιλοτεχνηθεί μεταξύ του 1489 και του 1503, χρονιά θανάτου του μεγάλου μάγιστρο. Στο μέταπο της άψίδας διακρίνεται ζωγραφισμένος ο θυρεός της «γλώσσας» της Άγγλίας και δεξιά και άριστερά του τό οικόσημο πάλι του P. d' Aubusson.

Στις σκηνές παρατηρείται σωστή αντίληψη της τρίτης διάστασης και φυσιοκρατική αντίληψη στην απόδοση του γυμνού, της έκφρασης, των ρούχων, του περιβάλλοντος κτλ. Είναι έργο ενός τεχνίτη που ανήκει στον κύκλο της δυτικής τεχνολογίας, όπως είχε διαμορφωθεί στο τέλος του 15ου και στις άρχές του 16ου αιώνα. Τό συνεργείο συντήρησης καθάρισε με μηχανικό τρόπο τά άλατα και τά άσβεστάματα και στερέωσε τά αποκολλημένα από τούς τοίχους τμήματα των τοιχογραφιών.

Άγιος Άββακούμ Παραδεισιού

Μονόχωρη καμαροσκέπαστη εκκλησία δυτικά του χωριού Παραδείσι. Από τό ζωγραφικό διάκοσμο της έχουν

4. Τό συνεργείο συντήρησης τοιχογραφιών αποτελείται από τούς άδελφούς Βασιλάττους Γιάννη, Νίκο, Άντώνη και Εδθύμιο.

5. Clara Rhodes I (1928), σ.161-162.

διασωθεί στο τεταρτοσφαιρίο τής άψίδας του Ίεροῦ ὁ ἔνθρονος Παλαιός τῶν ἡμερῶν πού κρατᾶ στά χέρια του τό σταυρωμένο Χριστό. Στόν ἡμικύλινδρο τής άψίδας διακρίνονται, στό μεγαλύτερό τους μέρος καταστραμμένες, οί μορφές ἀριστερά τής Παναγίας καί δεξιά του Προδρόμου, πού μέ σηκωμένο τό κεφάλι πρὸς τή σύνθεση τοῦ τεταρτοσφαιρίου δέονται. Ὁ Πρόδρομος ἀκουμπᾶ τό ἀριστερό του χέρι στόν ἄμο ἑνός γονατιστοῦ ἱππότη, γιά τόν ὁποῖο καί μεσιτεύει πρὸς τό Θεό. Στόν ἀριστερό ἄμο τοῦ ἱππότη εἶναι ζωγραφισμένος ὁ λεγόμενος σταυρός τής Μάλτας.

Στήν καμάρη πού στεγάζει τήν ἐκκλησία σώζονται πέντε σκηνές ἀπό τό δωδεκάορτο: ὁ Εὐαγγελισμός, ἡ Γέννηση, ἡ Βάπτισμα, ἡ Μεταμόρφωση καί ἡ Κάθοδος στόν Ἄδη. Στό βόρειο τοῖχο στέκονται οἱ ὀλόσωμες μορφές τοῦ Ἀρχάγγελου Μιχαήλ καί τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ἡ σύνθεση τοῦ Ίεροῦ Βήματος εἰκονογραφικά καί τεχνολογικά ἀνήκει στή δυτικοευρωπαϊκή τέχνη. Οἱ λοιπές σκηνές εἶναι ἔντονα ἐπηρασμένες ἀπό τή δυτική τεχνολογία, ἰδιαίτερα στό πλάσιμο τῶν ὄγκων τοῦ γυμνοῦ, ἀλλά ἡ εἰκονογραφία τους εἶναι βυζαντινή. Στερεώθηκαν καί ἐδῶ τά ἀποκολλημένα τμήματα τῶν τοιχογραφιῶν καί ἔγινε μηχανικός καθαρισμός τῶν ἀσβεστωμάτων καί τῶν ἀλάτων.

Ἁγία Τριάδα Ψίνθου

Στή θέση Ἱαματικό, 3 ὡς 4 χλμ. νότια τοῦ χωριοῦ Ψίνθος, ὀρθώνεται πάνω σέ ἓνα λοφίσκο ἡ μονόχωρη καμαροσκεπαστή ἐκκλησία τής Ἁγίας Τριάδας. Ἐσωτερικά εἶναι στολισμένη μέ τοιχογραφίες. Στό τεταρτοσφαιρίο τής άψίδας ἡ Δέηση καί στόν ἡμικύλινδρο συλλειτουργοῦντες Ἱεράρχες. Στήν καμάρη πού στεγάζει τήν ἐκκλησία, ὁ Εὐαγγελισμός, ἡ Γέννηση, ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Βάπτισμα, ἡ Ἐγερση τοῦ Λαζάρου, ἡ Βαΐοφόρος, ἡ Σταύρωση καί ἡ Κάθοδος στόν Ἄδη. Στό δυτικό τοῖχο πάνω ἀπό τήν πόρτα ἡ Κοίμησις τής Παναγίας καί βόρεια τής πόρτας οἱ Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καί Ἐλένη. Στό βόρειο τοῖχο ὄρθιοι, ὀλόσωμοι, τέσσερις στρατιωτικοὶ ἅγιοι καί ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Στό νότιο τοῖχο εἰκονίζεται καί πάλι ἡ Δέηση καί τρεῖς ἀκόμα μορφές ἁγίων. Στό δυτικό τοῖχο νότια τής πόρτας ἡ κτητόρισσα τής ἐκκλησίας ὀλόσωμη κρατᾶ στά χέρια της τό ὁμοίωμα τής ἐκκλησίας καί στραμμένη δεξιά τήν προσφέρει στό Χριστό πού διακρίνεται στή δεξιά πάνω γωνία τοῦ πίνακα στηθαῖος νά προβάλλει ἀπό τόν οὐρανό (Π ἰ ν. 275 β). Πάνω ἀπό τήν κτητόρισσα ἡ ἐπιγραφή: †ΑΝΕΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΟΘΡΩΝ Κ(ΑΙ) ΑΝΕΚΤΟΡΙΘΗ/Ο ΘΙΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟ(Σ) ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΤΙΜΙΑΣ Κ(ΑΙ) ΖΩΑΡΧΙΚΗΣ ΤΡΙΑΔΟΣ ΔΙΑ ΚΟΠΟΥ Κ(ΑΙ) ΕΞΟΔΟΥ/ΚΑΤΑΦΙΓΗ(Σ) ΜΟΝΑΧΗΣ Κ(ΑΙ) Τ(ΩΝ) ΤΕΚΝΟΝ ΑΥΤΗΣ ΤΗΣ ΑΛΛΕΞΕΝΗΣ ἔτους ς ρ ι ς. Ἡ ἐκκλησία λοιπὸν τής Ἁγίας Τριάδας χτίστηκε καί κοσμήθηκε μέ τοιχογραφίες σύμφωνα μέ τήν παραπάνω ἐπιγραφή στά 1407/8. Τό συνεργεῖο τής Ἐφορείας στερέωσε τή ζωγραφική καί μέ μηχανικό τρόπο ἀφαίρεσε τά ἀσβεστώματα καί τά ἄλατα.

Καθολικό μονῆς Ἁγίας Ἐλεούσας Καλυθιῶν

Στερεώθηκαν καί καθαρίστηκαν μέ μηχανικό τρόπο οἱ τοιχογραφίες πού στολιζοῦν τό ἔσωτερικό τοῦ καθολικοῦ τής μονῆς. Στό βόρειο τοῖχο σώθηκε ἡ παρακάτω ἐπιγραφή: ΑΝΙΣΤΟΡΙΘΗ ΟΥΤΟΣ Ο [Θ]ΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΕΥΛΟΓΗΜΕ/ΝΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΤΗΣ ΚΑΛΟΥΜΕΝΗΣ ΕΛΕΟΥΣΗΣ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΩΤΑΤΟΥ ΚΑΘΗΓΟΥΜΕΝΟΥ [ΚΥΡ ΝΕ]ΘΟΥΤΟΥ [ΔΑ]ΠΑΝΗΣ [ΔΕ]. ΠΑΝΤΩΝ ΤΩΝ ΕΥΣΕΒΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΡΟΔΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ ΕΝ ΕΤΕΙ ΩΤΗΡΙΩ ΑΨΠΑ/ΚΑΤ[Α]ΜΗΝΑ ΑΥ(ΓΟΥΣΤΟ)Ν ΧΕΙΡ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΤΟΥ ΑΠΟ ΣΥΜΗΣ.

Τό ζωγράφο Νεόφυτο ἀπό Σύμη τόν ξέρουμε καί ἀπό τίς τοιχογραφίες πού φιλοτέχνησε στήν Κοίμησις τής Παναγίας στό Μικρό Χωριό Τήλου στά 1787. Ἡ δουλειά τοῦ Νεόφυτου τεχνολογικά καί εἰκονογραφικά συγγενεῖ μέ ἐκείνη τοῦ συμπατριῶτη του καί γηραιότερου ἀπ' αὐτόν Γρηγορίου ἀπό Σύμης. Ὁ τελευταῖος στόλισε μέ τοιχογραφίες τό καθολικό τοῦ Μιχαήλ τοῦ Ρουκουνιάτη στή Σύμη στά 1734, τό καθολικό τής μονῆς τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα στά 1776 καί τήν Παναγία τής Λίνδου στά 1779.

Ἅγιος Νικόλαος Ἀφάντου

Γύρω στή δεκαετία τοῦ 1950 ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου εἶχε περισυλλέξει ἀπό τά ἔρεπια τής ἐκκλησίας μεγάλα κομμάτια τοιχογραφιῶν τοῦ 14ου αἰ. Τό συνεργεῖο συντήρησης ἀποκόλλησε ἀπό τίς πέτρες τά κομμάτια τῶν τοιχογραφιῶν καί προσπάθησε νά συνδέσει ὀρισμένα ἀπ' αὐτά. Ἐτσι εἴχαμε τό ἀποτέλεσμα τής ἀνασύνθεσης ἑνός μεγάλου τμήματος τής Γέννησης.

Καστελλόριζο

Ἅγιος Νικόλαος

Μονόχωρη ἐκκλησία, μισογκρεμισμένη ἀπό τούς βομβαρδισμούς τοῦ β' παγκόσμιου πολέμου. Στό τμήμα τής καμάρης πού ἔχει διασωθεῖ καί στούς τοίχους εἶχαν ἀπομείνει λίγες τοιχογραφίες ἀπό τό ζωγραφικό διάκοσμο τής ἐκκλησίας. Ἀποφασίστηκε ἡ ἀποτοίχισή τους καί ἡ μεταφορά τους στό Μουσεῖο Καστελλόριζου. Εἶναι ἔργο τοῦ 17ου αἰ. Ἀπό τήν καμάρη ἀποτοίχιστηκαν σκηνές ἐμπνευσμένες ἀπό τό βιβλίο τής Γένεσης τής Π. Διαθήκης (Δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου, Ὁ Ἀδάμ δίνει ὀνόματα στά ζῶα, Ἡ ἐκδίωξις τῶν πρωτοπλάστων κτλ.). Ἀπό τούς τοίχους μορφές ὀλόσωμων ἁγίων. Σέ μιά τουλάχιστον περίπτωση διαπιστώθηκε ὅτι οἱ τοιχογραφίες εἶχαν γίνεи μέ τήν τεχνική τής νωπογραφίας (al fresco). Ἀπό τό νότιο τοῖχο ἀποτοίχιστηκε ἡ μορφή τοῦ προφητάνακτα Δαβίδ καί ἀπό κάτω ἐμφανίστηκε τό σχέδιο τής ἴδιας μορφῆς, πού εἶχε γίνεи μέ ἀνοιχτό κόκκινο χρῶμα (Π ἰ ν. 275 γ).

ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΛΙΑΣ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Καί κατά τό 1975 οί άρμοδιότητες τής 'Εφορείας 'Αρχαιοπωλείων καί 'Ιδιωτικών 'Αρχαιολογικών Συλλόγων άσκήθηκαν άπό τήν ύπογράφουσα 'Εφορο άρχαιοτήτων, τήν άρχαιολόγο Β. Κολόμβα καί τό νόμιμο ύπάλληλο τής 'Εφορείας Δ. 'Ακρίβο.

'Εμφανίστηκαν είκοσι νέοι ιδιώτες κάτοχοι άρχαίων καί καταχωρήθηκαν μεταβολές σέ δεκατρείς παλιές συλλογές. Μέ αίτηση τών κατόχων τους ή 'Εφορεία συνένταξε τούς καταλόγους γιά 1.330 άρχαία, 100 περίπου εικόνες καί μεταβυζαντινά άντικείμενα καί 5.450 νομίσματα, τά τελευταία σέ συνεργασία μέ τό Νομισματικό Μουσείο 'Αθηνών. Μεταξύ τούτων είναι καί ή πλούσια συλλογή τής Αϊκ. Χ. Σταθάτου, πού έπιμελώσ σχηματίστηκε έπί σειρά έτών καί είναι έπιστημονικά πολύ άξιόλογη, τόσο γιαντί όρισμένα άπό τά κάθε κατηγορίας άρχαία πού περιέχει έχουν καθαυτά ιδιαίτερη σημασία, όσο καί γιαντί γιά τά περισσότερα άπ' αυτά είναι γνωστός ό τόπος προέλευσης, πράγμα σπάνιο γιά τό περιεχόμενο τών ιδιωτικών συλλογών. 'Ετσι άπό κάποιον άποθήτη άγνωστου έρωσού στά Μέγαρο, πού διαλύθηκε στίς άρχές του αιώνα μας, έχουν περιέρθει στή συλλογή άγγεία καί ποικίλα άλλα πήλινα άναθήματα, κυρίως του 6ου αϊ. π.Χ., όπωσ μελανόγραφες καί μελανόμορφες άττικές λήκυθοι, κορινθιακοί καί βοιωτικοί σφαιρικοί άρύβαλλοι, μικρογραφικά διάφορων σχημάτων άγγεία, μέγάλος αριθμός ειδωλίων «γεωμετρικών» καί λοιπών τύπων του 6ου αϊ. π.Χ., ύφαντικά βάρη, λύχνοι καί ποικίλα χειροποίητα άγγεία, κτλ. Μιά άλλη μέγλη ομάδα άπαρτίζουν τά πήλινα τής περιοχής Μαρτίνου Λοκρίδας, δηλαδή μελανόγραφα καί μελαμβαφή άγγεία βοιωτικών έργαστηρίων του 6ου-4ου αϊ. π.Χ., ποικίλα έλληνιστικών χρόνων, σφαιρικοί άρύβαλλοι καί άλλα άγγεία κορινθιακών τύπων, ειδώλια τών συνήθων βοιωτικών τύπων του 5ου αϊ. π.Χ. 'Η συλλογή αριθμεί έπίσης λίθινα προϊστορικά έργαλεία άπό τή Θεσσαλία καί τή Μακεδονία, προϊστορικά άγγεία καί όστρακα διάφορων τόπων, σφονδύλια καί όστρακα άπό τήν περιοχή του προϊστορικού οικισμού του 'Αγίου Κοσμά 'Αττικής, ένεπίγραφους επιτύμβιους κιονίσκους καί στήλες τών έλληνιστικών κυρίας χρόνων, ποικίλα μαρμάρινα άρχιτεκτονικά μέλη κτλ. (βλ. καί ΑΑΑ VII (1974), σ.138 κ.έ. καί 287 κ.έ.).

'Η παλιά συλλογή McElderry, ή όποία είχε σχηματιστεί πριν άπό μία πεντηκονταετία καί πλέον μέ άρχαία άπό τή Βοιωτία καί ή όποια, άπό κληρονομιά έχει περιέρθει τώρα στην κατοχή τής Μαίρης Κ. Κοροζου, καταγράφτηκε έξαρχής. Παρουσιάζει όμοιογένεια ύλικού καί αριθμεί πάνω άπό τριακόσια πήλινα άντικείμενα: πολλά μελαμβαφή άγγεία του 6ου-4ου αϊ. π.Χ., βοιωτικές άνθρωτες κύλικες, σφαιρικούς άρύβαλλους καί ποικίλα μικρογραφικά άγγεία κορινθιακών τύπων, άττικά μελανόγραφα καί μελανό-

μορφα του 6ου-5ου αϊ. π.Χ., μερικά έρυθρόμορφα του 5ου-4ου αϊ. π.Χ., λύχνους, μέγλου σχήματος, πήλινες προτομές καί πολλά ειδώλια συνήθων βοιωτικών τύπων, κλασικών καί έλληνιστικών χρόνων.

Στήν κατοχή του 'Αλεξ. Τσάτσου βρίσκονται μερικοί άξιόλογοι γεωμετρικοί άμφορείς μεταξύ τών συνήθων στίς ιδιωτικές συλλογές μικρών κορινθιακών άγγείων, άττικών μελανόμορφων καί έρυθρόμορφων, λύχνων διάφορων έποχών καί βοιωτικών ειδωλίων, τά όποια καί καταγράφηκαν μαζί μέ δύο μαρμάρινα επιτύμβια των ύστερων κλασικών χρόνων. Καταγράφηκαν έπίσης περίπου τριάντα γνάλινα μυροδοχεία, καθώς καί τό σπουδαιότερο άπόκτημα τής συλλογής, έξι εικόνες του Θεόδωρου Πουλάκη μέ θέματα άπό τήν Παλαιά Διαθήκη.

'Η μικρή συλλογή τής 'Αγγ. Λύρα, άπό αϊγυπτιακά, περσικά, κυπριακά καί έλληνικά άρχαία έργα τέχνης, καταρτίστηκε μέ άγορές στο έξωτερικό άπό όπου καί μεταφέρθηκε. 'Από τίς κυριότερες περιόδους τής άρχαίας έλληνικής τέχνης έχουν επιλεγεί άντιπροσωπευτικά προϊόντα, συνήθως ένα ή δύο πολύ καλής ποιότητας καί διατήρησης δείγματα άπό κάθε κατηγορία έργων: κυκλαδικά ειδώλια, μυκηναϊκά καί γεωμετρικά άγγεία, δείγματα μεταλλοτεχνίας, μικροπλαστικής καί μνημειώδους πλαστικής άπό πηλό καί λίθο τών άρχαϊκών, κλασικών καί πρώιμων έλληνιστικών χρόνων.

'Από τό έξωτερικό εισήγαγε έπίσης ό Γεώργ. Τορναρίτης μία άξιόλογη ομάδα κυπριακών άγγείων τών έποχών 2000-1600 π.Χ. καί 7ου αϊ. π.Χ.

'Από κοινού μέ τό Νομισματικό Μουσείο 'Αθηνών καταγράφηκε ή άπό 50 πήλινα καί χάλκινα άρχαία μικροαντικείμενα καί 4.000 περίπου άργυρά καί χάλκινα νομίσματα συλλογή του Γεώργ. Λαζαρίδη. Τά άρχαία, όπωσ καί ή πλουσιότατη καί έπιστημονικά πολύ ένδιαφέρουσα σειρά τών νομισμάτων (πόλεων Μ. 'Ασίας κυρίως), έχουν εισαχτεί κατά καιρούς άπό τό έξωτερικό.

Στό έξωτερικό καταρτίστηκε έπίσης καί ή συλλογή άργυρών καί χαλκινων νομισμάτων (άρχαίων έλληνικών, ρωμαϊκών, βυζαντινών καί μεσαιωνικών χρόνων, 'Αλεξανδρείας καί ασιατικών πόλεων κυρίως), πού δηλώθηκε άπό τόν 'Ιω. Τσουκιά.

Συνολικά άπό τό έξωτερικό εισάχθηκαν έφέτος 70 άρχαία, 26 εικόνες καί 1.211 νομίσματα. τά όποια καί καταγράφηκαν. Καταγράφηκαν έπίσης τά άρχαία πού προστέθηκαν στίς παλιότερες συλλογές 'Ιόλα, Βορρέ, Δούκα, Πρωτονοταρίου, Θεοδωρακοπούλου, 'Αγγ. Παπαδημητρίου, Μέλλον, Μάκκου, Μίλλα κτλ.

Μία νέα συλλογή προστέθηκε στον αριθμό αυτών πού ήδη ύπάρχουν, ή συλλογή εικόνων του 'Ιω. Καρρά.

Σημαντική μεταβολή έγινε στή συλλογή νομισμάτων τής Ρένας 'Αργυροπούλου-Εδελπίδη, άπό τήν όποία μεταβίβαστηκαν στην Τράπεζα τής 'Ελλάδος 733 νομίσματα Μακεδονίας, Θεσσαλίας, 'Ιλλυρίας, 'Ηπειρου, Κερκύρας, δημοσιευμένα ήδη στο δεύτερο μέρος του τόμου Grèce της σειράς Sylloge Nummorum Graecorum. Μεταβολές σημειώθηκαν έπίσης στίς συλλογές Λ. Μενάκη καί Μ. Καλλιγά. μετά άπό δωρεές όρισμένων άντικειμένων τους στο Μουσείο Μενάκη καί τό 'Εθνικό 'Αρχαιολογικό

Μουσείο αντίστοιχα. Ἐξάλλου, τὸ περιεχόμενο τῆς συλλογῆς Δημ. Οἰκονομοπούλου μειώθηκε σημαντικά μετὰ τὴν κλοπὴ 150 περίπου ἀρχαίων (πῆλινα καὶ χάλκινα ἀγγεῖα καὶ εἶδη μικροπλαστικῆς), πάνω ἀπὸ 50 εἰκόνων, 500 νομισμάτων καὶ 200 μολυβδοβούλλων. Ἐντεκα ἀπὸ τὶς εἰκόνες τὶς ὁποῖες εἶχε μεταφέρει ἀπὸ τὰ Δωδεκάνησα στὴν Ἀθήνα ὁ Μητροπολίτης Ρόδου, ἔχουν κλαπεῖ ἀπὸ τὸ σπίτι ὅπου εἶχαν συγκεντρωθεῖ· μεταξύ αὐτῶν ἦταν καὶ ἡ περίφημη ἀμφιπρόσωπη εἰκόνα τῆς Ὀδηγήτριας καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, τοῦ 14ου αἰ. (ΑΔ 21 (1960): Μελέται, σ. 62-83).

Ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα τῆς παλαιᾶς συλλογῆς Στρέιτ στὴν Κηφισιά, τὰ ὁποῖα διατέθηκαν ἀπὸ τὴν κάτοχό τους πρὸς πώληση, ἡ Ὑπηρεσία ἔκρινε ἀπαραίτητο νὰ ἀγοράσει τὸ γνωστὸ στὴ διεθνή βιβλιογραφία ἀνάγλυφο τοῦ Ἰκαρίου (M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, 1961, εἰκ. 657). Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ ἀρχαιοπωλεῖα ἀποφασίστηκε μετὰ ἀπὸ ἐνέργειες τῆς Ἐφορείας, ἡ ἀναγκαστικὴ ἀγορὰ ἀξιόλογων ἀρχαίων πρὸς ἐμπλουτισμὸ τῶν μουσείων τοῦ κράτους. Ἀπὸ τὸ ἀρχαιοπωλεῖο Ε. Βιτάλη προκρίθηκαν

δεκαοχτὼ ἀρχαῖα εἰδῶλια, προερχόμενα ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τοῦ ἱεροῦ, τὸ ὁποῖο εἶχε ἀνασκαφθεῖ τὸ 1962 κοντὰ στὴν ἀρχαία Μαντίνεια (ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 88 κ.έ.). Ἀπὸ τὸ ἀρχαιοπωλεῖο Ε. Ἡλιάδη κρίθηκε χρήσιμη μία ἀναθηματικὴ στήλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. μετὰ ψήφισμα ὀργάνων καὶ παράσταση Διὸς, Ἑυθέλης καὶ Ἀρτέμιδος.

Γενικά, στὰ ἀρχαιοπωλεῖα σημειώθηκε σημαντικὴ αὐξηση ἀγορᾶς ἀρχαίων μετὰ τὴ χαλάρωση τῶν μέτρων ἀστυνόμευσης τὰ ὁποῖα εἶχαν ἐφαρμοστεῖ στὸ παρελθόν. Ἐνῶ κατὰ τὸ 1974 εἶχε δηλωθεῖ ἡ ἀγορὰ 30 περίπου ἀρχαίων ἐναντι μεγάλου ἀριθμοῦ εἰκόνων λαϊκῆς τέχνης, κατὰ τὸ 1975 ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀγορασθέντων ἀρχαίων ἀνῆρθε στὰ 270 περίπου, στὰ ὁποῖα πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ περὶ τὰ 300 νομίσματα, ἐναντι 250 περίπου εἰκόνων λαϊκῆς κατὰ τὸ πλεῖστον τέχνης.

Σέ ὑποθέσεις κατάσχεσης ἀρχαίων καὶ γενικά παλιῶν ἀντικειμένων ἡ Ἐφορεία συνεργάστηκε μετὰ τὶς ἀρμόδιες ἀστυνομικὲς καὶ δικαστικὲς ἀρχές καὶ ἔκανε τὶς ἀναγκαῖες γνωματεύσεις.

Θ. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ-ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ - ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

ΑΔ 29 (1973-1974): ΧΡΟΝΙΚΑ

Σελ. 723, στήλη α', ἡ ὀρθὴ μεταγραφὴ τῶν στίχων 3 καὶ 8 τῆς ἐπιγραφῆς τῆς πλακῶς (ἀριθ. κατ. Μ. 575) ἔχει ὡς ἐξῆς:

3. τοῦ καὶ ΓΥ vac. Γυμα-

8. τοῦ καὶ Οξυ(π)ε(τ)ο-ῶ(ς)

Σχόλιο: στ. 8. Στὸ λίθο ΟΞΥΤΕΠΟΥ

Πίν. 565, ὑπότιτλος, στίχος β': ἀντὶ ἀμφιπρόσωπος εἰκῶν, διάβαζε εἰκόνες.

Σελ. 924. Τὸ Σχέδιο 6 ἔχει τυπωθεῖ ἀνάποδα (δεξιὰ-ἀριστερά).

Σελ. 925, στήλη β; στίχος 30 ἀπὸ πάνω, ἀντὶ πῶλον διάβαζε πόλον.

Σελ. 928, στήλη α', στίχος 13 ἀπὸ κάτω, ἀντὶ συνεστηματοποιήθη διάβαζε ἐσυστηματοποιήθη.

ΑΔ 30 (1975): ΧΡΟΝΙΚΑ

Πίν. 99 α-δ. Οἱ φωτογραφίες ἔχουν τυπωθεῖ ἀνάποδα (πάνω-κάτω).

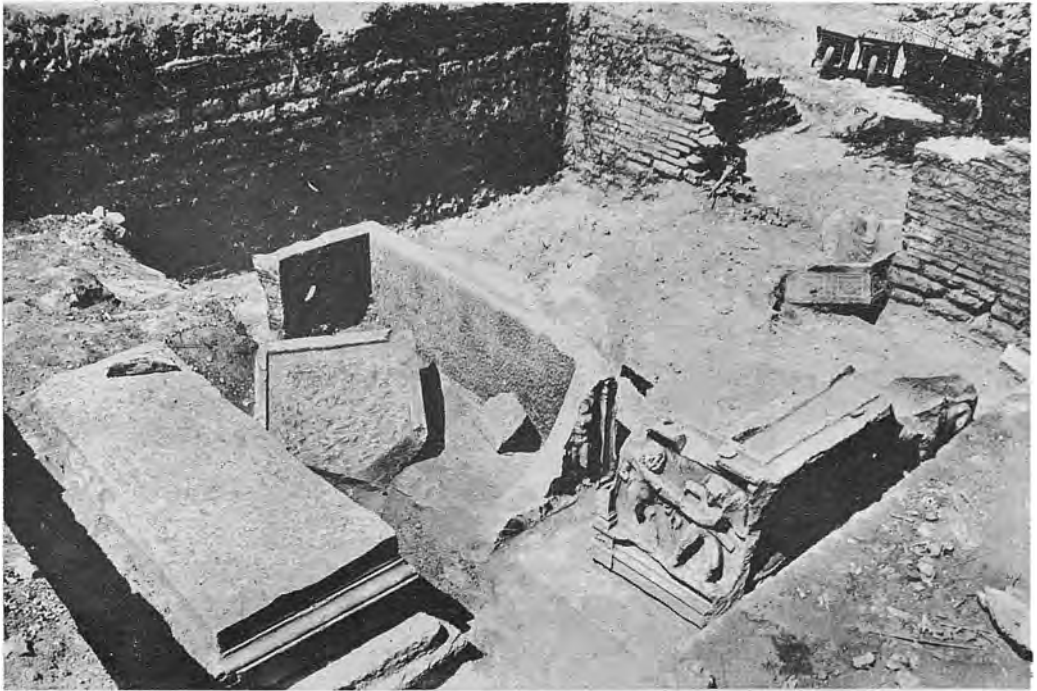

Π Ι Ν Α Κ Ε Σ

"Αρτα: α) 'Οδός Πορφυρίου Μητροπολίτου 3. Τμήμα τοῦ τείχους τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας, β) Ὁδός Ρωγῶν 4. Γωνία τοῦ τείχους τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας, γ-δ) Ὁδός Βασιλέως Πύρρου (ὕστεροαρχαϊκός ναός). Πήλινον ἀρχαϊκὸν εἰδώλιον καὶ πλαστικὴ μορφή πηλίνου ἀγγείου.

Λαδοχώριον Ήγουμενίτσας: α-β) Ρωμαϊκός ταφικός θάλαμος.

Λαδοχώριον Ἡγουμένησας. Ἡ σαρκοφάγος Α.

Λαδοχώριον Ἡγουμένιτσας: α-β) Αἱ στεναί πλευραὶ τῆς σαρκοφάγου Α.

Λαδοχώριον 'Ηγουμενίτσας: α-β) Όψεις τής σαρκοφαγου Β, γ) Τό κάλυμμα τής σαρκοφάγου Δ.

Βίτσα Ζαγορίου. Οικία Ζ.

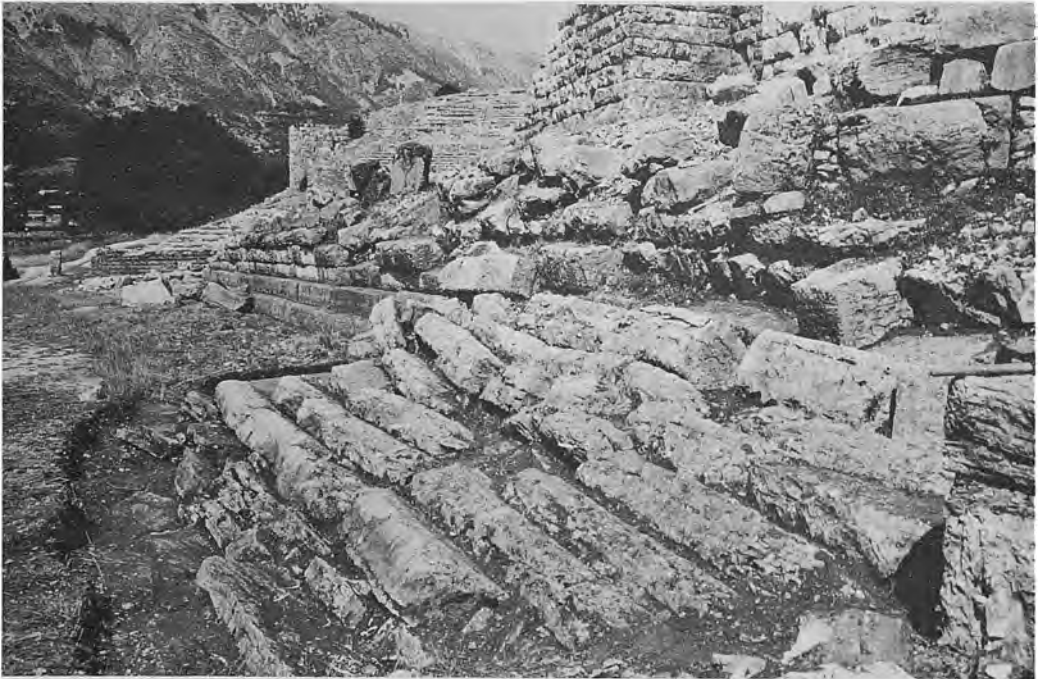
Βίτσα Ζαγορίου: α) Ἡ ἐστία τῆς οἰκίας Ζ, β) Χαλκῆ ἀίχμη δόρατος.

α-γ) Νικόπολις, νυμφαῖον. Τό νότιον πεί (Πα), τό βόρειον πεί (Πβ) καί ὁ λιθίνος ἀγωγός πρό τοῦ Πβ, δ) Τεμάχια λιθίνου ἀγωγοῦ ἐντειχισμένα εἰς τό φρούριον Παντοκράτορος Πρεβέζης.

Νικόπολις: α-β) Νυμφαίων. Εύρηματα εκ τῆς ἀνασκαφῆς, γ) Νυμφαίων. Πλακόστρωτον πεζοδρόμιον πρό τοῦ Πα.
δ) Τυχαῖον εὑρημα ἐκ τῶν ἀγρῶν.

α-β) Δωδώνη. Τό ἀνδριον τῆς «Αἰτωλικῆς ἐπιχώσεως» πρό καί μετά τήν ἀναστήλωσιν.

Νικόπολις. Νυμφαῖον: α-β) Ἡ κόγχη 4 τοῦ Πα πρό καί μετά τήν στερέωσιν, γ-δ) Γωνία τοῦ Πα παρά τήν κόγχην 9 πρό καί μετά τήν στερέωσιν, ε) Τό τόξον τοῦ ὕδατοπύργου α τοῦ Πα μετά τήν στερέωσιν.

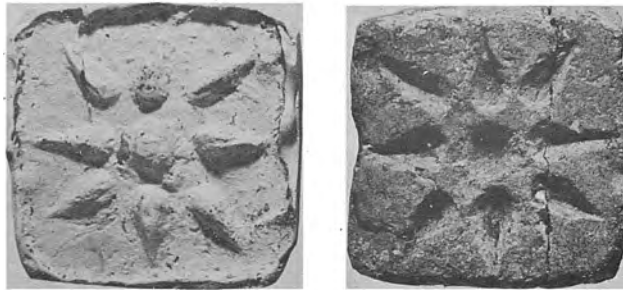
α) Άρτα. Όδός Καραπάνου 9. "Αποψη τής ανασκαφής, β) Σκαμνέλι Ζαγορίου. Δυτική όψη του τείχους.

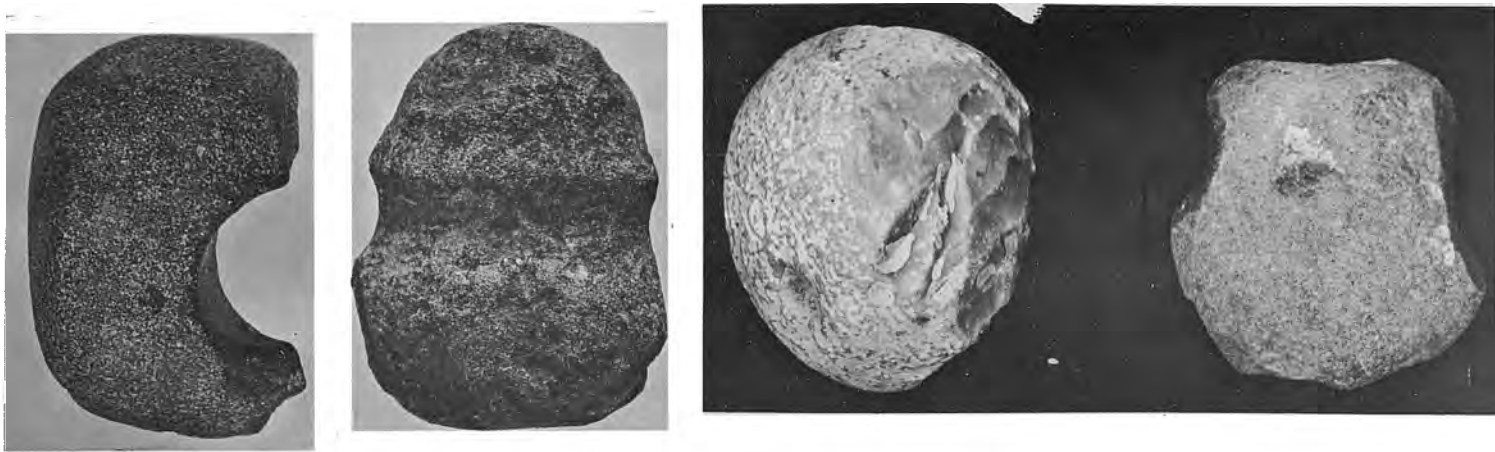
α) Νικόπολις. Θέση Νικολάρα. Λύχνος με παράσταση άμαζόνας, β) Ώρωπός. Λόφοι Μπαρλέτα. Το όρθογώνιο κτίσμα από ΒΑ.

ἽΩρωπός. Λόφοι Μπαρλέτα: α-δ) Πήλινη ἑξάεδρη μήτρα ἀπὸ τὸ ὀρθογώνιο κτίσμα.

Ώρωπός: α) Λόφοι Μπαρλέτα. Πήλινη εξάεδρη μήτρα από τό ὀρθογώνιο κτίσμα (βλ. καί Π ί ν. 130 α-δ),
β) Λίθινα ἐργαλεῖα.

Ἔρωπος: α-γ) Λίθινα ἐργαλεῖα, δ) Ἐπιτύμβια τράπεζα ἀπὸ τὰ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωσήφ.

α) Ίωάννινα. Ἡ νότια ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ φρουρίου μετὰ τὴ συντήρησι. β) Τρίστενο Ζαγορίου.
Ἡ γέφυρα τῆς Τσίπιανης.

α) Άρτα. Ἡ κύρια ὄψη τῆς οἰκίας Θάνου, β) Βλαχέρνα Ἄρτας. Τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Βλαχέρνας ἀπὸ ΒΑ.

Μονή Βλαχέρνας: α) 'Ο Χριστός τῆς Προσευχῆς, λεπτομέρεια, β) 'Ο Θωμᾶς τῆς Ἀπιστίας, λεπτομέρεια, γ) Ἡ Ἀπιστία τοῦ Θωμᾶ, ἀπόστολοι, λεπτομέρεια.

Νικόπολη. Βυζαντινά τείχη: α) Ἡ ἀνατολική πλευρά, β-γ) Ἰσολωτὴ κατασκευὴ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες.

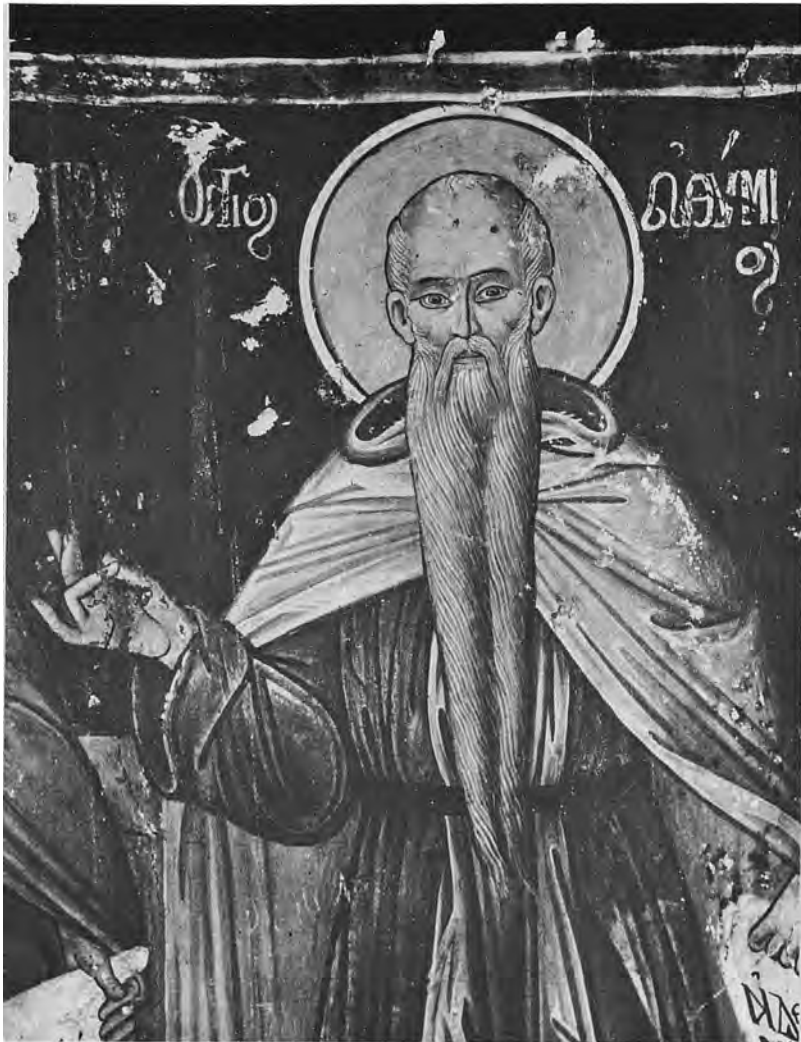
Πρέβεζα. Τό φρούριο τοῦ Παντοκράτορα: α-β) Ἀποψη τοῦ ἐξωτερικοῦ καί τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ φρουρίου.
γ-δ) Ἡ βορειοδυτικὴ ἐξωτερικὴ πλευρὰ πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες.

α) Ζάλογγο. Μονή Ἁγίου Δημητρίου. Ἀποψη ἀπὸ Α., β-γ) Γαρδίκι Παραμυθίας. Ναὸς τῆς Ἁγίας Κυριακῆς.
Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες.

Κάτω Λαψίστα. Ναός Ἁγίου Γεωργίου: α) Ὁ Ἅγιος Γεώργιος, λεπτομέρεια, β) Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος στήν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ πρὶν τὴν ἀποτοίχιση, γ) Ὁ δεόμενος λαϊκός, λεπτομέρεια.

Κάτω Λαψίστα. Ναός 'Αγίου Γεωργίου: α) 'Ο "Άγιος Εϋθύμιος στο δυτικό μέρος του κυρίως ναού, β-γ) Οί
κολασμένοι στη Δευτέρα Παρουσία στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα.

Μονή Ἁγίας Παρασκευῆς τοῦ Βίκου: α) Γενικὴ ἄποψη ἀπὸ Δ., β) Ὁ Χριστός, λεπτομέρεια, γ) Ἄγγελος στὴν Ἀνάληψη, δ) Ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριήλ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

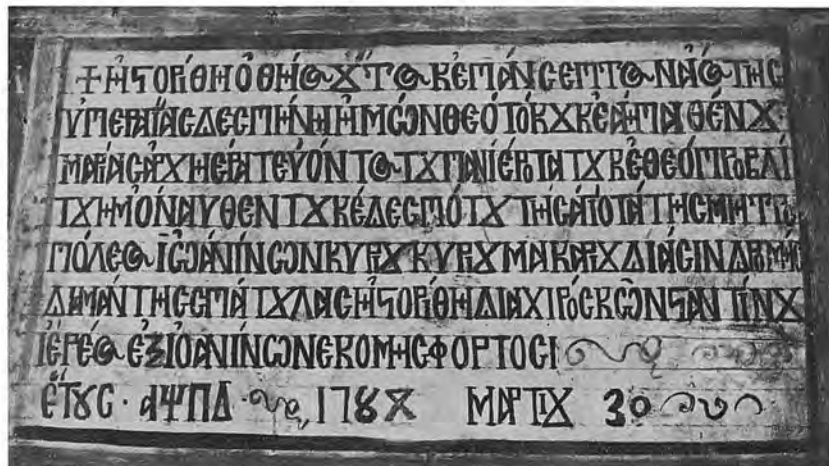
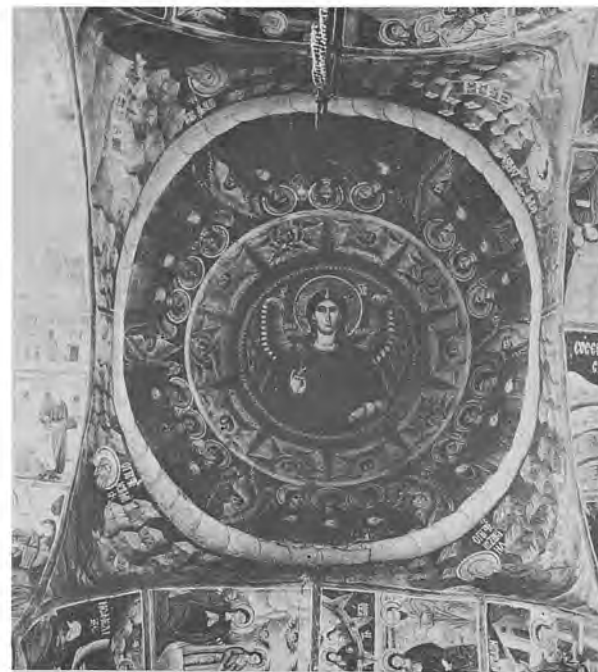
Μονή Ἁγίας Παρασκευῆς τοῦ Βίκου: α-β) Τοιχογραφίες τοῦ 1689.

Μονή Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Μολυβδοσκεπάστου: α) Ὁ Ἅγιος Δαμιανός, β) Ὁ Προφήτης Δαβίδ ἀπό τὸ «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται».

Νομός Ίωαννίνων. Κουκλέσι. Ναός Ἁγίου Νικολάου. Τό βημόθυρο τῆς Ὠραίας Πύλης.

α-β) Σιστρούνη Λάκκας Σουλίου. Μονή Γενεσίου Θεοτόκου. "Αποψη από Ν. και φουρνικό κυρίας ναού,
 γ) Άλεποχώρι Μπότσαρη. Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου. Κτητορική επιγραφή.

Νομός Ίωαννίνων: α) Κράψη. Οικία Γεροντάκη, β) Μολυβδοσκεπάστη Κόνιτσας. Ναός Ἁγίου Σώζοντος. Ἀψίδες Ἱεροῦ Βήματος ἀπό ΝΔ., γ) Μολυβδοσκεπάστη Κόνιτσας. Ναός Ζωοδόχου Πηγῆς ἀπό ΒΑ.

Μεγαλόχαρη νομού Άρτας. Μονή Γενεθλίου Θεοτόκου: α) Τοιχογραφία με Ιεράρχη, β) Εικόνα Γενεσίου της Θεοτόκου.

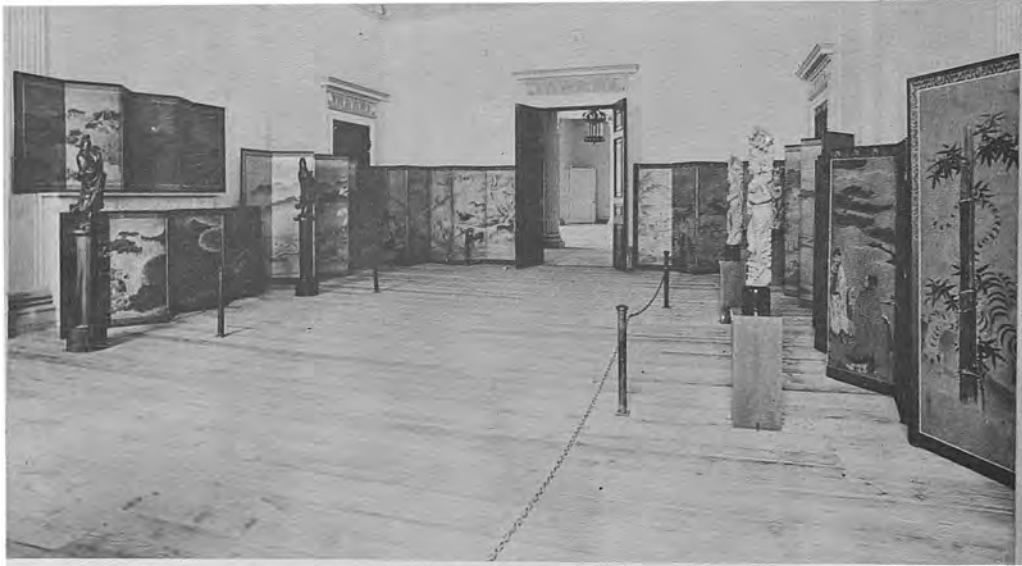
Ἄρχάγγελος νομοῦ Πρέβεζας. Ναός Θεοτόκου Ὁδηγήτριας: α) Ἄποψη ἀπὸ ΝΑ., β) Ἱεράρχης κάτω ζώνης.

Θεσπρωτικό νομού Πρέβεζας. Ναός Γενεσίου Θεοτόκου: α) "Αποψη από ΒΔ., β) "Επιγραφή
 άγιογράφησης του ναού.

α) Ζάλογγο νομού Πρέβεζας. Μονή Ἁγίου Δημητρίου. Τοιχογραφίες, β) Φοινίκη Φιλιατών νομού Θεσπρωτίας. Ἀρχοντικό Γ. Θεολογή, λεπτομέρεια.

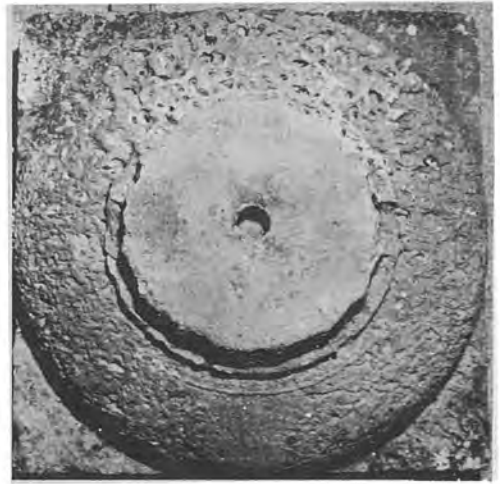
Κέρκυρα: α) Μουσείο άσιατικης τέχνης. Αίθουσα τής πτέρυγας Ν. Χατζηβασιλείου, β) Κτίριο Ίονίου Άκαδημίας. Λεπτομέρεια του έσωτερικού μετά τόν καθαρισμό, γ) Μονή Άγίων Θεοδώρων. Πάνω μέρος νοτιοανατολικού πύργου μετά τίς έργασίες.

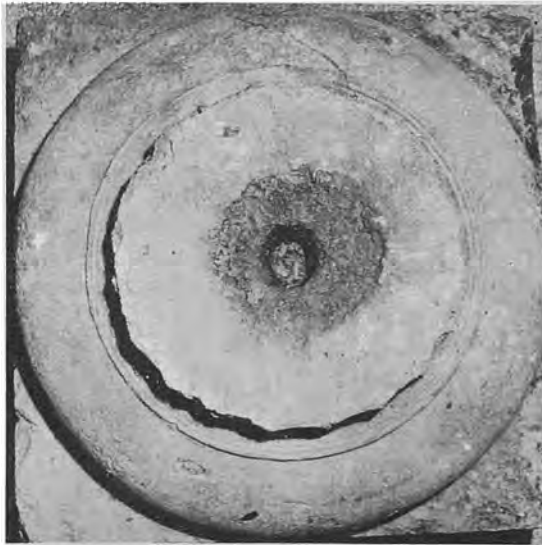
α-ε) Κέρκυρα. Χερσόνησος Κανονιοῦ. Εὑρήματα ἀπὸ τὴν ἐκσκαφὴ τῶν σκαμμάτων τοῦ ἀποχευτικοῦ δικτύου.

α) Κέρκυρα. Χερσόνησος Κανονιοῦ. Πήλινη ὑορορροή ἀπὸ τὴν ἐκσκαφὴ τῶν σκαμμάτων τοῦ ἀποχετευτικοῦ δικτύου, β) Κέρκυρα. Χερόμυλος Περίθειας. Τάφοι, γ-ε) Νομός Θεσπρωτίας. Λαδοχώρι Ἰγουμενίτσας. Ἄποψη καὶ εἰρήματα τῆς ἀνασκαφῆς (βλ. καὶ Π ἰ ν. 118-121).

Κέρκυρα. Δωρικά κιονόκρανα: α) Ἄριθ. εὐρ. 2520, β) Ἄριθ. εὐρ. 2523, γ) Ἄριθ. εὐρ. 2518 (δεξιά).

Ἀρχαιολογικό Μουσείο Κερκύρας. Δωρικά κιονόκρανα: α-β) Ἀριθ. εἰρ. 2519, γ) Ἀριθ. εἰρ. 2522.

Κέρκυρα: α-β) Δωρικό κιονόκρανο αριθ. εφρ. 2521, γ) Δωρικά αρχιτεκτονικά μέλη στο κτήμα Mon Repos.

Σύβρος Λευκάδος: α) "Αποψη άνασκαφής πρωτοελλαδικών τάφων, β) Λίθινα εργαλεία από τήν έπίχωση τών τάφων.

Λευκάδα. Ναός Ἁγίου Δημητρίου. Ἡ δεσποτική εἰκόνα τοῦ Προδρόμου. μετὰ τή συντήρηση.

Λευκάδα. Ναός Ἁγίου Δημητρίου: α-β) Ἡ δεσποτική εἰκόνα τῆς Παναγίας μετὰ τὴ συντήρηση καὶ λεπτομέρειά της.

Λευκάδα. Ναός Ἁγίου Νικολάου: α-β) Ἡ εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Νικολάου μετὰ τὴ συντήρηση καὶ λεπτομέρειά της.

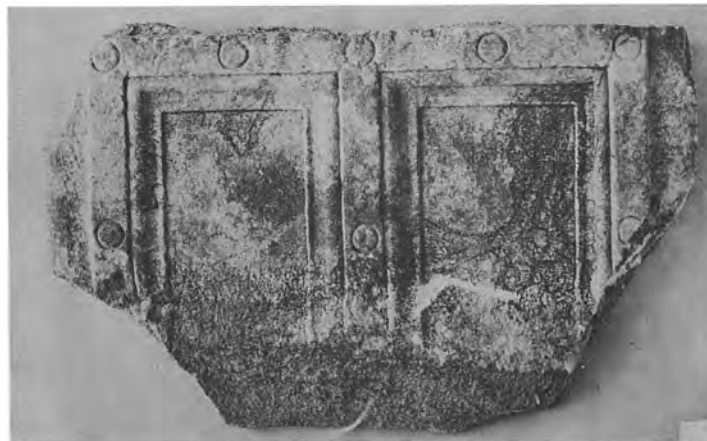
Λευκάδα: α) Φτερό. Ναϊσκος Κοίμησης τῆς Θεοτόκου. Τοιχογραφία Ἁγίου Νικολάου, λεπτομέρεια, β) Φτερό. Ναϊσκος Παναγίας στό Φάο. Λεπτομέρεια τοῦ τέμπλου, γ) Ἁγιος Νικήτας. Ναός Ἁγίου Νικήτα. Εἰκόνα Ἑπαπαντῆς.

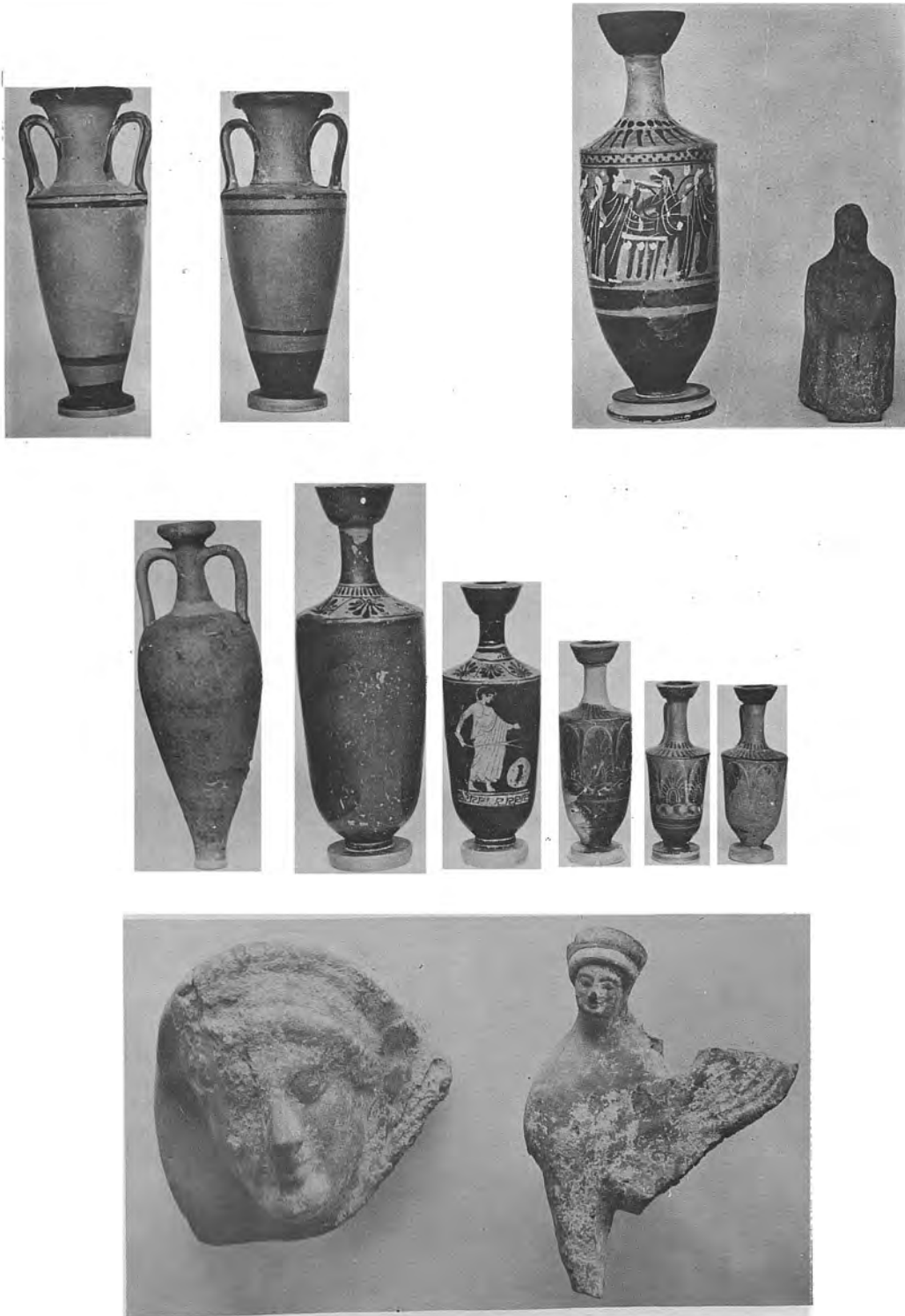
Μουσείον Θεσσαλονίκης: α) Τμήμα επιτυμβίου αναγλύφου από την Ἀρχαίαν Πύδναν Μακρυγιάλου, β-γ) Τμήματα επιτυμβίων αναγλύφων από τον Ἅγιον Βασίλειον, δ) Ἐπιτυμβία πλάξ από τό Μελισσοχώριον. ε) Τμήμα επιτυμβίου αναγλύφου πλακόσ από τόν Σοχόν. στ) Μαρμαρινή κεφαλή Ἡρακλέους από τήν Θεσσαλονίκην.

Θεσσαλονίκη. Ὁ πεσσός τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου: α) Κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, β) Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς.

α-β) Θεσσαλονίκη. "Οδός Χριστοπούλου 12. "Αποψις τής ανασκαφής και κεφαλή πηλίνου έλληνιστικού είδωλίου έκ ταύτης, γ) Περιστερών νομού Θεσσαλονίκης. "Ο τάφος από ΝΑ., δ) Καλαματόν νομού Θεσσαλονίκης. Τμήμα μαρμαρίνης θύρας τάφου.

Νέα Καλλικράτεια Χαλκιδικής. Οικόπεδον 727: α) Ληκύθια εκ τῆς ταφῆς τ. 8, β, δ) Διασκορπισμένα κτερίσματα εκ τῶν διαλυθεισῶν ταφῶν, γ) Ἄγγεϊα εκ τῆς ταφῆς τ. 4.

"Άγιος Μάμας Χαλκιδικής: α, δ) Ταφικές κατασκευές και έσωτερικόν μιᾶς, β-γ) Χρυσᾶ εὐρήματα.

Νεκροταφείον αρχαίας Ἀκάνθου: α-β) Ἡ ἀνασκαφή, γ) Ἡ ταφή 458.

α-β, δ) Νεκροταφείον αρχαίας Ἀκάνθου. Κτερίσματα in situ, σκύφος ὑπογεωμετρικός καί πήλινα εἰδώλια τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., γ, ε) Ἀρχαία Πύδνα Μακρυγιάλου. Κτερίσματα ἐκ τάφων εἰς κτήμα Ἀτματζίδη.

α-β) Λόγγος Έδέσσης, Καντήλια. Άγρός Κ. Μπιζάτη. Χρυσά σκουλαρίκια και ό θάλαμος του τάφου IV,
γ-δ) Πέλλα. Οικόπεδο Δ. Κακαμανούδη. Άγωγός και λείψανα τοίχων.

α-δ) Μουσείο Έδεσσης. Ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν Καρυώτισσα.

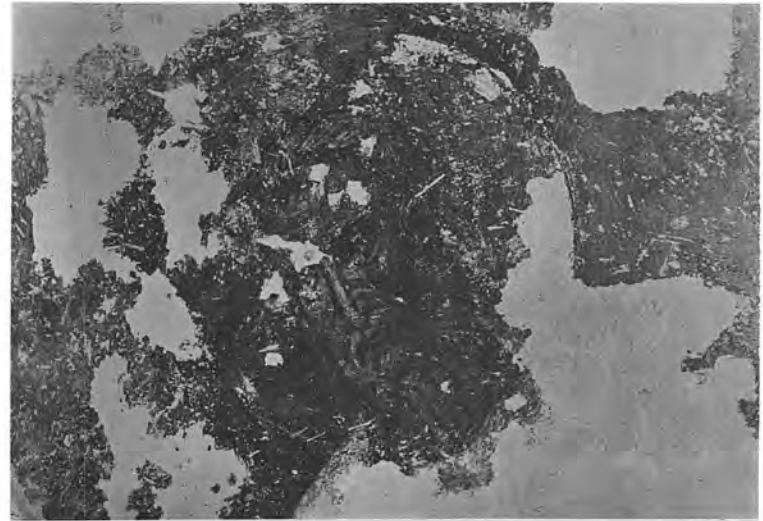
α-β) Ἀρχαιολογική Συλλογή Καισάρειας. Ἀναθηματική ἐπιγραφή καί ἐπιτύμβια στήλη, γ) Ἀρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης. Εὐρήματα ἀπὸ τάφο τῆς Καρδίας, δ) Ἀρχαιολογική Συλλογή Καστοριάς. Βαλσαμᾶριο ἀπὸ τὰ Χάλαρα.

Θεσσαλονίκη. Ἐχειροποίητος: α) Ψηφιδωτά δαπέδου βόρειου κλίτους μετά τις ἐργασίες, β) Τμήμα ψηφιδω-
τοῦ στό ἐσωρράχιο τοῦ 9ου ἀπό δυτικά τόξου τῆς βόρειας κιονοστοιχίας μετά τις ἐργασίες.

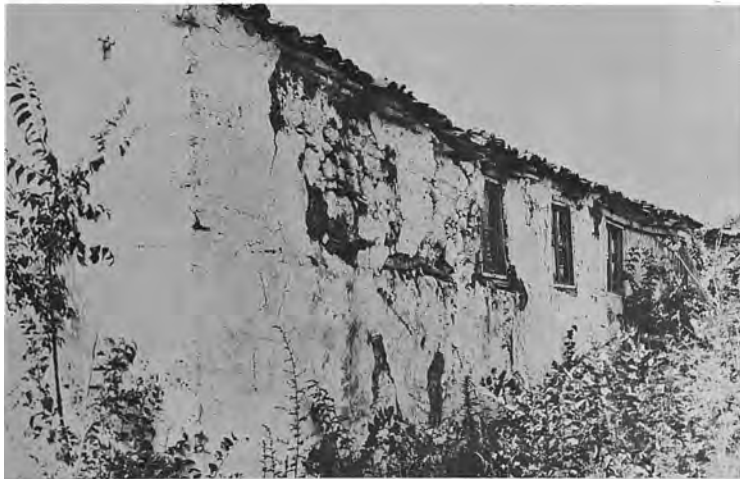
Θεσσαλονίκη: α) Ἁγία Σοφία. Νότιος τοῖχος καί τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ μετὰ τίς ἐργασίες, β) Ἁγιος Παντελεῖμων. Διαμόρφωση τοῦ χώρου δυτικά ἀπό τό ναό, γ) Τμήμα τοῦ τειχοῦς πίσω ἀπό τό κτίριο τοῦ ΟΤΕ μετὰ τίς ἐργασίες.

Χορτιάτης. Μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος: α-γ) Ὁ ναός πρὶν καὶ κατὰ τὶς ἐργασίες, δ) Τοιχογραφία Ἱεροῦ.

Βέροια: α) Ναός Ἁγ. Νικολάου καί Ἐλευθερίου (Ξυλοτραφτής). Βορειοανατολική ὄψη, β) Παλιά Μητρόπολη. Ἐγερση, λεπτομέρεια, γ) Ὁδός Πάροδος Ἐδέσσης (Ο.Τ. 212). Λείψανα ψηφιδωτοῦ δαπέδου.

α-β) Κάτω Ζερβοχώρι Ήμαθίας. Ναός Ἁγίου Νικολάου. Ὁ βόρειος τοῖχος πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες,
γ-δ) Κοζάνη. Ἀρχοντικό Γρ. Βούρκα. Ὁ βόρειος τοῖχος πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες.

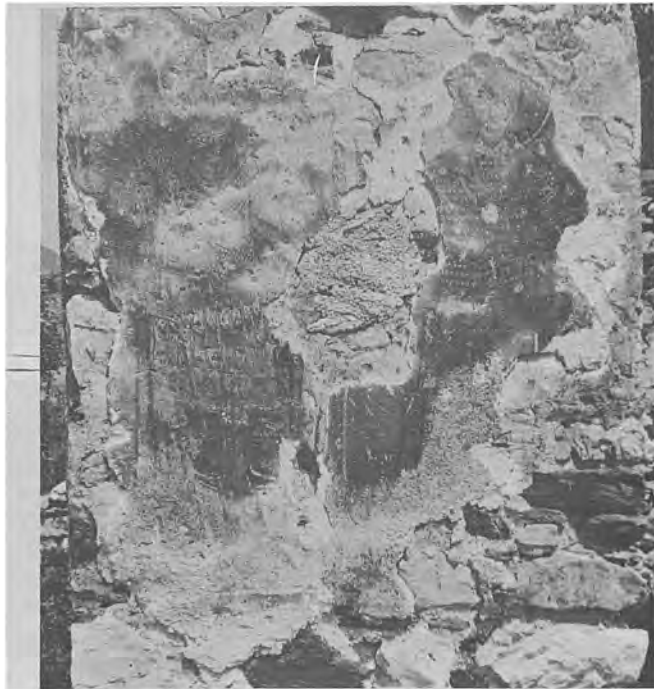
Καστοριά. Ναός Ἁγίου Νικολάου τοῦ Μεγαλειοῦ: α-β) Ὁ ναός πρὶν καὶ μετὰ τίς ἐργασίες, γ) Ἡ στέγη τοῦ ναοῦ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν, δ) Βορειοανατολικό τμήμα τοῦ ἐξωνάρθηκα.

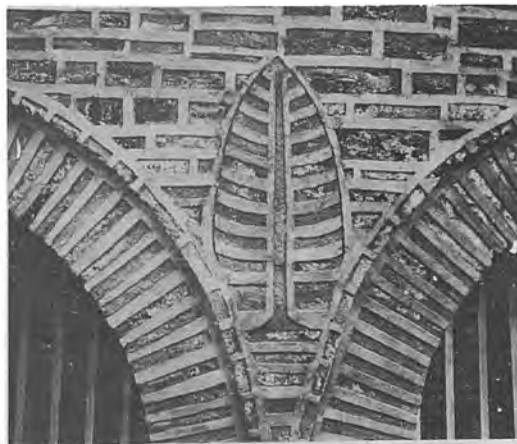
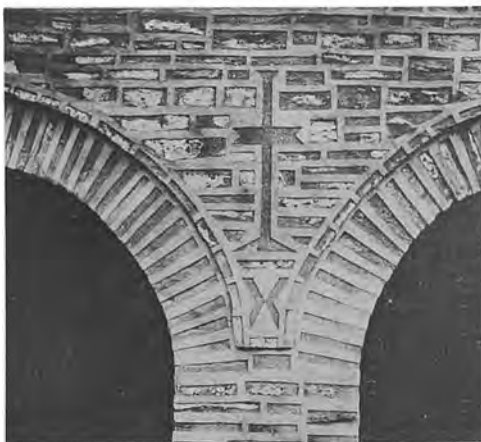
α-β) Καστοριά. Ναός Ἁγίων Τριῶν. Παναγία καί Μελισμός στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ.

Καστοριά: α) Ναός Ἁγίων Τριῶν. Ἱεράρχες στό Ἱερό, β) Ναός Παναγίας Βλαχέρνας (Ρασιώτισσα). Ὁραμα Πέτρου Ἀλεξανδρείας στό βόρειο τοῖχο.

Πρέσπες. Νησί Ἁγίου Ἀχιλλείου: α-β) Ναός Ἁγίου Ἀχιλλείου. Πολεμιστές ἄγιοι στὸν ἀνατολικό πεσσό τῆς βόρειας κιονοστοιχίας καὶ Ἱεράρχης στό βόρειο τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, γ) Ναός Ἁγίου Δημητρίου. Μελισμός στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ.

“Άγιο Όρος. Μονή Βατοπεδίου: α-β) Ή δση τής καμένης πτέρυγας πρίν καί μετά τίς ἐργασίες, γ-δ) Πλίνθινα κοσμήματα τής καμένης πτέρυγας μετά τίς ἐργασίες.

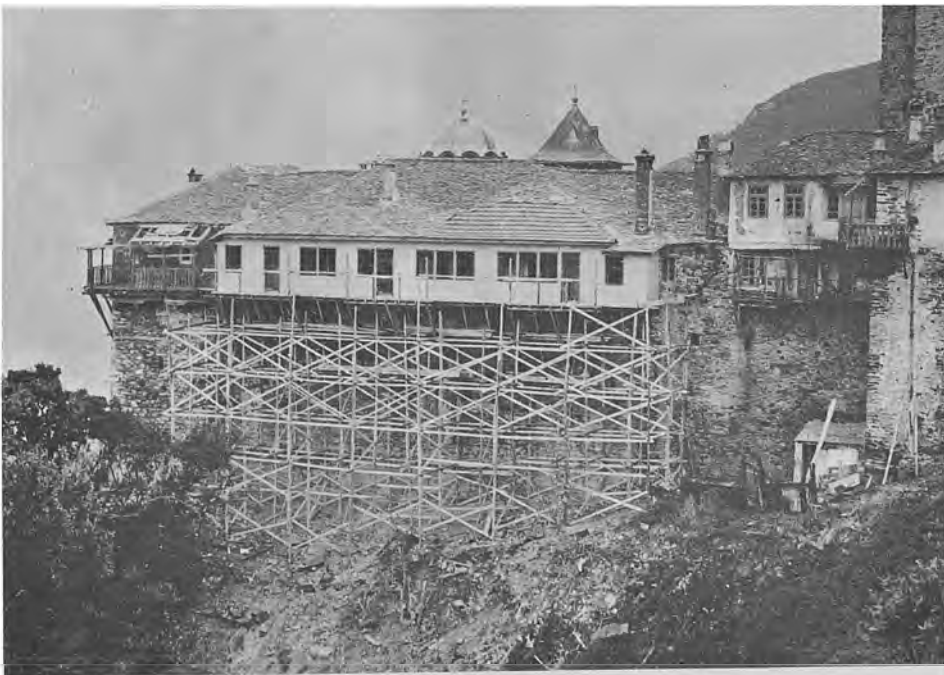
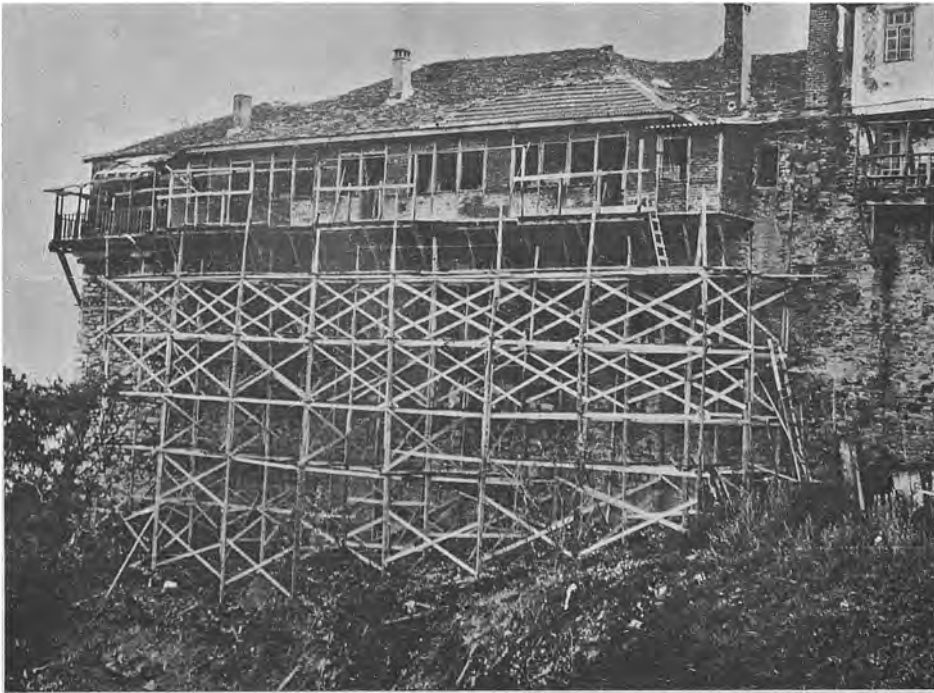
Ἅγιο Ὅρος. Μονή Σταυρονικήτα. Τοιχογραφίες καθολικου: α) Προφήτες, β) Σαμαρείτιδα.

α) Άγιο Όρος. Μονή Σταυρονικήτα. Τοιχογραφίες καθολικού. Δείπνο στους Έμμαους. β) Ούρανούπολη. Μεσαιωνικός πύργος. Ή ανατολική όψη κατά τη διάρκεια των εργασιών.

α) Άγιο Όρος. Μονή Χελανδαρίου. Τοιχογραφίες τράπεζας. Θυσία του Άβραάμ, β) Βάβδος Χαλκιδικής. Μαρμάρινος άμβωνας.

α-β) Άγιο Όρος, Μονή Παντοκράτορος. Ἡ ρορειά πτέρυγα τῶν κελιῶν κατά τή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν.

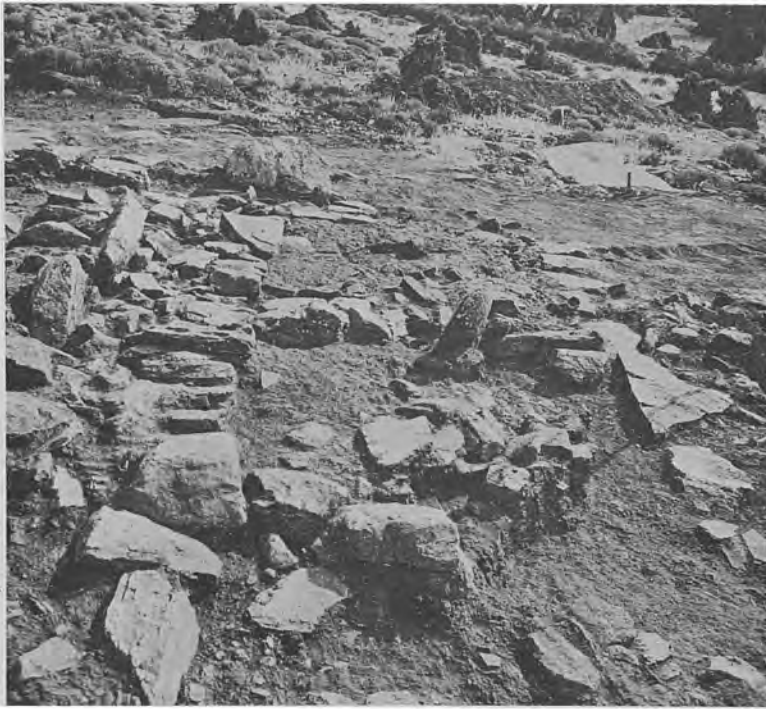
Θάσος, Κτήμα Δ. Σούλτου: α) 'Ο τάφος XV, β-δ) 'Ο τάφος XVI, ή χάλκινη κάλπη του και λαβή της, ε) 'Αγγεία από τήν ταφική πυρά.

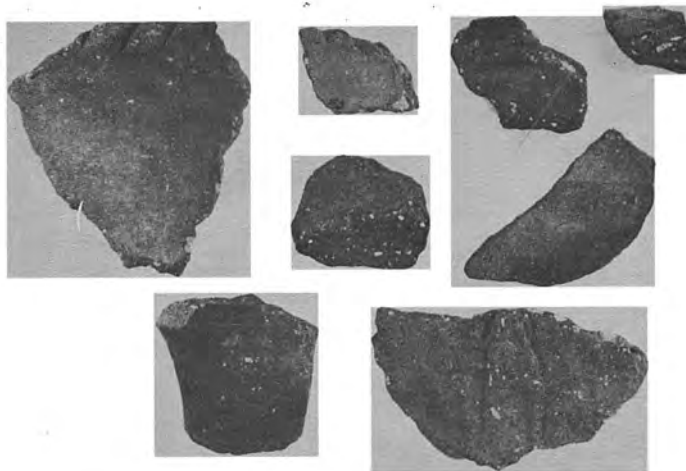
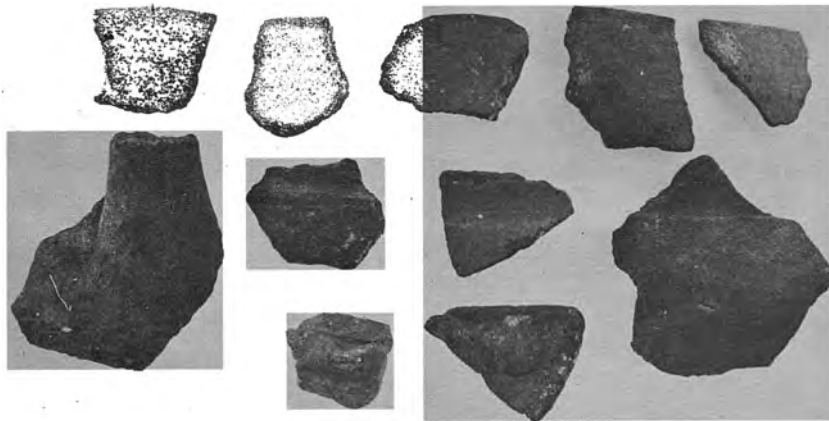
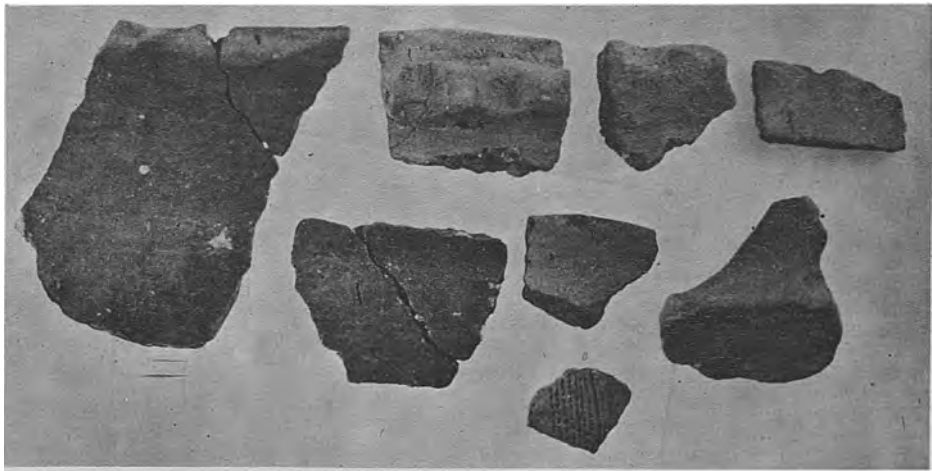
Θάσος, Θεολόγος, Νεκροταφείο Τσιγανάδικα: α) Ὁ τάφος T15, β-γ) Ἄγγετα ἀπό τόν τάφο T16, δ) Ὁ τάφος T17A.

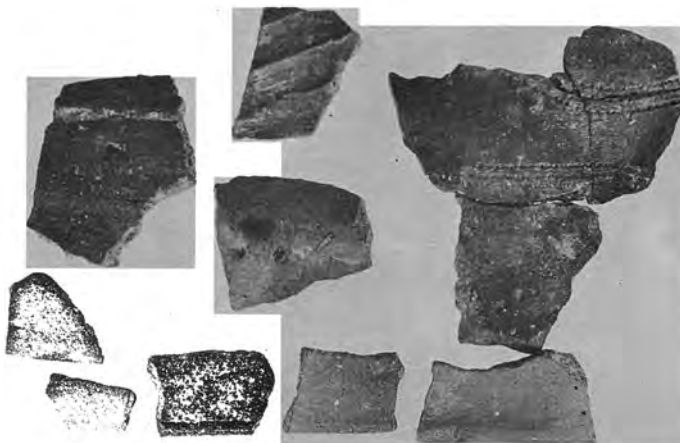
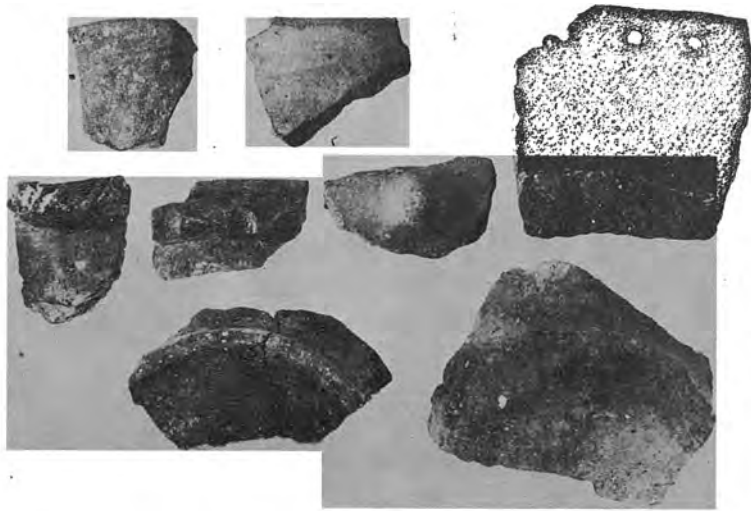
Θάσος. Θεολόγος. Νεκροταφείο Τσιγανάδικα. Τάφος T18: α, γ) Ἐποψη καὶ λεπτομερεια ἐσωτερικοῦ, β, δ, στ) Ἄγγεια ἀπὸ τὸ ἀρχαιότερο στρώμα τοῦ τάφου καὶ χάλκινα ἐγχειρίδια, ε) Θραῦσμα ἀγγείου ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τοῦ τάφου.

Θάσος. Θεολόγος. Νεκροταφείο Τσιγανάδικα: α) Μερική άποψη της συστάδας T20, β) Έσωτερικό του τάφου T20A.

Θάσος. Θεολόγος. Προϊστορικός συνοικισμός Καστρί: α-γ) "Όστρακα Α' φάσης.

Θάσος. Θεολόγος. Προϊστορικός συνοικισμός Καστρί: α) "Οστρακα Β' φάσης, β-γ) "Οστρακα Γ' φάσης.

Φίλιπποι. Θέατρο: α) Ἡ τομή στό β' διάζωμα, β-γ) Χῶρος δυτικά τῆς δυτικῆς παρόδου καί δστρακα ἀπό τό στρώμα καταστροφῆς, δ) Στερέωση ἀναλημματικοῦ τοίχου β' διαζώματος.

Φίλιπποι: α) Περιοχή Π του ανατολικού νεκροταφείου, β-δ) Δυτικό νεκροταφείο (οικόπεδο Γ. Κούτρα). Οί τάφοι και κτερίσματα, ε-στ) Μουσείο Φιλίππων. Τυχαία εύρηματα από την περιοχή.

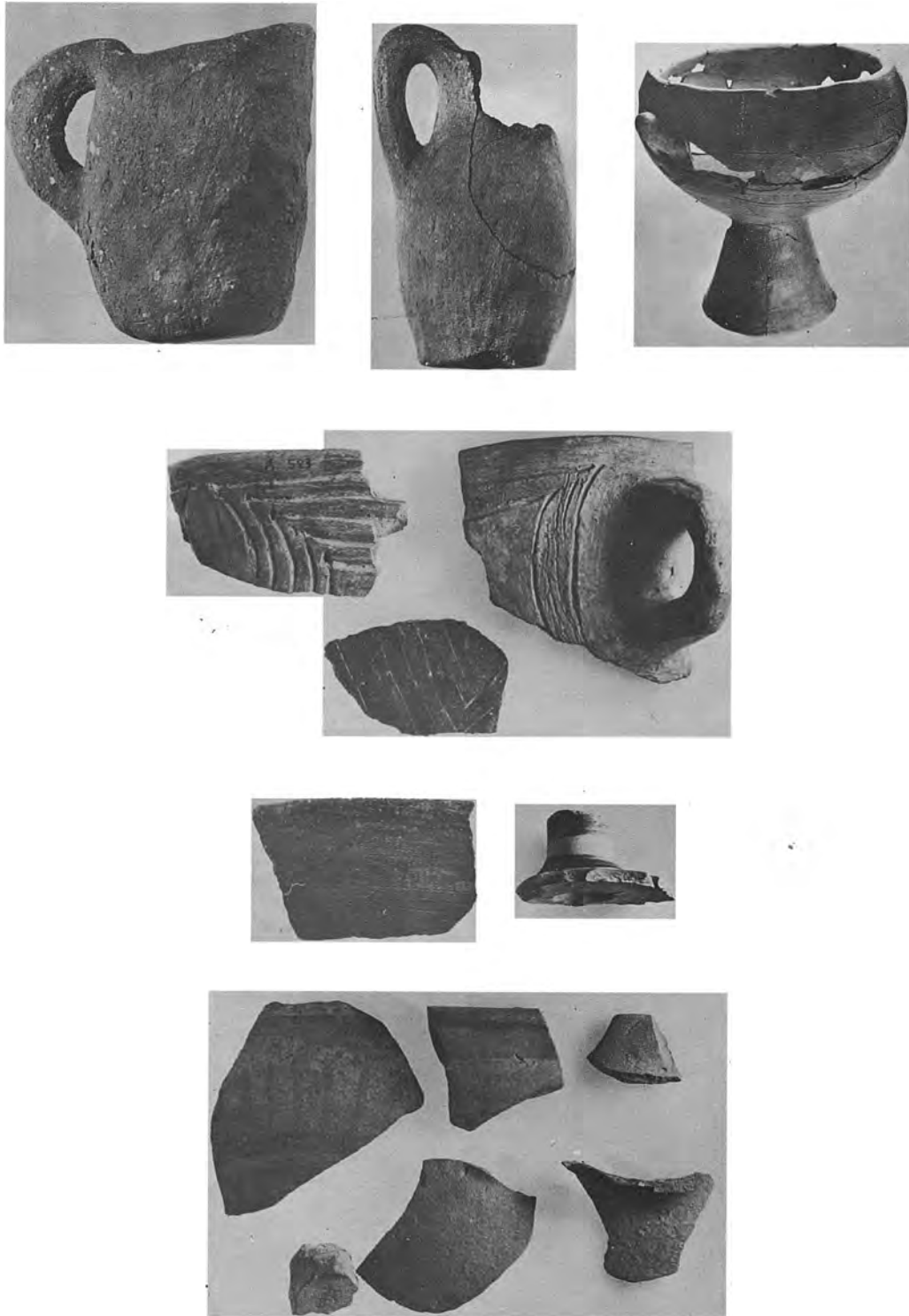
α-γ) Μουσείο Καβάλας. Τυχαία εθρήματα, δ) Ἀμφίπολη. Ἄγρός Π. Θεοδορίδη. Τμήμα ἀγάλματος.

α-β) Ἀμφίπολη. Ἄγρος Π. Θεοδορίδη. Ἄγαλμα in situ καὶ λεπτομέρεια τῆς ἐνεπίγραφης βάσης, γ-ε) Μουσεῖο Καβάλας. Τυχαῖα εὑρήματα ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη.

Σταθμός Ἀγγίστας. Προϊστορικός συνοικισμός: α-β) Βόρεια τομή καὶ ὄψις.

Σταθμός Ἀγγίστας. Προϊστορικός συνοικισμός: α-β) Ἀγγεῖα κατηγορίας Α καὶ Β, γ-δ) Ἀγγεῖο καὶ δοστρακα κατηγορίας Γ, ε) Ὀστρακα στρώματος ὑστερῆς ἐποχῆς χαλκοῦ, στ) Ὀστρακα τοπικῶν μυκηναϊκῶν ἀγγείων.

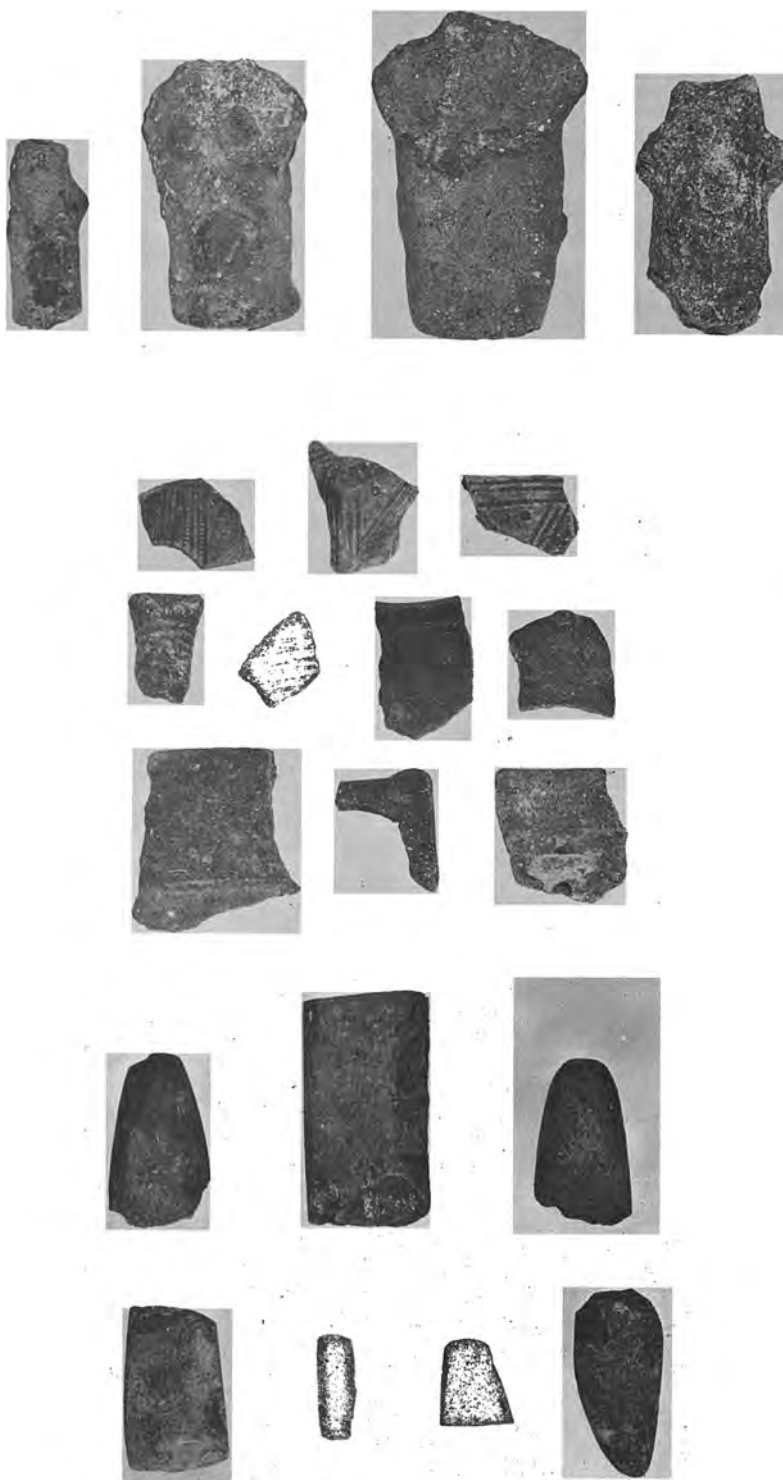
Thasos: a-b) Artémision. Coupe à bandes attique partiellement reconstituée et fragment de plat orientalisant,
c) Terrain Psatheri. Rempart et pièce latérale.

Thasos: a) Terrain Yannopoulos. Autel monumental, b-c) Porte du Silène. Parement externe du rempart et vue d'ensemble du quartier d'habitation.

α) Πλατάνα Μαράνειας. Βράχος με κοιλότητες, β-γ) Άγιος Χαράλαμπος Μαράνειας. Πήλινο αντίκειμενο και λεπτομέρεια, δ) Προσκυνητές. Ντεβέ Μπουινοῦ. Κομμάτι από πήλινη σαρκοφάγο, ε) Προσκυνητές. Άλκυών. Κορμός μαρμάρινου ἀγαματίου, στ) Μητρικό. Ένεπίγραφη ἐπιτύμβια στήλη.

α) Παραδημή. Πήλινα ειδώλια, β-γ) Μεσοχώρι. Μεσελικ. Προϊστορική κεραμική.

Ἄβδηρα: α-β) Τσακάλ-τεπέ. Ταφικό πιθάρι, καύση και ἀγγεία ἀπὸ τὴν καύση, γ) Πήλινα ἀρχιτεκτονικά μέλη ἀπὸ τὸ Τσακάλ-τεπέ καὶ τὸ Ἄγριπ-Τσαῖρ. ἀντίστοιχα, δ) Ἐπίστεψη ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ τὸ Ἄινά-τεπέ.

α) Κύρνος. Άσβεστόκτιστη γέφυρα, β-ε) Καλύβα. Κάστρο. Ό πύργος Α και ή πυλίδα πριν και μετά τόν καθαρισμό.

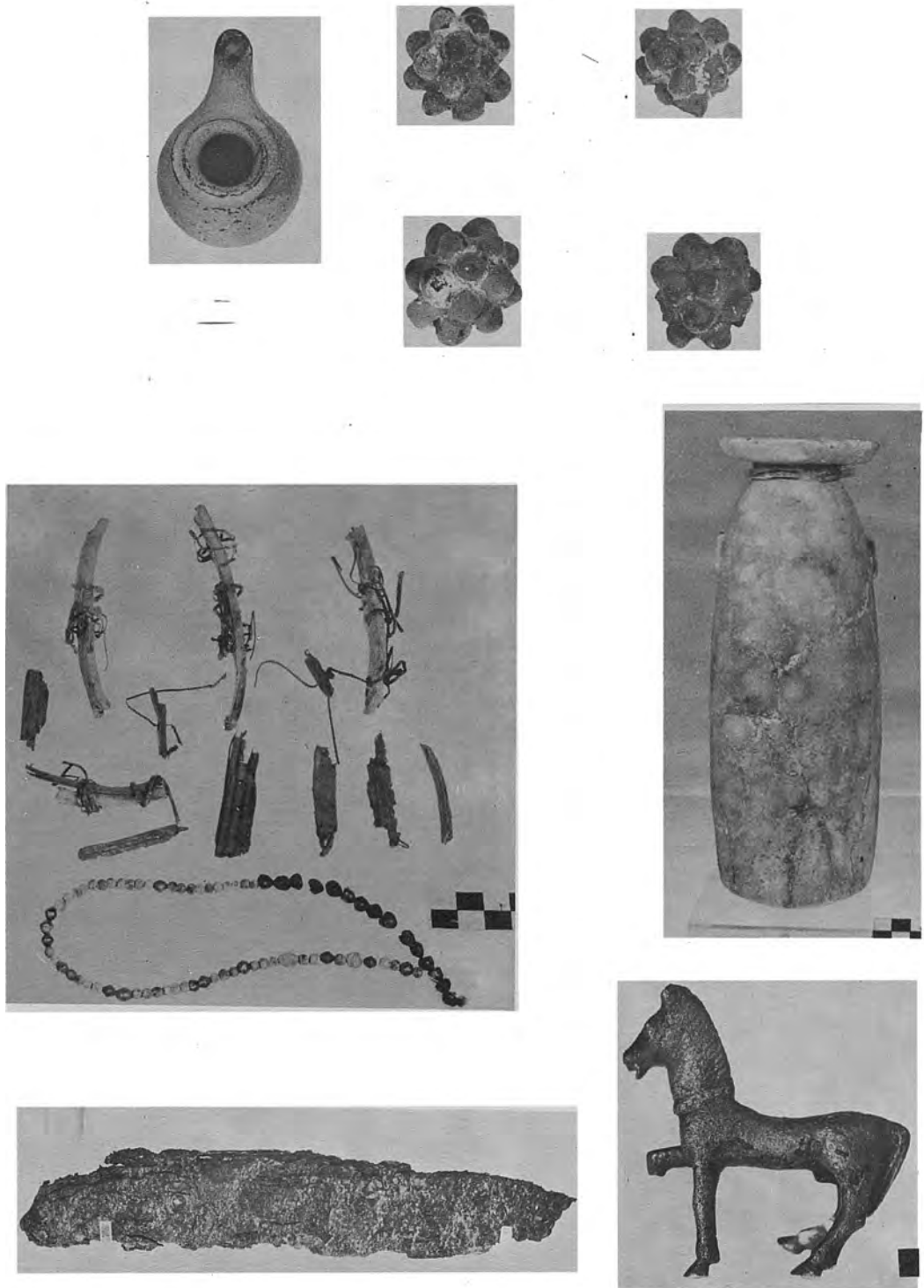

α-γ) Καλυβιά. Κάστρο. Κορμός μαρμάρινου αγάλματος, θραύσμα αγάλματος και πήλινες αγνύθες από τη δεξαμενή, δ) Μεσημβρία. Μουσαΐ Βρύση. Λαξευτοί τάφοι, ε-στ) Κίρκη. Λεπτομέρεια της επιγραφής από τον "Άγιο Δημήτριο και βράχος με εγχάρακτα σχέδια στο "Αρδίτς-τεπέ.

Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

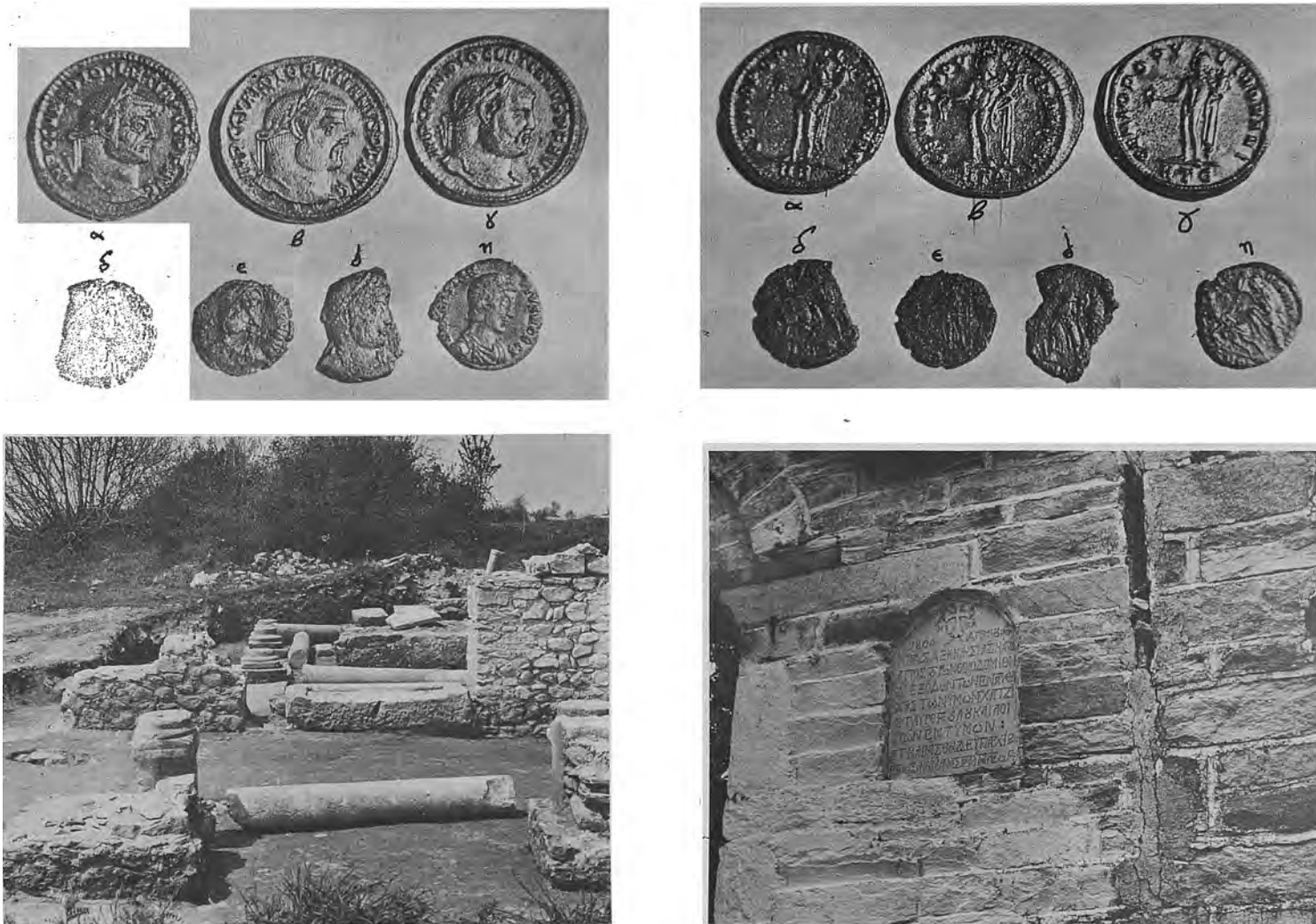
α-στ) Ἄρζος. Εἰρήματα ἀπὸ τάφο.

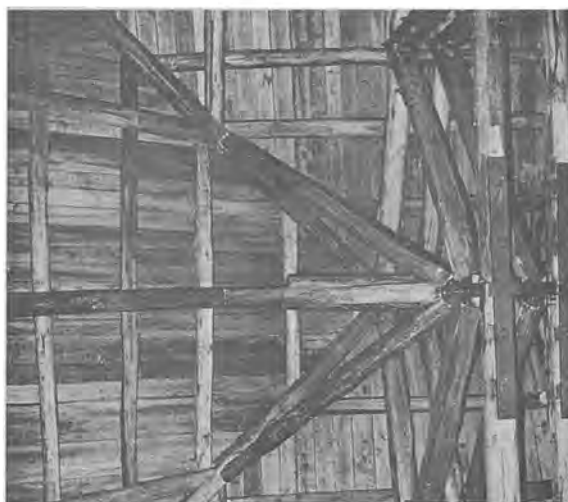
α-δ) Ἄρζος. Εὐρήματα ἀπὸ τάφο, ε) Πλάτη. Χάλκινο εἰδώλιο ἀλόγου.

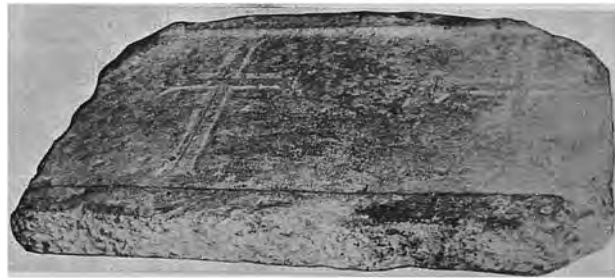
α) Πήλινο νεολιθικό αντικείμενο από την Παραδημή Κομοτηνής, β) Πήλινο νεολιθικό είδωλο από τους 'Αμαξάδες Κομοτηνής, γ) Πήλινο αντικείμενο από τη Διομήδεια Ξάνθης, δ-ε) Νεκροταφείο 'Αβδήρων. Πήλινος άσκος και πήλινη σαρκοφάγος.

α-β) Φίλιπποι. Νομίσματα από τό ανατολικό νεκροταφείο, γ) Φίλιπποι. Ἐνατολικό νεκροταφείο. Τομή ΙΙΙ.
 δ) Θάσος. Ἅγιοι Ἀπόστολοι Ἄνω Πρίνου. Ἰδρυτική ἐπιγραφή.

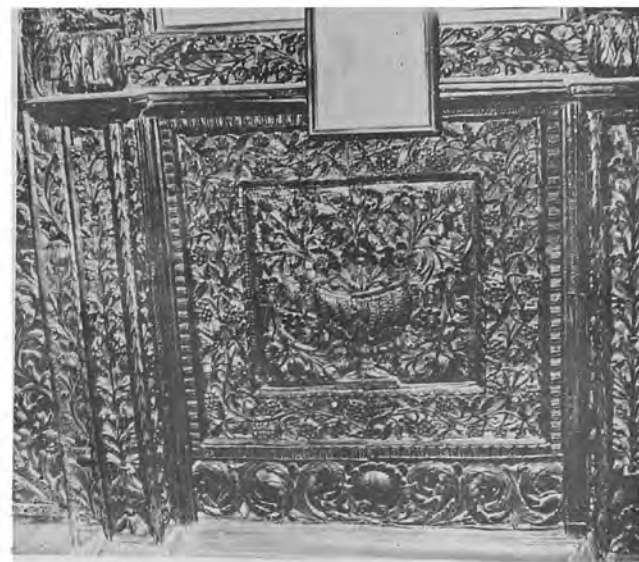
α-β) Θάσος. Λιμένας. Νότια πύλη μεσαιωνικής ακρόπολης πριν και μετά τις εργασίες, γ-δ) Ήλελυθερούπολη. Ναός Αγίου Νικολάου. Λεπτομέρεια στέγης και ή νότια πλευρά μετά τις εργασίες.

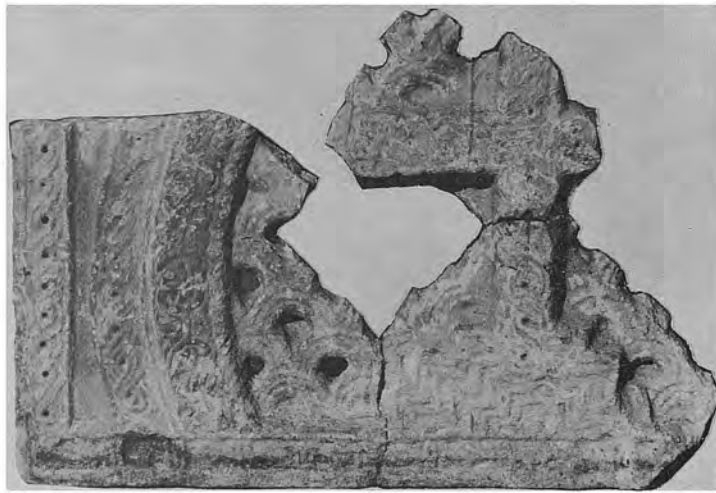
Δράμα. Ναός Ταξιαρχῶν: α-β) Πεσσίσκος μαρμάρινου τέμπλου, γ-δ) Ἡ πλάκα τῆς Ἁγίας Τράπεζας (ἐπάνω καί κάτω ὄψη).

Δράμα. Ναός Ταξιαρχών: α-β) Ή νότια όψη πρίν και μετά τις έργασίες, γ) ΄Ο ναός από ΒΑ. μετά τις έργασίες.

Δράμα. Παλαιά Μητρόπολη: α-β) 'Ο ναός πρίν και μετά τήν κατεδάφιση, γ-δ) Κεντρικό τμήμα και λεπτομέρεια του ξυλόγλυπτου τέμπλου.

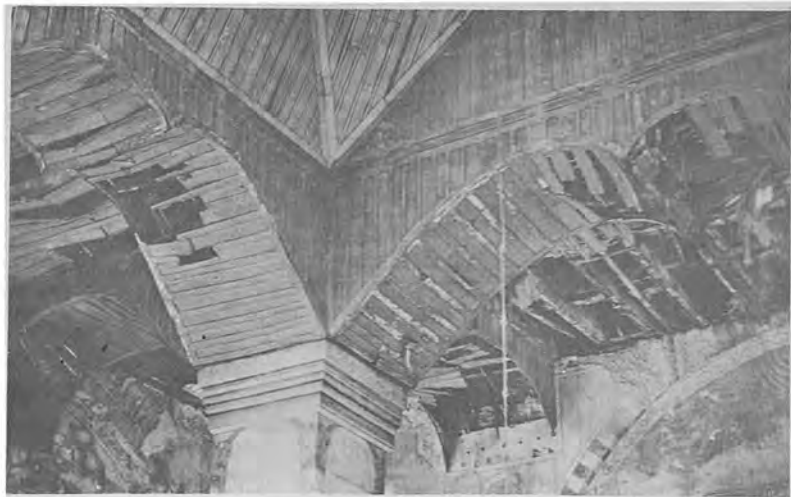
Δράμα. Παλαιά Μητρόπολη: α-β) Ἐντοιχισμένα ἀνάγλυφα στή δυτική καί νότια ὀψη, ἀντίστοιχα, γ) Κομμάτια τοῦ μαρμάρινου φεγγίτη, δ-ε) Τμήματα θωρακίων.

α) Δράμα. Πλατεία Δικαστηρίων. Ἐναβρυτήριο, β) Σέρρες. Ἁγιοι Θεόδωροι (Παλαιά Μητρόπολη). Ἡ στέγη τοῦ βορινοῦ προσκτίσματος μετά τίς ἐργασίες, γ) Μοσυνόπολη. Μέρος τοῦ τείχους ἀπό τά δυτικά.

Ἀλεξανδρούπολη. Ναός Ἁγίου Νικολάου (Μητρόπολη). Εἰκόνα Ὁδηγήτριας.

α-β) Φέρρες. Ναός Παναγίας Κοσμοσώτειρας. Ἡ ἀνατολική πλευρά πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες, γ-δ) Διδυμότειχο. Τὸ τέμενος Γιλντιρίμ ἀπὸ ΒΑ. καὶ ὁ βορειοδυτικὸς πεσσὸς του.

Λέσβος. Οικόπεδο Ἀνδραδέλλη: α) Πλακόστρωτος δρόμος(ι), β-γ) Γλυπτά ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή.

Λέσβος. Χωράφα. Οικία Μενάνδρου. Πλακόστρωτο αίθριο με μωσαϊκά.

Λέσβος. Χαράφα. Οικία Μενάνδρου. Μωσαϊκό στη δυτική πλευρά του αίθριου.

Περιοχή αρχαίας Σάμου. Ἄγρος Γ. Ἀνδρεαδάκη: α) Ὁ χώρος Ι, β) Ὁ χώρος ΙΙ, γ) Ὁ τοῖχος 3 μετὰ ἐντοιχισμένα ἀρχιτεκτονικά μέλη, δ) Οἱ τοῖχοι 5 καὶ 6.

Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Δ. Κυριαζή: α) Τομή Α, β-δ) Τομές Γ-Δ.

Σάμος. Μυτιληνιοί. Καζάνια. Ἐρχαῖο νεκροταφεῖο: α) Τά μνημεῖα I, II καὶ III ἀπὸ Α., β-γ) Βάση καὶ τάφος τοῦ μνημεῖου I, δ) Τὸ μνημεῖο II.

Σάμος, Μυτιληνιοί. Καζάνια. Ἄρχαιο νεκροταφείο: α-γ) Τό μνημείο III καὶ ἀγγεῖα in situ, δ) Οἱ τάφοι VI καὶ VII.

Ἄνδρος, Παλαιόπολη: α) Κτῆμα Ξόδη, Ξερολιθιές με ἐντοιχισμένα ἀρχαία, β) Κτῆμα Μπαρμπέρη, Τμήμα τείχους πρὶν τὸν καθαρισμό, γ) Περιβόλι Ν. Α. Μουστάκα ἹΑρχιτεκτονικά μέλη ἐντοιχισμένα σὲ «κελί», δ) Θέση Περιστεριόνας, Τμήμα τείχους.

Ἄνδρος, Παλαιόπολη: α) Κτῆμα Θ. Μουστάκα. Ὁ πύργος τοῦ τείχους καί τό σύγχρονο «κελί», β) Κτῆμα Ξύδη. Τμήμα ἀρχαίου ἀναλημματικοῦ τοίχου μετά τόν καθαρισμό, γ-ε) Καταγραφέντα ἀρχαῖα ἀπό τήν περιοχή.

Ρήνεια. Κάβο Γκενεράλε: α) Οί τάφοι 2 και 3. β) Τό βάθρο Γ, γ) Τό βάθρο Β, δ) Τό επάνω τμήμα
ἐπιτύμβιας στήλης.

Σέρως: α) "Αποψη του αρχαίου νεκροταφείου στά ανατολικά του Δασκαλειού, β-γ) Λείψανα αρχαίων κτιρίων στά νότια της θέσης Γεράνι.

Μύκονος: α-γ) Ληνώ. Φραγκοκκλησί. Έγχάρακτα καράβια σέ άσβεστοκονίαμα, δ) Άρχαιότητες στή θέση του Γιανναρού τό πηγάδι.

Délos. Quartier de Skardhana: a) La maison au Nord de l' îlot des Bronzes: vue du Sud-Ouest, b) Cachets à empreintes *in situ*.

Rhénée. Anô Générale: a) Secteur C. Vue d'ensemble, b) Monument B. Au premier plan, tombeaux sous la plate-forme de gneiss, c) Monument B. Les soubassements des deux monuments.

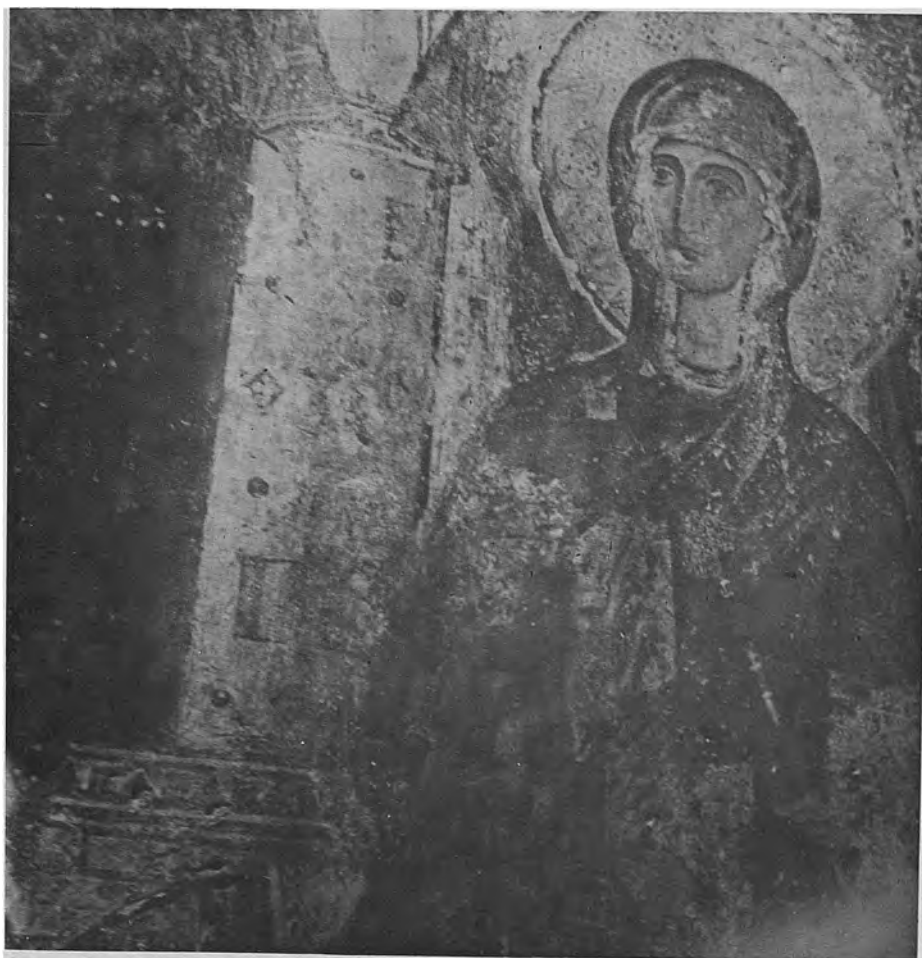
Ténos. Sanctuaire de Poséïdon et d'Amphitrïte: a) Extrémité Est du portique, b) Construction en avant du portique à l'Est, c) Bâtiment romain en avant du portique à l'Ouest.

Melos. Phylakopi: a) Trench PL, b) Head of folded-arm type marble Cycladic figurine, c) Fresco fragment from Trench IIS, d) East shrine building from the south.

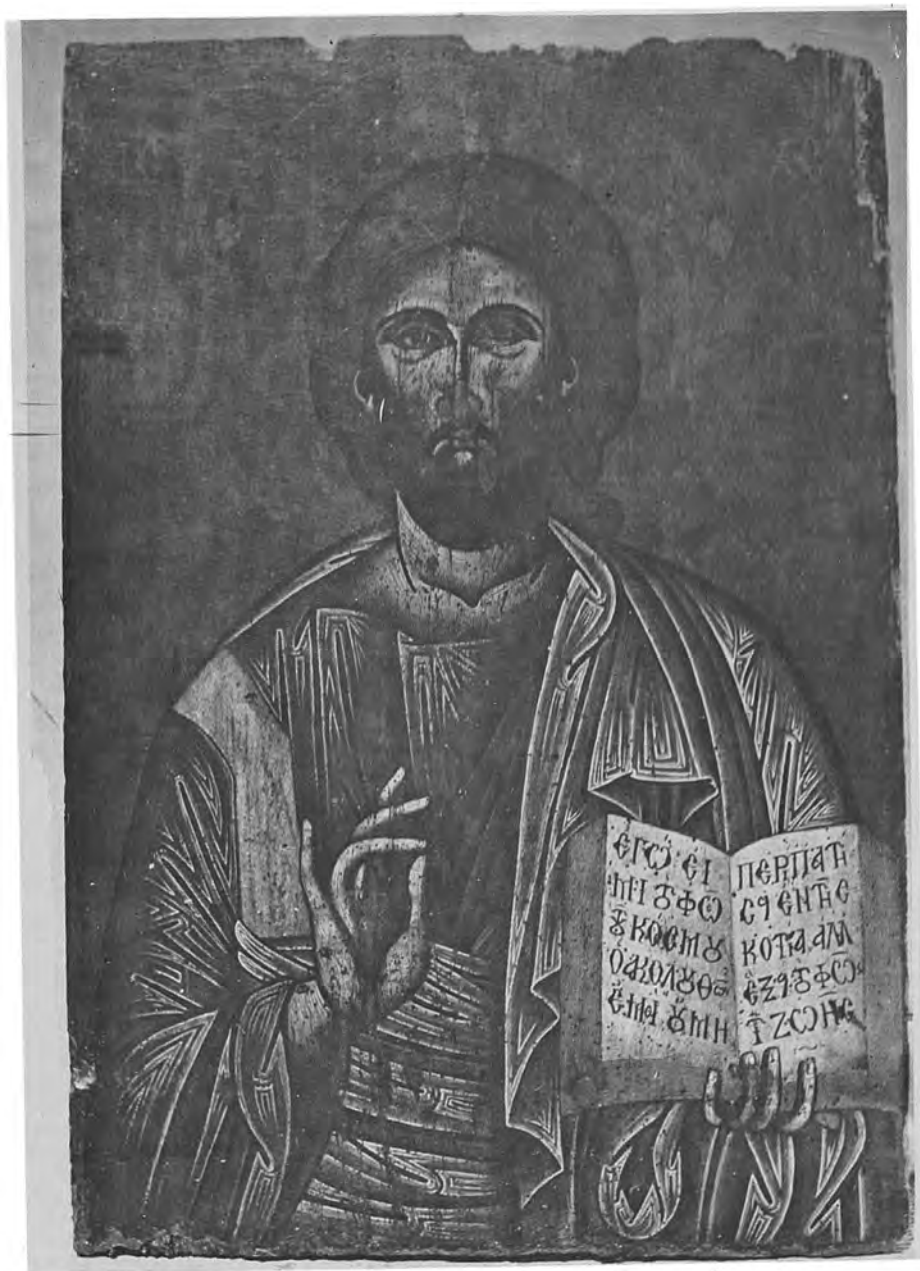
Ἄμοργός. Μονή Χοζοβιάτισσας: α) Ἐπίσημη τῆς μονῆς, β) Τὸ δάμα τῆς τράπεζας μετὰ τὴν κατολίσθησι τῶν βράχων.

Νάξος. Ναός Πρωτόθρονης στό Χαλκί. Ἡ Παναγία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ μετὰ τόν καθαρισμό.

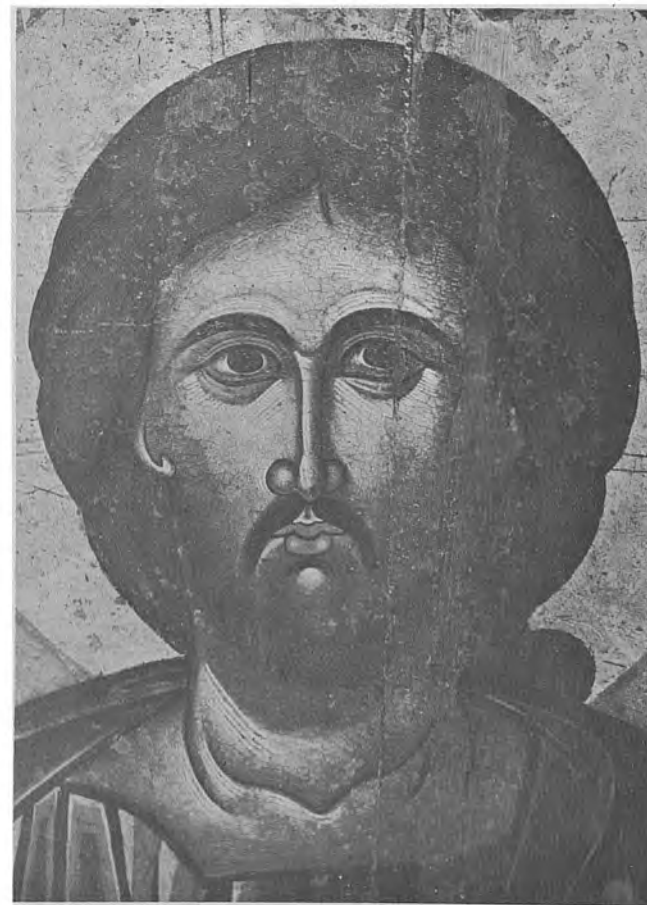
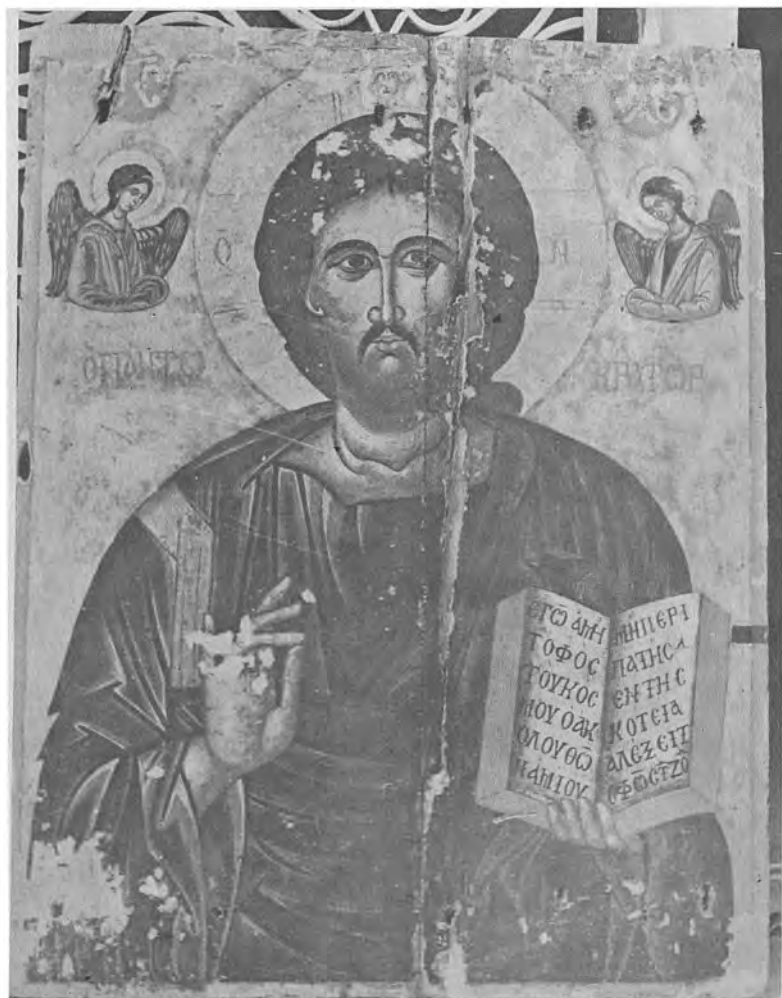
Θήρα: α-β) Εικόνα Παναγίας Ὁδηγήτριας τῆς Μητροπολιτικῆς Συλλογῆς κατά τίς ἐργασίες καί
μετά τόν καθυρισμό.

Θήρα. Εικόνα Παντοκράτορος της Μητροπολιτικής Συλλογής μετά τόν καθαρισμό.

Θήρα. Εικόνα του Χριστοῦ Μεγάλου Ἀρχιερέως τῆς Μητροπολιτικῆς Συλλογῆς μετὰ τόν καθαρισμό.

Θήρα: α-β) Εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος της Μητροπολιτικής Συλλογής πριν τις εργασίες και λεπτομέρεια μετά τις εργασίες.

Θήρα. Εικόνα 'Επιτάφου Θρήνου της Μητροπολιτικής Συλλογής. Λεπτομέρεια μετά τόν καθαρισμό.

Θήρα. Ναός 'Επισκοπής στή Γωνιά: α-β) Εικόνα Παναγίας 'Οδηγήτριας πριν και μετά τη συντήρηση.

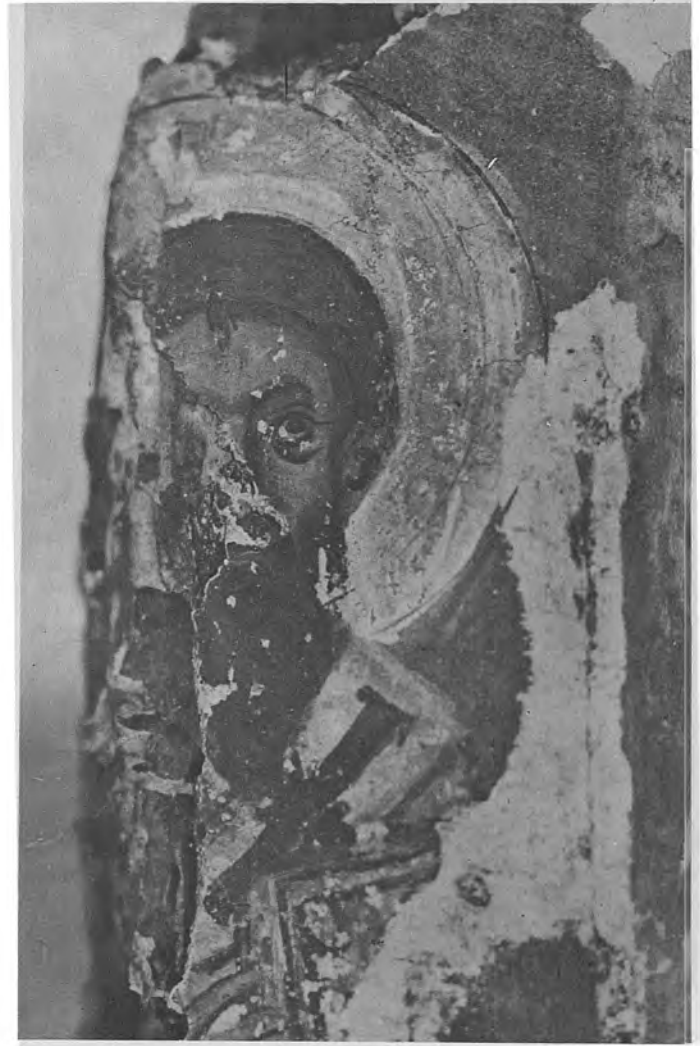
Θήρα. Ναός Ἐπισκοπῆς στή Γωνιά. Εἰκόνα Κοίμησις τῆς Θεοτόκου μετὰ τόν καθαρισμό.

Θήρα. Ναός Ἐπισκοπῆς στή Γωνιά: α-β) Εἰκόνα Παναγίας Γλυκοφιλοῦσας πρὶν καὶ μετὰ τὴ συντήρηση.

Θήρα. Ναός Ἐπισκοπῆς στή Γωνιά: α-β) Εἰκόνα Παναγίας Γλυκοφιλόσας. Λεπτομέρειες.

Θήρα. Ναός Ἐπισκοπῆς στή Γωνιά: α-β) Εἰκόνα Παναγίας Γλυκοφιλοῦσας. Λεπτομέρειες.

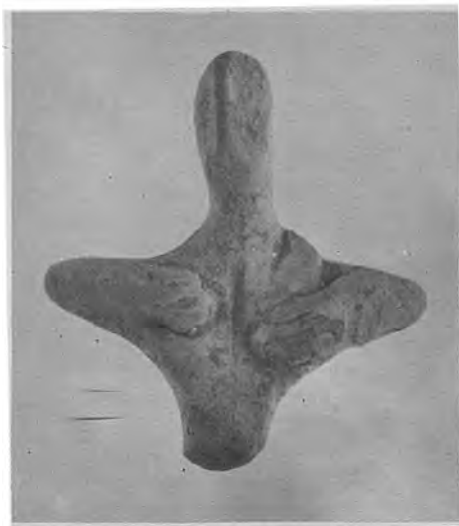
Ἄγια Πελαγία: α-στ) Εὑρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή.

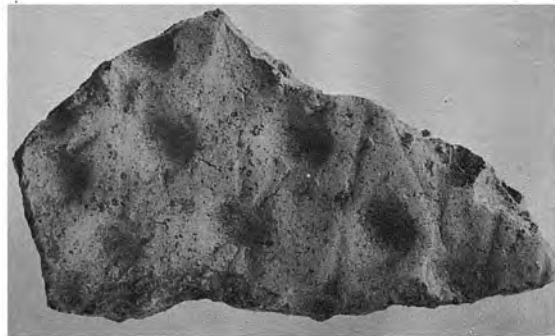
Χερσόνησος: α-β) Ἄγγεϊα ἀπὸ τὸν τάφο Δ, γ) Νόμισμα ἀπὸ τὸν τάφο Δ, δ-ε) Νόμισμα Λουκίλλας ἀπὸ τὸν τάφο Α, στ) Ἐπιτόμβιο Ἀβασκάντου.

α) Χερσόνησος. Ἐπιτύμβιο Διτίλου. β) Κνωσός. Λατινική ἐπιγραφή.

α) Παλαιοανακτορικό ειδώλιο από τον Πρινιά, β) Τμήμα σαρκοφάγου με χάραγμα από τη Ρογδιά, γ-δ) Αρχαιολογικό Μουσείο Ήρακλείου. Γεωμετρικό κεφάλι πουλιού από το Άφρατι και πήλινο ειδώλιο ταύρου από τη Γόρτυνα.

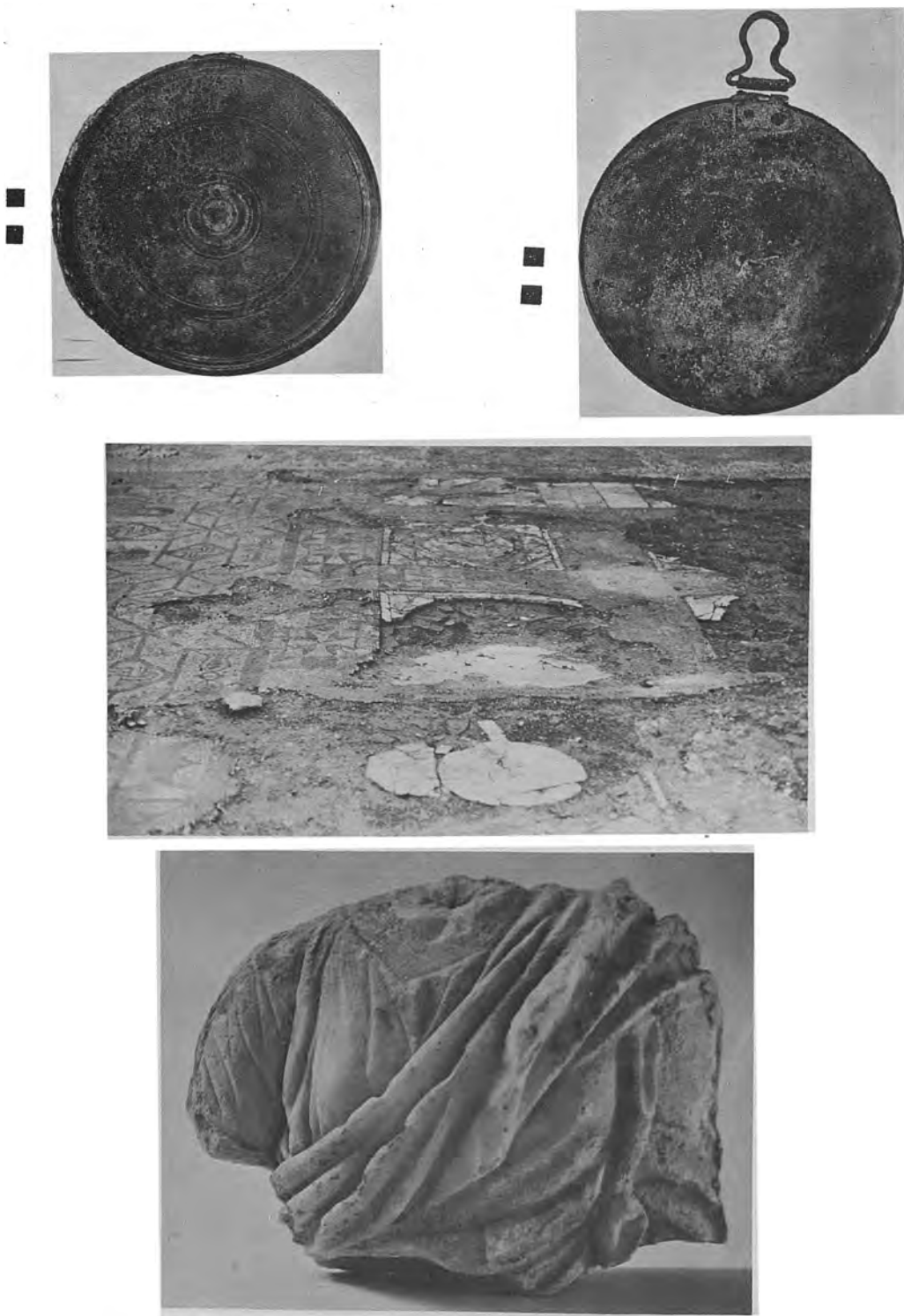
α-ε) Ευρήματα από περισυλλογή.

Κνωσος: a-c) Ephraimoglou plot. Geometric tomb and finds, d) Ambelokipi. Contents of Tomb E.

Χανιά. Όδος Κατρέ 10: α) Τοίχος 1 του κτιρίου Ι. β) Λιθόστρωτο ΜΜ έποχης.

α-β) Χανιά. Όδος Μουρνιῶν. Χάλκινος καθρέφτης (ἀριθ. εἰρ. 307), γ) Καστέλλι Κισάμου. Ψηφιδωτό δάπεδο, δ) Μουσείο Χανίων. Γυναικεῖος κορμός (ἀριθ. εἰρ. 294).

Ἐράπετρα: α-β) Οικόπεδο Γ. Ι. Φονιάδακη. Οικία ρωμαϊκῶν χρόνων καί διδυμοί «λουτήρες», γ) Οικόπεδο Γ. Ζαχαριάδακη. Θέσεις ἐντοιχισμένων πίθων.

Ἱεράπετρα: α-γ) Οἰκόπεδο Ἐμμ. Παπαδάκη. Λείψανα τοίχων ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, παλιότερο θεμέλιο καί πόρινο ἐπιστόλιο, δ) Οἰκόπεδο Θεοδ. Πανταζῆ. Λείψανα τοίχων.

α) Ναός Ἁγίου Ἰωάννη στοὺς Ἐρφους Μυλοποτάμου. Ἐπιτάφιος Θρῆνος (ὁ Νικόδημος), β) Ναός Ἁγίου Γεωργίου στὸ Μελισσουργάκι Μυλοποτάμου. Παντοκράτορας.

α) Ναός Ἁγίου Ἰωάννη στό Δισκούρι Μυλοποτάμου. Ὁ Ἅγιος Βλάσιος, β) Ναός Παναγίας στό Ντιμπλοχάρι Ἁγίου Βασιλείου. Ὁ Παντοκράτορας, γ) Ναός Ἁγίας Τριάδας στήν Ἁγία Τριάδα Ρεθύμνης. Ὁ Ἐπιτάφιος Θρήνος.

Μ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ

α) Ναός Παναγίας στο Μέρωνα Ἀμαρίου. Ἡ Βατοφόρος, β) Ναός Παναγίας στά Ρούστικα Ρεθύμης.
ἽΟ θρόνος τῆς χάριτος.

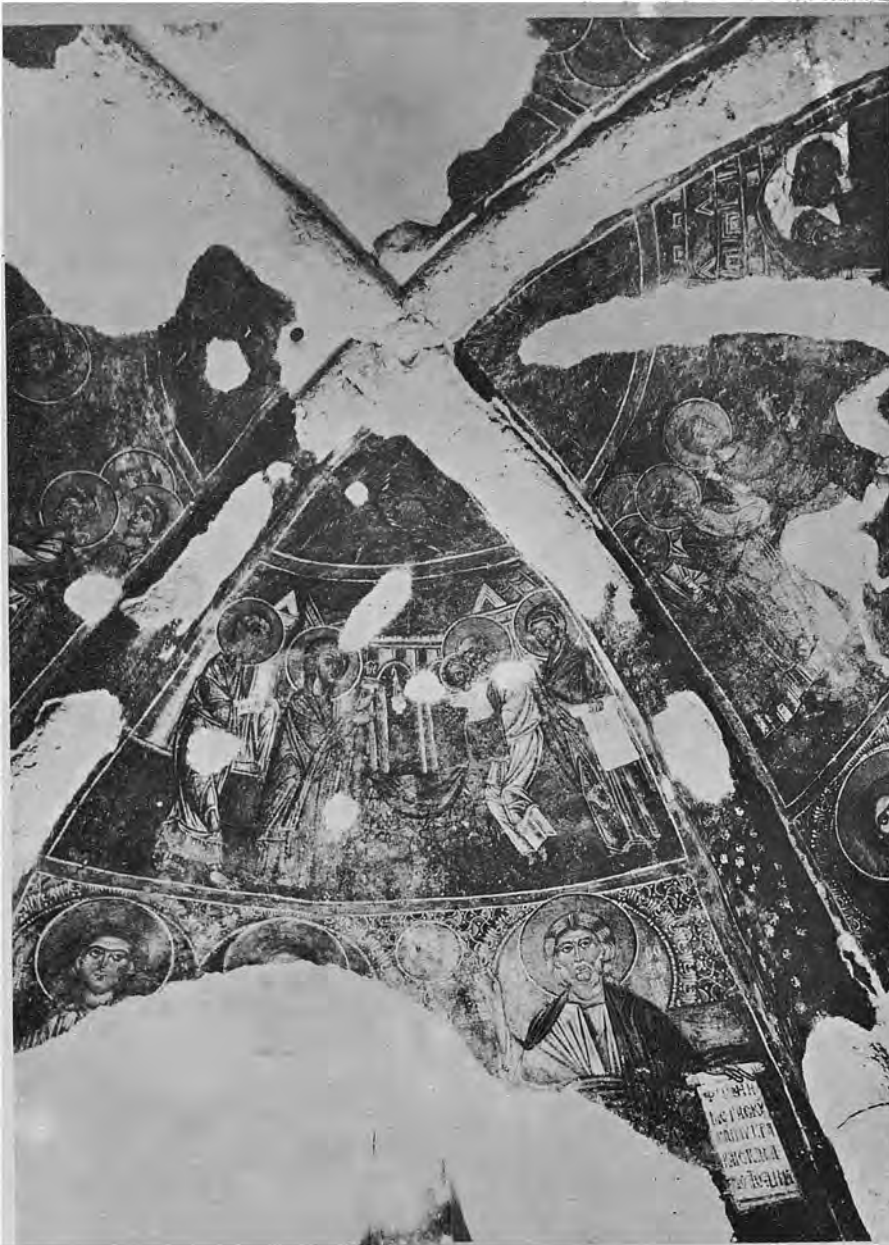
Ναός Ἁγίου Ἰωάννη στοὺς Μαργαρίτες Μυλοποτάμου: α) Ὁ Ἐπιτάφιος Θρήνος, β) Ἡ Δέηση.

Ναός Ἁγίου Ἰωάννη στὴν Κριτσά Μεραμπέλλου. Ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ μετὰ τὶς ἐργασίες.

Ναός Ἁγίου Ἰωάννη στήν Κριτσά Μεραμπέλλου. Ἡ Παναγία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ μετὰ τίς ἐργασίες.

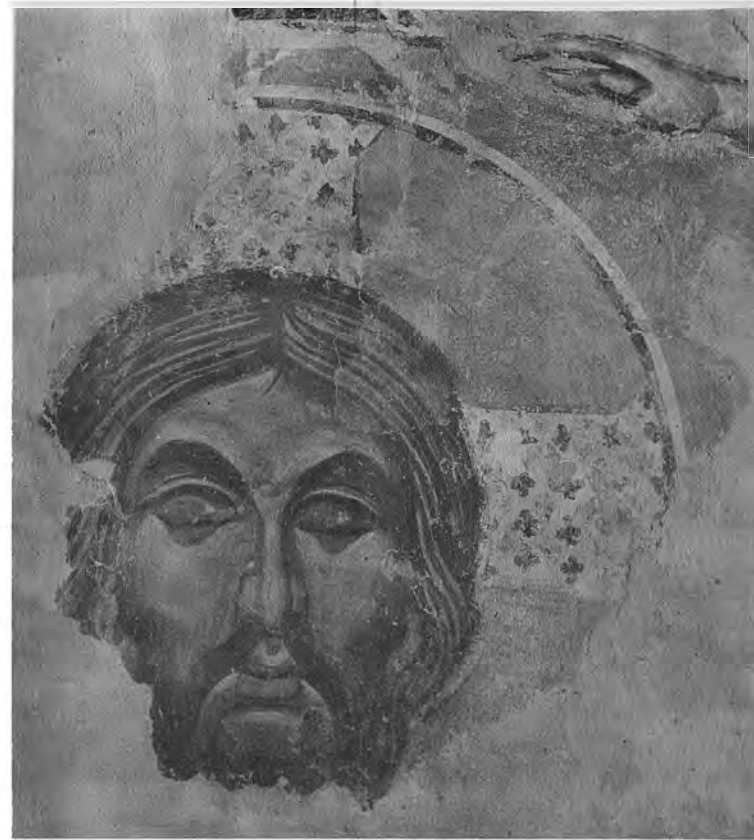
Ναός Παναγίας Κεράς στὴν Κριτσά Μεραμπέλλου. Ἐποψη τοῦ τρούλου μετὰ τίς ἐργασίες.

Ναός Παναγίας Κερῶς στὴν Κριτσά Μεραμπέλλου: α-β) Ἡ Βάπτιση πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες.

Μονή Βαλαμονέρου Καινούργιου. Κλίτος Παναγίας: α-β) Σκηνή τοῦ Ἄκαθιστου Ὑμνου πρὶν καὶ μετὰ τὴς ἐργασίας.

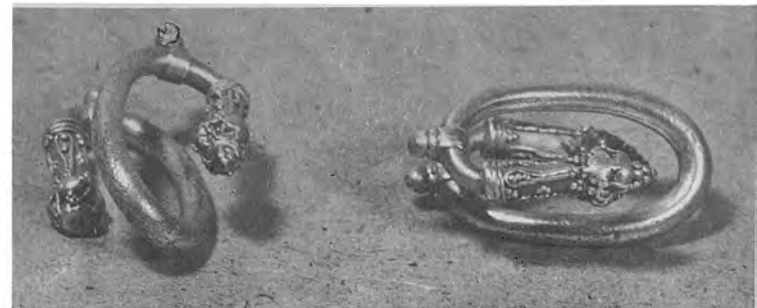
α) Μονή Βαλσαμονέρου Καινούργιου. Κλίτος Παναγίας. Σκηνές του 'Ακάθιστου "Ύμνου στο νότιο σκέλος της καμάρας μετά τις έργασίες, β) Ναός Παναγίας στην Πατσώ 'Αμαρίου. 'Ο Χριστός τής 'Ανάληψης.

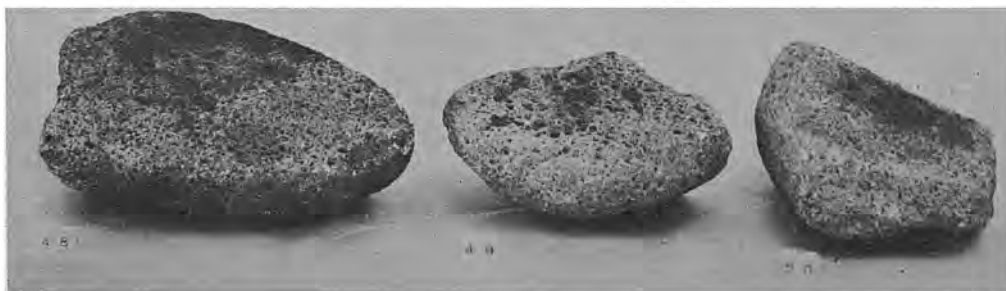
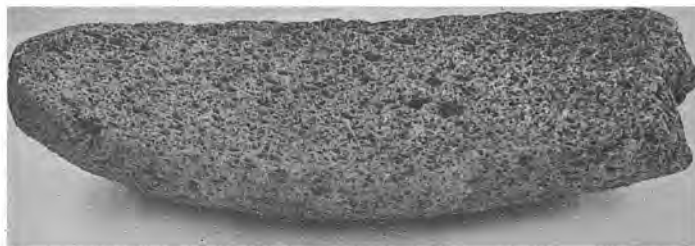
Ρόδος: α) Ντοκούς Σοκάκ (έργα ΕΔΥΡ). Κεφαλή αγάλματος, β) Οικία Κιαμήλ Κιπρισλή (έργα ΕΔΥΡ). Σύμπλεγμα πετεινών από παιδικό τάφο, γ) Οικόπεδο Γιάκρα-Χατζημιχίλη. Κεφαλή αγάλματος, δ) Οικόπεδο Δ. 'Αγιακάτσικα.' Αποτίμημα αγάλματος με έρωτιδέα.

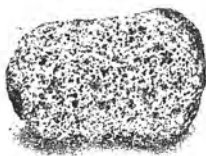
Ρόδος. Οικόπεδο Μ. Γιαλλούση: α-β) Δυτική και ανατολική όψη του ταφικού συγκροτήματος.

α-β) Ρόδος, Οικόπεδο Β. Κατσαρά. "Όστρακα μεγάλου ειδωλίου καί ενεπίγραφο δστρακο τεφροδόχου κάλπης,
γ-δ) Άπέρι Καρπάθου. Έρυθρόμορφος σκύφος καί άργυρά ένάτια από τάφο.

103

104

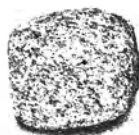
105

109

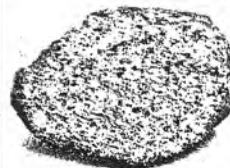
108

106

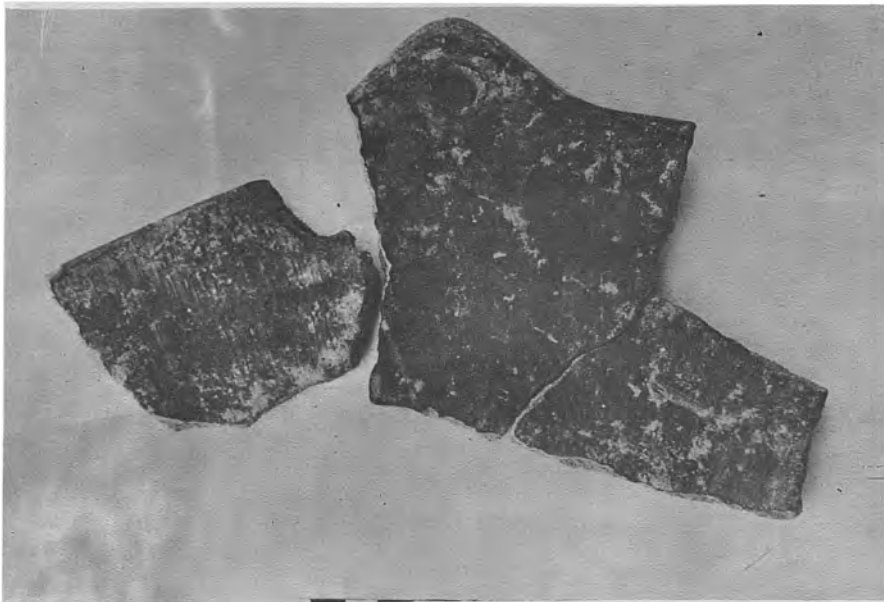

107

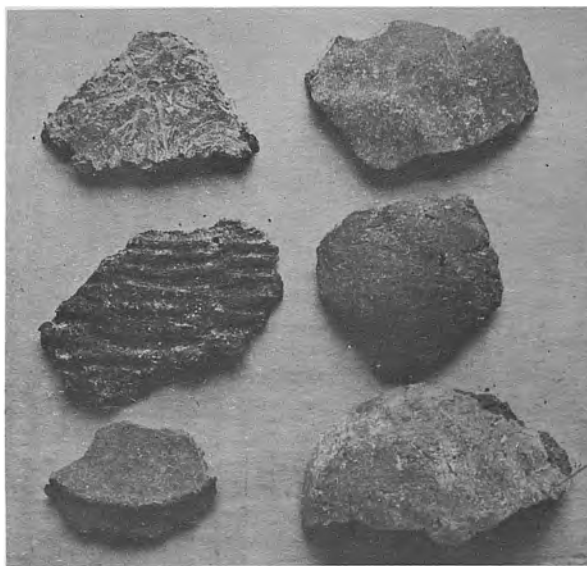

102

α-δ) Τηλος. Λιθινα εργαλεία από τό σπήλαιο Χαλκαδιό.

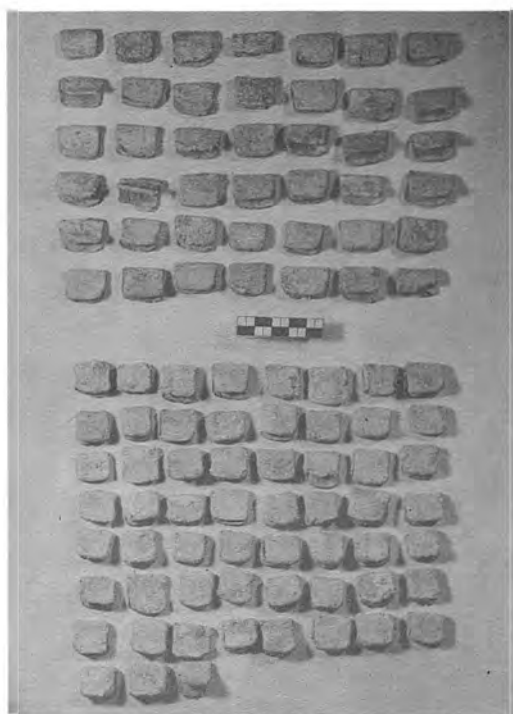
α-β) Τήλος. Προϊστορικά οστρακα από τό σπήλαιο Χαλκαδιό.

Τήλος, Σπήλαιο Χάλκαδιό: α-β) Προϊστορική κεραμική, γ) *Οστρακο ΥΕ άγγείου, δ) *Ενσφράγιστη λαβή έλλημιστικού άμφορέα.

Τήλος, Σπήλαιο Χαλκαδίου: α) *Όστρακα έφραλωμένων άγγείων, β-γ) Μεταβυζαντινά δοστρακα με έγχάρακτη και έμπιεστη διακόσμηση.

Ἀστυπάλαια. Σύγκαιρος: α) Αἰχμή δόρατος ἀπό τόν τάφο 1, β-γ) Κεραμεική καί μολύβδινα βάρη διχτυῶν ἀπό τόν τάφο 2.

Μουσείο Ρόδου: α) Κεφάλι αγάλματος (Γ 193). β) Τμήμα επιτύμβιας στήλης (Γ 141), γ) Ύνεπίγραφη επιτύμβια στήλη (Γ 134).

Ρόδος: α) Μονή Ἁγίου Γεωργίου. Δάπεδο ἀπὸ μαρμαροθέτημα, β) Μονή Ἁγίου Γεωργίου. Ὁ τροῦλος τοῦ καθολικοῦ πρὶν τὴ συντήρηση, γ) Πύργος Ἁγίου Νικολάου.

α) Ρόδος, Ναός Ὑπαπαντῆς Παραδεισιού. Ὁ Παλιός τῶν ἡμερῶν μέ τό σταυρωμένο Χριστό, β) Ρόδος, Ναός Ἀγίας Τριάδας Ψίνθου. Ἡ κτητόρισσα, γ) Καστελλόριζο, Ναός Ἀγίου Νικολάου. Σχέδιο τοῦ προφητάνακτα Δαβίδ.

